تصوير ابو عبد الرحمن الكردي
منتدى اقرأ الثقافي
www.iqra.ahlamontada.com
للكتب (كوردى , عربي , فارسي)

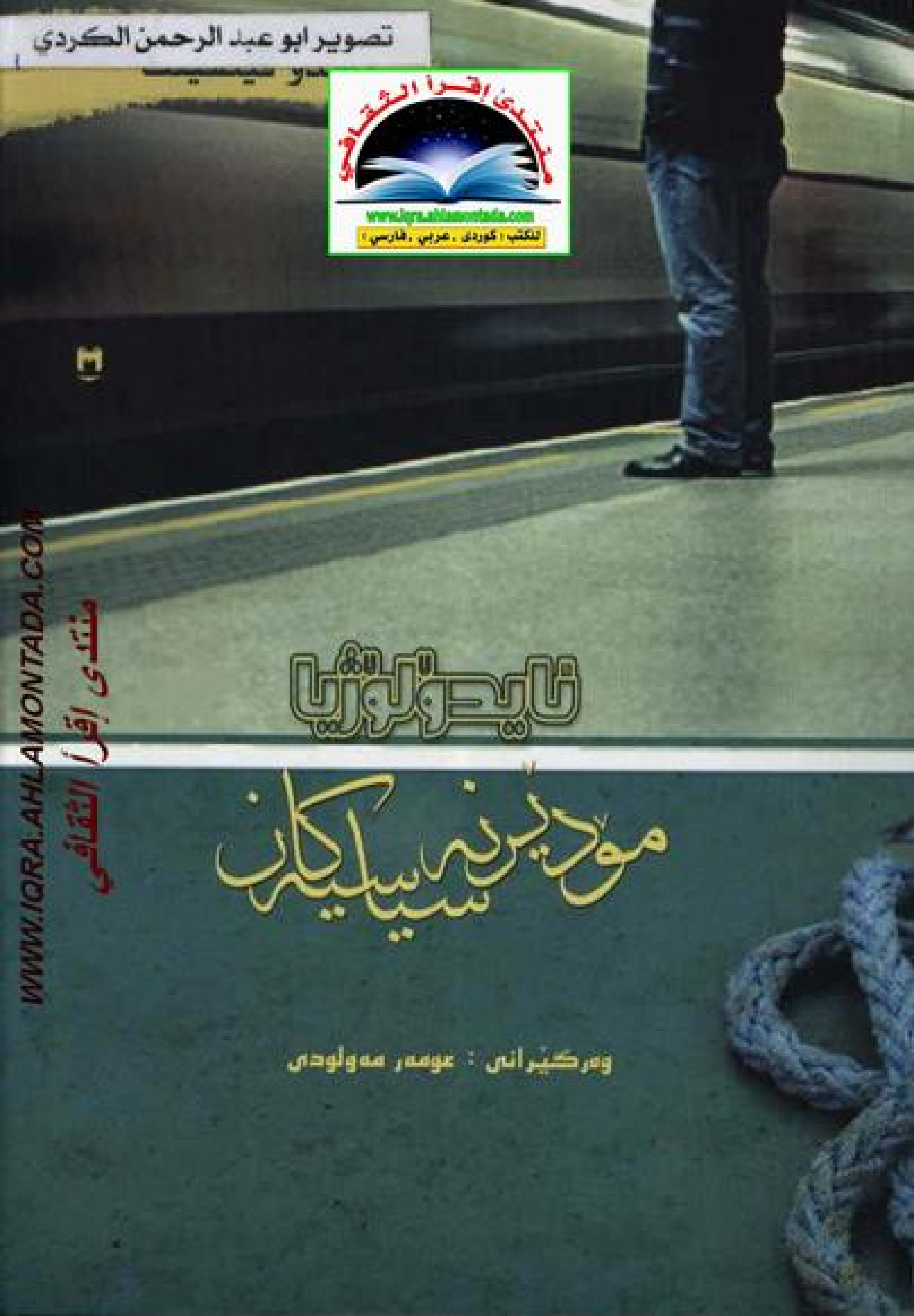

ئایدۆلۆژیا

مۆدێرنە سیاسییەکان

وەرگێڕانی : عومەر مەولودی

WWW.IQRA.AHLAMONTADA.COM
منتدى إقرأ الثقافي

لتحميل انواع الكتب راجع: (مُنتَدى إقرَأ الثَقافِي)
براي دانلود كتابهاى مختلف مراجعه: (منتدى اقرا الثقافى)
بۆدابەزاندنی جۆرەها کتێب:سەردانی: (مُنتَدى إقرَأ الثَقافِي)
www. Iqra.ahlamontada.com
منتدى إقراء الثقافي
www.iqra.ahlamontada.com
للكتب (كوردى , عربي , فارسي)

له لایەن وەرگێڕەوە پێشکەشە بە بەرەی کوردستانی

ئایدیۆلۆژیا مۆدێرنە سیاسییەکان

نووسین

ئەندرۆ ڤینسێنت

وەرگێڕانی

عومەر مەولوودی

دەزگای توێژینەوە و بڵاوکردنەوەی موکریانی

● ئیدئۆلۆژیا مۆدێرنە سیاسییەکان

● نووسینی: ئەندرۆ فێنسێنت

● وەرگێڕانی لە فارسییەوە: عومەر مەولوودی

● نەخشەسازی ناوەوە: گۆران جەمال رواندزی

● بەرگ: محەمەد هاشم

● پیتچنین: عەلی جەوشەنی (بۆکان)

● ژمارەی سپاردن: ١٦١٠

● نرخ: ٦٠٠٠

● چاپی یەکەم : ٢٠٠٧

● تیراژ: ١٠٠٠

● چاپخانە: چاپخانەی خانی (دهۆك)

زنجیرەی کتێب (٣٤٩)

هەموو مافێکی بۆ دەزگای موکریانی پارێزراوە

ماڵپەڕ: www.mukiryani.com

ئیمەیل: info@mukiryani.com

من خەریکم باوەڕ بکەم کە گشت جیهان رازێکە، رازێکی بێ ئازار کە کۆششەکانی ئێمە بۆ تەعبیری ئەو، ئەو جۆرە کە دەڵێی راستەقینەیەکی شاراوەی لە ناخی خۆیدا هەیە، ترسناک و تواناسواوی کردووە.

ئۆمبراتواکۆ، ئاونگ فۆکۆ

ناوەڕۆك

پێشەكی ١
بەشی یەكەم
سروشتی ئیدئۆلۆژی ٣
بەشی دووهەم
لیبرالیزم ٤٧
بەشی سێیەم
موحافیزەكاری ١٠٧
بەشی چوارەم
سۆسیالیزم ١٥٩
بەشی پێنجەم
ئانارشیزم ٢١٣
بەشی شەشەم
فاشیزم ٢٦١
بەشی حەوتەم
فێمێنیزم ٣١٥
بەشی هەشتەم
ئەكۆلۆژیزم ٣٧٩
بەشی نۆهەم
ناسیۆنالیزم ٤٣٣
بەشی دەیەم
بوتەكان و بوتشكێنی ٥٠٧
یادداشتەكان ٥١٣

ئیدئۆلۆژیای مۆدێرنە سیاسییەکان

ئەم کتێبە دەسکەوتی سالانێکی دوور و درێژی وتنەوەی وانەی ئیدئۆلۆژیا لە خولی بکالریۆس (لیسانس)ە. نەسل و پالوێنەیەکی زۆری خوێندکاران بۆ دەولەمەندتر کردنی بە سەعات بێپسانەوە لێدوان، لەگەل چرکەساتی بینینی رەخنەیی و گالتە و گەپ و گێرانەوەی نوکتەی خۆشی، ویستراو و نەویستراو لە پێکهێنانی ئەم کتێبەدا بەشداریان بووە. بەراستی ئەگەر بکرێ بو فێربوونی دەرسی ئیدئۆلۆژی سیفەتێکی باش گولبژێر بکرێ، بێ بەزییانە لە دەروون پاکی، کات، بە سەبری و پشوودرێژی و پسپۆری هاوڕێیان و هاوخوێندکارانم بەهرەمەند بووم. هەنووکە تێدەگەم کە لە شوێنێکی قەرەبالخی وەک زانکۆ ئەرکێکی گەلێک ئاستەنگ بوو کە من خستوومە ئەستۆی ئەوان. حەز دەکەم بەتایبەت لە (جینۆ بدانی) کە یارمەتییەکی فرەی داوم و کات و دادوەری روونی خۆی لێبووردوانە خستووەتە بە دەستم، سوپاسی لێ بکەم. هەروەها لە (لۆئیس ئالان، رابین ئاتفیلد، ئەندرۆ بێلسێی، ستیفان بێرگێر، دەیڤید بوچێر، ئەندی دابسۆن، مارک دونوڤان، گریم دانکەن، دیانا کول، سارا دێلامۆنت، ئەندرۆ ئێدگار، یان فۆربێس، مایکل جۆرج، بروس هەدوک، دەیڤید هەنلی، دەیڤید جەکسۆن، روی جۆنس و باری جۆنس سوپاسیان دەکەم) کە چەند بەشێک لە کتێبەکەمیان خوێندەوە و تۆژینەوەیان لە بارەوە ئەنجام داوە. ئەوان ئەو توانایەیان بە من بەخشی کە لە زۆر هەلە خۆ ببوێرم و لە باشتر کردنی ناوەڕۆکی کتێبەکە یارمەتیان کردووم. جگە لە وانەش، لە گرەوی زەحمەتەکانی خێزانەکەم، مەری، و کچەکانم، لیزا و راشل، دام کە لە کۆکردنەوەی کتێبەکەمدا یارمەتیان داوم. شایانی باسە کە بەرپرسایەتی داهێنان و لێکۆلینەوەی ئەم کتێبە تەنیا بە ئەستۆی خۆمە.

هەرچەند کە ئەم کتێبە بۆ فێربوونی ئیدئۆلۆژی کۆکراوەتەوە، بەلام هیچ شتێک بە هیچ شێوەیەک جێی خوێندن ناگرێ. کتێب هێندێ کەرەسەی دەسپێک لە بواری سروشتی ئیدیۆلۆژییەکان پێک دێنێ و لە ئاخاوتنی بەراوردی سەبارەت بە ئەندێشەگەل، ناوەڕۆک گەل و بیرمەندان کەلک وەردەگرێ. ئەگەر خوێندکاران تێبکۆشن لانیکەم بڕێک لە ئاسەواری ناوبراو موتالا بکەن، ئەو دەم ئەم کتێبە دەبێ وەک داهێنانێکی تەواو بۆ بیرکردنەوە و تێرامان لەمەڕ ئیدئۆلۆژییەکان وەک سەرچاوەیەک کەلکی لێ وەردەگیرێ.

لەگەڵ ئەوەی کە کتێب زۆرتر تایبەت دراوە بە وانە ئیدئۆلۆژییەکانەوە، لە چەند لێدوانێکی دیکەشدا، لەسەرانسەری ئەودا هاتوونەتە ئاراوە. ئەم لێدوانانە پەراوێزی موتالا بەرفراوان دەکاتەوە و بڕێک لەسەر بەرینی راڤەکردنی جەوهەری ئیدئۆلۆژییەکان فراوانتر دەکاتەوە. بەم حاڵەوە هەوڵ دراوە هەتا جەماوەری خەڵک بتوانن کتێبی ئیدئۆلۆیای مۆدێرنە سیاسییە بخوێننەوە و سوودی لێ بەرن.

ئەندرۆ ڤینسێنت ـ زانکۆی ویلز، کاریف

بەشی یەکەم

سروشتی ئیدئۆلۆژی

لەم بەشەدا باس لە سێ بابەت دەکەین: یەکەم، بەگشتی مێژوویەکی چڕوپڕ لەمەڕ چەمکی ئیدئۆلۆژی و سەرەنجام لێکدانەوەیەکی سەرهەم بەندی لە پێکهاتەی کتێب.

ئەم کتێبە لەمەڕ چەمکی ئیدئۆلۆژی بە مانای تایبەتی ئەو نییە، بەڵکو کتێبێکە لەمەڕ ئیدئۆلۆژییەکان. لەگەڵ ئەمەدا، چونکە کێشە لە ناو بۆچوونەکان سەبارەت بە ئیدئۆلۆژییەکان زۆرە، بێ را دەربڕین، ئەگەر کورتیش بێ، لەو بارەوە ناتوانێ بە مەبەستی دیاریکراو بگا. لە بەراورد کردن لەگەڵ ئیدئۆلۆژییەکان خۆیان، مێژووی چەمکی ئیدئۆلۆژی کورت، رەنگە دووسەت ساڵ، بەلام پێچراوەیە. مێژووی لە دایک بوونی وشەی «ئیدئۆلۆژی» وەکو زۆربەی «ئیدئۆلۆژی»یە سیاسییەکان و نوێ، دەگەڕێتەوە بۆ سەردەمی شۆڕشی مەزنی فەڕانسا لە دەیەی ١٧٩٠. بۆ ئاشکرا و روونکردنەوەی مەبەست، مێژوو بە چەند قۆناخ دابەشکەین و ئەمانە قۆناخگەلێکن کە هۆکارن بۆ سەرهەڵدانی ماناگەلی جیاواز و جۆراوجۆر. بەگشتی، باسەکە بە وتەیەکی داهێنانەی، فەیلسووفی فەڕانسەوی، ئانتوان دستووت دوو تراسی، دەیەی ١٧٩٠ دەس پێدەکەین. ئەو کات بە کار کردی مارکس ئەم واژەیە لە دەیەی ١٨٤٠ و میراتی داپۆشراو و شاراوەی مارکسیستی ئەو لە درێژایی سەدەی بیستەم دەگەین، پاشان بۆ کارکردی ئەم وشەیە لە بزاڤی (دوا قۆناخی ئیدئۆلۆژی) بۆ دەیەی ١٩٥٠ دەگەڕێینەوە. لە کۆتاییدا بە سیلەی چاوێک دەڕوانینە تازەترین وتووێژ سەبارەت بەم وشەیە.

وشەی ئیدئۆلۆژی یەکەم جار لە نێوان ساڵەکانی ١٧٩٦ و ١٧٩٨ ئانتوان دووتراسی کاتێ هەواڵی زانستی لەژێر ناونیشانی رەسالەیەک دەربارەی هێزی بیرکردنەوە لە ئەنستیتۆی نەتەوەی پاریس هێنایە ئاراوە، ئەم رەسالە پاشان بە شێوەی کتێب و بە ناوی بنەمای ئیدئۆلۆژی (١٨١٥ ـ ١٨٠٠) چاپ کرا. هەڵبەت ئەمە وەک سەرەتایەک راستە کە رەنگە تراسی دەیویست جگە لە پێوەندییەکەی بە وشەی ئیدئۆلۆژییەوە، لە لایەنەکانی دیکەش تا رادەیەک کەسایەتی نەناسراو

بمێنێ. سەیر لێرەدایە کە مانای ئاشکرا و دەروونی لە ناوەڕۆکەکەی کە تراسی خستوویەتە بەرچاو، دەرناکەوێ. لە راستیدا دەتوانرێ چوار کارکرد لەم وشەیە لە یەکتر هاوێر بکرێ. کارکردی یەکەم، کارکردی پاکردەی بنەڕەتی تراسی بوو کە بە زانستی کردەوەی ئەندێشە کۆتایی پێ دەهات؛ کارکردی دووەم بە شێوەیەک پێوەندی بە کۆمارخوازی لیبرالی عورفی رێنیشاندەرە؛ کارکردی سێیەم ئاماژە دەکاتە مانای دەروونی بە کەمزانینی لە بارەی نەزۆکی فیکری و کار بە کردەوە و هەروەها جۆرێک رادیکالیزمی ترسناک؛ سەرەنجام کارکردی چوارەم و کەم بایەختر و بەلکو ناسکتر و بەشێوەی گشتی پێوەند دەدرێ بە کوتایی، بە مەسلەکی سیاسییەوە. هەر چوار ماناکەی باسکراوە، لە سالەکانی ١٨٠٠ تا ١٨٣٠ لە باری سیاسییەوە بەبرەو و بازاڕیان گەرم بووە.

وشەی ئیدئۆلۆژی وشەیەکی نوێ بوو و پێکهاتەیەکە لە دوو وشەی یۆنانی eidos و logos کە ئەوە دەتوانێ بە مانای (زانستی ئەندێشە) بێتە ئاراوە.[1] تراسی بە دووی ناوێکی نوێ بۆ زانستێکی نوێوە بوو. ئەو ناوانەی متافیزیک و دەروونناسی بە نابەجێی دەزانی و رەتی دەکردنەوە. بە بۆچوونی تراسی رشتەی متافیزیک لاڕێ و بێبایەخ بووە، مەبەست لە دەروونناسی یان زانستی رۆح، زانست یان ناسینی رۆح بوو کە لەوانە بوو بە هەڵە بکەوێتە هەستی درۆزنانە و تا رادەیەک مەزهەبی بێت. تراسی کەسێ بوو لە ناخەوە دژی کلیسا و مادەگەرا، ئەو لە سالانی دەیەی ١٧٩٠ و سەرەتای دەیەی ١٨٠٠، بەتایبەت لە بارەی پێڕاگەیشتنی فێرکردن و بارهێنان سەرقالی خەباتێکی توندوتیژ دژی کلێسای کاتۆلیک بوو. لەبەر ئەوە هەر ناو و بابەتێک کە زانست باسی کردبایە دەبوو لە رازاندنەوەی دین بە دوور و بێبەری بوایە. لێرەدا جێی خۆیەتی بەو خالە ئاماژە بکەم کە داهێنانی وشەی ئیدئۆلۆژی کەم تا کورتێ بەرامبەر و هاوسەنگ بوو لەگەڵ دەسپێکی دەستەواژەی (علم الاجتماع) (La science sociale) لەو تافەدا. دەستەواژەی ئەم دواییانە، وەکو ئیدئۆلۆژی، نیشاندەری سەردەمی رۆشنگەری بوو. بەو مانا کە هەست بەوە دەکرا دەتوانێ یاسای زالبوون بەسەر ژیانی کۆمەلگە و ئامانجی بەختەوەرییەکی زۆرتر و باشتر بوونی شێوەی ژیانی مرۆڤ بە دەس بێنێ و بیخاتە ژێر دەسەلاتی خۆیەوە.

«تراسی» وەکو زۆرینەی فەیلسووفانی فەڕانسەوی سەردەمی رۆشنگەری و ئەسحابی دائرەتولمعارف لەسەر ئەو باوەڕە بوو کە لە هەموو مەیدانەکانی ئەزموونی مرۆڤایەتی، کە زۆربەی ئەوان پێشەکی لە بواری زانستی ئیلاهیات لێکدراونەتەوە، دەبێ عەقلانی هەڵسوکەوتیان لەگەڵ بکرێ. زانستی ئەندێشە دەبوایە رێی هەستانی سروشتی ئەندێشەی هەڵسەنگاندایە و زانیاری بە پێوارەیەکی میزان سەبارەت بە هۆکاری بە دیهێنەری ئەندێشەگەل لەهەستەکان. ئەندێشەگەلی سروشتی رەت دەکرانەوە: هەموو دەبوون بە هەستەکان. تراسی ئیدئۆلۆژی بە لقێک لە بوونەوەرناسی ئەدایە قەڵەم و دەیوت هۆش و ئەندێشەی مرۆڤ بنەڕەتی فیزیۆلۆژیکی هەیە. تراسیش وەکو تەجربەگەراکان و کەللەڕەقێکی وەکو بیکێن، دێکارت، نیوتۆن، لاوازیە و کوندیاک، دەیگوت: ناوەڕۆکی ئەم لێکۆڵینەوانە دەبێ بە میتۆدگەلی زانستی بە وردی بچنە خانە و هێلی تایبەتەوە و پێرستی بۆ دابنرێ و هەموو بەشەکانی دیاری بکرێ. تراسی رێزێکی تایبەتی بۆ نیوتۆن دادەنا. یەکێک لە تۆژەرەکان دەیوت: بە ڕا و بۆچوونی تراسی، نیوتۆن سامانبەخشی ئەندێشەگەلی لێکۆلینەوە زانستییەکانی پێشین بووە، کەسێ بووە کە دەتوانێ بیسەلمێنێ. هەموو رووداوگەلی ئێستا و داهاتوو، پێڕەوی گەلالەگەلی دیاریکراوی چەند یاسای ساکارن.[2] لێکدانەوەی تراسی لە شێوەی بەدی هێنانی ئەندێشە و تێگەیشتن و پێوەندی ئەوانە بە یەکترەوە لە کۆی زانستی ئەندێشەگەل، ئێستا دەبێ وەکو دەروونناسی بەکردەوە باسیان بکرێ. لە راستیدا، وەکو یەکێ لە لێکۆلەرەکان دەڵێ: تراسی پێش هەنگاوی خاوەن میتۆدی روو بە رەفتارگەرانە لە زانیاری مرۆڤ بوو.[3] بۆ تراسی، ئیدئۆلۆژی بۆچوونی بۆچوونەکان بوو. شای هەموو زانیارییەکان بوو. چونکە پێوستانە لە پێش هەموو زانیارییەکانەوە بوو و پێویستانەش لە ئەندێشەگەل کەلکی وەردەگرت.

هەموو ئەو کەسانەی کە تاریفیان لە کتێبەکەی تراسی دەکرد لەسەر ئەو باوەڕە بوون کە ئەم زانستە ئەندێشەیە دەتوانێ کاریگەرێکی گەورە، بەتایبەت لەسەر فێرکردن و بارهێنان، هەبێت. ئەگەر پێگەی راپەرین و هەستانی ئەندێشەگەل دیاری کرابا، ئەو دەم رەنگە بە سوودێکی زۆرترەوە لە گەشە کردنی فێرکردن و بارهێنان

کەلکی لێ وەردەگیرا. لەوانە بوو ریشەگەلی نەزانینی مرۆڤایەتی ئاشکرا کردبایە و بناخەیەکی پتەوی بۆ کۆمەڵگەیەکی پێشکەوتوو و عەقلانی دابڕشتایە. بەم شێوە، تراسی و ئەوانەی لایەنگری قورس و قایمی سوود وەرگرتنی کۆمەلایەتی، سیاسی و فێرکردنێک لە ئیدئۆلۆژی بوون، لە نێوانی ساڵەکانی ۱۷۹۹ تا ۱۸۰۰، واتە لەسەردەمی حکوومەتی دیکتاتۆر (دستەی بەرێوەبەر) لە فەڕانسا، تراسی بەرەو جێگری فێرگەی گشتی هەڵبژێرا راگەیاندنگەلێکی سەبارەت بە قوتابخانە گشتییەکان نووسی کە لەوانەدا جەختی لەسەر کارکردی ئیدئۆلۆژی لە پرۆگرامی دەرسی کرد بوو.[٤] هەروەها هەوڵ دەدرا کە وەکو بێنتام (فەیلسووفی ئینگلیزی) زانستخانەیەک بە ناوی زانستی یاسادانەر دابنرێ. تراسی و هەموو ئیدئۆلۆگەکان بۆ بەدەس هێنانی ئەم ئامانجانە دەستیان کرد بە هاوکاری لەگەڵ لیبرالیزمی کۆمارخوازی جیا لە مەزهەب کە باوەڕیان بە حکوومەتی نوێنەرایەتی بوو و بە هەڵبژێراوانی رۆشنبیران لەقەڵەم دەدران. بەم چەشنە، ئیدئۆلۆژی لە تێگەیشتنی گشتیدا بە ناوی باوەڕی سیاسی تاقمێک لە رۆشنبیرانی لیبرال، بوو بە (زانستگای تەجربی)[٥] لێرەدا بوو کە بە شێوەیەکی ناسک مانای دووهەمی ئیدئۆلۆژی کەوتە بڕەو، ئیدئۆلۆژی ئەگەرچی بە شێوەیەکی زۆر تایبەت مانای باوەڕی سیاسی دەگرێتەوەخۆ. دوا مانای واژەی ئیدئۆلۆژی ریشەی لە هاوکاری و ئەنجوومەنگەلی تراسی و هاونیشتمانی دایە. یەکێک لە ئەندامە دەرەکییە سەر بەرزەکانی ئیدئۆلۆگەکان ناپلیۆن بوناپارت بوو. بەلام دواتر کە ئەو بە دەسەلات گەیشت بە کردەوە بەرزەفڕە سەرەڕۆکانی خۆی درێژەی دا و سەرەنجام لە ناخەوە بوو بە دوژمن لەگەڵ ئیدئۆلۆگەکان و ئەوانی بە گێرەشێوێنی سیاسی دەدایە قەلەم. بوناپارت لە ئاماژەکانیدا ئەوانی بە کەسگەلێ دەزانی کە تەنیا لە دەروونی خۆیاندا ئارەزووی گۆڕینی جیهانیان هەیە، متافیزیکزانانی زۆر بلێ و بێ کردەوەن کە لە بینای سیاسی بێ سوودن، یان زۆر کەم سوودن. بوناپارت لە فوریەی ۱۸۰۱ لە شۆرای دەوڵەتی ئەوانی خستە بەر هێرشی رەخنە و ناوی زۆر بلێ گەلێکی لێ نان کە هەوڵ ئەدەن توانایی سیاسی وڵات لاواز بکەن. بوناپارت هەر کە پەیماننامەی ۱۸۰۲ لەگەڵ کەنیسەی کاتۆلیکەکان بەسراو بوو بە باوەڕپێکراوی کەنیسە، دیسان هەر

ئـەم چەشـنەی کـە چـاوەڕوان دەکـرا ئیدئۆلۆگـەکانی مـەحکووم کـرد و نـاوی ئەنجوومەنی بێ خودایانی لێنان. لەو تافەدا خانمی دوو ئەستال (یەکێک بوو لە ژنـە بە ناوبانگەکانی فەڕانسا لە بواری ئەدەبی و لەسەردەمی شۆڕشـدا) وتوویـەتی: وا وێدەچی ناپلیۆن بوناپارت تووشی نەخۆشی جاڕز بوون لە ئیدئۆلۆژی (ئیـدئۆفوبی) بووە[٦]! ئەو کات ئەو کارکردە دژایەتییە بە کەم زانینە بەگشتی کاریگەرییەتی لەسـەر ئیـدئۆلۆژی، کـە ئاشـکرا بـەیانی نـەزۆکی و ئەسـتێوری سیاسـی، بـێبایـەخی بـێ کردەوەیی، بەتایبەت هەست بە ترسـێکی سیاسـی بـوو، وردە وردە هاتـە گـۆڕێ و سـەری هەڵـدا. کـۆڕ و کۆبوونـەوەی خۆپـارێزان (پارێزکـاران) و لایـەنگرانی گەڕانـەوەی رژێمـی کـۆن و شـاخوازان لـە فەڕانـسا، لـە ئیدئۆلۆگـەکان بـە سـوود وەرگـرتن لـە کـارکردی دوا واژە رەخنـەیان دەگـرت. لـە سالـی ١٨٩٢ کتـێبی کۆمارخوازانەی (توخمە ئایدلۆژییەکان) تراسی بـە نـاوی بەشـێک لـە تێکۆشـان بـۆ رووخانی (برایەتی دێرینەی تەخت و مێحراب)[٧] مەحکووم دەکـرد. لێـرەدا بـوو کـە مانا و واتای دوا قۆناخی واژە سەری هەڵدا. ئێستە کـە نـاوەڕۆکـی ئیـدئۆلۆژی تـا رادەیەک لە زانستی ئەندێشەکانی تراسی، کوندیاک و رێبازی هەسـت گـەرایی دوور دەکەوێتەوە و بە واتایـەکی گرنگتـر بـاوەڕی سیاسـی (کـە لەسـەرەتاوە بـە واتـای کۆمارخوازی لیبرالی دوور لە مەزهەب بوو) نزیک دەبۆوە، هەر هـەنگاوێکی مـابوو کە رەخنەگەلی سەڵتەنەت خوازانیش بە باوەڕی سیاسی بدرێنە قەڵەم، کە ئەویش بە ناوی ئیدئۆلۆژیک جێی بـاس بـوو. بـەم جـۆرە، ئیـدئۆلۆژی لـە کـەش و هەوایـەکی ئاستەنگی وەک فەڕانسا بەرامبەر بوو لەگەڵ (باوەڕی سیاسی) کەوتە چوارچێـوە و قاڵبەوە. واتایەکی دیکەی ئیدئۆلۆژی بەو روانگەیەی دواییەوە بوون بە هاوژین.

ئێستا ئـەم مەتەڵـە نـەمرە و هەمیـشە زینـدووە دەمێنێتـەوە کـە مـارکس بـە چ مەبەسـتێکەوە واژەی ئیـدئۆلۆژی هەڵـبژاردووە؟ مـارکس لـە نووسـراوە سەرەتایەکانیدا بە دوو شێوە ئاماژەی دەروونی کردووەتە تراسـی. سـەرەتا ئەمـە کە ئەو، بە ناوی چاوەدێرێکی ساکاری مێژوویی، بە هەبوونی تاقمێک لە بیرمەنـدان، واتە ئیدئۆلۆگەکان، ئاماژە دەکا و لە تراسی، لەپلەی ئەندامی سەرەکی ئەم تاقمـە، بـە بەرچەسپی ئابووری زانانی سیاسی بورژوا لیبرال و سووک و چرووک و بێبایـەخ

ناو دەبا. سەرەنجام، ئاماژەیەکی زووتێپەڕ بە بەشی چوارەمی کتێبی توخمەکانی تراسی، واتە بابەتی ئابووری سیاسی دەکا. دووەم، مارکس ئەم واژەیە لە باسێکدا، لە بابەتی یەکەمیدا بە ناوی ئیدئۆلۆژی ئەڵمانی (کە لە پاش مەرگی بڵاو بووەوە) وەک بەر چەسپێکی بە کەم زانی بۆ ئاماژە بە کەسگەلێ (بەتایبەت تاقمی هێگلیە لاوەکان) بە کاری هێناوە کە فەیلسووفانە شیکاریان لەسەر جیهان کردووە بەڵام لە ڕواڵەتا توانای گۆڕانکاریان نییە. لەگەڵ ئەمەدا کە هەم هێگلیە لاوەکان و هەم تراسی هۆکاری (ئەندێشە) تەئکیدیان لەسەر دەکا. مارکس ڕەنگە وەک یەک بوونێکی لە نێوان ئەواندا دیبێتەوە. ئاسانکاری، ئەندێشەی تراسی هەڵگری هێندێ باوەڕی فەلسەفەی (ئیدەئالیستی) بوو.

مارکس بە ئاشکر کارکردی سەرەتایی واژەی ئیدئۆلۆژی بە ناوی (زانستی ئەندێشەگەل) شارەزا بوو، بەڵام بایەخێکی ئەو تۆی بەوە نەداوە. تاقانە واتایەک کە سوودی لێ بردووە، لە یەک هەنگاودا، هەر ئەو کارکردە بە کەم زانینەی ناپلیۆن بوو، ئەویش کەم تا کورت هێگلییە لاوانی (زۆربلێ) و متافیزیکزانانی و ڕاوەکەری بێ کردەوە دەدایە قەڵەم. لەوەش پتر، ئەو هەم ئیدئۆلۆگەکان و هەم هێگلییەکانی بە چاوی بورژوا لیبرال هەڵدەسەنگاند و بۆیان دەڕوانی. ریشەی ئەو سەری ئەم ئەندێشەیە لە مانا و واتای ئاماژەی دەکردە سەڵتەنەت خوازانی سەرەتایی فەڕانسا کە ئیدئۆلۆگەکانی بە لیبرالیزمی رادیکاڵی ریفۆرمخوازی ترسناک دەدانە قەڵەم.

بەم حاڵەوە، مارکس بە شێوەی ناسیستماتیک، واتای واژەی بەربڵاوتر کرد و لە بوارگەلی جۆراوجۆردا بە کاری دێنا. لە ئاسەواری مارکسدا، ئیدئۆلۆژی نەک تەنیا لە بێبایەخیدا و نەبوونی کارکردی بە کردەوە، بەڵکو بە گومان و دوودڵی و ون کردنی راستەقینە زەق دەبێتەوە. لەمە نادیارتر، ئیدئۆلۆژی بە دابەشکردنی کار لە کۆمەڵگەدا، لەگەڵ دەستەگەلێکی کۆکەناوی چینی وەخۆگرت و لەوە بەولاتر، زاڵ بوون و دەسەڵاتی هێندێ چین، پێوەندی بەدی هێنا. هێندێ لایەنی ئەم تەنینەوە مانا و واتایە، بەتایبەت لایەنی فیکری و گومانی ئەوی بە جۆری دەروونی لە کارکردی بە کەم زانینی بوناپارت لەم واژەدا شک دەبەین، بەڵام تا سەردەمی مارکس کەڵکێکی ئەوتۆی لێ وەرنەگیرا بوو. سەیر ئەوەیە کە مارکس هێندێ

لایەنـەکانی کـارکردی ئیدئۆلۆگـەکانی پاراسـت، واتـە بـاوەڕ بەمـە کـە دەتوانـێ کۆمەڵگەکان عەقلانی و زانایانە بتۆژێتـەوە. هـەروەها ئەمـە کـە مرۆڤـایەتی بـەرەو بیچمێک لە کۆمەڵگەی عەقلانی، بە رووناک بینی ئـابووری و سیاسـی، بـەرەو پـێش هان بدا. بۆ تێگەیـشتنی کـارکردی مـارکس لـەم واژە، پێویـستە کـە ئـەم بۆچوونـە ماتریالیستییە بە شێوەی کورتکراو توێژینەوە و راڤە بکرێت.

ئەگەرچی ئەم مەبەستە راستییە کە ئاشکرا دەمانخاتـە گومانـەوە، دیـسان دەبـێ بڵێم، مارکس بە جۆرێکی تایبەت جەوهەری بیرمەنـدی ماتریالیزمـە. شـتێک کـە بـۆ مرۆڤ لە پلەی یەکەمی بایەخ دایە، پێویستی ئەوان بە مان و ژیانـە. مـرۆڤ بـۆ ئـەم چەمکە پێویستی بە کار و دروسـت کـردن و داهێنانـە. ئەندێـشەش لـەم رەوەنـدەدا تووشی کێشە دەبـێ، بـەلام کـردەوە لـە پلـەی یەکـەم و ئەندێـشە دەکەوێتـە پلـەی دووەم.

ویستە ماددییەکانی مرۆڤ لە پلەی سەرەتای بایەخدان. ئەندێـشە و زانیـاری بـە شێوەی گشتی لە پێناوی رازیبوونی ئەم ویستانە کاریگەتی دەبێ. مرۆڤ لـە کـاتی دروست کردن و داهێناندا پێ دەنێتە گۆڕەپانی وەک یەک بوونی کۆمەڵ و تێکەڵ بە ئالوگۆڕێکی پێچراوە و پڕ لە گرێ لەگەڵ یەکتر دەبـن. هـەروەها مـرۆڤ ئەگـەر بـە شێوەی کۆ کار بکەن، بە جۆرێکی کارامەتر بە داهێنانەوە سەرقاڵ دەبـن، ئەرکـەکان لە سەرەتاوە لە یەک جیا دەبنەوە و مرۆڤ بە تواناتر بار دێنـێ و بـە دەسـکەوتێکی زۆرتر و باشترەوە درێژە بـە کـار دەدەن. لێـرەدا یەکـەم دیـاردە و بیچمگـەلی لـە دابەشکردنی کار دەکەوێتە بەرچاو.

بێ گەلالەی بیر و رای گشتی، پێویستە تێگەین کە لە نـاخی کۆمەڵـگە و ئـابووری ئێمەدا چ شتێک لە پلەی یەکەمدایە. مارکس خـاوەنی فەلـسەفەی مـاددە گەرایانەیـە. لەم هەستی‌ناسیە، زانیاری ئێمە بـە جـۆرێکی قـووڵ و هەمەلایەنـە شـی دەکاتـەوە. ئەندێشەش رەنگە زایەڵەی ئەم رەوەندە بێ و هەمیش بە هەڵـە ئـەوە لێـک بداتـەوە. گرفتی گەورەی (دابەشکردنی کار) لە سەرەتادا ئەمەیە کە لـە نێـوان کـاری فیکـری قەشەکان و رۆشنبیران لەگەڵ کـاری جـسمی جیـاوازی بـۆ دانـراوە. بەرژەوەنـدی قەشەکان و رۆشنبیران لە مەدایە کە کاری خۆیان بە زیاتر لە کاری جسمانی بـزانن.

ئەوانە بە دوای داکۆکی و پاڵپشتی ئەربابە گەورەکان، واتـە کەسـگەلێکەوەن کـە لـە قۆناخێکی تایبەتیدا لـە قۆنـاغێکی تایبـەت بـە بۆچـوونی کۆمەڵـگە، بەسـەر ئـامێر و کەرەسەی بەرهەمێنان، بڵاوکردنەوە و سات و سەودا و ئاڵوگۆڕی کۆمەڵـگەدا زاڵـن و ئەو شتانە مسۆگەر دەکەن. ئەم کاردانەوە فیکریانە، چ بە ئامێر و چ بـێ ئـامێر، بـە پاساو دانەوەی فیکری بـەربڵاو و کـراوەی بـارودۆخی ئێستە وەگـەڕ کـەوتوون و وزەی فیکـری خۆیـان (لـە سـەدەی نۆزدەیـەم) بـۆ سـەرمایەداری (بـورژوازی) و دەوڵەت تەرخان کردووە. هەروەها وجوود و پاسـاو دانـەوەی ئـەوان ئارخـەیانێک بوو بۆ ئەو کەسانەی کە لە سیستەمی کۆمەڵایەتی و ئابووری رەنجیان دەبرد. ئـەم کاردانەوە فیکریە دەروونییە و لە ناخەوە ئیدئۆلۆژیستگەلی سیستەمـی سیاسـی و ئابوورین. بەم حاڵـەوە زۆرتـر زاینـەوەی فیکـری ئـەوان گومـان و لادانـە لـە رێـی راسـتەقینە. پێویـستە بـزانین کـە بناخـەی سەرهەڵـدانی فەلـسەفەی سـەرەکی ئـەم هەستیناسیەی ماتریالیزمییە (و تێگەیشتنی مارکس لە ئیدئۆلۆژی) بە رەخنە لە دیـن خۆراگر و قایم بوو. لێرەدا تێگەین و زانینی رۆمـانتێکی ئاڵـمانی و بەتایبـەت هێگڵـی، جێی سەرنجێکی تایبەتییە. سوننەتی ئاڵمانی، لە کانتەوە بگرە هەتا دەگاتـە فیختـە و هێگڵ، تەئکیدی زۆریان لەسەر بە خۆدا چوونـە و خۆگـۆڕینی مـرۆڤ کـردووە. بـە جـۆرێکی سـاکار، هۆشـی مـرۆڤ لـە داڕشـتنی جیهـان و کـەش و هـەوای ئـەو کاریگەرییەتی هەیە. تراسی گوتەنی: هەستی مرۆڤ تەنیا بەشێوەی کار تێکراو کـار ناکا و دیاردەگەلی دەرەوەی کارتێکراون وەرناگرێ. بەتایبەت بە بۆچـوونی هێگـڵ، ئـەم هەوڵـە فـۆرم بـە خۆدانـە و خۆسـاز کردنـە، لـە چوارچێـوە و قاڵـبی مێـژوودا دەکەوێتە بەرچاو. زانیاری تەنیا لەوەدا کە ئێمە ناومان ناوەڕاستی و حەقیقەت، پێک نەهاتووە بەڵکو هێور هێور لە رەوەنـدەدا لـە حاڵـی گـۆڕانی مێـژوو پێـک هـاتووە. زانیاری لە درێژایی مێژوودا راستییەکان دەگۆڕێ و راستی گەلێکی نوێتر و بـاشتـر دروست دەکا. هێگلییە لاوەکـان، بەتایبـەت لودویـگ فـویر بـاخ، هێگلیـان تـاوان بـار دەکرد کە لەسەر دەوری هۆش بە گشتی، لەسەر دەوری زانیاری و واتـای رۆح لـە مێژوودا لە رادەبەدەر تەئکیدی کردووە. بە بۆچوونی ئەوان، ئەمـە (رۆحـە گـشتی)

نییە کە خۆ دروست دەکا، بەڵکو چێژی تاکی بوونی مرۆڤایەتی هەمیشە لەگەڵ پێداویستییە جسمییەکانە کە فۆرم بە راستییەکان دەبەخشێ.

فویر باخ رستەیەکی بەناوبانگی هەیە کە دەڵێ (گشتی ئیلاهیات، مرۆڤناسییە) مرۆڤەکان خودا، رۆح یان مێژوویان لە ئەندێشەی خۆیاندا خوڵقاندووە و دەیخولقینن. مارکس ئەم بابەتەی بۆ دەربڕینی مەبەستەکانی خۆی بەکار برد. ئەم کارە زاینەوەی مرۆڤانە، بەتایبەت چینایەتی ئابوورییە کە لە قۆناخێکی تایبەتی لە مێژوو (بەرامبەر لەگەڵ پێویستییە ئابووری و شێوە گەلی زاینەوە) فۆرم بە جیهان دەبەخشێ. بەم شێوە، ئەم فۆرم پێدانە رەنگە بە بیچمێکی پێچەوانەوە سەرهەڵدا. لەسەرانسەری مێژوودا، رۆشنبیران لاریگەلێکی زۆریان لەم جۆرانە بەدی هێناوە کە زاڵ بوونی سەرەکی و چەوسانەوەی چینێ بە دەس چینێکی دیکەیان بردووەتە نێو تەمی گومانەوە. دەبێ لەگەڵ ئەوە بە قۆناخی تایبەتی کۆمەڵگە، بەتایبەت شێوەی زاینەوە و فۆرم پێدانی چینەکان بیچمێکی باشتری لە راستەقینە بخرێتە روو، بەڵام ئەم بیچمە هێشتا لار و وێرە. هێنانە ئارای تێکوشانی ئابووری لەم رەوەندەدا بەو مانایەیە کە مارکس بە شێوەیکی شیاوی فەلسەفەی ئاڵمانی، لەگەڵ ئابووری سیاسی بریتانیایی و ماتریالیزمی فەڕانسەوی هاوتەرازی کردوون.

دواتر بابەتی ئیدئۆلۆژی مارکسیزم، لە کۆتایی سەدەی نۆزدەیەم کەوتە ژێر هێندێ گوشار و لێکۆڵینەوەگەلی جۆراوجۆر. پرسیارگەلێ هاتە ئاراوە. مارکس لە نووسراوە سەرەتاییەکانی خۆیدا بە رواڵەت ئیدئۆلۆژیای (بەناوی ئەندێشە)یەک لە بەرامبەر راستییەک (بەناوی کردەوە) نووسیویەتی ـ کە بیچمی هەستیناسی ماتریالیزمی فەلسەفی بوو ـ چونکە سەرمایەداری لیبرالیش هەڵوێستێکی ئەوتۆی لە بەرامبەر بە دین، بەناو لادان لە جەوهەری مرۆڤی بوو. پاشان ئەم دژایەتیە، ئیدئۆلۆژییەی (بەناوی لادان) لە بەرامبەر زانست (بەناوی حەقیقەت یان زانین) دایە قەڵەم. واتا یەک لە خۆ بێگانەیی لە نووسراوە سەرەتایەکانی مارکس، لە نووسراوەکانی دوایدا بوو بە دزی و داگیرکراوی بایەخی زیادی و چەوسانەوەی ئابووری. لەگەڵ ئەمەشدا، روون نەبوو کە ئایا مارکس وشەی زانستی بە مانای (زانستی سروشتی) بە کار دەبا یان بە مانای قەدیمی ئاڵمانی Wissensehoft

(زانـینی سیـستماتیک) . هێنـدێ لـه مارکسیـسته قەدیمییـەکانی ئـەم سـەدەیە ئـەم گۆڕینەیان خستووەتە ئەستۆی بوونی دوولایەنی (جیا بوونەوەی شوناس‌ناسی) لـە مارکسییە و دەزانن کـە مارکـسی لاو لـە مارکـسی پوختـە هەڵـداوێرێ. تەنانـەت لـە دەروونی ئەم دوو لایەنە، روون نییە کە چ شتێک بە شیکردنەوەی ئیدئۆلۆژی پێوەنـد دەدرێ. لە هێندێ لە نووسـینەکان، مـارکس دەڵـێ (زانیـاری گـشتی) بەتایبـەت هـەر لایـەنێک لـە کۆشـشی مـرۆڤ، بـۆ وێنـە هونـەر و زانـستی سروشـتیش. لـە ریـزی ئیدئۆلۆژی دەدرێتە قەڵەم. بەڵام لە نووسراوەی دیکەدا وا دەکەوێتە بەرچاو کـە ئـەو تەنیا بە ئەندێشەگەلی کۆمەڵایەتی، سیاسی و ئابووری کە لەسەر پێکهاتەی سیاسی و ئابووری کاریگەرییەتیان دەبێ و ئـەویش لاڕێ دەکـەن، فیکـری دەکـرد، بێجگەلەمـە، ئاماژەی یەکەمی مارکس لە کتێبی ئیدئۆلۆژی ئاڵمانی بە رەسمـی دووربـینی تاریـک هێندە یاریدەدەر نەبوو. مارکس ئیدئۆلۆژیای لە زانیـاری مـرۆڤ بـە دوورنوێنییـەکی تاریکی دەشوبهێنێ کـە جیهـانی سـەرە و ژێـر تیـا بنوێنـێ. شـێوە و مانـای قووڵـی مەکانێکی ئەوەندە لە رێلادەرانە بوو کە تەنانەت مارکسیش بە راستی ئەوەی قبووڵ نەکرد.

مارکس هەروەها پێوەندی راستەوخۆی ئەندێشەکان (کە زۆرتر دەرەکی ناویـان لێنراوە) و بنـەڕەتی ئـابووری روون نەکردۆتـەوە. لـە هێنـدێ لایەنـەوە ئەمـە بـە رواڵەت یەکێکە لە جەبر باوەڕێ (یەک‌لایەنە)یە، واتە بنەما سەر بنـەما دیـاری دەکـا. بـەم حاڵـەوە، دیـسان مـارکس هـەرگیز روونی ناکاتـەوە کـە مەبەسـتی لـە واژەی (جەبری باوەڕ) چییە؟ بۆ وێنە روون نییە کە ئایا (جەبری باوەڕی) بە مانای ئەوەیـە کە A هۆی B و کارتێکردنی لە Bیە یان دیاردە و دیاریکەری پارامترگـەلی Bیـە. لـە هەندێک باری دیکەوە، ئەم پێوەندییە بە پێوەدیگەلی پێکـەوە ژیانـە، یـان وەک یـەک کاریگەرییەتی نێوان ئیدئۆلۆژی و بنەڕەتی ئـابووری دەگۆڕێـت. ئـەنگلس لـە نامـە گۆڕینەوەیەکی زۆر و شی کراوەی خۆیدا وەک هەمیشە لەم بارەوە لەسەری دەڕوا و بۆچوونی دوای پێویست دەزانێ.[٨]

چارەنووسی دوایی مانای مارکسیستی ئیدئۆلۆژی لە کـۆکراوە دژ بـە یەکەکانـدا تووشی ئاڵۆز و تێکـەڵاو بـوون دەبـێ (نێونەتەوایـەتی دووهـەم) لـەژێر دەسـەڵاتی

حزبی سۆسیالیستی ئەڵمانیا و بە سەرپەرشتی ئەنگلس سەری هەڵدا، نزیکایەتییەکی بەتەوژم لە نێوانی کردەوەی مارکسیستی و ئیدئۆلۆژی بورژوازی لە ئارادا بوو. بەتایبەت ئینگلس تایبەتمەندی بەناوبانگ (زانیاری بە درۆ)ی داهێنا کە مارکس پێشتر هەرگیز لە بارەی زانیارییەوە وای نەوتبوو. ئەندێشەی زانیاری راستەقینە و درۆزنانە بە رواڵەت و لانیکەم لەم ئاستە ناسکەدا، بۆ مارکس لە رادە بە دەر وشک و بێ رۆح بوو.[٩]

لنین لە بەرهەمگەلی وەکو چ دەبێ بکرێ؟ لایەنێکی شێواوی لە ئیدئۆلۆژی پێناسە کرد. واتاگەلێکی دەروونی و بە کەم زانین لە ناکاو لە ئەدەبیاتی سیاسی درهاوێژران و لە بۆشایدا بە لەنگەر وەستان. لنین بە دڵنیایەوە دەڵێ: سوسیالیزم جۆرە ئیدئۆلۆژییەک لە قەڵەم دەدرێ کە لە خەباتی گشتی چینایەتیدا لە حاڵی مەیدانداری لەگەڵ بورژوازی دایە. لنین ئیدئۆلۆژی سۆسیالیزمی وەک چەکێک لە خەباتی چینایەتی دەزانی. ئەم کارکردە بە کارکردی فەڕانسەوی ئەو دەیەی ١٨٣٠ و هەروەها هێندێ کارکردگەلی هاوچەرخی نزیکە کە تەواوی باوەڕگەلی سیاسی ئەویان لە دەروونەوە بە ئیدئۆلۆژی دەزانن. ئەمە بێگومان وێچوونێکی وای لەگەڵ واتای (زانیاری درۆینی) ئینگلس، یان جیاوازێکی قورس لە نێوان زانستی مارکسیستی لە بەرامبەر بە ئیدئۆلۆژیا نیانە.

کاتێ کە پێ دەنێینە سەدەی بستەمەوە، ئاستەنگی ئیدئۆلۆژی لە ڕێبازی مارکسیزمدا پێچراوەتر دەبێ. لەگەڵ نووسەرانی وەک لۆکاچ، ماتریالیزمی دیالێکتیک وەکو ئیدئۆلۆژییەک وەرگیراوە ـ ئەگەرچی وەک هەڵە، زانستیتر لە ئیدئۆلۆژی بورژوایی زانراوەو هەروەها بە بۆچوونی لۆکاچ، ئیدئۆلۆژی زۆر زیاتر لەوەی کە لنین فیکری دەکرد، لە ژیانی کۆمەلایەتی، ئابووری و سیاسیدا ریشەی داکوتاوە. لە بەرهەمگەلی ئانتۆنیۆ گرامشی بە ڕووبەڕووبوونەوەی وردبینانەتر و پێچراوەتر، ئەگەر دوو لایەنە، لەگەڵ مانا و واتای ئیدئۆلۆژی بەرەنگار دەبێتەوە. لە بۆچوونی گرامشیدا دەسەلات لە سیستەمی سەرمایەداریدا تەنیا بە کردەوەی زۆر وەدەس نایە بەڵکو بە جوانکاری و ڕێبەرایەتی ئەندێشەگەل وەرێدەکەوێ. ئیدئۆلۆژی چینی سیستەمی لە دەروونی فام و تێگەیشتنی هاووڵاتیانی مامناوەندی

جەماوەر پەسند بووە. دەسەڵات تەنیا یاسای وشک و توندوتیژی، یان بە گوشار و زۆری فیزیکی نییە، بەڵکو حاکمیەتی زمان، ئەخلاق، فەرهەنگ و شعووری گشتی و عەقڵی سەلیمە. جەماوەر بە دەروونی کردنی دەسەڵاتی ئەندێشە سەرکوت دەکرێن. لە راستیدا ئەندێشەگەلی رێنوێن و زاناتر دەبن بە ئەزموونێکی راستی و ئێستای چینە زۆرلێکراوەکان. رۆشنبیرانی سوننەتی بە ئامێری سەرەکی ئەم دەزگا پێچراوەیە ئەدرێنە قەڵەم. باوەڕگەلی تاکەکەسی، میتۆد و ئارەزووگەلی پڕۆلتاریا سەرکردەیی بورژوایی پێکی دەهێنێ و دەیخاتە قاڵبەوە؛ لەم رووەوە گرامشی خەباتێک لە رادەی ئیدئۆلۆژی بانگەواز دەکا. رۆشنبیرانی فێرکراوەی نەزم و تەرتیب لە دەروونی پڕۆلیتاریادا دەبێ بە پێکهێنان و دروست کردنی دژێکی بەتەوژمی دەسەڵات لە بەرامبەری رۆشنبیرانی سوننەتی کە پڕوپاگەندە بۆ بورژوازیی دەکەن دەس بکەن بە کردەوە.

لە رێکوپێک کردنی گرامشی، وردەکاری و پاڵاوتن و پێناسە کردنی زانستی مارکسیستی و رەسالەی ئیدئۆلۆژی (زانستێک لە گرامشی بە واژەی خۆی توندوتیژی (ئابووریگەرایی) ئەوە رەت دەکاتەوە) تووشی دەبین: ماتریالیزمی دیالکتیک؛ جەبر باوەڕی بیر ساکار؛ رەسالەی زانیاری درۆین و ئاخری، ئەندێشەی مارکسیستی. وا وێدەچێ کە لە بەرهەمەکانی گرامشیدا، ئیدئۆلۆژی بە شێوەیەکی گشتیتر لەسەر باوەڕی سیاسی ساخ بووەتەوە، ئەگەرچی لە عەینی حاڵدا لە ناخی زمان و فەرهەنگدا ریشەی داکوتاوە. بە پێچەوانەی جوانکاری رێدۆزینەوەی گرامشی، هێشتا بە دوای هۆکار و بۆرهانگەلی پێچراوە و گۆمان لێکراوە لەسەر (حەقیقەتی) مارکسیزم لە بەرامبەر بە دۆزینەوەی رێگەلی دیکە تەئکید دەکرێ. بەم هۆیەوە، دەبێ بڵێن کە هەر ئەوە هەلاوێژ و جوێ بوونەوەی رابردووی، بەڵام بە جل و بەرگی جوان، دیسان سەرهەڵدەداتەوە. پاشان، چ لە لێکۆڵینەوەی ئیدئۆلۆژی دەگۆڕن. لەگەڵ ئەمەدا، ناوەڕۆکێکی رەوا و رەوان بە جێ دەمێنێ و ئەوە: پێوەندێکی زەریف و پێچراوە لە بەینی ئیدئۆلۆژی، هێز و دەسەڵاتە.

کارل مانهایم یەکێک لە قوتابیانی لۆکاچ بوو کە لە کۆی واژەکانی مارکس سوودی وەرگرت و پێگەیەکی فیکری ئەوی بە شێوەیەک گۆڕی. لە کتێبی

ئیدئۆلۆژی ئوتۆپی ۱۹۲۹ مانهایم دەکرێ بە ناوی دوا قۆناخی مانا و واتای ئیدئۆلۆژی ناو بەرین. لێرەدا لە بەرەی بۆچوونەکانی مانهایم نادوێین. بەلام سەبارەت بە مانهایم دەبێ سەرنج ندەینە ئەم پرسیارە. پۆل ریکۆر ئەوەی (پارادوکس مانهایم) ناو دەنێ. ریکۆر لە پرسیاری خوارەوەدا ئەم پارادوکسە بەو چەشنە دێنێتە ئاراوە: (ئەگەر هەر وتووێژێک ئیدئۆلۆژێکە، کەواتە پێگەی شوناسناسی ولەناو بابەتی ئایدۆلۆژی چییە:[10] ئەم پرسیارە لە مارکسیش کراوە هەتا لەم پێوەندیەدا گریمانەی خۆی سەبارەت بە ئیدئۆلۆژی شی بکاتەوە و تێبگەیێ. کاریگەرییەتی مەنتق پرسیار لە دەرەکێکێ زۆر رووخێنەر و وێرانکەرە.

مانهایم بۆ پەرەپێدانی بیناییەکانی مارکس، هەولی داوە هەتا بۆچوونە بەربلاوەکانی دەربارەی ئیدئۆلۆژی کۆ بکاتەوە. شەش کۆکراوەی پێکهێنەری سەرەکی بۆ ئەم کارە هەیە. یەکەم کۆکراوە، لەگەل سوودمەندی جەوهەری ئەو، پێوەندی بە ئێمەوە نییە. مانهایم هەم ئیدئۆلۆژییەکانی دەتۆژییەوە و هەم ئارەزووی شارەکان.

ئیدئۆلۆژییەکان زۆریان بۆ پشتگری لە سیستەمی تایبەتی کردەوە لە خۆنیشان دەدەن، ئەگەرچی لە کەش و هەوایەکی تایبەتا رەنگە وێرانگەریش بن. ئوتوپیاکان (کە بە پێچاوەنەی مارکس، مانهایم دەلێ: (لە ژیانی کۆمەلایەتیدا بایەخێکیان بەرامبەر بە ئیدئۆلۆژی هەیە) بەرەو پێشکەوتن پێشچوونیان زۆرە و راستەقینەی ئێستای کۆمەلگەیان بەرەو مەیدانی خەبات دەخوازن و دەیانەوێ گۆرانکاریکی بەربلاو و گەورە بخولقێنن.

مانهایم لە بۆچوونێکی خۆیا لە ئیدئۆلۆژی، بەینی ماناکان تایبەت و گشتی جیا دەکاتەوە و جیاوازیان بۆ دادەنێ. مانای تایبەت بە (تاک) بۆچوونی هەیە، دەروونناسی و بەرژەوەندی و هۆگری تاک، زۆر بەشێوەی گشتییە، دەیتۆژێتەوە هەتا لایەنی لاوازی مەبەستی بەرانبەر نیشان بدا. ئەندێشەی گشتی ئیدئۆلۆژی بە حیسابی گریمانەی (جیهانبینی) تەواو و کەمالی کەلتووری گشتی و رەنگە دەورەی مێژوویی چاو لێ بکا. بە جۆرێکی دیکە، بە پێکهاتەی گشتی ئەندێشەوە سەرقال دەبێ. بە بۆچوونی مانهایم، مارکس، لە بەراورد لەگەل بۆچوونی

کۆمەلایەتی پێشووی، ئەم دوو کۆکراوەی پێکەوە لێکداوە و خستوویەتە بەرچاو کە بۆ کردنەوە و یەک کالە بوونەوەی ئیدئۆلۆژی تەواو دەبێ فەرهەنگێک پەردە لەسەر باوەڕە تاکەکان هەلداتەوە. راست بەم هۆیەوە مانهایم داوای لە مارکس کردووە بە واژەگەلی مارکسیستی دەس بە کار بێ بۆ پێگەیاندنی ئەندێشەکانی خۆی، ئەمە شتێکە کە ئەنجامدانی ئەوە بۆ مارکس دژوار بوو. بەپێی نووسراوەی مانهایم:

مومیکن نییە لەم دەسکەوتە ئاشکرا و گشتیەی ئیدئۆلۆژی خۆدوور ڕابگرین، کە وەک ئەو، ئەندێشەی گشت ڕێکخراوەکان لە هەموو خولێکدا خووی ئیدئۆلۆژیکێکیان بووە، بە ڕێکەوت هەلوێستێکی تەنیا عەقلانی ڕێدەکەوێ، مارکسیزم هیچ جیاوازێک بۆ ئەم بنەمایە، کە لەسەراسەر مێژوودا نەگۆڕ بووە، حیساب ناکرێ. بۆ مارکسیستێ نابێ ئەوەندە گرنگ و دژوار بێ کە بناخە و ریشەی کۆمەلگەکەی خۆی بناسێ.[١١]

ئەم پرسیارە، مانهایمی بە سێیەم بنەڕەتی ئەندێشەکانی خۆی گەیاند. ئەگەر مارکسیزم لەم لێکۆلینەوەدا لە دەروونەوە رووخاوە. ئێمە هێشتا نابێ بنیایەکانی ئەو لە ئیدئۆلۆژی دەربهاوێژین. بە بەیانێکی دەقیقتر، دەبێ لە بارەی باوەڕەوە، ئیدئۆلۆژییەکانی خۆمان، بە بۆچوونی ژیانی خۆمان و بارودۆخی مێژوویی ئەوان بدۆزینەوە و خۆمان بە زانیاری تێر و تەسەل بکەین بە بێ خۆ سازدان، بینایەکانی مارکس لە قەوارەی ریشەیی ئاکادمیک بپارێزین. مانهایم ئەم قالبە نوێ ئاکادمیکەی ناو ناوە کۆمەلناسی ناسین) ریشەیەک کە بە تۆژینەوەی ناسین و هەر (پێناسەیەک) لە بوارێکی کۆمەلایەتی و مێژوویی تایبەتا دەس پێ دەکا. بەم جۆرە کە لە مانا و واتای مارکسیستی ئیدئۆلۆژی نووسی: ئەویکە سەردەمێک بە کەرەسەی عەقلانی تاقمێک حیساب دەکرا، ئێستا بوە بە میتۆدێکی لێکۆلینەوەیی لە مێژووی کۆمەلایەتی و فیکریدا.[١٢]

چوارەم، مانهایم دەیوت کە ئەندێشەی ئەو نسبیگەرا نییە. ڕێژەگەرایی لەگەل ئەوەی ئەو ناوی نابوو پێوەندیگەرایی، جیاواز بوو. زۆر لە توێژەران کە ئەم جیاوازیە بە کردەوە سەلماوە.[١٣] مانهایم دەیوت لەو جێیەدا کە پێوەندیگەرایی بە واتای راستەقینە پێوەندی بە مێژووەوە نییە، پێوەندیگەرایی (پێوەندی جیاوازە لە خووی تەنیا ڕێژەیی هەر جۆرە فامێکی مێژوویی)[١٤] لە پێوەندیگەرایدا، زانین و فام ناسی لە

بواری مێژوویی و کۆمەڵایەتیدا جیا نەبوون (ئەو جۆرە کە لە پێشمەرج و گریمانەی داپۆشراوی ڕێژەیی گەرایی ئەم کارە دەکەوێتە بەرچاو) پێنجەم، مانهایم پارسەنگگەلێکی زۆری بە لێدانەوەی ئەم ئەندێشەیە زیاد کرد، بەرامبەری ڕێنوێن (مانا و واتای تەواوی پێوەندی ئیدئۆلۆژی)، نێوان جێکەوتووەکانی جیا لە لێکدانەوە و لێکدانەوەی بابەتی موتالا و هەم سەرنجڕاکێشەرە، لەم ڕووەوە، لەبارترین میتۆدە بۆ کومەڵناسی فام. سەرەنجام وێدەچێ پێچەوانەتر ئەمە کە، مانهایم لەسەر ئەو باوەڕە بوو کە ئەم ڕشتە نوێیە تەنیا دەتوانێ بە هۆی کەسگەلێکی تا ڕادەیەک بێچین، مامناوەندی، کە هەم بیرمەند بن و هەم توانایی ئەم خۆ توێژینەوەیان هەبێ، بخرێتە بەرباس و لێکۆڵینەوە. ئەو ئەم جۆرە کەسانە بە پێڕەوی لە ئالفرد و بە گشتی ڕۆشنبیران بە بێ پێوەندی ناو دەبا.[١٥]

مانهایم لەگەڵ وەڵامگەلێکی زۆر جیاواز لە یەک و وەک هەمیشە لەگەڵ زۆر ڕەخنە ڕووبەڕوو بوو. بەو جۆرە کە هێندێ بەتەواوی ڕەتیان کردەوە و هێندێکی دیکە بە لانیکەمەوە تاریفیان لە بەرەنگاربوونەوەی لەگەڵ بابەتگەلێکی هورووژێنەری ئەندێشەی مێژوویی کردووە. جیا بوونەوەی ڕێژەییباوەڕی و پێوەندیگەرایی ئەو، بە ڕاستی و تەواو شی نەکراوەتەوە. بێجگە لەوەش، دەور و ڕۆڵی ڕۆشنبیرانی بە شێوەیەکی پڕۆگرامی زۆر ناتەواو باسی کردووە. سەرەنجام ئەمەیکە پڕەنسیپێکی نادیار لە ئەندێشەی ئەودا هەیە: ئایا بە بۆچوونی ئەو هەر ئەندێشەیەک، بەتایبەت زانست و ریازیات (بیرکاری)، لە باری کۆمەڵایەتی و مێژووییەوە ڕێژەییە؟ وەڵام ڕوونە. هەروەها، ئایا بە کەڵک وەرگرتن لە پلەی بالای ئاکادمیک (کۆمەڵناسی فام) تێکوشاوە وا نیشان بدا کە کردەوەیەکی بەرچاوتر و زانستیتر (لە زانستی کۆمەڵایەتی) بخاتە ڕوو و لەم ڕێگاوە ناوەڕۆکی جوان و زەریف بە سەرەنجێکی بێ لایەنەوە سوودی بردووە؟ لەم بارەوە، تارادەیەک ڕەخنەی ئەم دواییە باوەڕ پێ کراوانەیە و بە ڕواڵەت بەتەواوی دەکەوێتە بازنەی مانهایم. بەو سەرەنجامە دەگەین کە ئەو بۆ قەرەبووی بن بەستی خۆی بە مەسەلی وەکو لارێ بوون لە ڕاستی پەنا دەباتە بەر ئەوە کە میتۆدی خۆی وەلاناوە.

مانهایم بە شێوەیەکی‌تر کە زۆرتـر ناراسـتەوخۆیە، ڕێگـای بـۆ قۆنـاخی دواتـری واتای ئیدئۆلۆژی پـاک دەکاتـەوە کـە لـە سـاڵاکانی دوای ١٩٤٥، واتـە پـاش جـەنگی جیهانی دووهەم سەری هەڵدا و ئەوە زۆرتر نـاوی سـەردەمی (کۆتـایی ئیـدئۆلۆژی) لێناوە.[١٦] تێکـەڵ بـوونی لەسـەرەخۆی ئیـدئۆلۆژی بـە هـەوڵ و دەولی سیاسـی لـە ڕشتەگەلی ئاکادمیکی کۆمەڵناسی، نەک تەنیا واتای تێکشکان لە وتووێژی ئیـدئۆلۆژی بـێ چـاو پۆشـی و ئیحـساساتییە، بەڵـکو ڕاسـتەوخۆ بـە واتـای بایـەخی پێشکوتووخوازانەیە. مانەوە و حەیاتی سیاسی بۆ ناخی زانستە کۆمەڵایەتی مـەنتقی، بە بەڕێوەبەرایەتی ڕۆشنبیرانی کارناس کێشراوە.

ڕێبازی (دوایی پێهاتنی ئیدئۆلۆژی) دەسکەوتی قۆناخی دەیەی ١٩٥٠ و سەردەمی شەڕی سارد بوو. ئەگەرچی پێشمەرج و گریمانەگەلی سەرەکی ئـەم بزاڤـە پێـشەکی جێگای پەسندی زۆربەی ئەو کەسانەی کە خۆیان بە بیرمەندی کۆمەڵایەتی و سیاسی دەزانی، بـوو. پاشـان بـە ڕووداوگـەلێکی وەک «لافـاوی کۆتـایی دەیـەی ١٩٨٠ و ڕووخانی کومۆنیزم لە ئەورووپای ڕۆژهەڵات و گەڕانەوەی بـەرەو ئـابووری بـازاڕی ئازاد» تاقمێک دەستیان کرد بە پێشبینی بە تاڵووکەی سـەبارەت بـە بەرهـەق بـوونی سەرکەوتوانەی ئەم ئەندێشە.[١٧] ئـەم باسـە تایبەتـە سـەرەتا لـە نەهادگـەلی زانـستە کۆمەڵایەتییـەکانی ئـەمریکاوە سـەری هەڵـدا، ئەگـەرچی لەگـەڵ هێنـدێ ئاڵـوگۆڕ لـە ئەندێشەی ئەورووپایش بێ پێوەندی نەبوو، ئەم کارە نەک تەنیا لەگەڵ بزاڤـی (مـەرگی ئەندێشەی سیاسـی) و ڕێبـازی باتـسکل لـە بریتانیـا بەڵـکو بـە لـێ دەرهاوێـشتن و هاوێرگـەلێکی وەیـشوومەتری بزاڤـی دژی کومـۆنیزمی مـەککـارتی لـە وڵاتـە یەکگرتووەکانی ئەمریکاش وێچوونی هەیە.

جێی خۆیەتی بڵێم کە ئەم دەلیلانە لەگەڵ هەڵوێستگەلی جیـاواز، بـەڵام پڕزایەڵـەو دەنگدانەوەی هێندێ لە ڕۆشنبیرانی دەورانیش هاودەنگی و هاوسـەنگی هەیـە. ئێمـە لەپێشدا لەگەڵ بزاڤێ لە فەلسەفە کـە (بەتایبـەت لـەژێر کاریگەرییـەتی پۆزیتیـۆیزمی مەنتقی بوو) بەرەنگار بووینەتـەوە کـە دەیگـوت ئەندێـشەی سیاسـی کلاسـیک (یـان ئیدئۆلۆژی) مردووە. لێکدانەوەی واتایی دووشکی زۆر و مـەنتق هەڵوێـستی خـۆ بـە گەورە زانینی پاراستبوو. لە هێندێ تێگەیـشتنی هەسـتپێکردن، ئیـدئۆلۆژی هاوتـەراز

بوو لەگەڵ ئەخلاق یان جوانناسی کە خۆی پێوەندی دابوو بە (بایەجەوە) و خۆی بە زیاتر دەزانی. لە قۆناخە سەرەتاییەکان و کاڵی هۆکار، ئەم بایەخگەلە و خۆ بە زۆر زانینە جیا لە راستەقینەیان دەزانی و ئەوانیان بە چاوی پڕ جۆش و خرۆشی هۆش، بێ مایەی عەقڵانی سەیریان دەکردن.

مایکل ئەوکشات خاوەن ئەندێشە و بە دەسەڵات، لە پرۆژەیەکی فەلسەفی و زۆر جیاوازی خۆیدا، لە کتێبێکی وەکو عەقڵگەرایی لە سیاسەت جیاوازی لە نێوان هەڵوێستی سوننەتگەرا و ئیدئۆلۆژیکی لە تێڕامانی سیاسیدا داناوە. ریشەگەلی فەلسەفی ئەم جیاوازییە پێوەندی بە باسەکەی ئێمەوە نییە. خاڵی سەرەکی ئەمە بوو کە ئیدئۆلۆژی جۆری ساکارسازی، لە ریشە دەرهێنان و ئەوەیکە ئەوکشات (هەڵبژاردەیەک) لە راستەقینەی کۆمەڵگای ناو لێدەنێ و دەیخاتە روو. ئیدئۆلۆژیستەکان لە راستییە کۆمەڵایەتییە فرەپێچراوەکان، ئەوەیکە دەیانەوێ هەڵیدەبژێرین و لە ئەنجاما دەس دەکەن بە پێچ و پەنا تێخستنی. ئەو جۆرە کە چاوەڕوان دەکرێ (بە لەبەرچاو گرتنی خووی سروشتی سەفسەتەگەرانە (گۆڕینی راستی بە پێچ و پەنا) زۆرتر باسی ئیدئۆلۆژیکی سەدەی بیستەم) جێکەوتنێ کە بەناوی جێکەوتنی جیا لە ئیدئۆلۆژیکی، فەلسەفی و زۆرتر ئاکادمیک باس دەکرێ و لەسەر پێچراوەیی جوانیگەلی گشتی راستی کۆمەڵگە جەخت دەکا، شێوەیەک لە پارێزکارییە[18] ئەم جیاوازییە دواکاتەکانی دەیەی ١٩٨٠ دەکەونە بەرچاو.[19]

بەڵگەیەکی گرنگی دیکە کە لەگەڵ (کۆتایی پێکهاتنی ئیدئۆلۆژی) دەنگی دایەوە ئەم جەختە بوو کە (ئەندێشەی سیاسی) لەگەڵ ئیدئۆلۆژی جیاوازی هەیە. ئیدئۆلۆژی لە فام و بینینی ئەوانەیکە بە ئارەزوو گەیون رێنوێنی هەیە کە لە هەر جۆرە باسێکی سیاسی بێجگە لەوەیکە لەگەڵ خۆی سازگارە، پێشگری دەکا. ئیدئۆلۆژی لەگەڵ کۆمەڵگەی ئازاد، زاوزێ، موداراکەر و عەقڵانی کە پێگەی (ئەندێشەی سیاسی)یە سازگاری نییە. نووسەرانی جۆراوجۆری وەکو رالف دارنرورف، ج. ل. تالون، بێرناد کریکی، هانا ئارێنت، کارل پوپێر، وریمون، هەر یەکەیان بە شێوەگەلێکی جۆراوجۆر لە (ئیدئۆلۆژی تەواو گەرا) و کۆمەڵگەی داخراو (فاشیزم و کومۆنیزم) دەدوێن کە لەگەڵ ئەندێشەی سیاسی مەدەنی ئاسانکاری و کۆمەڵگەی کراوە جیاوازیان هەیە. لەم

خوێندنەوە، ئیدئۆلۆژی لە بەراورد لەگەڵ جۆری ئەندێشەگەلی جیا لە ئیدئۆلۆژی کراوە و ئاسانکاری، دووربینی بێکەلک، داخراو و بەرتەسک دێنێتە بەرهەم.

کتێبی دەسەلاتە بێگانەکان: ئەندێشەگەلی ئیدئۆلۆژی، نووسینی کێن مینوگیش بە جۆرێکی‌تر نزیکایەکی زۆری بەوانەوە هەیە. ئەم کتێبە بە ناوی کۆمەڵگەیەکی کراوەتر، هەروەها تا رادەیەک بە ناوی ورد ئەندێشی فەلسەفی و ئاکادمیک، کوشتاری ئەژدیهای ئیدئۆلۆژیکی بە ئاوات گەیشتووی شەڕی سارد دەست درێژ دەکا و باوەڕی هەیە کە ئیدئۆلۆژیستەکان پێچراوەیی جیهانی کۆمەلایەتی ئەوکشات لە قەید و بەندگەلی ئیدئۆلۆژیکی تەنگ و بەرتەسک دەکەنەوە. بەڵگەی بنەڕەتی مینوگ ئەوەیە کە ئیدئۆلۆژی فۆرمێکی مامناوەندی نوێ ئەندێشەیە کە ریشەی ئەو دەگەڕێتەوە بۆ سەدەی نۆزدەیەم. ئیدئۆلۆژییەکان (کە بە رواڵەت مەبەستی گشت ئەوانە بێجگە لە لیبرالیزم، پارێزکاری و سۆسیال دێموکراسییە) لە جیهانی داخراوان کە بەدفەڕی و شەیتانی شتێکی جیاواز لە سروشتی مرۆڤایەتی دێنە ئارا. هەر ئیدئۆلۆژێکی شەیتانی دەرەوەی خۆی هەیە (بۆ وێنە سەرمایەداری سەرەڕۆیی یان سیستەمی پیاو سالاری) ئەمانە (دەسەلاتگەلی بێگانە)یەکن کە دەبێ ئیدئۆلۆژیستەکان لە ناویان بەرن. ئازاد و کەماڵ لە لایەن شۆڕشەوە دژی ئەم دەسەلاتە بێگانانە بەدەست دێ. بە بۆچوونی مینوگ، ئیدئۆلۆژیستەکان لە بنەڕەتدا لە تاکگەرایی، زاینەوە گەرایی و کۆمەڵگەی لیبرال بێزارن؛ بە کورتی لە مۆدێرنیتە بێزاریان هەیە. ئەوانە بێزارێکی سەیریان سەبارەت بە شارستانیەتی رۆژئاوا هەیە کە خووی هێندێ لە رۆشنبیرانە. هەروەها، ئەو جۆرەیکە چاوەڕوان دەکرێ، بەڵگەی مینوگ لە دەور و بەری ئەم گریمانە (کە ئاشکرا لەگەڵ ئەوکشات جیاوەزە) دەخولێتەوە کە هەڵوێستی پێچەوانە و جیا لە ئیدئۆلۆژیکی، فۆرمێکی لە لیبرالیزمی کلاسیکی ئەمرۆیی گرتووە بە خۆوە.

هۆی سەرەتایی بیچمی ئەمریکایی (دوایی پێهاتنی ئیدئۆلۆژی) لەسەر کانگای گەورە سەرچاوەی گرتووە. یەکەم، لە دەیەی ١٩٥٠ و لە نێوان بەرەیەکدا کە لە دەیەی ١٩٣٠ و ١٩٤٠ دا ژیاون، ئاگادار و شایەدی شەڕەکان، ئەنفالەکان، دادگایی کردنی نمایشی، نازیزم، قەلاچوو کردنی یەهوودییەکان، ئیتالینیزم بوون. ئەم باوەرە

روونە بەدی هات کـە ئەندێـشەی سیاسـی ئیـدئۆلۆژیکی بەشـێک لـە کـۆی گۆمـانی ترسـناکە. مارکسیزم، لنینیـزم چاوگـە و نـاوەرۆکـی سـەرنجی ئـەم بـیر و گومانـە رواڵەتییە، لە سەردەمی شەڕی سـارد بـوو. بـەم جـۆرە قبـووڵ کـرا کـە ئەندێـشەی ئیدئۆلۆژیکی ریشەی سەرەکی رەنجی جەماوەرە. نەبوونی و دەس تەنگی و شەڕ لە نیوەی سەدەی بیستەمدا بـووە. هێنـدێ لـە نووسـەرانی دەیـەی ١٩٥٠ لـە راسـتیدا رۆشنبیرانی یەهوودی بوون کە دڵ لەدوایی پـەژارەی قووڵـی خۆیـان سـەبارەت بـە چارەنووسی یەهوودییەکان لە نیزامگـەلی جـەزمی ئیـدئۆلۆژیکی دەهـەکانی ١٩٣٠ و ١٩٤٠ دەنگیان دەدایەوە. ئیدئۆلۆژی کارتێکەری خوازیاری ئەندێشەی سیاسـی وەک دۆن کیشۆتە و هێرش دەکاتە غوولە شەیتان خەیاڵەکان.

دووهەم. بە پێچەوانـەی ئـەم راسـتە کـە ئیدئۆلۆژییـەکان لـە کۆمەڵـگەی روو بـە پێشکەوت کـارکردی باشـی هەیـە. ئـەم بـاوەڕە لـە ئارادایـە کـە دەوری ئەوانـە لـە کۆمەڵگەی دێموکراسییەتە پیشەسازییەکان شـتێکی زۆرتـر لـە دەوری رازاندنـەوە و جوان کـردنی نییـە. لـە دوا کۆمەڵـگە، گـشتیان لـە بـارەی ئامانجـە بنەڕەتییەکانـەوە پێکهـاتوون. زۆرێنـەی رێکخـراوە گـەورەکان لـە کۆمەڵـگە پیـشەسازی، لـە خـۆش رابواردن و پێکهاتە ئابوورییە تێکەڵاوەکان، بە زۆرینەی ئامانجگەلی ریفۆرمخوازانەی خۆیان گەیشتوون. باڵی چەپ مەترسیگەلی بوونی دەسەڵاتی دەوڵەتی تونـدڕەویان پەسـند کـردووە. هاوکـاری گـشتی و بـە یەکـەوە بـوون و یـەک پارچـە بـوون لـە ئامانجگەلی سیاسی لە زۆر لە وڵاتە پیشەسازییەکاندا دەبینرێ. هەر ئەو جۆرەی کـە سیمور مارتین لیـست نووسـیویەتی، (ئەمـە سـەرکەوتنێکی گەورەیـە بـۆ شۆڕشـی کۆمەڵایەتی دیموکراسییەتی غەرب کە بە ئیدئۆلۆژییەکان، یان ئارەزووە شـارییەکان بۆ بژاڤی خۆی بەرەو دەسپێکی سیاسـی پێویـستی بـەوە هەیـە)[٢٠] پێکـەوە سـازانی بنەڕەتی لە بارەی بایەخە سیاسییەکان بـە دەسـت هـاتووە. ئەندێـشەگەلی سیاسـی زۆرتر دەربارەی ساماندان بە زانستی پەراوێزی، زاینەوەی خالیسی میللی، قیمەتگەل، هەقدەستەکان، دابینکردنی کۆمەڵایەتی و وەکو ئەوانە بووە. شـتەکانی دیکـە زۆرتـر خۆ پێوەرادان هـارە و گیـڤە و قـسەی خـۆراییی بـووە. بـە وتـەی لیپـست (خـەباتی

دێموکراتییەت درێژەی هەیە، بەڵام لەم خەباتەدا ئیتر لە ئیدئۆلۆژییەکان، ئاڵا سوورەکان و خۆ پیشاندان و خۆ نواندنی ڕۆژی یەکی مانگی مەی خەبەرێک نابێ.[21]

لە مانە بەو لاوەتر، دەیەی ۱۹۵۰ شایەدی بەهرەمەندی پایەداری گەشە ساندنی زاینەوە (تەولید) ی ناخالیسی میللی لە بریتانیا و ئەمریکا بوو. لە لایەنێکەوە، ئەم خولە (دوایی پێهاتنی ئیدئۆلۆژی) هەتا رادەیەک بووە هۆی دەنگدانەوەی گۆڕان و گەشە کردنی ئابوورییەکانی غەربی لە دەیەی ۱۹۵۰.[22] پێوانەگەلی ژیان ئاڵوگۆڕی بە سەردا هات و زۆرینەی دانیشتووە شارییەکانی ئەمریکایی و بریتانی، لەسەرووەت و سامانێکی زۆرتر بەهرەمەند بوون. ماوەیەکی دوور و درێژ بوو کە دابە شکاری ئابووری و کۆمەڵایەتی لە کۆمەڵگەدا هەتا ئەم رادە نەببووە بازنەیی و سەرەکی. لە بریتانی، موتاڵای باتلر و ئەستۆکس باسیان لە ئاوا بوونی پێوەندی چینی کۆمەڵایەتی لەگەڵ رادەی بەشداری لە دەنگدانـدا دەکرد. دەوڵەمەندی ئابووری لەگەڵ گەشە کردنی دەوڵەتی دەوڵەمەند، لە جیاوازییە کۆمەڵایەتییەکان، ئابووری و سیاسی کەمی کردووەتەوە.[23] سێیەم، (دوایی پێهاتنی ئیدئۆلۆژی) نزیک بوو لەسەردەمی پاڵەوانەتی کۆمەڵناسی، بەتایبەت کۆمەڵناسی ئەمریکایی (دووربینی و هیوای رزگار بوون لە ئیدئۆلۆژی لە بەرامبەر جیهانییەکاندا کردییەوە، چونکە لە باتی بێهوودەپەرەستی، (زانست) کۆمەڵگەی پێناسە دەکرد)[24] ئەم کارە بە جۆرێک گەڕانەوە بوو بۆ ئانتوان تراسیێ، ئەگەرچی واژەگەلی ئەو گۆڕا بوو. بەلای تراسییەوە، ئیدئۆلۆژی زانستی بوو کە بێ هوودەیی پاک دەکردەوە. لە زانیاری کۆمەڵایەتی دەیەی ۱۹۵۰، ئیدئۆلۆژی بێ هوودەیەک بوو کە پێویستی بە پاک کردەوە و سڕینەوە بوو. پێچەوانەی ئاڵوگۆڕ و گۆڕانکاری ترمینۆلۆژیک، هۆی هەر دووک ڕووداوەکە یەکێک بوو و ئەوە شتێک نەبوو جگە لەم تێکۆشانە زانستییە عەقڵانییە لە بەرامبەر بە بێ هوودە پەرستی و قسەلۆکی بێ ناوەرۆکی ڕۆشنبیرانە بەرەنگاری بێتەوە. پێشکەوت و تەنینەوەی کۆمەڵناسی تاقیکراوە پێویستی بە سەرنج و وردبینی ئازاد بە بایەخ پێدانەکان، دڵکرمۆڵی، لێکۆڵینەوەی تاقیکراو یان دەستێوەردان، ئالوودە نەبوون بۆ بەرەو چوونی دڵۆڤانی ئیدئۆلۆژی یان تەنانەت ئەندێشەی سیاسی تەشریفاتی نەبووو

عەقلگەرایی یان نئۆپۆزیتیڤیزم دەبوایە راستییەکانی لە بایەخ و گەورە شاراوەکان لە پشتی ئەم حوکمانە هاوێر بکات.

دەرئەنجام، لەم بارەوە گەلێ بەڵگەیان دەهێناوە کە ئیدئۆلۆژی بە واتای راستەقینەی وشە لە کۆمەڵگەی دیموکراتییەتی پیشەسازی پێشکەوتوو تەمەنی بەسەرچووە. ئیدئۆلۆژی بە دوو دڵنیایەکی زۆرەوە و لەگەڵ زانیاری کۆمەڵایەتی لەسەر بنەمای تاقیکراو بەرهەڵستییەک دژایەتیان بوو. زانیاری کۆمەڵایەتی رێگایەک بوو بۆ بەرو زانینی سیاسی، ئێستە ئەوە کە ئیدئۆلۆژی بە مانا و واتای دەروونی بیر و گومان بوو. بە وەتەی ئەدوارد شلیز: (زانین لە تەک ئیدئۆلۆژی بێگانەیە)[٢٥] لەم بارەوە، ئاماژە بە گومانی ئیدئۆلۆژی، بەپلەی یەکەم خودی مارکسیزمی پێکا بوو.

بابەتگەلێکی زۆر لە دووربینی (دوایی پێ هاتنی ئیدئۆلۆژی) لە ئارادا بوو. دەتوانین بڵێین ئەم رووداوە قۆناخێکی تێپەڕ بووە لە کۆمەڵگە پیشەسازییەکان کە بەرامبەر بە توندوتیژی سالانی شەڕ لە خۆیان نیشان دەدا. خەلک، لە پاش دەروانی رۆژەرەشی و دەسکورتی سالانی شەڕ، ئێستا لەگەڵ خۆش گوزەرانی و سامان، بەکاربردن و گەشەی ئابووری رووبەڕووبوونەتەوە. ئیدئۆلۆژی بە جۆرێکی پێچراوە بیرەوەرییەکانی سەردەمی تاڵیان وەبیر دێنیتەوە. لەگەڵ ئەمەدا، لە رادەی بۆچوونی گشتیتر، ئەو جۆرە مە ئالیسدر مەک ئەینتایر، بیرمەندانە بۆچوونی خۆی راگەیاندووە، خاوەن ئەندێشانی دوایی پێ هاتنی ئیدئۆلۆژی (لە هەڵسەنگاندنێکی دژواردا ئیمکانی وجوودی لە جێدانانێکی تێشکاو بوون: واتە ئەمەی کە دوایی پێهاتنی ئیدئۆلۆژی، بێ ئەوەی کە بە راستی دوایی ئیدئۆلۆژی بێ، خۆی لەو سەردەمەدا جۆرێک ئیدئۆلۆژی دەدرایە قەڵەم.[٢٦] بۆچوونگەلێ کە رێبازی (دوایی پێ هاتنی ئیدئۆلۆژی) گەلالە دەگیرا هەلگری هێندێ گریمانەی بایەخی بوو و کێشان و پێوانی دەربارەی سروشتی مرۆڤ، چۆنیەتی کارکردی عەقلانیەت، بایەخی هاوبیری و وەردەکاری لە باری تایبەتمەندییەکانی ئەم جۆرە شێوازە و ئاسانکاری بە یەکەوە، چۆنیەتی پەروەردەی کۆمەڵگای مەدەنی کردەوەگەرایی. کۆشش بۆ ئەم ویستە کە ئەم بۆچوونانە تەنیا پێشمەرج و گریمانەگەلێ دەربارەی دووربینی زانستی کۆمەڵایەتین و بۆچوونگەلێکی دیکەی ئیدئۆلۆژی دێنە ئاراوە. یان لە نابینایە یان

هەڵخەڵەتانی ڕۆشنبیرانەیە. (دوایی پێهاتنی ئیدئۆلۆژی) خۆی بابەتێکی ئیدئۆلۆژیکی و جۆرێک لە لیبرالیزمی کردەوە گەرایانە بوو. ئەم تێکشانە سێبەری بەسەر دووربینی (دوایی پێهاتنی ئیدئۆلۆژی) داکشا بوو هەتا لیبرالیزم بەناوی ئیدئۆلۆژی تاقیکراو لێک بداتەوە.

لەگەڵ ئەوەی کە هۆگری بەم رەساڵەیە لە کۆتایی دەیەی ١٩٨٠ زیندوو بۆوە، بزاڤی (دوایی پێهاتنی ئیدئۆلۆژی) هێشتا بەناوی قۆناخێک لە بەربلاوی واتای ئیدئۆلۆژی، بە دوو دڵیەکی زۆرترەوە چاوی لێ دەکرێ.

پێگەی ئێستەی ئیدئۆلۆژی زۆر چڕوپڕ و پێچراوەیە و بۆ هەموو قۆناخەکان دەگەڕێتەوە کە هەتا ئێستا لەو بارەوە باسیان کراوە. بەبرەوترین ناوەڕۆک هێشتا دژایەتی توندی لە نێوان (حەقیقەت و ئیدئۆلۆژی)دا هەیە. زۆرینەی ئەو کەسانەی کە لە بارەی ئیدئۆلۆژییەوە دەدوێن دەڵێن خۆیان بێ لایەن و جیا لە ئیدئۆلۆژیکن. خوازیارانی هەڵگری ئەم بێ لایەنییە وەکو هەمیشە پسپۆڕانی زانستییە سروشتییەکان و کۆمەڵایەتی، فەلسەفە و ئەندێشە سیاسییەکانن. کاتێ تێدەگەن کە زۆر لە لیبرالەکان، پارێزگارەکان، فەمینستەکان، مارکسیستەکان و ئەوانی دیش دەڵێن لایەنگری زانست یان فەلسەفەی بەرامبەر، لەگەڵ ئیدئۆلۆژین، مەبەست ئاڵۆز و پێچراوەتر دەبێ.

ئەمە لە تایبەتمەندیەکانی رەوەندی ئینگلیزی ـ ئەمریکایی بووە کە هەوڵی دەدا هەتا شێوەی جیاوانی زانین و ئیدئۆلۆژی بەپێز و رامانێکی قوول و ریشەدارە کە چووە تا ناخی خۆئاگایی زانیاری کۆمەڵایەتی (دوایی پێهاتنی ئیدئۆلۆژی) یەوە. ئەگەرچی بە شێوەی دەروونی لە گشت رامانی سەردەمی رۆشنگەریشدا هەیە. لەم دواییانەدا لە وتارێکی کورت، بەڵام کراوە، لە بارەی جەوهەری ئیدئۆلۆژی، شکۆدار دەبێ کە ئەگەر واتای ئیدئۆلۆژی بە شێوەی گشتی (سیستەمی باوەڕەکان) کۆ دەکاتەوە. کەوا بێ پێناسەی باسکراو جیاوازی لە نێوان شێوە جۆراوجۆرەکان نامراد دێڵێتەوە... جیاوازی لە نێوانی زانست و ئیدئۆلۆژیشدا نامراد دەبێ.[٢٧] هەڵوێستی بنەمایی و ریشەیی ئەوەیە کە بۆ کار کردنی زانستیە کۆمەڵایەتی یان سروشتی، زانینی ئێمە دەبێ پرۆژەیەکی نەگۆڕ، راوەستاو و بەرچاو هەبێت. ئەم پرۆژە کە بەڵگە

و پێواری حەقیقەتە دەتوانێ وەک بڕیارێکی دادگاه دووپات بوونەوەی بسەلمێ و وەکار بکەوێت. بایەخگەل و باوەڕەکانی ئێمە نابێ کاریگەرییەتی لەودا هەبێت. حەقیقەتی باوەڕەکانی ئێمە، کە توانایی بە ئێمە دەبەخشێ ئەوانە وەک زانین بناسین و وەری بگرین، ئەمە کە دەبێ هەتا رادەیەکی مومکین لەگەڵ ئەم پڕۆژە بەرچاوە هاوکێشی و هاو سەنگیان هەبێت. عەقلانیەتیش وەک هەمیشە وەکو پێکهاتوو و سازان و بە کۆبوونەوەی گشتی دەربارەی پێوارەکان چاوی لێ دەکرێ و ورە و وزە بە ئێمە دەبەخشێ کە لەگەڵ یەکتر پێوەندیمان هەبێت. لە زانستەکانی کۆمەلایەتی، بەتایبەت ئەم پڕۆژەگەراییە زانستییە دەبێ دووری و جیاوازی خۆی لەگەڵ بایەخەکانی فامی‌تر و دڵۆڤانی‌تر و باوەڕگەلی تەواوی ئیدئۆلۆژی بپارێزێ. هیچ پڕۆژەیەکی دەرەکی لە بووندا نییە کە ئیدئۆلۆژییەکان لەگەڵ ئەودا هاوکێش و هاوسەنگی هەبێت. ئیدئۆلۆژییەکان هەر ئەو جۆرە کە لەگەڵ ئەندێشەکاندا گرێیان خواردوە، لەبەر ئەمە، مەنتقی تایبەتی هەیە، چونکە ئەندێشە رێبازی راستەقینە بنەماکانی دەرەکییە، بۆ دەستێوەردان دەبێ.

گرفتی ئەم روانگە زانستییە ئەوەیە کە زۆر کۆن رەتکراوە و نارەزامەندی زۆری لە بارەوە دەربڕاوە. لێرەدا ناکرێ سەبارەت بە باسیاتی پێچراوەیی فەلسەفەی زانست بەو باسە درێژە بدێ. بەم حاڵەوە، ئاسەواری فەیلسووفانی زانست وەکو تامس کوهن، پۆل فیربند، ئەیمرە لاکاتوس و مری هس و تاقمێکی دیکە، گەلێ کێشەیان لە بارەی جەوهەری زانست بەو لاوەتر لە بۆچوونە باسکراوەکە کردووە.[۲۸] بە بۆچوونی کوهن، زانست بە سەریەکدا کەوتن و زۆر بوون و پەسندی تاقیکراو بەرەو پێش ناچێ، بەلکو ئەم (نموونانە حاکمن) یان لە لایەن تاقمەکەی (گشتالتی) یان گۆڕینی باوەڕگەلێکی شێوە مەزهەب دەسەلاتیان بە دەستەوە گرتووە. ئەم نموونانەن کە جەوهەری پارادۆکس‌گەلێ کە دەبێ بتوێنەوە، دیاری دەکەن و دڵێن کە چ زانستێک باش و رێکە و چ زانستێک نییە. هەرکە وێنەیەک دیاری کرا، جەماوەری تۆژەرەکان هەتا ماوەیەک وەکو ئەو کار دەکەن . وێنەیەک پێویستانە (شیاوتر) لە وێنەکانی دیکە نییە؛ ئێستا ئەوەی کە هەر وێنەیەک جیاوازی، پێوەرەکانی جیاواز، واتای جیاواز لە راستی دەخولقێنێ. لەبەر ئەمە مێژووی زانست جۆرێک لە

جۆرەکـانی کـورت نابێتـەوە، بەڵـکو زۆرتـر رشـتەیەک، پـەلێک لـە گـۆڕانی وێنـەی دەورانییە کە هەموو جەوهەری زانست و وەرگرتووەکانی ئەو لە راسـتی دەگـۆڕێ. لـە لایـەکیترەوە، فیربنـد کێشە بـێلایەنـەکانی و سـەربەخۆیی زانیـاری سروشـتی (ئەفـسانەگەلی پـەری‌ئاسـا) دەزانـێ کـە خەڵـکی زانـست بـڕەویان پـێ داوە و ئامانجەکەشیان کۆمەلایەتی و ئابوورییە. ئەو دەڵێ هەر پێوارەیەکی میتۆدی زانستی، چ عەقلانی بێ، چ تۆژینەوە و لێکۆڵینەوە، لـە پێوەنـدی لەگـەڵ دۆزینـەوە و داهێنـانی گەورەی زانستی لەوانە تەختەی کراوە. لەبەر ئەمە، هیچ مەرجێکی پێویـست و تـەواو کردەوەی بێ عەیبی زانستی و هەڵبژاردنی ئەندێشە لە گۆڕێدا نییە.

لە راستیدا ئێستا زۆر لـە فەیلـسووفەکان دەڵـێن کـە ئەندێـشەگەلی زانـستیش تـا رادەیەکی زۆر تافی و کاتین. ئەندێشە، تایبەتمەندی راستی دەسنیشان دەکا. ئەندێشە ئەندامی بێ خەوشی راستییە. یا بە جۆرێکی دیکە بڵێم: هـیچ راسـتییەکی بـەرچاو لـە دەرەوەی بنـەمایی بـێخـەوش لـە گۆڕێـدا نییـە کـە هـەموو ئەندێـشەکان لەگەڵـیدا بەرامبەری بکەن. خاڵی سەرەکی ئەمەیە کە هـەم واتـا و هـەم زاینـەوەی ئەندێـشەی زانـستی لەگـەڵ رێـک بوونـە دەروونییەکـەی و وەرگـرتنی لـە لایـەن کۆمەڵـگەی زانستییەوە بە تاقی دەکرێتەوە. ئەم راگواستنە لـە زانـست، لـە لایـەن تیـشکێکی زۆر بێهێز کەوتە سەر ئەو جیاوازیە گریمانە راست و دیاری کـراوە، هێـشتا زۆر جـار لـە زانیاری کومەلایەتی، لە نێوان زانست و ئیدئۆلۆژیدا جێی باس و سەرنجە. هۆی ئەوە تا رادەیەک پێوەندی بە میتۆدیکەوە دەبێ کە زانست بە هەمان دەنگەوە لە بارەیانەوە ئەدوێ کە لە رابردوودا ئیدئۆلۆژی بە شێوەی سوننەتی لەم بارەوە دەدوا.

لە باری ئەندێشـەی سیاسی و فەلـسەفەوە، تەنانـەت دۆخ پـڕ مەترسـیتـر بـووە. مەبەست پێوەندی فەلسەفەوە هەیە. فەلسەفە (ئەندێشـەی سیاسی) لەگەڵ ئیـدئۆلۆژی، تا رادەیەکی زۆر بە فامی فەلسەفە دیاری دەکرێ. ئەگەر کەسێک لە لایـەن پێکهاتـەی فەلـسەفە شـیکارییەکانەوە، زمـان ناسـی، یـان گێرانـەوەیی و سـاختشـکێنی بـە رووداوەکە نزیک دەبێتەوە، لە هـەر بـارەوە تۆژینـەوەی فەلـسەفە پێوەنـدی لەگـەڵ ئیدئۆلۆژی بە شێوەیەکی بەرچاو دەگـۆڕدرێ. بـاس کـردن لـە بـارەی هـەموو ئـەم فەلسەفانە لەم ئاسـتەتەنگ و بەرتەسـکەدا ناگونجـێ، بـەم بۆنـەوە، بـە چەنـد وێنـەی

هەڵبژێراو کۆتایی پێدێنین. بە گشتی کردنی مەبەست، بزاڤەکانی فەلسەفەیە بەربلاو و پێچراوەکـان دەخاتـە مەترسـییەوە. لەگـەڵ ئەمـەدا، گرنـگ نییـە کـە تەئکیـد بکـرێ فەلسەفەی شیکاری لە کردنەوەی ئەو مەبەستانەی کە بۆ ناساندن دەبـن، وەک ڕێ و شوێنێک زانست و زانیاری بەرچاو و زانینی سروشتی (بە واتایەکی سوننەتی‌تر) هی ئەوان بووە، بە شێوەی سوننەتی هەر ئەو ڕێگا دەرەکییەی فەلـسەفەکانیان گرتبـووە بەر. فەلسەفە لەگەڵ شیکاری زاتەن بێ‌لایەنانە، وردبینانەو، مەنتقی کار دەکا. فەلسەفە بە شیکاری سروشت پێویستانەی ڕاستی ڕووداوەکان لە بـارەی جیهانـەوە دەدوێ. لێرەدا گریمانەی بنەڕەتی ئەوەیە کە تەنیا لە زانیاری سروشتی بـێ خەوشـی ئێمـەدا زانست و زانیارێکی ئاوەها تووش دێین. ئیدئۆلۆژی، وەک ئەخلاق، جوانی‌ناسـی یـان دین، شێوەیەکی دیکەی بۆ ئەندێشەزانان هەیە کە زانستی و بەبایەخ نییە. ئیـدئۆلۆژی بەشـتگەڵ و تەئکیـدی شـیاو دەس پێـدەکا، بەڵـگە ناهێنێتــەوە. ئیـدئۆلۆژی زۆرتـر خوازیاری کردەوەیە و لە جیاتی شیکاری ڕەخنەگرانە بـە ڕازی کـردنی دڵۆڤـانییەوە سـەرقاڵ دەبـێ. بـەم جـۆرە کـە لـەم دواییانـەدا لـە نووسـراوەیەکدا بەڵـگەیان بـۆ هێناوەتەوە، کاتـێ دەسـت دەکـەین بـە ڕاوێـژ دەربـارەی مەسـەلەگەلی فەلـسەفەی ئیدئۆلۆژی، نابێ (میتۆدی شیکار) لەگەڵ (ئەوەیکە شـیدەکرێتەوە) تێکـەڵ بکـەین. بـە جۆرێکی‌تر، فەلسەفە بەناوی میتۆدی شیکاری و تێگەیاندنی بێ لایەنانەی ئیـدئۆلۆژی، نابێ لەگەڵ ئیدئۆلۆژییەک کە شی دەکرێتەوە، تێکەڵ بکرێ.[٢٩]

ئەم واتا بێ خەوشە لە فەلـسەفەدا لـەژێر دوو گوشـار دایـە کـە شـێوە و بیچمـی جیاواز و ڕوونی لە نێوان شیکاری و کارێک کە بۆ شیکردنەوەیە، دژوار دەکا. یەکـەم ئەوە کە، واتای زانست، وەک ئەویکە لەسەرێ گریمانە بوو، تووشی ئەو گۆڕانە زۆرە بووە کە ئێتر قسە کردن لەوە بەشێوەی فەیلسووفانی شـیکاری سـەرەتایی، کـارێکی ناپەسند و ڕێ پێنەدراوە. واتا گەلی دواتر، ئەو جۆرەیکە ئەوترێ، لە تەجرەبەگـەرایی دەقیق‌تر، بەرەو مۆدێلی تۆژینەوە ڕێیان پێ گۆڕیوە، بە دوای ئەوشـدا، سەرهەڵـدانی (زمانی ئاسـایی) و فەلسەفەی زمان ناسی، کـە بەتایبـەت لـە نووسـراوەکانی ئـاخری ویتگنشتاینەوە سەرچاوە دەگرێ، تێبینی ئێمە سەبارەت بە سروشتی زمان، حەقیقەت و زانینیان گۆڕیوە، تەنیا لایەنە کۆمەڵایەتییەکەیان بۆ ئێمە بـە جـێ هێشتووە. بـەیان

کرذنی واتا پێوەندی بە قسەکردنەوە هەیە کـە دەزانـێ چـۆن زمـانی هەڵسووڕێنێ. زمانەکان نەدۆزراونەتەوە بەڵکو لە باری کۆمەڵایەتییەوە داهێنراون. واژەگەلی ئێستا لە زمانەکاندا بە راستی پێوەندیان بـە شـتەکانی جیهانـەوە نییـە بەڵکو دەسکەوتی جۆراوجۆری گەورەی کار پێکردنەکان لە دەروون (یاریگەلی زمانی) گـرفتی ژیـانی. فێربوونی واتایەک بریتیە لە فامی جەوهەری ئـەو یـان فێربـوون و زاڵـبوون بەسـەر بیچم و وێنەی زەینی ئەو نییە بەڵکو دەرک و تێگەین کارکردگەلی جۆراوجـۆری ئـەو لە زمانی حاڵی عامـە، لەبـەر ئەمـە، واتـا گـەل راسـتەوخۆ لەگـەڵ شـتەکانی جیهـان بەرامبەری نییە. لە راستیدا، سروشتی زۆرینەی واتاکان کە لەگەڵ ئـەوان رووبـەڕوو دەبن، باس هەڵایسێنی زاتی ئەوانەیە. واتا زۆرتر بە دەستوورگەلی زاڵـبوون بەسـەر کەلک وەرگرتن لە یاریگەلی زمانی بێخەوش بووە بەوە. یەکێک لـە ئاسـەواری ئـەم کارە، گەڕاندنەوەی ئیدئۆلۆژییەکانە بۆ دەروون گێڕانەوەی (فۆرم گەلی حەیات) یـان (یاریگەلی زمانی) بیە. ئیدئۆلۆژی بیچمی و وێنـەیی بـەرەو جیهـانی بـوون ناگـەڕێ، بەڵکو بەشێکە لە جیهانی رمان و کردەوەیە. مەبەستی قسە هەڵاییسێنتر بۆ هێندێ لـە فەیلسووفە شیکارەکان، ئەمەیە کە زانست بەشێوەی بەربڵاو بووە بە یـاری زمـانێکی دیکە. ئەم واتایە، ئەگەرچی وازی لـە میتـۆدی تـەواو و شـیکاری نـەهێناوە، بێگومـان بەرگری ئاشکرای نێوانی ئیدئۆلۆژی و فەلسەفە دەبێ.

گشت رشتەکانی گومان و داپۆشراوی فەلسەفەی هاوچەرخ، وەکو پێکهاتە شـکێن و هێرمنۆتیک، لە باری تێبینیگەلێکی زۆر جیاواز لە خۆشـی، بـە تێـڕامانێکی یـەکجار زۆرتری لە فەلسەفەی شیکاری و دواخراو، چ لەبارەی سـەربەخۆیی گریمانەی زانست و چ دەربارەی جیاوازی دەسکردی نێوان فەلسەفە و ئیدئۆلۆژییەکان لەو پێوەندییەدا، گومانیان کردووە. نووسـەرانێکی وەک فۆکۆ، دریدا، هابێرماس، ریکـۆر و گـادامێر لـە پێوەندی لەگەڵ جیاوازییە ئاسانەکانی پێوەندیدار بە ئیدئۆلۆژی کـە سـێبەری بەسـەر زانیاری کۆمەڵایەتیدا کیشاوە، گومانگەلێکی پێداگرانەیان دەربڕیووە.

هەڵوێستی ئێستای ئیدئۆلۆژی پەیتا پەیتا جێی قسە و کێشـەیە. ئێستا رواڵەتەن ئەم وایە کەوتووەتە بەر مەترسی یەکتر برینەوەیەکی ئاست ناسکی نادیـارەوە. زۆربـەی واتاکانی ئیدئۆلۆژی کە دیتمان کە هێشتا لە مەترسی لێکۆڵینەوە و لێدواندان ونـە کـار

کردی واژە بە ناوی (زانستی دۆزگـەل) یـان (دۆزناسـی) وە نـەک ئـارەزووی وەهـا زانستێک هێشتا، لەژێر ناوگەلێکی جۆراوجۆر، لە هێندێ لە مەیدانی دەروون تـۆژی و دەروونناسی، بوونیان نییە. بێجگە لەمە، ئەم واژە بـە واتـای فەڕانسـەوی سەڵـتەنەت خوازەکانی ئەو، کە لەسـەر کۆمـارخوازی پڕ مەترسـی دژی خواپەرسـتی ڕێنـوێنی دەکرد، بە کار نابرێ. ئیدئۆلۆژی هێشتا کارکردی تێکەڵ بە لەم زانینی هەیە، بە واتـای هەبوونی تێبینی بەرتەسک یان دەمارگرژی بایەخی، وا یان بە شێوەیەکی گـشتیتـر، بە واتای ئەندێشە و گومانە. جگە لەوە، ئیدئۆلۆژی دەتوانـێ لەسـەر تێبـینی سیاسـی تاک ڕێنوێنی بکا: واتە کۆمەڵێ لە ڕوانگەکان کە تێدەکۆشن بە دەسەڵاتی سیاسی یان هـەموو ئەندێـشەکانی سیاسـی بەسـراوە بـەوەوە، ڕەوای پـێ بـدەن.[30] هـەروەها ئیدئۆلۆژی ڕەنگە بـە گـشتی بـە واتـای دۆزگـەلی حزبێکـی سیاسـی، جیهانبینییـەکی متافیزیکی تەواو یان زانیـاری مرۆڤـانە بـێ کـە گـشت باوەڕەکانیـان یـەکێک لەوانـە هونەری زانست دەگرێتەوەخۆ. زانست دەبێ بەشی سیاسی بوونی هەموو فیکرەکان بێت کە لێرەدا جێگۆڕکێ یەکجار جۆراوجۆر و زۆرن.[31]

خاڵە بەئاگاهێنەرەکان

بە بۆچوونی من، ئیدئۆلۆژییەکان کۆمەڵێکن لە واتاکان، بایەخ و نیهادێکن کە مانا و واتای سروشتی مـرۆڤ دەگرێتـەوەخۆ و لـەم بـارەوە، بـۆ مرۆڤـەکانی دیاریـە کـە دەستیان بە چشتگەلێکی مـومکین یـان نـاممکین دەکـا، واتـە: ئەندێـشەی ڕەخنـەیی دەربارەی کرداری سروشتی ڕووبەڕووبوونەوەی مرۆڤـایەتی. ئـەو بایەخانـەی کـە مرۆڤەکان دەبێ ڕەتی کەنەوە یان ئـارەزووی گەیـشتنیان بەوانـە بـبێ، بـەربڵاوێکی تکنیکی دروست بۆ ژیانی کۆمەڵایەتی، ئابووری و سیاسـی کـە پێوەنـدی بـە نیـاز و عەلاقـە و بەرژەوەنـدی مرۆڤـەوە هەیـە. بـەم جـۆرە ئیدئۆلۆژییـەکان هـەم مـرۆڤ تەوسـیف دەکـەن هـەم ئیـزنی شـتگەلێک بـەوان ئـەدەن. ئـەم دوو ئامانجـەیان لـە ئیدئۆلۆژیدا پێکەوە گرێ داوە. هەروەها ئیدئۆلۆژییەکان هـەم هێنـدێ هەڵـسووڕان و بەربڵاوی بەرەوا دەزانن و هەم تاکەکان بـە یەکـەوە دەلکێنن و بـەم جـۆرە، هێـز و توانایی بەوان دەبەخشن کـە لـە دەوری ئامانجگـەلێکی دیـاریکـراو کۆببنـەوە. ئـەو

ئیدئۆلۆژیانەی کە لەم کتێبەدا دەربارەی ئەوان باس دەکرێ، هەر ئەو ناوەڕۆکەیە کە لەسەرەوە باس کرا بە تەواو مانا چاوکراوانە جستوجۆ دەکەن.

چەند خاڵێکی رەخنەیی لەسەر ئیدئۆلۆژی هەیە کە دەبێ تیشک بخرێتە سەری. یەکەم، یەکێک لەو رەخنانە کە دێتەوە سەر ئیدئۆلۆژییەکان ئەوەیە کە زۆرتر ساویلکە و بە کردەوەن و بەتەواوی لە فەلسەفە نین و کەمتر رەخنە لە خۆ دەگرن. جاری وا هەیە فلان ئیدئۆلۆژی وەکو هەڵەی زمانی یان پڕوپا گەندە دێتە بەرچاو. بەم حاڵەوە، ئەمە تەنیا نیوە لە حەقیقەتە. زۆربەی لە بیرە فەلسەفەیی و زانستییەکان لە دەروونی ئیدئۆلۆژەیەکاندا کارکردیان بووە، لە راستیدا زۆر لە فەیلسووفەکان و پسپۆڕانی زانستی سروشتی ئیزنیان داوە لە باوەڕەکانیان بە شێوەیەکی ئیدئۆلۆژیکی کەڵک وەربگرن، چ زۆر بە مەیل و ئیشتیا لە زاڵبوون بەسەر ئیدئۆلۆژی تایبەتا بەشدار ببن. بە بڕوای من، ئیدئۆلۆژی دەکرێ هەم بەشێوەی زمان بە دەست بێ و هەم بە شێوەی لە ریشە دەرهێنان ئەندێشەی فەلسەفی یان زانستی. فلان نووسراوەی ئیدئۆلۆژیکی رەنگە بە شێوەیکی بەربلاو بە پێچراوەی ئەندێشەی تێدا بە کار برابێ، بەڵام هەر ئەم بیرە بنەڕەتییە لەوانەیە بە کالترین شێوەی دروشم یان پڕۆپاگەندە بەیان بکرێ. هەروەها لە حاڵێکدا کە فلان ئیدئۆلۆژی لە ئاستی بۆچوونێکی پێچراوەدایە، فلان فەلسەفەی زانستی ئیدعای دەوری بە کردەوە دەبێ. ناوەڕۆکی شای فەیلسووفەکان (یۆتۆپیا) ئەفلاتوون، لە گۆڕەپانی مێژووی فەلسەفە تا ئێستا دەنگ دانەوەی بووە، مەگەر لە بوارە زەریفەکان و پێچراوەکاندا سروشتی فێر بوون و خۆ فێرکردنی ئەندێشە. ئەندێشەگەلی ئیدئۆلۆژی دەتوانن سەر کۆنەکەر، یان بەتەواوی بە دەدەبانە بن. خاڵی گرنگ ئەوەیە کە ئێمە پێڕەوانی ئەو وتانەی سەرەوە، نابێ هەمیشە چاوەڕوان بین کە لە وەرێکەوتنی ئیدئۆلۆژییەکان پێکهاتەگەلێکی رێکوپێک بە دەست بێنین. ئەو جۆرە کە گوتمان، ناوەرۆکی ئیدئۆلۆژیکی دەکرێ هەمیشە لە هەڵە تێکەڵ و پێکەڵەکانی زمانی کە دەیانەوێ زیرەکانە ئەندێشەکانیان وەخۆ گرێ، ببینێ. تەنیا لە کۆتایی ئەم درێژ پێدانە کە دەتوانین چاوەڕوانی وەها یەکگرتنێکمان هەبێت. بێجگە لەوە، لە هەموو ئاستەکانی ئیدئۆلۆژیدا لەگەڵ بیرمەندانێکی جیاواز لە بوارگەلێکی جۆراوجۆر رووبەڕوو دەبینەوە. لە دووی یەکگرتنێکی مەنتقی دەگەڕێین، بەڵام

ناتوانین هەمیشە چاوەڕوانی ئەوە بین کە بیدۆزینەوە. تەنیا لە دوایی پێهاتنی ئەم ڕێژە پێدانەیە کە دەتوانین چاوەڕوانی یەک گرتنێکی ئەوتۆمان هەبێت. جیا لەوەش، لە هەموو ئاستە ئیدئۆلۆژییەکان لەگەڵ بیرمەندانێکی زۆر جیاواز لە بوارگەلێکی جۆراوجۆر ڕووبەڕوو دەبینەوە، لە دووی یەکگرتنێکی مەنتقی دەگەڕێین، بەڵام ناتوانین هەمیشە چاوەڕوانی ئەو دۆزینەوە بین.

نیگەرانییەکێ دیکە پێوەندی بەو ئاستەوەیە کە ئیدئۆلۆژی لەودا بەکار دەبرێ. ئەم بابەتە مەسئەلەی یەکگرتنی دەروونی ئیدئۆلۆژی ئاشکراتر دەکا. مارتین سلیگر لە موتالای زانستانەی لە بارەی ئیدئۆلۆژی، جیاوازی لە نێوان ئاستە بنەڕەتییەکان و زانستی ئیدئۆلۆژی دادەنێ. سلیگر ئەگەرچی بەڵگە دێنێتەوە کە (ئەندێشەی سیاسی لە ئیدئۆلۆژی جیا ناکرێتەوە)، دەڵێ سیفەتی زەق و بەرچاوی ئیدئۆلۆژی لە هەڵسەنگاندن و بەراورد لەگەڵ فەلسەفەی بە کردەوە ئەوەیە. لە بارەی ئەو خاڵەی کە لەسەرەوە باسمان کرد. بە بۆچوونی سلیگر، سروشتی بنەڕەتی، باوەڕەکان و تەجرەبەکان و ڕاسپاردەکانی ئیدئۆلۆژی هەمیشە پێویست بە بە کردەوە یان دەست پێ کردن لە جیهان کە بنەما دەخاتە مەترسی و ئەوانە بە جۆرێکی حاشا هەڵنەگر پێکیان دێنێت، ڕووبەڕوو دەبنەوە. بەم جۆرە، بە بۆچوونی سلیگر (پێکهاتن لە لایەکی دەبێتە هۆی ئیدئۆلۆژی نێوان لایەنی بەڵگەی باشتر، لەم ڕووەوە تایبەتی تر و بنەڕەتی‌تر، لە لایەکی دیکەوە لایەنێکی ورد تر و بە کردەوەتر بێ بە دوو لق. لایەنە دواییەکەی، ئێزنگەلێکی ئەخلاقی زۆر جار... ئێزنی تەکنیکی لاواز دەکەن.[32] بە بۆچوونی سلیگر، دەسکەوتی ئەم دوو لقە و دوو شەق بوون، جیاوازی نێوان هەرێمە بنەڕەتییە ئیدئۆلۆژییەکان و لە لایەکەوە هەرێمی بە کردەوە، فەنی ئەو لە لایەکی دیکەوەیە. ئەسڵی بنەڕەتی، نەک تەنیا لە لایەن خەبات لەگەڵ هەموو ئەسڵە بنەڕەتییەکان بەڵکو هەروەها پێویستەکانی تەکنیکی و بە کردەوە زۆربەیان دەگۆڕدرێن یان دەکەونە بەر گۆڕانکاری و بۆچوون. لە لایەکی دیکەوە، مەسەلە بە کردەوەکان و تکنیکەکانیش لە بەردەمی دادگای پێویستی ئەخلاق و بێ خەوشی ئیدئۆلۆژیکی دەکەونە بەر لێپرسینەوە و دادگایی کردن و تووشی گۆڕانکاری دەبن.

هێندێ لە ئیدئۆلۆژییەکان، وەکو لیبرالیزم، لە بارەی بە کردەوە کردن و پەرەپێدان بە مەسەلەی هۆگری خۆیان، لێزانتر و سەرکەوتووتر بوون. ئیدئۆلۆژییـەکانی دیکـە، وەکو ئانارشیزم بە هۆگەلی جۆراوجۆر زۆرتر کێشەیان لەگەڵ ئەسڵی بنەڕەتا بـووە و ئـەو جـۆرەش ماونەتـەوە. لـە پلـەی بـەراورد، ئاناشـیزم لـەچاو لیبرالیـزم یـان سۆسیالیزم کـەمتر بـەس لـە ڕووبەڕووبوونـەوە لەگـەڵ مەسـەلەی فەننییـەکـان بـە کردەوەیان هەبووبێت. لەم خاڵەدا مومکینە لەگـەڵ ئـەم بـڕیارە نارەوایـە ڕووبـەڕوو بێتەوە کە لیبرالیزم باوەڕی حەقانیتر، بە کردەوە و نا ئیدئۆلۆژیتره. ئێستا ئەوە کـە ئاناشیزم لە دنیایەکی سەرەکی باوەڕی ئیدئۆلۆژیـدا دەژیـن کـە توانـای پەرەپێـدانی بەوانە نییە. لەگەڵ ئەوەدا، لێرەدا مەسەلەی ڕاستێکی نەگۆڕ لە ئـارادا نییـە. بەڵـکو لـە ئاستێکدا کە ئیـدئۆلۆژی کـارکردی هەیـە، لەگـەڵ قـەزاوەتی لێکۆڵـینەوە ڕووبـەڕوو دەبێتەوە کە لیبرالیزم لە جیهاندا باشـتر دەروەسـتی ئـەوە هـاتووە. بـەڵام تەنانـەت ئەگەر ئیدئۆلۆژییش کارکردی بە کردەوە لە خۆ نیشاندابێ، ئەم کارە تەنینی ئێستای لە ئاستێکی بنەڕەتی بۆچـوونی لـە دەروونی ئـەو ئیدئۆلۆژییـە کـەمناکاتوە. مێـژووی دارشتنی سیاسەتی لیبراڵ هەمیشە لەگەڵ ئەم پرسایرە ڕووبەڕوو بووەتەوە کە: ئایا بە ڕاستی ئەمە لیبرالیزمە؟ جیاوازی بنەڕەتی، کردەوەی سەرکەوتوو لە بابەت لێدوان دەربارەی گـۆڕینی ئیدئۆلۆژیـشەوە سـوودمەندە. بـە بـڕوای سـلیگ، گـۆڕین هـەم مومکینە بە مانای (سازگاری دووبارەی سروشتی بەکردەوە لەگەڵ پێناسـەی ڕیشـەیی یان پێناسەی بنەڕەتی و ئەسڵی بنەمایی، و هەم سازگاری و وەک یەک بوونی پێناسە لەگەڵ ئەوەیکە بە کردەوە بەڕێوە چووە یان ببێ بە جێگر).[٣٣] بە زمـانێکیتـر، ڕەنگـە گـۆڕین هـەم لـە لایەنـە بـەکـردەوەکـەوە ڕوو بـدا و هـەم لـە لایەنـە بۆچـوون و بنەڕەتییەکەیەوە، بەڵام زۆرتر لە لایەنە دواییەکەوە ڕوو دەدا، ئەمە تـا ڕادەیـەک لـەو ڕووەوەیەکە لایەنە بۆچوونەکە زۆرتر لەبـەر دەسـتی ڕووداوەکـان و بەسـەر هاتـە زمانەکان و جیهانییەکاندایە. بەسەرهاتەکان هەم مومکینە بنەڕەتە ئەسڵییەکەی قـەوی و بەهێز بکات و هەم ڕەنگە ئەوانە کز و لاواز بکات. تاقە خاڵێک بۆ زیاد کردن ئەمەیـە کە دەرک و پێزانینی بەسەرهاتەکانیش پێوەندی بە ڕوانگـە ئیدئۆلۆژییەکانـەوە هەیـە. بەسەرهاتگەلی بێ ئامرازی نەگۆڕ لە ئارادا نییە کە ئیدئۆلۆژییەکان ناچار بە وەک یەک

بوونی خۆی بێ لەگەڵ ئەوان. ئەو جۆرە کە لایەنگرەکانی مێژوو دوایی تێگەیوانە بەڵگە دێننەوە، گۆڕانی مێژوویی دەبێ بە شێوەی تێگەیشتوانە تێی بگەین. ئێمە لە جیهانی واژەدا دەژین، ئەم واژانەن کە کتێب و هەرچی ئێمە داوای دەکەین و دەس نیشانیان دەکەین. ئێمە بە واژەگەلی یەکترەوە گریمان خواردووە. ئەوەیە کە ئەنجامی دەدەین و لە ناخەوە لەگەڵ چاوگەی زمانی ئێمە، لە باری واتاوە، بەڵگە و سەنعەتێکی نوێیە بەرتەسک کراونەتەوە. دەبێ بڵێم بەرتەسکی زمانی و ئەخلاقی و سیاسی من، بەرتەسکی جیهانی ئەخلاقی و سیاسی من دەس نیشان دەکا.[٣٤] هەموو بەڵگە و هۆ و بەسەرهات و رووداوەکان بە ناوجێیی کردنی تێگەیشتن ئەنجام دەدرێ. ئەو جۆرە کە یەکێکی دیکە لەم تاقمە دەنووسێ: گۆڕینی تێگەیشتنی بەرەبەرە تا رادەیەکی زۆر بە سراوەتەوە بە تێگەیشتنی گۆڕانی سیاسییەوە و بە پێچەوانە. ئەم دەرک و فامە پێویستانە دەبێ مێژوویی بێ.[٣٥]

خاڵێکی گرنگی دیکە کە دەبێ باسی بکرێ، پێوەند و تێکەڵ بوون و یەک داپۆشین و پێکەوە لکاندنگەلێکی ئیدئۆلۆژیکی هەم لە ئاستی بنەڕەتیدایە و هەم لە ئاستی کردەوە. زۆربەی بەڵگە و ئامانجگەلی جۆربەجۆر ، تا کی بنەڕەتی، یان ئەندێشە، یان بەڵگەگەل، یان فەن وە یان بیرمەند بیخەنە بەر باسێکی گشتی ئیدئۆلۆژیا کە بەتەواوی سەبارەت بە یەک بێگانەن. ئەم تێک ئالاوی و پێکەوە گرێ خواردنە، مەسەلەی ناساندنی ئاشکرا دژوار دەکاتەوە و زۆر جار بە داهێنان ناونیشانی وەکو سۆسیال لیبرال، پارێزکار لیبرال، مارکسیست فەمینیست، کومۆنیست ئانارشیت و سەرمایەداری ئانارشیست دەبەخشێ. ئیدئۆلۆژییەکان پێکهاتەگەلێکی پچڕاوی وتەیەکن کە بە رادەیەکی زۆر باری میراتی و لێک هەڵپێکانی فیکرییەکە زۆر جار هەموو سالێکیش پەرە دەگرێ و دەیهێننە ئاراوە. لەبەر ئەمە، هەر ئیدئۆلۆژییەک لە دوو ڕگە فیکری پێک هاتووە.

ئەم لەیەک ئالاوانە دەبێ ناوەڕۆکێک لە باری ئیدئۆلۆژییەکان بگرێتە خۆ کە دەڵێن میراتگری ئەندێشەی راستیەقینەن. لە رواڵەتا پیشەی ئەلیاس پێغەمبەر بە میرات بەوان گەیشتووە. ئەم رووکردە بە (باوەڕی راستەقینە) هەر ئەو شتەیە کە تێگەیشتنی ئەوان ئاسانتر دەکا و ئەوان لە بەڵگە هێنانەوە قورس و قایم و کاریگەر

دەکا، بە قوەتی خۆی لە باری دەسەلاتی گۆڕینی باوەڕی خۆی تووشی نیگەرانی و دوو دلی دێ. لەوە ناچێ لە رادەبەدەر لەژێر گوشار و باری گوناە و گوماندا بن، ئەم بۆچوونە فیکریە لە گشت هەلویستە ئیدئۆلۆژییەکاندا دەبینرێ. کۆمەلگای پارێزکاری، سۆسیالیزم و لیبرالیزم بە ئەلیشعگەلێکی (پێغەمبەری بەنی ئیسرائیل) زۆر هاتوونەتە خوارێ، بە رادەیەک کە ئەمرۆ بووە بە کۆمەلگەی لەت لەت. هەموو خاوەن هەلویستە ئیدئۆلۆژییەکان لەژێر گوشاری ئەم بارە قورسە دانین، بەلام هاوکات لەگەل تێپەڕینی زەمان، نیشانەی نەخۆشی بەرەوپێش دەروا. هێندێ لەسەر سوورهێنەرترینی ئەم ئەلیشعانە کەسگەلێکن سوورن لەسەر ئەوە کە مانا و واتای ئیدئۆلۆژی و شێوازی بەکردەوە و ئاکادمیک دەنووسن. هێندێ لە وانە شتگەلێ بە خوێنەر رادەگەێنن کە دەلێن حوکمی بێ لایەنانە لەباری ئیدئۆلۆژییەوەیە، ئێستا ئەوە کە لە راستیدا خۆی بەشێکی جوان لە ئیدئۆلۆژییەکانی دیکەن. ئەو مەترسەیە هەڕەشە لە هەموو ئەو نووسراوانەی کە پێوەندی بە ئیدئۆلۆژییەوە هەیە دەکا. ئەگەرچی هێندێ لە نووسەرەکان کەمتر لەوە ئاگاداران یان لە چاو ئەوانی دیکە ئامادەی وەرگرتنی ئەم خالەیان کەمتر هەیە. لەبەر کردن و فێر بوونی وتوویژی ئیدئۆلۆژی لە لایەنی دروست. بابەتی حوکمی باش و تا رادەیەک جوانیناسانەیە، تەنانەت لەو شێوەدا گومانەکان هەمیشە دەگەڕێنەوە.

لەو چەمکە بەربلاوە ئەنجام دەگرین کە، ئارەزووی دایمی بە پاراستنی بێخەوش و پاکی لە ئیدئۆلۆژی دایە، زۆر کەس خەیال دەکەن شتێکی بە دەر لەویکە پارێزکاری، فەمینیزم یان سۆسیالیزم ناودێر دەکرێن، ئاشکرا بوونیان هەیە. ئەم (شتە) بەرچاوە، وەکو دیوارێکی خشتی راوەستاوە و تاتە و هیچ شتێکی لێوە تێناپەڕێ و دەبێ پاک و بێخەوش بمێنێتەوە. بە باوەڕی بیرمەندان. ئەم کارە شێوەی پشتگیری لە باوەڕ بە خۆبوون دەگرێ بە خۆوە کە گشتی یەکێکە بەشێوەی دەستوورێکی پێویستی بۆ رێبازێک دەکەوێتە روو. هێندێ جار بەو پاکی و بێخەوشییە لەگەل زەرافەت و باریکبینییەکی فیکری زۆر دەپارێزێ. هەروەها ئەم کارە لەگەل بابەتی پێشوو پێوەندییەکی نزیکی هەیە واتە باوەڕی بێخەوش بەشێوەی جیا لە مێژوو، وەک ئەوە وایە بێ وچان لە کێوی سینا بێنێتە خوارێ فۆرمگەلێکی گرنگی دیاری بە خۆوە

دەگرێ. مەسەلەی پێوەندیدار بەوە (پێویستی بە باو باپیران یان ئاسەواری دێرین) ناو بنرێ. زۆربەی ئیدئۆلۆژییەکان دیاردەی دێرین بۆ خۆیان دەتاشن و لە هێندێ شوێن سوورن لەسەر ئەوە کە لەگەڵ نیازەکانی جیا لە مێژووی مرۆڤ کە لە سروشتی مرۆڤایەتیدا هەیە. هاوکێشن. ئەو کارە چێژێکی زۆرتر بە ئەندێشەکانی ئەوان دەبەخشێ. لەم ڕووەوە وتراوە ئێمە هەموومان لەبەر سروشتی خۆمان، ئانارشیست یان پارێزکارین؛ خەڵکانی دێرین، تافی بەردین، لایەنگری پێگەی ژین بوون؛ یان (مەسەلەی ژن) لەسەرەتادا بوونیان بووە. بە باوەڕی من هەموو ئیدئۆلۆژییەک، تا رادەیەک شێوەگەلی نوێی ئەندێشەن کە بێپسانەوە لە دوای شۆڕشی مەزنی فەڕانسا سەرچاوەیان گرتووە. جگە لەوە هیچ باوەڕ و ئەندێشەیەکی بێخەوش لە بووندا نییە. گشت ئیدئۆلۆژییەکان لە دەروونی خۆیدا پێچراوە و هەڵگر و یەکترداپۆشن. هیچ روانگەیەکی سۆسیالیستی یان لیبرالی بێخەوش لە جیهاندا بوونیان نییە. پێداگریی بێخەوشی، وەکو پێداگریی حەقیقەتی نەگۆڕی بوون، هەمیشە درۆزنانە و داتاشەر یان لە ڕێلابەرن.

مەسەلەیەکیتر، بەڵگەی (حەقیقەت و ئەندێشە)یە کە پێشەکی ئاماژەم بەوە کردبوو. ئەم ئەندێشەیە بەپێی ئەم گریمانە هەیە کە فلان ئیدئۆلۆژی لە بارەی جیهانەوە، راستییەکان بەیان دەکا؛ هەموو شێوەی بیر ئەندێشی و گومانن و دەبێ لە بەرامبەری ئەوانە خۆڕاگری بکرێ. ئەم ئەندێشەیە تەئکیدی لەسەر سادەترین پرۆژەی خۆی هەیە کە دەڵێ: (ئێمە بێلایەن و ئێوە دەمارگرژن) ئەندێشە و گومان بە شێوەگەلی جۆراوجۆر سەر هەڵدەدا و پێوەی دەچەسپێنن. هەموو ئیدئۆلۆژییەکان، بیچمگەل و بوتەکان و شەیتاننناسی و یان زانیاری داپۆشراو و شاراوەی گومانە تایبەتەکانی خۆیان هەیە. هێندێ جار تێگەیشتن لەم بەڵگەیە زۆر دژوارە و لەگەڵ سەرهەڵدانی هاوکێش و هاوتەراز داپۆشراو پێچراوە دەبێ. بۆ ئێمە دژوارە کە لەبارەی ئیدئۆلۆژیایەک کە ماوەیەکی زۆر بڕەویان هەیە، بە شێوەی راستەوخۆ و لێبڕاوانە حەقیقەت لە ئەندێشە هەڵاوێرین. کاتێ پێغەمبەرانی پارێزگاری یان سۆسیالیزم سەبارەت بە حەقیقەت لەگەڵ ئێمە قسە دەکەن، هەمیشە ئێمە جیا کردنەوە و هاوێرەکانی ئەوان بە چاوی هۆگر، بەلام بێ رۆح، تەماشای دەکەین. کاتێ

ئیدئۆلۆژییەک سەردەمی منداڵـیەی خـۆی بـە شـەوق و زەوقـەوە بەسـەر بـردووە، کێشدان بە بەڵگەگەل و لێکۆڵینەوە لەو بارەیەوە سووک و سانا نییە. ئـەو کـات پـەرە پێدانی حەقیقەت و ئەندێشە بە وەها دەسەڵات و شەوق و زەوق و راستگۆییەوە دێنە بەرچاومان کە خـۆڕاگری لـە بەرامبـەر بەڵـگەگەلی ئـەوان دژوار دەبـێ. لـە روانگـە هۆگرانەوە، هەمیشە پێکهێنەرانی ئەم ئیدئۆلۆژیانە بە جۆرێ ناحەز و ترسهێنەر یان خەندەهێنەر دەبێ کە بە جوڵەیەک وەخەبەرماندێنێ.

ئیدئۆلۆژییەکان بـە نـاوی کەسـانێکی هـاودەرد لێـک دەدەینـەوە نـەک بـە نـاوی شاهێدانی بێلایەن. تەماشاکەرانی ئەرشمیدوسـی نـەگۆڕ لـە گۆڕپـانی ئیدئۆلۆژیـدا بوونیان نییە. باوەڕی سەرەکی ئەم کتێبە ئەوەیە جیهـانی گریمانـە بـوونی نییـە کـە ئیدئۆلۆژییەکان لەودا وەک بن یان نەبن. هیچ رێگایـەکیش بـۆ وەلانـانی پێشمەرج و گریمانەکانی لە بووندا نییە. ئێمە بە جێکردنەوە و گونجانـدنی گریمانـەکانی خۆمـان، لەگەڵ ئیدئۆلۆژییەکان وەکو تێگەیـشتن لـە راسـتی هـەر وەک جیهـان هەڵـسوکەوت دەکەین. ناتوانین تەواو دوور لەم تێگەیـشتنە هـەنگاو هەڵـێنین و ئەوانـە لەگـەڵ شـتە دەرەکییـە تایبەتـەکان بـەراورد بکـەین و بیـسـەلمێنین، ئەگـەرچی دەتـوانین لەگـەڵ جیهانەکان بەراوردی بکەین. ئیدئۆلۆژییەکان وەها لێزانانـە و زەریفانـە ئـەم راسـتییە پێک دێنن کە شان لـە شـانی شـتە راسـتییەکان دەدەن. لەگـەڵ ئەمەشـدا، ئەگـەرچی نەخۆشین بەلام تەواو نا، هەم دەتوانین هی یەک بین و هەم، تارادەیەک، لەگەڵ راستی بیرمەندانی خـۆ ئاگـا خـۆ دوورخەینـەوە. موتـالای ئیـدئۆلۆژی کۆشـشێکە لەبـەری پێکهاتووە ئاگایانـەی پـڕۆژەی خۆتێگەیانـدنی لەگـەڵ پڕۆژەیـەکی دیکـە، کـە رەنگـە تەجرەبەی بەچاو بێ. لەم بوارەدا قسە کردن لـە راسـتی یـان درۆی ئیدئۆلۆژییـەکان کێـشە و قـسەلۆکی لـێ دروسـت دەبـێ، بەوەتەیـەکی دروسـتتـر، هێنـدێ لـە ئیدئۆلۆژییەکان دەوڵەمەندمان دەکـەن و هێنـدێکی دیکـەیان دەوڵـەمەندییەکەمان لـێ دەسێنێتەوە. هێندێ دەسەڵاتمان دەدەنێ کە ئەرکەکانی خۆمان لەم دنیایـەدا بـەرێوە بەرین و هێندێکیان تا رادەیەک بەر گریمان دەکەن.

دەق

کاتێ کە پێدەنێینە هەرێمی ئیدئۆلۆژیاوە مەترسی گەلێک دێتە سەر ڕێمان و زۆربەی کەسەکان سوورن لەسەر ئەوە مافی خاوەن ماڵیان لەم بوارەدا هەیە کە یەکێکی دیکە لەو بارەوە بدوێ قینیان هەڵدەستێ و بە گژ دار و بەردا دەچن. هەروەها مەیدانێکە پڕە لە داو و چاڵێکە پڕ لە ئاو. بەم حاڵەوە، من سەبارەت بە ئەوانە و بازدانم لەم لق بۆ ئەو لقە و داوای لێبووردن ناکەم. مافی هەنگاو نان بەم هەرێمەدا جێی پرسیارە، بڵێیت و نەڵێیت چارەسەر نەکراوە ماوەتەوە. ئەم ناوەڕۆکە بۆ بەرێوە بردنی دوو ئەرک نووسراوە، یەکەم ئەمەیە کە بۆ پۆلەکانی خوێندنی ئایدۆلۆژی گەڵاڵە کراوە، لە گۆڕەپانی ئەوتۆدا کێشە هەڵایسێن و هوروژانی قسە و قسەڵۆت تەنیا دەتوانرێ بە لێکدانەوە و تۆژینەوە ڕێی چارە بدۆزێتەوە، لەم کتێبەدا بەشێک لەو بەڵگانە بێنەئاراوە کە ڕوانگەگەل تا رادەیەک نارەوانین.

هەر بەشێک لەم کتێبە بەشێوەی پێکهاتەی خۆی نووسراوە. بەو هیوایەکە لە کاتی پێویستا بتوانێ هەر بەشێکی بەشێوەی جیاواز بخوێنرێتەوە. سەرەتا پێشەکی دەسپیک و تۆژینەوەی ریفۆرم ناسی هەر ئیدئۆلۆژییەک (بۆ وێنە فاشیزم، لیبرالیزم و هتد) دێنینە ئارا. دوای ئەوە بە کورتی چاوێک بە خوازیاری و مێژووی ئیدئۆلۆژیدا دەخشێنین. پاشان دەربارەی سروشتی ئەو ئیدئۆلۆژیە دەدوێین. لەژێر ئەم ناوە سەرەکییە کە تێگەیشتنی ئەوە بۆ بەشەکانی دواترکە گشتی ترەو، دەکەوێتە بەر باس. ئەو ئیدئۆلۆژیە کە باسی دەکەین (ڕێبازگەلی فیکری) جۆراوجۆر ئاماژەیان بەوەیە و بە ورد بینیەکی زۆر بەشکراوە. تایبەتمەندی هەر ریشە ناسی ئیدئۆلۆژییەکی تایبەت، مێژوو و خوازیاریگەلییەو، شیکاری و سروشتی ڕێبازە پێچراوە ئیدئۆلۆژییەکان بەوەوە گرێیان خواردوە، لەبەر ئەمە، ئەم بەشە لە گشت بەشەکانی دیکە درێژترە و جیاوازە لەوانی دیکە. ئەو کات ڕشتەیەک لە ڕشتەکانمان هێناوە کە بابەتەکەی گشتی‌تر و تایبەتمەندییەکانی هەموو ئیدئۆلۆژییەک لە خۆدەگرێ، ئەم پێکهاتانە هەمەلایەنە و سەرەکی‌تر هاتوونەتە ئارا و بەناوی (ڕێبازە فیکرییەکان) بیرمەندانی تاک خراونەتە بەر باس و تۆژینەوە. لەم بڕگانەدا دەربارەی هێندێ لە بابەتی پێچراوەتری لێدوان و تۆژینەوەی فیکری جیاواز و هەڵبژێراو

دەدوێین. لە کۆتایی هەر بەشێکدا دەر ئەنجامەکەی هاو کات راپرسییەکی کورتی رەخنەییمان هێناوەتەوە.

پۆلی خوێندنی ئیدئۆلۆژی، چ بۆ مامۆستا و چ بۆ خوێندکار، مومکینە ئەزموونێکی قووڵی بە بایەخ فرە بە پێز و خاوەن دەسکەوت بێ. لە لایەکەوە، خوێندکار تێدەکۆشێ، بە گریمانەی ئەمە کە شێوەی فیکری جۆرێک پێناسەی هەیە پێوەندی مەنتقی ئەو بەیان بکا. لە لایەکی دیکەوە، بەڵگە دەربارەی ئەم کۆیلە فیکرییە، پێویستی تۆژینەوەی رێبازە جۆراوجۆرە فیکرییەکان لە (دەروون) ی ئیدئۆلۆژی و هاو بەشە بیرمەندەکانی تاک لەوە دایە. ئەرکی ئەم دواییە گرفتگەلێ بۆ خوێندکار بەدی دێنی. بۆ وێنە تۆژینەوەی بورکە (دەسخۆشانەی قومارباز لە کاتی بردنەوە بە دانیشتوی چاو لە دەسی دەدا، لە کوردەواری پێی ئەوترێ پارە بۆ پاچرا) پێویستی بە وتن لە بارەی بەشی ئەو لە بابەتێکدایە کە پارێزکاری ناودێر دەکرێ. ئێستا ئەمە کە پارێزگاری لە روانگەی بیرمەندێکی دیکەوە بە گشتی جیاوازە. ئەگەر تۆژینەوەی زانکۆیەک دەربارەی بورکە بگرینە بەرچاو، مەسەلە دژوارتر دەبێ. سەرەڕای ئەمە، ئایا رێکەوتنی تاک سەبارەت بە ئیدئۆلۆژی، دەبێ لە لایەن بیرمەندەوە بێ یان رێکەوتنی بیرمەند لە لایەن ئیدئۆلۆژی؟ هەر دوو رێگا پڕ مەترسییە. مەترسی میتۆدی یەکەم، سەر لێ شێواوی لە زەلکاوی مەسەلەگەلی تویژەری و ناوەرۆک گەرایانەوەیە. مەترسی میتۆدی دووهەم، بەرتەسک کردنەوەی دەوڵەمەندی ناوەرۆکی فیکرییە. دەرەنجام ئەمە کە، روانگەگەلی ئیدئۆلۆژیای تویژەری کامیانە؟ ئایا ئەوانە کاریگەری خراپیان لەسەر موتالای ئیدئۆلۆژیا دەبێ؟ پۆلەکانی خوێندنی ئایدئۆلۆژی هەمیشە بوونەتە قوربانی ئەم کێشە دەروونیانە کە هەم ممکینە کارە کە خراپتر بکات و هەم بە لێدوان رەنگە گیانی تازەی پێ ببخشێ و دەوڵەمەند بکات.

بەشی دووەم

لیـــبرالیـــزم

لیبرالیزم پێچراوەترین و زیرەکترین ئیدئۆلۆژییەکانە. ئەم ئیدئۆلۆژییە بە چەشنێک ئاوێتەی ژیانی کەلتووری رۆژئاوا بووە کە هەڵاواردنی تۆژینەوەی لایەنگرانە لە تۆژینەوەی بەرچاوتری ئەو بە دژواری خۆ بە دەستەوە دەدا. زۆربەی موتالاتی ئاکادمیک (لە راستیدا واتای لیبرالی ئاکادمیک) لەسەر گریمانەگەلی تاکخوازی، ئاسانکاری و بەرەو پێشچوون پرۆگرامی بۆ دارژاوە. ناوەرۆکی لیبرالی بەشی هەرە زۆری ئەندێشەی سیاسی هاوچەرخ، تایبەتی نووسراوەگەلی ناودارانی بە ناوبانگی وەک جان راولیز، رابرت نووزیک، مایکێل والزر و فریدریش فۆن هایک پێکدێنێ.

دێرینەترین کارکردی جیا لە وشەی سیاسی لیبرال، ئاماژەی بە جۆری فێر کردن و بار هێنانە. لە خولی سەدەکانی ناوەڕاست، ئەم وشە دوو گرنگ دەگرێتەوەخۆ: سەرەتا فێرکردن و بار هێنانی پەرەدار و بەربلاو، دووهەم، فێر کردن و بار هێنانی پیاوێکی خاوەن رێز و جوامێری هاو ولاتی لێ بووردوو. واتای یەکەم واژەیەکی لە ناو چووە، ئەگەرچی لە رواڵەتا لە کۆڕی فێرکردنی سیاسیدا دووچاری بێ مەیلی رۆژگار بووە. واتای (فێرکردن و بار هێنانی لیبرال) لە ئێستەدا پێوەندی بە تەوژمی لەگەڵ ریشەی زانستی مرۆڤدا هەیە. مەبەست لە فێرکردن و بار هێنان و تۆژینەوەی لیبرال، تۆژینەوەی داب و نەریت و خووی دەروونی تایبەتییە. بەم جۆرە، واژە رەنگە ئافەرین بگرێتە خۆ یان بێبایەخ بێ. واتای ئافەریم رووناکبیری دەگەیێنێ، حەوانە، یان گەورەیی (واتای دوایی زۆرتر بە وشەی Liberality (دڵئاوا و دەس ئاوالا) بەیان دەکرێ) کە بایەخ و پلە دەدرێتە قەڵەم. لە کۆتایی سەدەی شازدەیەم واتایەکی دیکە لەم واژە بوو بە باو کە بێبایەخ و سووک بوو و لیبرال بە مانای کەسێک بوو کە ئازادی بۆ خۆی دەویست. ئەم واژە بە واژەی Libertine گرێ درا بوو (پیاوی بێ بەر گێڕەوە ژنی سەر بەرێ) هاتە ئاراوە کە لە سەدەی شازدەیەمدا هەم بە مانای لایەنگری لە

ئازادی کردەوەی رەگەزی و بزرکردنی یاساگەلی ئەخلاقی بوو و هەم بە مانای کەسێک کە مەیلی بە توندوتیژی دژ بە باوەڕی مەزهەبی هەیە. لە شانۆگەری ئۆتللۆ کاتێ کە دزدمونا وەک (گەندەڵترین و لیبرالترین جێگر) ئاماژە بە یاگو دەکا، مەبەستی بارەکەڵلا و ئافەریم گوتن بەو نییە. ئەمە مانای هەتک کردنی لیبرال دەگەیێ کە ئێستاش بەبڕەوە.

مانای سێیەمی واتای لیبرال، لەگەڵ جۆری پلە و بایەخە ئەخلاقییەکان نزیکی هەیە. بە شێوەیەکی دیکە، ریشەیەک لە پلە و بایەخەکان (ئاسانکاری، پێشکەوت، ئازادی، تاکخوازی) بوونی نییە کە چەند سەدەیە لە پشت لیبرالدا شاراونەتەوە، بەڵام لە سەدەی نۆزدەیەمەوە بەخدەی (دەروونی لیبرال) دەدرێتە قەڵەم. بەم هۆیەوە، واژەی لیبرال بۆ دەربڕینی بیرمەندێکی وەکو جان لاک یان مونتسیکۆ بە کاردەبرا کە دێرینەتر لەسەر هەڵدانی ئیدئۆلۆژی و وشەی لیبرالیزم لە ئەندێشەی ئەوروپایدا بوون. جگە لەمە، واژەی لیبرال بە هۆی واتای بە جێماوی بەربلاوی دەروونی، ئاسانکاری و حەوانەوە، توانای بە هێز و ئازاد ئەندێشی و گەورەیی رۆحی، زۆر جار لەگەڵ کردەوەی فەلسەفی هاوکیش دەدرایە قەڵەم. فام و دەرکی کراوەتر و لیبرالتر خووی فەلسەفییان بوو. لەم واتادا، فەلسەفە مەلەکەی هونەرگەل و رەوشتگەلی لیبرالی دەهێنا ئاراوە.

مانای دوا پلەی واژەی لیبرال، دیاریکردنی کارکردی سیاسی ئەوە. دەبێ سەرنج بدرێتە ئەوە کە لە زمانی ئەوروپاییدا ئەم واژە سیاسییە تاڕادەیەک بە چاوی نوێ سەیری دەکرێ. یەکەم کارکردی ئاشکرای ئەم واژەیە نیشاندەری لایەنگری سیاسی، یان دەستەبەندی سیاسی بوو کە لە نێوانی ساڵەکانی ١٨١٠ و ١٨٢٠ لە ئیسپانیا بەکاردەبرا. واژەی لیبرالەکان بۆ وەسفی کەسانێک بەکاردەبرا کە تاقمێک بوون بە شێوەی سوننەتی لەگەڵ دارودەستەی سەڵتەنەت خوازان (زۆر جار بە ناوی سەر سپێران ئاماژەیان پێ دەکرا، واتە ئەشراف و رۆحانی خاوەن زەوی گەورە) دژایەتیان دەکرد.[١] لیبرالەکان، لەژێر کاریگەرییەتی رووداوگەلی فەڕانسا، لایەنگری بەدیهێنان و وەرێ خستنی یاسای بنەڕەتی جیا لە مەزهەب و ئازادی چاپەمەنی بوون. ئەم واژە لە لایەن دارودەستەی سەڵتەنەت

خوازەکانەوە تا رادەیەک لایەنی بێ حورمەتی بوو کە لیبراڵەکانی بە لایەنگری پڕ مەترسی ریفۆرم خوازی و ئازادی بەکردەوە دەدایە قەڵەم. لە راستیدا، لەگەڵ گەرانەوەی سەڵتەنەتی تەلاق دراو، رووداوەکان بەسەر لیبراڵەکانی ئیسپانیادا زاڵ بوو. ئەم واتا سووک و چروکە واژەیەک بوو لە ئەوروپای پاش ۱۸۲۰ برەوی گشتی پەیدا کرد. کاستل ریگ، سەرۆک وەزیری حزبی توری لە بریتانیا، ئەو سەردەمە ئەندامی حزبی ریگ بوو بە زمانێکی جروودار و ژاراوی بە ناوی (لیبراله ئینگلیسییەکان) یان (لیبروە ئینگلیسەکان) ئاماژەی دەکرد کە لە رادیکاڵ نزیکە و کۆمار خواز و باوەڕی شۆڕشگێڕانەیان بوو. رەنگە بە هۆی کارکردگەلی رێز لێ گیراوی پێشووتری واژەی لیبراڵ، ئەم لایەنە سەرکۆنەکەر زۆر نەخایەنێ. لە کۆتایی ۱۸۵۰ واژەی لیبراڵ لە ئینگلستان زۆرتر بە ئەندامی حزبی گلادستۆن دوایی پێ دێ.

جێی خۆیەتی لێرەدا بوترێ کە گشت کۆمەڵگەی ئەوروپایی لەم رووداوە سیاسییە تایبەتییەدا پێرەوی بریتانیا نەبوون و واژەی لیبراڵ وەک هەمیشە نیشانەی بە ئەندام بوون لە حزبێکی تایبەتا نەبوو. کەسایەتیگەلێکی وەکو گیرۆ، تی‌یرز، کونستان و مازینی بە روانگەی سیاسی بەربلاو و هەمەلایەنەوە، باوەڕێ گشتی و گەش بینانە سەبارەت بە سروشتی مرۆڤ، حکوومەتی مەشرووتە، رێخراوەگەلی ئازاد، دیموکراسی دیاری و سنووردار، پێشکەوتی کۆمەلایەتیان بوو و لە پێشکەوتی جۆری مرۆڤدا بەشدار بوون، بەلام ئەندامی حزب نەبوون، ئەم جۆرە خۆنواندنە سیاسییە، واتە تەئکید لەسەر هێندێ بایەخگەڵ و پلەگەلی لە هەرێمی حزب بە دەر، هێشتا بایەخێکی لە رادەبەدەری هەیە. هەندێک کەس بە راستی بە هەق و بە راستی مەنتقی خۆیان دان بەوەدا دەنێن کە ناتوانن ئەندامی (حزبی لیبراڵ) بن، چونکە لیبراڵ بوون. مێژووی حزبی لیبراڵی بریتانیا پڕە لە بابەتگەلی پەیوەندیدار بەو کەسانە کە حزبیان جێ هێشتووە و چونەتی حزبێکی دیکە، چونکە هەستیان دەکرد کە لیبرالیزم لەم حزبەدا بە شێوەی کارتێکراو بوونی نییە و لە دەستە بەندیە پارێزگاکان، یان سۆسیالیستی‌دا باشتر بوونی هەیە. ئەم کردەوە لەوانەیە ببێتە هۆی ئاڵۆی و گومان، بەلام گرنگە لە بیرمان

نەچێ کە جیا لە لیبرال، پێویستانە سەرەڕۆ و لیبرال پێویستانە ئازادی خواز نەبوو.

لێدوان دەربارەی لیبرالیزمی سیاسی، لە زمانی توێژەرێک (بە واتای پێکهێنانی پلانی ئیدئۆلۆژی لە گۆڕانکارییەکی گەورەدایە کە لە سەدەی حەڤدەیەمەوە لە بریتانیا و لە جێگەگەلێکی دیکە روویداوە)[٢] لە تێکەڵاوی لەگەڵ ئیدئۆلۆژییەکانی دیکە کە ڕێی هەڵاتنی نییە، بوونی هەیە، هیچ باوەڕێکی بێ خەوش لە لیبرالیزم و هیچ ناوەڕۆکێک کە کاکڵەی ناوەندی، یان بیرمەندانی سەرەکی لیبرالیزم نیشان بدا، بوونی نییە. هەروەها هیچ ناوەڕۆکێکی پاککردە و بێ خەوش لە گومان لە ئارادا نییە. بەڵام ئەندێشەی کاکڵەی ڕواڵەت لە ئارادایە کە لە ناوەڕۆکگەلی جۆرا و جۆر و بۆ بیرمەندانی جۆراوجۆر بە شێوەی جیاواز کردەوە لە خۆ نیشان دەدەن. دوو سەدەی رابردوو پڕە لە وێنەگەلی ئەزموونی لیبرالەکان. ئەم جۆراوجۆرە پێویستانە بە واتای ئاڵۆزی و نەبوونی یەکێتی نییە، بەڵکو بە واتای ئەمەیە کە ڕەوەندی هەمیشەیی لە ئەندێشەی دەروونی لیبرالیزمدا لە بووندا بووە. هەر ئەم دووپات بوونەوە ئەندێشەیەکە لیبرالیزمی کردووە بە یەکێک لە بەربڵاوترین و هوروژێنترین ئیدئۆلۆژی لە جیهانی هاوچەرخدا.

پێگەی ئەندێشەی لیبرالی

لێکۆڵینەوەگەلێکی زۆر سەبارەت بە پێگەی لیبرالیزم لە بووندایە. هێندێ لە توێژەران لێکۆڵەرانی سەرەکی لیبرالیزم لە پانتای مێژووی دەوڵەت، نەتەوەکانیان هێناوەتە ناساندن. لیبرالیستە ئەڵمانییەکان، ئیتاڵیایی، ئیسپانیایی، فەڕانسەوی و ئینگلیزی لە پێگەگەلی یەک لایەنی سیاسی و کۆمەڵایەتی، کەلتووری گەشەیان کردووە. کۆشش لە بواری یەکگرتوویی سیاسی میللی لە ئیتاڵیا و ئەڵمانی سەدەی نۆزدەیەم، کاریگەرییەتی شۆڕشی ساڵی ١٧٨٩ لە فەڕانسا و جیا بوونەوەی بریتانیا تا ڕادەیەک، هەموو هاوکێش کراوانی دیاریکراوی لیبرالیزم لەم وڵاتانەن. لەبەر ئەمە، یەک دەس بوونێکی گشتی لە لیبرالیزمدا بوونی نییە، بەڵکو سوننەتە

جۆراوجۆرەکان دیار و بەرچاون. لەگەڵ ئەوەی کە راستییەک لەم خاڵەدا شاراوەتەوە، رەنگە ئەم تەئکیدە بێ هوودە بێ.

رێ دۆزینەوەیەکی دیکە، لەسەر خووی سوننەتی ئیدئۆلۆژییە لیبرالییە تایبەتەکان تەئکید دەکا. بەبرەوترین میتۆد لێرەدا بەڵگە بۆ رازی بوونی جیاوازی لە نێوان لیبرالیزمی قارەی (ئەوروپا) و لیبرالیزمی بریتانیایە.[٣] هەمیشە خووی لیبرالیزمی بریتانیایی بە خاوەن ئەزموونتر و دێرینەتر دەزانن. لیبرالیزمی کیشوەری زۆرتر لە سەردەمی رۆشنگەری فەرانسا و هەروەها بە کارکردی تاک (کردەوەی ئازموونی) پێوەندی بە کردەوەی مرۆڤەوە هەیە. لێرەدا پێوەندی مەنتقی بە دوو سوننەتی ئیدئۆلۆژیای جیاوازە دەلکێنرێ. هەرکام لەوانە لە مێژووە کەلتوورییە جیاوازەکاندا جێی خۆیان هەیە. ئەم جیاوازیە دەربارەی لیبرالیزمی بریتانیایی بەرتەسک دەبێتەوە بە لیبرالیزمی (راستەقینە) و لیبرالیزمەکانی دیکە کە باوەڕگەلی ریفۆرم خوازەکان و نۆێخواز، یان رێ ون کەرانن. ئەم روانگە تایبەتیانە، دەربارەی پێگەگەلی بزاڤی لیبرالی کە زۆر پێچراوەتر و کاڵ و سەرەتایین، یارمەتییەکی ئەوتۆیان لە دەس نایە.

سێیەم رێ دۆزینەوە دەربارەی پێگەی لیبرالیزم، بەشێوەی تایبەت سەرەنجی داوەتە بەرەو پێشچوونی جۆری ئابووری. نووسەر گوتەنی: (هەتا ئەو کاتەی سەرمایەداری هەیە، لیبرالیزمیش لە شێوەی جۆراوجۆری ئەودا هەر دەبێ و دەمێنێ)[٤] سەرهەڵدانی سەرمایەداری پیشەسازی دەکرێ هاوکات و هاوسنوور لەگەڵ سەرهەڵدانی لیبرالیزم بەراورد بکرێ (ئەگەرچی ئەم بەڵگانە لە هاوسنوور بوونی ئەو لەگەڵ زۆربەی ئیدئۆلۆژییەکانی دیکە بێ هەواڵ دەمێنێ). بەم شێوە لیبرالیزم بە ناوی ئیدئۆلۆژی سەرمایەداری دێتە ئاراوە. ئەمە روانگەیەکە لە پلەی یەکەم، نەک تایبەتمەندانە، مارکسیستی و لە ئاستێکی گشتیتر روانگەی سۆسیالیستی دەربارەی لیبرالیزم، تاقمێک لە تۆژەرانی لیبرالیزم لەم باوەڕەدان.[٥] لەم روانگەوە، خاوەنداریتی تایبەتی بە شێوەی ئاشکرا لە رووگەی بایەخگەل و پلەی بەرزی لیبرالی فۆرم دەگرێ و پەروەردە دەبێ. لەم رووەوە، دەبێ دەمامک لەسەر روخساری لیبرالیزم لادرێ و تاوانە زۆر خوازانەکەی ئەو بخرێتە بەرچاو.

نووسەرگەلێکی وەکو ئاربلاستر لەسەر ئەو باوەڕەن کە بە شێوەی گشتی، لیبرالیزم لە دوو سەدەی رابردوودا کاریگەرییەتی زۆریان بووە.[٦] ئەگەرچی ئەم چەشنە بەڵگانە لە روانگەیەکی زۆر بەرتەسکەوە لیبرالیزم دەخاتە روو.

بە بڕوای من، پێگەی لیبرالیزم لە سەدەی نۆزدەیەمدا ریشەی لە سوننەتی مەشروتە خوازی ئەندێشەی ئەورووپاییدا بوو. لە سەدەی رابردوودا، مەشروتە خوازی ئاشکرا لەگەڵ لیبرالیزمدا دەناسرا. دوو باوەڕی لیبرالیزم و مەشروتە خوازی دواتر ئاشکرا خاوەنی سنوورێک بوون و تێکەلاویان بوو. بەم حاڵەوە، جێ خۆیەتی کە بێژم ئەم جۆرە وەک یەک دروست کردنە لە بارەی مێژووییەوە دیاردەیەکی تا رادەیەک نوێ دەدرێتە قەڵەم.

لێرەدا زۆر پێویست نییە کە لە دووی سوننەتی پێچراوەی مەشروتە خوازی ئەورووپا بگەڕێین کە ریشەی ئەو لە تازەکردنەوەی یاسای رۆمی دێرینەوە لە کۆتایی سەدەکانی ناوەراست، ئەندێشەگەلی ئاشتیخوازانە، بیرگەلی خوراگرانە سەربارەت بە خۆڕاگری لە لایەن نووسەرانی دەورەی ریفۆرم خوازی و دژی ریفۆرم خوازی، کێشەگەلی چەواشە و ئالۆزی مەزهەبی فەرانسە و شەڕی ناوخوی ئینگلستان دایە.[٧] سەرەرای ئەمە بزووتنەوەگەل و رووداوگەل و ئەندیشەگەلێکی دەربارەی مافی تاک، ئازادی تاک، پێکهاتن، جیا بوونەوەی هەرێمی تایبەتی و گشتیمان هەیە کە حکوومەتی بەرتەسک و هاوکێش و دەسەلاتی خەڵک لە ئەورووپادا بە شێوەی سەرکەوتوانە بوون بە رووداوێکی سیاسی بەبرەو و گشتی. دژایەتی و جیاوازی لێرەدایە کە ئەم جۆرە ئەندێشەگەلە لە تاقمێکی هەرە سەرەرۆن، بەلام پر هەر و هوریای وەک کالوین کیشی، یان ژرۆئیت (یسوعی) سەر چاوەیان دەگرت کە لە دەروونەوە زۆربەیان مەزهەبین و دژ بە وەن، بۆ ئازادی ویژدان خەباتیان دەکرد. سەرەرای ئەمە، بە بێ پەرەسندن دوو بزاڤی دیکە، ئەندێشەی یاساخوازی (مەشروتە خوازی) یەک لایەن دەمێنێ: یەکیان سەردەمی رۆشنگەری و رۆڵەکانی ئەو لە فەرانسا، ئینگلیستان و ئیسکاتلەند، ئەوانی دی شۆڕشە ولاتە یەکگرتووەکانی ئەمریکا، کە خاڵی

سەرووی ئەوان راگەیاندنی سەربەخۆ لە ١٧٧٦ و شۆڕشی کەبیری فەڕانسا لە سالی ١٧٨٩ بوو.

پەیامی رۆشنگەری، کەلکی تەواو و ئەزموونی عەقلی لە بارەی مرۆڤەوە بووە. ئیلاهیات، زانستی ئابووری، زانستی سیاسەت، یاسا . فەلسەفەی پڕگرێ لەژێر کاریگەری ئەم بزاڤەدا بوون. هەتا ماوەیەکی زۆر حکوومەتی سەرەرۆ لە مەزهەب و سیاسەتدا دەسەلاتی نەگۆڕ و بێ لەمپەری بوو. لە فەلسەفەدا، میتۆدە رۆشنگەرییەکان لە ئەندیشەگەلی بیرمەندانێکی وەکو دکارت (١٦٥٠ ـ ١٥٩٦) و هابز (١٦٧٩ ـ ١٥٨٨) دا رەنگدانەوەی بوو. بە بۆچوونی دکارت هیچ شتێک قبوول نەبوو مەگەر ئەوەی کە عەقلی تاک بەرگری لەوەبکات. بەرهەمەکانی سەردەمی رۆشنگەری زۆریان لە کۆمەلگە جۆربەجۆرەکان بەرچاو دەکەون. هێندێ لە بیرمەندانی هاوچەرخ، وەکو فۆن هایک لە راستیدا جیاوازی زۆریان لە نێوان بەرهەمەکانی سەردەمی رۆشنگەری لە کێشوەری (ئەوروپا) و لە ئیسکاتلەند داناوە. لە ئیسکاتلەند، دەوری سەرەکی رێبازی ئیسکاتلەند ئابووری سیاسی بوو کە پڕ ئاوازەترین نوێنەرانی ئەو ئادام سمیت و ئادام فرگوسن بوون. ئادام فرگوسن کارکردی بە شێوەی هاوکێش، گومان، ئەزموونی و بەرتەسکی قبوول بوو. لە ئەندیشەی ئەلمانی و فەڕانسەویدا، بە هۆی جۆراوجۆری عەقل، بەرزەفرانەتر بوو.

شۆڕشگەلی ئەمریکا، بەتایبەت فەڕانسا، ئەندیشەگەلێکی زۆریان دەربارەی دەسەلاتی خەلک، مافی سروشتی، پێکهاتن و بڕیارنامەی کۆمەلایەتی خستە بەر باس و کولینەوەی توندوتیژی سیاسی. دێتە بەرچاو کە ئامانجخوازی کەسانێکی وەکو تام پین، کە هێلە گشتییە پرۆژەکانی ئوتۆپیای بڕیارنامەی بۆ کۆمەلگەکان لەسەر بنەمای یەکسانی تاک، ماف و ئازادییەکان کێشابێتەوە و دایڕشتبێ، هاتووەتە بەر. وردە وردە بەلگە و فایلی جۆراوجۆری پەیوەندیدار بە یاسای بنەڕەتی لەسەرانسەری ئەوروپا خرایەڕوو. ئامانجی ئەم بزاڤە هەتا ئەمرۆ درێژەی هەیە. خالێکە کە دەبێ لێرەدا وەبیر هێنەرەوەی ئەوەبێ کە تەنیا بیست سال دوای شۆڕشی کەبیری فەڕانسا، ئێمە لەگەل وشەی (لیبرال) ڕووبەڕوو

دەبینەوە کە بۆ دەستەبەندیگەلێکی تایبەت، واتە لیبرالەکانی ئیسپانیا بوو بە باو کە کەوتنە ژێر کاریگەرییەتی رووداوەکانی فەڕانسا. هەروەها ئۆردووکێشیگەلی ئەرتەشی شۆڕشی کۆماری فەڕانسا لە دەهەکانی ١٧٩٠ و ١٨٠٠ یارمەتی ئەم ئەندێشەگەلەیان لە کیشوەری ئەورووپا کرد بۆ رەواج و پەرەسەندنی.

لەگەڵ ئەمەدا، میراتی شۆڕش لە رادە بە دەر داپۆشراو بوو. روانگەی هاوکێشتری یاساخوازی لە بەربەرەکانێ لەگەڵ ئەندێشەگەلی کۆمۆنیستی دەربارەی خاوەندارییەتی بوون. بنژمن کۆنستان، نوێنەری سەرەکی بیری یاساخوازی لیبرالی مامناوەندی، بە بۆچوونی توندترەوە لایەنگرانی بەشداری دەوڵەت لەسەردەمی شۆڕش و بەتایبەت ژان ژاک رۆسۆ و ئەندێشەی ئەو دەربارەی (ئیدارەی گشتی) رەخنەی دەگرت.[٨] نووسەرە لیبرالەکان پاش جەنگی جیهانی دووهەم، وەک ج.ل. تالمون لە قەزاوەتی کۆنستان لە سەدەی بیستەم لایەنگریان کردووە.[٩] لە فەڕانسا بەم شێوە، دوای شۆڕش، باوەڕی لیبرالی لە نێوان لایەنگرانی رادیکالی بەشداری دەوڵەت و لیبرالە یاساخوازەکاندا دابەش دەکرا.[١٠] لە بریتانیاش ئەم باوەڕە لە نێو ویگەکان و رادیکاڵەکاندا بەش کرا.

لەگەڵ نزیک بوونەوە بە دەیەی ١٨٢٠ و ١٨٣٠، هێدیهێدی لەگەڵ لیبرالی خۆئاگا رووبەڕوو دەبینەوە. لەم خاڵەدا یاساخوازی سەرنج دەداتە لیبرالیزم. لە ئەندێشەی بریتانیا و ئەورووپادا، دەوری گەشە کردنی لیبرالیزم بەرانبەرە لەگەڵ گەشەسەندنی پیشەسازی و بەرین بوونەوەی بازاڕە کەرەسەیەکان؛واتە سەرمایە و کار. هێندێ لە بیرمەندە لیبرالەکان لە نیوەی سەدەی نۆزدەیەم کە تا رادەیەک مێژووی ئەو لە بریتانیا دەگەڕێتەوە بۆ (یاسای ئازاد بوونی کاتۆلیکی) ساڵی ١٨٢٩ هەتا بڕیارنامەی بازرگانی ئازاد لەگەڵ فەڕانسا لە ساڵی ١٨٦٠.

دەیەی ١٨٧٠ جارجار دەسپێکردنی ئاوا بوون، یان گۆڕانی بنەڕەتی لە لیبرالیزم دیتراوە. لەم روانگەوە، لیبرالیزم جێی گواستەوە بەرەو کۆخوازی، ئەگەرچی، ئەو چەشنە کە لە بەشەکانی دواییدا دەیبینین، هەموو لەگەڵ ئەو هەڵسەنگاندنەدا نین. لە ئەورووپا، ئەندێشەگەلی لیبرالی فەڕانسا لە دەیەی ١٨٥٠ و لە ئاڵمان لە دەیەی ١٨٧٠ لەگەڵ سەرهەڵدانی بیسمارک بەرەو ئاوا بوون

ڕۆیشت.[11] درێژترین دەورەی هەوڵ و کۆششی کاریگەرییەتی سیاسی و ئابووری ئەو لە بریتانیا بوو. مێژووی ئەندێشەی لیبرالی لە بریتانیا لە قاڵبی حزبی لیبرالدا دەگەڕێتەوە بۆ دەیەی ١٨٤٠ هەتا ساڵی ١٩٢٢، واتە سەردەمێک کە دوا سەرۆک وەزیری ئینگلستان، دەیڤید لوید جۆرج کە بە لیبرال دەدرایە قەڵەم، لە پلەی خۆی دابەزی. قاڵبێک لە حزبی لیبرال لە بریتانیا تا ئەمڕۆیش مانەوەی خۆی پاراستووە. زۆرتر لایەنگرانی لیبرالیزم دوای ئەم دەورە لە دەرەوەی حزبی لیبرال بوون؛ لە راستیدا لایەنگرانی لیبرالیزم لە حاڵی حازردا زۆرتر لە نێو هەموو ڕێکخراوە سیاسییەکاندان هەتا لە ناو حزبەکەی خۆیاندا.

سەرجەم لەسەر ئەم بنەمایە تۆژینەوە لە پێگەکانی لیبرالیزم لە ئەندێشەی یاساخوازی هێندێ لە ئامانجە شاراوەکانی لە پشت ئەندێشەگەلی مافی ئازادی، بەرتەسک بوونەوەی دەسەلات و ئاسانکاری و سازان، لەسەر چاوەی قووڵی سەرەڕۆییەوە هەڵدەقولێ. هیچ کەس ناتوانێ بە زووترین کات چ یسوعیان و چ کالۆین باوەڕان لایەنگری سازان و ئاسانکاری، یان ئازادی تاک بێنێتەبەر باس. بەڵام زۆر جار هەر ئەم بەشەکەمە بێ سەبر و تێنەگەیشتوو و دەمارگرژانە بوون کە بۆ پاراستنی سەربەخۆیی خۆیان بە چنگ و ددان لە پێگەی دوژمن و گەڕان بە دووی بەڵگەگەلێکا بۆ پاساوی سەربەخۆیی خۆیان، بوونە سەرچاوەی ئەندێشەگەلێک کە بە وتەی بیرمەندێک: (ئەندێشەی ئازادی سیاسییان هێنا ئاراوە کە بنەچەی بێ وزەی باوەڕە سەرکەوتووەکان لە ساڵی ١٦٨٨ بوو و لە لایەن جان لاکەوە لە ١٧٨٩ بوو بە بنەچەی ئەوان).[12] جان لاک ئەگەرچی بواری بۆ وتووێژ دەربارەی دەسەلاتداری زۆرینە تاقی کردبۆوە، کەمترین هۆگری بە پەرەگرتنی ئەم فیکرە تا رادەیەک راپرسی گشتی، هەڵبژاردنی دەرەوەیی، یان تەنانەت زاڵ بوونی سیستەمی پارلەمانی نەبوو. بەم شێوە، دەربارەی گەشەی یاساخوازی و لیبرالیزم هۆکارەکان بە راستی بە ڕێکەوت بەشدار ببوون.

سروشتی لیبرالیزم

لـەم بەشـەدا دەمـەوێ هێنـدێ لـە ڕێبـازە ئەندێـشەکانی لیبرالیـزم و ئـازادی خوازەکان بخەمـە بـەر تۆژینـەوە. ئەگـەرچی دەربـارەی نوێنـەرانی سـەرەکی و بیرمەندی لیبرالیزم وتەگەلێک هەیە، بـۆ وێنـە هێربێـرت سپێنـسێر، بیرمەنـدی دوا قۆنـاغی سـەدەی نۆزدەیـەم، هـەم بـە نـاوی کەسـایەتێکی گـەورە ناسـراوە کـە لیبرالیزمـی سـەدەی نۆزدەیـەم لـەودا دەبینـرێ و هـەم بـە نـاوی (تـەکرەو و خوبژێـو)ێکـی تـەواو کـە لـە دەوەوەی بزووتنـەوەی سـەرەکی باوەڕەکانـدا وەستاوە.[١٣] دەربارەی کەسـایەتیگەلێکی وەکـو جـان لاک، ئـادام سمیـت، جێرمـی بێنتام، تالکسی دوتوکوێل، ئیمانوئێل کانت، جان سـتوارت میـل و لـەم دوایانەشـدا فریدریش فۆن هایک و جـان راولـریش بەسـەرهاتێکی دژایـەتی ئـەوتۆیان بـووە. لەبەر ئەمە، کۆشـش بـۆ هـاوێر و جیـا کردنـەوەی بیرمەنـدانی سـەرەکی لیـبرال ئەرکێکی گەورەیە و ئێمەش ئەم کارە ناکەین.

هێندێ لە بیرمەندان بە باوەڕێکی جیاوازانە و روونـەوە پـەنایان بـۆ لیبرالیـزم بردووە. لەگەڵ ئەمەشدا، گشتیترین و هاوبەشـترین هێـڵی تۆژینـەوە هەوڵـی داوە چوارچێوەی ڕێبازە لیبرالیزمەکان دیاری بکا. بە بڕوای ئێمە مەکتەبگەلێکی جیا لـە ئەندێشەی لیبرالیزم بوونیان هەیە و ئێمە تێدەکۆشین لە درێی کتێبەکـەی خۆمانـدا وەک ئامێرێـک بـۆ تیـشک خـستنە سـەر سـوننەتە پێچراوەکـانی بابەتەکـە کەڵـک وەرگرین. دوو مەکتەبی سەرەکی کە دەیتۆژینەوە بریتین لە لیبرالیزمـی کلاسـیک و لیبرالیزمی کۆمەڵایەتی، یان نوێ.[١٤]

دێرینەیی و دوا ئاستی لیبرالیزمـی کلاسـیک پێچراوەیـە. ڕووداوی سـەرەکی، بەتایبەت لە بریتانیا، پێوەندی بە ویگ، یان ویگیزم و لایەنگرانی ئەو حزبەوە هەیە. لەسەرانسەری سەدەی نۆزدەیەمدا، ڕێبـازی ویگیـزم بـە چەشـنێکی زۆر بـەرچاو لەگەڵ ڕێبازی پارێزگاریدا هاودەنگ بـووە. بـەو هۆیـەوە کـە خـودی لیبرالیزمـی کلاسـیک بـوونێکی سـادە و لەسـەر پێـی خـۆی نـەبووە، لـە دەروونـی ناقمـە پارێزگارەکاندا هەڵسوورانەوە روشت و نمایان کردووە. ویگیزم لە بریتانیـا دوای ساڵـی ١٦٨٨ بایـەخ و ناوبـانگی پەیـدا کـردووە. لـەو کاتـەدا سەرقاڵـی و فیکـری

سەرەکی ویگەکان لایەنگری لە بەرەوپێش بردنی سیستەمی پەرلەمانی، پشتگری حکوومەتی یاسا و داکۆکی کردن لە خاوەنداریێتی زەوی بوو. زۆر لەوانە لە ناخەوە دڵیان بە ئەفسانەی یاسای بنەڕەتی دێرین و مافی بنەڕەتی خۆش کرد بوو. هێندێکی دیکە، لە واتای ئازادی چاپەمەنی و بەیانێک بە ناوی مافی بنەڕەتی پشتگریان دەکرد.

یاسای بنەڕەتی دێرین ئەندێشەیەک بوو کە لە لایەن کەسایەتییە بە ناوبانگەکانی حزبی ویگەوە، وەکو ویسکۆنت مولس و وەرسەوە ئاشکرا ببوو و باوەڕی بەوە بوو کە یاسایەکی بنەڕەتی دێرینەی بریتانیایی بووە کە ڕەنگە دێرینەی بۆ ئانگلۆساکسۆنەکان و تەنانەت بۆ گوتەکان و خەڵکی شاری ترۆیا بگەڕێتەوە.[15] پێویستە بوترێ کە یاسای بنەڕەتی دێرین، مافی سروشتی لاکی نەگرتبووە خۆ، بەڵکو زۆرتر هەڵگری مافی تایبەتی سەردەمی زۆر کەون دەبوو کە کارکردی درێژخایان و دێرینەی ئەوی پێکدەهێنا. زۆر لە ویگەکان باوەڕیان بوو کە پشتگری لەم مافە لە بەرامبەر هەر چەشنە گەڕانەوەیەک بۆ خۆخوازی و سەرەڕۆیی نەگۆڕ کە جێی نزیکی بنەماڵەی ئەستوات بوو دەبێ هۆشیاری بە کار ببرێ. هەڵبەت بڕیار بوو کە دەسەڵاتی پاشایەتی بپارێزرێ، بەڵام لە ڕادەی مەرج و بەرتەسک لە چوارچێوەی یاسای بنەڕەتی هاوکێشدا کە هەڵگری مەرج کردنی دەسەڵات لەگەڵ هاوکێشی عەقڵانی کۆکراوەکان بوو. ویگیزم لە ڕاستیدا پێناسەیەکی سەیرە لە تێکەڵاوی لەگەڵ داکۆکی لە وەدەس هێنان و هاوکات وەستان لە بەرامبەری حکوومەتی سەرەڕۆدا بوو. ویگەکان باوەڕیان بە ڕاپرسی بەرتەسک بوو. بەم حاڵەوە، تەنانەت هەتا ساڵی ١٨٣٢ ڕاپرسیان بە دەسکەوتێکی بەرتەسک دەزانی نەک بە مافێک.

ویگیزم لەسەردەمی شۆڕشی فەڕانسادا پەرەی سەند و بەرین بووەوە. تاقم و گروپە دێرینەکانی ویگ هێشتا بە ئەندێشەگەلی یاسای بنەڕەتی دێرینەوە هەڵسوکەوتیان دەکرد. ویگەکانی جان لاک لە نێوانی دەهەکانی ١٦٨٠ و ١٧٧٦ هەرگیز پێگەیەکی ئەوتۆیان بە دەس نەهێناوە.[16] ئەوانی دیکە لەگەڵ سەروەتی بازرگانی، ڕۆشنگەری، پێشکەوتی هەستی هێدی هێدی مامەڵەیان دەکرد و خۆیان

بەرەوپێش دەبرد و نزیکایەتیان لە ناسین دەکرد. ئادام سمیت لایەنی ویگە گەش بینەکان و دەیڤید هیوم لایەنی رەش بینەکان دەدرانە قەڵەم. کەسایەتی وەکو ئەدمۆند بەرکیش بوو کە، بە پێچەوانەی ستایشی لە پێکهاتنی ١٦٨٨، نە لەگەڵ یاسای بنەڕەتی دێرینی ویگەکان هەستی بە نزیکایەتی دەکرد و نە لەگەڵ هەڵوێستی لاک، هیوم یان سمیت. شۆڕشی فەڕانسا هۆکاری هورۆژاندن بوو. ئەندێشەی ویگە دێرینەکان هێشتا ما بوو، بەلام قالبە نوێکانی گوفتمان پەروەردە دەکرا و گەشەی دەکرد: ئەندێشەگەلی بازرگانی ئادام سمیت؛ کارکردی رێکی جێرمی بێنتام لە سوودی باوەڕی، کورت کردنەوەی رادیکاڵی پرایس و پریستلی لە زمانی جان لاکەوە.

تام پین یەکەم و کاریگەرترین دەنگی رادیکاڵیزم بوو کە هەوڵی دەدا رووداوی ساڵەکانی ١٦٨٨ لەگەڵ ١٧٨٩ پێکەوە گرێبدا. کتێبی مافی مرۆڤ کە ئەو نووسی بووی، لە بریتانیا لەگەڵ پێشوازی فراوانی گشتی خەڵک رووبەڕوو ببووەوە. نووسەرانی گەورەی دیکە کە لەم بابەتەیان دەکۆڵییەوە بریتی بوون لە جۆزف پریستلی، ریچارد پرایس، جیمز مکینتاش، ویلیام گودوین، مری وولستن، کرافت و پرسی شلی. ناوەڕۆکی ناوەندی ئەم رادیکالیزمە، تۆژینەوەی کتێبی دوو بڕیارنامەی (١٦٨٩) جان لاک و کتێبی قەراردادی کۆمەلایەتی (١٧٦٢) ی ژان ژاک رۆسۆ بوو، ئەگەرچی زمانی تام بین رواڵەتەن زایەڵەیەکی بە هێزتری لە یەکسانی چینایەتی دەیەی ١٦٤٠ ی بوو. رەساڵەی بنەڕەتی ئەوانە هەر ئەو باوەڕە بە ناوبانگە بوو کە حاکمیەت بە سەڵتەنەت و بە دارودەستەی سەرمایەداری بە دەسەلاتەوە پێوەندی نییە بەڵکو هی خەڵکە. دەوڵەت دەبێ تەنیا بە رازی بوونی خەڵکەوە حکوومەت بکا، رازیبوونێک کە بە وتەی جان لاک کە لە بەشێک لە کۆتایی کتێبەکەیدا، بە ناوی بڕیارنامەی دووهەم ، دەبوو دەستی بەسەردا بگیرێ و وەربگیرێتەوە. مافی سروشتی خەڵک دەبوو وەک ئەمریکا و فەڕانسا بەشێوەی ئەسنادی یاسای بنەڕەتی کۆبکرایتەوە و رابگیرایە. هەر ئەم رادیکالیزمە بوو کە رێی بۆ سەردەمی گەورەی یاسای بنەڕەتی پاک کردەوە و رێخۆشکەری بڕیارگەلی مافەکان بوو.

له دەیەی ١٧٩٠ وە هەتا دەیەی ١٨٢٠، زۆرتر رادیکالیزمی بریتانیا لەسەر ناوەرۆکی ریفۆرمی پارلەمانی و هەلبژاردن جەختی کردبوو و ئەم کردەوە زۆرتر بە ئەستۆی تاقمێکی وەک (ئەنجوومەنی هەوالنێرانی لەندەن) دروست کراوی سالی ١٧٩٢ بوو. زمانی ئەم رێکخراوانە وەکو زمانی تام پین لەسەر بنەمای مافی سروشتی و ئەندێشەی دەسەلاتی خەلک بوو. ئەنجوومەنی هەوالنێری لەندەن و تاقمگەلی گرێدراو بەوانەوە لە ١٧٩٤ پرۆژەی دروست کردنی یاسای بنەڕەتی میللی لەسەر بنەمای وێنەی شۆڕشی فەڕانسا پێکیان هێناوە. ئەم کارە بوو بە هۆی ئەوە کە رێبەران، هۆرن توک، جان تل ول و تامس هاردی بە تاوانی خەیانەت بە ولات قولبەست بکرێن. کێشەی نێوان فەڕانسا و بریتانیا لەو سەردەمەدا دەولەتی زۆرتر خستە گومانەوە لەگەل ئەوەی کە رێبەرانی ئەنجوومەن لەو تۆمەتە پەرێنەوە، بەلام هەر لە مەترسیدا بوون و هەمیشە دەترسان قۆلبەس بکرێنەوە. ئەم کارەی دەولەت لە کاریگەرییەتی بە کردەوە بزووتنەوەی کەم کردەوە و دەمارگرژی ئەوی هێنایە خوارێ. لەگەل ئەمەشدا، رادیکالەکان واژەگەلێکیان بۆ ئاخاوتن لە بارەی مافی دێموکراتیک و سروشتی حاکمییەتی خەلکەوە هێنا ئاراوە کە لە سەدەی دواتردا هاتە ناو بزاڤی روو بە گەشەی کاریگەرییەکان و سۆسیالیستی و لە رووداوی ئەندێشەی لیبرالیشدا مایەوە.[١٧]

بنەما و کردەوەی ویگەکان و رادیکالیزم و هەر دوو لە ماوەی سەدەی نۆزدەیەم، لیبرالیزمی کلاسیکیان تەسەل کرد. لیبرالیزمی کلاسیک تێکەلاوی تایبەتی لە ئەندێشەکان و ئیستراتژییەکان دەربارەی چۆنیەتی باشترین رێی بە دەس هێنانی ئازادی، یان داکۆکی لەوە. هێندێ سروشتی بنەڕەتی ویگ تێکەلاویەکی زۆر نزیکی لەگەل پارێزگاری پەیدا کردووە. زۆر لە ویگە دێرینەکان دەربارەی رۆحی نوێی پیشەسازی و بازرگانی کە زۆربەی لیبرالەکان ئەوەیان بەیان دەکرد و هەستیان بە گوشارێکی بە تەوژم دەکرد. کەسایەتییەکانی حزبی لیبرال لە بریتانیا وەکو برایت و کابدن لە دەیەی ١٨٤٠، بێزارییەکی زۆریان سەبارەت بە پلەی سەرمایەداری خاوەن زەوی، چ حزبی ویگ، دەردەبڕی. ئەوان

هەرچی رۆژەڕەشی و گرفتێک کە بەسەر بریتانیادا هاتبوو، لە چاوی ئەوانەدا دەیان بینی و بە خاوەن زەوی بوونی ئەوان لەو ناوچە بەرینە کە لە پەرەگرتنی چینێک لە وردە مالکی ئازادەوە سەریان هەلداوە، بە هۆکاری رۆژە رەشی. لاتیان دەناسین. لە راستیدا ئەم بەلگانە دەگەراوە بۆ سەدەی حەڤدەیەمی میلادی.

لیبرالیزمی کلاسیک، پێچەوانەی ویگەکان یەکگرتوویی دەستووریان بوو. ئەم رێبازە ئاشکرا باوەڕێ خۆی بە میتۆدی تاکخوازی دەردەبڕی. دەکرێ تاکخوازی بە ناوی میتۆدێکی سیاسی و ئەخلاقی پێناسە بکرێ کە باس لە بوونی بایەخی تاکی مرۆڤ دەکا. جگە لەمەش. ئەم لیبرالیزمە بۆ ئازادی و مافی یەکسانی گشت تاکەکان و بۆ کەلک وەرگرتن لە ئازادی هەلوێستی دەگرت. ئەم ئازادیە بەشێوەی سوننەتی وەک دوور کەوتە، واتە بە ناوی ئازادی زۆرەملێ سەرەرۆ پەی پێ دەبرا. یەکێک لەو پانتایانە کە ئازادی لەودا لە هەمووان زیاتر خوازیاری دەکرا، پانتای ئابووری بوو. ئازادی ئابووری بۆ رەزامەندی گشت مرۆڤ و گەیشتن بە بەرژەوەندی ئەوان باشتر دەهاتە ئاراوە. ئابوورییەکی ئازاد کە هەموو بە شێوەی یەکسان لە بارەی بەرهەمهێنان و بەکارهێنان هەیانبێ، هەلگری ئەوەیە کە دەولەت لانیکەم ئەرک، وەکو پاراستنی دەسەلاتی یاسا، سیستەمی ناوخۆ، پارێزگاری لە خاوەنداریێتی تایبەتی و هێمنایەتی ولاتی بە ئەستۆ بێ. لەم رووەوە دەولەتێک کە لە رادە بە دەر حەز و مەیلی خۆی نیشان بدا هێندە جێی متمانە نییە. بە تەوژمترین پشتگری لەم بەلگەیە دەتوانین بریتانیای نێوان سالەکانی ١٨٣٠ هەتا ١٩١٤ بکەین بە وێنە. بەرچاوترین نوێنەرانی ئەوە بریتین لە مەکتەبی ئابووری سیاسی کلاسیک، خاوەن سوودان، مەکتەبی ئابووری مەنچستێر، زۆربەی بیرمەندی تاکی وەک جان ستوارت میل، هێربێرت سپێنسێر و هێنری سیج ویک. ئەگەرچی ئەمجۆرە ئەندێشانە لە ئەورووپا پێوەندییەکی کەمیان لەگەل ئابووری سیاسیدا بوو و کاری کەسانێکی وەک بنژمن کونستان، گیزۆ، شارل دورموزا، ماتزینی، ئەلکسی دوتۆکوویل و ویلهلم فۆن هۆمبولت بوو.

بەڵگە بە دەس هاتووە کەی ئەم شێوە لیبرالیزمە لە ساڵی ١٩١٤ لە ئارادا نەماوە. جۆرج دنجرفیلد لە کتێبەکەی خۆیا، بە ناوی مەرگی سەیر و سەمەرەی ئینگلیستانی لیبرال دەربارەی بریتانیای ساڵی ١٩١٠ دەنووسێ: (لەبەر ئەم بارە قورسە ڕێزدارە، هەر وەک جۆرە جەواڵێکی نالەبار خۆی لە بەریدا نەدەگرت و شانی پێوە هەڵداتەکاند. وەک ئەوە دەچوو بێ هوێ لە دەس شەڕی ئەو لیبرالیستە خۆ رزگار بکا).[18] بەم حاڵەوە، بەرەو رووخان و مەرگی لیبرالیزم لە رادەبەدەر شات و شووت کەرانە بووە. لە سەردەمی پاش ساڵی ١٩٤٥ و بەتایبەت لە کۆتایی دەیەی ١٩٧٠، لیبرالیزم بە هیچ چەشنێک لە ناو نەچوو. تەنانەت هێندێ ئەو ورەیان بە خۆ دابوو کە ئەو (دەورەیان ناو نابوو سەردەمی رۆشنگەی نوێ)[19] ئەم قاڵبە نوێیەی لیبرالیزمی کلاسیکە، وەک جۆرە جۆرەکانی سەدەی نۆزدەیەم، روانگەگەلی جۆراوجۆر دەگرێتەبەر. بە ناوبانگترینی ئەوانە روانگەی مەکتەبی ئابووری ئوتریشە کە باشترین رۆڵەی ئەو فۆن هایکە؛ هەروەها رێبازی شیکاگۆ بە ناوبانگترین نوێنەری ئەو میلتۆن فریدمن، رێبازی ویرجینیا با کار جیمز بوکانان؛ هێندێ نووسەران و فەیلسووفانی تاک وەکو ئاین رەند و رابرت نوزیک. لە بریتانیا، پشتگرانی ئەو هەم زاکۆکان و هەم سیاسەتزانان و هەم رێکخراوەگەلی تۆژینەوە و پڕۆپاگەندەیی وەکو (موئەسیسەی کاروباری ئابووری) بوون.

لە کۆتایی دەیەی ١٨٨٠ وا دیار بوو کە لیبرالیزم رێبازی خۆی دەگۆڕێ.[20] لێدوانێکی زۆر زانایانە، بەتایبەت لە بریتانیا، سەبارەت بەم هەڵوێستە بەرێوە دەبرێ.[21] هێندێکیان حەز دەکەن ئەم مەبەستە رەت بکەنەوە کە لیبرالیزمی نوێ بە راستی لیبرال بووە. لیبرالیزمی نوێ ئاشکرا و رەسمی خۆی بە (تاکخوازی کۆمەڵایەتی) دەزانی: هەرچی بۆ تاک بە کەڵکە و بەرژەوەندی ئەو دەپارێزێ، بۆ کۆمەڵگەش باش دەدرێتە قەڵەم. ئەتۆمیزم روانگەی کلاسیکی رەسمی لە بابەتی ئەخلاقی و کۆمەڵناسییەوە بە ساویلکە ناسراوە. دەبوایە دەربارەی داهاتووی کۆمەڵگەی بە پیشەسازیبوون لە ئاستێکی بەرینتر لێکۆڵینەوەی لەسەر ساز بکرایە و نەدەبوو بیسپێرن بە سەدەقە سەری و خێرخوازی تاک. کەنەفتی و نەداری، بێ

کاری و دەردەداری تەنیا و تەنیا پێوەندیان بە تاکەوە نەدەبوو بەڵکو دەبوو بە دەردی گشتی کۆمەڵگە کە لێدوان لە بارەی ئەوانەوە لە بایەخگەلی تاک تێدەپەڕی. بێجگە لەمە، ئازادی تەنیا پێوەندی بە ژیانی تاکەوە نەدەبوو بەڵکو مەلەیەک بوو کە بە کردەوە لەگەڵ ژیانی رەسەن و خاوەن شەرف تێکەڵاوی دەبوو. دەبێ خاوەن ژیانە ژیانییەکان بۆ وەدەس هێنانی هاوکاری و پێکەوە بوون لە ژیانێکی بە بایەخ و بە کەڵک دەربارەی وەدەس هێنانی دەسەڵاتی ئابووری، کەلتووری، سیاسی و کۆمەڵایەتی بەهرەمەند بن. زۆرتر حزبە سۆسیالیستە ریفۆرمخوازە ئەوروپییەکان لە سەدەی ئێستەدا ئەم ئەندێشەیان لە مێشکدا بوو. لیبرالیزمی نوێ لەگەڵ کەسایەتیگەلی وەکو ت.ە. ل. ت. هابهاوس و ج. ئا. هابسن لە دەیەی ١٨٨٠ هەتا ١٩١٤ دەناسرێنەوە، سەر و کاری بوو. لە راستیا ئەم ئەندێشە بە شێوەگەلی جۆربەجۆر سروشتی بنەڕەتی بزاڤە گشتییە دیموکراتیکە کۆمەڵایەتییەکانی بریتانیا و هەموو ولاتە غەربیە ئەوروپایەکان لە دەیەی ١٩٣٠ هەتا سەرەتای دەیەی ١٩٧٠ فۆرمی پێ بەخشی. لەگەڵ ئەمەدا، دەبێ سەرنج بدەین کە جۆربەجۆر لە دەروونی ئەم لیبرالیزمە دیموکراتیکە کۆمەڵایەتییە نوێیەدا هەیە کە لەم دواییانەدا بیرمەندان دەستیان داوەتە تۆژینەوەیان.[٢٢]

لێدوانێکی ئالۆز و پڕ لەگرێ دەربارەی پێوەندی نێوان لیبرالیزمی کلاسیک و نوێ ماوەتەوە. روانگەی یەکەم ئەوەیە کە لیبرالیزمی کلاسیک باوەڕێکی بێ خەوش بوو کە لیبرالیزمی نوێی شێوە بە سۆسیالیست خەیانەتی پێ کردووە. دەربارەی رووداوی بەرە و ئاوا بوون چوونی و خەیانەت، تۆژینەوەیەک لە ئارادایە. ج.ە. هالوول رووخان و مەرگی لیبرالیزمی یەکپارچەی بە لە دەستدانی ناوەڕۆکی ئەخلاقی ئەو دەزانی. رێزی مەزهەبی بە رۆحی تاک بە هۆی تێکەڵ خوازی ئەخلاقییەوە لە نێو چووە.[٢٣] بەبرەوترین خەت لە نێو مێژوونووسان هەتا دەیەی ١٩٧٠، لیبرالیزمیان بە دوو روو دەزانی: یەکیان تاکخوازی و ئەوی دی کۆخوازی. لیبرالیزمە کۆخوازە نوێکان، لیبرالیزمیان لەگەڵ پێویستییەکانی سەردەمی نوێ، داوەتە قەڵەم و لەبەر ئەمە، گوڕانکارییەکی بنەڕەتی لە ئیدئۆلۆژیا

رووی داوە. لە دوو دەیەی دواییدا لەم ئەندێشەیان تۆژیوەتەوە و موو بە موو لێکیان داوەتەوە.[٢٤] بەڵگەیان هێناوەتەوە کە بە راستی هیچ چەشنە دابەشکارییەک لە نێوان لیبرالیزمی کلاسیک و نوێدا لە ئارادا نەبووە. هەر دووکیان بە شێکن لە باوەڕی یەک.[٢٥] لیبرالیزمی کلاسیک هەر تەنیا مەسڵەت و ئاشتی لەگەڵ لیبرالیزمی نوێ نەکردووە. ئەم واژەناسییە بزووتنەوەییەکی قووڵ و زیرەکانەی دەروونی ئەندێشەی لیبرالی پۆشراوە دەکا. ئەندێشەگەلی رەسمی جەوهەری خۆی لە رایەڵە و پۆی چنراوی و بارودۆخە جیاوازەکەی وەرگرتووە. ئەوانە هەمیشە و زۆرجار لە ئارادا بوو. هیچ چەشنە گۆڕانکارییەکی بنەڕەتی لە ئارادا نەبووە، بەڵکو گەشە و پێشکەوتنی بە تەوژم لە تۆژینەوەدا دەوری هێندێ باوەڕ لە بزاڤەکاندا بووە. زۆر لەم باوەڕە رەسمیانە هەموو بزاڤە سیاسییەکان لێیان کۆڵیوەتەوە و دۆزیویانەتەوە. دوا خاڵ ئەمە کە زۆرتر ئەم گۆڕانکارییە لە سروشتی لیبرالیزمدا، مادەی دەروونی لە ئیدئۆلۆژیا بووە و لە دەرەوە نەسەپێنرا بوو. زۆر لەو باوەڕانە کە لە لیبرالیزمی کلاسیکا قسەی یەکەمیان دەکرد، بە رادەیەک شل خۆیان دەنواند کە لیبراڵە نوێکان سوودیان لەوە دەبرد. دەرەنجام، لیبراڵەکان وردە وردە لە دەوڵەتی خۆیان لە حاڵەتی بەڕێوە بردنی کاردا دیتەوە کە رۆژ لەگەڵ رۆژ هەستیان دەکرد لە بابەتی سروشتی بنەڕەتییەوە ئازاری رۆحی دەبینن. هەر ئەو چەشنە کە لە بەشەکانی دواییدا دەبینین، زۆر جار هۆکاری گەلێک هەم بۆ دژایەتی و هەم بۆ پشتگری لە دامەزرانی یاسا بووە.

ئەرگەرچی جیاوازی نێوان لیبرالیزمی کلاسیک و نوێ دیاریکراوە، ئەم کارە بە دوو هۆی سەرەکی، نەبڕاوە بۆوە، ئەوەڵەن، رێبازە لیبرالیزمەکان بەتەواوی جیاواز نین. لەوە دەچێ کە بەڵگەگەلی لیبرالیزمی کلاسیک هەتا رادەی دەروونی لیبرالیزمی نوێ فۆرمی گرتبێ و گەشەی کردبێ؛ لەبەر ئەمە، تێپەڕانی قۆناخگەلێکی کوتوپڕ وجوودی نییە. خاڵەکەی دیکە ئەمەیە کە بیرمەندانی لیبراڵ لە دەروونی رێبازە تاقانەکە راستەوخۆ بەیەکەوە هاودەنگیان نییە. سەرقاڵی هۆشی و ئەخلاقی لیبراڵە کلاسیکەکان هەمیشە جۆراوجۆرە. لە راستیا، لەو

قۆناخەدا وادەر دەکەوێ کە ئەم بیرمەندانـە بـیری ئیدئۆلۆژیـە جۆربـەجۆرەکانن. دەیڤید هیوم، ئالکسی دوو تۆکوویل، ئەدمۆند برک و فریدریش فۆن هایک دەکـرێ هەم بە بەشێک لە لیبرالەکان و هـەم بـە بەشـێک لـە پارێزکارەکـان بـزانین. ل.ب. هابهاوس. ئا. هابسۆن، جـان دیـویی و جـان راولـزیش دەتـوانین هـەم لـە ریـزی لیبرالەکان و هەم سۆسیالیستەکان دابنێین. هیچ شتێکی دوور لەسەرنج لەم کارەدا نابێ بوونی هەبێ.

تاکخوازی

هەمەلایەنکردنی سروشـتی مـرۆڤ لـە روانگـە لیبرالـەوە دژوارە، ئەمـە هـەتا رادەیەک لەو رووەوەیە کە هەوالگەل و بەڵـگەکان زۆر جۆراوجـۆر و پێچـراوەن. لەگەڵ ئەمەشدا، واتایەک بـوونی هەیـە کـە هـەمیشە لـە ئاخـاوتنی لیبرالیـدا خـۆ دەنوێنێ و وەک تەرجیح بەندێکی گرنگ کارکردی هەیە. ئـەم واتایـە، تاکخوازییـە. کاکڵەی جیا لە سروشـت و هەسـتیناسـی ئەندێـشەی لیـبرالی و بنـەمای بـوونی ئەخلاقی، سیاسی، ئابووری و کەلتوورییە. تاک، هەم راستەقینەتر لـە کۆمەڵـگایە و هەم لەو لە پێشترە. ئەم لە پێش بوونە بە شێوەی جیاواز لێکدراوەتەوە، و دەکرێ سروشتی یان ئەخلاقی بێ.[٢٦] بایەخەکانیش پێوەندی بە تاکەوە هەیە. تاکپێوارە و بەڵـگەی ئـەخلاقی و راسـتییە. لەبـەر ئەمـە، تـاکخوازی بـە جۆرێـک روو بـە یەکسانخوازی دەڕوا. هەرتاکێک بەشێوەی بایەخی بەرامبەر چاوی لێدەکرێ.

بەم حاڵەوە، ئەندێشەگەلی گرێ دروا بە بەرامبـەری و تـاکخوازی شـتێکی زۆر دەربارەی روانگەی بنەڕەتیتری لیبرالەکان بە ئێمـە ناڵـێن. کـەمترین شـارەزایی لەگەڵ ئاسەواری لیبرالی، جیاوازی نێوان جۆرەکانی تاکخوازی دەخاتە روو. جان دیویی، فەیلسووفی لیبرالی ئەمریکایی، یەکەم کەس نەبوو کە لە کتـێبی تـاکخوازی خۆیـا، کـەون و نـوێ، جیـا کردنـەوەی نێـوان (تـاکی هەڵـکەنراو)ی لیبرالیزمـی سـەرەتای سـەدەی نۆزدەیـەم و تێگـەیشتن لـە پێکـەوەبوونی زیـاتر لـە تـاکی لیبرالیزمی کۆمەلایەتی دەس بەکار بـووە.[٢٧] فـۆن هایـک لـەم جیا کردنـەوەدا بـە شێوەی جۆراوجۆر لە بڕوانامەکەیدا بە ناوی (تاکخوازی: راست و درۆ) سوودی

وەرگرتووە، ئەم لەو جێیەوە دەسی بە جیا کردنەوەی تاکخوازی عەقلانی (لە نووسەرانی وەک ویلهلم فۆن هۆمبولت و جان دەستوارت میل) لە تاکخوازی راستەقینە (کە زۆرتر لە خەتی سوننەتەکان و قەراردادەکانی کۆمەڵگەی بازرگانی) کردووە.[28] بە بۆچوونی هایک، تاکخوازی تەنیا عەقلانی، نەگونجاو و نەکردەنییە. ئەم جۆرە جیا کردنەوە زۆر و کەم لە زۆربەی ئەو بەرهەمانەی کە پێوەندی بە لیبرالیزمەوە هەبێ بوونی هەیە و شەریکن.[29]

لە پرۆژەی لیبرالی ملاسیکا، (تاک) هەمیشە بە ناوی بوونەوەری تاق حەساری بە دەوردا کێشراوە (داخراو لە هۆش و بیری خۆیدا)[30] زانراوە. سنووری لەش سنووری تاک پێکدێنێ. تاک، لەبەر مافی سروشتی، خاوەنی لەشی خۆیەتی. بۆچوونە گشتی و هەمەلایەنە بەشی زۆری ئەندێشەی (خاوەندارییەتی تاکخوازانە) دێنێتەوە یاد، بەم واتایە کە هەر کەس خاوەنی لەشی خۆی و ئامادەیی فێربوونی ئەوە و هیچ شتێک هی کومەڵگە نییە. هەر کەرەسەیەک کە هەر کەسێک دروستی دەکا، بە درێژەی مافی خاوەنداریتی لەشی ئەو دەزانرێ.

حەز و ئارەزوو و هۆگری تاک دەسەلاتی نییە. عەقل ئامێرێکە بۆ گەیشتن بە حەز و ئارەزووی هەر تاکێک. هەر کەس لە حەز و ئارەزوو و سات و سەودای خۆی هۆ و ئیلهامێک وەردەگرێ، لەبەر ئەم پێناسەیە، باشترین دەرمان، هۆگری و بەرژەوەندی خۆیەتی. لەم بابەتەوە، رێکخراوەکان دەبێ خۆ لە داوەری بەجێی تاک بپارێزن. هیچ چەشنە بەر پرسایەتییەکی گشتی یان رێکخراوەیی بوونی نییە، چونکە هەر کەسگەلن کە دەتوانن بەر پرسی خۆیان بن. تاقانە چاکە، چاکەی تاکە.

لەگەڵ ئەمەدا، جۆرجۆرەکان و هەمەچەشنەکانی مومکین و زۆربەی زۆر لە ناوەرۆکی پلەبەرزیدا بوونی هەیە. بێ خەوشترین و یەکپارچەترین و پایەدارترین شێوەی تاکخوازی،(تاکخوازی جیا لە دەوڵەتسازی)یە. هیچ ئەخلاق یان باوەڕێک بوونی نییە کە بتوانێ ناچاری بکا. هیچ کەس ناتوانێ بە زۆر شتێک بەسەر ئەودا بسەپێنێ، چونکە ئەو کانگا و سەرچاوەی گشت بایەخەکانە. ئەم بە گشتی هەڵگری هەموو تەنیایەکان و سەربەخۆییە. موتڵەقەن هیچ دەسەلاتێک بۆ کۆکردنەوەی ئەندێشەیەک لە بەرژەوەندی و بەرژەوندی گشتیدا لە ئارادا نییە. بەرهەمی نهایی

وەها باوەڕێک دەتوانێ لە ئانارشی یان شێواوە و کەس لە کەسخوازی تاکخوازانەدا بەدی بێ کە باشترین وێنەی ئەوروپایی ئەوە، ماکس ئەستیرنرە کە ئەندێشەکانی ئەو لە بەشی پێنجەمدا دەخەێنە بەر باس و تۆژینەوە.

وەها بەلگەیەک نە دەتوانێ لایەنگری مافی خاوەندارییەتی بێ و تەنانەت نە ئابووری بازاڕ. بەم حالەوە، دەبێ تەئکید بکرێ کە ئەم جۆرە مەنتقە بەلگەی تاکخوازانەیە. زۆربەی لیبرالەکان کوتوپڕ لە بەرامبەر ئەم دەرئامانجانەدا دەوەستن، بەلام کەسگەلێکی دیکە هەن کە بەو هەستەوە نزیکایەتی دەکەن و هەنگاو بەرەو ئانارشیزم دەنێن و بە ترس و دوودلییەوە، بەلنگەلەرزێوە پێ دەنێنە هەرێمەکەیەوە. هێندێ لەو ئەندێشە ئازادیخوازانەی دوایی، ئەگەرچی خۆیان بە لیبرالیزمەوە بەستووەتەوە، بەلام باشترە دەربارەی ئەوانە لەژێر چەتری ئانارشیزمدا باس بکرێن. بە بۆچوونی هێندێ لە نووسەرانی وەک مووروای راتبارد، ئەم رێبازە بە واژەی گشتی (سەرمایەداری هەرج و مەرجخوان) یان (ئانارکوکاپیتالیزم) دەبێ پێناسە بکرێ.[٣١] لە بریتانیا، لە کۆتایی سەدەی بیستەما، هێندێ لە مریدانی دەوروبەری هێربێرت سپێنسێر وەکو ئابرۆن هێربێرت و ووردس دورس دانیس تورپیش لە لایەن تاکخوازییەوە تێکەلاوییەکی نزیکی لەگەڵ ئانارشیزم و هەرج و مەرج خواز پێکهێناوە.

بە قەولی یەکێک لە نووسەرانی هاوچەرخ، ئابرون هێربێرت، (هەر ئەو بەرێز هێربێرت سپێنسێرە بێ هێربێرتە)[٣٢] هێربێرت تەنانەت لە قوولایی دلەوە رەخنەی لە تاکخوازی (ئەنجوومەنی پشتگری لە ئازادی و خاوەندارییەتی) دەگرت و دەیگوت: (هێندێ زۆرتر هۆگری خوشکی خۆشەویستی خاوەندارییەتی بووە... هەتا خوشکی خۆشەویستی ئازادی)[٣٣] ئەو دلپەرۆشی ئازادی تاک بوو. لەگەڵ ئەوەی کە لە دەولەتی ئیختیاری و مالیات دلخوازانە پشتگری دەکرد کە رەنگ و بۆی سەرمایەداری هەرج و مەرجخوازی ئێستەی بوو. هەروەها ئەو روانگەی ئەم دواییانەی سپێنسێری بە پارێزکارانە دەزانی لە حەسرەت ئارمانجخوازی کتێبی یەکەمی سپێنسێر، بەناوی ئیستاییناسی بوو. لە ئەمریکا، ئاین رەند باوەڕی تەواوی بە ئازادی بۆ تاک و جیا لە روانگەی فەلسەفە بوو. بە بۆچوونی رەند

ژیانی جوامێرانە ئەمە بوو کە هەر تاکێک لە خۆخوازی بێ خەوشی خۆی پێڕەوی بکا. پێشمەرج و گریمانەگەلی فەلسەفەی ئەم باوەڕە بەلای ڕەندەوە، کەڵک وەرگرتنی سەیر و سەمەرەی ئەو لە ئەندێشەی ئەرەستۆ و تام پین بوو. ئەو جۆرە کە یەکێک لە نووسەرە نوێکان گوتوویە، (بە بۆچوونی ڕەند) (مەبەستی مرۆڤ لە ژیان، پەرەپێدان بە حەز و ئارەزووەکانی خۆیەتی و ئەگەر بیهەوێ خۆی بکاتە قوربانی کەسانێکی دیکە، ئەویش لەبەر خاتری بوونەوەرگەلێکی گومان لێ کراو بەناوی (کۆمەڵگە)، لەم باوەڕە لایداوە).[٣٤] ڕەند ئەم باوەڕەی لە بابەتێک بە ناوی (پلەی خۆخوازی) هێنابوە ئاراوە.[٣٥] ژیان و مانەوەی خودی تاک تاقانە پێواری بایەخ دێتە ئەژمار؛ لەبەر ئەمە، خۆخوازی تاقانە بنەڕەتی ئەخلاقە. ژیانی عەقڵانە تایبەتەن گرێ دراوە بە بەرژەوەندی تاکەکەسی و خۆخوازییەوە. کەسانخوازی و مرۆڤدۆستی لە ڕاستیدا بە مرۆڤخوازی دەدرێتە قەڵەم. سەرمایەداری تاقانە نەزمێکە کە توانایی ئەم جۆرە ژیانە دەگەیێنێتە دوا قۆناغی پێکهاتن. لەم ڕووەوەۆ، ڕەند باوەڕی بوو کە لیبراڵەکان (لە ڕێگای سەرمایەدارییەوە خەبات بکەن نە لە پێناوی ئامانجی (زانستی) و نە لە پێناوی ئامانجی (ئابووری)، بەڵکو بە لە خۆبایی بوون بە ماف و شیاو لە پێناوی ئارمانجی ئەخلاقی).[٣٦]

پێچەوانەی ڕوانگەکان، ئابرون هێربێرت و ئاین ڕەند ئامادە نەبوون هەتا مەنتقی تەواو و کەماڵی ئەم بەڵگە تاکخوازانە بسەلمێنن. هێربێرت وەک لاک و سپێنسێر باوەڕی بە مافی سروشتی نەبوو و لەم ڕوەوە، بۆ زەروورەتی ڕێزلێنانی ڕووبەڕوو و ڕازی بوون بەڵگەی دەهێناوە کە بە بۆچوونی تاکخوازی بێخەوشی وەکو ئەستیرنر بەکەم زانین بوو. ڕەند هەروەها بەورەی توندوتیژەوە سەبارەت بە ئانارشیزم ڕەخنەی دەگرت، بە سیستەمی بینایی و عەقڵانی باوەڕی قایم بوو . بوونی شێوەیەک دەوڵەتی بە پێویست دەزانی.

لە بەرهەمی هێربێرت سپێنسێر و ئەنجوومەنی پشتگری لە ئازادی و خاوەندارییەتی جۆرێک لە (تاکخوازی پێویستانە) دەبینین، ئەگەرچی باشترە بۆترێ کە زۆربەی لیبراڵەکانی ئەو سەردەمە ئەندامی ئەم ئەنجوومەنی بە

کەسانێکی توندوتیژ دەناسران. گرفتی گەورەی سیاسی سپێنسێر ئەمە بوو کە لە رابردووی لیبرالیزمدا هەمیشە بۆ ئازادی تاک لە بەرامبەر کردەوەی زۆرەملێ لە لایەن دەوڵەتەوە خەباتی دەکرد. کتێبە بەناوبانگەکەی ئەو، بەناوی مرۆڤ لە بەرامبەر دەوڵەت، لیبرالەکانی کۆدەکردەوە کە بگەڕێنەوە بۆ پێگەی خۆیان و لە سۆسیالیزمە ئەزموونییەکەی گلادستۆن و تاوانی یاسادامەزرێنەران دوور کەونەوە. بە بۆچوونی سپێنسێر، تاک لەبەر مافە سروشتییەکەی خاوەنی لەشی خۆیانن. هەر کەسێک لە مافی یەکسانی بۆ ئازادی یەکسان بەهرەمەندە. سەرچاوەی مافی سروشتی رەوەندێکی بیۆلۆژیکی لە بابەتی بەرتەسکییەوە بەرامبەر و گرێبەستەکە بۆ خەڵکی کۆمەڵگە زەروورییە. خاڵی گرنگ و جێی قسە دەربارەی سپێنسێر ئەو بە کە دەلیلی ئەو دەربارەی تاک، ریشەی لە بەرزەفڕییەکانی متافیزیکی بە کەماڵ گەیشتنی سروشتیخوازانەدا بوو. ئەو دەیویست تاک لە کردەوەی زۆرەملێ رزگار بکا. تەنیا کۆمەڵگەی پیشەسازی کە زۆرینەی ئەم تاکانە دابین دەکا دەیتوانی بە بنەچە لیبرالیزم بێ.

باشترە لیبرالیزمی سەرەتایی فۆن هۆمبولت لە ئەڵمان بە شێوەی سەرجەم لەگەڵ لیبرالیزمی سپێنسێر بەراورد بکەین هۆمبولت وەک سپێنسێر، لەو مەرامەی کە دەوڵەت بچێتە نێو ژیانی تاکەوە، بێزار بوو. سپێنسێر لەگەڵ ئەو مەرامەی هۆمبولتا بوو کە دەیگوت: (دەوڵەت نابێ نیگەرانی چۆنیەتی ژیانی ژیارییەکان بێ، لەوەی کە بۆ ئارامشی بەرامبەر و پشتگری ئەوان لە رووبەڕووبوونەوەی دوژمن و بێگانە، پێویستە هەنگاو بەولاترەوە نەنێ).[٣٧] بەم حاڵەوە. پێناسەی هۆمبولت لە تاکخوازی لەگەڵ پێناسەی سپێنسێر زۆر جیاواز بوو. هۆمبولت ئازادی بۆ دابین کردنی لانیزۆری پەروەردەی جوانناسی تاک(Bildung) دەویست، باوەڕێک کە بە شێوەی بەرین لە ئەدەبیاتی ئاڵمان لە سوننەتی Bildung raman دا بوونی بوو. هەر کەس هەستەتایبەتییەکانی خۆی پەروەردە دەکا.

ئەم کارە بە بنەڕەتەوە کوکراوەی گشتییە. بە بۆچوونی هۆمبولت (هەستی مرۆڤێک لەگەڵ دەوڵەمەندی و پرسەمەر بوون دەگۆڕێ و دەبێ بە فیکر.

فیکرەکانی ئەو لە هەستیدا، ئەسڵیەتی ئەو پلەی بەرز دەکاتەوە و بەرزەفڕی پێ دەبەخشێ).[38] تاک لە لایەن ئەزموونە جۆربەجۆرەکانەوە گەشە دەکا و پەروەردە دەبێ و باردی و بارهاتووتر دەبێ. ئازادی توانا Bildung (پەروەدە و بە کەماڵ گەیشتن)ی ئەو پێکدێنێ. دوا ئارمانجی (باشترین و هاوئاهەنگترین پەروەردە... بۆ پێکهێنانێکی گشتی و پایەدارە) ئەمە ئەندیشەیەکە کە جان ستوارت میل لە کتێبی دەربارەی ئازادی[39] خۆی سوودی لەو وەرگرتووە. کردەوەی زۆرەملێ لە لایەن دەوڵەتەوە ئەم پەروەردە جوانناسانە سەرکوت دەکا.

فیکری هەستی کۆمەڵگە بە شێوەی بنەڕەتێکی بەرتەسک و سنووردار رووبەڕووی تاک و قەرارداد کە لە ئەندیشەی سپێنسێریشدا دەبینرێ، لەگەڵ فیکری لیبرال کلاسیکێکی دیکە بەناو هەنری سیجویک لە کتێبی پرەنسیپی ئەندێشە سیاسییەکانی ئەودا وێکچوونیان هەیە. بە باوەڕی سیج ویک، گرێبەست بۆ سیستمی تاکخوازانە بایەخی ریشەیی هەیە. قەرارداد بۆ پێوەندیدان بە جەوهەری تاکەوە لە کۆمەڵگەدا، سەرەکییە. لەگەڵ ئەمەدا، بە بۆچوونی سیج ویک، لە بەراورد لەگەڵ ئامانجەکانی سپێنسێر، تاکخوازی قازانج باوەڕانەی یەک بە دوای یەکی لەگەڵ (تاکخوازی توندوتیژ)ی سپێنسێر دوورن لەیەک. لە حاڵێکا کە سپێنسێر لە دژایەتی خۆی لەگەڵ (یاسای دەست کورتەکان) و دابین و ئەمن کردنی گشتی فێر کردن و پەروەردە لاسار و کەللەڕەق بوو، سیج ویک رێگای مامناوەندی نێوان توندوتیژخوازی سپێنسێر و سۆسیالیزمی تەجروبی دەوڵەتی گلادستونی لە دەیەی ١٨٨٠ هەڵبژارد. لانیکەم پاراستن بوونی تایبەتی، بەهێز کردن و قایم کردنی قەراردادەکان و مافی خاوەندارێتی تایبەتی بۆ تەواو باشتر کردنی ژیانی تاک دەسەبەر و نایەتە ئاراوە. شێوەیەک لە تەداخولی تاکخوازانەمان هەیە کە ئارمانجەکەی (ئەمن بوونی (تاک) لە بەرامبەر رەنج و زیان) دایە.[40] پارێزیاری لە بواری پاک و خاوێنی و لەش ساخییەوە، خانووبەرە و فێرکردنی پزشکی، باشترینی ئەوان کە دەوڵەت دەبێ بەسەریاندا رابگا و بیانگرێتە ئەستۆ. ئەمانە لەگەڵ تاکخوازی دەگونجێن. سیج ویک باوەڕی بوو کە تاکەکان لە راستیدا هەمیشە بە و بەرژەوەندی زۆر بە بایەخی خۆیان ئاگادارنین و نابێ ئیزن

بدرێ کە ئەوان لە نەزانینی خۆیان تووشی ئازار بن، یان لە بێهێزی و لاوازی ئەوان کەسانێکی دیکە سوود بەرن.

سیج ویک، لەگەڵ ئەوەی کە لە حکوومەتی لیبرالی ساڵی ۱۸۸۰ کە بە بڕوای ئەو بە خراپترین واتای وشە باوکسالاری بوو، بەم جۆرە لیبرالیزمی کۆمەڵایەتی زۆرتر لە سپێنسێر نزیک بوو. سپێنسێر لەو باوەڕەدا بوو کە رەنج و ئازار و رۆژەرەشی و دەس کورتی وەک بە هۆشیار کردنەوە و بە ئاگابوونەوەی سیستمی لەش کار دەکەن. کەند و کۆسب قوتابخانەیەکی باشە بۆ بێهێزکردنی تاوانباران پشتگری درۆزنانە و ناسروشتانە لە تاکی دواکەوتوو و بێبایەخ هۆکارە بۆ بێهێزکردنی براقی بە کەماڵ گەیشتووی رەگەزی گشتی (مرۆڤ). بەوتەی سپێنسێر: (پەرەپێدانی بێ دەسەڵاتی و هیچ لە جانتادا نەبوون بە نرخی هەوڵ بۆ وەدەس هێنانی معاش ستەمکارییەکی بە تەوژمە).[41] زۆرتر پێوارەکانی سیج ویک بە ئاشکرا لە لایەن سپێنسێرەوە رەت دەکرانەوە و ئەوانەی لەگەڵ تاکخوازی راستەقینەی بە ناسازگار دەزانی.

دژایەتی سپێنسێر لەگەڵ تاکخوازی فایدە باوەڕانەی سیج ویک لە راستیا کراوەی دژایەتی گشتی ئەو لەگەڵ فەلسەفەی بێنتام بە شێوەی فەلسەفەی بەرژەوەند ئەندێشی بوو. بە پێچەوانەی قەزاوەتی ئا. و. دایسی دەربارەی رێبازی بێنتام کە لەسەر ئەو بڕوایە بوو (شتێکی دیکە بە ئەندازەی تاکخوازی سیستمی بوە) بەتەواوی رێگا بۆ خراپ کەڵک وەرگرتنی سەرەرۆکان خۆش دەکا.[42] بنەرەتی (گەورەترین بەختەوەری) بێنتام و دواتر جان ستوارت میل کەڵکیان لێ وەرگرتووە، مومکین نەبوو بناخەی یاسادانەران پەسندی لیبرالی بێ. سپێنسێر لەم داوەرییەدا تەنیا نییە. پێچەوانەی کەسایەتییە بەناوبانگەکانی وەک بێنتام و میل بەناوی دامەزرێنەرانی لیبرالیزم، هەنگاوێک لە لیبرالەکان، سپێنسێر و لەم دابیانەشدا رابرت نوزیک، لە سەلاحیەتی ئەوان بە گومان بوون،[43] نوزیک هۆکاری هێنابۆوە کە یەکێک لەسەرەکیترین تاوانەکانی قازانج باوەڕی ئەمەیە کە کۆششی ئەو بۆ سوود و بەهرەیە و هۆکارە بۆ رووخان و لەبەین بردنی تاکەکان و بایەخی تاک.

فۆن هایکیش ئەندامگەلێکی لەو بارەی هەیە. ئەو دەربارەی پێشمەرج و گریمانەی عەقڵخوازانە باسکراو لە ڕێبازی قازانج باوەڕی لەسەر ئەمەی کە هەموو کەسێک دەتوانێ بەختەوەری گشت کۆمەڵگە لێکبداتەوە، گومانی هەیە. بە بڕوای ئەو، عەقڵ ئامێرێکی بەرتەسک و سنووردارە کە تاکەکان بەرەو قەناعەتی بەرژەوەندی خۆیان هان دەدا. ناتوانێ هیچ کەس لە بەرژەوەندی خۆی دووربخاتەوە.[٤٤] سوودباوەڕان تووشی ئەم تاوانە فەلسەفییە دەبن کە بەرتەسکی و بەرتەنگییە عەقلییەکان ناناسن: لە حاڵێکا کە جان ستوارت میل دەیویست تاک لە گرفتی قەراردادەکان ئازاد بکا. هایک لەسەر ئەم باوەڕە بوو کە سوننەتە کۆمەڵایەتی و ئەخلاقییەکان تاک پێکدێنن.[٤٥]

هایک دەربارەی فۆرمگیری کۆمەڵگەی تاک دەبێژێ: ئەگەرچی زۆر جیاواز لەگەڵ لیبرالی نوێ، پردێکی لە بار بۆ واتای تاکی جێی کەڵک وەرگرتنی لیبراڵە نوێکان هەڵدەبەستێ. یەکێک لە هۆکارە سەرەکییەکانی دەرکی لیبرالی نوێ لە تاک، بەڵگە و دەلیلی پێکەوە ژیان و ئاشتبوونەوەی ئەو لەگەڵ کۆمەڵگە بوو. دەربارەی لیبرالی ئیدەئالیستەکان، تەنیا لەبەر هۆکاری متافیزیکی بوو. تاک وەک پێکهاتەیەکی کەش و هەوا چاوی لێدەکرێ. تاکێک کە کردەوەی خۆی لە نێو پارامترەکانی کۆمەڵگەی عەقلانیدا دیاری دەکرد، ڕیشەیی لە بابەت بارودۆخی ئەخلاقی ژیارییەوە جوامێر دەهاتە ئاراوە.

ت. ه. گرین، لەگەڵ پێشمەرجی ئیدەئالیستی، باوەڕی وابوو کە کۆمەڵگە ئامێرێکە بۆ بە ڕاستەقینە گەیشتنی تاک و گەشە کردنی کەسایەتی ئەوە. بیرمەندان لەگەڵ سەرنجدان بە توانایگەلی تاک، درێژە بە خەباتی (سیاسی) خۆیان دەدەن. دەسەڵات بۆ وەها گەشەیەک بەسراوەتەوە بە بوونی ڕێکخراوە کۆمەڵایەتییەکانەوە. هەر تاکێک دەسەڵاتێکی شاراوەی مەعنەوییە کە دەتوانێ لە لایەن کۆمەڵگەوە بە خۆی بسەلمێنێ. گرین دەیوت: سوودێک کە هەر مرۆڤێک بۆ خۆی لە دووی دۆزینەوەی بێ، ئەوە حەز و خۆشی نییە، بەڵکو ئامانجگەلێکە کە کاتێک بە حەقیقەت گەیشت بەشێکی هەمشەییان لە سوودی کۆمەڵگەدا دەبێ و بەم شێوە، خۆ بەردەوام بوون و لەسەر پێوەستانی، تاکیش بە قەناعەت دەگەیێنێ.[٤٦]

خۆراگری لەگەڵ سوودی کۆمەڵگە یەکگرتوویی هەیە و یەکێکە. ڕێکخراوە مەدەنییەکان فۆرمی دەرەوەی ڕەنگدانەوەی ئامانجە ئەخلاقییەکانن. تاقانە بەیانێک بۆ بوونی ڕێخکراوەکان، بەشی ئەوان لە گەشەکردنی ئەخلاقی تاکەکاندایە. لەبەر ئەمە، ناکرێ سوودی کۆمەڵگە لە سوودی تاک هاوێر بکرێ. تاکەکان بەناوی ئەندامی کۆمەڵگە تاقە مافێک و تەکلیفێکیان هەیە.

باوەڕگەلێکی ئەوتۆ لە ئاسەواری ل. ب. هابهاوس‌دا بەدی دەکرێ. لەسەر وتەی هابهاوس، لە کتێبی دەوران سازی خۆیدا بەناوی لیبرالیزم، بنەڕەتی لیبرالیزمی لە دۆزینەوەی ڕێگای تاکا قەرار داوە. بەم حاڵەوە. (... بە وتەی گرین... تاک بە پێکهاتنی شایستەگییە هەستییەکان، ژیانی و فیکری و وزەی لەشی خۆی،... سوودی خۆی لە سوودی گشتی‌دا دەبینێ)[47] ژیانی کۆمەڵایەتی پێگە و کەش و هەوایەک بەدی دێنێ کە مرۆڤ دەتوانێ لە دەروونی ئەودا ژیوار و گەشە بکا و پەروەردە بکرێ. کاتێک کۆمەڵگە ئازادە (کە هەموو هۆشەکان دەرفەتی گەیشتن بە کەماڵیان ببێ. ئەم دەرفەتە تەنیا کاتێک هەڵدەکەوێ کە بارودۆخی سەرەکی هەڵسوکەوت و پێوەندی وەک یەک بوونی ئەوانە لەگەڵ تێکۆشانێکی ڕێکخراو دابین کرابێ.[48]

ئەم ئەندێشە پێناسەی هیچ چەشنە بەڵێنێکی پێچەوانە لە لایەن تاکخوازییەوە نەبوو. بەڵگەیان هێناوەتەوە کە تاکەکان لە کۆمەڵگەدا گەشە دەکەن و پەروەردە دەکرێن و تاقمێک لە تاکەکان، بە فەرمی ناسین و قبووڵ کردنی ئارمانجە گشتییەکانی کومەڵگەیە. لەم بەڵگەدا، لیبرالەکان لە پلەی یەکەمدا هۆگری تاکخوازی مەدەنی بوون. مایکێل گوتەنی: (لیبراڵە نوێکان... گریمانەی بەر پرسایەتی کۆمەڵگەیان بۆ هەرێمە پێناسراوەکانی تێکۆشانی مرۆڤ بابەتانە بۆ گەشە و بە کەماڵگەیشتن و باشترکردنی تاکەکان باسی دەکرد).[49] تاکخوازی، بەتایبەت بۆ لیبراله ئارمانجخوازەکان، تا ڕادەیەک بۆ جان ستوارت میل، ڕەوەندی گەشانەوە بەرەو ژیانێکی تەواوتر بوو. گەشە و باڵا کردن و بە کەماڵگەیشتنی تایبەتی ئێمە، هەڵگری دڵپێوەبوونی وەک یەکە.[50] ئێمە ناتوانین سوودی خۆمان لە سوودی خەڵکان هەڵاوێرین. زۆربەی ڕوانگە گشتییەکانی سوننەتی سەدەی

نۆزدەیەم دەربارەی تاکخوازی، هی کەسگەلێکی وەک سامۆئیل ئەسمایلز، یان هەریئیت مارتینۆن کە بە سروشت، خۆیاری و پاڵپشتی نەفسی خۆیان باوەڕیان بوو و باوەڕی ئەوان بە زیرەکی و وردبینی بوو بە بەڵگەگەلێک بۆ لیبرالی نوێ. باوەڕ بەخۆ و خۆباوەڕی لە خۆکۆڵینەوە فۆرمی دەگرت. لەم بوارەوە، بۆ ریفۆرم خوازانی کۆمەڵگە ئاسانکاری بوو کە لەمپەری ماددی لە خۆکۆڵینەوە (و لەبەر ئەمە، لەمپەری خۆیاری و فۆرم وەرگرتنی سروشت) قسەبکن. کارکردگەلی ساڵەکانی دەیەی ۱۸۹۰ و دەیەی ۱۹۰۰ وەکو بیمەی میللی دیاری کردنی مافی دانیشتن بۆ بە سالاچووەکان (خانەنشین)، بە شێوەی رۆژ لەگەڵ رۆژ بە ناوی بنەڕەتی سەرەکی خۆیاری راگەیێنرا. تەنانەت هێندێ کەس بیمەی میللی یان بە میللی کردنی دەس پێوەگرتن و هەڵەخەرجی تەوسیفیان دەکرد.

خاڵێک کە پێویستە لێرەدا باسی لێ بکرێ، تاکخوازی و سروشتی مرۆڤایەتی لە لیبرالیزمدا شاراوەماوەتەوە. بێگومان هیچ جیاوازییەکی ئاشکرا و بێ پۆشراوەیی نێوان (تاکخوازی) و (کۆخوازی) بوونی نییە، ئەم واژانە زۆرتر هاندەری شاراوەن هەتا تیشک خستنە سەر شاراوەکان و ئاشکرا کردنیان. بێجگە لەوە، شێوەی جیاواز و وەرگرتنگەلێکی جۆراوجۆرمان لە تاکخوازی هەیە کە روانگە فەلسەفییە جۆرجۆرەکان ئەوانە رادەگەیێنن. دەرەنجام، بۆچوونگەلێکی جۆراوجۆر دەربارەی تاکخوازی، نێوان رەتکردنەوە و تەواو قبووڵکردنی ئاشکرای زەروورەتی دەست تێوەبردنی دەوڵەت، بێ کەڵک و داماو ماوەتەوە.

بایەخی ئازادی

ئازادی بۆ لیبراڵەکان پلە و بایەخێکی حەیاتی هەیە. لەبەر ئەمە گرنگە، دەبێ سەرنج بدەینە ئەم وتەیەی مایکێل فریدین کە دەڵێ: (وردبۆنەوە لەمە کە باوەڕ بە ئازادی پرەنسیپی سەرەکی و کاڵکەی ئەندێشەی لیبرالی پێکدێنێ، راستییەکی ئاشکرا و حاشا هەڵنەگرە. بەڵام باوەڕ بەمە بکرێ کە ئازادی هۆیە بۆ یەکگرتنی ئیدئۆلۆژی لیبراڵەکان، تاوانە. ئازادی، وەک هەموو واتاکان، هەڵوێستگەلی جۆربەجۆر دەگرێتەخۆ.[51] جیاوازی گرێبەستی دەروونی ئەم واتایەی، نێوان

ئازادی رووخاو و وێران و ئـازادی بـەردەوامـە.[52] بێجگـە لەمـە، زۆر جـار بەڵـگە هاتووەتەوە کە ئازادی پایەدار بەراستی بەشێک لە لیبرالیزم نییـە. بـۆ وێنـە، فـۆن هایک ئاوابوونی لیبرالیزمی بریتانیـا لـە دەیـەی ۱۸۷۰ی لـە پێوەنـدی راسـتەوخۆ لەگەڵ لێکدانەوەی دوو بارەی ئازادی دەزانی. ئێمە لەگەڵ لێکدانەوەی ئەم کتێبـەدا نین.

ئەگەر ناوەڕۆکی لیبرالی کلاسیک بپشکینن، بە ئاسانی بە فیکرە رووخاوەکانی ئەوان دەگەین. نووسەرانێکی وەک بنژەمن کنستان، ئالکسی دووکوویل، هۆمبولت، سپێنسێر و سیج ویک و لەم دواییانەشدا ئابزایا بـرلین، هایـک، میلتـۆن فریـدمن و رابرێت نووزیک، لایـەنگری ئـەم پێناسـەن. کاتێـک تـاک ئـازادە کـە لـەژێر زۆر و گوشاری تەنگانەی ئەندێـشەدا بـێ. بـە شـێوەی سـوننەتی و میتـۆد، هەرچەشـنە تەداخولێکی دەوڵەتیان بە هۆکار بۆ بێهێزکردنی داهێنانی تاک و دەس درێژی بـە ئازادی ئەوانیان زانیوە. پرسیاری گرنگ لێرەدا واتای بەرتەسـکی و سـنووردارە. ئاشکرایە کە زۆر گرنگە بیخەینە روو کە ئایا دەست درێژی کراوەتە سـەر ئـازادی یان نـا؟ بـارودۆخێکی زۆر میـزان بـۆ ناسـینی بەرتەسـکی لـە ئارادایـە. یـەکـەم، بەرتەسـکی زۆر ئاسـایی بـە خـاوەنی سروشـتی جـسمانی دەزانـین، وەکـو لـە بەندکردن یـان بخرێتـە بـەر هەڕەشـەی چـەک. دووهـەم: بەرتەسـکی شـتێکە لـە دەرەوەی تاکـە، واتـە ئەمـە کـە X بەسـەر Y دا بـسەپێ. دەرەنجـام، بەرتەسـکی بریتییە لە کارێکی بەراورد کراوی گشتی. لـەم روانگـەوە، هـیچ کـەس ناتوانـێ بـە شێوەی راستەوخۆ و بێ ئەوەی خۆی بیهەوێ، سنوور بۆ کەسێکی دیکـە دیـاری بکا و بەرتەسکی کاتەوە و ناچاری بکا. هایک وشەی (کـردەوەی زۆر) بـە واژەی خزی (بەرتەسکی) دەگۆڕی و بە باشتری دەزانێ. مەگەر ئەوەی کە ئاشکرا بێ کە (هۆکاری بەرتەسک کردنـەوە) هەیـە.[54] لێـرەدا روون نییـە کـە بـۆچی کـردەوەی زۆریان بەرتەسکی دەبێ لە ئانقەست بن مەگـەر ئـەوە کـە ئـەم پێویـستە ئاشـکرا کرابێ.

هایک هەروەها جەخت لەسەر ئەوە دەکاتەوە کـە نابـێ ئـازادی لەگـەڵ واتـای سروشـتی ئـازادی تێکـەڵ کـەین. بێجگـە لـەوە، بـێ دەسـەڵاتی، لـە دەسـت دانی

ئامادەیی یان دەسەڵات بە واتای بەرتەسکی و بێ شەرت و مەرج نییە. ئامادەیی، توانایی یان دەسەڵات دەبێ هەل بڕەخسێنێ بۆ کەڵک وەرگرتن لە ئازادی، بەڵام لەگەڵ ئازادی هاوکێش نییە؛ لەبەر ئەمە، نابێ ئازادی لەگەڵ بارودۆخی بە دەست هاتوو و کردەوەی ئەو لێک بدرێ. ئەم هۆکار و بەڵگەیە ئەوە باسدەکا کە نەخۆشی، بە ساڵاچوون، بێهێزی یان ئیفلیجی لەش، نەداری، بێکاری یان لە دەس چوونی هەل و دەرفەت هیچ پێوەندی لەگەڵ ئازادیدا نییە، چونکە بەرتەسییەکان بە ئانقەست نادرێتە قەڵەم.

ئەم بۆچوونە گشتییە دەربارەی ئازادی زۆرجار، گرێ دەدرێ بە بابەتی مالکییەتەوە. لەسەردەمی جان لاک بەدوا، بابەتی خاوەندارییەتی پێوەندییەکی نزیکی لەگەڵ ئازادی پێک هێناوە. جان گرەی، بە پێڕەوی لە هایک، دەڵێ: (خاوەندارێتی تایبەتی سەرچاوەی ئازادی تاکە)[٥٥] مالکییەت درێژەی مافی لەش دێتە ئاراوە. زۆرینەی هۆکار و بەڵگەی لیبراڵەکان دەربارەی ئازادی، زۆرجار پێڕوی ئیددعای (ئازادی) لە کردەوەی زۆرەملێ، یان بەرتەسک کردنەوەی لە لایەن دەوڵەتەوە لە مافی لەش و خاوەندارییەتە. دەوڵەت، زۆر ئاسایی لەم کردەوە زۆرەملیەدا دەوری سەرەکی هەیە. دەربارەی سوننەتی یاسای بنەڕەتی ئەم کردەوە ئاشکرایە، چونکە زۆربەی ئەو نووسەرانەی کە پێوەندیان بە یاسای بنەڕەتی دەربارەی حکوومەتی سەرەڕۆی نەگۆڕەوە هەیە، دەدوێن. ئەم ترسە لە کردەوەی دەوڵەتی سەرەڕۆ بۆ لیبراڵە کلاسیکەکانی وەکو کۆنستان لە فەرانسا، لە سەرەتای دەیەی ١٨٠٠، ترسێکی راستەقینە بوو، ئەو جۆرە کە بۆ لیبراڵە کلاسیکەکانی سەدەی بیستەم کە دژی دەوڵەتی سۆسیالیستی بوون، ئەو چەشنە دەکەوتە بەرچاو.

لەگەڵ ئەم حاڵە، پاساوهێنانەوە بۆ ئازادی رۆخاو بەرینتر لە پشتگری خاوەندارییەتە. زۆرتر لایەنگرانی ئەویش حەز دەکەن ئیددعا بکەن کە هەم سەرهەڵدان پێویستە و هەم داهێنان. ئازادی رووخاو هیچ پێکهاتەیەکی ئەخلاقی تاکی یەک دەست بۆ تاکەکان پێشنیار ناکا. لە راستیدا گریمانە لەسەر ئەوەیە کە قبووڵ کردن، ئاسان و رێزگرتن لە گۆڕین و جۆراوجۆر دەس لێنەدراو بمێنێ. بەم

جۆره، تاکخوازی باشەیە جۆراوجۆرەکان لە خۆ دەگرن. زۆر ئاسایی گوتراوە کە ئازادی پایەدار هاوکێش لەگەڵ ئەم کردەوەدا هەیە. هۆکار بەڵگەی لیبراڵەکان دەربارەی بەرتەسکی هەتا ئەم رادەیە لە کردەوەدا رووڕاست و ئاشکرا نین، نیگەرانی گەورەی سەرەتای ویگەکان سەبارەت بە یاسای بنەڕەتی، کە لەگەڵ میراتی سەرەڕۆیی لە حکوومەتا خەباتیان دەکرد، بەخشینی ئازادیە مەدەنییەکان دەربارەی وتار، مەزهەب وەکو ئەو بوو. خاڵ ئەمە بوو کە تێبکۆشن هەتا وەئەستۆگرتنی یاسایی بەرین بێتەوە. هێندێ لە ویگەکان و رادیکاڵەکان، دەیەی ١٧٩٠ ئەرک و بەرپرسایەتی بەرتەسکی ئازادیان بەرەو سیاسی بوون برد. هۆگری بە بەرەو چوونی بەرین کردنەوەی مافی راپرسی لە هەڵبژاردن سووڕی خوارد. لەگەڵ ئەمەدا، لە سەرەتای دەیەی ١٧٥٠شدا جەوسایاتوکر کە لە ویگەکان بوو، بانگەوازی (شۆڕشی بەشکۆ)ی لە بواری ئابووریدا کردبوو. خوازیاری ئازادی ئابووری لە دەیەی ١٨٤٠ لەسەر بازرگانی ئازاد و پووچەڵ بوونەوەی یاسای دەغڵ و دان کۆبۆوە. لە لایەک لیبراڵەکان، برایت و کابدن ئەم ئازادییە ئابوورییەیان بە پەرەسەندی ئازادی سیاسیان دەزانی. ئازادی بە واتای ئازادی لە دەسکەوتی سیاسی چینی بەکارهێنەری خاوەن زەوی بوو کە بە شێوەی دەسکرد نرخی کەرەسەی خواردەمەنی کە لەودا تووشی بێهێزی ببون، دەیانبردە سەرێ. داخوازی بۆ ئەم ئازادییە لە ئەنجوومەنی دژی یاسای دەغڵ و دان بە رادەیەکی زۆر چووەسەرێ.

لە دەیەی ١٨٧٠، زۆرلە لیبراڵەکان، زۆرتر لە جاران نگەرانی بەرتەسک بوونەوەی تاک لە کەلتووری پیشەسازی بوون. زۆرتر نگەرانی لە بارەی ئازادییە کۆمەلایەتییەکانەوە بوو. ئازادی کۆمەلایەتی (وەک ئازادی سیاسی و مەدەنی) تەواوکەر و هەڵگری بەرین بوونەوەی سیستەمی دەوڵەت بوو. ئەو جۆرە کە یەکێک لە هاوچەرخەکانی سپێنسێر و توویە خەڵک پێویستیان بە وەئەستۆ گرتنی فێربوون و پەروەردەی تەواو لە لایەن دەوڵەتەوە هەتا بتوانن لە بەڵگە و هۆکاری سپێنسێر دەربارەی پێویست بە پووچەڵ بوونەوەی کێشەی دەوڵەت لە فێر کردن و بارهێنان بگەن.[٥٧]

ئەوەیکە لە بابەتەکاندا دەبینرێن، لە بواری گۆڕانکاری بەرتەسکیدایە. لە سەردەمی ئادام سمیت بەدوا، ئاشکرا کردنی شێوەی جۆراوجۆر دەربارەی بەرتەسکی پاسایی لە ئارادابوو. ئەگەرچی لیبرالە کلاسیکەکان سەبارەت بە کردەوەی بەربلاوی دەوڵەت رەش بین بوون. بەلام ئەوەی راستبێ، ئەنجامی ئەوەیان بێ بوونی دەوڵەت بەلاوە گرنگ بوو. هەر ئەم خاڵە ئێستەش دەربارەی لیبراڵەکان رەنگدانەوەی هەیە. تەنانەت لیبرالە کەمینەخوازەکانی (minimalist) وەک رابرت نووزیک بە خەیاڵ و پێشبینی هەوڵ دەدا «دەوڵەتێکی هاوکێش» کە بە شێوەی سروشتی سەر هەڵدا و بە شێوەی خودبەخود کاری دابین کردن و خزمەت بگرێتە ئەستۆ.[58]

بەم جۆرە لە ئەندێشەی لیبرالیدا، جیاوازییە ئاشکراکانی نێوان بەرتەسکی پاساوهەڵگر و پاساوهەڵنەگر دەکەوێتە بەرچاو. سێ خاڵ دەبێ لێرەدا باس بکرێ: یەکەم، برێک پەیوەندی نێوان ئەو کردارانەی کە لیبرالەکان بەرتەسکی دەکەنەوە، دەبینرێن؛ دووهەم، برێک بەڵگە لە بواری بەرتەسکی پاساوهەڵگر بە دەست هاتووە؛ سێیەم، چۆن کەسێک بێ ئەوەی بەرتەسکی پاساوهەڵگر لە جۆرە تایبەتییەکانی جیاکاتەوە، چ شتێک بایەخدار و بە کەلکە، دەتوانێ پێناسەی بکا؟

ئاشکرایە کە بەرهەمی ئازادی رووخاو هیچ چەشنە رێنوێنییەک سەبارەت بە دەوڵەت و تێکۆشانەکانی ناخاتە روو. چ. ب. مەک فەرسۆن، بۆ وێنە دەربارەی بەڵگەی پێناسەکراوی ئازادی رووخاو بۆ پشتگری کردن لە سۆسیالیستیمەدار، پێوەندی کۆمەڵایەتی و ئابووری لە کۆمەڵگە پیشەسازییەکانی رۆژئاوا سوود وەردەگرێ.[59] ئەم کردەوە بە دژواری دەتوانێ لە مێشکی لیبرالە کلاسیکەکاندا باوەڕ بەدی بێنێ. جگە لەمە، هیچ کام لە لیبرالە کلاسیکەکان ئەم پرەنسیپە قبوول ناکەن کە بەرتەسکی لە هەناوی ئەهریمەنێکدایە. کردەوەی دەوڵەت خۆی لە خۆیدا بەناوی کردەوەی دەوڵەت، پێویستانە بەرتەسک نییە. برێکی زۆر لە کرداری دەوڵەت، دەکرێ بە گشتی بێکینە و بێزیان بێ. لە راستیدا، بەرتەسکی لە ئەندێشەی لیبرالیدا میوانێکی گەڕۆکە. پەرەگرتنی کارکردی ئەو، ئەو جۆرە کە پێشەکی باسی لێوە کرا، هەمیشە لە خولی سەرەتای سەدەی ئێستەدا،

ئەندێشەگەلی لیبرالی نوێ بە مانەوەی خۆی درێژەی داوە. سروشتی هێندێ لە بەرتەسکییەکان پاساوهەڵگرن چونکە یارمەتی بە وەلاتانی بەرتەسکییە پاساوهەڵنەگرەکان دەکەن. بەتایبەت ئەمە لە کاتێکایە کە بێکاری، نەخۆشی یان پیری چاوی هیوایان بڕیوەتە ئەو بابەتەی دوایی. لێرەدا ئاگاداری بزاڤی رەوای دەروونی لیبرالیزم هەین.

دەربارەی خاڵی دووهەم بە رادەیەک گرێ دراوە بە بەڵگەوە کە مومکینە بەو هۆیەوە بەرتەسکی بەربلاو بێتەوە. هێندێ لە لیبرالە هاوچەرخەکانی وەک فۆن هایک و ئایزایابرلین بەڵگەیان هێناوەتەوە کە واتای گشتی بەرتەسکی مومکین نییە دیاردەگەلێکی وەک نەداری یان بێکاری بگرێتە خۆ. هەر تەنیا (بەرتەسکییەکانی دەرەوە پایەدارن) کە هۆکاری بەرتەسککراوی ئانقەست دەگرنە بەر. بەم جۆرە. هیچ کەس نالێ نەداری یان بێکاری دەبێ لە ئازادیدا بن. ئەمە تاقە واتایەکە کە هایک لەو کارکردە هاوکێشەی (بەرتەسک) و (کردەوەی زۆر) قبوولییەتی. بەم حاڵە، ئایا بەڵگەی پلەی یەکەم وجوودی هەیە کە بۆچی واتا بەرتەسکەکان کردەوەی زۆر دەبێ بەم شێوازە بەرتەسک ببنەوە؟ میگرێن و ژانەسەرە توندەکان، نەخۆشە تاقەتپڕووکێنەکان، نەزانین، لە دەستدانی دەستوبردەکان، رەجاڵی و رەبەنەماڵی و بێکاری لە ریزی بەرتەسکییەکاندان کە سەپاوە بەسەر تاکەکاندا. دەکرێ بڵێین ئەوانە ناچارن لە تێکۆشانگەلێکدا، کە لە رووی وێنە تایبەتییەکانەوە دەیدەن. بوونی ئیدعای لە تەنگانە کەوتن (بەرتەسکی دەرەوەی بەردەوام) هەم لە باری واتایەوە ناپەسندە و هەم لە باری مێژووەوە واتایەکی سەیر و نائاساییە. وا دێتە بەرچاو کە زۆربەی لیبراڵە کلاسیکەکانیش لەگەڵ ئەم ئەندێشە بەرتەسکەدابن.

لیبراڵەکان بەڵگەی گرێدراو بە بەرتەسکییەوە لە سەدەی بیستەمدا بە باشی بەرینیان کردووەتەوە، خاڵگەلێکی نوێیان پێوە چەسپاندووە. لێرەدا تووشی خاڵێک دەبین کە بۆچوونێکی باشتریان دەربارەی ئازادی هەیە. بێ ئەوەی کە دەسنیشان بکرێ، لە هێندێ کردەوەکاندا چ شتێک بایەخدار و بەکەڵکە چۆن دەکرێ تێبگەین کە چ بەرتەسکییەک شیاوە؟ مەگەر ئەوەی کە کەسێک روانگەی

توندوتیژی هەڵبژێرێ و بەڵگە بێنێتەوە کە هەر بەرتەسکییەک خۆی لە خۆیدا بەرتەسکی شەیتانیە (کە زۆربەی لیبرالەکان ئەوە بە پووچەڵ دەزانن) و لەو شێوەدا جیاوازی رواڵەتی نێوان بەرتەسکی پاساوهەڵگر و پاساوهەڵنەگر دابنێ. بەم کردەوە مرۆڤ بە شێوەی چێژوئیشتیای نێوان کردەوە جیاوازی دادەنێ، لەبەر ئەمە، دەستەوبەجێ لە ئاماژەیەک زیاتر بە ئازادی روخاو، بەولاترەوە دەچێ؛ بەم جۆرە، ئازادی لەگەڵ جۆرە دیاریکراوەکان لە کردەوەی بەکەڵک و بایەخدار دەناسرێتەوە. ئەمە گریمانەی بەردەوامی واتای ئازادییە.

ت.ە. گرین لە دەیەی ١٨٨٠دا بەڵگەی هێناوەتەوە کە دەتوانین ئازادی بەناوی لە دەسدانی بەرتەسکی یان زۆر تێبگەین. ئەو باوەڕی وابوو کە (ناکرێ هەر جۆرێک کە دڵمان دەخوازێ واتای ئازادی لێکدەینەوە. ناکرێ مەبەستمان لە ئازادی ئەمەبێ کە کەسێک لەوە سوود بەرێ... بەم قیمەتە خەڵکان لەو بێ بەهرە بن). ئازادی (دەسەلاتی ئەنجامدانی کردەوەی پایەداری سوود وەرگرتنە، شتێکە کە ئێمە لەگەڵ خەڵکان بە شێوەی پێکەوە بوون ئەوە دەخەینە گەڕ و لە سوود وەرگرتن شەریکین)[٦٠] ئەمەیە خاڵە گرنگەکان کە پێشکەوتنی کۆمەڵگە لەگەڵ پێشکەوتنی ئەم جۆرە ئازادییە بەراورد دەکرێ کە گرین بە بەراوردی ئەوە لەگەڵ پەرەگرتنی لیبرالیزم باوەڕی تەواوی بوو، بەوەی کە کۆمەڵگە پێشمەرجی کردەوەی ئەم ئازادییەیە خۆنابێ بەواتای نەبوونی ئازادی خەڵکانی دیکەبێ. ئازادی لەگەڵ سوودی گشتی پەیوەندی هەیە. بەم چەشنە، ئازادی تاک لەگەڵ ئازادی کۆمەڵگە یەکسان بەرانبەرە.

لانی زۆری دەسەلاتی گشتی ئەندامی کۆمەڵگە لەوەدایە کە باشترینەکان بۆ خۆیان هەڵبژێرن. بەم جۆرە، گرین باوەڕی بوو کە لە بواری ئازادی، چوونە ناو کاری فرۆش و بەکارهێنانی ئەلکول، شوێنی نیشتەجێ، کەرەسەی دەرمانی و پاک و خاوێنی. مەسەلەیەک کە پێوەندی بە کار و پیشەوە هەیە، خاوەندارێتی زەوی و فێرکردن و بارهێنان کارێکی پاساوهەڵگرە. ئەم کردەوانە ئەگەریش زۆری لەگەڵ بێ، بارودۆخی پێویست بۆ کردەوە ئازادییە رەسەنەکان پێکدێنن. لەبەر ئەمە، دەبێ یاسا لە ژیانی کەسانێک کە کاری قورس تاقەت پڕووکێنیان هەیە، تووشی

نەخۆشی بێ خواردەمەنی بوون، یان شوێنی نیشتەجێ و فێرگەی خراپیان هەیە، ئاوڕیان لێ بدرێتەوە.

ئەم بابەتانە دەربارەی ئازادی بەردەوام لە زۆربەی نووسراوەکانی لیبرالی نوێدا ڕەنگدانەوەی هەیە. هەر ئەو چەشنە کە هێربێرت سامۆئەل دەڵێ: (ئەگەر مرۆڤێک بە هۆی نەدارییەوە بکەوێتە تەنگانە یان بکەوێتە ژێر گوشارەوە، ناچار بێکاری لەرادەبەدەر بکا، بۆ بەڕێوەبردنی ژیان هێمنایەتی نەبێ، ئازادی ڕاستەقینە نەگەیوە بە حەقیقەت... مرۆڤ بۆ ئەوەی ئازاد بێ، دەبێ لەم گرفتانە ڕزگاری بێ؛ لە زۆر شوێندا هەر دەسەلاتی یاسایە کە دەتوانێ ئەم گرفتە قورسانە لە ناو ببات. زۆر جار یاسا باشتر بە واتای ئازادی زۆرترە.[٦١] ناودارانی لیبرالی نوێ، هابهاوس، وینستۆن چەرچیل و ه. ه. ئاسکیب باوەڕگەلی ئەوتۆیان هێنابووە ئاراوە.[٦٢] دەوڵەتە لیبرالەکانی ساڵی ١٩٠٦ هەتا ١٩١٤ لە بریتانیا و یاساگەلی خۆش بژیوی قبووڵ کراوی ئەوان لەبەر تێگەیشتنە لە ئازادی بوو. هەر ئەم هێڵە فیکرییەش لە هێندێ لایەنەکانی سوننەتی دیموکراتیکی کومەلایەتی سەدەی بیستەمدا کاریگەرییەتی بوو.

عەدالەت و وەک یەکبوون

لە ڕوانگەی لیبرالیزمی کلاسیکەوە، عەدالەت هەڵگری پاراستنی فۆرمی گشتی میتۆدی و شێوەگەلی فەرمییە. ئەم جۆرە عەدالەتە، پێکهاتەی هەمەلایەنە و دەسەلاتی یاسا دابین دەکا هەتا لە دەروونی ئەودا کەسانێک بتوانن بۆ لە دووگەڕانی بەرژەوەندییەکانی خۆیان پشتگری بکرێن. یاسا بۆ دەستتێوەردان لە تێکۆشان و هەڵبژاردنە تایبەتییەکانی مرۆڤ نییە. بوونی یاسا بۆ دابین کردنی بارودۆخێکە کە مرۆڤ بتوانێ لەودا ئاشکرا گەشە بکا. عەدالەت گرێ نادرێ بە دەسکەوتی گەشە کردنەوە. دەست کورتی، نایەکسانی کۆمەلایەتی بێکاری خۆی لە خۆیدا بابەتی عەدالەت نین. ئەم واتا گشتییە لە عەدالەتا، (عەدالەتی گۆڕین) ناو نراوە و گوتراوە کە جەوهەری ئەو شتێک دێنێتە ئاراوە کە مەبەستی لیبرالەکانە لە عەدالەت.[٦٣]

عەدالەتی گۆڕین لە بەرامبەر لەگەڵ عەدالەتی دابەشکاریدایە کە زۆرینە ئەویان خراپ لە عەدالەت لێکداوەتەوە. زۆرتر هەوڵی عەدالەت بۆ بەکاربردنی دابەشکاری باش بوون و چلۆنایەتی ڕەنج و خەمی کۆمەڵگەیە. بەم حاڵەوە، بیرمەندانی وەکو فۆن هایک باوەڕی وایە کە قبووڵ کردنی پرەنسیپێک بۆ دابەشکاری بژیو لە کۆمەڵگەدا بوونی هەیە. تەنانەت ئەگەر وەها پرەنسیپێک هەبێ، دەسەڵاتی بە هەقیقەت گەیاندنی ئەویان لە کۆمەڵگەدا نییە کە (بەهرەوەرگرتن لەو بە بوونی ئازادی تاکەکان لە کەلک وەرگرتن لە فێربوون و توانایییەکانی خۆی بۆ وەدەی هێنان پێوەندی بە ئارمانجەکانیەوە هەیە).[٦٤] دابەشکاری هەڵگری بوونی پرۆگرام و دارشتنی پرۆگرامە کە هەوڵ بدرێ پرەنسیپی خۆیان بەسەر کەسانی دیکەدا بسەپێنن. ئەم جۆرە ڕەوەندانە بە هۆی خۆخوازی و سەرەڕۆیی بوونی خۆی، بە شێوەی نەبوونی هەڵبژاردنیەوە دەبێتە هۆی بێ عەدالەتی. ئەمە ناوەڕۆکی سەرەکی کتێبی فۆن هایکە بەناوی ڕێگای کۆیلایەتی بوو. هێربێرت سپێنسێر لە واتایەکا کە لە ئاوابوونی کۆمەڵگەی پیشەسازی بە کۆمەڵگەی کێشەخواز و شەڕخواز خستوویەتە دەرێ، ئەم کردارانەی پێشبینی کردبوو. کۆمەڵێک لە نووسەرانیش لە پشتی عەدالەتی دابەشکاری تەنیا شارەزا بە ئارمانجی شاراوەی بەرچاو تەنگی بوون.[٦٥] بازرگان یان کارفەرمایەک کە لە کاری خۆیدا سەرکەوتوو نابێ، ڕێگایەکی دیکە هەڵدەبژێرێ هەتا سەرکەوتنی کەسانێکی دیکە بێهێزکا و یەکێک لە گرنگترین ڕێگاکان وەدەس هێنانی سامانی خەلکە لە لایەنماڵیاتەوە. بەڕای سپێنسێر، یەکێک لە گرنگترین گرفتەکان کە عەدالەتی دابەشکاری دەیهەوێ بیتوێنێتەوە، ڕەنج و دەردێکە کە لە نایەکسانیەوە سەرچاوەی گرتووە؛ ئەم دەرد و ڕەنجە شتێکە چەشنی سیستمی بە ئاگا هێنانەوەی بیۆلۆژیکی لەشە. دەبێ پرەنسیپی نەخۆش، تەوەزەل، بێبەندوبار و بێکەڵک لە قاپووڕی لەش بخرێتە دەرێ. ڕزگاری ئەم جۆرە کەسانە لە لایەن دابەشکاری دووبارەوە سەرچاوەیەک بۆ ئەوان، باوکسالاری نابەجێ و ناشایستە و لەگەڵ ئەوەشدا لەسەر ڕەوەندی گشتی و بەکەماڵگەیشتووی کۆمەڵگە کاریگەرییەتی ئابووری هەیە.[٦٦]

ئـەو بەڵـگانەی سـەرەوە پێوەندییـەکی نزیکیـان لەگـەڵ بەڵـگە کەڵـک لێوەرگیراوەکـانی لـە بوارێکـا یەکـسانیان هەیـە. لیبرالیزمـی کلاسـیک رەواجـی بەربلاویان بە تێگەیشتن و دەرکی شـێوەی وەک یـەکبوون بەخـشی. نایەکسانی بەناوی واقعیەتێکی سروشتی یان دەرنجام بەرهەمە بەدەس هاتووەکانی جیـا لـە تایبەتییە. یەکسانی لە رووبەڕووی یاسادا بەپێی مافی مەدەنی کـارێکی بنـەڕەتی بوو. یەکسانی ئابووری بە واتای دەسرەسی یەکسان بـە بـازاڕ بـوو. هـەموو بـۆ پێڕەوی لە بەرژەوەندی و هۆگری خۆیان دەبێ لە ئازادی یەکسانی، لە رادەیەکـدا کـە دەسـت درێـژی نەکرێتـە سـەر مـافی کەسـانێکی دیکـە، بەهرەمەنـدبن. لـەم روانگـەوە، یـەک یـەکبوون خوازیـاری دۆزن هـەوڵ دەدا کـە لـە لایـەن کۆشـشی دەوڵەتەوە بە دابەشکارییەکی باشتری سامان بگا. ئەمە ترسێک بوو کـە سـپێنـسێر لە (کۆمەڵگەی کێشەخواز) بووی. سپێنسێر لە ساڵی ۱۹۰۳ بەڵگەی هێناوەتەوە کـە ئامـانجی (یەکـسانی مـرۆڤ نییـە). بەڵـکو یەکـسانی شایـستەگییەکانی ئـەو بـۆ ئـەنجامی زۆرتـرین و باشـترین کۆشـشە.[٦٧] پێـڕەوی لـە ئەندێـشەی بەرامبـەری بنەڕەتی ئابووری و کۆمەڵایـەتی ناچـار رەوەنـدی بـازاڕ بێهێـز دەکـا و ئـازادی قەلاچۆ دەکـا. بـەم جـۆرە، ئـازادی هەمیـشە لەگـەڵ یەکـسانی لـە کێـشەدایە. بـە بۆچوونـی زۆرینەی لیبراڵە کلاسیکەکان، پیڕەوی لە ئەندێشەی یەکسانی بنـەڕەتی هەمیشە بە کردەوەی زۆر و ملهوڕی لە لایەن دەوڵەتەوە ئەنجام دەدرێ.[٦٨]

بە پێچەوانە رەخنەگەلی کۆمەڵێک لە لیبراڵە کلاسیکەکان لـە واتـا گـشتییەکانی عەداڵەتی دابەشکاری و یەکسانی بنەڕەتی، ئاشکرایە کـە فیکـرە ناوبراوەکـان لـە سوننەتی لیبرالیدا پێگەیەکی باوەڕ پێکراویان هەیە و فیکری رادیکاڵـگەلێکی وەکـو تام پـین دەکرێتـەوە. ئـەو جـۆرە کـە گ.ف. گـاوس نووسـیویە: (هـەموو لیبراڵـە مەدەنییەکان راولێز و ستوارت میل، بەڵگە دێننەوە کە دەبێ کەش‌وهەوا بـۆ گەشـە و پێکەوە بوونی یەکسانی بەدی بێنن و بیخەنە بەردەم کەسانێکی دیکـە)[٦٩] ئەگـەر بیسەلمێنن کە هەر کەس مافی یەکسانی بۆ ئازادی بەرامبەر هەیە، ئازادی بـەناوی ئەنجامی کردەوەیەکی دەسەلاتی بـە بایـەخ دەرک بکـرێ، لـەو شـێوەدا دەلیـل و

بەلگەی لیبرالی دەگۆڕدرێ. لەوانەیە بە ئەستۆگرتنی ئازادی بەرامبەر هەلگری دابەشکاری سەر لە نوێ بنەڕەتی لە لایەن دەولەتەوەیە.

لیبراله دواکەوتووەکان دەیانی کە پەرەنگ پەرەنگ بوونی ناشایستی سامان ناعادلانە و بێ ئینسافانەیە و ڕێچارەیەک لە لایەن بەرتەسکی دابەشکاری سەرلەنوێ بوونی هەیە. ئەوانە نەیاندەویست سیستەمی بازاڕی بێهێز بکەن، بەلکو هەستیان دەکرد کە دەکرێ کاریگەرییەتی ئەوە هاوکێش بێ. ئەو جۆرە کە ت.ە. گرین دەلێ: (جەماوەرێکی بەکەم زانراو، ئەگەر کەس لێیان نەپرسێ یان لە رووی دەروون پاکی خۆیانەوە خۆوراستان بکەوێتە ئەستۆ، دەکرێ خۆی بەرینی کاتەوە).[٧٠] لیبرالیزمی دواکەوتوو پێویستە بە شێوەی دابەشکاری سەرلەنوێ، بە هۆیی ئازادی ڕەسەن، یەکسانی و عەدالەت بسەلمێنێ. ئەم ئەندێشە بێخەوشە لەگەل پێچراوەیەکی زۆر لە سالەکانی ئاخردا لە ئەندێشە کۆمەلایەتییە لیبرالەکانی جان راولێزدا لە دووی گەراون. لە سەرەتای ئەم سەدەیەدا، فیکرە لیبرالە نوێکان لە بارەی لانیکەمی هەق دەست، بیمەی پاک و خاوێنی و دەرمانی و بێکاری، بژیو و خواردەمەنی لە قوتابخانە، مووچەی دانشتنی کاتی بە سالاچوون وەکو ئەمانە دەسکەوتی ئەم هێلە فیکرییە بوون. ئەمە بزاڤێک نەبوو بەرەو سۆسیالیزم، بەلکو زۆرتر بەرین بوونەوەی بەلگەکان دەربارەی مافە یەکسان و ئازادییە بەرمبەرییەکان بوو.

ماف و دێموکراسی

پێگەی مافە سروشتییەکان لە ئەندێشەی لیبرالیدا زۆرینەی دەگەڕێتەوە بۆ بیرمەندێکی وەکو جان لاک. لە پشت مافە سروشتییە ڕەسەنەکانەوە، کۆمەلێک ئەندێشەی شکۆداری یاسای سروشتی و جۆرێک خوداباوەڕی سروشتی گەشبینانە بوو کە جیهانی هەستی بە بەروبوومی یاساکانی خودا کە فام بڕی پێدەکا، دەزانی. ئەم مافانە جیاواز لە کۆمەلگە، گشتی و بەشێک لە سروشتی مرۆڤ دەدرایە قەلەم. بە خاوەن بوونی ئەم مافانە و ڕێزگرتنیان، پێشمەرجی گەشەکردنی مرۆڤ دێتە ئاراوە.

مافه سروشتییەکان، لە دەستی جان لاک، لەو گرنگتر، موستەعمەرەنشینەکانی ئەمریکایی و شۆڕشە فەڕانسەوییەکان، بوون بە باوەڕی رادیکاڵ و بەدی هێنەری نیگەرانی و پێناسەی نارەزایەتی دایمی سەبارەت بە حکوومەت دامەزرا. ئەم باوەڕانە حەز و مەیلێک بوو کە لە لایەن کەمینەکان، تاقمە بنەچەیەکان، ژنان و رووت رەجاڵەکەنەوە دەست و بردانە لە داخوازییەکانی ژیانەوە بوو بە داخوازی خاوەندارییەتی، بەیانی ئازاد، بوو بەسەربەخۆیی سیاسی و ئازادی مەدەنی. زۆربەی رادیکاڵەکان، وەکو تام پین، خوازیاری ئەوە بوون کە ئەم مافانە بەیەکەوە هاوکێش و یەکسان نەبوون. لە ئەمریکای باکوور کە سەرکەوتووەکان و براوەکان لە سەرەتای بەشێک لە مافە سروشتییەکانی مالکیەت دەدرانە قەڵەم، مافی ئازادی و مافی خاوەندارییەتی بە شێوەیەکی سەیر و سەمەرە کەوتنەڕوو.

داخوازی یەکسانی بنەڕەتی هەڵقولاوەی مافە سروشتییەکان، سەرەنجام کاری کردە سەر بزاوتە سۆسیالیزمەکانی دوا خولی سەدەی نۆزدەیەم. لایەنێکی دیکە لە بەڵگە پێوەند دراوەکان بە مافە سروشتییەکانەوە، سەریهەڵدا و راپەڕی و بوو بە پشتگری مافە خاوەندارییەکان و پێی لەسەری داگرت. بە جۆرێکی دیکە، مافە سروشتییەکان گۆڕان و بوون بە پشتگری زۆڵمی ئابووری و کۆمەڵایەتی. د. گ. ریچی ئەم پێکهاتەی (شێوەیەکی دیکەی لە رێگایەکەوە زانیوە کە پارێزکارانی بەرەیەک مومکینە ئەندێشەگەلی رادیکاڵەکانی بەرەی پێشوو بە دەست بێنن).[٧٢]

واتای گشتی مافە سروشتییەکان، بەتایبەت مافە مالکییەتەکان، لە دوا خولی سەدەی نۆزدەیەمدا بە شێوەیەکی زیرەکانە لە لایەن تاقمێک لیبرالەوە فۆرمیان گۆڕی. ت.هـ. گرین تەئکیدی دەکرد کە ئەندێشەی (حاڵەتی سروشتی) جیاوازن لە کۆمەڵگە، ئەندێشەیەکی درۆزنە. مرۆڤەکان خوڵقێنەری کۆمەڵگەی سروشتن. مافی (سروشتی) بەر لە کۆمەڵگە وجوودی هەیە. مافەکان هەمیشە هاوپێواری بە فەرمی ناسینی شیاوە دەستوورییەکان لە چوارچێوەی کۆمەڵگەدا هەن. بەم جۆرە، گرین مافە سروشتیەکانی بە شێوەیەکی کورتترکراوەی ئەو مافانەی دەزانێ کە هەم لە سوودی تاک و هەم لە سوودی کۆ بەهرەمەندە. بە بۆچوونی گرین، ئەوانە بارودۆخی روخاوی راستی و توانایەکان و دەسەڵاتەکانی تاکن.

وەهــا بەڵــگەگەلێک بەتایبــەت پێوەنــد دەدرێ بــە مەســەلەی مافــەکانی خاوەندارییەوە. ئەو جۆرە کـە پێشتر لیبرالـە کلاسیکەکان تەئکیدیان کردووە، خاوەنداری پێشمەرجی بەربلاوی پێشکەوتنی تاک دەدرێتە قەڵەم. دەستتێوەردان لە خاوەنداری تاوانێکی ناپەسندە لـە مافـەکان و ئازادییـەکان. بـەم حاڵـەوە، ئـەم بەڵگەیە لایەنێکی دیکەی هەیە. ئەگەر خاوەنداری پێشمەرجێکی گرنگی پێشکەوتنی مرۆڤ دەدرێتە قەڵەم، کەواتە کۆمەڵگەی ئازاد ئەخلاقەن ئەرکی خۆیەتی گەیشتنی هەر کەس بە مالکییەت مسۆگەر بکا. لە لایەکی دیکـەوە، لایـەنگری سپێنسێر یـان هایک مومکینە وەک رەتکردنەوە بڵێن بەرامبەری تەنیا لە دەسکەوت یان دەرفـەت دەبێ مسۆگەر بکرێ. هیچ نابێ پێش بە بەشداریکردنی تـاک بـێ لـە بـازاڕ، بەڵکو دەرئەنجامی کار، چ سەرکەوتوو و چ ناسەرکەوتوو، تایبەتەن پێوەندی بـە تاکـەوە دەبێ. بە شێوەیەکی دیکە، باوەڕ بە بایەخی خاوەنداری بۆ پێشکەوتنی تاک هەڵگر و هاوپێواری دابەشکاری سەرلەنوێی بەربلاوتری سامان و رەواجی خـاوەنـداری لە نێو هەموو مەدەنییەکانە. تاک پێشمەرجی خاوەنداری دەدرێتە قەڵەم.

لایەنگرانی روانگەی رووخاو ئیدعایان دەکرد کە بەڵـگەی نـاوبراوی سـەرەوە هەڵگری هەموو مافـەکانی مالکیەتـە کـە گریمانـە لەسـەر درز نـەبردنی ئەوانییـە. هێندێ لە لیبرالە نوێکان رێگایەکیان لە دەوروبەری ئەم ناوەڕۆکە رەچاو کردووە. سەرەتا ئەمەیە کە، دەبێ ئەوانە بە نـاوی شـیاوی کومەڵـگە قبـووڵ بکـەن. ئەگـەر کۆمەڵـێک خەڵـک نـاتوانن وزە شـاراوەکانی خۆیـان بخەنـەڕوو، کەواتـە ئـەم خاوەندارییە مافێکی رەسەن نییە، چونکە پێوەنـدی بـە سـوودی گـشتی و قبـووڵ کردنی کۆمەڵگەوە هەیە. ناتوانی ئازادی خەڵک داگیر و زەوتکەی و ئازادی خـۆت بە دەستبینی. ئەمە لە لایـەک و لـە لایـەکی دیکـەوە ئەگـەر مالکییـەت پێـشمەرجی ئازادی بێ، کەواتە هەموو ئەندامی کۆمەڵگە دەبێ بۆ دابینکـردنی سـوودی گـشتی ئەم ئەرکە بگرنە ئەستۆ کە ئامێری ئازادی بـۆ گـشت مەدەنییـەکان خۆیـان دەبـێ پێکی بێنن. دەرەنجام ئەمەکە، ئەمجا نێوان خاوەنداری بۆ کەڵک، یان خـاوەنـداری بە مافی وەدەست هاتوو، مالکییەت بـۆ دەسـەلات، کـە لـە دەسـکەوتی رەنـج بـۆ نەکـشاوی، بەدەسـت دێ، بـاس لـە بەشـکردن دەکـەن. خـاوەنـدارێتی بنـەڕەتی،

خاوەندارێتی جۆری یەکەم نەک خاوەندارێتی جۆری دووەم. ئەم بەڵگە باسی لە پانتایەک بۆ سامان دەکرد کە دەیتوانی بۆ دابەشکاری سەرلەنوێ کەڵک لەوە وەرگرێ. لە راستیدا سوودی بایەخەکان سامانێکە کە باهێناویە. ئامانجی سەرەکی پرۆژەکانی لیبرالی دواکەوتوو کە ماڵیات بەندی هێور هێوری دەهێنا ئاراوە.

دەبێ قبووڵ کرێ کە لیبرالە کلاسیکەکان بە گشتی لەگەڵ باوەڕی مافە سروشتییەکان هەستیان بە هێمنایەتی نەدەکرد. لە سەدەی نۆزدەیەمدا لایەنگرانی بێنتام ئاشکراترین وێنەی دەسپێکی بابەتی رووخاوی مافە سروشتییەکان بوون. لە روانگەی پێڕەوانی بێنتامەوە، مافە بنەڕەتییەکان بەربلاوکردنەوەیەک بوون بۆ پشتگری لە بەرژەوەندی، کە لە کۆتاییدا پێشمەرجی زانیاری قازانجی دەدرایەقەڵەم. مافە سروشتییەکان پێشتر لە بنەڕەتیبوون یان پێشتر لە کۆمەڵگە بوون، بوونی نەبوو، بێنتام ئەم جۆرە مافانەی (کردەوەی ناپەسندانەی تاک کە پێی دارینی هەیە) باسی کردووە. لەم سەدەدا، لیبرالگەلێکی وەک هایک هەڵوێستی نزیکتر بە کانتەوە کە هەڵوێستی یاساپەرستانە و میتۆدخوازانەی دەربارەی مافەکان، قبوولی دەکا. بە وتەی جان گرەی، ئێمە لە بەرهەمەکانی هایک (زۆرتر لە ناوەڕۆکی مافەکانی لیبرالی لە بارەی رەنگدانەوەی داخوازی عەدالەت لێک جیا دەکەینەوە... هەتا پێداچوونەوە و تێرامان دەربارەی بەرینبوونەوەی مافە باسکراوەکان لە لایەن جان لاک، لە حاڵەتێکی سروشتی و خەیاڵی)[٧٣] ئەم جۆرە بەڵگە هەمیشە پێشمەرجی جیاکردنەوەی نێوان (ماف) و (سوود)ە. کارکردی مافەکان، دابین کردنی چواچێوەی کردار و عادلانەیە کە تاکەکان بتوانن لە دەروونی ئەودا سوودی خۆیان بدۆزنەوە. ئەم واتا گشتییە لە ماف هیچ واتایەکی تایبەتی لە سوود پێشنیار ناکا[٧٤]. لەگەڵ ئەمەدا، ئەو (مافە)ی کە لە لایەن کانتەوە هاتووتە ئارا، رەخنەگران و بیرمەندانی وەکو مایکێل سەندل توێژیویانەتەوە.[٧٥] لەم ئاستەدا، تا رادەیەک، وەک گەڕانەوەیەک بۆ ناوەڕۆکەکانی لیبرالە ئامانجخوازەکان، ت. ە. گرین هەست پێدەکرێ کە لایەنە کۆمەلایەتییەکەیان بە

شێوەی شێلگیرانە دەگرتە بەرچاو و ئامانجە کۆمەڵایەتییەکەیان لە وتوویژێکدا سەبارەت بە مافە جۆراوجۆرەکان بایە، بە سیلەی چاو بۆی دەڕوانین.[٧٦]

لێرەدا بابەتێکی گرنگتر، پێوەندی لیبرالیزم لەگەڵ دیموکراسییە. گریمانە لەسەر ئەمە کە لیبرالیزم چۆن پێوەندییەکی زاتی لەگەڵ دیموکراسیدا هەیە. ئەم شێوە گشتییە زۆر لە ڕێ لادەرانەیە. سەرەتا، ئەمەکە، لیبرالیزمی کلاسیک زۆر ئاسایی جیاوازی لەگەڵ دێموکراسی هەیە. شێوەیەک لە دێموکراسی، دێموکراسی پارلەمانی، بەناوی یەکێک لە ئامێرە بنەڕەتییەکانی لیبرالیزم لە سەدەی نۆزدەیەمدا قبوول کراوە و ناسراوە. دوای پێدرێژی دێموکراسی هاوبەشی شۆڕشی ١٧٨٩ی فەڕانسا، لیبرالەکان، بەتایبەت لە فەڕانسا، هێندێ باوەڕیان بە دێموکراسی راستەقینە پەیدا کرد. لە بریتانیا، ویگەکانیش هۆگری دێموکراسی نەبوون. ویگەکان، بە پێچەوانەی شەبەیخوونەکان، جارنەجار خۆیان بە رازی بوون و حاکمییەتی خەلک، هێشتا لە بارەی دەسەڵاتی سیاسییەوە، لە ناخەوە دەرئەنجام خواز بوون. لە راستیدا، نەبوونی ئەم هۆگرییە بە پەرەپێدانی مافی راپرسی لە سروشتی هێندێ لە نووسەرانی لیبرال، لە سەدەی بیستەمیشدا مابوو.

سەرەڕای ئەمە، لایەنێک لە سوننەتی لیبرالیدا بوو کە خوازیاری پەرەسەندنی مافی راپرسی بوون، بەناوی بنەمای مەدەنیەتی خاوەندار./ لایەنگرانی بێنتام بەرینکردنەوەی مافی راپرسیان بە ئامێرێکی سوودمەن بۆ بە دەست هێنانی زۆرینەی بەختەوەری لە لایەن بەرتەسکی و هاوکێش کردنی بەرژەوەندی جۆراوجۆر لە کۆمەڵگەدا دەزانی، بە جۆرێک کە چ بەرژەوەندی وەیشوومەی سەرمایدا و چ بەرەڵلای ملهوڕ دەرفەتی دەسەڵات وەدەست نەهێنن. ئەم جۆرە بۆچوونە لە دیموکراسی، نەفێر کردن و بارهێنان بوو و نە سروشتی شیاو سازدەری بوو، بەلکو لە پرەنسیپی بەرژەوەندی خاوەندارییەت پشتگری دەکرد.

جان ستوارت میل رەنگە گەشبینترین بیرمەند دەربارەی دێموکراسی بووبێ. و باوەڕی بوو کە دێموکراسی دەتوانێ کاریگەرییەتی سوودمەند و بە کەڵکی لەسەر پێشکەوتی مەدەنییەت هەبێ. ئەم روانگە تەواکەرە دەربارەی دێموکراسییە کە بەلای کۆمەڵێک لە لیبرالەنوێکانی وەکو گرین، هابهاوس و دیویی شەوە

دەکرێ بدۆزرێتەوە. بەم جۆرە، لە سەدەی بیستەمدا گومان و دڵەراوکێ دەربارەی دەور و نیاز بە دیموکراسی لە نێو لیبراڵە کلاسیکەکاندا کەم و زۆر لە ئارادایە. بۆ هێندێ لە لیبراڵەکان، کێشە لەگەڵ دیموکراسی ئەمەیە کە دیموکراسی پێویستانە نابێتە هۆی بەدیهێنانی سیاسەتە لیبرالییەکان. جەفەرسۆن ئەم کێشە و گرفتەی لە سەدەی هەژدەیەمدا هێنایەوە بیر و بەڵگەی لەسەر هێناوە کە لە بەرامبەر دیموکراسییدا (مومکینە تا رادەیە، بەڵام بەپارێز) پێویستە. هایکیش دیموکراسی و ئازادی بە خاوەنی ئارمانجە جۆراوجۆرەکانی دەزانی کە رەنگە لەگەڵ یەک هاوکێشیان هەبێ یان نەیان بێ. دیموکراسی پشتگری بەرتەسکی رەنگە لایەنگری ئازادی بێ، بەڵام مەترسی گەلێک لە ئارادایە. هایک دەڵێ: رەنگە ئەمە راستە کە دیومانە ملیۆنەها لەوانەی کە لە راپرسیدا بەشداریان کردووە و رای خۆیان دەربڕیوە، راستەوخۆ،خۆی بە دەستی فەرمانڕەوایەکی سەرەڕۆ سپاردووە بە بەرەی ئێمە حاڵی دەکا کە هەڵبژاردنی یەک کەس بۆ دەسەڵات پێویستانە ئازادی مسۆگەر ناکا.[٧٧]

ئابووری

هەموو لیبراڵەکان بایەخی بازاڕی ئازادی ئابووری دەزانن. بەم حاڵەوە، دەربارەی جەوهەری ئەوە بۆچوونی جۆراوجۆر هەیە. گومانە کە ئایا پێگەکانی ئەو پێوارەی کارتێکراو و کارایەکانیشی پێ زانراوەیان پێوارەی بایەخی ئەو لەسەرکەوتنی ئەو لە ئازادیدایە. ئەو جۆرە کە ئالبرێت هیرشەمن گوتوویە، لە دەورەی زایین بەدوا، مرۆڤ بە بوونەوەرێک ناسراوە کە لەژێر دەسەڵاتی هەوا و هەوەس و حەزەکانی خۆیدا بووە. مەسەلە ئەوەیەکە لەگەڵ ئەم هەوا و هەوەس و حەزانە چۆن هەڵسوکەوت بکەین. ئەو ئەندێشە جۆراوجۆرانە کە کەوتوونە بەر لێکۆڵینەوە، واتە: پاکتاو قەڵاچۆکردنی هەوا و هەوەس، بە کەڵک وەرگرتن لە هەوا و هەوەسی دژ و تۆڵەئەستێن لە جێگایەک کە ئەوین بە چێژ بردن لە رێڕەوی ئەوین بە پێشکەوت بەرتەسک بێتەوە؛ لە کۆتاییدا، دەمبێن کردنی هەوا و هەوەس لەگەڵ هەوڵی بێ تاوانانە یان هەوڵی کۆمەڵایەتی بێ زیانە. هیرشەمن نیشانی دەدا

که چۆن وشەی (هەوا و هەوەس) بە شێوەی زیرەکانە گۆڕاوە و بووە بە وشەی (بەرژەوەندی). ئەم بەرژەوەندییە سەرەنجام گۆڕاوە و بووە بە بەرژەوەندی ئابووری و بەکاوخۆ لە ژوورەکانی شۆڕای دەولەتەوە رێی ئابووری دەگریتەبەر و دەیدۆزێتەوە. سوود (بە کۆکردنەوەی ماڵ، پارە دروست کردن عەتا کرا بوو، واتایەکی دەروونی پۆزەتیف و دەرمانی)[٧٨] پارە دروست کردن و کۆکردنەوەی سامان بە چاویلکەی بێ تاوانی سەیر دەکرا. سات و سەوداگەران و بازرگانان کەسگەلێکی هێدی و هێمن و مەسلەحەتخواز و بێ زیان دەناسران. زۆرکەس لەسەر ئەو باوەڕە بوون کە باشترە رۆحی بازرگانی بخرێتە جێی رۆحی سەر کەوتن. هەموو، بەتایبەت ئادام سمیت، دەربارەی ئاسەواری بازرگانی ئازاد لەسەر شارسانییەتی مرۆڤ گەشبین بوون.

ئادام سمیت ئەگەرچی بە گۆڕان و پێشکەوتنی بایەخە بازرگانییەکان بە راستی هۆگر بوو، دەربارەی بەرهەمەکانی ئەو لەسەر پاکی و باشییەکانی شەڕ و سیستەمی شارسانیەتیش نیگەران بوو. بایەخی ئابووری ئازاد لە لێهاتوویی ئەو بۆ بەربەست کردنی هەوا و هەوەس لەغاوی پساند بوو. بێجگە لەمە، زۆر لە لیبرالەکان، لە تام پین بە دوا، بەشداری لە بازاڕ و خاوەنداریێتی دارایی بە هۆکاری سەرهەڵدانی پلەی مەدەنی دەزانی. لەبەر ئەمە، هەڵچوونی ئازادی و کارایی پێویستانە کارتێکراوی یەکەم بازاڕ نییە. لە راستیدا، دەلیل گەلێکی زۆر لە ئارادایە کە بۆچی ئابوورییەکانی بازاڕی ئازاد دەبێ بایەخدار بدرێتە قەڵەم؟ ئەوانە خۆراگرِ و باوەڕیان بە نەفسی خۆیان هەیە. ئەوانە ئاشتی و سیستەمیان بە دیاری هێناوە. هێندێ بیرمەند خودبەخود بایەخ بە سیستەمی بازاڕ: هێندێکی دیکە ئاکامەکانی ئەوانە بە بایەخدار دەزانن. توندڕەوترین ئەندامی تاقمی یەکەم، لوودویک فۆن میزس، دەڵێ: بازاڕەکان بە شێوەی تێبینی و چاوپۆشی لە ئاکامەکانی خۆی، باشن. هەڵبەت لیبرالگەلێکی زۆر لەم هێڵە فیکرییە تایبەتە پێڕەوی دەکەن. یەکێک لە هۆکاری برێک بە ئازار لە پشت ئەندێشەی هاوئاهەنگی سروشتی ئابووری ئازاد ئەوەیە کە زۆر جار

ئەندێشەیەکی متافیزیکی نادیار لە بنەڕەتی باسەکەدا بوونی هەیە. نووسەرێکی وەکو سمیت بوونی دەسێکی نادیار بە شێوەی خودا باوەڕانەی سروشتی خۆبینانە دەبینێ. ئەوچەشنە کە دەردەکەوێ خودا بە راستی رووداوە خود بە خودەکانی بازاڕی لەژێر دەسەلات و بەرگێڕەوەی خۆیدا دەبوو. جگە لە فۆن هایک کە لە واتای گشتی کە لە سیستەمی خود بە خودی یان گۆڕینەوەی ئابووری ئازاد خستیەڕوو، هەوڵیدا بارودۆخی ئەم متافیزیکە دیاری بکا، ئەم هۆکارە بەلای زۆرینەی لیبرالە نوێکانەوە بەردەوام و بڕاوە و بێ چەند و چوون ماوەتەوە.[79]

بڕێک لە لیبرالەکان لەسەر ئەو باوەڕە بوون کە سەردەمی زێڕینی ئابووری لیبرالی لە ئازادا بووە. تەنانەت هێندێ رەخنەگریش لەگەڵ ئەو باوەڕە بوون.[80] زەمانێک ئەویان ناو نابوو سەردەمی ئابووری ئازاد. تاقمێکیش باوەڕیان وابوو کە هیچ فەلسەفەیەکی یەکگرتوو لە دەستتێوەردانی دەوڵەت هەتا نیوەی دووەمی سەدەی نۆزدەیەم فۆرمی نەگرتووە. پرەنسیپی بەبڕەو و بەردەوام بریتی بوو لە دەستتێنەوەردانی ئابووری ئازاد. وەبیرهێنانەوەی ئەم خاڵە گرنگە کە ئابووری ئازاد[81] هیچ کات لیبرالی نەبوو. ئەم فیکرە پاش دەست پێکردنی، بەگرژی لە لایەن پارێزکارانەوە پەسند کرا لە نیوەی سەدەی نۆزدەیەمەوە هەمیشە بە شێوەی دەورانی کەڵکیان لێ وەرگرتووە. بە بۆچوونی لیبرالەکان لە سەدەی رابردوودا، ئەمە ئامێرێکی بەکەڵک بوو بۆ سوود وەرگرتن دژی خاوەن ئیمتیاز و دەست بەسەرداگرتن. ئابووری ئازادی مەکتەبی مەنچستێر کە لایەنگرانی ئەو بە دەست بەسەرداگری سەرمایەداری خاوەن زەوی کە دەسەلات و ئاگالێبوونی مەودای خواردەمەنی سەرەکی لە بەردەستی ئەواندا بوو، لێی ئاگادار بوون، باشترین سوودیان لەو ئەندێشە وەرگرتبوو و سەرمایەداریان بە شەیتانی گەورە ناودێر دەکرد. ئەمە واژەیەکی دژی دەرەبەگایەتی بوو. هەر وەکو پێدا هەڵگوتنەکەی خودی ت.ە.گرین، زۆربەی چارە رەشییەکانی بریتانیای دەخستە ئەستۆی بنەماڵە خاوەن زەوییەکانی نۆمەنەوە.

هەرچەند کەسایەتییەکانی وەکو هێربێرت سپێنسێر لە ئارادا کە لەگەڵ بابەتی ئابووری ئازاد پێوەندییەکی نزیکیان هەیە و بەو ناوە دەناسرێن، بەڵام هێندێ ڕێکخراوەی وەک ئەنجوومەنی پشتگری لە ئازادی و خاوەنداریتی لە ڕاستیدا پڕە لە پارێزکارانی وەکو بەرپرسی خودی لۆرد و میس و باوەڕیان بەم کارە بوو. تەنانەت ڕەخنەگرانی تاکخوازی توندڕەوی ئەنجوومەن، ئابرۆن هێربێرت، ژیانی سیاسی خۆیان لە حزبی پارێزکار دەسپێکرد. ئەگەرچی ئابووری ئازاد لە سالی ١٨٣٠ بە دوا لە زۆربەی ئاخاوتنە گشتییەکان و خەڵکیدا لیبرالی وجوودی هەیە، لە دەیەی ١٨٨٠دا، لە بزاوتی پڕەنسیپی ئەندێشەی لیبرالی چووەدەرێ و هەرگیز ئاوڕی نەداوە. لە ڕاستیدا، زۆر لە بیرمەندان گومانیان بوو کە ئایا ئەم فیکرە بە کردەوە لە ساڵەکانی نێوان سەدەی نۆزدەیەمدا بوونی بووە یان نا؟[٨٢]

کۆمەڵێک لە لایەنگرانی لیبرالیزمی کلاسیک، لە نزیکایەتییەک کە خۆیان بە جیا لە لیبرالیزم دادەنێن، بەڵگە دێننەوە کە هەموو لیبراڵەکان، وەک لایەنگری بێنتام، وردە وردە لە ڕێی ئەندێشەی خۆیانەوە دەسیان لە ئابووری ئازاد کێشاوە و دڵیان هۆگری دەستتێوەردانی دەوڵەت ببوو. لە ڕاستیدا ئەم فیکرە لە ڕێ لادەرە. ئەگەر بکەوینە تۆژینەوەی هۆکارەکانی لیبرالیزمی سەدەکانی نۆزدەیەم و بیستەم، لە هۆگری ڕوو بە پەرەگرتنی هەمیشەیی و لەسەرەخۆی بە دەوری دەوڵەت دەگەین.[٨٣] لیبراڵە دواکەوتووەکان بەرینکردنەوەی ئەم ڕەساڵە گشتییەیە و قبووڵی کردووە کە هەر مەدەنییەک وەک یەک بەهرە لە مافە سەرچاوە بنەڕەتییەکانی ئابووری، سیاسی و کەلتووری هەیە و وەردەگرێ. ئەم ڕەوەندە هەڵگری دەستتێوەردان و کۆنترۆڵی ژیانی ئابوورییە. ئەو جۆرە کە ج.ئا. هابسن دەڵێ: (کۆنترۆڵەکان .. هەرگیز خۆی بە ئەندێشەیان هێڵی فیکری ئەم تاکخوازە بیر تەسەکە ئابوورییە ئازادە نەبەستووەتەوە).[٨٤] بە بۆچوونی لیبراڵە دواکەوتووەکان، بەرینبوونەوەی هەرێمی دەوڵەت، هەمیشە فرەبوونی ئازادی تاک دەگرێتەوەخۆ. دەبێ بوترێ کە هیچ کام لە لیبراڵە دواکەوتووەکان هەوڵیان نەدا بیری ئابووری ئازاد

لەبیربەرن. زۆرینەی ئەوان بەر لە ساڵی ١٩١٤ دەیان ویست سەرمایەداری بکەن بە ئەخلاقی. دەربارەی لیبراڵە ئابووری زانەکان، کێنز لە دەیەی ١٩٣٠، تەئکیدی جۆراوجۆر بوو و زۆرتر دەربارەی ئابووری رووخاوی سەبارەت بە سەرپەرشتی دەوڵەت لەسەر سیستەمی بازاڕی ئەودا هەتا کارکردی ئەو زۆر بکا و لە بێکاری و نەداری کەم کاتەوە و بەم شێوە، لێهاتوویەکانی بەهرەوەرییەکانی سیستەمی سەرمایەداری هێنائاراوە. لە دەیەی ١٩٢٠، ئەمە بوو بە کاڵکەی پڕەنسیپی لیبرالیزمی نوێ کە لووتکەی ئەو ساڵی ١٩٢٨ بلاوبوونەوەی کتێبی داهاتووی پیشەسازی بریتانیا بوو. ئەم کتێبە کە بە هۆی رەنگی روو بەرگەیەوە بە (کتێبی زەرد) بەناوبانگ بوو. پرۆگرامێکی بەربلاو لەژێر چاوەدێری کارکردەکانی دەوڵەتدا بوو کە کارگەلێکی سوودبەخشی گشتی، زایەڵە و دەنگدانەوەی خاوەندارییەتی، بەرینبوونەوەی ماڵیاتی پلە بە پلە و هاندان بۆ پاشەکەوتی دەگرتەخۆ. بەگشتی جۆری سەرمایەداری گەلاڵەگیراو و سەرپەرشتی دەخستەڕوو. وا وێدەچوو کە خودی کێنز زۆر شارەزای بابەتی نەبوونی و هەژاری نەبووبێ، سیاسەتەکانی کۆمەڵگەی کۆ لەمەڕ هەژاری لە راپۆرت دەربارەی بیمە کۆمەڵایەتییەکان و خزمەتگوزاری هەمەلایەنەی هاودەنگ لە ساڵی ١٩٤٢ لە لایەن و.ە.بەوریج بلاو کراوە و کەوتە بەر باسێکی هەمەلایەنە کە بنەماکانی سیستەمی دابینکردنی کۆمەڵایەتی لە بریتانیا دەهێنا ئاراوە. ئاشکرایە کە لیبراڵە کۆمەڵایەتییەکان یان نوێ، گۆڕانکارییە گەورە سیاسییەکان لە بواری کۆمەڵایەتی و ئابووریدا لە بریتانیای سەدەی بیستەمی هەتا دەیەی ١٩٧٠ی هێنابووە ئارا و پەرەیان داوە. ئەم بەرینکردنەوە سیاسییە کۆمەڵایەتیانە پێویستانە دژایەتی لەگەڵ لیبرالیزمی کلاسیک نییە. پەرە و راپەڕینی پلە بە پلەی ئەندێشەکان لەسەرانسەری سەدەکانی نۆزدەیەم و بیستەمدا بوونی بوو کە بە هۆی پەرەسەندنی دەستتێوەردانی دەوڵەت لە هێڵە فیکریەکانی ئابووری کۆمەڵایەتیدا.

سیاسەت و دەوڵەت

واتای گشتی لیبرالی دەوڵەت لە سوننەتی فیکری زۆر دێرینەتر لایەنگری لە دەسەلاتی یاسا سەرچاوە دەگرێ. لیبرالیزم لە سەرەتای سەرهەڵدانییەوە سەرنجی داوەتە ناوەرۆکی دەسەلاتی یاسا و یاساخوازی. هەڵبەت، زۆربەی نووسەرانی سەرەتای یاساخوازی هیچ چەشنە وەرگرتنێک لە زۆربەی ناوەرۆکەکان کە ئەمڕۆ بە بەشێک لە لیبرالیزم دەزانین نەبووە. بەلام لیبرالیزمی سوننەتی یاساخوازی تێر و تەسەل کردووە و بەکردەوە زۆر زۆر خۆی لەگەڵی هاوپێناسە ناساندووە. دڵگەرمی سەرەکی ئەم سوننەتە یاساخوازە، وەکو لیبرالیزم، بەرتەسک کردنەوەی پەراوێزی دەوڵەت، وەلامگۆ و بەرپرس زانینی ئەو لە ئاست کردەوەی خۆی و وەئەستۆگرتنی هێندێ لە بایەخە تایبەتییەکان لە لایەن ئەوەوە دەسەبەر کراوە.

دەڵێن لیبرالیزم خوازیاری وجوودی دەوڵەتی لانیکەم بووە، دەوڵەتێک کە ئەرکەکانی بە دابینکردنی سیستەمی ناوخۆ و دەرەوە بەرتەسک دەبۆوە و لە نێوان پانتا تایبەتی و گشتییەکاندا جیاوازی داناوە. هەرچەند کۆمەڵێک لە لیبراڵە کلاسیکەکان بە شێوەی دەروونی تووشی هێندێ کۆلانی دوودڵی و دڵەڕاوکێک دەربارەی چۆنیەتی بەرتەسککردنەوەی دەوڵەت بوون، ئەم ڕاستییە ئەوانی ئیفلیج کردبوو کە یاساخوازی و لایەنگری لە دەسەلاتی یاسای لیبرالی ئەندێشەیەک لە بابەتی دەوڵەتەوە و پێوەندی بە سوودی گشتییەوە هەیە. مەرجی پێویستی بەرتەسکی، وجوودی خودی دەوڵەتە. سنووری ئەگەر و گریمانەی ئێستەی نێوان گشتی و تایبەتی، بێ‌وچان لە گەڕ و گۆڕاندایە. دەوڵەتی لیبرالی بە شێوەی فەرمی وەئەستۆی دەگرێ کە بۆ هەرێمە تایبەتییەکان دابنێ و ئەوە بپارێزێ، بەم حاڵە، ئەو جۆرە کە لە بەشەکانی پێشوودا دیمان، هیچ پێوەندییەکی دیارینەکراو یان بەرچاوتەنگییەک بۆ جیاوازی نێوان تایبەتی و گشتی لە ئارادا نییە. ئاشکرایە کە لە کاتی شەڕ و ئالۆزیدا، دەوڵەتە لیبراڵەکان، بەناوی کارێکی سروشتی و ئاشکرا. سنوورەکان دەگۆڕن.

لێرەشدا، وەکو باس دەربارەی ئابووری، سەرنجی لەسەرەخۆ و روو بە گەشەی لیبرالەکان لەسەرانسەری سەدەکانی نۆزدە و بیستەم سەبارەت بە دەوری پۆزەتیڤی دەوڵەت ئاگادارین. بەڵگەی لیبرالەکان لەم بارەشەوە کەسانێک کە لە نێوان هۆگری بە ئانارشیزم داماوانە مابوونەو، هۆگرییەکیان بە دەوڵەت نەبوو یان ئەوەیان بەلاوە زەروورەتێکی تاڵە. ئەمە لە لایەک و لە لایەکی دیکەوە، کەسانێک کە دەوری باش و چالاکانەیان بۆ سەرکەوتنی تاکی رەسەن و باشی مەدەنییەت گێڕاوە، کەم و زۆری هەیە.

کەسایەتییە مەدەنییەکان (مینیمالیست) وەکو ئابرۆن هێربێرت، لایەنگری راستەقینەی دەوڵەتی ئیختیارین. لیبرالە نوێترەکانی وەک رابێت نووزیک لایەنگری دەوڵەتی کەمینە و بەرتەسک کراو لەگەڵ مافە سروشتییەکانن. بەلام لیبرالە لایەنگرەکانی هایک، بە هۆی کەمینەخوازییەوە رەخنەیان لە نووزیک گرتووە.[85] هێربێرت سپێنسێر دەوڵەتی بە (کومێتەی مەدەنییەتی) تاڵ، بەلام پێویست دەزانی. ئەو تۆمارێکی دوور و درێژی لەسەر ئەوەی کە (نابێ) دەوڵەت ئەنجامی بدا، دەیخستە روو. سپێنسێر کۆمەڵێک لە یاساکانی بریتانیای بە بەلایەکی بێوێنە دەداتە قەڵەم: هێزی یاسا دادەمەزرێن هەمیشە جۆرە یاسایەکی هێناوەتە ئەرا و لەسەریەک هەڵی چنیون هەتا نوقسانییەکانی یاسا پێوەکانی تۆڵە بکاتەوە. وەها دەوڵەتێک لەگەڵ بەرەوپێشچوونی کۆمەڵگە بەرەو کۆمەڵگەیەکی پیشەسازی لە لایەن پەروەردەی بەسراو بە جەماوەر و بێهێزکردنی لەسەر پێوەستانی تاک، گەشە دەکا. لەبەر ئەمە، بە بۆچوونی سپێنسێر، دەوڵەت نابێ نیگەرانی یارمەتی بە هەژاران، دانانی یاسا بۆ کارخانەکان، پاک و خاوێنی و دەرمانی گشتی، ئاوەڕۆ و واکسیناسیۆن بێ. بە پێچەوانەی هۆمبولت، ئادام سمیت و مالتۆس، سپێنسێریش دژی هەر چەشنە دەخالەتێکی دەوڵەت لە بواری فێرکردن و بارهێنان بوو. ئەو لەگەڵ (ئەنجوومەنی پەرستاری بریتانیا) و (ئەنجوومەنی میللی بەرگری لە کردەوەی خراپ لەگەڵ مندالان) بەو ناوە کە تاقمێکی لە رادەبەدەر (کۆ)ن کە تاکخوازی بێهێز دەکەن، هەروەها دژی بوو. لە لایەکی دیکەوە، سپێنسێر لەگەڵ کۆنترۆڵی

دەوڵەتی دەربارەی یاساتۆمەتییەکان و هاودەنگ کردنی تێکەڵاوی و ناپاکی، هات و هاوار و دووکەڵ دابوو، پرۆژەی گشتی کردنی زەوی لە لایەن دەوڵەتەوە دەبوونە هۆ کە هێندێ لە لایەنگرانی لێی دڵسارد ببنەوە.

وەها دوو لایەنەیەک سەبارەت بە دەوڵەت لە ئەندێشەی لیبراڵە فایدە باوەڕەکانیشدا دەبینرێ. بێنتام، ستوارت میل و سیج ویک، بە پێچەوانەی باوەڕی ئاشکرای بە بەرتەسک کردنەوەی دەوڵەت، پلە بە پلە ئەرکێکی زۆرتری بۆ ئەو لەبەرچاوگرت، ئەو جۆرە کە، لە وتەکانی سپێنسێریش بەولاترەوە چوون. زانیاری قازانج باوەڕ ئیزنی بە قازانج باوەڕەکان دەدا کە بۆ لێکدانەوەی دامەزراندنی یاسا چالاکانە دەست بە کاربن. هیچ بوارێکی زاتی بۆ دژایەتی لەگەڵ چالاکییەکانی دەوڵەت خۆی لە خۆیدا ئازاد نەبوو. هیچ کام لە لیبراڵەکانی کێشوەری (ئەورووپا)، وەکو کۆنستان، لەگەڵ کەمینەخوازی سپێنسێر بەر بەرەکانێی نەدەکرد. کۆنستان و تۆکوویل زۆرتر بە دوی رزگاری بەرتەسکییەکانەوە لە لایەن بەدیهێنانی هاوکێش و هاوێرکردنی دەسەڵاتەکان لە دەروونی پێکهاتەی دەوڵەتەوە بوون. ترسی گەورەی ئەوان گەشەی دیکتاتۆڕی خەماوەری خەڵکی و ئابوابوونی ئازادی تاک بوو. لیبراڵە کلاسیکە دواکەوتووترەکان، هایک، لەگەڵ دەوڵەتی زۆر کەمینەخواز یان تەنانەت کەمینەویست بە واتای نووزیکی ئەونین، ئەگەرچی لە بێنتام بە دوا لەگەڵ سوننەتی قازانج باوەڕی دژایەتیان هەیە.

لەبەر ئەمە، روانگەی پۆزەتیڤ تری دەوڵەتی نە بەرهەمی زووتێپەڕی کوتوپڕ و نە ئەنجامی دووبارە رادەربڕنی سەرەکی لە ئەندێشەی لیبراڵی، بەڵکو دەسکەوتی بزاوتی لەسەرەخۆ لە دەروونی ئەندێشە لیبراڵەکاندایە. باشتر ئەوەیە کە بڵێین ئەم بزاوتە تا رادەیەک بیرمەندانێکی وەکو گرین یان تاوداوە. واتای گشتی ئیدەئالیستی لە دەوڵەت، ئەو بەخاوەنی رۆڵێکی ئەخلاقی پۆزەتیڤ لە کۆمەڵگە دەناسن. دەوڵەت هەر تەنیا نەهادێکی راستەوخۆ نییە بەڵکو پێکهاتەیەک لە ویست و ئارەزووە مەدەنییەکانە کە ئەو پێکدێنێ. دەوڵەت هەستی ئۆرگانێکێکە لە بۆ گەیشتن بە ئارمانجە گشتییەکانی مرۆڤایەتی

بەدیهاتووە، ئەو ئارمانجانەی کە لەگەڵ تاکی راستەقینە و ئازادی پەیوەندییان هەیە. ئەو ریکخراوانەی کە لە نێو دەوڵەتان پێناسەی ئارمانجە ئەخلاقییەکانن. واتا و بایەخەکانی دەوڵەت پێوەندی بە بەرەو باشتربوونی ئەندامەکانی ئەوەوە هەیە، بەم جۆرە، هەڵگری واتای تاکخوازانەیەکی گرنگە و ئازادی تاک دەگیرێتە ئەستۆ و دەسەبەری دەکا. هەرچەند ئەم ئازادییە هاوکێشی ئەوەیە کە دەوڵەت بارودۆخی پێویست بۆ گەشەو پێشکەوتنی هەموو مەدەنییەکان پێکبێنێ.

ئەم فیکرانە، کارکردە رادیکاڵترەکانی ئەندێشەی قازانج باوەڕانە و تەواوکەرن، کەواتە سەرهەڵدانی لیبرالیزمی نوێ لە بریتانیا بوونی هەبووە. بە بۆچوونی بیرمەندانێکی وەکو هابسۆن و هابهاوس، کۆمەڵایەتی کۆمەڵگە بوو. دەوڵەت هەر بۆ ئەو نەبووە کە تاکەکان لە لەمپەری چالاکییە ئابوورییەکان رزگار بکا، بەڵکو بۆ بەرەوپێشچوونی ژیانێکی مەدەنییەتی ژیاری دەورێکی باڵای هەیە. لیبرالەکان لە سەرەتاوە هەتا ئەمڕۆ هیچ کات بەتەواوی لە دەوڵەت رازی نەبوون. رووداوی دوو جەنگی جیهانی یەکەم لە سەدەی بیستەم و دەست تێوەردان و لەسەر پێوەستانی دەوڵەت لە پانتا بەرین جۆراوجۆرەکان، بەراستی بیری ئەوانی چەواشە کردبوو. ئەم دڵتەنگییە لە بریتانیادا لە ماوەی جەنگی جیهانی یەکەم و دوای ئەو بۆ لیبرالەکان کەوتە قالب و قەوارە و فۆرمی راستەقینەی بە خۆوە گرت، بەتایبەت دەربارەی مەسەلەیەکی وەک خزمەتی سیستەمی سەربازی لە ناخەوە تاڵ بوو. لەگەڵ ئەمەشدا، ئەم دژە نارەزامەندەیە لە دەوڵەت هیچکات نەبووە هۆی ئەوە کە بۆ سەرکەوتنی ئازادی، بەرابەری دابەشکاری، چوارچێوەی یاسایی بۆ پێوەندی ئابووری، بەرەوپێش بردنی ئابووری تێکەڵ و دابینکردنی هێندێ کەلوپەلی گشتی کەڵک وەرنەگرن. دەکرێ لەم واتادا دەوڵەت بە رێخراوەیەک بزانرێ کە دەسەڵاتی هەیە ژیانێکی لە بار و باش بۆ هەموو مەدەنییەکان دابین بکا.

دەرەنجام

ئێستە سەبارەت بە هێندێ رەخنەی گەورە دەدوێین کە رەنگە داگیرکەرانی ئەندێشەی لیبرالی بگرێتەبەر. کۆمەڵێک لەم رەخنانە دەگەڕێتەوە بۆ زەینی گشتی لیبرالی، برێکیش بە شێوەی تایبەت رەخنەیان لە ئیدئۆلۆژی لیبرالی هەیە. بۆ ئاسانکاری، ئەم رەخنانە بە سێ ئاخاوتنی سەرەکی دابەش دەکەین: رەخنە لە زەینی تاکخوازانە، رەخنە لە واقعییەت و ئەندێشەی ئیدئۆلۆژی لیبرالی، دەرەنجام هێندێ فیکر دەربارەی لایەن و لووتکەی ئەندێشەی لیبرالی لە سەدەی بیستەمدا. رەخنە لە زەینی تاکخوازانە کۆمەڵێک بەڵگە دەگرێتەوەخۆ کە بە شێوەی کورت کراوە لێرەدا ئاماژەی پێدەکەین. بەر لە گشتی ئەوانە، گوتراوە کە لیبرالەکان لە کۆکردنەوەی هەر چەشنە واتایەکی ئاشکرا و واقیبینانە دەربارەی ژیانی کۆمەلایەتی تووشی گرفتێکی فراوان بوون. هەم سۆسیالیستەکان و هەم پارێزکارەکان رەخنەیان لەوان گرتووە و بە ساویلکەی کۆمەڵناسی تاوانبارکراون. ئەگەر لیبرالیزم بە تاکە بنەڕەتییەکانی ئەزموون بە ناوی بەشێکی نەگۆڕ باوەڕی هەیە، چۆن دەتوانێ فۆرم بە واتای کۆ ببەخشێ؟

ئەگەر کەسێک هەوڵ بدا هەتا ئەندێشەیەکی رەسەن دەربارەی تاک کۆبکاتەوە، ئایا دەسی لە کارێکی نەشیاو وەرنەداوە؟ چونکە دەبێ ئەمە بە گریمانەیەک کە هەر دەسەلاتێک ناچارە رەزامەندی هەر تاکێک بە دەسبێنێ. بەکردەوە لیبرالەکان هەرگیز وەها بەڵگەیەک ناهێننەوە، لەم رووەوە، لەگەڵ هەڵوێیستی گشتی بەڵگەکانی خۆی دەکەوێتە دژایەتی و ناسازگاری. ئاشکرایە کە زۆربەی لیبرالەکان ئامادەی قبووڵ کردنی ئەم خاڵە بوون کە دەبێ تاکەکان بکەونە ژێر گوشارەوە کە ئەمەش روالەتەن لەگەڵ پێشمەرجی تاکخوازی ئەوان بەتەواوی جیاوازی هەیە. هەر ئەم میتۆدە، هێندێ لە رەخنەگران لەسەر ئەو باوەڕەن کە لیبرالەکان تێدەکۆشن بە شێوەی نهێنی هاوکاری ئەخلاقی یان کۆمەلایەتی بێننە ئاراوە. هایک پاش وتوێژێکی درێژخایان دەربارەی گرنگی بەرپرسایەتی تاک و جیاوازی ئەو لەگەڵ بەرپرسایەتی کۆ، لە رووبەڕوو

بوونەوە لەگەڵ مەنتقی بەڵگەی خۆی حاشا دەکا و تێدەکۆشێ کۆمەڵگە بە کۆمەڵێک لە گرێبەستە ئەخلاقییەکان بداتە قەڵەم کە وا بیری لێ کراوە هەموو بێ بیرکردنەوە ئەوە دەسەلمێنن. دەکرێ ئەمە بە جۆرە فێڵ و تەڵەکەیەک دابنرێ. لە لایەکەوە، باشترین لیبرال، کە جیهان لەگەڵ بەرژەوەندی تایبەتی سازگار ئەداتە قەڵەم، رەنگە بە چاوپۆشی لە نرخ ناچارن بیدەن، بە کەسانێک کە تاقەسواری تاکباوەڕی بن.

ئەگەر کۆکردنەوەی بەرژەوەندی تاک لە دەوری یەک ئەستەمە، کۆکردنەوەی ئەندێشەیەکی شادی هێنەر سەبارەت بە سوودی گشتی یان ئاشت کردنەوەی دەسەلاتدارانی تاک و کۆکارێکی نەگونجاو نەشیاوە. چۆن دەکرێ ئەوانە لە دەوری یەک کۆکرێتەوە؟ گۆڕینەوەی بەرژەوەندی تاک لەگەڵ بەرژەوندی گشتی، کە لە کۆتاییدا وەک هەمیشە دادەسەپێنرێ، بۆ کۆکردنەوە نابێ. سەرجەم، وادەردەکەوێ کە لیبرالەکان، ئەگەرچی ڕێز بۆ تاک دادەنێن، بە راستی ئامادەیی تەواویان بۆ جەماوەری کردنەوەی مەنتقی تاکخوازی نییە. تاکخوازی لە بنەماترین واتای خۆیدا هەڵگری خۆخوازی و ناوەندخوازی لە هەموو مەسەلە ئەخلاقی و راستییەکانە، رواڵەتەن، هیچ ڕێگایەک بۆ جیاوازی نێوان راستی تاک و بەرژەوەندی درۆ نایەتە بەرچاو. بەڵگەیەک هەیە کە بۆچی هەتا ئەم رادە بابەتی ئەخلاقییە پێچەوانەکان لە ئەندێشەی لیبرالیدا هاتووتە ئاراوە؟ ئایا دەتوانین وەها سەقەت و ناتەواویەک، قەتڵ لە رووی بەرزیەوە یان دایکێکی ناوبژیکەر مەحکووم بکەین؟ ئایا مافی ئێمەیە پرنۆگرافی (وێنە هەڵگرتن لە ئاورێشم) بقرتێنین؟ گرنگی و بایەخی تاکەکان و ئازادی ئەوان لە پشت ئەم پرسیارانەدا شاراونەتەوە.

بێهێزی بنەڕەتی رەخنە لەم بوارەدا ئەوەیە کە هەر کۆمەڵێکی بەرتەسک لە لیبرالەکان دەگرێتەبەر. جۆرێک تاکخوازی کۆمەلایتشی لە ئارادایە کە لە لای زۆربەی نووسەرە لیبرالەکانی سەدەی نۆزدەیەم بەدوا پەیدا دەبێ کە ناچار نین وەلامی ئەم پرسیارە بدەنەوە چونکە هەندێک لە بایەخە کۆمەلایەتییەکان لە

پێکهاتە و تێکەڵاوی کۆمەڵگەی تاکی قبوول کردووە. دەرەنجام، رەخنە مومکین نییە هەموو سوننەتەکانی لیبرالی بە ناوی گشتی بگرێتەخۆ.

دووەمین دەستەی رەخنەکان دەگرێتەوە سەر راستی و گومانی ئیدئۆلۆژی لیبرالی. ئەم رەخنانە دەکرێ هەڵگری هێندێ دژایەتی بێ. بەڵگەیان هێناوەتەوە کە لیبراڵەکان رێز بۆ ئازادی کەسانێک دادەنێن کە توانای کەڵک وەرگرتنیان لە ئازادی نییە، مەدەنییەتی یەکسانی بۆ هەمووان رادەگەێنن و ئەوە بۆ زۆرینەی بێ زیان پێکدێنن. لیبراڵەکان لەم بارەوە زۆرتر هۆگری مافە مەدەنییەکانن هەتا خەڵکی برسی. رەنگە زۆربەی لیبراڵەکان بڵێن ئامادەن کە لە کۆمەڵگەی لیبرالیدا لە برسان بمرن هەتا ئەوەی کە لە کۆمەڵگەی سەرەڕۆ و خۆخوازدا باش بڕێوە بچن، ئەمە خۆی سەرنج راکێشە. لیبراڵەکان لەگەڵ بڕێک واژەی بەتام و چێژ لە بایەخی خاوەندارییەتی دەدوێن، بەڵام لە کۆتاییدا لە لایەن رێکخراوە ئابووری و بازاڕییەکانی خۆیانەوە، ئەمە بۆ ملیۆنان کەس رەت دەکەنەوە. لە راستیدا لە لیبراڵەکان، بەتایبەت لەسەرانسەری سەدەی نۆزدەیەم، بە هۆی کردەوەی خراپیانەوە لەگەڵ هەژاران و زگبرسییەکان رەخنەیان لێی گیراوە. هەر ئەوەندە بەسە وشە و کردەوەکانی دەوڵەتی لیبرالی سەردەمی گرانی گەورەی ئیرلەند، یان دیتنی بیچمی وەک مالتۆس دەربارەی کرێکارە هەژارەکان بیننەوە یاد هەتا ئەم ئەندێشەیە بسەلمێنرێ. لیبرالیزم بایەخە هاوبەشییەکانی مرۆڤ رادەگەێنێ و پاشان دەکەوێتە پێداهەلگوتنی خۆخوازی تاکخوازانە، هەڵوێستێک کە بەتایبەت لە بابەتی ئاین رەند دەربارەی پلەی خۆخوازی بە وردی کورت کراوەتەوە. لیبرالیزم هۆگری یەکسانی یاساییە، بەڵام نەک یەکسانی لە مالکییەت یان دەسەڵاتدا. ئەو لە نێوانی مالکیەت و یەکسانیدا جیاوازی دەرفەتەکان دانانێ. بە بۆچوونی هێندێ لە رەخنەگران، لیبراڵەکان لە رادە بە دەر لەگەڵ لایەنی پۆزەتیڤی چاپەمەنیدا بوون. ئێستە ئەوەی کە دەبێ سەرنجی بدرێتێ واقعییەتی پشت ئەندێشەکان یان لانیکەم لایەنە خراپەکان بەراوردی لایەنە باشەکان چاویان لێ بکرێ.

ئازادی یان مەدەنییەتی یاسای بەرامبەر بۆ تاکی هەژار و برسی یان نەخۆش و دەردەدار کەڵکی چییە؟ چ سوودێکی هەیە؟ لیبرالیزم ئەوە نابینێ کە خاوەنداریتی نایەکسان دەتوانێ بە دەسەڵاتی نایەکسان بگا و لەبەر ئەمە، پێوەندی رووبەڕووبوونەوەی ومرۆڤ زیان بگەیێنێ. نەداری بە جۆرێک بە تاوانی خۆد تاک زانراوە. تاکی نەدار خۆی بەرپرسی وەزعی خۆیەتی. لەلایەکەوە، مالکییەت بە کارێکی بنەڕەتی زانراوە. بەڵام لە لایەکی دیکەوە سیستەمی سەرمایەداری قبوول دەکا کە زۆربەی تاکەکان لەوە بێ بەهرەبن؛ بەم هۆیەوە، قسەکردن دەربارەی خاوەنداریتی تاکەوە دەست درێژی ئاشکرایە بە مافی تاکەکان. بەم شێوە کەسی نەخۆش یان کۆخنشین کە دەمرێ ئازادە و هیچ نابەرابەرییەک سەبارەت بەو رووی نەداوە. ئێستا کە میلیارد دێرێک کە دەبێ پلەبەپلە و هێورهێور مالیات بدا، بووەتە قوربانی نابەرابەری. رابرێت نووزیک مالیات بەپێی سامانی جۆرێک کاری زۆرەملی و کۆیلەتی باس دەکا. تاقمێکی زۆر لەم جۆرە دەرەنجامانە تاڵی و ناخۆشیان چێشتووە.

کۆمەڵێک لەم رەخنانە دەگەڕێتەوە بۆ لیبراڵە کلاسیکەکان. هەر بەو چەشنە کە لەم بەشەدا دیمان، واتاگەلێکی جۆراوجۆر لە ئازادی، مەدەنییەت، مافەکان و خاوەنداریتی نێوان لیبراڵە جۆربەجۆرەکان بەبڕەو بووە. رەنگە کەسانێک وەبیری بێنێتەوە ئەو تاقمە لە لیبراڵە کۆمەڵایەتییەکان کە بەڵگەیان دەهێناوە ئازادی تەنیا هەر بە واتای لێدە و بڕۆی تاکەکان نییە بەڵکو بۆدابینکردنی ژیانێکی باش و بەکەڵکی ئەوان، لە ئاڵوگۆڕێکی دوور نوێن دەخاتە بەرچاو.

دەستەی کۆتایی رەخنەکان دەگەێنەوە بۆ چارەنووسی لیبرالیزمی سەدەی بیستەم. باوەڕی یەکسانی و ئازادی لە هێندێ رێکخراوەی رێکەدا کە دەبوو کەڵک لە یەکسانی وەرگرن، خراونەتە پشتگوێ و پاشقول دراون و لێیان شاراوەتەوە. ئەو جۆرە کە روگجی یرۆ گوتوویە: (لەژێر پۆششی لیبرالیزمی جیهانیدا، بورژوایی پلەیەکی وەکو ئەوە کە سەردەمێک سەرمایەداری شانازی پێوە دەکرد، شاردوویەتەوە، بەم چەشنە کۆششی پڕۆلیتاریاکان بۆ لە ناو بردنی پلە نوێکانی، هەرچەند کە لە رواڵەتا دژی لیبراڵییە، بەڵام لە راستیدا

لیبرالیزمێکی بەربلاوتری بە دیاری هێناوە).[٨٦] هەتا سەدەی بیستەم، جەماوەرێکی فرەی کرێکار و ژنان لە بەرژەوەندی مەدەنییەتی لیبرال، لە بابەتی یەکسانی مافی سیاسی، کەلتووری، ئابووری و کۆمەڵایەتییەکانەوە بەش براو کرا بوون. لەگەڵ پەرەگرتن و بەرینبوونەوەی ئەم ڕێکخراوانە، سروشتی لیبرالیزمیش گۆڕانکاری بەسەردا هاتووە. سەرەتا ئەم کارە دەربارەی ڕێکخراواکانی چینی کرێکار بوو و پاشان لە سەدەی بیستمدا سەبارەت بە ژنانیش پەرەی سەند. بەم جۆرە کە روگجی یرۆ بەڵگەی هێناوەتەوە، هاوکاری روو بە گەشەی لیبرالەکان لەگەڵ ڕێکخراوە کرێکارەکان لە دەیەی ١٨٩٠ (راستەوخۆ یان ناراستەوخۆ هەڵخوازی سیاسی نییە، بەڵکو ریشەی لە قووڵایی زەروورەتە دیموکراسییە نوێکان دایە)[٨٧] دەبێ ئەو پرسیارە بکرێ کە ئایا ئەم رەوەندە هێشتا لە ئەندێشەی لیبرالیدا بەردەوامە یان نا؟

لەم بەڵگەدا خولانەوە و سوورخواردنێکی زۆرتر رووی داوە. لە دەیەی ١٩٣٠ تاقمێک لە مارکسیستەکان بۆ رەخنەگرتن لە لیبرالیزم بەڵگەیان هێناوەتەوە کە لیبرالیزم نەیتوانیوە بەم بەرینکردنەوە سروشتییە سەرکەوتنی لە مەنتقی خۆیدا هەبێ، چونکە سەلماندنی ئەم کارە پاشەرۆژێکی گەورەی بۆ سیستەمی سەرمایەداری و بەرهەمی لانیزۆری سوود و مالکییەت هەیە. لیبرالیزم بەوەی نەزانییەوە کە (دیموکراسییەتێکی سیاسی کە ئەو بەدی هێناوە لەسەر ئەم ئەگەر و گریمانە باس نەکراوە دارژاوە کە خاوەندارێتی تایبەتی کەرەسەی بەرهەمهێنانی دەست لێنەدراو راگرێ)[٨٨] ئەو بەرادەیەک نیگەرانی شێوەی سیاسی بوو کە لە بابەتی پرۆژە ئابوورییەکان کە ئەمە بوو کە بەدووی کەرەسەیەکدا بگەڕێن هەتا هەموو هەرسەکان بوەستێن. دەڵێن ئەوان ئەم کەرەسەیان لە وجوودی فاشیزمدا دۆزیوەتەوە. فاشیزم پشتگری لە کۆکردنەوەی سەرمایە دەکرد و بزاوت و هەستانی پرۆلتاریای سەرکوت دەکرد. بەم چەشنە سیستەمی فاشیستی (تکنیکی بەردی بناخەی سەرمایەداری لە قۆناغی سەرهەڵدانی دژایەتییەکانی ئەوە)[٨٩] هەڵبەتە ئەم بەڵگانەی لیبرالیزم

بە مەرامێکی روو لە ئاوا بوون دەزانرێ کە پێوەندی بێپسانەوەی بە شێوەی تایبەتی بەرهەمێنانەوە هەیە. کۆتایی پێیهاتنی سەرمایەداری بە واتای کۆتایێ پێیهاتنی لیبرالیزمە. بێهێزی گەورەی ئەم بەلگە ئەوەیە کە شی ناکاتەوە بۆچی فاشیزم لە دەیەی ١٩٢٠ لە ولاتێک سەریهەلدا کە سوننەتێکی لیبرالی زۆر لاوازی بوو؟ (ئالمان) و لە بەراود لەگەل بریتانیا، بەردی بناخەی پیشەسازی سەرمایەداری ئەو زۆر ریشەدار نەبوو؟ (ئیتالیا) لە راستیدا لیبرالیزم لە گۆرپانی ئەندێشەی ئەوروپیدا مایەوە، هەرچەند رووداوی دوو جەنگی جیهانی فامی لیبرالی گەندەل کردبوو. زۆرتر ئەندێشەی لیبرالەکان گەشبینانە و کەمالخوازی سەدەی نۆزدەیەم و سەرەتای سەدەی بیستەم، لە بەستێن و لێواری چۆمی سۆم (somme لە فەرانسا) و ئیپر (لە بلژیک) و پاشان لە کەمپەکانی داخائۆ و بۆخن والتدانێژرا بوون و لەناو چووبوون. بوونی هەستی گەشبینانە سەبارەت بە جۆری مرۆڤ ئەستەم بوو. ئەم کارە بووە هۆ کە هێندێ لە لیبرالەکان خۆ بدۆرێنن و لە ناسیۆنالیزم تەرەکەمەبن. لە دەیەی ١٩٣٠، بۆ کەسانێک کە تێکەل بە بانگەشەی فاشیزم یان سۆسیالیزم نەببوون، بەفریو بردنی خۆخوازی و چاولێکەر و خۆهاوکێش کردنی تاک جێگای سەرنج بوو، ئەگەرچی رێنوێنی ئەندێشەکان لە دەیەی ١٩٢٠ و ١٩٣٠ لە پێناوی گەشەکردنی پلە بە پلەی حزبی لیبرالی بریتانیا، بەتایبەت لە کاتی هاونی، نابێ لە بیر بکرێ.[٩٠] پاش جەنگی جیهانی دووهەم، لیبرالیزم دیسان بە شێوەی سیاسی جۆراوجۆر سەری هەلدایەوە. لە دەی ١٩٥٠ تاقمی (کۆتایی ئیدئۆلۆژی)، کە لە بەشی یەکەمدا سەبارەت بەوان دوایین، وێنەی بەرچاوی ئەو لە سەدەی جەنگی سارددا بوو ئەو چەشنە کە هەم ئەمریکا و هەم لە ئەوروپا کاریگەرییەتی بەرچاوی لێ کەوتووتەوە. دژایەتی لەمەدا بوو کە لیبرالیزم ئەمجارە لە بەرامبەر فامی ئیدئۆلۆژیکیدا دەستی کردەوە و وەستا. فامی ئیدئۆلۆژیکی لە روالەتا هەمیشە (یان هێندێ جار یان بەتەواوی) حەز لە بەرەو سەرەرۆیی چوون دەکرد. لەم تافەدا، لیبرالیزم بانگەشەی بۆ یەکگرتوویی سیاسی دەکرد کە ئەوەی لەگەل ئەندێشەی سیاسی جیا. لە

ئیدئۆلۆژی بە هەڵەگرتبوو. بە بۆچوونی تاقمێک، مەودایەکی دیکەی لە ئەندێشەی لیبرالی بەرین کردەوە کە بە (کۆتایی ئیدئۆلۆژی) ناودێر کرا. باشترین رەنگدانەوەی ئەوە رەنگە نووسراوەکانی فۆن هایک بێ. تێدەکۆشا کە کۆمەڵگە غەربیەکان بە تیشکی بێخەوشی روانگەی خۆراگری و ئیتووپیایی لیبرالیزمی تاکخوازی کلاسیک یان وەکو ویگەکان لایەنێکی بێخەوشی تیشکداربوونی نەبوو. پرۆژەی فۆن هایک روانگەیەکی بەرتەسک و وەرەزکەری لە بارەی لیبرالیزمی رەسەن بە پلەی زەینی (کۆتایی ئیدئۆلۆژی)یە. سێیەمین جیلوەی لیبرالیزم کە قەرەباڵغتر و قسە دروسکەرترە: دووپاتبوونەوەی رووداوە جۆربەجۆرەکانی ئەندێشەی لیبرالی کۆمەڵایەتییە. مەرگ و رووخانی بەرواڵەتی لیبرالیزم لە هەڵبژاردن، لە بریتانیا و هەموو ولاتەکان، بە واتای مەرگی لیبرالیزم و ئەندێشەی ئەو نییە. بەڵگەیان هێناوەتەوە کە زۆربەی حزبە سۆسیالیستە ریفۆرم خوازەکان و پێداچوونەوەخوازەکان لە ئەوروپا (بە تەئکیدەوە لە حزبی کرێکاری بریتانیا) بەرگی لیبرالیزمی کۆمەڵایەتیان پۆشیوە. لەراستیدا، ئەم لیبرالیزمە کۆمەڵایەتییە لە زۆربەی حزبەکاندا سەریهەڵداوە. ئاخاوتنی ئێستا لە ئەندێشەی سیاسی بریتانیا بە چەشنێکی زۆر بەرچاو، وەکو وتوێژی نێوان لیبرالە کلاسیکەکان و لیبرالە کۆمەڵایەتییەکان هەیە هەتا ئاخاوتنی نێوان پارێزکاران و سۆسیالیستەکان. یەکێک لە دواقۆناخترین جیلوەکانی لیبرالیزم کە لەسەر ئەندێشەی سیاسی کاریگەرییەتی هەیە، گەشەی بە تەوژمی فەلسەفەی سیاسی لیبرال، بەتایبەت لە ولاتە یەکگرتووەکانی ئەمریکایە کە لە ئێستەدا هۆکارە جۆربەجۆرەکان و دژایەتی لەگەڵ ئیدئۆلۆژی لیبرالی نیشان دەدا. نووسەرانێکی وەکو جان راولیز، رابرت نووزیک، رانلێد دوو ورکین، مایکێل والزێرو کەسانێکی دی، لەلایەنی جۆراوجۆری ئەندێشەی لیبرالی، لە بابەتە گەورەکان دەکۆڵنەوە. نووزیک زۆرتر لیبرالەکان بەرەو تاکخوازی ئازادیخواز هان دەدا، هاوکات لەگەڵ ئەوە کە روالێز بە پەلەوتالووکە بووە بە پیرۆزی لیبرالی کۆمەڵگە. هەر تەنیا ئەو لیبرالانەی وەکو کێنز و بوریج نین کە

له بریتانیا کاریگەرییەتیان لەسەر ئەندێشە و سیاسەتی حزبی کرێکارخۆیان بۆ کەتەن کردووە. تاقە مەسەلە دەربارەی ریشەکان و بوارە ئیدئۆلۆژیکەکانی ئەو زۆر زانیاری هەبێ. سەبارەت بە راولێز، نووزیک و هاویکیش لە بابەتی واتای سوننەتی لیبرالی ئەوەوە زۆر هەڵبژاردە و بەرتەسکە و بە هەڵبژاردنی ئەوەی کە روانگەی ئێستەی ئەو دەسەلێمنێ ئەوەی کە نایسەلمێنێ، سەرقاڵە. ئەم سروشتی هەڵبژاردنە، تێگەیشتنی ئێمە سەبارەت بە سوننەت بێهێز دەکا. مەترسییەکی دیکە لەم سوننەتە بەدیدەکرێ، سروشتی چیا لە مێژووی ئەوە کە دەڵێ ئەگەر و گریمانەمان بۆ داناوە کە ئەندێشەی لیبرالی، فەلسەفەیە یان میتۆدی فەلسەفی هەیە. بەم جۆرە، گریمانە لەسەر ئەوە دەکەین کە تۆژینەوەکانی ئەوان تەنیا بە چەند بەڵگەی لێکدانەوە و فەلسەفی بزانین. مەسەلەی گەورە لێرەشدا مەسەلەی زانیاری لەم بارەوەیە کە ئەمە هەر تاقە شێوەیەکی فەلسەفییە کە ریشەگەلی مێژوویی هەیە یان نا.

بایەخەکان و پلەوپایەکان و فیکرە لیبرالییەکان لە سەدەی حەڤدەیەم بەدوا جیاجیا بوونەوە. خودی ئیدئۆلۆژیش لە سەرەتای دەیەی ١٨٠٠ بە ناوی شێوەی ئەندێشە و خۆناسین و پێوەندی ئێمە لەگەڵ ئەم و ئەو فۆرمی گرتووە. ئەم رێبازە کاری کردووەتە سەر ئەندێشەی ئێمە، بەڵام دەبێ دەربارەی جۆری بینینی ئەو بە ناوی حەقیقەتێک سەبارەت بە جیهان و جۆری مرۆڤ بەپارێز بین.

بەشی سێیەم

پارێزگاری

واژەی پارێزکاری، وەکو لیبرالیزم، زۆر جار دوو کارکردی ئاسایی و تکنیکی بووە. کارکردی ئاسایی هەمیشە دەگەڕێتەوە بۆ ئەندێشەی پارێز یان (دەست لێ نەدراوی پارێزاوی شتێک). مێژووی ئەم ئەندێشە دەگەڕێتەوە بۆ سەدەی چواردەیەم. نووسەرانی هاوچەرخ دەربارەی پارێزکاری، وەکو راسێل کرک و رابرت نیسبت تەئکیدێکی زۆریان لەسەر ئەم پێگانەی سەدەکانی ناوەڕاست هەیە. بۆ وێنە کرک شوێنی پێی پارێزکاری هەتا (کۆنسراتۆرەکان، کۆنسێرڤاتۆرەکان) (یاساولانی شارە قوڕوون وستایەکان)، چووسر (شاعیر و شۆڕشگێڕی بە ناوبانگی ئینگلیسی) بێ هەواڵ و رێکخراوە دادپەروەری ئاشتی ئینگلستانی[1] بەدوادا چووە.

کارکردی راشکاوانەتری واژەی پارێزگاری، هەر وەکو لیبرالیزم، پێوەندی بە رووداوی دوای شۆڕشی کە بیری فەڕانساوە هەیە. زۆربەی بیرمەندان لەسەر ئەم بڕوایەن کە مێژووی دەقیقتری پێگەی سیاسی ئەم واژەیە دەگەڕێتەوە بۆ سەرەتای دەیەی ١٨٠٠ لە ئەمریکا کە بە ناوی سفەتێک بۆ وەسف و لێکدانەوەی دەولەتی مامناوەندی لە کارەکان دەهاتە ئاراوە. بەم واتایە، هێندێ لە کۆمارخوازە میللیەکانی سەرەتای ئەمریکا خۆیان بە پارێزکار دەزانی. لە فەڕانسا بۆ یەکەم جارئەم واژەیە بەناوی رۆژنامەی شاتووبریان Le Conservateur لە دەیەی ١٨٢٠دا بەکار برد. نەشریەی ئەو دەورە ناوبراوانە بۆ پشتگری لە ئەندێشەی کەنیسەکان و گەڕانەوەی بارودۆخی سیاسی رابردوو تێدەکۆشان. لە بریتانیا سەرەتا لەم واژەیە لە گۆڤاری quarterly Review لە ساڵی ١٨٣٠ کەڵکی وەردەگیرا. لە ساڵی ١٨٣٥ گۆڕا و بوو بەناوی رەسمی حزبی تۆری. بلیک دەڵێ کە وەرگرتنی رەسمی ئەو لە ١٨٣٢ بەدوا (هەوڵی وردبینانەی بۆ پاککردنەوە و سڕینەوە حزب لە پێوەندیە رابردووەکانی بوو و ئەگەر نەڵێین بڕین لە رابردووە، لانیکەم نمادێک بوو لە گۆڕانی ئەو).[2] لە دەیەی ١٨٤٠ ئەم واژە لەسەرانسەری ئەورووپادا پەرەی سەند. شۆڕش و بەر خۆدان و ئاڵۆزییە سیاسییەکانی ١٨٢٩ ـ ١٨٣٠ و ١٨٤٨ ئەندێشەی پارێزکاری بەرەو مەترسیە شۆڕشەکان برد. ئەگەرچی بەرەو پیشەسازی چوون و رەوەندی دێموکراسی بوونیش دەورێکی بەرچاوی گێڕا.

دیالۆگێکی درێژخایەن دەربارەی پێوەندی نێوان کارکردە سیاسییەکانی ئاسایی و تکنیکی ئەم واژەبوونی هەیە. زۆربەی لایەنگرانی پارێزگاری سیاسی، هێندێ ئیمتیازی تایبەتیان بۆ ریشەی هەستە سیاسییەکانی ئەو لە کارکردی ئاسایی ئەم واژە داناوە. ئەم خاڵە هەتا رادەیەک راستە کە هەموو ئێمە پاش خواردنی شێوێکی باش هەتا رادەیەک دەبینە پارێزکار. کۆمەڵێک لە پارێزکارە سیاسییەکان دەیانەوێ لەو کەش‌وهەوایە سوود بەرن، بەڵگە دێننەوە کە ئێمە (بەپێی سروشتی خۆمان) پارێزکارین. دەرەنجام، لەبەر ئەمە میتۆدە؛ پارێزکاری هەر مەسلەکی سیاسی نییە بەڵکو لە ریشەی سروشتی ژیانیشدا هەیە. وەها ئەندێشەیەک، گشت مرۆڤایەتی بە پارێزکار دەزانێ. گرفتی وەها بۆچوونێک، چۆنیەتی ئاشکرا کردنی لایەنگری لە هەموو ئیدئۆلۆژییەکان دەدرێتە قەڵەم کە هاوکات لەگەڵ لیبرالیزم و سۆسیالیزم سەری هەڵدا و لە هێندێ واتای ئەواندا شەریکە، دەیخاتە پشتگوێ و چاوپۆشی لێدەکا. لەم رووەوە، تاقمێک لە توێژەران دەرەنجامەکەیان بەدەس هێناوە کە کارکردی ئاسایی واژەی پارێزکاری بۆچوونێکی بێ بایەخ دەربارەی واتای سیاسی تکنیکی ئەو پێکدێنێ.[٣] لەوەیکە هەوڵ بە پێهێنانی ئیدئۆلۆژییەکی یەکگرتوو، دەسکەوتی ساکار لە گومانی گشتی پارێزکاری هەم کاڵ و سەرەتاییە و هەم بێسوودە.[٤]

بەر لە دەسپێکی دیالۆگ دەربارەی پێگەکان و سروشتی ئیدئۆلۆژی پارێزگاری، دەبێ سەرنج بدەینە مەسەلەی گرێدراو بە پێناسەی ئەوەوە. نابێ وا بیر بکەینەوە کە قاڵبێکی دیاری و پێناسەکراو لە فیکرەکاندا وجوودی هەیە، هەموو پارێزکارەکان لایەنگری ئەوەن. لە راستیدا پارێزکارانێکی زۆر هەن کە حاشا لە نزیکی خۆیان بە باوەڕی ئیدئۆلۆژییەوە دەکەن. دەکرێ ئەم پارێزگارییە (دژی فەلسەفەی سیاسی) ناوبنرێ.[٥] لە هێندێ شوێندا حاشا کردن لە ئەندێشە کەمتر دەتوانێ جێی موتمانە بێ و لە هێندێ شوێنی دیکەدا زۆرتر هاندەری ئەندێشەیە. پێنج توێژینەوەی بەربلاو لە سروشتی پارێزکاریدا هەیە کە ناوەڕۆکەکانیان زۆر جۆراوجۆرە. پڕۆژەی گشتی توێژینەوە ناوبراوەکان دەکرێ بە شێوەی خوارەوە راڤەی لەسەر بکرێ: ئیدئۆلۆژی سەرمایەداری، هەڵوێستی ئیدئۆلۆژیکی کرداری،

روانگەی هەڵوێستی یان بارودۆخی، پارێزکاری بەپێی نەریت یان شعوور، بە کورتی راڤەی ئیدئۆلۆژیکی.

لە روانگەی یەکەمەوە، پارێزکاری بریتییە لە بۆچوونی زەوت کراو بەپێی کردەوە لە خۆ نیشاندانی چینی سەرمایەداری خاوەن زەوی وەکو دەرەبەگ، بەتایبەت پاش شەڕ و شۆڕێک کە هۆکارەکەی شۆڕشی فەڕانسا بوو. لەم قاڵبەدا، پارێزکاری دەوێکی بە گوڕی مێژوویی و ئابووری بەرچاوی گیرا. پێناسەی هەڵوێستی بەرگری رووخاوی چینی دەرەبەگایەتی بەرەو ئاوابوون لە کۆمەڵگە ئەوروپایەکان بوو. لەم واتایەدا، کرانەوە و بەرینبوونەوەی نەمانی پارێزکاری دەکرێ لە ١٧٩٠ هەتا ١٩١٤ لەبەرچاو بگرین. لە بریتانیا، ساڵی ١٨٣٢ (زۆرتر لە ١٩١٤) هاوکات لەگەڵ سەرهەڵدانی رووبەگەشەی دیموکراسی بوون. خاڵێکی زۆرحەیاتی و گرنگ دەدرێتە قەڵەم. فراوانبوونەوەی بەخشین مافی پرس، بە پیشەسازی بوونی کۆمەڵگە و سەرکەوتنی ئەنجوومەنی یاسای دژی دەغڵ و دان لە دەیەی ١٨٤٠، گوشارێکی مەرگ ئاسا بوو بۆ حزبی تۆری. ئەمە روانگەی ئەو توێژەرانەیە کە جیاوازیان لە نێوان گەڕۆکی جیهانی دێرینەتر و ئەندێشەکانی پاش ١٨٣٢ دادەنا. هەرکە بایەخی سیاسی و ئابووری ئەم چینە دەرەبەگە روو بە نەمان رۆیشت، ئایدلۆژی ئەویش سیس هەڵگەڕا و بێ رەنگ بوو و زیرەکانە، بەڵام لێبڕاوانە جێی خۆی، بە کردەوەو بە لیبرالیزمی کلاسیک بەخشی، لەم روانگە پارێزگاریەوە دەکرێ پەی بە دیاردەی کاتی دیاریکراو و بەرتەسکی مێژوویی بەرین کە نوێنەری حاشاهەڵنەگری چینێک بووە کە لە باری سیاسی و ئابوورییەوە بە شێوەی راستەقینە روو لە ئاوا بوون بووە.

بەڵگەی دووەم کەمتر جێی دڵخوشییە. پارێزکاری لەم روانەگەوە لە پلەی یەکەمدا بەپێی قاڵبێک لە پڕاگۆماتیزمی سیاسی دەزانن، باوەڕێک کە ناوەڕۆکی رەسەنی نییە. ئەم باوەڕە تەنیا سروشت و میتۆدی سیاسی، کەلتووری و ئابووری بە نرخ لە خۆیدا دەتوێنێتەوە. ئێستە ئەوە کە هەموو مەرامە سیاسییەکان هەمیشە لە حاڵی سەرهەڵدان و بەرەوپێش چوونن. بەم جۆرە، تا رادەیەک بە دروستی گوتراوە کە لە دوو سەد ساڵی رابردوودا، پارێزکاری هێڵە باوەڕییەکانی خۆی لە

پشت ئیدئۆلۆژییە سیاسییەکان وەرگرت و جار نە جارێک پشتگریان لە یەکێک لە وانە دەکرد. ئەگەرچی ئەو هێڵە باوەڕیە باسکراوانە بە ئازموونی باشەوە لە ئاو دەرهاتوون و قبوول دەبوون، بەرژەوەندی وەرگرتنی شیاو بۆ هێڵە فیکری پارێزکاری بەدی دەهێنا. ئەو جۆرە کە هێندێ لە بیرمەندان گوتوویانە، پارێزکاری هەم دەتوانێ لە پێوەندی لەگەڵ خۆڕاگریدا بێ و هەم دەتوانێ پێوەندی نزیکی لەگەڵ فیکرە توندوتیژە ئازادیخوازەکاندا بێ. بەم حاڵەوە، ئەم بەڵگانە دەربارەی ئەندێشەی وەرگیراوی پارێزکارانە لە رادەبەدەرە.

روانگەی پراگماتیکی (پرەنسیپی مەزهەبی بەکردەوە) ناوبراو هێندێ جار دەکرێ لەگەڵ دوو راڤە لێک بدرێ. راڤەی یەکەم، واتە روانگەی هەڵوێستی یان بارودۆخی، لە راستیدا زۆرتر هاوکێشە لەگەڵ دیالۆگی ئاسایی لەم بارەوەیە.[٦] بەم بۆچوونە، بەلای تۆژدەران و رۆژنامە وانابەوە وا لە چاو دەدا کە بەتەواوی ناشارەزایان و نازانیاریانە لە دەستەبەندیە پارێزکارەکاندا، بۆ وێنە لە دەروونی حزبی سۆسیالیستییەوە دەدوێ. لەم روانگەی پارێزگارییەوە، پێوەندی بە هیچ چین و توێژێکی تایبەت، رووداوی مێژوویی، پراگماتیزم یان تەنانەت هەڵوێستێکی تایبەتیەوە نییە. روانینی هەڵوێستی، وەکو روانگەی پراگماتیک، هیچ چەشنە پرەنسیپ و گەوهەرێکی دیاریکراوی نییە. هیچ ئارمانج یان ئارمانجێکی ژیاری کە بۆ ئەو بکەوێتە چالاکی و بەرخۆدان، نییە. بە پێچەوانە، زایەڵە و رەنگدانەوەی هەڵوێستی بەرگری ئاگایانە و زانستانە لە هەر باوەڕێکی سیاسیدا بووەتە بنەڕەتی و بەردی بناخە. پرۆسە سیاسییە بنەمایی نەکراوەکان کە زۆرتر لە واقعیەتە سیاسییەکانی ئێستە هەنگاو هەڵدێننەوە و دەخوازن لەگەڵ فیکرە هاوکێشەکان، جیهان لە هێڵێکی تایبەتدا بگۆڕن، دوژمنانی سروشتی پارێزکاری دەدرێنە قەڵەم. پارێزکاران ئەو کەسانەن کە لە شێوەی بنەمایی کراوی ژیاندا ریشەیان هەیە و زاتەن لە سیستەمی تایبەت پشتگری دەکەن. هەمیشە پشتگری لە (بارودۆخ) کێشە و گێچەڵ لەگەڵ رێکخراوە فیکرییە بەرزەکان دێنێتە ئاراوە. بەم جۆرە، پارێزکاران، لایەنگری سیستەمی ئێستا، پێچەوانەی چۆنیەتی سیمای سیاسی ئەو، لە بەرامبەر گێچەڵ و بەهۆی سەرکۆنەکەر دەکەوتە ئاشتی و

سوڵحەوە. لەگەڵ ئەم پێناسە بارودۆخە دەکرێ (پارێزکاری چەپ) یش بدوێین. بەم چەشنە، ناوەڕۆکێک بۆ ئیدئۆلۆژی پارێزکارانە لە ئارادا نییە. هەر چەشنە نەزمێکی بنەڕەتیکراو (چ کومۆنیزم چ لیبرالیزم) دەکرێ پارێزکار بن.

چوارەمین راڤە ئاوڕ لە خوو و نەریت دەداتەوە. لەم بارەوە دوو بەڵگە لە ئارادا هەیە. یەکەمیان دەگەڕێتەوە بۆ ئەو کێشەیەی سەرەتا کە پارێزکاری بە بەشێک لە سروشتی خودی ژیان دەزانێ. لۆرد هیوسسێل ئەمە بە (پارێزکاری سروشتی) ناودێر دەکا کە (نزیکایەتی سەرەتای مرۆڤ) پێناسە دەکا. ئەم سروشتە دژی گۆڕانکارییە و هەتا رادەی رەشبینانە سەبارەت بە هەر شتێکی نەناسراو و سەرچاوە دەگرێ و زۆرتر وەبیر هێنەرەوەی ئازموونە هەتا عەقڵی بۆچوون.[7] خاڵی گرنگ ئەوەیە کە پارێزکاری بەپێی ئیدئۆلۆژیەک چاوی لێ نەکراوە؛ زۆرتر خوو و میتۆدی سروشتی بوونەوەری مرۆڤە کە داب و نەریتەکان یان ئامێرە ئەزموونکراوەکان بە داب و. نەریت و ئامێرەنوێکان رانەهاتووە، دەگۆڕتەوە و خووی بە وان گرتووە. ئەم فیکرە بە ئاسانی دەبڕێتە پانتای سیاسەتەوە. کردار یان رێکخراوە دامەزراوە ناتەواوەکان بەسەر هێندێ شتی خۆیاندا دەسەڵاتیان هەیە.

بەڵگەی دووەم پشتگری فەلسەفی پێچراوەتری سروشتی لە پارێزکاری هێناوەتە ئاراوە. ئەم پشتگرییە دەگەڕێتەوە بۆ جیاوازی زیرەکانەی نێوان جۆرەکانی عەقڵی (عەقڵی بۆچوونی و کردەوە) و هەروەها هەڵگری هۆکاری سەرهەڵدانی مرۆڤایەتییە. لێرەدا بەڵگەی خولقێنەر، بەڵام لە لەڕێ لابەری ئازادییە. پشتگری فەلسەفی لە رەسالی خوو و خدە لە لایەک باوەڕی هەیە کە پارێزگاری دیاردەیەکی جیاواز لە ئاڕمانجی سروشتییە، لە لایەکی دیکەوە تێدەکۆشێ ئێمە بە حەقیقەتی ئەم فیکرە لەگەڵ بەڵگەی سەر رێژ لە پڕەنسیپی ئاڕمانجی بە قەناعەت بگەیێنێ. لەم رووەوە کە لەسەرەتادا ئەوەیان بە (سیاسی، دژی فەلسەفی) ناو دەبرد. ئەگەرچی واژەی (فەلسەفە، دژی فەلسەفە) لە رواڵەتدا بۆ ئەو پڕبەپێستە. بەڵگەی پێچراوەتر دەربارەی نزیکایەتی پارێزکارانە، چوارمین راڤەی ئیدئۆلۆژیکی بە خۆوە پێچاوە.

لەم وتارە ئاخرەدا، پارێزگاری ئیدئۆلۆژییەکی بێ سەرپۆشە کە لەگەڵ هیچ چەشنە تێبینییەکی پراگماتیک یان بارودۆخێک ناتوانێ سازگار بێ. نە لەگەڵ کەش‌وهەوای مێژوویی خۆی پێناسە دەکرێ نە پێویستانە لەگەڵ هیچ چین و توێژێک هاوپێوارەی ناسینەوەیە. لە هەر چەشنە نزیکایەتییەکی سروشتیش بە دوورە. لێرەدا کۆمەڵێک لە فیکرەکان لەگەڵ ناوەرۆکێکی بینایی تایبەتییە. زۆرکەس ئەدموند بەرەک بە دامەزرێنەری ئەم ئیدئۆلۆژییە دەزانن کە ئەمرۆ زۆر ناو بەدەرەوەیە. لەم روانگەوە، پارێزکاری هەمیشە تێکۆشاوە دژایەتی لەگەڵ هێندێ لە فیکرەکان بکا کە زۆربەیان لە کەش‌وهەوای شۆڕشەکاندا سەریان هەڵداوە و کەڵکیان لێ وەرگیراوە؛ واتە، هەڵگری بە کەماڵ گەینی جۆری مرۆڤ لە لایەن بەدی هێنانی گۆڕانکاری کەش‌وهەوای کۆمەڵایەتی و سیاسی، جۆراوجۆری سروشتی مرۆڤ و داهاتە ئابووری و سیاسییەکانی ئەم فیکرانە، باوەڕ بە سەرکەوتنی عەقڵ و شعووری مرۆڤ لە جیهان؛ بێبایەخانە یان بە کەمزانینی دەسەلات، پلە، رێچکەی یەک بە دوای یەک و سوننەت. لە سەرەتا، لە فەڕانسا و ئەڵمانیا نووکی تیژی رەخنەی پارێزکاری رووی لە فیکرە پرنسیپە رۆشنگەرییەکانی سوننەتی فەیلسووفەکان و بەدوو بەرەکی بوونی (ئینشعاب) توندوتیژی ئەو، واتە ژاکۆبینیسمی شۆڕشگێڕ بوو. لە بریتانیا، بە سوننەتی لیبرالی رادیکالی (پین و پرایس) و پاشان بە فیکری ئابووری زانانی قازانج باوەڕ و لیبرال هێرشیان کرایە سەر. سەرەنجام، لە سەدەکانی نۆزدە و بیست، شێوە جۆراوجۆرە سۆسیالیستەکان بوونە هۆی ترس و نیگەرانی رێکخراوە پارێزکارەکان.

دەربارەی تێگەیشتن و زانیاری جیا لە ئیدئۆلۆژیکی پارێزکاری دیسان دیالۆگمان دەبێ و کارتێکراوی و هەمەلایەنە بوونی ئەو ناتوانین لەبەرچاو نەگرین. هەروەها باشترە بنووسین کە لەگەڵ ئەم بەڵگە دیسان بە دیالۆگ دەربارەی هەموو ئیدئۆلۆژییەکان رووبەڕوو دەبینەوە. پاش ناوبردنی مەسەلەی پێناساندنی پارێزگاری، پاشماوەی بەشەکە تایبەت دەدەین بە لایەنە دواکەوتووەکەی ئیدئۆلۆژیکییەوە.

پێگەکانی ئەندێشەی پارێزکاری

زۆربەی ئەو نووسەرانەی کە دەربارەی پارێزکاری بابەتیان نووسیوە، باوەڕیان هەیە کە خاڵی گرنگی راستی ئەندێشەی پارێزکاری، شۆڕشی گەورەی فەڕانسا بووە. ئەمە رووداوی فەڕانسا بوو کە تۆوی کردەوە لە خۆنیشاندانە بە ناوبانگەکانی ئەدموند بەرەکی چاند، هەڵبەت، لە دەیەی ۱۸۰۰ دایە کە یەکەم کارکردی وشەی پارێزکاری بە واتای سیاسی دەبینین. بەم حاڵەوە، هێندێ توێژەر ناوەڕۆکە گرنگەکانی بەر لە ساڵی ۱۷۸۹ی (شۆڕشی فەڕانسا) دەبینن کە هەرچەند ئاگاهانە پارێزگارنین، بەڵام دەستێکی کەمیان لە پێکهێنانی پارێزکاریدا نەبووە. دەتوانین ناوی ئەوە بنێن (پارێزکاری نائاگا). لە وەها کێشەیەکدا لایەنی جەعل و نەسخکراو وجوودی هەیە.

دەسپێکی سەرەتای پارێزکاری لە ئەندێشەی یۆنانی و رۆمیدا دیتراوە. زۆرجار نووسەران لەم بارەوە ناوی ئەفلاتوون و رەواقیونی رۆمی دێنن، هەرچەند ناوی ئاریستوفانی شانۆنووسیش لە کتێبی راسل کرکدا بەرچاو دەکەوێ.[8] هەڵبژاردەیەک لە نووسراوەکانی پارێزکاری کە لە ساڵی ۱۹۷٦ بڵاو کراوە لەگەڵ چەند هەڵبژاردە لە کتێبی کۆماری ئەفلاتوون دەسپێدەکا.[9] نووسەرێکی دیکە دەڵێ: (گرنگ ئەوەیە کە یەکەمین کار دەربارەی پارێزکاری دەسپێکەکەی لەگەڵ کتێبی کوماری ئەفلاتوونە)[10] خولی دەسپێکێکی دیکە سەدەکانی ناوەڕاستە، هەرچەند دژوارە کە بەو تەوسیفەی مۆزتۆن ئۆیرباخ لە کتێبی پۆلیکراتیکۆس، نووسراوەی جان سالیسبوری (سەدەی دوازدەهەم) بە ناوی بەرهەمی (تەنیا پارێزکارانە) باوەڕ بکەن.[11] تەنانەت زۆرتر توندوتیژی لە خۆنیشان دەدا و سەرجەم بزاڤی پارێزکاری سەدەی نۆزدە و بیست لەژێر ئاڵای سەدەکانی ناوەڕاست دەشارێتەوە. بە بۆچوونی نیسبەت، بەرەک بە ناوی کەسێکی (وگ) بناسین، کارێکی تاوانە. بەرەک بە راستی تێدەکۆشا بۆ ئەوە کە جەماوەری گەڕەک و ناوخۆ و پێکهاتەکانی یەکگرتووە مەدەنییەکانی کۆمەڵگەی دەربەگایەتی زیندوو کاتەوە. زۆرینەش بۆچوونە یاسایە سروشتییەکانی سەدەکانی ناوەڕاستیان بە دەسکردی بەرەک دەزانی، بەڵام ئەمە دیالۆگێکی

جیاوازه.[12] کەلتووری سەدەکانی ناوەڕاستیان خوازی نوێش لە ڕێکخراوەگەلێکی وەکو (ڕێکخراوە ئینگلستانی نوێی ئیسرائیکی) نێوانی سەدەی نۆزدەیەم دیتراوە. پۆل سمیت ئەو ڕێکخراوە بەناوی (زیندووکەرەوەی دەربەگایەتی) پێناسە دەکا.[13] زۆر لە توێژەرانی دوایی لە خوێندنەوەی سەدەکانی ناوەڕاست خوازانە هەم بەرەک و هەم پارێزکاریان بە کارێکی درۆزنانە و دوور لە شعووریان زانیوە.[14] لەم جۆرە ڕوانگانەوە پڕەنسیپێکی بەهێز لە حەسرەتی ڕابردوو، بەرەودوا گەرانەوەخوازی مێژوویی و خەیاڵی خاو بوونی هەیە.

ئەم بەرەودوا گەرانەوەخوازییە مێژووییە لە خولەکانی دوایشدا درێژەی دەبێ. لە حاڵێکدا کە کێت فیلنگ و هیوسیسل بەناوی خولی (ریفۆرمات) سەرنجیان داوەتە سەرچاوەی ئیدئۆلۆژی پارێزکاری، نووسەرانێکی وەکو ئانتۆنی کینتۆن، هانتینگتۆن و رابرت ئەکلشال لەگەڵ ریچارد هۆکر و ئیلبزایت ستلمنت دەست پێ دەکەن.[15] بە بۆچوونی ئەکلشال، هۆکر باپیرەی پارێزکاری دەدرێتە قەڵەم. بەپێی نووسراوەکانی ئەو (خەتێک لە پێشکەوتەکان لە لایەن هۆکر و فیلمرەوە لە پێکهێنانی حزبی تۆریدا لە بەشی کۆتایی سەدەی حەڤدەیەمدا وجوودی هەیە).[16] ئەو هێرشی هۆکر بۆ پورتینەکان (پاک دینەکان) لەگەڵ هێرشی دوایی بەرەک بۆ سەر ژاکۆبنەکان لە یەک پلەدا دەبینێ.[17] لەگەڵ ئەمەدا، فرانک ئۆگورمەن گوتویەتی کە ریشەداکوتن و مانەوەی دەورانی ئەلیزابتی بێ (دوور نوێنی مێژوویی دەربارەی ڕێکخراوە کۆمەڵایەتی و سیاسییە تایبەتییەکانی پارێزکاری نوێیە).[18]

هەموو توێژەرە بنەڕەتییەکانی ئیدئۆلۆژی پارێزکاری لە باوەڕی مافی ئیلاهی و ڕێبازی باوکسالاریدا دەبینن. بە بۆچوونی گوردون شوکت، کتێبی باوکسالاری نووسەراوەی فیلمرستۆن چەندین جار ئەندێشەی تۆری دەدرێتە قەڵەم.[19] گوتراوە کە باوەڕی مافی ئیلاهی، کە چارەنووسی حکوومەت بە دەستی خودایە، پێچەوانەی خۆڕاگری و فەرمانبەری کارتێکراوانە لە ئەرکە دینیەکانە، کۆمەڵگە بۆ مرۆڤەکان سروشتی و وەکو بنەماڵەیەک لەگەڵ یەک بە دوای یەکدا سروشتی زاتییە، هێشتا لە ئەندێشەی پارێزکاری سەدەی نۆزدەیەمدا ماوەتەوە. لە دەروونی پارێزکاریدا باوەڕ ڕەنگە دەربارەی سەرچاوە و ماک بگۆڕدرێ،

بەلام دەربارەی جەوهەر و چۆنیەتی پیرۆزی دەسەلاتداری و دەسەلاتی میللی ناگۆڕدرێ. دەسەلات هەر تەنیا لە سەڵتەنەتەوە بۆ پارلەمان گۆڕا بوو.[٢٠] ئۆگورمەن لەگەڵ کێشەی پاشایەتی لە دەیەی ١٦٦٠دا هەیە، واتە کاتێ کە واژەی (تۆری) کارکردی سیاسی بە دەس هێنا. ئەو جۆرە کە خۆی دەڵێ: (بەنرختر ئەوەیە کە بڵێین سەرهەڵدانی بینینی تایبەتی (تۆری) لە سیاسەت لە نیوەی دووەمی سەدەی حەڤدەیەم لە مشتومڕ کردن دەربارەی پاشماوە و شەجەرەنامە درۆینەکان باشترە).[٢١] ئەوانەی دیکە لە روالەتا (خۆڕاگری) سالی ١٦٨٨ بە شێوەی ساتێکی بە بڕشت قبوولە. مارکی ئاو هالیفاکس زۆر جار بەناوی کەسایەتییەکی سەرەکی پارێزکاری لەم قۆناغە ناسراوە. هەرچەند کە مەترسییەکی زۆر لە هەموو ئەم فیکرانەدا وجوودی هەیە. عەقیدەی ویگەکان و تۆرییەکان پاش ١٦٨٨ پێوەندییەکی نزیکیان پێکەوە بوو. هیچ کام لە رێکخراوەکان بە واتای نوێ حزب نەبوون. ئەوانە نە سیستەمێکی رەسمیان بوو و نە پێوارەیەکی دروست بۆ بە ئەندام بوون. باشترە ناوی یەککرتوانی بەرژەوەندی گۆڕانکاری لەوانە بێین. کۆشش بۆ ناسینی هەڵوێستی پارێزکارانەی خۆڕاگر لەم دەورانە نادروستە.[٢٢] هەروەها باشە لە بیری نەبینەوە کە بەرەک لیبرال بوو نەک تۆری. ئەو هەم لایەنگری بە شەوقی شۆڕشی سالی ١٦٨٨ بوو و هەم لایەنگری کۆچەرەکانی ئەمریکایی لە دەیەی ١٧٧٠. ئەو، بە پێچەوانەی تامپین، دەیویست لە نێوان ئەم شۆڕشانە لەگەڵ شۆڕشی ١٧٨٩ (فەڕانسا) جیاوازی دابنێ.[٢٣]

یەکێکی دیکە لە فەیلسووفەکانی سەدەی هەژدەیەم کە نووسەرانی پارێزکار زۆرجار بە شێوەی کەسایەتییەکی دامەزرێنەر ناوی دەبەن، دیویی هیومە، ئەگەرچی ئەو زۆرجار فیکری لیبرالی لە مێشکدا گەلالە کردبوو، دەربارەی هیوم باوەڕەکان جۆراوجۆرە. کۆمەڵێک لە نووسەرەکان بە شێوەی ئیلهام بەخشێکی گەورەی ئەندێشە پارێزکاری رێزیان بۆ ئەو دادەنا.[٢٤] نووسەرێکی دیکەی پارێزکار، یان گیلۆر، دەربارەی هیوم دەنووسێ: چۆن دەکرێ پاوێک کە گومانەکانی هۆکاری رەتکردنەوەی خودا، رۆح، مۆعجزات، یاسای سروشتی، ماددە و جستوجۆکراوە، بە پارێزکارێکی باش بناسرێ؟)[٢٥] جیاواز لە مەزهەب

بوونی قووڵ و گومانە وێرانگەرەکانی هیوم هەمیشە بەزاری پارێزکارەکان خۆش نەبوو. دۆکتۆر جانسۆن تەنیا کەسێک نەبوو کە لە وتوویژ لەگەڵ بۆس وڵ، هیومیان بە (تۆرییەکی ئیتفاقی)[٢٦] دادەنا.

زۆربەی توێژەران لەسەر ئەو باوەڕە بوون کە ئیدئۆلۆژی خودئاگای پارێزکاری وەڵامێک بوو بۆ شۆڕشی گەورەی فەڕانسا. خولی ١٧٨٩ هەتا ساڵی ١٩١٤ زۆرجار بە خولی گەشەکردنی ئەندێشە و کرداری پارێزکاری دانراوە.[٢٧] شۆڕشی ساڵی ١٩١٤ هۆکاری سەرهەڵدانی کتێبی بەناوبانگی بەرەک، بەناوی تێرامان، و هەروەها سەرهەڵدانی خودی وشەی (پارێزکاری) بوو. نووسەرانی ئەورووپایی هاودەنگ لەگەڵ پارێزکاری وەکو کالریج، مایستێر، بوونالد، لاموونەێ، شاتۆبەریان، نوو والیس و مولێر، هەموویان باوەڕی خۆیان لە پێوەندی لەگەڵ رووداوە شۆڕشییەکان روون کردەوە و زۆربەیان بەرەکیان کردە سەر مەشقی خۆیان. هەڵوێستی بەرەک لە ئەندێشەی پارێزکاریدا، چ بۆ ستایش بۆ ستایشکارەکان و چ توێژەران کەم و زۆر تا ئەمڕۆ بەرچاو و پێشڕەو ماوەتەوە. بە بۆچوونی بەرەک، شۆڕشی فەڕانسا بە شێوەی رەوەندی بەربلاو و نوێ بوو. ئەم شۆڕشە هەر ئەو خوو و رەوەشتی شۆڕشەکانی ١٦٨٨ و ١٧٧٦ بوو. فیکرەکانی کانوونی شۆڕشی فەڕانسا ئەمە بوو کە مرۆڤەکان هەم یەکسان و هەم ئاشتیخواز بوون. ئەم سازگارییە بە بۆچوونی شۆڕشگێڕان دەکرا لەگەڵ پەروەدەی عەقڵی مرۆڤ و سامانبەخشین بە رێکخراوە کۆمەڵایەتی و سیاسییەکان بە راستەقینە بگەن. بە بۆچوونی بەرەک، ئەم فیکرانە هەڵگری واتا دەروونییە قووڵەکان بۆ سیاسەت بوو. هەر ئەو واتا دەروونیانە بوون کە ئەو و پارێزکارەکانی دوایی لەبەرامبەر ئەواندا دەوەستان. ئەم وەستانە بە هەڵاواردنی راستەقینەی ئیدئۆلۆژی پارێزکاری فۆرمی گرت.

تایبەتمەندی مێژووی دواییئی پارێزکاری لە سەدەی نۆزدەیەم، کۆمەڵێک ناوەرۆکی رووخاو بوو. پارێزکارەکان، بەتایبەت لە بریتانیا، تێدەکۆشان هەتا خۆیان لەگەڵ گەشەی دیموکراسی رێک خەن. بەڵام رێگا هەموار نەبوو.[٢٨] پارێزکارەکان زۆر جار حەزیان لە دەسەڵاتی خەلک یان مافی پرسیگشتی پیاوان

نەبوو. ئەوان بە نەریتی خۆیان (خەلک) یان لە جەماوەری (هەمەلایەنە) و بێ سەر و پا بە جیایان دەزانین. خەلکێک کە سامان و ملکیان بوو تا رادەیەک دەیانتوانی نوێنەرانێکیان هەبێ، بەلام خەلکی ساکار یان بێ سەر و پای هیچنەزان وەها مافێکیان نەبوو. سبات و هۆگر بە خێری گشتی کۆمەلگە پێوەندی بە خاوەنداریتی مال و ملکەوە بوو. نووسەرانێکی وەکو ماتیو ئارتۆلد، تامس کارلایل، سەرهنری مین و و.ە.لکی و بەتایبەت سیاسەت زانانێکی وەکو لۆرد سالیسبوری هێستا لە سەدەی نۆزدەیەمدا نیگەرانی مافی پرسی جەماوەری ساکار و نەزان بوون. بەرەک تەنانەت دەرەبەگەکانی بە چەندین پەلی تر دابەش دەکرد و بە (نوێنەری بەکردەوە) باوەڕی بوو. واتە (ئەمە کە تەنانەت بێ ئەوەی رادەی مافی پرس ببێ، تاکەکان دەتوانن (بەکردەوە) بە هۆی ئەم و ئەوەوە لە کۆمەلگەدا نوێنەریان ببێ).[29] بەرەک رادەی پرسی دەرەبەگەکان هەتا رادەی چوار سەد هەزار مەدەنی پێ دەزانی. لەگەڵ ئەمەدا، پارێزگارە ئینگلیزییەکان بە کردەوە لەگەڵ دیموکراسی زۆرتر لە هاوکێشە ئەوروپایەکانی خۆیان هاتنە ئاراوە.

پارێزکارانی سەدەی نۆزدەیەم دەربارەی پیشەسازی بوون و بەرەو سەرچوونی ئابووری سیاسی لیبرالی زۆر دوو دڵ بوون. لە رێبازی پارێزکاریدا، لە موزر و کالریج بگرە هەتا کابت و دیزرائیلی و چارلێز موراس، ت.س. ئەلیوت و کریستۆفر داوسۆن لەم سەدەدا بزاوتێکی بەهێزی دژی پیشەسازی و دژی تاکخوازی وجوودی بوو. پیشەسازی بوون و تاکخوازی بە واتای زەوالی کۆمەلگە، سوننەت، سیستەم و دینە. لەبەر ئەمە، بە جۆرێک هێلی فیکری پارێزکاری ئاشکرا دژی سەرمایەداری بوونی هەیە.[30] بەم حالەوە، بارودۆخی سیاسی حزبی پارێزکار لە بریتانیا لە سەدەی بیستەمدا لەسەر بنەمای شیاوی سازگاری و دۆزینەوەی سازشی سەرهەمبەندی لەگەڵ خورەوشتی پیشەسازی و دیموکراسی بووە.[31]

جەوهەری پارێزکاری

سێ پانتای بەرین و فەراوان لە موتالای پارێزگاریدا هەیە: پانتای دەولەتی نەتەوەیی)یان دەولەتی نەتەوە) مێژوویی، پانتای زەمانی و پانتای فیکری. هەلبەت

ئەمانە لەگەڵ یەکدا لەمپەری کۆ نین. ئەم سێ پانتایە لە هێندێ موتالادا بە چەشنێکی بەرچاو زۆرجار دووچاوی تەوژم دەبن و دەکەون بەسەریەکدا. هیچ کام لەم پانتایانە، جگە لە لایەنێک لە روانگەی فیکرییەوە، هیچ هەڵوێستێکی جیاواز، یان هەڵوێستێکی پێویستانەی پارێزگارانەیان نییە.

لەسەر بنەمای ئەندێشەی دەوڵەتی میللی و مێژوویی، پارێزگاری هەر تەنیا دەکرێ لە ئاستی بارودۆخێکی تایبەتی مێژوویی و کەلتووری دەوڵەت، بەراستی نەتەوە دابەشی بکرێ. بە وتەیەکی دیکە، ئێمە لەگەڵ پارێزگاری ئەڵمانی، بریتانیایی و فەڕانسەوی رووبەڕووبوونەتەوە نەک لەگەڵ ئەندێشەی بەرین و هەمەلایەنە. ئوسۆلیڤان لەگەڵ ئەم بابەتە یاری دەکا، بەڵام بە تێکەڵاوی ئەو لەگەڵ تەئکیدی فیکری لەسەر عەیبەکانی خەریکە. بەم جۆرە پارێزگاری فەڕانسەوی لە سەرەتادا زۆرتر روانگەی مەزهەبی و ئەخلاقی بوو و بانگەشە بۆ پلە و سیستەمی دین دەکرا. لە بەرامبەر و پێچەوانە، پارێزکاری ئاڵمانی بە روانگە متافیزیکی و مێژووییەکانەوە کە لەسەر ئەندێشەی فەلسەفەی مێژوویی زۆر تەئکیدی دەکرد، بەرەو ئەوە چوو. کارول مانهایم لەگەڵ ئەم بۆچوونەدا بوو و دەیگوت لە پارێزگاری ئەڵمانیدا لەگەڵ (بەرینبوونەوەی فەلسەفە خاڵگەلێک کە بەرەک هێنا بوویە ئاراوە، رووبەڕووبووینەتەوە کە لەگەڵ پرەنسیپی ئاڵمانی تێکەڵ بوون... ئەوەیکە فەڕانسا بۆ سەردەمی رۆشنگەری پلە بە پلە ئەنجامیدا، ئاڵمان لە لایەن ئیدئۆلۆژی پارێزگارییەوە بەوە گەیشت و دەسکەوتی عەقلانی و مەنتقی خۆی لەو وەرگرت).[٣٢] دەرەنجام، لە بریتانیا روانگەی گومانلێکراو و ئەزموونی دەبینین کە لە بابەتی فیکرییەوە ئاڵۆز و چەواشە، لە ئاشتی و سوڵحدایە و یەکگرتوویەکی کەمتری هەیە، بەڵام لە سەرەنجامدا بە ئامانجی سیاسی خۆی دەگا.[٣٣]

لەم پانتادا چەند بایەخێک وجوودی هەیە. لە وڵاتە یەکگرتووەکانی ئامەریکا لە راستیدا زۆر لە پارێزگارەکان ئاشکرا پشتگری لیبرالیزمی کلاسیک بوون. بە بۆچوونی لوئیس هارتێز، (ماف) لە ئەمریکا لە سوننەتی لیبرالیزمی خاوەنداریتی گەورە وێنەوەردەگرێ دەکا.[٣٤] کەسانێک لە ئەمریکا، لە دەیەی ١٩٣٠ لە باوەڕی

لیبرالی کلاسیکی سوننەتیدا دژی (پرۆژەی نوێ) پشتگری کردبا، بەرچەسپ و مارکی پارێزکاریان پێوە دەچەسپاند، ئێستە ئەوەکە رۆزۆلت و وودرو ویلسۆنیان بە لیبرال دەزانی.[35] لە ئالمانیش مەسەلە تایبەتییەکانی یەکگرتوویی سیاسی لە سەدەی نۆزدەیەم، هەلوێستی زالبوونی یۆنکرە سەرەڕۆ پرۆسییەکان، پانتای متافیزیکی بە تەوژمی بیرمەندانی پێشڕەوی ئەوان، بە شێوەی حاشا هەلنەگر رەنگی پانتای ئیدئۆلۆژی پارێزگاری بە خۆوە گرت. لە کۆتایی دەیەی ١٩٢٠دا زۆربەی ئەندێشە ناسیۆنالیست و پارێزگارەکان لەژێر کاریگەرییەتی ناسیۆنال سۆسیالیزمدا بوون.[36] بابەتە ناوخۆیی و بوومیە مێژوویی، کەلتووری و سیاسییەکان لە زۆربەی ولاتەکان لەسەر خوو و سروشتی پارێزگاری شوێنی داناوە.

پانتای دووەم، پارێزگاری بەپێی خولە زەمانییەکان پلەبەندی دەکا. پلەبەندی خولەکان تێکشکان و سەرکەوتنی حیزبە پارێزگارەکان دەکرێتەبەر. لە بریتانیا، پارێزگاری پیلیت جێی خۆی بە دیزرائیلی، سالسیبووری بەخشی و هەر بەوشێوەی درێژەی بوو هەتا (رێگای سەربڕ) مەک میلان و سەردەمی مارگارێت تاچێر لە دەیەی ١٩٨٠. هەرکام لەم قۆناغانەی پارێزگاری مۆر و هێمای تایبەتی کەسایەتیە دەسەلاتدار و پێویستەکانی ئەو سەردەمەیان بە تەوێلەوەیە. وەها دابەشکارییەکی زەمانی لەگەل ئەوەیکە تێگەیشتنی ئاسانترە، دەتوانێ رێکبوونی ئیدئۆلۆژیکی تووشی گوکان بکا.

دوایین لێکدانەوە لەسەر پارێزگاری دەگەڕێتەوە بۆ پلەبەندی فیکری. دوو هەلوێستی گشتی دەربارەی روانگەی فیکری دەکەوێتە بەرچاو. یەکەمیان بەلگە دێنێتەوە کە باوەڕی بێخەوش لە پارێزگاریدا بوونی هەیە، تەنانەت ئەگەرچی ریشەگەلی فەلسەفەی جۆراوجۆریشی ببێ. رێبازە پارێزگارییەکان بوونیان نییە؛ لەبەر ئەمە، هەولدان بۆ پلەبەندیە جۆراوجۆرەکانی پارێزگاری بێسوودە.[37] دووەم، کە روانگەیەکی گشتیترە، باوەڕی بە رێبازە جیاوازەکان لە پارێزگاریدا هەیە. رەنگە لە بابەتی شێوەی بایەخ و فیکرەکانەوە جۆرێک یەکگرتوویی بوونی ببێ. بەلام شێوەیەک کە ئەم فیکرانە لێکی دەدەنەوە لەوانەیە بە دەرەنجامێک لە ریشە

جۆربەجۆرەکان بگـا. گـرفتی ئەندێـشەی دوایـی ئەوەیـە کـە هـەموو جـۆرە سەرسـوورهێنەرەکان لـە نـاوەرۆکـە رەدەبەندییەکانـدا هەیـە. جـاری واهەیـە پارێزگارەکان جیاوازی لە نێوان تۆرییـەکان، سـوننەت پەرسـتان و کردەوەخـوازان دادەنـێن. دەتـوانین لـە دەروونی پارێزگاریـدا پلەبەندیگـەلێکی دوولایەنـە ببیـنین، پارێزکـارانی کۆخـواز و ئـازادیخواز یـان پارێزگـارانی بنـەڕەتی و پـڕاگماتیک.[38] پلەبەندی سێ لایەنەش هەیـە، پارێزگـارانی دواکـەوتووخواز، لایـەنگری بـارودۆخی ئێستا و سوڵحخواز، یان پارێزکارانی ئەزموونخوازی لیبرال، پارێزگـارانی شـاهیدی لیبرال.[39] رەدەبەندیگەلێکی بەربلاوتریش لە ناوەرۆکەکانی پارێزگاریدا هەیە.[40]

ئاشکرایە کە لێـرەدا تـا رادەیـەک هـاوبۆچوونی دەکەوێتـە بـەرچاو. بـۆ واتـا بەخشین بە جۆرەکانی ئەندێشەی پارێزگاری پێویستە سـەرنج بدینـە رەدەبەنـدی پێنچ لایەنی: سوننەتخوازی، رۆمانتیـک، بـاوکسـالاری، لیـبرالی و پارێزگـارانی (راستی نوێ)و لەم پانتادا تاقمی دوایی لە هەموویان نوێتر و دیالۆگ هەلایسێنترە. لەگەڵ ئەمەدا، هیچ کام لەمانە بەتەواوی دەستەی داکووژێنەر نادرێتـە قەڵـەم. ئـەم تاقمانە هەمیشە لە کاری یەکتردا دەسـتتێوەردانیـان هەیـە و لـە زۆرکاتـا هەڵـگری سەرنجی تایبەتین.

پارێزگاری سوننەتخواز زۆرترین واتا گشتییەکان بۆ داب و نەریت، گرێبەسـت و سوننەت لەبەرچاو دەگرن. ئەمە پارێزگارییە کە زیادە لە هـەموو هۆگریمـان بـە بیچمی رایجی بەرەک گرتووە. عەقڵی بۆچوونی زەبوون دەدرێتە قەڵـەم و لەگـەڵ دەمـارگرژی و عەقـڵی کردەوەیـی رووبـەڕوو دەبێتـەوە. یاسـای بنـەڕەتی و دەسەلاتی یاسا دەسکەوتی مرۆڤ نییە بەڵکو دەسـکەوتی ساڵـیانێکی کـردەوەی بەسـەریەکدا کـەوتووە و هەڵـگری پێـشبینی نییـە. ئەگـەر ئاڵـوگۆڕێک روو بـدا بەرهەمی ئەندێشەی مەنتقی پەسندی عەقلانی نییە بەڵکو بەشـێوەی سروشـتی لـە سوننەتەکانی کۆمەڵگەوە هەڵقولاوە. رێبەری، دەسەلات و پلەریزکـراوەکـانی نـاو سروشـتن. هـەر بـەو سـاکارییەی کـە پـشوو دەکێـشین دەسـت دەکـەین و فەرمانبەری. ئیرادە و مافەکانی ئێمە ریشەیان لە رێ و رەوشە کۆمەلایەکاندایە.

پارێزگاری ڕۆمانتیک تایبەتمەندی تایبەتی زۆر لە بیرمەندانی ئاڵمانی وەکو یوستوس موزر، ئادام مولێر، ئەشلگێلەکان. فریدریش نووالیس و هەروەها پارێزگارە ئینگلیسەکان وەکو س.ت. کالریج، ویلیام وردت ورت، سەروالێتر ئەسکاتۆ ویلیام کابێت و ت.س. ئەلیوتە. بەلای زۆرینەی ئەم بیرمەندانەوە حەسرەتێکی زۆر بە ڕابردووی ئارمانجی کراوی سەردەمی شوانی، گوندنشینی و ویچووی دەرەبەگایەتی تووش دێین کە لەگەڵ یوتۆپیای کە دەبێ لە کۆمەڵگە بەرقەرار بێ، تێکەڵ بوە. ناوەرۆکی گشتی ئەندێشەی پارێزکارانی ڕۆمانتیک، پێکهێنەری کۆمەڵگەی دژە پیشەسازی بوو. ئەوانە لە ناخەوە لە شعووری بازرگانی و بایەخە بەیانکراوەکانی ئەو ڕەخنەیان دەگرت. ئابووری سیاسی لیبرال لە بناخەوە بە ناجۆر لەگەڵ سروشتی مرۆڤ دەزانرا. پارێزگارانی ڕۆمانتیک لەگەڵ شێوەیەکی ژیاندا بوون کە سادەتر، مەزهەبی، و تێرکراو لە هەستەکانی کۆمەڵگە بێ. بە شێوەی پارێزگاری سوننەتخواز خوازیاری پلەبەندی سروشتی بوون کە لەودا ورە جوامێری خانەدان و بایەخی پاڵوانانێکی وەکو زۆربەی کەسایەتییە دیرۆکەکانی ئەسکات یان پاڵەوانە خەیاڵییەکانی کارلایل لە ئارادا بن. ئەم شێوە لە پارێزگاری کەمتر نیگەرانی پەست بوون و بەکەم زانینی ڕۆڵی عەقڵ بوو. عەقڵخوازی شۆڕشەکانی ژاکۆبن، چ لە باری غەریزی و چ لە باری عەقڵی بەکردەوە کەمتر دەکەوتە بەر هێرش بەڵکو لە بلندایە سەرگێژکەرەکانی عەقلی بۆچوونی (بە ئاڵمانی Vernunft) چاوی لێ دەکرا. ئەمە ئاشکرا هاوکێش بوو لەگەڵ پانتای کالریج.

پارێزگاری باوک سالارانە هێندێ لایەنە سوننەتخوازەکان و ڕۆمانتیکی لە خۆ گرتبوو. ئەو ئەرکەکانی دەوڵەتی بە پێکهێنانی ژیانێکی خۆش بۆ هەموو مەدەنییەکانی دەزانی و بە جۆرێک لە بەرپرسایەتی سەرمایەداری دەدایە قەڵەم. ئەم پرەنسیپە زۆربەی لە پارێزگاکانی بە ڕێیەکی ڕێنوێنی کراوتری هاندان.[41] بیچمی حکوومەت بە چاوی باوکی خێرخواز دەبینرا کە ئارمانجەکان بەرەوپێش دەبا و پێکهێنانی دەرفەتگەلی یەکسان و عادلانە دەسەبەر دەکا. پارێزگاری باوکسالاری لە دوو سەدەی ڕابردوودا ڕێک بە دووی یەکدا دیتراوە. لە کاری

شافتسبووری لـه دەیـەی ۱۸۳۰ و پاشـان دیزرائیلـی و چەمبـەرلین هـەتا ڕێـی ناوندی پارێزکاری مەک میلان ئەدوارد هـەیس. ئـەم ڕێبـازە هـەر بـەمجۆرە لـە دیموکراسـی مەسـیحی ئـەوروپایی لـە ئالـمان و ئیتالیـای دوای چـەرخی ۱۹٤٥ وجوودی بووە. سازان لەگەڵ بەرپرسایەتی هەڵبژێراوەکان و ڕێککەوتن لەگـەڵ ئەوان، پرەنسیپێکی مرۆڤدۆستانەی بەهێز بوو. لە بریتانیا ئەم ڕووداوە لە پلـەی یەکەمدا دەکرێ لە ئەندێشەی پیاوانێکی وەکو ئاستێلر، سـەدلێر، و شافـسبووری و کاری ئەوانە دەربارەی یاساگەلی کارخانەکان بگرنە بەرچاو. ئـەوان هەمیـشە لە عەقڵخوازی، ڕێبازی بێنتام و ئابووری سیاسی کلاسیک کەڵکیان وەردەگرت؛ لە (یاسای نوێی هەژاران) (۱۸۳٤) بێزار بوون و بە توندی لەسەر ڕۆڵی دەوڵـەت لە دەستەبەر کردنی مەسکەنی بابەتانە، کەشوهـەوای کـار، مـافی کـار و هـەق دەست و کردەوەی بابەتانە لەگەڵ هەژاران تەئکید و باوەڕیان بـوو. لـە کۆتـایی سەدەدا لە بریتانیا ئەم نگەرانییە دەربارەی پشتگری لە بـارودۆخی بابەتانـە بـۆ هەمووان شێوەی پارێزگاری (نەتەوەیـەک) بـەخۆوە گـرت. بێگومـان چۆنیـەتی کاریگەربوونی ئەوە لە سەدەی نۆزدەیەم، کارێکە بۆ توێژینەوە دەبێ.

لـە دەیـەی ۱۸۳۰ بزووتنـەوە و هۆکـارێکی دیکـە هاتـە نێـو ئـەم بزاوتـە باوکسالارانەوە. ئەم ڕووداوە واقعبینانەی هەڵبژاردن بوو. واقعبینی دەربارەی سروشتی گۆڕانی ئەوانە لە ڕاپرسیدا بەشداربوون. ئەم خاڵە لە بەیانییـەی (تـام وورس) (۱۸۳٤) کەوتە بەر ئامازەی سەر ڕابرت پیل.[٤٢] ئەم بەیانیەیە کۆمەڵـێکی بەربلاو لە ئیدەکان نەبوو بەڵکو وادەهاتە بـەرچاو بـە جـۆرێکی بـە تاڵـووکە بـۆ ڕاپرسی پێکهاتبوو. بەم حاڵەوە، زۆربەی بیرمەندان لەسەر ئەو باوەڕەن کە ئەم ڕەنگدانەوە بە جۆرێک لە جۆرەکان گۆڕینی ورە بوو و دەیویست حزبی تـۆری دێرینەتر لەگەڵ ڕادەربڕە نوێکان (یاسای پـەرلـەمانی خەڵـکی) ئاشـت بکاتـەوە. دەوڵەت خاوەن هێز، یاسا و سیـستەمـی بـەهێز، یاسـای بنـەڕەتی سـوننەتی و بەرژەوەندی ماڵی بوونی دەبوو لەگەڵ ڕادەربڕە نوێیەکانی چـینی مامناوەنـدی پێوەندی بەدی بێنێ. ئەگەر حزبی پارێزگار بیویستبا لە ڕاپرسـیدا بـە مانـەوەی خـۆی درێـژە بـدا، دەبـوو لەگـەڵ ئـەوە خـۆ ڕێـک بخـا، ئـەم پـەیامی بەشـە

جۆرەبەجۆرەکانی حزب، بەتایبەت لە دوای تێکچوونی یاسای دانەوێڵە لە ساڵی ١٨٦٤ بە دەستیان گەیشت.

دیزرائیلی بزاقی پیلیتی قاییم کردەوە. رێکخراوەی تازەوە سەر پێکەوتووی ئینگلستان، ئەو ئەندامی بوو، وەرگێرانێکی روونتری لەم باوکسالارییە و واقعبینی گرێدراو بە رادەربڕە نوێکان دەدرایە قەڵەم، ئامانجی ئەوان، کە لە نووئێلی دیزرائیلی بە ناوی سایبل یان دوو نەتەوە هاتووەتە ئاراوە، بناخەی حزبی پارێزگاری میللی بوو کە کۆکردنەوەی سامانی بۆ خۆی، تاکخوازی لیبرالی و دابەشکردنی چینایەتی لە خۆی دوورخستەوە و پارێزگاری دیزرائیلی هەم لە نوێنەرایەتی سیاسی دەگەڕا و هەم باشترکردنی کەش و هەوای پیشەسازی کۆمەلایەتی دەویست. ئەم کارە لەگەڵ رێز و حورمەتی پاشایەتی و یاسای بنەڕەتی دێرینە گرێ درابوو. بەگشتی، ئامانجی ئەو (یەک نەتەوە) بوو. رێز لێنان و ستایشی دیزرائیلی لە ئاست یاسای بنەڕەتی دێرین لە کتێبی یەکەمی ئەودا، بەناوی هەقانیەتی یاسای بنەڕەتی ئینگلیز روونکراوەتەوە کە رێزی خۆی ئاراستەی بەرەک .و کالریج کردووە. باشتربوونی بارودۆخی کۆمەلایەتی و ئابووری زۆر دەرەکی بوو. لەگەڵ ئەمەدا، دەسکەوتی روانگەی دیزرائیلی. جگە لە قبووڵ کردنی ناوخۆی حزب، لە بەرینبوونەوەی بزاواتی راپرسی لە نوێنەرایەتی یاسای خەلک لە ١٨٦٧دا شاراوەتەوە.

سوننەتی باوکسالاری بۆ زیاتر لە سەدەیەک دەوری گرنگی لە حزبی پارێزگاریدا گێراوە. تەئکید لەسەر بەرپرسایەتی و ئەرکی ماڵ و مولکیان، بەرین کردنەوەی مافە سیاسییەکان، سازدانی کەلک وەرگرتن لە دەوڵەت بۆ تەبایی و پاک و خاوێنی و باشتر ژیان بەسەر بردنی نەتەوە، چاو کراوانە جێگای قبووڵ و پشتیوانی و پاڵپشتی کەسایەتیگەلێکی وەکو لۆرد رەندۆلۆف چەرچیل، جۆزف چمبەرلین و کوڕەکەی نێویل لە دەیەی ١٩٢٠ بوون. ئەم پانتایە هەروەها لە تایبەتمەندییەکانی پارێزگاری مامناوەندی مەک میلان لە دەیەی ١٩٥٠ و بڕێک لایەنەکانی سەردەمی سەرۆک وەزیری ئەدوارد هەیس بوو. یەکێک لە تازەترین لایەنگرانی ئەو لە حزبی پارێزگاری بریتانیا، سیریان گیلمورە. گیلمور لە کتێبی

بریتانیادا دەتوانێ دژی سەرهەڵدان و زۆربوونی بێکاری لە دەیەی ١٩٨٠ لە بواری بێهێز کردنی بۆچوونی نەتەوەیەک) کارربکا، دەڵێ: رەخنە لە (یاسای نوێی نەداری)، مامەڵە لەگەڵ سازشی دیزرائیلی سەبارەت بە چاتیستەکان، نیگەرانی دەربارەی یاسای کارخانە، هەموویان بە بەشێک لە سوننەتی پارێزگاری زانراون. دەرەنجام، گیلمورنگەرانی قووڵی خۆی سەبارەت بە روانگەی لیبرالی کلاسیکی هەڵبژێراو لە لایەن زۆربەی هاوڕێ حزبیەکانییەوە لە دەیەی ١٩٨٠ دەری دەبڕێ و ئەگەرچی ئابووری ئازاد تا رادەیەک پێویستە، نابێ بۆ پارێزگاری ببی بە بایەخی دەسەلات. بە بۆچوونی گیلمور، سیاسەت دەبێ هەمیشە لەسەر ئابووری لە پلەی یەکەمدا بێ و قسەی یەکەم بکا.[٤٣]

دروشمی پارێزگاری لیبرال پێچەوانەی دروشمی گیلمورە. ئابووری لەسەرووی سیاسەتەوەیە. بێپسانەوە بۆ ناسینەوەی شعووری پارێزگاری لیبرال دەگەڕێتەوە بۆ سەدەی نۆزدەیەم. رەنگە تا رادەیەک بکرێ بیرمەندانێکی وەکو کۆنستان و تۆکوویل لە ریزی ئەو دابنرێن. لەگەڵ ئەم حاڵەدا، هێشتا جێی قسە و باسە کە ئایا ئەم دەستە بەندیە راستە یان نا؟ پارێزگاری لیبرال حەز دەکا زۆرتر باوەڕە رەسمییەکانی لیبرالیزمی کلاسیک قبووڵ بکا: تەئکید لەسەر تاکخوازی، ئازادی رووخاو، مافە تایبەتیەکان و دەوڵەتی لەگەڵ لانیکەمی دەسەلاتی یاسایی. بەڵام ئەم واتایە لە دەوڵەت، کە زۆرجار لەگەڵ چارەنووسی ئەمپراتۆری تێکەڵ بەیەکە، هەمیشە لەوە توندوتیژترە کە بە شێوەی سروشتی لە لایەن لیبراڵە کلاسیکەکانەوە قبووڵ بکرێ. زیندووبوونەوەی پارێزگاری لیبرال لە پاش ساڵی ١٩٤٥، لە زۆربەی کۆمەڵگە ئەورووپاییەکان، نووکی تیژی هێرشی خۆی کردبووە خاوەنداریتی بەشی گشتی و خەتتە فیکرییەکان دەوڵەتی تەبایان پێکهێناوە.[٤٤]

ئەم شێوە لە پارێزگاری لیبرال شوێنی پێی باوەڕەکانی بەرەک لە کتێبی ئەندێشەکان و برگەکانی دەربارەی کەم و کووڕی هەڵگرتووە. هێندێ کەس کۆتایی دەیەی ١٨٨٠ بە خاڵێکی دەسپێکی باوەڕ پێکراوتری دەزانن. لە بریتانیای دەیەی ١٨٨٠ ئەم باوەڕە لە نێو ئەندامی پارێزگاری (ئازادی سپێنسێری) و

(ئەنجوومەنی پشتگری لە مالکییەت) دێتە ناساندن. ڕێکخراوەگەلێک کە پێوەندی ئەندامەتیان لەگەڵ حزبی پارێزگاردا بوە، وەکو (ئەنجوومەنی مافە تایبەتیەکان) ئەنجوومەنی بە کەماڵ گەیشتنی سیاسی (دواتر یەکێتی خۆڕاگری دەوڵەت)، (ئەنجوومەنی یاسای بنەڕەتی بریتانیا)، (یەکێتی دژی سۆسیالیستی) و ((ئەنجوومەنی ئازادی پیشەسازی) هەروەها حاڵەتی ڕۆحی گشتی پارێزگاریان لە خۆیان نیشان داوە. چالاکییەکانی ئەم ڕێکخراوانە هەمیشە لە پێناوی هێرش بە گەشەکردنی دەوڵەت بووە. پاراستنی سەرپەرشتی دەوڵەت و تایبەتمەندکردنی ئامانجە پێداویستەکانی ئەوانی پێک هێناوە.

ئەم سوننەتە تایبەتە لە لایەن هێندێ لە ئەنجوومەنەکانەوە لە دەورەی پاش شەڕەوە درێژەی پێ درا و بەتایبەت لە دەهەکانی دوایدا کاریگەرییەتی ڕوو بە گەشەی لەسەرانسەری ئەوروپا و ئەمریکادا ڕەنگیداوە. لەوە دەچێ بەناوبانگترین ڕێکخراوە ڕۆشنگەری، ئەنجوومەنی مانت پلرین بێ. لە بریتانیا، (ناوەندی کاری ئابووری)، (ئامانجە پیشەسازییەکان) و لەم دوایانەدا (ناوەندی ئادام سمیت)، (ئەنجوومەنی ئازادی) و (ناوەندی موتالایی سیاسی) ئەم مەشعەلەیان بە دەستەوە گرتووە و هێناویانە. لە کۆتایی دەیەی ١٩٧٠ و سەرەتای دەیەی ١٩٨٠ زۆر لە کەسایەتیە ڕێبەرەکان لە حزبی پارێزگار بریتانیا بەتەواوی جەزبی پارێزگاری لیبرال و تارادەیەک بڕان لە هەموو ناوەڕۆکە سوننەتییەکانی پارێزگاری. سیرکیت جۆزێف و کۆمەڵێک لە کەسایەتییەکانی نەک زۆر بەناوبانگ، نوێخوازی باوەڕی نوێیان بوو کە سیفەتی کرداری دووپات کردنەوەی جەزمی و پلە و پایەی وەکو کۆیلە و نییەتی پاکیان بازاڕی ئازادی لیبرالی. بوو. وتەکانی ئەوان بە کردەوە نەدەکرا لە لیبرالیزمی کلاسیک جیا بکرێتەوە.

ئاخرین تاقمی پارێزگاران، واتە، (ڕاستی نوێ) زیاتر لە هەموویان بەدێ هێنەری دیالۆگە. شتێک نییە کە بە ئاسانی باس کرێ بەم هۆیە تا ڕادەیەک ئەندامی جۆراوجۆر دەگرێتەوەخۆ. ئەم بزاوتە ڕاشکاوانە زۆر لەگەڵ سوننەتخوازی دێرینەتر و سوننەتە ڕۆمانتیکە باوکسالارییەکان جیاوازە.

دژایەتی لێرەدایە کە دەربارەی پارێزگاری دەتوانین بڵێن کە یەکێک لە بزاوتەکانی (راستی نوێ) دەدرێتە قەڵەم. سەرچاوەی بێپسانەوەی ئەو یەکەم پایەداری و بەردەوامی سوننەتی پارێزگاری لیبرالییە، دووەمەن رەخنەگەلێکی دژی سەرەڕۆیی دەیەی ١٩٥٠، بەتایبەت لە نووسەرانێکی وەکو هایک و ئەوکشات کە لە خەباتێکی هەمیشەیدا لەگەڵ گشت شێوە سۆسالیزم و لیبرالیزمە کۆمەلایەتییەکاندا کردوویانەو بێجگە لەمە، شکستە راپرسییەکانی پارێزگارانی باوکسالاری لە دەیەی ١٩٦٠ و سەرەتای دەیەی ١٩٧٠، زۆربەی کەسەکانی رازی کرد کە گۆڕینی لایەن پێویستە. سەرەنجام خەڵک باوەڕیان کرد کە سیاسەتەکان و پەیبردن بە هەمەلایەنەکردنی رێخراوە ئابوورییەکان، بزاقی تەعاونی، بەرێوبەرایەتی کینزی و دەوڵەتی تەبا تێکشکاوە، ئەم سەر لەبەرد دانە بەرامبەر بوو لەگەڵ ترسە ریشەدارەکان لە وەستانی نرخ و باکردنی لە ئابوورییە غەربییەکان لە دەیەی ١٩٧٠دا.

ئەوەی لەژێر ناونیشانی (راستی نوێ) دایە، ئێستاش وەک مەتەڵێکی هەڵناهاتوو ماوەتەوە. هەمیشە ئەوە بە ئالیاژێک (پێکهاتەیەکی فلز لەگەڵ جیوە) لە پارێزگاری لیبرالی سوننەتی، ئەندێشەی ئابووری لیبرالی رێبازی ئۆترش (لۆدویگ فۆن میسیز و فۆن هایک)، ئازادیخوازی توندوتیژی (ئانارکوکاپیتالیزم) و خەڵکخوازی دواکەوتووانە و سەرەتای دەزانن.[٤٥] دەیڤید گرین لە بەرگری خۆیدا لایەنی لیبرالی فراوانتر دەکاتەوە ئەو جۆرە کە رێبازی فریدمن شیکاگۆ و فیکرەکان رێبازی هەڵبژاردنی گشتی ویرجینیاش دەگرێتەبەر.[٤٦] هیچ کام لەم پرەنسیپانە لە باری فیکرییەوە یەک ناگرنەوە. هێندێ ناوەڕۆک، وەک ناوەڕۆکی گرین، ئەگەرچی موتالا بە لایەن لیبرالی نوێ بەرین دەکاتەوە، هەڵگری سەلماندنی ناوەڕۆکی پارێزکاری نوێ یان پرەنسیپی سەرەڕۆی نوێیان نییە. راجێر سکرۆتۆن و هەموو ئەندامی کۆڕی سالیسبوری جیا لە باسەکەن و ئەوانە قبووڵ نەکراون. هەرچەند رەنگە کەسانێک ئەوە ببینن و بڵێن بۆچی وایە، چونکە تەنانەت یەکگرتوویی ئیدئۆلۆژی (راستی نوێ) زۆرتر ئالۆز دەکا، بەلام دەربارەی بزاوتی ئەم کارە عادلانە نییە.[٤٧]

یەکگرتوویی ئیدئۆلۆژیکی رواڵەتی ئەگەر خۆی بە پرەنسیپی لیبرالی نوێ ببستێتەوە، تا رادەیەک لە بەخت و نەسیب بەهرەمەند دەبێ. تەئکید لەسەر سیاسەتی لیبرالی نوێ بە خۆشییەوە لەگەڵ بازاڕی ئازاد رووبەڕووبووەتەوە. وا دێتە بەرچاو کە دەخاڵەتی دەوڵەت بەتەواوی دووچاوی تێکشکان بووەتەوە. سیاسەتە دارێژراوەکانی بەرنامەرێژی دوای جەنگ. دەوڵەتی تەبا و رەبا، وەرگرتنی مالیاتی زۆر، خەرجەکان و کۆی دەسکەوتی گشتی، گەشەی دیوان سالاری. زیادکردنی هەقدەستەکان بێ سەرنجدان بە بەرهەم، و هەرەوەزی گشتی لەوە دەچێ بێ کەلک بن. رواڵەتەن هیچ جێگرێک بۆ ئازاد کە دەبێ بە داوەری نهایی هەموو مەسەلە کۆمەلایەتییەکان (لەگەڵ ئەوانەدا تەندروستی و دەرمان و فێرکردن و بارهێنان) بزانرێ، بوونی نییە.

ئامانجە سیاسییەکان بریتی بوون لە رزگاری تاک لە دەسەلاتی دەوڵەت، بڕینەوە و بەر بەستی مالیاتەکان، کەمکردنەوە و لاوازکردنی دەوری دەوڵەتی تەبا، کۆنترۆلی کەمکردنی دەسکەوت و دەرخستنی پارە، تایبەتی کردنی دەست بە سەرداگرتنی دەوڵەتییەکان. جیاوازی لەگەڵ سوننەتی پارێزگاری لیبرالی لەوەدایە کە لە (راستی نوێ) لیبرالی نوێ پێوارەکانی بازاڕی کردبووە پالپشتی خۆی. سەرمایەداری ئانارشیست (یان ئانارکۆکاپیتالیزم) یان پرەنسیپی ئازادیخوازە توندوتیژەکان لە (راستی نوێ) دا بانگهێشتنی دەوڵەت بۆ چاوەدێری کردن بەسەر مادە سڕکەرە قەویەکاندا، بێبایەخ بینین و لە هێندێ جاردا چالاکی گەورە وەکو باجگیری و دەمارگرژیان دەکرد. دەگوترا ئەگەر کە ئەم بابەتانە لە بازاڕی ئازاددا ببێ لە درێژخایاندا مەسەلەیەک پێکناهێنێ و ئەگەر تاکەکان رێز بۆ ناوبانگی خۆیان دانێن و بتوانن بڕیارنامەیەک بۆ خۆیان بنووسن کە کەسێک زانیاری دەربارەی ئەوانەوە ئاشکراکا، لەو شێوەدا تەنانەت باجگیری و دەمارگرژیش بەپێی پێوارەکانی بازاڕ جۆرێک گۆڕینەوەی شیاو و رەوا دەبوو. هەڵبەت پارێزگارانی لیبرال دانیان بە هیچ کام لەم فیکرانەدا نەناوە و قبوولیان نەکردووە. لە راستیدا، پارێزگارانی لیبرالی وەکو ئەنوک پاول لە بریتانیا ناتوانێ بیسەلمێنێ کە پاک و خاوێنی و دەرمان یان فێرکردن و بارهێنان

پەیڕەوی پڕەنسیپی بازاڕ بن. بەم چەشنە، لەسەر رۆیشتنێکی دوور و درێژ دەربارەی بەرینبوونەوەی بازاڕ لە ئارادایە. زۆر لە بیرمەندان و ئەندێشمەندانی بازاڕ لەگەڵ بەرنامەی (راستی نوێ) پارێزگارانی نوێدا هاو باوەڕنین، واتە هاودەنگ لەگەڵ ناسیۆنالیستی، ولاتپەرستی، کەلتووری نەتەوەیی، نایەکسانی سروشتی، بایەخی ژیانی بنەماڵەیی بە دەسەلاتی باوک سالارانە، فێرکردن و بارهێنانی مەزهەبی مەسیح ئیجباری. پارێزگاری نوێ سکرۆتۆن یان مووریس کاولینگ پێوەندییەکی زۆرتری لەگەڵ هێندێ لایەنە پارێزگارە سوننەتخوازەکاندا هەیە.[٤٨] ئەوانە بە گەرم و گوڕی و لێبڕوانە هاوکێشی خۆیان هەم لەگەڵ باوکسالاری و هەم پارێزگاری لیبرال رەت دەکەنەوە و کەمێک هۆگریان بە ئازادی و یەکسانی هەیە یان لە بنەڕەتا هۆگریان نییە. لە راستیدا مەدەنییەکان لە سەردەمی دوای شەڕ ئازادی و یەکسانیان زۆرتر بووە. بە بۆچوونی کاولینگ، هەم مارکسیزم و هەم لیبرالیزم دەبێ لە یەک ئاستا بکەونە بەر پەلاماری گالتەجاڕ و گومانی پارێزگاران. یەکێک لە ئامانجە چاوکراوەکانی تاقمی سالیسبوری راستکردنەوە و هەڵە هەلگرتنەوەی بەرەو لاچوونی لیبرالیزم لە دەروونی دەولەتی پارێزگاردا بوو. بە باوەڕی کاولینگ، پارێزگارانی راستەقینە دەبێ، نیگەران و دڵ لە دوای مەسەلەگەلێکی وەک پشتگری کردن لە خاوەنداریتی تایبەتی، ئازادبوونی سەبارەت بە چۆنیەتی وەدەس هێنانی دەرامەد و پاراستنی سەرلەنوێی پێناسەی نەتەوایەتی بن.[٤٩]

سروشتی مرۆڤ

پارێزگاری، بێجگە لە رێبازەکانی پارێزگاری لیبرال و (راستی نوێ) کە زۆرتر هۆگری نووسراوەکانی لیبرالی کلاسیک بوون، تا رادەیەک داوەری نەگۆڕی دەربارەی سروشتی مرۆڤ هەیە. بە بۆچوونی پارێزگارانی سوننەتخواز، رۆمانتیک و باوکسالار، مرۆڤ بە و مرۆڤخوازی ئامادەیی بەرتەسکی هەیە کە هەمیشە بنەماڵە، دراوسێ و نزیکان دەگرێتەخۆ. ئێمە بەپێی جەوهەر و سروشتی خۆمان، نەک تایبەتەن، خۆخوازین. غەریزە

زۆرخوازییەکەمان ئێمەی بە شێوەی نەگۆڕ هەڵگری خراپەکاری بارهێناوە، بەڵام تەوەزەلی ئێمە گۆڕەپانی ئەم خراپەکارییەی بەرتەسک کردووتەوە. لەم بارەوە ناتوانین زۆربەی عەقلی خۆمان بخەینە گەڕ. ئەم واتا عەقلانییە لەگەڵ پێچراوەیی مرۆڤدا هاوکێش نییە و لە کێشەدایە. مرۆڤ زۆرجار بۆ ئازادی خۆی و زۆرینەی کەلک وەرگرتن لە سەرچاوەی خۆی هەوڵی داوە بایەخی بداتێ، بەڵام لە هۆگری عەشقی خۆی بە خۆش رابواردن، تەوەزەلی سروشتی و بەهرەمەن بوون لە ژیان ناتوانێ چاو پۆشی بکا. مرۆڤ مەکینەیەکی بیرمەند نییە بەڵکو شەبەکەیەکی پێچراوەیە لە حەز و خۆشەویستی، ئەندێشە و زۆرجار هۆکاری دژ بە یەکن. لێرەدا شتێک کە هۆی شەرمساری بێ، لە ئارادا نییە. لە دووگەڕانی هاودەنگی و سازگاری تەواو، دیرۆکەی عەقڵخوازانەیە. ئەگەر ئەمە بە هۆکاری سەرەتای عەقلی مرۆڤ بزانین، بۆچوونێکی دەرەکییە. ئەم بۆچوونە هۆی سەرهەڵدانی ئەندێشەی گومانلێکراو سەبارەت بە ئارەزووەکانی عاقڵبوونی مرۆڤ دەبێ. ئەم خاڵە دواییە لەگەڵ یەکێک لە دژایەتییەکانی سەرەتای رەخنەگرانی پارێزگار بە پارێزگاری لیبراڵەوە پێوەندی هەیە. باوەڕی وایە کە ئەوانە ساویلکانە دەڕواننە سروشتی مرۆڤ و لەوە ناگەن.

زۆر لە پارێزگاکان نە باوەڕی کۆمەڵگەی پڕ جەماوەریان بە لاوە مانا دارە و نە پرەنسیپەکانی تاک. رەخنە لە تاکەکان هۆیە بۆ ئاڵوگۆڕبوونی دیالۆگی توندوتیژی نێوان پارێزگارانی لیبراڵ و گشت رێبازە پارێزگارەکان. هەر دوو واتا گشتییەکە (تاک و کۆمەڵگەی پڕ جەماوەر) زۆرجار بە بەر و پشتی سککەیەک زانراون. جەماوەر لە تاک و تاقە تاقە پێکهاتووە. لە روانگەی زۆرینەی پارێزگارانەوە، بوونەوەری مرۆڤی لە دەروونی پێکهاتەیەکی پێچراوەی خاوەن کەلتووری مێژوویی و کۆمەڵایەتییەوە گەشە دەکەن. ئازادی تاک بەرهەمی سالیانی گەشەی کۆمەڵگەی دەروونی سوننەتێکی تایبەتی نەتەوەیە. زمان، داب و نەریت، ئەندێشە، بەر لە هەر جۆرە ئەندێشەیەکی چاوکراوانە دەربارەی ئەوانە لە بنەماڵەدا، تاقمە هاوتەمەنەکان، قوتابخانەکان و کار و کرداری بەرامبەری کۆمەڵگە بە دەس دێ. تاکی ئارمانجی و مرۆڤە جیهان

وەتەنەکان پێکهاتەی ئەندێشە و گومانن. ئەو جۆرە کە ژووزف دوومستر دەڵێ: (یاسای بنەڕەتی ساڵی ١٧٩٥ وەکو یاساگەلی بنەڕەتی بەر لە خۆی، بۆ مرۆڤ نووسرا بوو. بەلام شتێکی گشتی بەناوی مرۆڤ لە جیهاندا لە ئارادا نییە. من لە ماوەی تەمەنی خۆمدا فەرانسەوییەکان، ئیتاڵیایەکان، رووسییەکان و... دیوە، بە سایەی نووسراوەکانی مۆنتسکیوییەوە تەنانەت لەگەڵ مرۆڤە ئێرانییەکانیش ئاشنا بووم. بەلام دەربارەی مرۆڤ رادەگەیێنم کە لە ژیانمدا لەگەڵ وەها شتێک رووبەڕوونەبوومەتەوە. ئەگەر وەها بوونەوەرێک لە ژیانا بێ، بۆ من نەناسراوە.[50] راجێر ئەسکرۆتون کاتێ دەڵێ: (تاک شتێکی دەسکرد، بەرهەمێکە کە گرێ دراوە بە ژیانی کۆمەلایەتی مرۆڤەوە)[51] هەر ئەم خاڵە دووپات دەکەینەوە.

بە پێچەوانەی دەربڕینی هەستی زۆربەی نووسراوەکانی پارێزگاری دەربارەی هەستە مێژووییەکان، روانگەی ئەوان سەبارەت بە سروشتی مرۆڤ هەم جیهانین و هەم جیا لە مێژووە. بەلام سەبارەت بەو جیهانی بوونە، بیرمەندانی پارێزکار لەگەڵ لیبرالیزم لە باوەڕدا شەریکن. زانیاری مێژوویی رەنگە بە رێژەبوونی سروشتی مرۆڤ دابنرێ. دەربارەی پارێزگاری، دەبێ بڵێین ئێمە بە پێچەوانەی ئەمە کە بەرەو رۆڵەی تاف و کۆمەڵگەی خۆمانین، سروشت و هۆکاری پرەنسیپی ئێمە مەگۆڕ دەمێنێتەوە. سروشت و جۆری جیهانی شێوە و قاڵبی وجوودی ئێمە دیاری دەکا. لە لایەکەوە، ئەم زانیارییە مێژووییە پارێزگارەکانی بە رەتکردنەوەی باوەڕ دەربارەی مافە سروشتییەکان هاندەدا، بەرەو ئەندێشەی قەراردادی و باروودۆخی سروشتی کێشاوە. ئەم باوەڕانە مرۆڤەکانی لە سوننەتە میللییە تایبەتییەکانی خۆی و رێخراوەگەلێک کە بە ژیانی ئەوان مانا دەبەخشێ، دەکا بە بێگانە. بوونەوەری مرۆڤ ناکرێ لە کۆمەڵگە بەدەر بیری لێ بکرێتەوە. لە لایەکی دیکەوە، پارێزگاران لەسەر ئەو باوەڕەن کە مرۆڤەکان هەمیشە لە دەرەوەی زەمان و ویستەکانی ئەو دەمێننەوە. ئەم باوەڕە هەرچەند کە لە نێوان گۆڕانکاری مێژوویی و سروشتی نەگۆڕێ ئێمە بەدێ هێنەری سازگارییە، بەلام توانایی ئەوەی نییە بە قەناعەتمان

بگەێنێ. نووسەرانی پارێزگار خوازیاری بەرژەوەندین، بەلام خوازیاری هیچ کام لە خەرجە ڕێژەی زانیارییە مێژووییەکان نین.

لەو جێیەدا کە ئێمە لە بابەتی کۆمەلایەتی و مێژووە بوونەوەرێکی دیاریکراوین، پێویستانە ڕەنگدانەوەی وێنە سروشتییە نایەکسانەکان لە بابەت ئامادەیەکان و سەرکەوتنەکان لە کۆمەلگەداین. دەسەلات هەمیشە لە کۆمەلگەدا پێویستە و دەسەلات هەلگری نایەکسانیە. مرۆڤی خاوەن دەسەلات فەرمان دەدا و ئەم و ئەو فەرمانەکانی ئەو بەڕێوە دەبەن. پارێزگاران بە دەسەلات بەڕێوەبەرانی هێندێ ڕێکخراوە یان تاک باوەڕیان هەیە.[٥٢] بەردی بناخەی نایەکسانی هەم لە سروشت و هەم بەرهەمی کەش و هەوای سیاسییە. کۆمەلێک لە خەلک، چ لە باری فیکری و چ لە باری رۆحی و ئەخلاقی، بە شێوەی سروشتی بە سەرووی ئەم و ئەوەوەن. ئەم نایەکسانییە نابێ هۆی شەرمەزاری بێ. ئەم نایەکسانییە ناتوانێ لەگەل ئامێرە کۆمەلایەتی و سیاسییەکان لە بەین ببرێ. هێندێ بۆ فەرماندان لە دایک دەبن و بڕێکی بۆ فەرمانبەری. لەگەل ئەمەدا، دەبێ دەربارەی ئەم خالە بوترێ کە تاقمێک لە پارێزگارەکانی سەدەی بیستەم، چ ئەو کەسانەی کە باوەڕی لیبرالیان هەیە و چ ئەوانەی کە زۆرتر پێڕەوەی بیری باوک سالارانەن، زۆر لەژێر کاریگەری باوەڕی یەکسانی دەرفەتەکان و مەدەنییەتی یەکسانیدان.

سەرەنجام، پارێزگاری دلنیگەرانی رووخان و لەناو نەچوونی و جیهانی بوونی و سروشتی مرۆڤایەتییە. ئەم بیرە گشتییە بە واتای ئەوەیە کە مرۆڤەکان هەمیشە تێکشکاو دەمێننەوە و بە هیچ چەشنێک ناکەونە سەر دەور و ڕێک نابن. ئەم ئەندێشەیە بێگومان مرۆڤ دەخاتە بیری وتەکەی ویرک کە دەیگوت پارێزگاری دەکرێ بە جۆری (شێوەی دژەمەزهەبی و سیاسی بوونی ئەو باوەڕەی مەزەب دەربارەی تاوانی سەرەتا)[٥٣]ی دانا. دوو سەرچاوەی سەرەکی دەربارەی روانگەی رووخاوی سروشتی مرۆڤی لە ئارادا هەیە: ئیلاهیات و کردار. سەرچاوەی ئیلاهیات روانگەیەکی دێرینەترە. لە ئیلاهیاتی مەسیحیدا ئەم ئەندێشە لە پلەی یەکمدا بە باوەڕێک بۆ تاوان و گوناهی سەرەتا

(ناوبراو لە کتێبی پیرۆز) دەگەڕێتەوە. ئێمە لە دنیایەکدا ژیان دەکەین پڕە لە گوناە و تاوان. هیچ کارێک ناکرێ مەگەر ئەوە کە جەماوەر و کۆمەڵگە دژی گەندەڵ کردەوە لە خۆ بنوێنن. ئەمە بارودۆخی مرۆڤایەتییە و شەرت و مەرجی بوونی ئەو دەدرێتە قەڵەم. لە (شاری مرۆڤ) لەگەڵ ئیلهام لە واژەی (شاری خودا) کە ئەگوستینی قەدیس بەکاری بردووە) گشت دەسەلاتی سیاسی دەکرێ بۆ هەڵبژاردن و ئەنجامدانی باشترین کار لە نێوان خراپترین کارەکان کەڵکی لێ وەربگیرێ. ئەو جۆرە کە مستێر گوتوویە: (لە کارەکانی مرۆڤدا، هەر شتێک بە هەمان شێوەی خراپی و رۆژەڕەشی خولقێنەری ئەوە).[٥٤] مستێر دەربارەی رەوشتی ناحەز و بە گەندەڵ کێشراوی مرۆڤایەتی زۆر زیاتر لە ئەدمۆند بەرەک دڵ کرمێ بوو.[٥٥]

لەگەڵ بوونی ئەم راستییەدا کە پارێزگارانێک لەم سەدەدا هەن کە بە ئەندێشەی مەزهەب تێکشکاون و هەلگری ریفۆرم نەبوون باوەڕیان هەیە، زۆری دیکە هەن کە ناتوانن ئەم بۆچوونە قبوول بکەن.[٥٦] لە راستیدا هێندێ بێ چاو کردنەوە ناوەڕۆکە دینییەکان رەت دەکەنەوە. سوننەتێکی بەهێز لە پارێزگاری دژە مەزهەبیدا هەیە کە دەربارەی پێشکەوتوویی فیکری ئەم سەدەیە گومانی تێدانییە. پارێزگارانی دژە مەزهەبی بەوەی کە بەربلاوانە دەتوانن ئەوە مەسەلەکی کردەوەی رووخاو و ریفۆرم هەڵنەگر ناو بنێن، باوەڕیان هەیە. ئەم باوەڕە لە بەرژەوەندی ئەندێشەی ئەخلاقی، ئاشنایی ناسی و دەروونناسی جەخت دەکەنەوە. باوەڕی بنەڕەتی ئەوەیە کە مرۆڤەکان بەپێی ئامادەییەکان و لێهاتووییەکانیان لە تێگەیشتنی جیهان ناتەواون. هەموو ئێمە پاشەکەوتێکی زۆر کەممان لە زانیاری لەبەر دەستایە. هەروەها لە بابەتی مێژوو و کۆمەلایەتییەوە ئاسۆمان بەرتەسکە. لێهاتوویی پێڕاگەینی عەقڵی و زانیاری مرۆڤ زۆر لاوازە و ناتوانین باوەڕ بەوە بکەین. لەبەر ئەمە، داب و نەریت و سوننەتی رێنوێنانی باوەڕ پێکراوتر بو رێنوێنی مرۆڤ دەدرێتە قەڵەم. ئەم زانیارییە بەرتەسک و لاوازەی مرۆڤ لە دیاری کردنی خێری دەم و ئەو شتێک نییە کە گۆڕانکاری بێنێتە ئاراوە. ئەمە راستییەکی جیهانی مرۆڤە. هەر ئەو جۆرە کە پاشەکەوتی

گشتی مرۆڤ زۆر دەبێ، تەنانەت لە ناخی کەلتووری خۆماندا مەحکوومین کە بە نەزانییەگشتییەکەی خۆشمان زیاد بکەین. دەور و رۆلی بەکردەوەی ئێمە حاشا هەلنگرە. بەم جۆرە، بێجگە لە باوەڕی پارێزگاری لیبرال. گریمانەی گشتیتری پارێزگاری ئەوەیە کە پڕەنسیپی مرۆڤ ناتەواو و خاوەن عەیبە و وەکو ئەندێشەی سیاسی ئەو دەمێنێتەوە.[٥٧] لەبەر ئەمە، ئەندێشەیەکی سیاسی کە لە کەمالخوازی مرۆڤ دەدوێ، مایەی بێزە.

عەقل و کردەوە

بەر لە هەموو دیالۆگێک دەربارەی باوەڕە ئابووری و سیاسییەکانی پارێزگاری، گرنگە کە یەکێک لە شاراوەترین و پێچراوەترین بەلگەکانی ئیدئۆلۆژی پارێزگاری بزانین. ئەم بەلگەیە پێوەندی بە ئاشکرا کردنی جەوهەری کردەوە و رۆلێ عەقلی مرۆڤەوە هەیە. لەم بارەوە لە بەشەکانی پێشوودا بە گشتی باسمان لێوە کرد و ئێستا دەبێ ئەم بابەتە پەرە پێبدەین.

چونکە دەسپێکی پارێزگاری لەگەل دیارەی بەلگەکانی سەرکردەی عەقلخوازی شۆڕشی فەرانسا پێوەندی بووە، هەمیشە هەستی دژایەتی عەقلخوازی لە ئیدئۆلۆژی پارێزگاریدا لە ئارادا بووە. روانگەی پارێزگاری سەبارەت بە پێوەندی عەقلخوازی لەگەل ئەندێشەی سیاسی گومان لێکراوە؛ راسل کەرک دەلێ: (هەر پارێزگارێکی چاوکراوە لە تێگەیاندنی بنەڕەتی سیستەمە فیکریە پێچراوەکان و مەتلەبە شاراوەکان و پڕ شاتوشووت بە بێگاری دەزانێ؛ ئەو تکنیکی بەلاوە باشترە لە جۆش و خورۆشی رادیکالەکانە.[٥٨] نەبوونی هۆگری بە فەلسەفەی سیاسی سیستماتیک و دەزگایی، باوەڕ بە کردەوەخوازی زۆرتر، پانتای گومان سەبارەت بە ئەندێشەی سیاسی، بووەتە هۆ کە پارێزگاران لە بەرەک هەتا ئوکشات بە رەتکردنەوەی دەوری ئینحساری عەقل لە سیاسەت دەس بەکار بن. بەم حالەوە، تاوانە ئەگەر پارێزگارانی سوننەتخواز، رۆمانتیک و باوکسالار بێ مەنتق و لایەنگری کردەوە دژەعەقلانییەکان دابنێنین. ئەو جۆرە کە ئەسکرۆتون گوتوویە: چونکە هیچ

سیاسەتێکی گشتی پارێزگارانە لە گۆڕێدا نییە. ئەم بۆچوونە هاتووەتە ئاراوە کە هیچ ئەندێشەیەکی پارێزگارانە لە دەسا نییە.[٥٩]

بنەڕەتانە، زۆربەی پارێزگارەکـان جیـاوازی نێـوان دوو جـۆر عــەقڵ وەبـیر دێننــەوە. ئــەم جیاوازییــەی نێــوان (بــەکــردەوە) و عەقــڵی (سیـستەمــی) کــە دەگەڕێتەوە بۆ ئەرەستوو، هێندێ لـە پارێزگـارانی سـوننەتخواز لـە سـەردەمی شۆڕشی فەڕانسادا کەڵکیان لێ وەرگرتووە. بە بۆچوونی زۆر کـەس، جیـاوازی زۆر تیــشکی نەخراوەتــە ســەر و نێــوان (عــەقڵ) و (غــەریزە) و (شــهوود) دەردەکەوێ. مستێر لەسەر ئەو باوەڕەیە کە فەلسەفە بە شێوەی گشتی (قـوڕی گیراوەی پێوەلکانی مرۆڤەکان دەخوا و پـیر و گەندەڵـی دەکـا). بـە وتـەی ئـەو فەلسەفەی نوێ، (لە ئێستەدا ئامـادەخوازتر و لـە خۆبـایتر لەوەیـە کـە هۆکـارە پڕەنسیپەکانی جیهانی سیاسەت وەربگرێ) ئامادەیی و لێ هاتوویی لـە شـهوود لــە جیهــانی مەعنــەوی ئێمــە لــە بوونــەوەران جیـا دەکاتــەوە نــەک عــەقڵ. دامەزرێنەرانی یاسای راستەقینە (زۆرتر لەسەر بنەڕەتی غـەریزە و مـەیل کـار دەکەن هەتا لەسەر بنەمای عەقڵ).[٦٠] بەلای یۆستوس موزرەوە ئـەم بـاوەڕە بـە شێوەی رووبەڕووبوونەوەی نێوان ئەندێشە، کـە وشـک و ڕەق و سـەر پێیـە و ژیـان کـە چـالاک گەشـەکەرە، بـەلام لەگـەڵ ئـەوەدا ریـشەی لـە داب و نەریتـە دێرینەکاندا هەیە، دێتە ئاراوە.[٦١]

بەرەک لە نێوان بنەبڕ و بنەڕەت جیاوازی دادەنی.[٦٢] پڕەنـسیپ، کـە بـەرەک ئەوانە نەبەدڵ بەکار دەبا، ریشەیان لە داب و نـەریت و سـوننەتا هەیـە و لەگـەڵ عەقـڵی وشـک و رووتی متـافیزیکی جیـاوازن. بـەرەک بۆچوونـەکانی خـۆی دەربارەی متافیزیکی عەقڵی رۆشـنگەری راشـکاوانە لـە کتـێبی نووسـراوەکـان گوتوویەتی: (چوار سەد ساڵ بەسەر ئێمدا تێپەڕێ؛ بەلام بە باوەڕی من، ئێمە لە بابەتی ماددیەوە گۆڕانکارییەکمان بەسەردا نـەهاتووە... بـە سـایەی خـۆڕاگری بێزارانەمانەو لە ئاست نوێسازی، بە سایەی کـەم بزووتنـەوەی سـاردی خـووی میللی خۆمان، هێشتا مۆر و هێمای باوباپیرانی خۆمان بە تەوێڵەوە مـاوە. ئێمـە گەورەیی و شیاوی ئەندێـشەی سـەدە چواردەیـەمان لـە دەس نـەداوە؛ و هـەتا

ئێستەش بە وردبینی لە نێوان وەحشیان و بارهاتووەکاندا دەس بەکار نەبوون. نە چووینەتە سەر باوەڕی رسۆ، نە بووینەتە موریدی ولێتر، (باوەڕی) هلوسیوس-یش لە نێو ئێمەدا پێشکەوتی نەبووە پڕەنسیپی گرنگی حکومەت ئەنجام نەدراوە).[٦٣]

پێ داگری جێی بۆچوونی بەرەک ئەمە نەبوو کە بوونی هەر چەشنە عەقلێک لە سیاسەتا بێهێز بکا، بەڵکو باوەڕی بوو کە نابێ سیاسەت لە رێگوزەری واتا لە ریشە هەڵکەنراوەکانی وەکو مافە سروشتییەکان دیاری بکرێ. حەقیقەتی هەستی رێخراوەیەک یان داب و نەریت لە درێژەی زەماندا نیشاندەری بوونی یەک عەقلانییەتی کرداری زاتی بووە کە هەمیشە لە یەکەم چاوپێکەوتندا نەکەوتووەتە بەرچاوی تەماشەکەر. گۆڕانکاری شتێکی پێویستە، بەڵام نابێ لەگەڵ پێشمەرجێک لەسەر بنەمای باوەڕە وەلانراوەکانی پێشوو دابمەزرێ، بەڵکو دەبێ سەرنج بدرێتە مەسەلە دیاریکراوەکان و رۆحی رێخراوە پێوەندیدارەکان. لە نێو بردنی رێخراوە کۆمەلایەتی و شیاوەکان دووپاتبوونەوە لەگەڵ پێشمەرجە عەقلانییە نوێکان، یەکەمین تاوانی شۆڕشگێڕانی فەرانسەوی بوو. وەها باوەڕێک بەلای یۆستوسیشەوە هەیە: (لە هەر لایەک لەگەڵ داب و نەریتە دێرینەکان رووبەڕوو دەبم کە لەگەڵ بۆچوونی گشتی مۆدێرنی ئێمە هاوکێش نییە، بە خۆم دەڵێم بەڵگەیەکم نییە کە بیر بکەمەوە باو باپیرانی ئێمە گەوج بوون. لەبەر ئەمە، مەسەلەکە شی دەکەمەوە و دەیدۆزم هەتا وەلامێکی مەنتقی بۆ بدۆزمەوە، و ئەو دەم کە دۆزیمەوە دەتوانم بە گاڵتەجاڕ بێم بە دەوری کەسانێکدا بێم کە بە نەفامی هێرشیان دەکردە سەر داب و نەریتی دێرینە).[٦٤] واژەناسی مایکێل ئوکشات بۆ ئەم بابەت، دەسەلات بەخشین بە زانیاری بەکردەوە بەسەر زانیاری تکنیکیدایە. زانیاری بەکردەوە لە ناخ و لایەن سوننەتەوە کار دەکا، ئێستە کە زانیاری تکنیکی هەموو شتێک دەگۆڕێ و ساکاری دەکا.[٦٥]

گشت پارێزگارەکان بەتەواوی لە چواچێوەی ناوبراودا ناگونجێن. پارێزگارانی رۆمانتیک، وەکو کالریج، تەئکیدێکی زۆری لەسەر بۆچوونی گشتی

ئاڵمانی (عەقڵی فەلسەفی) لە قبووڵ کردن لەگەڵ (فام) دەکەنـەوە. عەقـڵی فەلـسەفی واتای گشتی دەگرێتەوەخۆ، لە حاڵێکدا کە فامی سروشتی بڕبڕ و لەت لـەت دەکـا.[٦٦] عەقڵ لان کەم دەبێ بە مودێلی گـشتی ئەنـدامی کۆمەڵـگە. لـە ئەندێـشەی کالریجـدا، مەکتەبی بێنتام و ئابووری سیاسی لیبرالی وێنەگەلێکن کە بڕبڕ بـوونی دڕۆزنانـەی فامی کۆمەڵگەن. بەم حاڵە، پارێزگاری لیبرال کـە لـە راسـتیدا پـشت ئەسـتوورن بـە بەرهەمی ئامێرخوازانەتر لە عەقڵن کە لە ئابووری سیاسی لیبرالیدا هاتووتە ئـاراوە،، لە جیهانی کردەوەخوازانەی سەردەمی رۆشنگەریدا ژیوار دەکـەن کـە کەوتوونەتـە بـەر پـەلاماری رەخنـە و رەتکردنـەوەی زۆرینـەی پارێزگـارانی سـوننەتخـواز و رۆمانتیک.

باوەڕ بـە بـوونی دوو جـۆر عـەقڵ، زۆر لـە پارێزگـاران بـەرەو دوو بـاوەڕ بـە دووجۆر راستی هاندراون. ئەمانە بـریتین لـە راسـتییەکانی عـەقڵ و مـەنتق کـە لـە ئاقاری ئەندێشەدا بوونیان هەیە. ئەم راستیانە رەنگە لەگەڵ دنیای ئەزموونی کـە لـە ژیانی رۆژانەدا بوونی هەیە، پێوەندی نـەبێ یـان پێوەندییـەکی زۆر کـەمیان هـەبێ. راستەقینە بـە کـردەوە داڕژاوە لەسـەر داب و نـەریت و سـوننەتە. دامەزرێنـەرانی یاسای راستەقینە لەسەر پرەنسیپی ئەم هۆکارە بەکردوەکـار دەکـەن.[٦٧] ئـەو جـۆرە کە ئەمرۆ دەڵێن: (کردەوەیەک کە خۆی زۆر لەگەڵ کەش و هەوای تاکی هـەر کـەس دێنێتە ئاستێک و دەزانێ چۆن کەڵک لەو وەربگرێ پاکسازی زۆرتـری لـە ئەندێـشە هەیە کە زۆرینەی بارودۆخی دیاریکراو دەخاتـە پـشتگۆی).[٦٨] کاتێـک راسـتییەکانی عەقڵی بوچوونی دەربارەی هەستی دێتـە ئـاراوە، لادان دێتـە گـۆڕێ. ئـەم بـاوەڕە ریشەی سکالای مستێر دژی دروست کردنی شاری واشینگتۆن بوو کە بە پێشبینی تووشی شکست دەبوو چونکە بەرهەمی لێکدانەوە و هەڵوێستی عاقلانە بوو.[٦٩] وەها بنەڕەتێک بەڵگەی مایکێل ئوکشات لەم بارەوە پێکدێنێ کـە فێربـوونی چێـشت لێنـان یان لێخوڕینی دووچەرخە لە لایەن خوێنەدنـەوەی کتێبـەوە. هەڵـەیە. ئـەم کـردەوە ناکرێ لە میتۆدی تەکنیکی وەربگیرێ.[٧٠]

جیاوازی نێوان جۆرەکانی عەقڵ تا رادەیەک دەربارەی دژایەتی پارێزگـاری لەگەڵ گومانەکانیش رۆشنکەرەوەیە. ئەوانە باوەڕیان هەیە کە دووجۆر گومـان

هەیە. گومانی بێخەوشی گریمانەی رەخنەی رادیکاڵ سەبارەت بە هەرچەشنە باوەڕی مرۆڤایەتییە کە لە ئامێرە عەقڵیەکان بۆ گەڕانەوەی عەقل لە جێی خۆیدا کەڵکی لێوەردەگرێ. پارێزگاران وەها باوەڕێکیان نییە. ئەم رەوتە گوماناویە بە تەوژم لە ئاسەواری دەیڤید هیوم و لەگەڵ میتۆدی ئەزموونی ئەو دەربارەی هۆش و شعوور هاتووتە ئاراوە. ئەو بەم باوەڕەوە دەربارەی مێژوو، سروشتی مرۆڤ و داب و نەریت زۆرتر تەئکیدی کردووە.[٧١] ئامانجی راستەقینەی هیوم عەقلی تەنیای سەردەمی رۆشنگەری لە زانینناسی و ئەخلاق دایە. زۆربەی پارێزگاران لایەنی گشتی بەڵگەکانی هیوم، بەتایبەت نووسراوەکانی ئەو دەربارەی دین، دەرکیان کردووە.

دووەمین شێوەی گومانەکان، کە تایبەتی پارێزگارانی سوننەتخواز و باوکسالارییە، بە رەشبینی دەربارەی گەیشتن بە عەقلی بۆچوونی بەرتەسک بۆوەتەوە. ئەم گومانە، گریمانەی فەلسەفی لەم بارەوەیە کە ئایا ئارمانجە عەقڵانییەکان هەڵگری بەرهەمن؟ یان لە راستیدا ئایا بەپێی بنەما مانایان هەیە یان نا؟[٧٢] لە پلەی یەکەمدا زۆر لە پارێزگارانی رۆمانتیک دەبێ لەو باوەڕە هاوێر بکرێن. هەر ئەو جۆرە کە پێشەکی باسکرا، ئەمانە خوازیاری بە مانەوە لەگەڵ جێی متمانەی واتای عەقلی فەلسەفین. لێرەدا هێندێ جێگا بۆ سکالا ماوەتەوە. دووەم، پارێزگارانی لیبرالیش بە باوەڕە گرێدراوەکان بە سروشتی مرۆڤ، عەقڵی ئامێری، و جەوهەری چالاکی ئابووری، کە لە شێوەی دوو دڵیدا پارێز دەکا، ئیمانیان هەیە. بە لای پارێزگارانی لیبرال و لایەنگەلێک لە باوەڕە بازارخوازە (راستی نوێ) واتای دڵ خۆشانەیان لە حەقیقەتی عەقلانی بن بڕکراو بوونی هەیە.

لە پارێزگاری سوننەتخوازدا پڕەنسیپی کرداری مرۆڤ عەقلی بۆچوونی نییە، بەڵکو داب و نەریت، دەمارگرژی و عادەتە. ئەم کردەوانە هەڵگری عەقلی بە کردەوەن. بە بۆچوونی مستێر، دەبێ لانکە بە دەمارگرژی دەوری تەنرابێ هەتا منداڵ زۆرتر هەست بە هێمنایەتی بکا. ئەم دەمارگرژی و عادەتانە لە کەش و هەوای مێژوویی و کۆمەڵایەتی تاکەوە سەرچاوەیان گرتووە. دەمارگرژی هەر

تەنیا کردەوەی کـوێر و غەیرەمـەنتقی نییـە، بەڵـکو پێچەوانـە، (پـێش داوەری) ییە،شەهدی گیراوەی ئەزموونی بەرەی رابردووی دێرینە. میتۆدێکە بۆ زانـینی ئەمەی کـە چـیبکـەین، لـەبنـەڕەتـدا بەسـەر عەقڵی رووتـا زاڵ و لـە پێـشترە. دەمارگرژی هەڵ بۆ هۆکار دەرەخسێنێ کە بزانـێ، بـەبێ ئەندێـشە لـە ئـەخلاق سیاسـەتدا، چ دەکـا. کـارکردن لەگـەڵ دەمـارگرژی کـارکردنی شـتێکە کـە باوباپیران ئەنجامیان داوە. ئەم کارە لـە زاتی خۆیـدا، سـوننەتە. سکرۆتۆنـشی دەڵێ: (کاتێک مرۆڤێک لە پێناوی سوننەت کاردەکا، ئەوەی کە ئێستە ئـەنجامی ئەدا، بە ناوی شتێک کە هەقی بە وێنەیەکەوەیـە کـە لـە ناوەنـدی بەرژەوەنـدی ئێستەی ئەو بەولاوەتر دەڕوا، دیبینێ و بەوەیکە پێـشەکی ئـەنجامی گرتـووە و سەریش کەوتووە، پەیمان و بەڵێنی لەگەڵ دەبەستێ).[٧٣] بەرەک ئەم کردەوە بە هەق (کردەوەی بێئەندێشە) نـاو دەنـێ. ئـەو جـۆرە کـە هەمپـشرمانک دەڵـێ: بۆچـوونی بـەرەک دەربـارەی دەمـارگرژی (پـشتگری لـە گریمانـە تۆژینـەوە نەکراو کە بـە نـاوی دەرەنجـامی یارمەتییـە فـۆرم گرتووەکـان بـە رابـردووی کۆمەڵـگە، بـاوەڕە سیاسـی و ئەخلاقییەکانیـشی دروسـت دەکـا... بـەرەک بـێ سەرنجدان بە ناوەڕۆکی خودی دەمارگرژی، پشتکی ئەو دەکا، چونکە کـردەوە مرۆڤ بە هۆی کۆمەڵگەیەکی پێشبینی کراوتر و هەڵگری ئیدارە کردنتر نیـشان ئەدا).[٧٤] دەمارگرژی بە هـوی پایـەداربوونی خـۆی، جەوهـەری سـوننەتەکان و کردەوەی مرۆڤ پێکدێنن و دروسـت دەکـەن. رێبـازی ژاکۆبنـەکان و هـەموو پرەنـسیپی سیاسـی وەکـو یـەک هـەوڵ دەدەن هـەتا بـەناوی رۆشـنگەری دەمارگرژی لە ناو پاک بکەنەوە و لە بەینی بەرن. سەیر نییە کە بەرەک تـوانی لەگەڵ تەئکید و شەوقێکی زۆر بڵێ (سوپاس بۆ خوا کـە رۆشـنایی رۆشـنگەری بە بەشی ئێمە نەبووە).

سەرسووڕمان لێرەدایە کە یەکێک لە دەسکەوتەکانی سەرنج بە دەمارگرژی، عادەت و داب و نەریت، لەبەر ئەمە بە سوننەت، ئەمەیە کە مێژوو پیچمێکی بەرز بـەدەس دێنـێ. بـەرەک لەگـەڵ بەڵـگەکانی خـۆی دەربـارەی سـوننەت بـەرەو واتایـەکی دەوڵـەمەند لـە مێـژوودا کێـشرا. ئـەو بـێ ئـەوەی بزانـێ رچـەی بـۆ

بەرزەفڕی و پیشکووتنی مێژوویی لە سەدەی نۆزدەیەم، بەتایبەت لە ئالـمان، شکاند. ئەم کارە بووەتە هۆ کە بەراوردەکانی نێوان هێگل و بەرەک ئەنجام بدرێ. لەم بوارەدا دەبینین کە پارێزگارانی ڕۆمانتیک و سوننەتخواز لەگەڵ یەکدا یەکگرتوویيان هەیە. هەر دوو مێژوو بەناوی سەرچاوە و تێڕامانی ئامانجی قووڵ و مەعنەوی، بە چاوی کۆتاییخوازانە سەیری دەکەن. خاڵێک کە زۆرتر پارێزگاران لە وەها تێڕامانێکی مێژووییدا بەشدار دەکا ئەمەیە کە نەکا مێژوو بێ کۆتایی چاوی لێ بکرێ، واتە ئەندێشە و چالاکی مرۆڤ تەنیا جیلوەگەری خولێکی مێژووی تایبەتی بێ کە هیچ مانا و ئامانجێکی بالاتر، یان بەولاوەتر لە خولی ئێستای ئەندێشە بێ. پارێزگار، بەراستی ناتوانن وەها ڕێژەخوازییەکی مێژوویی بگرنە ئەستۆ.

سیاسەت و دەوڵەت

زۆربەی ڕێبازە پارێزگارییەکان ژیانی سیاسی بە شێوەی کۆی ئەندامەکان چاو لێ دەکەن. ئەم پارێزگارییە سەبارەت بە تاکخوازی بە گومان و ڕەشبینە. لە کۆتایدا، مێژوو بە شێوەی پلەبەندی دەبینن، واتە لێهاتوویی ڕێبەری و داوەری سیاسی کەم و لە بەردەستی تاقمێکی کەمدایە. دادپرسی سیاسی تایبەتی لێزانانە. پارێزگاری لیبرال، بەتایبەت ڕادەی توندوتیژتری ئەو واتە بیرمەندان (ڕاستی نوێ) باوەڕێکی ئەوتۆیان نییە.

ڕوانگەی ئۆرگانێک هەلگری ئەم باوەڕەیە کە کۆمەلگە شتێکی دەسکرد یان ماشێنی یان مکانیزم نییە بەڵکو لە پێوەندی بەرامبەری بەشە گرێدراوەکان پێکهاتووە. زۆربەی پارێزگارەکان، لەگەڵ هەلاواردنێکی زۆرکەم، بە پێوارەی ئۆرگانیزمخوازی یان وەک یەک بینینی کۆمەلگە لەگەڵ زیندەوار پێواویانە. لەم ئۆرگانێکە گشتییەدا، هەر تاکێک جێی خۆی هەیە. گۆڕین یان ڕیفۆرم دەبێ سازگار و هاودەنگ لەگەڵ دەنگی گشتی ئۆرگانیزمدا بێ. بیرمەندانێکی وەکو لامۆنە، مستێر و مولێر بەم ئەندێشە ئۆرگانیکییە واتای مەزهەبی و عێرفانی دەبەخشن. ڕەنگە توندوتیژترین وێنەی ئەم حەز و مەیلە فریدریش نووالیس لەگەڵ کتێبی مەسیحییەت یان ئەورووپا بووە کە دەوڵەتی بە ئۆرگانیزمێکی

گەورە (مرۆڤێکی وەکو دێو) زانیوە.[٧٥] زۆرینەی پارێزگارانی دژەمەزهەبی پێوارەی ئۆرگانیزمیان تەنیا بۆ مودێل کردنی بایەخی کۆمەڵگە و نەتەوە بەکاریان بردووە.

ژیانی سیاسی بەشێک لە شانۆی بەربلاوتر، مەزهەبی یان دژەمەزهەبی، زانراوە. سیستەمێکی نەگۆڕ لە جیهاندا بوونی هەیە. سیستەمی سیاسی یان ئەخلاقی نە دەکرێ دابێ و نە بەتەواوی ئەو دەست پێ بکرێ؛ بەڵکو ئەم نەزمە ناوەڕۆکی هەناوی ڕێکخراوە سیاسی و ئەخلاقییەکان پێکدێنێ. ئەم سیستەمە لە گشت جیهان وەرگیراوە. کۆبان دەڵێ: (سەرانسەری ژیانی بەرەک کڕنۆش بردنە بەر دەرگای رازی گەورەی ژیانی کۆمەلایەتی بوو).[٧٦] نووسەرانی پارێزگار سروشتی ئەم نەزمەیان بە شێوەگەلی جۆراوجۆر لێکداوەتەوە. شعووری مەزهەبخوارتری وەکو مستێر، خوداوەند بە پەروەردگاری بە سیستەم دەزانی. بە باوەڕی ئەو، ڕێخراوەکان، (بە رادەیەک بەهێز و پایەدار هەن کە هۆی پلە و مەقامی خوداییان هەیە).[٧٧] بە بۆچوونی مستێرەو (هەتا رادەیەک کەمتر بەرەک) شۆڕشی فەڕانسا کردەوەی شەیتانی دژی سیستەمی خودا بوو. ئەم بوچوونە دینیە لە واتای نەزمدا هێشتا لە سەدەی بیستەمەدا بەلای هێندێ لە پارێزگارانەوە دەبینرێ.[٧٨] گشت نووسەرانی کاملبوونی مێژووی دژەمەزهەبی کۆمەڵگە و سوننەت بە چاوی نەزمێکی گرنگ و پڕمانا دەبینن. هێندێ جار، ئەم نەزمە ناوەڕۆکی دینی ڕەت دەکاتەوە. لە بریتانیای دوای ١٩٤٥، مایکێل ئوکشات وێنەی وەها پارێزگارییەکی غەیرەمەزهەبییە.[٧٩]

حەز و مەیلەکانی کۆمەڵگەخوازی و دژی تاکخوازی پارێزگاری، تارادەیەک لە پێوارەی ئۆرگانیزمەوە سەرچاوە دەگرێ. تاک بەشێک لە ئۆرگانیزمی گشتییە و بوونی ئەو، لە لایەن گشتی ئوزگانیزمەوە شعوور قبووڵی نییە. لەگەڵ ئەمەدا، فیکری گشتی جەماوەر و کۆمەڵگە تارادەیەک کاڵ و سەرەتای ماوەتەوە. بە بۆچوونی نیسبت، کۆمەڵگە (تێکەڵییەکە کە لە سوننەت و بەڵێنی. لە ئەندامی و ویست). ئەم واتایە بە شێوەی ناوەڕۆکی دژی تاکخوازی سەردەمی ڕۆشنگەری بەکار دەبەن. نیسبت باوەڕی وایە کە بنەماڵە، خزم و تایفەگەری، گەڕەک، گوند،

کەنیسە، یان جەماوەری خەڵک (بە گشتی ئاشکرا لە بابەتی مێژووییەوە مولۆکوولەکانی راستەقینەی گەورەتری بەناوی کۆمەڵگەن. ئەم کەسە شێوە ئەتۆمیانەی یاسای سەیر و سەمەرەی سروشتە، نەک بە شێوەی لەبن هاتووی رووداوە راستییەکان، زانستی مرۆڤی راستەقینە دەدرێتە قەڵەم).[80] باوەڕی ژیانی کۆمەڵایەتی لەسەر ئەم بڕوایەیە کە پێناسەی قووڵتر و واتای پێوە هەڵاواسراوی سەرچاوەی دڵخۆشی و لەش ساخی مرۆڤ بووە. ئەم ناوەڕۆکە کالریج، دیزرائیلی و دواتر ت. س. ئەلیوت و کریستۆفر داونس لەگەڵ بەهێند نەگرتنێکی نەک ئەوەندە شاراوە سەبارەت بە کۆمەڵگەی لیبرالی تاکخواز و لە بەرامبەر لەگەڵ کۆمەڵگەی شوانی و نیوە دەرەبەگایەتی هێناویانەتە ئاراوە.

یەکێک لە واتا دەروونییەکانی کۆمەڵگەی ئۆرگانیک رێزگرتن لە داب و نەریتە. پابەندی بە سیستەمی مەوجوود پێویستی بە حەقیقەت گەیشتنی بایەخی سوننەتە. سوننەت عەقلانییەتی زۆرتری لە تاکەوە. هەیە. چونکە لە تەنینەوەی شێوەی دیاریکراو بۆ ژیانی بەرە یەک بە دوای یەکەکاندایە. بە پێچەوانەی ئەندێشە لە ریشە هاتووەکان، دەکرێ باوەڕ بە سوننەت بکەی. خۆی لە خۆیدا گۆڕان لە دەروونی سوننەتا حاشا هەڵنەگرە. شتێک کە حاشا هەڵگرە، (رۆحی خۆخوازانەی نوێخواز)یە کە دەیەوێ جێگا عاقڵانەکان بە هۆی خودی گۆڕینەوە، بگۆڕێ. سەرەنجام ئەمەکە، پابەند بە سیستەمی ریشەدار بە واتای ئەوەیە کە بۆ پلەبەندی سروشتی نایەکسانی لە کۆمەڵگە رێز دابنێین. گشت رێبازە پارێزگارەکان، بێجگە لە پارێزگاری لیبرال، لایەنگری ئەم ئەندێشەن. سیستەمی کۆمەڵگە هەمیشە هەڵگری وجوودی دەسەڵات و رێبەری سروشتی تاقم یان تاکی شارەزا و لێهاتووە. ئەو جۆرە کە ئالیسۆن دەڵێ: (ئەگەر بڕیار بێ ئەدەبیات، هونەرەکان و کۆمەڵگە بوونیان بێ، بوونی سلسلەمەراتب، دەسەڵات و کردەوەی دەسەڵات و زۆڵم و زۆریش پێویستە).[81] بەرەک ئەم رێبەرایەتییەی بە مافی سەرمایەدارییەتی سروشتی دەزانێ. لە حاڵێکدا کە بەرەک، مستێر، موزر و نووالیس بیر لە سلسلەمەراتب و سەرمایەدارییەتی زەمینداری پایەدارتر دەکەنەوە، کالریج و ئەلیوت لە ئەندێشەی لێزانان و شارەزایانی بەربلاوتر

رۆشنبیران دەگرێتەخۆ؛ کالریج بە (رۆحانییەتی میللی) و ئەلیوت بە (ئۆمەتی مەسیحی) ئاماژە دەکا.[82] ئەم و ئەوی وەکو و.ە. مالوک لە کتێبی سەرمایەدارییەت و تەکامولی باوەڕی سەرمایەدارییەتی شایستەسالاری دێنێتە ئاراوە و ئەوە بۆ حکوومەت شیاوتر دەزانی.[83] نووسەرێکی دیکەی پارێزگاری باوەڕی هەیە کە خالی گرنگی ناوەڕۆکی سەرمایەدارییەت شارەزای هەڵبژێراو نییە بەلکوناخ و سفەتی ئەخلاقی رێبەرایەتی لە (خزمەت ئەرک ناسانە بە گشتی خەڵک، سووربوون و پێداگری لە چۆنیەتی و پێوارەکان و ئەدەب و ئەخلاقی چاوەدێری لەسەر ئەرکەکانی سەرمایەدارە).[84]

بە هۆی ناتەواوی سروشتی مرۆڤ، حکوومەت پێویست و زەرووریيە. بە بۆچوونی پارێزگاران حوکوومەت بەخشەندە و باشە، بەلام تێکەڵی لە خۆناگرێ. جۆراوجۆریش لە جەوهەری حوکوومەتا نییە. نووسەرانێکی وەکو مستێر و موزر راشکاوانە بیر لە رژێمە وێچووە دەرەبەگایەتی و پاشایەتییەکان دەکەنەوە. تەنانەت لە بریتانیای سەدەی نۆزدەیەمدا، تامس کارلایل، لەسەر لێواری ئەندێشەی پارێزگاری بە حەواوە مابووەوە، بێ سەبرییەکی قووڵی سەبارەت بە پێکهاتەی پارلەمانی بریتانیا و پرسیاری پاڵەوانان و رێبەرانی دیکتاتۆری بە هێزی وەکو ئولیوێر کرامول لە خۆی نیشان دەدا. لەگەڵ ئەمەدا. بەرەک و زۆرینەی سوننەتی پارێزگاری بریتانیا لەگەڵ بوونی هاوکێشی لە حوکوومەتی یاسا و حوکوومەتی پارلەمانی هەستیان بە شادییەکی زۆرتر دەکرد.

حوکوومەت دەبێ قاڵب و چوارچێوەیەکی بەهێزی بۆ یاسای دیاریکراوی بەڕێوەبەر و داب و نەریت کە پارێزگاری ئاشتی، عەدالەت، ئازادی و خاوەندارییەتی بن، بێنێتە ئاراوە. بە بۆچوونی زۆرینەی پارێزگاران، حوکوومەت پێویستی ژیان بوو کە بیتوانیبا لایەنە جیاکراو و هۆکارەکان بێ. پارێزگاران بیجگە لە تاقمە لیبرالەکان و لایەنگرانی بازاڕ، لە کەڵک وەرگرتن لە دەسەلاتی دەوڵەتی ترسیان نەبوو. پارێزگارانی رۆمانتیک و باوکسالاری دەربارەی حەز و مەیلی خۆیان بە سوود وەرگرتن لە دەوڵەت بۆ یارمەتیدان بە

دروستکردنی ژیانێکی باشتر بۆ مەدەنییەکان بەتەواوی شێلگیر و کرژ بوون. پارێزگارانی (مامناوەندی) مەک میلان و ئەمانیتر لە ئەندێشە یەکگرتووەکان، مودێریەتی کینزی و چالاکی روو بە گەشەی دەولەت لە دابینکردنی کۆمەلگە، فێرکردن و پەروەردە و چاوەدێرییە پاک و خاوێنییەکان و دەرمانی کەلکیان وەرگرت. حزبی پارێزگاری ئینگلیس یەکەم حزب بوو کە پرۆژەی نەتەوەیی کردنی لە سالەکانی نێوان دوو جەنگی جیهانی دەسپێکرد. ئەو چەشنە کە ئەم کارە دەسپێکی سوود وەرگرتن لە رادیۆی دەولەتیش هاوکات لەگەل ئەو بوو. جگە لەوە، واتای دەولەتی تەبا و رەبا لە زۆربەی کۆمەلگە ئەورووپاییەکاندا هەر بەو رادە کە پێوەندی بە ئیدئۆلۆژییەکانی دیکەوە هەیە، پێوەندی بە پارێزکارانیشەوە هەیە.

ئەگەرچی ئارمانجە تایبەتییەکانی پارێزگاری دەربارەی دەولەت بوونی هەیە. لایەنە گشتییەکان هەن کە شایانی باسن. سەرەتا ئەمە کە پارێزگاکان دژی حوکوومەتی تایبەتەن سەرەرۆ بوون. ئەوانە لایەنگری حوکوومەتی بێهێز نین. لایەنگری شتێکن کە زۆر بەهێز بێ هەتا سیستەمی ناوخۆ و دەرەوە بپارێزێ، بەلام لە بابەتی یاساشەوە بەرتەسک و هاوکێش بێ. ئەوان هەمیشە باوەڕیان بە یاسای بنەڕەتی نییە. یاسای بنەڕەتی وەکو یاساداندراوەکان و مافە نووسراوەکان مانای راستەقینەی نییە. میتۆد و مافەکان بەرهەمی سالیانی گۆڕانکاری کۆمەلایەتی و سیاسین.[85] یاسا نووسراوە بەیانکراوەکان لە داب و نەریت، پێشەکی ئامادەکراون کە یەکگرتوویی بە کۆمەلگە دەبەخشن. ئەو جۆرە کە مستێر بەلگەی هێناوەتەوە: (ئەگەرچی یاسا نووسراوەکان هەر تەنیا بەیانییەگەلێکن لە مافە پێشوەکان، ناکرێ هەموو شتێک بنووسرێ؛ لە راستیدا هەمیشە لە هەر حوکوومەتی یاسایدا شتێک لە ئارادایە کە بۆ نووسین نابێ و دەبێ... بەنرخی رەنجی داخهێنەری دەولەت شاراوە بمێنێتەوە.[86] بە بۆچوونی مستێر، یاسا بنەڕەتییەکان مرۆڤەکان چاوکراوانە بە دیان نەهێناوە بەلکو بە یارمەتی خودا و خۆی لە خۆیدا دەردەکەون. بەرەک بەرادەی مستێر ناچێتە پێشێ، بەلام هەر ئەو ئەندێشە پرەنسیپیە دەربارەی یاسای بنەڕەتی دێرینە چاو

بەسراوانە لـە فیکـری ئەویـشدا بـوونی هەیـە. تەنانـەت نووسـەری پارێزگـاری دواکەوێ وەک ڕێژە هەست دەکا کە ناچارە یاسای بنـەڕەتی ئـەمریکا لـە چنـگ یاسا بنەڕەتخوازی لیبرال دەربێنـێ و لـە بناخـەوە، بەڵـگەی ئـەو وەهـا دەلیـل دێنێتەوە کە یاسای بنەڕەتی ئەمریکا، بێجگەلە (فەرمانی مافـەکانی مەدەنییـەت)، زۆرتر واتای دیکەی ئەو وەکو جودایی دەسـەڵاتەکان، زاتـەن لـە داب و نـەریتی دێرینەی نەنووسراو ئیلهامی وەرگرتووە.[87]

وەها یاساگەلێک یاسای بەناوی هەلگری پێکهاتەی زاڵ، نایەکسانە یەکـدەنـگ بوونی دەسەڵاتەکان، و ڕێبەرایەتی سروشتی یان سەرمایەدارییەتە. پێشمەزجی ئەمانـە بـوونی بەرتەسـکەیەتی دەسـەڵاتەکان، پـشتگری لـە بـڕێک مافـەکان دەربارەی ئازادی و مالکیەت و تارادەیەک نێوان دەوڵەت و کۆمەڵگەی مەدەنییە. خاڵی دوایی، هەر ئەو چەشنە کە ڕاپۆرتی ئەندێشەی لیبرالی کلاسیکا بەفـەرمـی باسکراوە، هەلگری جیاوازی بابەتی و یەکدەنگییە. لە ڕاستید، جودایی یەکدەنگ بوو لە کۆمەڵگەی ئۆزگانیکیدا بە چاوی ڕەشبینانە سـەیرکراوە. ئەگـەر مـەدەنی بەشێک لە پێوەندی یەکگرتوویی تاک بووبا، چۆن جودایی دەیتوانی ڕوویدا؟ بەم حاڵەوە، پارێزگاران، بەتایبەت پارێزگارانی لیبرال، بایـەخی ئـەخلاقی و سیاسـی ئاقاری تایبەتیان قبووڵ کردووە.

پارێزگارانی سوننەتخواز، ڕۆمانتیک و باوسالار بایـەخێکی زۆریـان داوە بـە مافەکان. ئەم مافانە، هەر ئەو مافە تاکخوازیە لیبرالیانە نین. ئەوانە مافی تایبەتی، سروشتی یان بەر لە کۆمەڵگە نادرێتە قەڵەم. مافەکان بریتین لە بـەدەس هێنـانی بەرهەمە شیاوەکانی کۆمەڵگە. بە وتەیەکی دیکە، مافەکان ئـامێرە تاوێنـەرەکانی مەسەلە لە دەروونی کۆمەڵگە سیاسییەکانە. ئەو جـۆرە کـە بێژرێکـی پارێزگـار بەڵگەی هێناوەتەوە: هەر ئەو چەشنە کە نـاتوانی زمـانی تایبـەتیت ببـێ چۆنکـە وشەکان واتای خـۆی لـە بـەکاربردنی ئـەوان وەردەگـرێ، لەبـەر ئەمـە، حاشـا هەڵنەگرە کە پێگەی زمان کۆمەڵگە بێ...، هەر بەم جۆرە، مافـە تایبەتییـەکان کـە هیچ کەسێکی دیکە وەرگری ئەو نەبێ هەروەها ناتوانی بتبـێ. کاتـێ دەربـارەی ماف ئاخاوتن دەکەین، دەربارەی ژیانی کۆمەڵایەتی وتووێژ دەکەین.[88]

مافی خاوەندارییەتی ئەگەرچی بنەڕەتی، مافی نەگۆڕ هی تاک نییە. بەڵکو بە پێچەوانە مافێکە کە (بەپێی بەڵگە مەزهەبی و شەرعی) لە لایەن کۆمەڵگەی سیاسییەوە قبووڵ کراوە و مۆری تەئیدی پێوە چەسپاوە. ڕەنگە ئەم مافە بایەخێکی پڕەنسیپی بۆ وەستانی کۆمەڵگە نەبێ، بەلام هێشتا پێناسە و مەوجوودیەتی تایبەتی تەواوی نییە. هەروەها ئەم مافە لە ڕوانگەی زۆر لە پارێزگارانەوە هەڵگری سەختی و بەرپرسایەتییە.[89]

بێجگە لەمە، خاوەندارییەت وەبیر هێنەرەوەی ئازادییە، (هیچ کەس بەتەواوی ئازاد نییە مەگەر ئەوەکە خاوەنی مافە خاوەندارییەکان بێ).[90] ئازادی بەئازادی وەلانراوی لیبرالی نەزانراوە، واتە ئازادی کردەوەی دژە سەپاندن و دژە زۆر.[91] پارێزگارانی سوننەتخواز و باوکسالار هەمیشە ئازادیان بە مافی یاسای بالای سوننەت و حوکوومەتی یاسا دەزانن. گریمانەی پێشوو لەسەر بوونی ژیانی بنەڕەتی دارژاوە. ئەم ناوەڕۆکە گرنگە لە سوننەتی پارێزگاریدا ئەژمار دەکرێ.[92] ئازادی بە پشتگری لە تاک (هەمیشە لە بنەماڵە) و مالکیەت ئەوەوە گرێی خواردووە. لەگەڵ ئەمەدا، ئازادی بایەخێکی نەگۆڕ نادرێیتە قەڵەم. ئازادی پێوەندی بە ئامانجەکانی کۆمەڵگەوە هەیە. ئازادی بێوەستان سیستەمی کۆمەڵگە بێهێز دەکا. ئازادی دانی زۆر بە هەر کەس کە لە ڕەوەندی سیاسیدا بەشدار بێ، ئازادی بە دەست نایە. ئەمە تاوانە گەورەی ژاکۆبنەکان و پاشان سۆسیالیستەکان بووە. مەدەنی هەر دەوڵەتێک لەگەڵ بوونی دەسەلات و حوکوومەتی یاسا ئازادی هەڵدەسەنگێنێ.

جێی خۆیەتی بڵێن کە پارێزگاران بە شێوەی گشتی، تەنانەت کەسانێک کە باوەڕێکی لیبرالتریان هەیە، بەراستی لایەنگری بایەخی دێموکراسی نەبوون. بە بۆچوونی زۆربەی نووسەرەکان، بەتایبەت بەرەک، مستێر، شارل مورا، مورلیس باریس، سێر هێنری مین، ویلیام لکی، ە. و. مالوک، ت. س. ئەلیوت و کریستۆفر داوسن، دێموکراسی ڕاستەقینە هەڵگری بوونی یەک بۆچوونی و سەرەڕۆی تەواو و ڕوخێنەری ژیانی سیاسی هاوکێش و ئازادە. بێزاری لە دووپاتکردنەوەی زۆری دێموکراسی لە نووسراوەکانی لیبرالی کنستان،

توکوویل، جان ستوارت میل و هایک و هەروەها تاقمێکی بەربلاو لە نووسەرە ئەوروپاییەکانی وەکو یاکوب بورکهارت، و قبوول کردنی نیچە و رەنگە ئورتگای گاست لە کتێبە بەناوبانگەکەی بە ناوی هەستانی هەمەلایەنەی جەماوەریش بێتە بەرچاو.[93] لەبەر ئەمە، هەر تەنیا پارێزگاران وەها بێزاری ترسێکیان نەبووە.

دێموکراسی، لە شێوەی پێکەوەبوون خوازانەی نابەرتەسکیترین خۆیدا، بە جۆری دەروونی لە زۆربەی بزاڤە شۆڕشگێڕییەکاندا هاتووەتە ئاراوە. دێموکراسی هەروەها لەگەڵ باوەڕە نگەران کەرەکانی دەسەلاتی خەڵکیش پێوەندی بوو. بە بۆچوونی زۆربەی ڕێبازە پارێزگارییەکان، مرۆڤەکان ناتوانن خودبەخود حوکوومەت بکەن؛ ئەوان بە یارمەتی و ڕێنوێنی شارەزایانە و ئاقلانەی حوکوومەتی سروشتی هەڵبژێراوەکان پێویستیان هەیە. ئازادی لە لایەن دیموکراسییەوە بەرهەم بە دەستەوە نادا. مورا لە فەڕانسا و داوسن لە بریتانیا لەگەڵ ئەم مەنتقە دەستیان کرد بە رەخنە گرتن لە دێموکراسی پەرلەمانی بەرتەسک.[94] لە دەهەکانی ١٩٢٠ و ١٩٣٠، ئەم ڕێبازە وەسوەسە هەلایسێنە سەرنجراکێشە بۆ پرەنسیپی پارێزگار لە ئەڵمان و بریتانیا بوو، بەلام لە فەڕانسا و بریتانیا بوو بە دەرنجامێکی جۆراوجۆر. کۆمەڵگە پێویستی بە دەسەلات و پلەبەندی هەیە کە لەگەڵ دەسەلاتی خەلک ناسازگارن. بە بۆچوونی پارێزگاران، دیموکراسی بێخەوش هەلگری سەرنجی بە تەوژمی بە بەرژەوەندی ئەهلی، رووخانی کۆمەلگەی دەروونی جەماوەرەکان لەگەڵ خۆبێگانە و کاکڵەیی و کۆتایی دەسەلات و شارسانییەتە.

زۆربەی پارێزگاکان دێموکراسی پەرلەمانیان بە شێوەی بەر بەست کراوە و بەرتەسکی ئەویان قبوول کردووە. لەگەڵ ئەمەشدا، گۆڕانکاری و برینداری و راست کردنەوە لەم ئەندێشەدا روویداوە. بۆ وێنە بەرەک باوەڕی (نوێنەرایەتی بەهێز) دێنێتە ئاراوە واتە ئەمەکە تاکەکان، تەنانەت بێ ئەوەی مافی بۆچوونیان بێ، بتوانن لە لایەن ئەم و ئەوەوە نوێنەر بن. بەرەک بە راستی بۆچوونێکی کەمی لە بیردا بوو. ئەم بیرکردنەوە گشتییە لە سوننەتی پارێزگاری بریتانیادا

ریشەی داکوتاوە. ماریتن پو سەرنجی داوەتە رۆحی ئەم خاڵە. کاتێک کە دەنووسێ پارێزگاران (و لیبراڵەکان) ی سەدەی نۆزدەیەم:

رایان دانەبوو کە سیستەمی ئەوان دیموکراسییە، واژەیەک کە رەنگ و بۆی وەلانانی کیشوەری بوو و هەڵگری تایبەتمەندی یەکسانی توندوتیژی کۆمەڵگەی ئەمریکایی بوو، بەڵکو زۆرتر سەرنجیان بە حوکوومەتی کارتێکراو و کارامە کە (ئازادی) دەستەبەر بکا و بە شێوەی پەرلەمانی بێ، بوو. نوێنەرایەتی راستەوخۆ لە بابەتی عەقڵ و سەربەخۆیی ئەو، لایەنی ماددی ئەو لە کۆمەڵگە، فێرکردن و پەروەردە و زانیاری سیاسی بۆ کردەوەی ماف رەئیی پەرلەمانی تایبەت تر بوو.[95]

ئەم و ئەو دیانتوانی بە جێی کەسانێک کە مافی رەئیان نەبوو، قسە بکەن: خاوەندارییەکان بە جێی وەرزێڕان، پیاوان بە جێی ژنان و زارۆکان، خوێندەواران و ماڵکان بە جێی نەخوێندەوار و بێزەوی و زاران. ئێستاش رەنگبێ کەسگەلێک هەبێ کە کینەی خولەکانی ساڵی سەرەتای سەدەی حازری لە لۆرد سالیسبووری سەرۆک وەزیری پارێزگاری سەبارەت بە دێموکراسی هەست پێ بکا و لە دڵیدا مابێ.[96] هەر ئەم دوایانە، راجێر سکرۆتۆن دێموکراسی بە (نەخۆشییەکی واگیردار و پێوەنەر)ی کۆمەڵگەی بریتانیای ناودێر کردووە. لەو لە بارەی پێوەندی نێوان دەوڵەت و یەکێتییە مەدەنییەکان بە شێوەیەکی شوومەوە دەڵێ: (جەوهەری راستەقینەی پێوەندی نێوان دەوڵەت و یەکێتییە مەدەنییەکان هەر تەنیا سەردەمێک دەکرێ باش دەرک بکرێ کە پرەنسیپی دێموکراتێک وەلابنرێ).[97] دەرەنجام لە دەیەی ۱۹۸۰ بە بۆچوونی ئەسکرۆتون مەنتقێک دێتە گۆڕێ کە بە دامەزراندنی رۆژنامەی پرۆپاگەندەی پارێزگاری، بە توێژینەوەی سالیسبووری یارمەتی بکا.

لەبەر ئەمە، ئازادی رەسەن هەڵگری زۆر و ئیجباری کۆمەڵگەیە. تەنانەت پارێزگارانی نوێ لەسەر ئەو باوەڕەن کە بریتانیای پاش جەنگ (لەگەڵ کەڵک وەرگرتن لە شێوەی لێکۆڵینەوەیەک لە پرگرین وورسترۆن) لە رادەبەدەر ئازاد بووە. وورسترۆن، لەگەڵ بە ئاگاکردن دژی سەرهەڵدانی پارێزگاری لیبراڵ لە

دەیەی ١٩٨٠ بەڵگە دێنێتەوە (پێویستی خێرا ئەمڕۆ بۆ دەوڵەت بەدەست هێنانی هەوساری دووبارەی... (خەڵک) و بە دەسگرتنەوەی دووبارەی دەسەڵاتی خۆیەتی. بێ سوودە فیکر بکەنەوە کە ئەو کارە بە یارمەتی وەرگرتن لە پاشماوەی ئازادییە رەسم کراو و وێنەگیراوەکان لە لایەن نووسراوەکانی ئادام سمیت، جان ستوارت میل، و لیبرالیزمی سەدەی نۆزدەیەمەوە دەس دەدا).[٩٨] ئاخاوتنی ئازادی دەربارەی خودموختاری تاک نییە، بەڵکو بە پێچەوانە دەربارەی تەئکید لەسەر بڕێک مافی سوننەتی لە دەوڵەتێکی دامەزراوە.

باوەڕی ئازادی ئاشکرا لەگەڵ کەمترین یان جۆرترین روانگە سەبارەت بە یەکسانی، یەکسانی لە ئاست یاسا، جیاوازی هەیە. لە شعووری پارێزگاریدا، داوا یەکسانییەکانی کۆمەڵگە، ئابووری و سیاسی لە ئاستی داواکارییەکانی ژاکۆبینیزم یان سۆسیالیزمدایە. خەڵک دەبێ پێگەی خۆیان لە کۆمەڵگەدا بناسن. بەرای زۆرنەی پارێزگارانی سوننەتخواز، رۆمانتیک و باوکسالار. مرۆڤەکان بەپێی سروشتی خۆیان نایەکسانن. بڕێکیان بە هۆشترین و بەرژەوەندییەکی زۆرتر بە دەس دێنن، بڕێک لە بابەتی بنەماڵەوە بەختەوەرترن، هێندێ بۆ حکوومەت زاناترن. کۆمەڵگە پێویستانە و بە جۆرێک پلەبەندی نایەکسانییە.

ئابووری

لە ئیدئۆلۆژی پارێزگاریدا دوو هەڵوێستی سەرەکی دەربارەی ئابووری هەڵبژێراوە. یەکەمیان کە رەنگدانەوەی رێبازە سوننەتخوازەکان، رۆمانتیک و باوکسالارییە حەز دەکا کە هەڵوێستی گومانلێکراوەنەتری سەبارەت بە واتای ئابووری بازاڕی ئازادی ببێ. هەڵوێستی دووەم زۆرتر لایەنگری بازاڕ و هەڵواسراو بە پارێزگاری لیبرال و چەند لایەنێک لە باوەڕی (راستی نوێ) وەیە.

دیالۆگ دەربارەی روانگە ئابوورییەکانی پارێزگاری دەگەڕێتەوە بۆ یەکێک لە باوەکە دامەزرێنەرەکانی ئەم رێبازە واتە ئەدمۆند بەرەک. کۆمەڵێک تۆژەر ئەو بە بێژەر و لایەنگری ئاشکرای روانگەی بازاڕی ئازاد، بەتایبەت لە رەسالەکەیدا بە ناوی ئەندێشەگەل و بەشبەشکردن دەربارەی کەمی و نەبوون

دەزانن. گوتراوە کە جیاوازییەکی زۆرکەم لە نێوان ئەندێشەی بەرەک و ئادام سمیتدا هەیە. بەڕای رابرت ئەکلش، لە ئاسەواری بەرەک (بۆ یەکەم جار ئابووری بورژوایی لەگەڵ واتای دێرینەتری کۆمەڵگە بە ناوی پێکهاتەی دەستووری پێکەوە گرێی خواردووە).[99] کەمتر کەسانێکی دیکە لەژێر کاریگەری ئەم روانگەدا. یان گیلمور نووسراوەکانی بەرەکی دەربارەی ئابووری سیاسی بەلادەر دەزانێ کە هێندێ باوەڕ (متافیزیکی وەحشیانە) لەو رێوە دۆزیویانەتەوە.[100] لە لایەکیترەوە، ئاین هەمپشر مانک زیرەکانە لەسەر ئەم باوەڕەیە کە لە نووسراوەکانی بەرەکدا (بەڵگەی سیاسی راستەقینە بۆ بازرگانی ئازادی رێکوپێک کراوی دژی ماڵیات وەرگرتن بۆ ئەمە بوو کە دەس پێراگەینی پاشایەتی بەسەر دەسکەوتە جەنگییەکانی ئیمپراتۆری بەرتەسک کاتەوە و دەرەنجام سەرچاوەی ئەو بۆ ئیدارەی وڵات تەنگ کاتەوە. بەرەک بۆ بازرگانی ئازاد پێویستی بە بەڵگە ئابوورییەکانی ئادام سمیت نەبوو).[101] لەم واتایەدا، لە بەڵگەکانی بەرەکدا زۆرتر هۆکاری سیاسی لە ئارادا بوو هەتا هۆکاری راستەوخۆی ئابووری.

لەگەڵ بوونی بایەخێک کە پارێزگارانی لیبرال لە دەیەی رابردوودا بوویانە و تەئکیدێک کە لەسەر بازاڕی کردوویانە، زۆرتر باوەڕەکانی ئەو، رەنگدانەوە باوەڕە رەسمییەکانی لیبرالیزمی کلاسیکە. لەبەر ئەمە، خاڵێکی چەندان زۆرتر لەوەی کە پێشەکی لە بەشی دووەمدا دەربارەی بازاڕەکان بەیان کرا، بۆ لەسەر رۆیشتنی لە ئارادا نییە. بەم حاڵەوە، دەبێ بڵێین کە پارێزگارانی لیبرالی دەربارەی لێهاتوویی و شایستەیی مرۆڤ کەمتر لە لیبراڵە کلاسیکەکان گەشبینن. بەڕای ئەوان بازاڕ کەمتر پێویستی بە قاڵب و چوارچێوەی قەویتر و ئەمینتر لە بابەتی یاسا و نەزمەوە، سەبارەت بەوەی کە جێی سەرنجی لیبراڵە کلاسیکەکان بوە، هەیە. لەم رووەوە پارێزگارانی لیبرال بۆ پشتگری و بالابردنی بەرژەوەندی بازاڕ زۆرتر مایل بە سوود وەرگرتن لە بوونی دەوڵەتن، ئەگەرچی وتووێژە ناوخۆییەکان دەربارەی بازاڕ و پرسینەوەکانی کۆمەڵگە، بەتایبەت لە

پێوەندی لەگەڵ هێندێ پێشنیارەکانی (راستی نوێ) لە نێوان نەوانەدا لە حاڵی تەنینەوەدایە.[١٠٢]

بە پێچەوانە، زاڵبوونی پارێزگاری لیبرال و (راستی نوێ) لە ئەورووپا و ئەمریکا لە دەیەی رابردوودا حەقیقەتی ئاشکرا ئەوەیە کە بڵێین زۆربەی پارێزگاران لە بابەتی مێژووەوە بۆچوونێکی ئیستا و پڕ لە گومانیان سەبارەت بە بازاڕە نارێکوپێکەکانیان بووە. ئەمە بەو مانایە نییە کە ئەم پارێزگارە سوننەتخواز و باوکسالارانە لایەنگر شتێکی وەک ئابووری دەستووری بووبێتن. ئەوانە هەمیشە رێڕەوی پراگماتیک و بەرژەوەندخوازانەتر و نەرم تر سەبارەت بە بازاڕەکان لە لایەن پایەبەرزە پێناسەکراوی کۆمەڵگەیان قبوول بوو. لە راستیدا ئەندێشەی (مەسیحییەتی دیموکراتیکی ئەورووپایی) دەربارەی (ئابووری بازاڕی کۆمەڵایەتی) زۆرتر لەگەڵ سوننەتی پارێزگاری دەگونجێ.

بەرینکردنەوەی پیشەسازی و ئابووری بازاڕی هەڵگری پێڕەوی لە بەرژەوەندی تایبەتی و وەسەریەکنانی سەرمایەیە. پارێزگاری دەربارەی ئەم بابەتە هێندێ وەڵامی زیرەکانەی هەیە. هێندێ لە پارێزگارانی رۆمانتیک دەربارەی بە پیشەسازی کردن و ئابووری بازاڕی ئاشکرا خاوەنی بۆچوونێکی زۆر وردبینانە بوون، هەموو هەتا کاتێک ئەم پرۆژانە لەسەر بایەخە سەرکەوتووەکانی وەک کۆمەڵگە کارتێکراوی خراپیان نەبوو، لەگەڵ ئەوان دەحاوانەوە. نووسەرانی جۆراوجۆری وەک کالریج، ساوتی، لامونە، مورا، و ئەلیوت نگەرانییەکی قووڵیان سەبارەت بەم پرسیارە هێنابووە ئاراوە کە ئایا ئابوورییە بازاڕییەکانی لیبرالی بۆ کۆمەڵگەی رەسەن موناسیبن یان نا؟ ئەلیوت لە کتێبی باوەڕی کۆمەڵگەیەکی مەسیحیدا زۆر بە داخەوەیە لە مەیکە:

عەیبی دەسەلاتدار بەسەر تافی ئێمەدا... تەماح و حەز و ئارەزوو و کۆکردنەوەی سامانە. بێگومان شتێکی هەڵە لە دیتنی ئێمە سەبارەت بە دراو و پارە بوونی هەیە. زۆرخوازی کۆکردنەوەی لە رادەبەدەری سامان زۆرتر لە غەریزە داهێنەرەکانی مەعنەوی هاندەدرێن... من بە هیچ کولۆنجێک دڵنیانیم کارێکی شیاوبێ کە دەسکەوتی خۆم لە رێگای دانانی بەشێک سەرمایە لە

کۆمپانییایەک بە دەس بێنم... سەبارەت بە ئەخلاقی بوونی ژیانم لە لایەن سوودخۆریشەوە دڵنیایەکی کەمترم هەیە.[١٠٣]

هاندان بۆ بەدەس هێنانی تایبەتی و حەز و تەماح، باوەڕەکانی بازاڕی کۆمەڵگە دەکاتە ناوەڕۆکی، دژایەتی لەگەڵ هونەر، بێ کەلتووری لێ دەزێتەوە و فێرکردن و پەروەردە و فەرهەنگ لاواز و بێهێز دەکا.[١٠٤]

بێجگە لەمە، ئابووری بازاڕی لەگەڵ بەدی هاتنی نەداری (کالریج عادەتی بوو ئابووری سیاسی لیبرالی ناوبنێ ئامێری بە توانای هەژار سازی) هەر بە تەنینەوە کۆمەڵگەی ئێستە دەگرێتەبەر.[١٠٥] لە راستیدا وادێتە بەرچاو کە ئەم تەنینەوانە لە قۆناغە سەرەتایەکانی رەوەندی بازاڕ لە دایک دەبن. بەڕای نیسبت، دیباچەگەلێک لە ئینگلستان، نووسراوەی ساوتی وەک پەیڕەونامەیەکی سۆسیالیستی دژی سیستەمی کارخانەکان لە کۆتایی سەدەی نۆزدەیەم دایە.[١٠٦] کابتێش، وەکو کالریج و ئەوانی دی، لە ئابووری سیاسی لیبرالی بێزار بوون و کتێبی جادەی گوندەکان، خۆی لە خۆیدا نوکتەگەلێکی سەیر و سەمەرە دەربارەی مالتوسی تێدا نووسراوە.[١٠٧]

یەکێک لە توێژەرانی کالریج لەگەڵ رادەربڕینی لایەنگەرانەی بۆچوونەکانی ئەوی دەربارەی مالیاتی لەگەڵ ئەندێشە ئابوورییەکانی سەدەی بیستەم دەربارەی بەکارهێنانی کەم بەراورد دەکا. کالریج بانگهێشتنی دەکرد کە (رۆحی دەولەت) ی نیشتەجێی (رۆحی توجارت) دەکەین. بە بۆچوونی کالریج خولەکانی کەسپ و کار لە ئابووری بازاڕی (نەک هەر ژیانی سەخت و پڕ لە کوێرەوەری بۆ هەژاران بەرهەم دێنێ بەڵکو دەبێتە هۆی هێنانەخواری ئەخلاقی هەموو کۆمەڵگە).[١٠٨] بێجگە لەمە، فیکری گشتی ژیان و مرۆڤایەتی کە لە ئابوورییەکانی لیبرالی کلاسیکیدا دەرکەوتووە، بە درۆ دەزانرا. ئەم روانگە رووخاوە، بێبەهرە و مکانیکی دەدرایە قەڵەم. بە بۆچوونی کالریج، مرۆڤ هەر تەنیا ماشێنە جەماوەرییەکانی سامان نەبوون. تەندروستی کۆمەڵگەباش نەدەکرا تەنیا لەگەڵ تەبا و رەبای ئابووری ئەو پێوارە بکرێ و هەڵسەنگێندێ. ئەم بۆچوونە بەرتەسکانە لە ژیان هەموو بایەخەکانی دەرووخاند. بەم شێوە، بۆ

ڕۆحی بازرگانی وەکو ڕاستییەکی بەرچاو بە حەز و تەماحەوە دەڕوانین. کالریج چاودێرییەکی دەخستە بەرچاو کە لە پارێزگاری ڕۆمانتیکی ئاڵمانیشدا دەبینرا. لەم سەدەدا، مورا و (دەس بەکار بوونی فەڕانسەوی) (ئاکسیۆن فەڕانسز) دژایەتییەکی بە تەوژمی ئەوتۆی لەگەڵ سەرمایەداری لیبرال و ماددەخوازی مەوجوود لەودا نیشانیان دا و یەکگرتوویییەکی بۆچوونی زۆرتریان لەگەڵ سەندیکالیزمی سووریل هەیە.[١٠٩]

لەگەڵ ئەم حاڵەدا، پارێزگاران و ئابووری زانانی لیبرالی کلاسیک وەک یەک بایەخی خاوەنداریێتی خوسووسیدا هاودەنگ بوون. تەنیا جیاوازییەک لە ڕوانگەی ئەواندا بوونی بوو. خاوەنداریێتی بە دەس هاتوو لە لایەن ڕەوەندی بازاڕی لیبرالەوە دەیتوانی لەگەڵ وێنەی سوننەتی دەست لێنەدراوەکانی خاوەندارییەتا دەستتێوەردانیان ببێ. لێرەدا بەرخۆدانی پیشەسازی نێوان ئەوەی کە خاوەنداریێتی سەرمایەداری خاوەندارییەتی ناودەنرا لەگەڵ خاوەنداریێتی ماڵی بوونی بوو. بە بۆچوونی لیبراڵەکان، هەر کەس، چاوپۆشی لە پێگەی کۆمەڵایەتی، دەیتوانی لە بابەتی بۆچوونی خاوەنی خاوەنداریێتی ماڵی بێ و ئەوکات ئەم ماڵکییەتە بە کرژی لە بازاڕ لە دەست بدا. ئەم واتایە بۆ بەرژەوەندی پارێزگاری سوننەتی‌تر هەراسناک دەهاتە بەرچاو. چۆن خەڵک دەیانتوانێ جێگە و پێگەی خۆیان لە پلەبەندی کۆمەڵگەدا بناسنەوە ئەگەر وەها سەرمایەیەک هەر کەسێک بیتوانیبا کۆیبکاتەوە، بێ ئەوەی کە جێگەی تایبەتی کۆمەڵایەتی ببێ؟ ئەم وێنە بێپایە و لەرزۆکە مافەکانی خاوەنداریێتی ئەرزی لاواز دەکرد و پێکهاتە کۆمەڵایەتییە سوننەتییەکان و وێنەگەلی کۆمەڵگەی سست و گەندەڵ دەکرد.[١١٠] کۆمەڵگە دەبوو بە خەرمانێک لە بەربەرەکانێ و کێبەرکێیکان، ناهێمنایەتییەکان، ناهەموارییەکانی کەسگەلێک کە بەدوای بەرژەوەندی تایبەتی خۆیانەوە بوون.

لە پارێزگاری بریتانیادا، لە کالریج و دیزرائیلی بەدوا، نیگەرانییەکان و مەسەلەی نەتەوەیی زۆرجار باڵاتر لە بەرژەوەندی ئابووری بازاڕی لیبرالی چاوی لێ دەکرا. نووسەران و کارزانانی دوایی پارێزگاری هێشتا بە شێوە

نائاسـایەکان و ناشـارەزایی هـەر ئـەم بۆچوونـەیان هەیـە.[111] یـەکێک لـە وێنـە ئاشکراکانی ئەم پڕۆژەیان گیلمور دەری‌خستووە. ئەو لەسەر ئەم باوەڕەیە کـە (ئابووری زانست لەسەر پێ و خۆ تەواوکەر نییە... ئابووری و ئامانجەکانی ئەو کەرەسـە و ئامێرێکـە بـۆ ئامانجـە بەرینـەکانی تـر).[112] بـە بۆچـوونی گیلمـور، ئـابووری زانـانی لیـبرال، وەکـو مارکسیـستەکان لــە روالـەتە لــە جیهانــە راستەقانییەکاندا دەژین. لۆدوویگ فۆن میزز، ئابووری زانی لیـبرالی ئوتریـشی، ئاوێنەی بـالانوینی راسـتەقینەی هـەمان جەزمگـەلی وەکـو مارکـسە. هـەر دوو خاوەن ئەندێشە لەسەر هەرێمەکان (وەکـو راز) سـوورن. گیلمـور لەسـەر ئـەو باوەڕەیە کە روانگەی هەر دووکیان دەربارەی سروشتی مرۆڤ و کۆمەلـگە لـە یەک ئاستا نادروستە. پارێزگاران هەرگیز نابێ تەسـلیمی ئەندێـشە لیبرالییـەکان بن. لەو رووەوە کە ئەوانە تاڕادەیەک (هەمیشە ئەندێـشە بـە پـەیروی کـردەوە دەزانن و... بە شێوەی سوننەتی پێوەندییـەکی نزیکتریـان لەگـەڵ واقعیەتەکانـدا هەیە. هەتا لەگەڵ باوەڕ و بۆچوونە).[113] لە باری مێژووییەوە، پارێزگاران زۆرتر لایەنگری دەولەتن بۆ سوود بردن لە کۆنترۆلکردنی بازاڕ. هەر ئـەو جـۆرە کـە هەربرت سپێنسێر لە کتێبی مرۆڤ لە بەرامبـەر دەولـەت، گوتوویـە پارێزگـاران هــەوڵ بـۆ بەربەسـت کـردنی کۆمەلـگەی تونـدوتیژن. بـە بۆچـوونی گیلمـور، کینزخــوازی مامناوەنــدی و ئــابووری تێکــەلاو بــۆ ئــەم کــارە گونجــاوتــرە. کینزخوازی هۆکاری ئاوابوون و لەناو چوونی ئـابووری دوای شـەڕی بریتانیـا نــەبوو و گیلمـور ئـەم کـارە دەخاتــە ئەسـتۆی هۆکارگـەلێکی وەکـو کـردەوە سەرەتایەکانی یەکگرتووە مەدەنییەکان، بەرێوبەرایەتی لاواز و سیاسەتی (شـل کردن و توند کردن) ی دەولەت. لەبـەر ئەمـە، ئـەو لایـەنگری گەڕانـەوە بـەرەو تەندروستی ئابوورییە بە هـۆی حـزبی پارێزگـارەوە.[114] بـە گـشتی رۆشـنە کـە پارێزگاری بینینێکی زۆر دوولایەنەی سەبارەت بە سیاسەتی ئابووری هەیـە کـە رەنگدانەوەی هەلوێستەکانی بەتەواوی جۆراوجـۆرە. لەگـەڵ ئەمـەدا، روانگـەی سەرکەوتوو ئەو روانگەیە کە هەلگری دوولایەنانەتر و پڕاگماتیکتر سەبارەت بـە بازاڕەکان و لە هێندێ بارودۆخی کۆمەلایەتی و سیاسیدا بەسوودن.

دەرەنجام

یەکێک لە شاراوەترین بەڵگەکان کە لە پارێزگاریدا بوونی هەیە و بەر لەمە باسیکراوە، ئەوەیە کە ئەم ڕێبازە بە شێوەی ئیدئۆلۆژی بە واتای واژەی ئاسایی نییە. پارادۆکس لێرەدایە کە ئەمە بۆچوونێکە کە هەر چەشنە ئەندێشەیەک ڕەت دەکاتەوە. بە وتەیەکی دی، ئەم جۆرە ڕۆشنبیرخوازییە زۆرتر ڕواڵەتییە هەتا ڕاستەقینە. بە قەناعەتگەیێنترین شیکردنەوەیەک کە بە دوای برێک ڕەتکردنەوە و حاشاگەلێکی بۆچوونی ئەندێشەیی بوونی هەیە ئەمەیە کە کەڵک لە جۆرە ئەندێشەیەکی دیکە وەرگیراوە. عەقڵی کردەوەیی لەگەڵ عەقڵی بۆچوونی جیاوازی هەیە. عەقڵی بۆچوونی کە لەسەر باوەڕە پێشزەینی و پێشمەرجەکان داڕژاوە، لەگەڵ سیاسەت هاوکێش نییە. لەم واتادا، پارێزگاران ناتوانن وەڵامێکی بۆچوونی ئاشکرا بە پرسیارە سیاسییەکان بدەنەوە. تاقمێک ئەمە بە بێهێزی دەزانن؛ ئەم و ئەو لەسەر ئەم باوەڕەن کە ئەمە جۆرێک بەهێزییە.[115]

دژوارییەکی دیکە ئەمەیە کە دژی ڕۆشنبیرخوازی بیچمی پایەدار و هەمیشەیی پارێزگاری نییە. پارێزگارانی ڕۆمانتیک و لیبراڵ یەکێکن لەم بوارەدا. بێجگە لەمە، شتێکی بە تەواو مانا لە ڕێ لادەر و لەناخەوە دژایەتی لەم حاشا بۆچوونییە وەلانراوەنەدا هەیە. هێرشی ئاشکرای عاقڵانە دژی کەڵک وەرگرتن لە عەقڵ لە سیاسەتدا سەیرە، بەتایبەت کاتێک کە ئەم هێرشە کەڵکێکی بەهێزی بۆ مانەوەی سیاسی ببێ. ڕێگای ئاسایی دەرچوون لەم تەنگانە، سوود بردن لە عەقڵی کردەوەییە. بەڵام ئایا عەقڵی کردەوەیی بە ئاشکرا جیا لە عەقڵی بۆچوونییە؟ هێندێ لە پارێزگاران باوەڕیان بەوە هەیە کە عەقڵی کردەوەیی لەسەر بنەمای سوننەت و کردەوە داڕژاوە، بەڵام دەبێ لە بیرمان نەچێ کە ئەمە پێوەندییەوەوە هەیە کە کردەوە و سوننەت چۆن ببینین و لێکی دەینەوە. سوننەت شتێکی تەنیا و ڕاشکاو و بێشێلە و پیلە و شاراوە نییە کە هەر تەماداری دۆزینەوە وتێگەیشتنی ئێمە بێ. سوننەت گەلێکی زۆر بە هەموو شێوەیەکی جۆراوجۆر بوونیان هەیە. بێجگە لەمانە، سوننەتگەلێک دەربارەی

عەقڵخوازی و سونەتە سیاسییە رادیکاڵەکانیش رەنگە بوونیان ببێ. جگە لەمە، هێندێ لە سونەتەکان دەستەبەرێکی بە بایەخیان نییە و بێگومان هەر تەنیا بە سونەتی بوون نابێ بە بایەخدار بدرێتە قەڵەم. سونەتەکان و دەمارگرژی وەکو مرۆڤ خۆری، دژی پایەبەرزی بوون یان کۆیلەداری بەوتەواوی بۆ دژایەتی کردن دەبن و رەتکراونەتەوە و بێگومان دەبێ وەلابنرێن. لەبەر ئەمە، بۆچی دەبێ (سونەت) یان (دەمارگرژی) خۆی لە خۆیدا و هەر لەبەر ئەوە کە سونەتن دەبێ بە بایەخ بناسرێن؟ سونەتەکان دەبێ لەگەڵ پێوارە عەقڵانی و تایبەتەکان بەراورد و هەڵسەنگێنرێن.

بێگومان، خۆی لە خۆیدا هیچ شتێکی هەڵە لە گۆڕینی بۆچوونی سونەتەکاندا بوونی نییە. ئەم رەوەندە ئاسایی و دواکوتووە و هیچ گومانێک لەوەدا نییە. باوەڕی بۆچوونییەکانیش زۆرجار دەبێ لە کردەوەی باشدا تاقی بکرێنەوە. ئەوانەی کە لە پێش چێشت لێنان، پاسکل لێخورین یان کۆمپیوتەر پەنا دەبەنە بەر کتێبە رێنوێنەکانی چێشت لێنا، پاسکل لێخورین و کۆمپیوتەر و ئەوانە موتاڵا دەکەن بێگومان خوێندنەوەی ئەم کتێبانە بۆ کردەوەی دروستتر، باشترە لە نەخوێندنەوەیان. ئەندێشە وەلانراوەکانی زانیاری رووخاوی بۆچوونی لە هەموو لایەنە چالاکییەکانی مرۆڤایەتی، بەتایبەت سیاسەت، کارێکی زەروورییە و رێگای کردەوە هەموار دەکا.

هەر وەکو ئیدئۆلۆژییەکانی دیکە، جیاوازی بۆچوونی ئاشکرا لە نێوان شێوە جۆر بەجۆرەکانی پارێزگاریدا بوونی هەیە. هەر ئەو چەشنە کە لە پێشدا چاومان پێی کەوت، تەنانەت زۆرتر لە لیبرالیزم، هێندێ پارێزگاران سەرنجیان داوەتە مەرامگەلێک کە تاقمێکی دیکە بە گشتی ئەوانەیان رەتکردووەتەوە. برێک پارێزگار، بەتایبەت رۆمانتیکەکان و سونەتخوازەکان، زۆر سەرقاڵی و داخ لە دڵی خۆزگەو ئاواتەکانی رابردوون. خۆزگەی نوالیس بە ئەورووپای سەدەکانی ناوەڕاست، کۆمەڵگەی شوانی ئەلیۆت، رژیمی سابقی دوومستێر هەموو ئەوانە جۆرێک باوەڕەدەست لێنەدراوە زەینییەکانن کەوا دێتە بەرچاو پێشی بەرەو پێشچوون دەگرن. هەموو ئەو پارێزگارانەی کە گۆڕینیان قبووڵە، لە داوی

مەنتقی لە ناخدا دژی یەکتردا پێوەبوون: لە حاڵێکدا کە بەرامبەر هێندێ لە باوەڕەکاندا دەوێستن، هەر ئەوەندە کە ئەم مەرامانە جێی پێیان لە کۆمەڵگەدا پتەو کرد و گیرسانەوە و لەگەڵ کۆمەڵگە گرێیان خوارد، دەبنەوە عەقڵی دێرینەی سەردەم و ئەم باوەڕانە لە ریزی سوننەت دەدەنە قەڵەم. سوننەت دەبێتە ئەو شتە کە ئێستا خەریکە رووبدا. لە لایەکی دیکەوە، پارێزگارانی لیبرال بە رواڵەت هێندێ گۆڕانکارییان بە باوەشی ئاواڵەوە قبووڵ کردەوە. لە راستیدا هاژە و گیڤە نییە ئەگەر ببین کە زۆربەی گۆڕانکاری کۆمەڵایەتی و ئابووری بە راستی رادیکاڵی لە دەیەی رابردوودا لە زۆرینەی کۆمەڵگە پیشەسازییەکان، بەتایبەت لە بریتانیا و ئەمریکا، بە داهێنانی پارێزگاری لیبرال ئەنجامی گرتووە. کەم نین ئەو کەسانەی کە دژایەتیەکی سەیریان لەم کارەدا بینیوە. سەرسوورهێنەر دەبوو ئەگەر بماندیتبا کە لە سەدەی داهاتوودا ئەوانە خۆیان لایەنگەلێکی کۆنتری پارێزگاری سوننەتخواز و باوکسالاریان سەرلەنوێ توێژینەوەیان لەسەر کردبا. ئەگەر پارێزگاران لێهاتوویی و زانیاری تەواویان بۆ مانەوەی سیاسیان ببێ، بێگومان گۆڕانکاری لەواندا بەدی دێ.

بــە هەڵــسوکەوتی سیاســـی بــورژوازی دەزانی.[٢] لـــە ســـەدەی بیـــستەمدا سۆسیالیستەکان و ئانارشیستەکان جگـە لـەو رەخنانـە، عەیبگـەلێکی زۆریـان لـە شۆڕش دەگرت.

واتای (کۆمەڵگەی مەدەنی)، کە ئەمەش ریشەی لە دۆزی گرێبەست دابوو، هاتە ناو ئابووری سیاسی و ئـەورووپایی و بەتایبـەت هاتـە نـاو ئیدئۆلۆژیگـەلێکی وەک لیبرالیزمـی کلاسـیکەوە. بـەڵام لەسـەر سۆسـیالیزم و نائارشـیزمی سـەرتاییش کاریگەری هەبوو. واتایەک کە پێشر ژوزف پرودون ئانارشیزمی لە کۆمەڵگە نیشان دەدا ریـشەی لـە دۆزە گرێبـەسـتەکانـدا بـوو. ئەگـەرچی بـە شـێوەی ئاسـایی، کۆمەڵگەی مەدەنی بەشێک لە رووبەڕوو لەگەڵ واتای جێگری کۆمەڵگە بـوو، واتـە مانایەک کە برا و برادەر و جەماوەر و جەماعەتی دەگەیانـد. کۆمەڵـگە، بـە واتـای کۆ، لە رووبەڕوو لەگەڵ تاکخوازی رووخاو (کە بە واتایەک لە کۆمەڵگەی مەدەنیدا هەیـە) جێکـەوت. ئێـستە ئێمـە ئـەم جیاوازییـە لـە ئاسـت نێـوانی سۆسـیالیزم و تاکخوازی، یان کۆخوازی لە ئاست تاکخوازی، کـە لـە ئەندێـشەی ئـەورووپایی لـە دەیەی ١٨٨٠دا پەیدا کردەوە، باشتر تێدەگەین.

واتـای دەروونی دیکـەی شـعووری بـرادەری و هاوڕیـەتی و کۆبوونـەوە لـە وشەی (کۆمەڵگە)، پێوەندی ئەو لەگەڵ ئەندێشەی دەسـەڵاتی خەڵـک بـوو. ئەگـەر (کۆمەڵگە) بە واتای گشتی جەماوەر بوو، شیاوانە دەیتوانی بـە واتـا و هاوکێـشی سەرجەم خەلک بێ. بەم جـۆرە (ویـستی کۆمەڵـگە) دەیتـوانی بـە واتـای ویـستی خەلک یان ویستی گشتی بێ، خاوەنداریتی کۆمەڵگە هەر ئەو خاوەنـداریتی خەڵـکە بوو. خاوەنداریتی سۆسیالیستی کراو یان کۆمەڵایەتی هەر ئـەو خـاوەنداریـیـەتـە گشتییە بوو. تەبایی کۆمەڵـگە یـان پـاک و خـاوێنی سۆسیالیـستی، واتـە تەبایـەک کەلەبەر دەستی گشتیدا بێ. هاوکاری و پێکەوە بوونی کۆمەڵایەتی لە حکوومـەتا بە واتای بەشداری گشتی خەلک بوو. کۆمەڵگە لەم واتایەدا پێوەندییـەکی بـەهێز و پێـزی لەگـەڵ دۆزە دیموکراسـییەکان و دەسـەڵاتی خەڵـکدا گـرت. ئـەم دۆژانـە پێشینەیەکی درێژی لە ئەندێشەی ئەورووپاییدا بوو، بەڵام شێوەی تایبەتی ئێستەی خۆی لە تافی شۆڕشی فەڕانسادا بە دەست هێناوە. بێجگە لەمە، چونکە بۆ ویستی

وشەی (سۆسیالیزم) ریشەی لە واژەی لاتینی sociare هەیە کە بەواتای لەگەڵ یەکدا بوون و بە یەکەوە گرێدراویان لەگەڵ یەک بەشدار و شەریک بوونە. وشەی گرێدراو بەوەوە، کە واژەیەکی تکنیکی‌ترە، لە یاسای رۆمیان و پاشان سەدەی ناوەڕاست societas بوە. واژەی دوایی دەکرێ بە مانای هاوڕێیەتی و برادەری لێک بدرێتەوە و هەروەها بە واتای ئەندێشەی یاساپەرستانەتر پەیمانی یەکگرتوو لەسەر بنەمای پێکەوە هاوکاری کۆنێوان جوامێران. لێرەدا بە دوو واتای جیاواز لە واژەی «soceal» تووش دێین کە هەڵگری ناوەڕۆکگەلێکە کە دواتر لە وشەی سۆسیالیزمدا کەوتە بەر تێرامان. واژەی social هەم بە مانای پەیمانی یاسای رەسمی لە پێوەندی نێوان مەدەنی ئازاد و هەم پێوەندی خۆشەویستتر و دۆستایەتییە.

بە بۆچوونی بڕێک لە توێژەران کارکرد یاساخوازنەتر و گرێبەست تری واژەی social هەڵگری شتێکی جیاواز لە دەوڵەت، لەبەر ئەمە، بە بڕوای کۆمەڵێک، جیاواز لە سیاسەت بە شێوەی گشتییە. ئەم و ئەو هێندێ پەیمان لەگەڵ یەکتر دەبەستن بەرامبەر بە یەک هاوکێش و پەیمان دەبن، بەم دەستوورە جیاوازی گشتی نێوان کۆمەڵگەی پێکهاتوو لە کەسانێک کە ئازادانە پەیمانیان بەستووە و (دەوڵەت) حکوومەتی یاسا بەهێز دەبێ.[1] کارکردی گرێبەسی ئەم واژە بە دژایەتی نێوان شۆڕشی سیاسی و شۆڕشی کۆمەڵایەتیش پێوەندی هەیە، کە مێژوویی ئەم دژایەتییە دەگەڕێتەوە بۆ دەیەی ۱۸۰۰. بۆ وێنە کۆمەڵێک لە نووسەران باوەڕیان وایە کە شکستی شۆڕشی گەورەی فەڕانسا و رووخانی ئەو بەرەو دیکتاتۆڕی ناپلئۆنی سەرچاوەی لەم راستەقینە بوو کە ئەم شۆڕشە هەر تەنیا شۆڕشی سیاسی و لە ئاستی دەزگای دەوڵەتیدا بوو. شۆڕشی کۆمەڵایەتی (بە واتای سۆسیالیستی ئەو) لە لایەن خەڵک و لەژێر چاوەدێری ئەوان و شێوەی ژیانی ئەوان نەبوو. ئەم لێکدانەوە لە بناخەوە هی مارکسە کە شۆڕشی فەڕانسەی

بەشی چوارەم

سۆســـــــيالیـــزم

دێموکراتیکی خەڵک زۆرجار بایەخی ئەخلاقی رەچاو کردووە، واژەی کۆمەڵایەتی کاراکتێری ئەخلاقیش بە دەست دێنێ.

هەر بەم دەستوورە، واتایەکی دیکەی (کۆمەڵگە) یان (سۆسیال) بە ناوی (کۆمەڵگەی مەدەنی و گرێبەست خوازی) زۆرتر پێوەندی زیرەکانەی لەگەڵ تاکخوازی ئەخلاقی و سیاسی بە دەس هێنا و یەکێک لە پرەنسیپەکانی ئەندێشەی ئەم دواییانەی دێموکراسی لیبرال لە کاری نوێنەرایەتی و پالەمانی پێکهێنا. لە دەیەی ١٨٤٠، پێوەندی (سۆسیال) و (دێموکراسی) بە ناوی پێوەندی بەرامبەر نێوان (لیبرال) و (دێموکراسی) بەتەواوی جێی گرتووە. واژەگەلێکی وەک سۆسیال دێموکراسی، سۆسیالیست دێموکراتیک و سۆسیالیست دێموکرات تا رادەیەک لەسەرتاسەر ئەورووپادا ناوبانگی درەکردووە هەرچەند هێشتا خاوەنی هێندێ شاراوە و پێچراوەن.[٣]

کۆمەڵێک لە بیرمەندان مێژووی وردی سۆسیالیزمیان لە لێکدانەوەی سیاسی و کۆمەڵێک لە باوەڕەکان، دیاریان کردووە. ئەم واژە، هەر وەک پارێزگاری لیبرالیزم، منداڵی سەردەمی پاش شۆڕشی فەڕانسا دەدرێتە قەڵەم. لەم بارەوە بەڵگەگەلێک لە ئارادایە کە راست لە کوێدا بۆ یەکەمجار ئەم واژە بەکار براوە. فەڕانسا و بریتانیا وڵاتانی سەرەکی ئەم پانتایەن.[٤] بەم حاڵەوە کەس دژایەتی لەگەڵ ئەوە ناکا کە دەیەکانی ١٨٢٠ و ١٨٣٠ لەم بوارەدا دەورەگەلێکی گرنگ بوون. وشەی سۆسیالیزم لە فەوریەی ١٨٣٢دا لە رۆژنامەی سن‌سیمۆن بە ناوی گلووب کە سەرپەرشتی ئەو بە ئەستۆی پییێر لوورو بوو، چاپ کرا. بەر لەم بەروارە، سەرجەم لە ١٨٢٧دا، لە نەشرییەی ئەوون گەرای گۆڤاری تەعاونی ئاماژە بەوە کرا بوو. ئەوون گەرایان لە بریتانیا و سن‌سیمۆن گەرایان و فەوریە گەرایان لە فەڕانسا یەکەم کەسانێک بوون کە چاوکراوانە ئەم واژەیان بە کار بردووە. مارکس پاشان لە مانیفستی کومۆنیستدا ناسناوی (سۆسیالیستە خەیاڵییەکانی) بەم کەسانە بەخشی کە بەرچەسپێک بوو بە واتای دەروونی تاڵ و ناخۆش و لەڕێلابەر.

واتای سۆسیالیزم لە پێوەندی لەگەڵ واتاگەلێکی دیکەی وەک سیستەمی خاوەندارێتی هاوبەشی، کومۆنیزم و سۆسیال دیموکراسی چارەنووسێکی پڕ لە کەند و پێچ و خوارییەکی فرەیان بڕیوە. ئەم پێوەندییە بۆ لەناو بردنی هەر چەشنە خراپ تێگەیشتنێک وەکو خۆی سەرجەم لێکۆڵینەوەی لەسەر دەکەین. سیستەمی خاوەندارێتی هاوبەشی واتایەکە دەگەڕێتەوە بۆ دوایەکانی سەدەی نۆزدەیەم کە پێگە و جێگەی ئەو فەڕانسەیە. مەبەست لەوە، کەتا ئەمڕۆش بە جۆرێک پێوەندی مەنتقی پایەدار ماوە، سوود وەرگرتن لە دەوڵەت و دەسەڵات بۆ کۆنترۆڵ، فەرماندەی و تەنزیمی بەشە ئابووری و کۆمەڵگە مەدەنییەکانە، ئامێرێک بۆ سیاسەتی گشتی دەدرێتە قەڵەم. ئەم نەزمە، بە پلەگەلی جۆراوجۆر، پێوارە و هاوکێشی بەرنامە ڕێژی دەوڵەتی ناوەندییە. لە کۆتایی سەدەی نۆزدەیەمدا سیستەمی خاوەندارێتی هاوبەشی زۆرتر وەبیر هێنەرەوەی سۆسیالیزم بووە. بەم حاڵە، مەسەلەگەلێک لە پێوەندی لەگەڵ ئەم وێکچوونیەدا رووی داوە. سەرەتا ئەمەکە، بە پێچەوانەی ئەم ڕاستەقینە کە زۆر لە سۆسیالیستەکان لە کردەوەدا لە سیستەمی خاوەندارێتی هاوبەشی سوودیان بردووە، تاقمێکی زۆر لەوانیش یان ئەوەیان لەبیر کردووە، یان حاشا دەکەن. دووەم، زۆربەی لە ئیدئۆلۆژییەکانی وەکو پارێزگاری و لیبرالیزم، هەر ئەو جۆرە کە دیتمان. ئامادەی کەڵک وەرگرتن لە میتۆدەکانی خاوەندارێتی هاوبەشی ببوون. سەرەنجام شایانی باسە کە سیستەمی خاوەندارێتی هاوبەشی زۆرتر ئامێرە نەک ڕەسالەیەک یان دەزگایەک لە باوەڕەکان دەربارەی پڕەنسیپی مرۆڤ و یەکسانی، بەو جۆرە کە بۆ وێنە چاوەڕوانی لە سۆسالیزم دەکرێ. بەم جۆرە، سیستەمی خاوەندارێتی هاوبەشی خۆی لە خۆیدا ئەندێشەیەکی بەرتەسکتر، شێوەییتر و کارامەتر لە سۆسیالیزمە.

ئێستا بە شێوەیەکی گوشراوەتر دەربارەی برێک لە واتاکانی دیکە کە لەگەڵ سۆسیالیزم پێوەندی نزیکیان هەیە، دەدوێین. دورکیم لە کتێبی سۆسیالیزم و سن‌سیمۆن کومۆنیزم بە دێرینەترین واتا و شکلی سەرەتایی و ڕێکخراوەی سۆسیالیزم دەزانێ. کومۆنیزم دڵ گەرم و سەرقاڵی بەکارهێنانی مرۆڤ بە شێوەیەکی بەرامبەرانەیە. ئەم شێوە لە ڕێ دۆزینەوەی سەرەتایی و هۆزە

سەرەتاییترەکاندا بە کاربراوە. لە لایەکی دیکەوە، سۆسیالیزم بە بۆچوونی دورکیم ئامێرێکی زۆر نوێترە لە کۆمەڵگەی پیشەسازیدایە کە دەیهەوێ پێوەندی بەرهەمێنانی ڕێکوپێک بکا. لێرەدا جیابوونەوەیەکی ئاشکراتر لە واژەکاندا دەکەونە بەرچاو، ئەگەرچی ڕەنگە هەموو لەگەڵ ئەم جیاکردنەوەدا نەبن.

واژەی کومۆنیزم، کە نیشاندەری لایەنگری سیاسی چاوکراوانەیە، هەر تەنیا چەند ساڵێک لەبەر سۆسیالیزمەوەیە. لە فەڕانسا، گراکوس بابوف و (ئەنجوومەنی مساوات)، کە بە واتای سیاسی نێوان ساڵەکانی ١٧٩٤ و ١٧٩٧ سەریهەڵدا، زۆرجار بابوفخوازان و جارجار (کومۆنسیتەکان) ناویان لێ نراوە. بابوف لە ساڵی ١٧٩٧ بە فەرمانی حکوومەتی دیرکتوار بە گیوتین سەریان لە لەشی جیا کردەوە. ئەنجوومەنی بەرنبەری لە بناخەوە تاقمێکی خراپەخواز بوو کە خۆی لە پێناوی رووخاندنی شۆڕشگێڕی و دامەزرانی دیکتاتۆرییەک و جەماوەرێک لەسەر بنەمای بەرانبەری دانابوو. سەیر لێرەدایە کە پرەنسیپی کومۆنسیتی لە تێکۆشانی بابوف پەیدا نەبوو بەڵکو لە ئەندێشەی سیاسی پێڕەوانی ئەو، بۆ ئوناروتی و بلانکی بایەخی زۆرتر بە دەس هێنا. دواتر پۆپۆلیستەکانی رووسی و لنینی لاویش لە دەیەی ١٨٩٠ درێژەیان بە ڕێگای ئەودا. نووسەرێکی دیکەی فەڕانسەوی، ئەتێن کابە. کەسێک بوو کە لە کۆتایی دەیەی ١٨٣٠ بە دوای بە دەست هێنانی ئەم مساواتە رادیکاڵ و خاوەنداریێتی هاوبەشی، بەڵام لە روانگەیەکی زۆر خەیاڵی و ئەندێشەیی‌ترەوە بووە. جیهانی خەیاڵییەک کە ئەو لە ئیکاریا دروستی مردبوو، زۆرجار بەناوی کومۆنیزمی خەیاڵی باس لێوە کراوە.

مارکس لە دەسپێکی نووسراوەکانی خۆیدا کومۆنیزمی بە پێکهاتەی سەرەتای سۆسیالیزمی زانیوە، بەڵام لە مانیفیستی کومۆنیستدا کە لە دەیەی ١٨٤٨ بڵاوی کردەوە، جیاوازییەکی بە گوڕی لە نێوان (کومۆنیزمی شۆڕشگێڕ) و (سۆسیالیزمی خەیاڵی) دانا؛ هەرچەند هەم مارکس و هەم ئەنگلس، لەژێر کاریگەری لۆئیس مورگانی مرۆڤ ناس مانا و واتای کومۆنیزمی ئەوەڵییەیان سەلماندبوو.[٦] هێور هێور مارکس جۆرە بێزارییەکی سەبارەت بە وشەی سۆسیالیزمی تێدا بەدی

هاتبوو کە لە ئارین ئاسەواری دەودا، لە کۆتایی دەیەی ١٨٧٠ دەکەویتە بەرچاو. بە بۆچوونی ئەو، سۆسیالیزم مەسلەکێک بوو نەرمتر، بێ چین و تویژ، خەیالی و بە گشتی، باوەڕێکی بورژوایی. لەگەڵ ئەمەدا، ئینگلیز لە دوایین پێش وتاری خۆیدا لەسەر راگەیەندراوی کومۆنیست لە سالی ١٨٨٨ ئەوەی لە (ئەدەبیاتی سۆسیالییتی) وە دەزانی.[٧] لە ١٩١٧دا بیزاری مارکس چووە نێو هێندێ لە بەلشویکەکانیش کە کومۆنیزمی بە قۆناغێکی مێژوویی پێش کەوتووتر سەبارەت بە سۆسیالیزم لێکیان داوەتەوە. لە بریتانیا، ویلیام موریس و ە. م. هیندمن (بناغەدانەری یەکەمین رێکخراوەی مارکسیستی بریتانیا)ش کەلکی لە واژەی سۆسیالیستی وەرنەدەگرت و ئەوەی دەخستە ئەستۆی سۆسیالیستی ریفۆرمخوازی فابیان. بە پێچەوانە ئەم فرەویژیانە، بەدیهێنانی سەددێکی تایبەتی دەست لێنەدراو لە نێوان واژەکاندا دەستوورە. بێگومان یاوی شۆڕشگێڕانە ناتوانێ بە شێوەی ئەزموون و پێوار جێبگرێ. ئەگەر کەسێک روانگەگەلێکی قوولی یاساخوازی زۆرینەی کومۆنیستەکانی ئەوروپایی دەهەکانی ١٩٦٠ و ١٩٧٠ لەگەڵ تاقمە بڕبڕبووە یەک بە دووی یەکە شۆڕشگێڕییەکانی ئەو سەردەمە بەراورد بکا کە خۆیان ناو دەنا (سۆسیالیست)، کەواتە واژەی (شۆڕشگێڕ) پێوەندییەکی نزیکتری لەگەڵ سۆسیالیزمدا هەیە هەتا لەگەڵ کومۆنیزم.

(سۆسیال دێموکراسی)ش تووشی هەر ئەو دوولایەنییە بارودۆخییە بووە. ە.م. هیندمن خۆی بە سۆسیال دێموکرات دەزانی و لەم بارەوە، ئەمەی بە پلەیەکی بەرز بۆ لایەنگری لە مارکسیزم دەیدایە قەڵەم. ئەو پێڕەوی رێگا و میتۆدی ئاڵمانی بوو. هێزی بزووتنەوەی مارکسیزم لە چاخی (نێونەتەوایەتی دووەم) کە مارکسیزمی ئەوروپایی هەتا ١٩١٤ بەسەر ئەودا زاڵ بوو، حزبی سۆسیال دێموکراتی ئاڵمان (SPD) بوو کە لەراستیدا لە ١٨٦٩ حزبی کرێکارانی سۆسیال دێموکرات ناودێر کرا.[٨] بە پێچەوانە برێک دوولایەنەکان، سۆسیال دێموکراسی بە کردەوە بوو بە هاوکێش لەگەڵ مارکسیزم رێکوپێک کراوە. مارکسیزم بە ناوی سۆسال دێموکراسی لە بابەتی بۆچوونی بە توندی دژی سۆسیالیزمی لانشینخوازی ئەدوارد برنشتاین هەلۆیستی گرت.[٩] پاش رووخانی

(نێونەتەوایەتی سێیەم) بۆ هەموو ئەو رێکخراوانەی کە ئارەزووی بە ئەندام بوونیان لە (نێونەتەوایەتی)دا بوو، ئەمە گرنگ بوو کە واژەی کومۆنیست جێی سۆسیال دیموکراسی بگرێ. بەر لە جەنگی جیهانی یەکەم، دوولایەنی و ناهاودەنگی بەرەبەرە زۆرتر بووو بە ناوی سۆسیال دیموکراسی کۆمەلێک لە لانشینخوازەکان تێکەڵ بە سۆسیالیستە ئەخلاقییەکان و لیبراله نوێکان یان لیبراله کۆمەلایەتییەکان بوون. دوای سالی ١٩٢٠ هەتا ئەمڕۆ، واژەی سۆسیال دیموکراسی پێوەندیگەلێکی بەهێزیان لەگەڵ سۆسیالیزمی ریفۆرمخواز و سوننەتی لیبرال کۆمەلایەتی دامەزراندووە. لەم رووەوە، پێکهاتن و دامەزرانی حزبی سۆسیال دێموکرات لە بریتانیا لە دەسپێکی دەیەی ١٩٨٠دا دیاردەیەکی نوێ یان گرنگ نەبووە.

بە گشتی دەربارەی پەیوەندیدانی پلە بەرزیە تایبەتەکان بە سۆسیال هۆشیاربین، چ بلێین کە وشەی سۆسیالیزمەکان لایەنگری سیستەمی خاوەندارێتی هاوبەشین، چ ئەمە کە کومۆنیزم بە گشتی لەگەڵ سۆسیالیزم جیاوازی هەیە، چ سۆسیال دیموکراسی سوننەتی غەیرە سۆسیالیستییە. هەموو ئەم داوەریانە هەم لە باری مێژوویی و هەم ئیدئۆلۆژیکییەوە لە رێ لابەرن. دەستتێوەردانی پێچراوەی نێوان ئەم پرەنسیپیە جۆراوجۆرانە هەڵگری ئەو رووداوەیە.

پێگەکانی ئەندێشەی سۆسیالیستی

ئەگەرچی دەربارەی ریشەگەلی ئەندێشەی سۆسیالیستی دیالۆگ زۆرە، چەواشەیی ئەم دیالۆگانە لە دیالۆگەکانی پارێزگاری لیبرالیزم کەمترە. دوو راپۆرتی بەربلاو دەربارەی سەرچاوەی ئەندێشەی سۆسیالیستی بوونی هەیە. یەکەمیان کە بوارێکی بەرفراوانتری هەیە. هەمیشە شوێنی ناوەڕۆکاکانی سۆسیالیستی لە بزاڤە فیکرییەکانی سەرەتای سەردەمی نوێ گرتووە. دووەم راپۆرت سەرنجی داوەتە تافی دوای شۆڕشی مەزنی فەڕانسا.

بەپێی راپۆرتی یەکەم دوو کەسایەتی کە زۆرتر لە هەمووان دەربارەی ئەوانە ئاخاوتن کراوە، بریتین لە تامس مور بە هۆی کتێبێک کە بەناوی ئۆتۆپیا (ئارمانج شار)ی نووسی و تاۆماس مونستێر ئاناباپتیست. کارل کائۆتسکی، پێش هەنگاوی مارکسیزم ئاڵمان (کە زۆرتر ئەویان بە پاپی مارکسیزم ناسیوە) کتێبێکی بەناوی تامس مور و ئارمانج شاری نووسی هەتا ئەم پێگە تایبەتە پێناسە بکا. لەم دواییانەدا ئەم بیروڕایانە چەند کەڕەت دووپات کراوەتەوە.[10] جێی ئارمانجی دیکە بۆ سەرهەڵدانی ئەندێشەی سۆسیالیستی هەر لەم تافەدا، جەنگی ناوخۆی ئینگلیسە.

رێکخراوەگەلێکی وەک بەرانبەر خواز و ئەوانی دیکەش بوارێکی سازدراو بۆ ئەم راڤەیە تاقیکراوە.[11] بۆ وێنە کریستۆفر هیل دەربارەی رێبەرایەتی ئەم و ئەو (پیرەوانی بزاڤی مەزهەبی و ئابووری) دەنووسێ:

وینستنلی لە روانگەی خاوەنداریێتی هاوبەش کە لە سەدەی نۆزدە و بیستەمی سۆسیالیزم و کومۆنیزمەوە پێشنیاری ئاخرین سوود وەرگرتنی کرد... وینستنلی خاڵێکی پرەنسیپی ئەندێشەی سیاسی مۆدێرنی بە دەست هێنا و ئەوە ئەمە بوو کە: دەسەڵاتی دەوڵەت بە سیستەمی مالکییەت و گشت ئەو دۆزانەی کە پشتگری لەم نەزمە دەکەن، پێوەندی هەیە. ئەو لەم بابەتەوە کە خوازیاری شۆڕشێک بوو کە گرفتەکانی کۆمەڵگە بکاتە جێگری بەربەرەکانی و تەئکیدی دەکرد کە ئازادی سیاسی بەبێ بەرامبەری ئابووری نامومکینە هەروەها بە توندی حەسابی لەسەر دەکرێ.[12]

رواڵەتەن، ئەو جۆرە لێکدانەوە مەسەلەگەلێکی نگەران و دوودڵی دێنێتە بار، چونکە لەو تافەدا هیچ کومەڵە باوەڕێک کە وێچووی سۆسیالیزمی سەدەکانی نۆزدە و بیستەم بێ، لە ئارادا نەبوو. رەنگە بەڵگەی لەسەر بێننەوە کە واتا بەر لەسەرهەڵدانی وشەوە بووە. بەم حاڵەوە، بوارگەلێکی بەڵێنی و مەزهەبی و کەلتووری کە باوەڕەکانی ئەم و ئەوەکان لەودا سەری هەڵدا بە گشتی سەبارەت بەم جۆرە راپۆرتانە نەزان و ناشارەزا بوو. ئەمە ترس هێنەرە کە نیگەرانییەکان و هۆگرییەکانی ئێستەی خۆمان ببەستین بە رابردووەوە، کە هەر ئەو جۆرە کە لە بەشی یەکەمدا باسی لێوەکرا، رەنگە لە باری مێژووەوە ناهەم کات و لە رێ بەدەر لە ئاو دەربێ.

دووەم راپۆرت سەرنج دەدا بە خولی بێوچانی پاش شۆڕشی گەورەی فەڕانسا. هێندێ لە بیرمەندان لە بواری کارتێکراوی رووبەڕووی شۆڕشی پیشەسازیش تۆژینەوەیان لەسەر سازداوە.[١٣] لیکتهایم دەربارەی دەیەی ١٧٩٠ دەڵێ: (مێژووی سۆسیالیزم دەبێ لەگەڵ شۆڕشی فەڕانسا دەس پێبکا، بەم هۆساکارە کە فەڕانسە لانکی (سۆسیالیزمی خەیالی) و (کومونیزمی خەیالی) بوو... و هەردووک بزاوتەکە لە شۆڕشەکان و ئالۆزییە گەورەکانی سالانی ١٧٨٩ هەتا ١٧٩٩ سەرچاوەیان گرتووە).[١٤] شۆڕش کاسەی ئەزموون و کوورەی رووداوگەلێک بوو کە سۆسیالیزم، چ خودی وشەی سۆسیالیزم و چ بزاڤەکانی کۆمەلایەتی کە چاوکراوانە لایەنگری ئەم ئیدئۆلۆژییە بوون، لەوەوە هەڵقولاون. ریشەی گشت ئەم دیاردانە خولەکانی شۆڕش و دوای شۆڕشە. هەڵسووڕانێکی بەهێز بۆ بەرفراوانکردنەوەی دێموکراسی، مافەکان، بەرانبەری و یەکسانی، لە لایەن هەڵسوکەوتە ریشەیی سیاسی و کۆمەلایەتییەکان، هەرچەند بە بەهرەوەر گرتن لە گشت کاریگەرییەتی ئەو پێک نەهات، بەلام شەپۆلە لەرزێنەکانی و بەرین بوونەوەی بە سەرانسەری ئەورووپا گەیشت کە دەنگدانەوە و زایەڵەی ئەوانە ئەمڕۆژانەش هەستی پێ دەکرێ و بوونی هەیە.

شۆڕشی پیشەسازیش بە رێی جۆراوجۆری وەک کاتالیزوەری (یارمەتیدەر، هۆکار) کردەوە نیشان بدا لەو رووەوە کە گەشەی سەرمایەداری و گەشە و قاڵ بوونی چینی کرێکاری شاری و ژیاری ئاسان کرد، بەتایبەت ئەمە کە چینی کرێکار پەیکەرەی ژیانی زۆربەی بزاڤە سۆسیالیستییەکانی پێک دەهێنا. هەڵبەت ئەم خاڵە تایبەتە، بە سەرنجدان بە برێک واتا و باوەڕێک کە زۆر دواتر مائۆئیزم و فەرانتس فانون هێنایانە ئاراوە و وزەی هەمیشەی شۆڕشگێڕی گوندنشینە وەرزێڕەکانی وریا کردەوە، هەلایسێنی قسە و باسە.[١٥] سەرمایەداری پیشەسازی هەروەها تەنینەوە و کێشەگەلێکی لێکەوتەوە کە کەوتە بەر سێرەو نیشانەی سۆسیالیستەکان. زۆرینەی سۆسیالیستەکان هەر لەسەرەتاوە سەرمایەداریان هۆی رق و بە سەرچاوەی هەموو نابەرانبەری و نایەکسانیکانیان دەزانی. سۆسیالیستەکان لەگەڵ رەخنە لەسەرمایەداری و کۆشش بۆ دۆزینەوەی رێ و

ڕەوشتە جێگرەکان بۆ ئەو، لە زاراوەی سوننەتی رادیکاڵی فەڕانسا سوودیان وەردەگرت کە خوازیاری بەرفراوانکردنەوەی مافی رەێی گشتی دێموکراتیک، مافە یەکێتییە مەدەنییەکان، ریفۆرم گەلی پەرلەمانی و عەداڵەتی کۆمەلایەتی بۆ کرێکاران بوو. هەر ئەوچەشنە کە شۆڕشگێڕانی فەڕانسەوی نیشانیان دابوو، ئەم ئەندێشانە دەیانتوانی بە کەلک وەرگرتن لە بزاڤە جەماوەرییەکان بە شێوەی بە قەناعەت گەیشتوانە هەست بە بەختەوەری بکەن.

بەم حاڵەوە، راپۆرتی باسکراو کاڵکەی ئەم خاڵە نییە کە زۆربەی لە ئەندێشە کارکردییەکانی سۆسیالیستەکان، هەڵقوڵاوە لە سوننەتە فیکرییەکانی رابردوو و لە زۆر شوێندا پێوەندی بە پێش شۆڕشەوە بوو. لە راستیدا سۆسیالیزم دۆزەکانی خۆی لەسەرچاوە جۆراوجۆرەکان وەرگرتووە: کۆمارخوازی مەدەنی، عەقڵخوازی سەردەمی رۆشنگەری، رۆمانتیکخوازی. شێوەی جۆربەجۆری ماددەخوازی، مەسیحییەت (چ کاتۆلیک و چ پرۆتستان). روانگەی یاسای سروشتی و مافە سروشتییەکان، فایدەباوەڕی و ئابووری سیاسی لیبراڵ. هەموو ئەم ئەندێشانە و ئەم مەکتەبانە و بوارانە بۆ بیرمەندانی سۆسیالیستی دێنە ئاژمار. پرەنسیپگەلێکی جۆراوجۆر لە بزووتنەوەی سۆسیالیزمدا دەوراندەوری بڕێک لەم سوننەتە فیکریانەیان داوە و تێکەڵاو بوون و بەم جۆرە، باوەڕی لایەنگری ئەوان بە شێوەگەلی جیاواز دەردەبڕێن.

هەر ئەو چەشنە بەر لەمە وترا، یەکەم بزووتنەوە چاوکراوانەی سۆسیالیستییەکان لە دەهەکانی ١٨٢٠ و ١٨٣٠ دەستیان بە گەشانەوە و پێشکەوت کرد. ئەوونگەرایان، سن‌سیمونگەرایان و فەوریەگەرایان رشتەیەک لێکدانەوە و راڤەگەلێکی رێکوپێکیان دەربارەی کۆمەڵگە بلاو کردەوە. ئەوانە، بەتایبەت ئەوونخوازان. لەگەڵ کۆمەڵێک لە بزاڤەکانی دیکەی چینی کرێکاری وەکو چارتیستەکان هاوفیکریان بوو. سوننەت رادیکاڵ، ئەو جۆرە کە لە رێکخراوەکانی وەک چارتیستەکان، یەکێتییە سنفییەکانی وەکو ئەو دەردەبڕا، زۆرجار لەگەڵ ئامانجە سۆسیالیستییەکان، هەرچەند بە شێوەی ناڕاستەوخۆ

یەکلایەن بوو. لە دەیەی ١٨٨٠ وتە و باوەڕی سۆسیالیستەکان بەربلاوانە بەناوی ئارەزووەکانی چینی کرێکار قبوول بوو.

دوای وەستانێکی کورت، لە کۆتایەکانی دەیەی ١٨٤٠ هەتا کۆتایەکانی ١٨٦٠ شەپۆلێکی دیکە لە پێشکەوتەکانی سۆسیالیستی لە ئەوروپا فۆرمی گرت. لەم خولەدا، سۆسیالیزم هەتا دەیەی ١٨٨٠ پلە بە پلە کامڵتر بوو و بوو بە بزاوتی ئیدئۆلۆژیکی چاوکراوانە. پێگەی ژیانی مارکس لە رووگەی سۆسیالیستی هەتا رادەی بەگرەو گیراوی ئەم راستییەیە کە ئەو پێکهاتەیەکی بەهێزی لە دۆزەکان و ئاشکرا کراوەکان بە قەناعەتگەیێن لەم سەردەمە ناسکەی مێژوو پێکی هێنا. بێجگە لە بریتانیا، زمانی مارکسیستی بوو بە زمانی دیالۆگی دووەمی مارکسیستی ئەوروپا. حزبی سۆسیال دیموکراتی ئاڵمان (SPD) کە مارکسیست بوو هەتا ساڵی ١٩١٤ بوو بەهێزێکی سەرکەوتوو لە سۆسیالیزمی ئەوروپادا و وێنەی ئیدئۆلۆژیکی خۆی بەسەر سۆسیالیستەکانی فەڕانسا لە سەردەمی دەسەلاتداری ژولگردا سەپاند و ئەم زاڵبوونە بوو بە هۆکە دەورەی (نێونەتەوایەتی دووەم) بە (دەورەی زێڕینی مارکسیزم) باسی لێوە بکەن.

بەم حاڵەوە، هەڵوێستی زۆرینەی حزبە مارکسیستییەکان لە فەڕانسا، ئاڵمان و ئوتریش بە بۆنەی شەڕەوە لە ١٩١٤ راپرسی کرا و رەئیان دا، بە توندی هەموو مانا و واتای یەکێتی و یەکگرتوویی نێونەتەوەیی (سۆسیالیستی) بێهێز کرد. نێونەتەوەیی سێیەم (کومۆنیستی) کە لە کوورەی شەڕی ١٩١٨ـ١٩١٤ سەری وەدەر نابوو، لەژێر دەسەلاتی بەلشویکەکانی یەکێتی سۆڤیەتدا بوو. ئێستە لنین کەسایەتی رێبەرایەتی بوو و مارکسیزم ـ لنییزم بوو بە رێنوێنی دۆزی فەرمی. بەلام لە دەیەی ١٩٣٠ بزووتنەوە تووشی قات و قوڕی بوونێکی زۆرتر بوو. مارکسیزمی تەجدید نەزەر تەڵەب کە لە سەرەتای دەیەی ١٩٠٠وەکو کوانێکی گەیو درێژەی بە مانەوەی خۆیدەدا دووبارە لەسەرانسەری ئەوروپادا گەشەی کرد. حزبی سۆسیال دیموکراتی ئاڵمان پلە پلە بەرەو هەڵوێستی پێداچوونەوە خوازانەتری سۆسیالیست دیموکراتیک، بەتایبەت لە پاش ١٩٤٥ چوو. سۆسیالیزمی بریتانیا بە بزاوتی ریفۆرمخوازی یەکلایەنە و دژەئاسایی خۆی درێژە دا. برینێکی

قوولتر له دەروونی مارکسیزمدا سەریهەلدا کە لە چاخی پاش ١٩٤٥ لە هەناوی برینە نوێکانەوە لە پشوو کێشان کەوت، ترۆتسکیزم، ئیستالینیزم، لنینیزم، مارکسیزمی پێداچوونەوەخواز، مارکیسزمی مرۆڤ دۆست، مائوئیزم، مارکسیزمی ئافریقایی. مارکسیزمی ئەگزیستانسیالیزم، کومۆنیزمی ئەوروپایی. مارکسیزمی پێکهاتەگەرا، مارکسیزمی فەمینیست، و زۆر لە بزاوتەکانی مارکسیستی دیکە فۆرمی گرت. لیستەیەکی ئەسکۆلاستیک لە مارکسیزمەکان زۆرجار بە دوژمنی یەکتر سەریان هەلێناوە و پێشکەوتنیان بووە کە هەرکام لەوانە بڕوای راستەقینەی (ئۆرتۆدۆکسی) یان بوو. رۆینی ئاوی رووبار لە دەروونی ئاوەڕۆگەلێکی پڕ لە قۆڕ و لیتەگرتوو بە رەوتی خۆی بەرەو ئاوهەلدێری رووبار درێژە دەدا. سۆسیالیزمی بەجێماو کە لە دەیەی ١٩٩٠ بە تێرامانی دووبارە دەربارەی خۆی دەستی پێ کردووە، (ئوستورەسازی) سروشت و جەوهەر هەتا رادەی بەرین بوونەوەی ریفۆرمخواز، دێموکراتیک و پێداچوونەوە خواز بوو. ئەگەر داهاتوویەک بۆ سۆسیالیزم لە ئارادا بێ. لەسەر بنەمای ئەم پرۆژە دەبێ.

جەوهەری سۆسیالیزم

یەکەم خاڵ کە دەبێ پێشکەکی تیشک بخرێتە سەری و بۆ خوێنەران روون بێتەوە ئەمەیە شتێکی بێگانە و تاک بە ناوی سۆسیالیزم بوونی نییە. زۆرتر دەبێ لە بارەی سۆسیالیزم گەلێکەوە قسە بکرێ کە هەمیشە لەگەل ئیدئۆلۆژییەکانی دیکە تێکەلاویان هەیە. هیچ باوەرێکی روون و بێخەوش بوونی نییە. لەم بارەوە دەبێ زۆر بە پارێز بین چونکە هەلوێستی زالی سۆسیالیزم لە مێژووی بزووتنەوەی سۆسیالیستیدا زۆرجار بووەتە هۆکە سۆسیالیزم بە چاوی مارکسیزم ببینن. مارکسیزم سۆسیالیزمی راستەقینە نییە، مارکسیزم یەکێک لە جۆرەکانی رەسەنی سۆسالیزمە. چ مارکسیست بین و چ نەبین، ئاسان و زۆر ئاسانە کە واژەناسی و وتارەکانی مارکسیزم چاو بەسراوانە و بێ بیر کردنەوە قبوولیکەین، بۆ وێنە. جیاوازی سۆسیالیزمی خەیالی و سۆسیالیزمی زانستی یان دانانی بایەخ بۆ چین لە باسی سۆسیالیزم. لەراستیدا وەها سنووردیاری کردنێکی دەقیق لە باسی

سۆسیالیزمدا بوونی نییە. پێناسەگەلێکی زۆری واتایی و شێوە جۆراوجۆرەکانی بۆ تێگەیشتنی ئەو لە ئارادایە. ئایا دەبێ سۆسیالیستەکان بە باوەڕ، بایەخەکان یان سەردەرچوونە سیاسییەکان ئەوان لە یەکیان جیا بکەنەوە؟ سۆسیالیزم کۆمەڵێکی دەوڵەمەند لە باوەڕە ڕەسمییەکان و بایەخگەلێکە کە ڕێبازە جۆراوجۆرەکان بە شێوەگەلێکی جیاواز ڕاڤەیان کردووە.

چەند شێوەی مومکینی زۆر بۆ جیا کردنەوەی بیچمی سۆسیالیزم بوونی هەیە. مارکس و ئینگلیس (بەتایبەت ئینگلیس) یەکەم کەسانێک بوون کە جۆرەکانی سۆسیالیزمیان دەستە بەندی کردووە. یەکێک بە لە یەکەم دەستەبەندییەکانی نێوان سۆسالیزمی زانستی و شۆڕشگێڕ لە بەرامبەر سۆسالیزمی خەیاڵی ئەنجامی گرت. ئەم هاوێرە، چاوپۆشی لە بنەمایی بوون یان نەبوون ئەو، زۆر لە ئیددعا زانستییەکانی ئارمانجخوازان و خەیاڵییەکانی لە دەروونی خودی مارکسیزمەوە خستە پشتگۆی. شێوەیەکی دیکەی ڕەدەبەندی سۆسیالیزم لە ڕێگای سەردەرچوونەکانەوەیە. ڕەنگە بێخەوشترین دابەشکاری نێوان سوننەتە شۆڕشگێڕییەکان و ریفۆرمخواز بێ، هەرچەند وێدەچێ پێویستانە جیاوازە وردەکانی دەروونی هەر وتارێک بەرچاو نەگرێ. چەمکی ئێمە جیاوازی ڕوانگەکانی ڕۆزالوگزامبورگ و لنین یان ئیستالین و ترۆتسکی دەربارەی شۆڕشە کە هەرکام لەیەک جیایە. بێجگە لەمە، ئەگەر بناغە ناسییەکی دیکە قبووڵ کەین، واتە جیاوازی سۆسیالیزمە سەرەڕۆخوازەکان و ئازادیخواز، ئەودەم سۆسیالیستە ریفۆرمخوازەکانی وەک وبز دەکرا بە (سەرەڕۆخوازی ریفۆرمخواز) بزانین. لە حاڵێکدا کە روزالۆگزامبورگ یان بە جۆرێکی دیکە ویلهلم رایک و هێربێرت مارکووزە دەبێ بە (شۆڕشگێڕانی ئازادیخواز) بدرێنە قەڵەم. و.ە. گرین لیف دەستەبەندییەکی جۆراوجۆری قبووڵە، واتە سۆسالیزمی هاوبەشییەکی ڕێکوپێک کراو لە بەرامبەر سۆسیالیزمی ئازادیخواز.[١٦] دیسانیش مەسەلەگەلێکی تێکەڵ و پێکەڵ سەرهەڵدەدا. کۆمەڵێک لە لایەنگرانی خاوەنداریێتی ئیشتراکی نیگەرانی مەسەلە ئازادیخوازانەکان بوون. هەروەها لایەنگرانی سیستەمی هاوبەشی ڕەنگە ئازادیخواز، شۆڕشگێڕ یان ریفۆرمخواز بن. سەبارەت بە ئازادیخوازیش

مەسەلەیەکی وەک ئەوە پێش دێ. لێرەدا یەکێک لە گرنگترین مەسەلەکان ئەوەیە کە سۆسیالیزم میراتگری هێندێ لە سوننەتە فیکرییەکان و بایەخەکان بووە. رۆڵی عەقڵخوازی تافی رۆشنگەری لە لایەکەوە لە قووڵایی دڵەوە، قبووڵ کراوە و لە لایەکی دیکەوە حاشای لێ کراوە. لە لایەک، کەوتووەتە رێزلێنانی توندی گەشەی پیشەسازی و لە لایەکی دیکەوە وتەبێژ و سەناگۆی کومۆنە شوانییەکان بوون. لە گەشە و بەرەو پێشچوون پێشوازیان کردوە و لەگەڵ ئەویشدا دژایەتیان کردووە. بەهرەیان لە بوونی دەوڵەت وەرگرتووە و لە عەینی حاڵدا، ئەویان داوەتە بەر پەلامار. هێندێ خاوەن ڕا، بێ هیوا لە دۆزینەوەی وێنەیەکی خۆڕسک، لە دووی برێک ناوەڕۆکی ناوەندی و کاکڵەیی دەگەڕین. ر. ن. برکی وێنەیەکی باش لەم مایل بوونەیە. ئەو چوار بایەخ دەبینێ: یەکسانیخوازی، ئەخلاقخوازی، عەقڵخوازی و ئازادیخوازی. ئەمانە لەگەڵ روانگەی کۆمەڵێک لە بیرمەندانی سۆسیالیست هاودەنگ و لەگەڵ هێندێ هاودەنگ. ئەگەر ئەم باوەڕانە بە یەکەوە تێکەڵ بکەین ناچار بە روانگەگەلێکی زۆر جیاواز لە یەک دەگەین.[١٧]

بۆچوونی من ئەوەیە کە هەوڵ بدەم هێندێ رێبازی سۆسیالیزم بەپێی وێنەی بەڵگە یان رووداوەکان ئەوانە لە یەک هەڵاوێرم. رێبازە تایبەتە باسکراوەکان وتاری وشک و بە بڕشت نین. بیرمەندانی هەرکام لەم وتارانە دەبێ زۆر وەرگرتنی جیاواز یان دەربارەی هێندێ مەسەلە هەبێ. بنەڕەت ناسی بەو چەمکەیە کە بە بێ حەز و مەیل بە ساکار کردنی چەمک، بە سوننەتی جیاواز، پێچراوە و جۆراوجۆر واتا ببخشێ. کۆمەڵێک لە بەڵگەکان و باوەڕەکان لە دەروونی ئەم رێبازانە نەک هەر تەنیا لەگەڵ سۆسیالیستەکانی دیکە بەڵکو لەگەڵ هەموو ئیدئۆلۆژییەکانیش تێکەڵیان هەیە. رێبازەکانی سۆسیالیزم بریتین لە: سۆسیالیزمی خەیاڵی، سۆسیالیزمی شۆڕشگێڕی (مارکسیزم)، سۆسیالیزمی ریفۆرمخواز سەبارەت بە دەوڵەت، سۆسیالیزمی ئەخلاقی، سۆسیالیزمی رێکخراوەی زۆرخواز و سۆسیالیزمی بازاڕ.

سۆسیالیزمی خەیاڵی هەر تەنیا قۆناغێکی سەرەتایی بۆ گەیشتن بە مارکسیزم نییە. هەرکام لە سۆسیالیستە خەیاڵییەکانی سەرەتای، سن‌سیمۆن (١٨٢٥، ١٧٦٠)، شارل فەوریە (١٨٣٧، ١٧٧٢)، رابرت ئەوون (١٨٥٨، ١٧٧١)، لە رێبازی خۆیاندا

کەسایەتییەکی بەرچاو و لێهاتوو بوون. سۆسیالیزمی خەیاڵی، کە دەورێکی گرنگی لە ئەندێشەی سۆسیالیستی سەدەی بیستەمدا بووە، تێدەکۆشا هەتا شێوەی مومکین ژیانی کۆمەڵایەتی کە لەگەڵ سروشتی راستەقینەی مرۆڤایەتی بگونجێ، تەنانەت یەکێک لەوانە وێنەی زاینەوە، موقەڕەراتی بنامەلە، چۆنیەتی خواردەمەنی یان بەرگ پۆشین ئەندامی کۆمەڵگەی بە شێوەی لەسەر یەک و زۆرجار تەنانەت لەگەڵ وردەکاری بخاتە بەر باس و تۆژینەوە.[18] ئەم کۆمەڵگە سەرکەوتووە کە هاوئاهەنگی لەگەڵ هەستانەکانی سروشتی خووی مرۆڤ، دەبوو کەش و هەوایەک باربێنێ کە بوونەوەری مرۆڤایەتی بەتەواوی شاد، رازی، دڵخۆش پیرۆز لەوە بە ژیانی خۆی درێژە دەدا. سۆسیالیستە خەیاڵییەکان پێکهاتە کۆمەڵایەتییە پایەدارەکانیان دیاری نەدەکرد. کۆمەڵگاکانی ئەوان کۆمەڵگە رەوەندە داهێنەرەکان بوو کە (بەتایبەت دەربارەی فەوریە) دەرفەتی پێشکووتنی بە تەواو مانای مرۆڤایەتی بەدەس دەهێنا.[19] ئەم ئارمان شاریانە (فلانستر - یان کۆمەڵگەی هاوبەشی - فەوریە، هاوئاهەنگی نوێی ئەوون، کۆمەڵگەی پیشەسازی بەڕێوبەرایەتی سن‌سیمون) لە ناوەرۆکی گۆڕانکارییەکی مێژووییدا جێکەوت و هەلگری گۆڕانکاری رادیکاڵی لە پێوەندی وئابووری و خاوەنداریتی کۆمەڵگاکاندا بوو.[20]

سۆسیالیزمی شۆڕشگێڕ باشتر لە هەموو بە هۆی مەکتەبی مارکسیزمەوە بەیان کراوە. مارکسیزم بەهێزترین و زانایانەترین روانگەی سۆسیالیزمی گەلالە گرتووە کە لەسەر بنەمای پێکهاتەی رەخنەی ماددەخوازی تافی رۆشنگەری، ئیدەئالیزمی هێگلی، ئابووری سیاسی لیبرال و سۆسیالیزمی خەیاڵی دامەزرا بوو. لایەنی پلە بەرز و رەسەنی مارکسیزم راڤەی بەهێزی مێژوویی ئەو لە کۆمەڵگاکانە. بارودۆخی ماددی و ئابووری ژیان بناخەی هەموو پێکهاتەکانی کۆمەڵایەتی و سیاسی و هەروەها زانیاری مرۆڤایەتی پێکدێنێ. پەیوەندییەکان بەرهەمێنانی و زاینەوە ژێر بنا راستەقینەکانن کە رووبنا یاساییەکان و سیاسی لەسەر ئەوانە وەستاون. دەوڵەت رەنگدانەوەی بەرخۆدان و خەباتی چینایەتی زاتی و دەروونییە کە لەسەر ژێر خانی ئابووری کۆمەڵگە دامەزراوە. لەگەڵ گۆڕینی کەش و هەوای

ماددی، پەیوەندییەکانی بەرهەمێنان و شێوەی گۆڕینەوە، پەیوەندییەکانی چینایەتی و سیاسیش گۆڕانکاری بەسەردا دێ. سەرەنجام، کۆمەڵگاکان لە رەوەندی پەرەگرتن و بە کەماڵ گەیشتنی خۆی بەشێوەی بەرهەمێنانی سەرمایەداری دەگا کە فۆرم پێدانی چینایەتی لەودا پلەی یەکەمی هەیە و کار بە تێکهەڵچوونی نێوان پرۆلیتاریا و سەرمایەدارانی بورژوا دەگا.

دابەشکردنی گەورەی فەلسەفی کە زۆر دواتر لە مەکتەبی مارکسیزمدا روویدا لە نێوان باوەڕە مرۆڤ دۆستانەتر و نزا زانستییەکاندا بوو. لە تاقمی یەکەمدا دەکرێ ئاماژە بکەین بە ئانتۆنیۆ گرامشی، کارل کورش و گئۆرگ لوکاچ و نووسراوەکانی ئەوان و هەروەها کۆششگەلێک کە لە پێناوی هێنانە گۆڕی پرەنسیپێکی بەهێزتری سەربەخۆیی مرۆڤ لە روانگەی کۆمەلایەتی و ئابوورییەوە ئەنجامی گرت. تاقمی دووەم میراتی بێزارهێنەرتر هەر ئەو سۆسیالیزمە زانستییەیە کە هەڵقولاوەی نووسەراوە دوایەکانی ئینگلس و کارل کائۆتسکییە و لە شێوەیەکی پۆشراوەتر بۆ مارکسیزمی پێکهاتەگەرای دەیەی ١٩٦٠ و نووسراوەکانی لۆیی ئالتووسر دەگەڕێتەوە. ئەم روانگە پێوەندی بە بەراوردە یاسایەکانی پێکهاتەی بە کامڵ گەیشتووی مارکسیزمەوەیە. لەم جۆرە تایبەتییەدا مارکسیزم ئاوڕێکی کەمی لە خودموختاری یان تاکی مرۆڤ داوەتەوە. لێرەدا لە قەدەر وتەیەکی بەرینتر کەلک لە سۆسیالیزمی دەوڵەتی ریفۆرمخواز وەرگیراوە. کارکردی فیکری گشتی سیستەمی خاوەنداریتی ئیشتراکی لە رادەی بەرامبەر لەگەڵ سۆسیالیزم، نیشاندەری باپیری واتای ئەم ئەندێشەیە. سۆسیالیزمی دەوڵەتی ریفۆرمخواز پێداچوونەوە خوازی ئەدوارد برنشتاین، فابینەکان (لانیکەم کۆمەڵێک لە فابینیە گرنگەکان)، حزبی سۆسیال دیموکراتی ئالمانی پاش ١٩٤٥ و سۆسیالیزمی کراسلەندی بریتانیا لە دەیەی ١٩٥٠ دەگرێتەبەر. هەروەها پێوەندییەکی زۆر نزیکی لەگەڵ سوننەتی لیبرالیزمی کۆمەلایەتی هەیە. لایەنە تایبەتییەکانی ئەم سۆسیالیزمە بریتیە لە وانەی خوارەوە: یەکەم ئەم سۆسیالیزمە هەمیشە و دەرهەم یان رەخنەی لە مارکسیزم بووە و حاشای لەو کردووە یان ویستوویە پێداچوونەوەی لەودا ببێ، دووەم، هەمیشە لە دەیەی ١٨٨٠ هەواداری ریفۆرمی پلە

بە پلە و یاسای دێموکراتیک بە شێوەی ڕێگایەک بۆ گەیشتن بـە سۆسـیالیزم بـووە. سۆسیالیزم هەرگیز نەیویستووە پەرلەمانەکان، حزبـە ڕەقیبـەکان یـان دێموکراسـی ئاڵمانی لە ناو بەرێ. سێیەم، لایەنی کەم هەمیشە، ڕۆڵی بـۆ بـازاڕی ئـازاد، زۆرجـار لە چوارچێوەی ئابووری تێکەڵ، بـووە. چـوارەمین ڕەخنـەی ئـەو لەسـەرمایەداری هەمیشە بە شێوەی ئامێری بووە. سەرمایەداری لە پلەی یەکەمدا زۆرتر بە شـێوەی سیستەمی ناکامە و لە ڕادە بەدەر چاوی لێ کراوە هەتا سیستەمی ناشایـستە و دژە ئەخلاقی. ئەمە بەو مانایە نییە کە لەم بارەوە نگەرانی ئەخلاقی لە ئارادا نییـە، بەڵـکو هەتا ڕادەی تێری جیاواز و لەژێر وتاری تایبەتا کەوتووەتە بەر باس و وتـووێژەوە. سەرەنجام و لە هەمووی گرنگتر، سۆسالیزم لایەنگری سوود بردن لـە دەوڵـەت بـۆ گەیشتن بـە ئامانجـەکانی خـۆی لـە بـواری کارامـەتر بـوون، یەکـسانی، عەداڵـەتی کۆمەلایەتی و مافە کۆمەلایەتییەکان بووە.

سۆسیالیزمی دەولەتی ریفۆرمخـواز کـە لـە ساڵـەکانی پـاش ۱۹٤٥ لـە بابـەتی کردەوەی سیاسی بەرچاو و ناوبانگێکی زۆرتری دەرکرد، پێوەندییەکی زۆر نزیکـی لەگەڵ دەولەتی ڕەفا هەیە کە لەسەرانسەری ئەورووپادا بەرین بووەتەوە.

سۆسیالیزمی ئەخلاقی پێوەندییەکی زۆر نزیکـی لەگـەڵ سۆسـیالیزمی دەولـەتی ریفۆرمخوازدا هەیە. لە ڕاستیدا لە زۆر بابەتەوە ڕاستەوخۆ لەگەڵ ئەو تێکەلاوی بـە دەست دێنێ هەرچەند وەرگرتنی ئەو لە دەوڵـەت هەمیـشە یـان زۆرجـار جیـاوازە. جگە لەمە، سۆسیالیزمی دەولەتی ریفۆرمخواز هەمیـشە لـە هۆکـارە ئەخلاقییـەکان کەلکی وەردەگرت، بـەلام مەعموولـەن ئـەوانی لـە پلـەی دووەمـی بایەخـدا دادەنـا. خـووی تایبـەتی سۆسـالیزمی ئـەخلاقی، تەئکیـدی ئـەو لەسـەر لایـەنی ئەخلاقییـە. سۆسیالیزم دڵنیاکەرانی دروست یان حەقیقی بوونی بایەخەکانـە. سـەرمایەداری لـە بابەتی ئابوورییەوە ناکارامە نادرێتـە قەڵـەم، بەڵـکو لـە بابـەتی ئـەخلاقی ناتـەواو و بەرتەسکییە. ریفۆرم گەلی سیاسی، کۆمەلایەتی یان ئابووری خۆی لـە خۆیـدا خـۆ تەواو نین. بەدی هێنـانی مافـە ماددیـەکان بـۆ تـەبا و ڕەفـاە دابینکـردنی کۆمەڵـگە، چاوەدێرییە پاک و خاوێنـەکان و دەرمـانی مـشە وبـەلاش یـان وەرگـرتنی پـارەی دیاریکراوی بێکاری سوسیالیزمی ڕەسەن بـەدی نـاهێنن، بەڵـکو گـۆڕانی ئـەخلاقی

خۆدی مەدەنییەکان لەسەر گۆڕانی سیاسی پلەی بالای هەیە. کردەوەی دەوڵەت دەتوانێ لە لایەن فێرکردن و پەروەردەوە ئەم گۆڕانکارییە ئەخلاقییە ئاسان بکا، بەڵام زەروورەتێکی چارەنووسازی نییە. فێرکردن و پەروەردە مومکین نییە ئەخلاقی مرۆڤەکان بگۆڕێ. سۆسیالیستە مەسیحییەکان لە بریتانیا، فەڕەنسا و ئەڵمان و لەسەرانسەر سەدەکانی نۆزدەیەم و بیستەم بە جۆرێکی بەربلاو ئەم لاگیرییەیان بوو. لەم حاڵەدا، ئەم بینینەیە کە ئێلهام بە لایەنگرانی (ئیلاهاتی لیبرالی) سەدەی بیستەم دەبەخشێ، ئەگەرچی روانگەکانی ئەوان هەمیشە مەڵهەمە (تیکەڵاوی ئاسن و جیوە) یەکە لە مارکسیزمی مرۆڤ دۆستانە و ئەخلاقی مەسیحی. زۆر لە رێبەرانی سەرەتایی حزبی کرێکاری (بریتانیا) وەکو کرهاردی، رابرت بلچفورد وج، برووس گلازییش روانگەگەلی ئەخلاقیان سەبارەت بە مارکسیزم بووە. ئەمانە سۆسیالیزمی ئەخلاقی خۆیان لە نووسەرانێکی وەک راسکین، کارلایل، دیکێنز و توورووو وەرگرتووە. ئەم بۆچوونە دەربارەی زۆر لە کەسانێکی وەکو ل. ت. هابهاوس لە سوننەتی لیبرالی کۆمەڵایەتیشدا هەیە. لە بریتانیای سەدەی بیستەم ر.ە. تاونی رەنگە بەناوبانگترین نوێنەری ئەم رێبازە بدرێتە قەڵەم. ئەو لێبڕاوانە دەوڵەتی بە رێخراوەیەک دەزانی کە کارکردە ئەخلاقییەکانی هەیە.[21]

سۆسیالیزمی زۆرخواز بە شێوەگەلی جۆراوجۆر پەیدا دەبێ. من بە کارکردی وشەی (زۆرخوازی) پێویستانە قەستی تێکخستنی واتای زۆرخوازی ئەخلاقی یان سیاسیم نییە. بە وتەیەکی دکە، لێرەدا هیچ گومانێک دەربارەی پێکەوە ژیانی جێگرە ئەخلاقی، سیاسی یان ئابووری لە ئارادا نییە. باوەڕەکان دەربارەی (زۆرخوازی ئەخلاقی) بە شێوەی ئەخلاقی لە سۆسیالیزمی دەوڵەتی ریفۆرمخوازیشدا دەکرێ پەیدا بێ. پێچەوانە، زۆر لە لایەنگرانی سۆسیالیزمی زۆرخواز بینینگەلێکی (گشتیخوازانە) نیشان دەدەن و هیچ جێگرێک بە جێی خۆیان قبوول ناکەن. کەڵک وەرگرتنی من لە پیتی (زۆرخواز)، لایەنی هەڵبژێراوی بنەڕەتی ئەمەیە کە دەوڵەت، وەکو ئامێرێک بۆ کردەوەکانی سۆسیالیزم یان زیاد کردنی ئەو ناناسرێ. سۆسیالیزم هەر تەنیا دەتوانێ لە لایەن رێکخراوە زۆرەکانی کرێکارانەوە خۆی

سازماندراو بداته قەڵەم: ئەنجوومەنە بەرهەمهێنەرەکان کە پلە بە پلە هەموو کارکردەکانی ئیداری و تەبایی خویان (کە لە پێشدا دەوڵەت گرتبوویە ئەستۆ) بە ئەستۆی بگرن. لەبەر ئەمە. وتاری سۆسیالیزمی زۆرخواز ئەو سۆسیالیستانە ناگرێتەوە کە هیچ ئاڵوگۆڕ، یان مامەڵەیەکیان لەگەڵ دەوڵەتا نییە و ئامادەن بە پاڵپشت و پاڵدانەوە بە زۆر لەگەڵ ئەنجوومەنە کرێکارییەکان کار بکەن. لێرەدا تێکەڵاوییەکی بەهێزی لەگەڵ کۆمەڵێک ڕێبازە ئانارشییەکان پێش دێ.

سەیر لێرەدایە کە هی وەک ئەم ڕوانگە زۆرخوازانە لە کومۆنیزمی شۆرایی گرامشیشدا نیشان دراوە. لەم ڕوانگەیە لنین-یش بە زۆر لە کاتی گەڵاڵەکردنی دروشمی (هەموو دەسەڵات بە دەستی شۆڕاکان) سوودی برد. مارکس بێ ئەوەی بێهەوەێ، لەم ڕوانگەوە لە وتەکانی خۆیدا دەربارەی کومۆنی پاریس (١٨٧١)، لە کتێبی شەڕی ناوخۆ لە فەڕەنسا و کاتی لایەنگری لە کومۆنە تاک و ناکۆکان پشتگری کردووە.[٢٢] ئەم ڕوانگە بە تەوژمە بەرەولاچوونی ئانارشیزم، سەلما و پشتگری توند و قایمی بزاڤی نوێنەرایەتی مەدەنی و ئانارشیستی، نوێنەرایەتی سنفی بەرەو خۆی دەکێشێ. بیرمەندانی وەک گوستاو لندوئر یان پیێر ژوزف پرودونیش لەسەر ئەم ڕوانگە سەحەیان داناوە، لەگەڵ ئەمەدا، ڕوانگە گشتییەکانی ئەوان ڕواڵەتەن بە دژواری بۆ پلەبەندی دەبێ و بە بێ سباتی لە نێوان سۆسیالیزمی زۆرخواز و ئانارشیزمدا هەڵواسراوە.[٢٣] بە کورتی و گرنگتر لە هەموو، ئەم ڕوانگەی ئاشکرا و جیلوەی ڕووناکی لە بزووتنەوەی سۆسیالیستی مەدەنی بریتانیا پەیدا دەکا کە لەسەردەمی شا ئەدوارد دا پەرەی گرت. هەروەها وێچوونگەلێکی بێتینی لەگەڵ بزووتنەوەی هاوبەشی و بزاڤە یەکێتییە کرێکارییەکان لە سەردەمی پاش ١٩٤٥ هەیە. لە ڕوانگەی زۆرخوازییەوە، دەوڵەت دەبێ کردەوەکانی دەسەڵاتی بازاڕ لە جێگای کردەوەکانی دەسەڵاتی دەزگای ئیداری دیوانسالارانە کۆبکاتەوە. بێگومان جیاوازیگەلێکی زۆر لە نێوانی ئەم زۆرخوازیانەدا هەیە. کومۆنیزمی شۆرایی و. سەندیکالیزم ڕوانگەکانی گشتبینی بوون کە باوەڕیان بە شۆڕشی خوێناوی و تووڕە بوو و بە شێوەگەلی یاسایی و ریفۆرمخوازانە باوەڕیان نەبوو، لە حاڵێکدا کە سۆسیالیستە مەدەنییەکان زۆرینەیان دژی ئەوان بوون. بە پێچەوانەی

ئەو جیاوازییە گرنگانە، ئەوانە لە دژایەتی لەگەڵ دەوڵەت بە شێوەی هۆکارێکی بە حەقیقەت گەیوی سۆسیالیزم هاو باوڕەیان بوو و هاو باوەڕ لەگەڵ چالاکی رێکخراوەیی بوون.

سۆسیالیزمی لایەنگری بازاڕ دیاردەیەکی زۆر نوێیگریێ دراو بە دەیەی ١٩٨٠ وەیە، هەرچەند شوێنی پێی دەگەڕێتەوە بۆ رابردوو و سەرچاوەی خۆی لە دۆزی مارکسدا دەدۆزێتەوە.[٢٤] پێشمەرج و گریمانەی ئەو تێشکانی سۆسیالیزمی دەوڵەتی ریفۆرمخواز لە سەدەی بیستەمە. گرنگترین لایەنی هەڵبژێراوی سۆسیالیزمی لایەنگری بازاڕ ئەو واتایەیە کە ئابووری بازاڕ دەتوانێ پێوەندی بە سەرمایەدارییەوە نەبێ و لەو جیا بێتەوە. زۆر لە سۆسیالیستەکانی هەموو رێبازەکان بە هیچ چەشنێک لەگەڵ ئەم باوەڕەدا نین. بە بۆچوونی سۆسیالیستە لایەنگرەکانی بازاڕ، سەرمایەداری مومکینە وجوودی بێ بازاڕ نامومکین بێ، بەڵام بازاڕەکان دەتوانن بێ سەرمایەداریش درێژە بە ژیانی خۆیان بدەن، لە راستیدا بازاڕەکان دەتوانن لە خزمەتی ئامانجەکانی سۆسیالیستیدا بن و یەکسانی و تەبایی و ئەخلاقی هاوکات لەگەڵ کارکردی ئابووری بەدیاری بێنن. سۆسیالیستە لایەنگرەکانی بازاڕ سەبارەت بە دەوڵەت ڕەشبینن و لەسەر ئەو باوەڕەن کە پێکێنانی هەڵوێستەکان و هەڵوێستە گیراوەکانی ئابووری دەبێ دژە کۆکراوتر بێ و رێ بۆ چالاکی بازاڕ بکاتەوە. سۆسیالیستەکانی لایەنگری بازاڕ بۆ ئازادیش بە شێوەی بایەخێکی لەبیر کراو دەڕوانن. بەڵام ئازادی پێویستی بە لێهاتوویەکی کاریگەی هەڵبژاردن هەیە. بەم جۆرە، سۆسیالیستەکانی لایەنگری بازاڕ دڵنیگەرانی پێکهاتنی لانیزۆری دەرفەت بۆ هەڵبژاردنن. چونکە بازاڕەکان بە شێوەی ئامێرێکی پسپۆڕی قبووڵ کراون. ئەوە بەو مانا نییە کە ناتوانن لە بەرنامە رێژییە بەرتەسکەکاندا بە پارێزەوە کەلک وەربگرن. هێندێ لەوانیش تا رادەیەک لایەنگری هاوبەشی کرێکارەکانن.[٢٥]

خووی مرۆڤ

هەمیشە گشتی کردنی پانتا ئیدئۆلۆژییەکان کارێکی دژوارە. بەم حاڵەوە، سۆسیالیستەکان هەمیشە بۆچوونی گەشبینانەیان دەربارەی گۆڕانکاری بوونەوەی مرۆڤ هەیە و تا رادەیەک باوەڕی بە کامڵبوونی مرۆڤایەتی قبووڵە. بوونەوەری مرۆڤ دەتوانێ گەشە بکا و توانایی ئەخلاقی خۆی بەهرەمەند بکا.[٢٦] سۆسیالیستەکان هەروەها حەز دەکەن ریشە سروشتییەکانی مرۆڤ لە ژیانی کۆمەڵایەتیدا ببینن. ئێمەی مرۆڤ هەر تەنیا کەسانێکی کارتێنەکراوی دژەکۆمەڵایەتی نین، بەشێک لە ژیانی کۆمەڵایەتی پێکەوەبوون دەدرێتە قەڵەم کەش و هەوایەک کە مرۆڤەکان لەودا جۆراوجۆر باردێن تا رادەیەک پێوەندی بە جەوهەر و زاتی ئەوانەوە هەیە. بە واتایەکی دیکە، هەم بارودۆخی ماددی و هەم مەعنەوی بوونەوەی مرۆڤایەتی دەبێ لە ناوەڕۆکی کۆمەڵگە دەرکەوێ. بیجگە لەمە، بە بۆچوونی زۆر لە سۆسیالیستەکان، مرۆڤەکان دەتوانن عەقل و فامە جۆراوجۆرەکان بەدەس بێنن. سۆسیالیزم وەک لیبرالیزم و پێچەوانەی پارێزگاری، دۆزێکە کە زۆرتر نزیکی بە جیهان وەتەنییەوە هەیە. لەسەر ئەم باوەڕەن کە هەموو مرۆڤەکان بە خستنە پشتگۆی و چاوپۆشی لەمە کە هی چ وڵاتێک، چینێک، رەسەنێک و تۆرمە و بنەچەیەکن، دەتوانن جۆربەجۆر بن.

لەگەڵ ئەم باوەڕە رەسمییە گرێ دراوە دەربارەی جەوهەری مرۆڤ، جیاوازی وردبینانە و زۆرجار دژ بەیەکیش لە بابەتی هەستی ناسییەوە لە روانگەی سۆسیالیستەکاندا دەبینرێ. ئەم جۆرە هەستیناسیانە لە هەموو جۆرە سۆسیالیزمدا ناگونجێ بەڵکو ئەوە بە رێبازە جۆراوجۆرەکاندا دابەشدەکەن. لە نووسراوەکانی هێندێ لە سۆسیالیستە خەیالیە سەرەتایەکانی وەکو رابرت ئۆون و سن‌سیمۆن، لە بەڵگەی زۆر لە فابیانە سەرەتایەکان، و هەروەها لە (مارکسیزمی زانستی) هەڵوێستی عەقلانی سەردەمی رۆشنگەری سەبارەت بە مرۆڤایەتی دەبینرێ. ئەم هەستی‌ناسییە سوننەت رەت دەکاتەوە و باوەڕی بەوە هەیە کە جەوهەری مرۆڤ بۆ دەستکاری و گۆڕان و کۆنتڕۆڵ دەبێ؛ یان سەرلەنوێ دروست دەکرێتەوە یان لە رێبازی عەقل و کەش و هەوادا ریفۆرم دەکرێ. لەم

رووەوە سۆسیالیزم بە باوەڕی عەقلانییەت دەدرێتە قەڵەم. ئەگەر بکرێ بارودۆخی جۆراوجۆری مرۆڤ نوێ بکرێتەوە و باش بێتەوە، کە واتە خوو و جەوهەری مرۆڤیش دەکرێ سەرلەنوێ دروست بکرێتەوە. ماتریالیزمی مێژوویی مارکس وێنەیەک لەم حەز و مەیلانەیە. ئەم ماتریالیزمە بە ئێمە دەڵێ کە مرۆڤەکان لە کەش و هەوای ماددی تایبەتا چۆن کردەوەیەک لە خۆ نیشان دەدەن. ئەگەر بارودۆخی ماددی گۆڕانکاری بەسەردابێ، جەوهەری مرۆڤیش دەگۆڕدرێ.

لە لایەکی دیکەوە، لە هەستی‌ناسی رۆمانتیکتر و مرۆڤ دۆستانەتری ئەندێشەی سۆسیالیستیدا باوەڕێکی بەهێز بە سەر بەخۆی کردەوەی تاک بوونی هەیە. مرۆڤەکان هەر تەنیا لە بارودۆخی ماددیدا ناتوانن سەرلەنوێ دروست بکرێنەوە. ئەوانە بۆ ناسینی راستییە ئەخلاقییەکان دەبێ دەورە ببینن و بەقەناعەت بگەن. مرۆڤەکان خولقێنراوی سوننەتیش هەن. ئەوان رابردوو فڕێ نادەن یان هەمیشە بە دووی نوێکردنەوەی ریشەی ژیانی کۆمەڵایەتییەوە نین. بێجگە لەمە، ئەوان پێشکەوت لە پەرەپێدانی پیشەسازی پێویستانە پەلە نازانن، لە راستیدا لە هێندێ شوێندا پێچەوانەی ئەمەیە. سۆسیالیزمگەلێک هەن کە دەتوانن کە ژیانی دێنشینی ئارام بە شێوەی ئارمانجی ژیان دەزانن.[٢٧] مرۆڤەکان خولقاوی خولقێنەرێکن کە دەتوانن لە لایەن کاری تێبینانەوە خۆیان پێبگەێنن. دۆزەکانی ئارتۆر پنتی و ویلیام موریس دەربارەی کاری داهێنان، ئەندێشەگەلی سۆسیالیستە ئەخلاقییەکان سەبارەت بە پێشکەوتی ئەخلاقی مرۆڤەکان، ئانتۆیۆ گرامشی دەربارەی مارکسیزمی مرۆڤ‌دۆستانە، هەموویان لایەنگەلێکی جیاوازی ئەم هەستی ناسییە گشتیە دەدرێتە قەڵەم.

لێدوانێک کە شاراوە جەوهەری مرۆڤ لە سۆسیالیزمدا پێشتر دەخاتە روو، بابەتی هەرگیز نەمری ئەخلاقی و زانست لە سۆسیالیزمە. لێدوان هەر تەنیا بە هۆکاری‌گەلێکی ساکاری نێوان زانیاری عەقڵخوازی زیان هێنەر بۆ ویستی ئازاد و ئەخلاقی کۆتایی پێبێنایە. بیرێکی ئەخلاق لە ئەندێشەی زۆرینەی سۆسیالیستەکاندا هەیە کە بە زمانی دیاری زانستی تەواو پێچراوە و شاراوە دەبێ.

بوارگـەلێکی رووبـەرووی زانـستی سۆسـیالیزم، درێژاوەیـە لەسـەر پـرۆژەی سەردەمی رۆشنگری بۆ شیکردنەوەی راستی لە لایەن پرەنـسیپی عەقلی و لەبـەر ئەمـە، رەتکردنـەوەی هـەر چەشـنە پـڕ و پووچێـک و بەشـێکی زۆری سـوننەت، دووەمین بواری ئـەویش پێناسـەی لـە زانـستییە تەجروبییـەکانی کۆتـایی سـەدەی نۆزدەیەمە. لەسەرانسەری سەدەی رابردوودا زانستییە سروشتییەکان بـە شـێوەی بـەربلاو هـاوکێش لەگـەڵ (راسـتی) بـەراورد دەکـرا. بـۆ ئـەوەی کـە سۆسـیالیزم حەقیقیتر جیلوە بکا، زۆرجار زمانی زانستییە سروشتییەکانی بەکار دەبـرد. بـواری پرەنسیپی سۆسیالیزمی زانستی دەبێ لـە نێـوان سۆسیالیـستە خەیاڵـییەکاندا بـۆی بگەڕێی. ئەوان بەتـەواوی لـەژێر کـاتێکراوی جوسـتوجۆی پێکهاتـە زاتی و دەقیقـی جەوهەری مرۆڤدا بوون. ئەگـەر ئـەم پێکهاتـە بـۆ ناسـینەوە و پێرسـتبەندی بووبـا، کەواتە کۆمەڵگەکانیش دەبوو لەسەر بنەمای حەز و مەیلەکانی جەوهەری مرۆڤ بـە شێوەی تەواو دابڕژایە. خواردەمەنی، چالاکی رەگەزی، بەرگ لەبەرکردن، پێـوارە و تەنانەت دەرەکیترین حەز و مەیلەکانی مرۆڤ دەکرا دیاری بکرێن و پێشەکی تـەیار کرابان. دۆزی فەوریە دەربارەی حەز و ئارەزووە بنەڕەتییـەکانی هـەر تاکێـک کـە راستە و راسـت لـە فالانـستر یـان ئارمـانج شـاری ئـەودا شـی کراوەتـەوە، جـۆرە وێنەیەکی ئـەم پرۆژەیـە.[٢٨] هـەروەها لـە خـۆڕاوە نییـە کـە ئوونخوازەکـان یەکـەم کەسانێک بوون کە ئەندێشەی زانـستییە کۆمەڵایەتییـەکانیان لـە بریتانیـا بـردە نێـو خەڵکەوە و هەمەلایانەیان کرد.[٢٩]

تەنینـەوە و بەرینبوونـەوەی راسـتەقینەی سۆسـیالیزمی زانـستی لـە گـرەوی مارکس و ئینگلیسدایە. بەتایبەت ئینگلس لەگەڵ خولقاندنی ئاسـەواری پوزیتۆیـستی بە شێوەی ساکار و گـشت تێگـەین لـە کتێبگـەلێکی وەکـو سۆسـیالیزمی خەیاڵـی و سۆسیالیزمی زانستی، ئانتی دوورینگ و دیالکتیکی سروشتدا هەنگاوگەلێکی گرنگـی لەم رێوە هەڵێنا.[٣٠] کتێبی ئانتی دوورینگ بەتایبەت لە پێکهێنانی ئەم روانگە زانـستییە کاردانەوەی زۆری بوو. بە راستی بۆ ئەوە دەبێ پرسیار بکرێ کە ئەم رێیە چۆن لە لایەن مارکسەوە خۆش کرا؟ بەراوردی ماتریالیزم لە لایەن مارکسەوە بە پـارێزتر و وردبینانـەتر لـە ئینگلس بـوو. هـەتا ئـەو رادە کـە دیـارە، مـارکس هـەرگیز لـە

بەراوردکردنی دیالکتیک بەسەر سروشتدا پێش هەنگاو نەببوو. ئینگلس لە گوتندا ئاهەنگێکی بە کاردەهێنا کە گوایە ئەمە بەشێک لە سۆسیالیزمی مارکسیستییەو بە شێوەی گشتی لەگەڵ ئاڵوگۆڕی زانیاری دەگونجێ. ئەو جۆرە کە خۆی لەسەر گڵۆی مارکس گوتوویە: (هەر ئەو جۆرە کە داروین یاسای کامڵبوونی سروشتی ئۆرگانێکی (خانە) دۆزییەوە، مارکسیش یاسای کامڵبوونی مێژووی مرۆڤی دۆزییەوە).[٣١] ئەم خەتە فیکرییە نەک هەر لە لایەن مارکسیستە ئەڵمانییەکانی وەکو کائۆتسکی و ببل بەتەواوی لێیان کۆڵیەوە، بەڵکو پولخانوفی مارکسیستی رووسی لە کتێبی ماتریالیزمی خەباتکار، لنین لە کتێبی ماتریالیزم و ئامپریۆکریتسیزم و دواتر بوخارین و ئێستالینش هەر ئەو رێیان پێوا.[٣٢] زۆر کەس مارکسیان لە دەلاقەی روانگە ئینگلسەوە سەیر کردووە. لەم روانگەوە، مرۆڤەکان خولقێنراوی ماددی بوون کە (یاسا دیالکتیکەکان) زاڵ بەسەر سروشت و کۆمەڵگە لەسەر چارەنووسی ئەوان کاردانەوەی دەبوو. تاک لە لایەن چینێکەوە کە دەوری ئەو لە رەوەندی تەولیدا دەر دەکەوت، بۆ ناسینەوە دەبوو. بناغەی ماددی کۆمەڵگە چارەنووسی سەرەوەی ئەندێشەی مرۆڤی دیاری دەکرد.

هەر ئەو باوەڕە بوو بە پرۆژەی رەسمی حزبی سۆسیال دێمرکراتی ئەڵمان کە لە ساڵی ١٨٩١ شاری ئەرفورتا چەسپێنرا و دواتر بە ناوی پرۆژەی ئەرفوت ناوبانگی دەرکرد.[٣٣] هەروەها هەر ئەم باوەڕە بوو کە لە لایەن ئەدوارد برنشتاینی پێداچوونەوە خوازەوە رەتکرایەوە. لە رۆژگاری ئێمەدا ئیددعا سۆسیالیستییە زانستییەکان بە چاوی پڕ لە گومانەوە سەیر دەکرێن.

مارکسیستەکان تاقانە سۆسیالیستێک نەبوون کە لە بیری گشتی زانیاری سوود بەرن. زۆر لە فابیانە سەرەتایەکان لە بریتانیا (لە باوەڕ بە دەرفەت، لە راستیدا زەرووڕەت، ریفۆرمی عەقڵانی و زانستی و ئیداری ئیلهامیان وەرگرتبوو).[٣٤] بە بۆچوونی (وێب) کانی فابیان، سۆسیالیزمی باش ئەوەیە کە لەسەر بنەمای زانستی کۆمەڵگە بێ. زانستە کۆمەڵایەتییەکان رەوەندی توێژینەوەی ئەزموونی سیستماتیکی دروست بوو.[٣٥] وبەکان هێندێ سەبریان سەبارەت بە وتەکانی خۆیان لە زانستی ئەخلاقی یان بایەخە سۆسیالیستییەکان لە خۆ نیشان دەدا. زمانی ئەوان

لەژێر کارتێکراوی و نەفوزی داروینخوازی کۆمەڵایەتی (دەربارەی بئاتریسی وێب ڕەنگە کاریگەرتر لە هێربێرت سپێنسێر)، بە ڕەگەزی (eusenics)، عەقڵخوازی ئەگوست کنت، ئابووری سیاسی نئوکلاسیک و فایدە باوەڕی ڕادیکاڵ بوو.[٣٦]

یەکێک لە لێکۆڵینەوە سەرەتاکانی فابیان، ڕاستەقینەگەلێک بۆ سۆسیالیستەکان، ڕەوەندی گشتی ئەندێشەی بۆ زۆربەی سۆسیالیستەکان لە بریتانیا دیاریکرد. لەم لێکۆڵینەوەیەدا بە تەئکیدەوە نووسرا بوو کە (هیچ تاکێکی مەنتقی و عاقڵ کە ڕاستەکان بناسن ناتوانن لە سۆسیالیزم بووندا گومانیان هەبێ و کوتایی بکەن)[٣٧] حاشا هەڵنەگری زانستی سۆسیالیزم لەسەر ئاستی تەجربە داڕژا بوو. بەرەوپێش چوون لە لایەن سۆسیالیزمەوە لەگەڵ زانستە کۆمەڵایەتییە ئەزمونییەکان دەردەکەوت. گومانەکان لەگەڵ کۆمەڵێک وردەکاری واستی دەربارەی کاردانەوە و نزیکبوونەوە بە سوودی سۆسیالیزم و کاردانەوەی سەرمایەداری لە بێخ دەرهابوون. لەم بارەوە، سۆسیالیزم بە واتای سیاسەتی کۆنترۆڵە مەنتقییەکان و سیستمە بایەخیەکانییەوە باش بوو. ئەم کاردانەوە نەک هەر تەنیا ئەو هەڵبژاردنەی دەگرتەوە کە پسپۆڕی زانستییە کۆمەڵایەتییەکان بوون و کاروباریان لە ڕووی پڕۆژەیەکی دەقیقەوە کۆنترۆڵ دەکرد، بەڵکو لە ئاخر ڕادەی کۆنترۆڵی پەروەردەدا لە ئۆرگانە کارییەکاندا بە سالاچووەکانیشی دەگرتە بەر. زانستەکانی ئێستا لەم ڕوانگەوە هەتا چ ڕادەیەک ڕێگا بۆ گومان دەکاتەوە؟ هیچ کام لە فابیانە گەورەکان لە بابەتی زانستی فێرکراوەوە و تەنانەت بەتەواوی خوێندەوار نەدەدرانە قەڵەم. وشەی زانست (هەرچەند ریشەگەلێکی بەهێزی لە زانستی ئابووریدا بوو) زۆرتر واژەی گرێدراو بە سەلماندن و قبووڵ کردنەوە بوو. ئەو چەشنە کە بیرمەندێک دەڵێ: (چەمک لە دووپاتکردنەوەی هەمیشە (وشەی زانست) متمانە پێدان بوو).[٣٨]

پێشبینی دەکرا کە سەرمایەداری تووشی ئاڵۆزی ڕووخانێکی حاشا هەڵنەگر بێ، ڕووخانێک کە یان داڕژاو لەسەر بنەمای تەنینەوەگەلێکی چینایەتی دەروونی ئەو بوو یان، بە بۆچوونی فابیانەکان، کارنەدانەوە و بێهێزی تەواوی ئەو کۆتایی پێ دێ. جێییەک کە جیاوازی ئاشکرای نێوان مارکسیزم و فابیانەکان بوونی هەیە، لە بابەتی بڵاوکردنەوەیە. فابیانییەکان بە شێوەی گشتی هیچ چەشنە واتایەکی جەبری

مێژووییان قبووڵ نەبوو، واتە ئەمە کە هەموو شتێک پێوەندی بە قۆناغی مێژووی ئابووری و شێوەی بەرهەمێنانی ئەوەوە ببێ. ئەوان بە هەڵسوکەوت و بڵاوکردنەوەی سەرچاوەکان لە لایەن دەوڵەتەوە باوەڕیان بوو، نەک تایبەتمەندانە لە بوارە ئەخلاقییەکاندا بەڵکو لە بواری کاردانەوەی نەتەوەیی و ئابووری. لە لایەکی دیکەوە، مارکسیستەکان بۆ بڵاوکردنەوە لە لایەن دەوڵەتەوە بایەخ و گرنگییەکی ئەوتۆیان نەدەدایە. هەتا ساڵی ١٩١٤، لەژێر کارتێکراوی ئینگلیس، بۆچوونی گشتی مارکسیستی هەمیشە لەسەر ئەو باوەڕە بوو کە لە بەرژەوەندی چینایەتی زاوەتەوە و هەرگیز ناتوانێ بە یەکسانی کۆمەڵایەتی بگا.

بەم حاڵەوە، لە بابەتی خاڵی باس کراوەوە، حوکم یان داوەری گشت ڕێبازە سۆسیالیستەکان گرنگییەکی لە رادەبەردەریان بوو. لە روانگە زۆر لە سۆسیالیستەکانەوە دژایەتیان لەگەڵ سەرمایەداری بە سۆنگەی دژەئەخلاقی بوونی ئەو بوو. سەیر ئەوەیە کە ئەم بابەتە ئەخلاقییە لە سۆسیالیستە ئەخلاقییە سەرەتایەکانی وەکو ئوون و سن سیمۆن هاورێ لەگەڵ عەقڵخوازی سەردەمی رۆشنگەری لەوانیشدا دەبینرێ. سن‌سیمۆن و ئوون باوەڕی مەسیحی‌یان نەبوو بەڵام دوا کتێبی سن‌سیمۆن بەناوی مەسیحییەتی نوێ کە لە لایەن مەکتەبی سن‌سیمۆنەوە بە شێوەی مەسلەکی وێچووی مەزهەبی دەهاتە ئاراوە، پێشبینی نادیاربێژانەی دوایی ئوون هەموو بە رەنگدانەوەی جۆرێک نادیاربێژی لە بارەی سەردەمی زێرینی مەعنەوی داهاتوویان دەزانی.[٣٩] فەوریەش دەوری خۆی زۆر بە گەورە و پێغەمبەرئاسا دەزانی. سۆسیالیستە خەیاڵییەکان دەربارەی سەرمایەداری و ئابووری سیاسی لیبراڵ هەمیشە بە ئاهەنگی رەتکردنەوەی توندوتیژی ئەخلاقییەوە ئاخاوتنیان دەکرد.[٤٠] ئەم ناوەڕۆکە دەکرێ لەگەڵ دەربڕینێکی بەهێز لە کردارەکانی ناوەڕاستی سەدەی نۆزدەیەمی سۆسیالیستە مەسیحییەکانی وەکو چارلز کینگزلی‌دا ببینرێ کە باوەڕیان بە پێوەندی بەهێزی مەسیحییەت و سۆسیالیزم بوو. هەروەها وەکو ئەوە لە نێو لایەنگرانی ئیلاهیاتی لیبراڵ، لە سەدەی بیستەمدا دەبینرێ.

ئەم روانگە لە لایەکی دیکە لە مارکسیزم، واتـە نووسـراوە فەلسـەفییەکانی تـافی لاوی مارکس، هەروەها رەنگدانەوەی بووە. بەتایبەت کتێبە دەستنووسـە ئـابووری و فەلسەفییەکان کە لە دەیەی ۱۹۲۰ کەوتە بەر دەس و دەرکەوتن لایەنێکی دیکـە لـە باوەڕی مارکس ئاشکرا دەکا. واتـە لایـەنێک کـە نیگـەرانی سـەربەخۆیی مـرۆڤ و ویستی ئازادی ئەوە.[٤١] لەم نووسراوە سەرەتاییانەدا، (لەگەڵ خۆ بێگانەیی) گرفتێکـی ئەخلاقی و فەلسەفییە و هەر تـەنیا زاتی سیستەمـی سـەرمایەداری نادرێتـە قەڵـەم. مێژوو هەر تەنیا پێوەندی بە یاسای سەختی بـەرچاوەوە نییـە. زانیـاری و بـاوەڕە ئەخلاقییەکان دەوری سەرەکی چارەنووس سازیان لە کاروباری مرۆڤدا هەیە. ئـەم رووداوە گشتییە ئەندێشەییە لە سـەدەی بیـستەم لەگـەڵ ئاسـەواری نووسـەرانێکی وەک گرامشی، مارکوزە، لۆکاچ، کورش و مەکتەبی فرانکفۆرت وەدوای کەوتن.[٤٢] لە ساڵە دوایەکاندا کۆمەڵـێک لـە بیرمەنـدان و خـاوەن ئەندێـشانی کۆمەڵایـەتی وەکـو ئـاگنس هلـی و فرنـک فـەهریش سـەرلەنوێ ئـەوەیان خـستە بـەر تۆژینـەوە. ئـەم نووسـەرانە، بـە شـێوەی لایـەنگـرانی فیکـری لۆکـاچ، تێدەکۆشـان نـاوەڕۆکی خودموختاری مرۆڤ و ئەخلاقی لەگەڵ روانگەی مارکسیستی بگونجێنن.

بابەتە ئەخلاقییەکان و خودموختاری و سەربەخۆیی مرۆڤ لە لێدوانـەکانی پێـدا چوونەوە خوازی (مارکسیستی) شدا رێیان دیوەتەوە. ئەدوارد برنشتاین، یەکێک لـە کەسایەتییە بەناوبانگەکانی حزبی سۆسیال دێموکراتی ئەڵـمان هـەتا بـەر لـە هاتنـە دەرەوەی خۆی، لەسەر ئەو باوەڕە بوو کە سۆسیالیزم دەبـێ لەسـەر بنەماگـەلێکی ئەخلاقی دابڕێژڕێ و وتەکانی کانتی بە ناوی مامۆستایەک دەگێـراوە.[٤٣] هەڵوێـستی ئـەوان نزیکییـەکی زۆری لەگـەڵ دەسـتەبەندی لیـبرالی کۆمەڵایـەتی وەکـو ل.ت. هابهاوس هەیە.[٤٤]

حەز و مەیلی ئەخلاقی و مەزهەبی لە سۆسیالیزمی بریتانیایـدا هـەروەها حـەز و مەیلێکی بەرچاو دەدرێتە قەڵەم. هێنـدێ تـۆژەر پێگـەی ئـەوەیان بـە سـیمای زەقـی کەلتووری سیاسی بریتانیای نێوان سەدە دوور و درێژەکـان زانیـوە.[٤٥] لـە کۆتـایی سەدەی نۆزدەیەم، هەم ویلیام مـوریس و هـەم بلفـورت بـاکس سۆسـیالیزمیان بـە سیستەمی ئەخلاقی لە کۆمەڵگەدا دەزانی. هـەروەها زۆربـەی رێبـەرانی سـەرەتای

حزبی کرێکاری بریتانیا بۆ وێنە کرهاردی، لە بارەی سۆسیالیزمی خۆیەوە بە زمانی مەزهەبی ئاخاوتنیان دەکرد. هەر ئەو جۆرە کە یەکێک لە تۆێژەران گوتوویە، لە دەیەی ١٨٨٠ (بە دەس هێنانی باوەڕ و بەرەو سۆسیالیزم چوون زۆربەی بە شێوەی هەستە بە تەوژمە ئەزموونە مەزهەبییەکان بوو).[٤٦] ر. ه. تاونی کە بە وتەی تۆنی رایت (بەیانکەری ئەندێشەی بەرەیەکی تەواوی سۆسیالیستەکانی بریتانیا بوو) پرشنگدارترین وێنەی ئەم ناوەڕۆکە ئەخلاقی و مەزهەبییەیە.[٤٧] هێرشی ئەو بە سەرمایەداری و کۆمەڵگەی ماڵپەرست بە هۆی نەبوونی جەوهەری ئەخلاقی و دژە مەسیحی ئەو بوو. سەرمایەداری هەم تێکەڵاو بە گوناهە و هەم بەرەو مەیلە دژە ئەخلاقییەکان لە مەدەنییەکان هاندەدا.[٤٨] لە راستیدا تاونی هەتا ئەو جێیە دەڕوا کە دەڵێ مەسیحی رەسەن و راستەقینە دەبێ سۆسیالیزم بێ. ئەرکی کۆمەڵگەی سۆسیالیستی پێکهێنانی سیستەمی دروست و دامەزراندنی بایەخە مەسیحییەکانە کە خۆی لە خۆیدا حاشایە کە بۆ ڕۆڵی سەرمایەدارییە. پێشکەوتی ماددی بەر لە هەموو شتێک هەڵگری پێشکەوتی ئەخلاقی و گۆڕینی کۆمەڵگەی کەسایەتی مرۆڤایەتیە.

لەم روانگەوە، ئەمە مرۆڤە کە سیستەمی ئەخلاقی یان دژە ئەخلاقی خۆی فۆرمی پێ دەبەخشێ. ئەوان ئازادانە مێژوو پێک دێنن. رەخنەی سەرەکی ئەخلاقییەکان لە سۆسیالیزمی زانستی تەنیا لە ئیددعا زانستییەکانی ئەو نەبوو بەڵکو دەگەڕاوە بۆ حاشاکردنی ئەو دەربارەی هۆکاری سەرەکی تۆژینەوەی سۆسیالیستی، واتە ئەخلاق، بوو. سۆسیالیستە بە خەیاڵ زانستییەکان دەورێکی زۆر کەمیان بۆ هەڵبژاردنی ئەخلاقی و تۆژینەوەی ئەخلاقی دادەنا. جەبرخوازی ئەوانە بناغەی سۆسیالیزمی وێران دەکرد. لە روانگەی سۆسیالیزمی زانستییەوە، سۆسیالیستێک ناتوانێ بە دووی بایەخەکانی وەکو مافە کۆمەڵایەتییەکان، یەکسانی کۆمەڵایەتی بێ، چونکە سوسیالیزم ئەو جۆرەی ئەوان باسی دەکەن، بە هیچ جۆرێک دەربارەی بایەخەکان نییە. لە روانگەی سۆسیالیزمی زانستییەوە لێدوانی دوایی ئەم بەشە دەبوایە بێ سەمەر بدرایەتە قەڵەم. بە بۆچوونی زۆر لە مارکسیستەکان، بایەخەکان و ئەخلاقی درۆنگی و گومانی بورژوایین.

تەنانەت مارکسیستگەلێکی وەکو رامشی بە مەحکووم کردنی (ئابووریخوازی)، و تەنانەت گرنگتر، لە دەروونی رێکخراوەی فیکری رێبازی فرانکفۆرت، رەخنەیان لەم جەبرخوازییە وشکە گرت. گرفتی هەڵوێست گرتنی ئەخلاقی (جگە لە خەتی کێشە بۆچوونییەکان جەنجالی ئەخلاقی) بوونی باوەڕە ئەخلاقییەکان یەکجار جۆراوجۆرە کە تایبەتمەندی سەرەکی تۆێژینەوە سۆسیالیستییەکان پێکدێنێ. روانگە مەسیحییەکان، کانتی، فایدە باوەڕی، ئیدەئالیزمی هێگلی، یاسای سروشتی و مافە سروشتییەکان و زۆر لە بنەڕەتییە ئەخلاقییەکانی دیکەی سۆسیالیستیان پێکهێناوە. ئەم جۆراوجۆر بوونە باوەڕەکان زۆرجار دژایەتی و دوژمنایەتی کردن لەگەڵ یەکتر، هۆکاری ئەوەیە سۆسیالیزم لە بوونی هەڵوێستی بەرچاوی ئەخلاقی بێهێز بکا.

گشت روانگە پێوەندیدارەکان کە لەگەڵ مەسەلە سروشتییەکانی مرۆڤ و ئەخلاقی پێوەندیان هەیە، بایەخە بەرچاوەکان لە یەکێتی، دۆستایەتی، ئەنجوومەن، برایەتی و کۆمەڵگەن.[٤٩] کاکڵەی بەهێزی باوەڕی لە سۆسیالیستە خەیاڵییەکانەوە بگرە هەتا دەگاتە سۆسیالیزمی سەدەی بیستەم بوونی هەیە و ئەوە ئەمەیە کە مرۆڤەکان خولقێنراون کە بە یەکەوە یەکێتی و هاوکاریان هەیە. کۆمەڵگە لە باری هەستیناسییەوە لە پلەی بالای تاکەوەیە. بێجگە لەمە، یەکێتی و جەماوەر بایەخگەلێکی بالاتر لە تاکخوازی و خۆخوازییە. تاکخوازی نیشانەی جودا بوونەوە و بەربەرەکانێیە. سۆسیالیستەکان زۆرجار گوتوویانە کە ئێمە هەمووومان بەشێکین لە یەکتر. ئەم دۆزە تەنانەت لە فۆرمێکی هێور و لەسەرەخۆتر بوونی مارکسیزمیشدا دەبینرێ. واتایەکی دیکە دەربارەی (سۆسیال) یان (کۆمەڵگە)، پێکەوە بوون، هاوکاری هاوپێوار و هاوکێش، بەشداربوون لە مەسەلەگەلی یەکترە. ئەم خاڵە لە یەکەم یەکێتییە مەدەنییەکان. ئەنجوومەنە دۆستایەتییەکان و ئەنجوومەنگەلی یەککگرتوویدا دەتوانین بیان بینین. بە پێچەوانەی پێویست بە هاوکاری بەرامبەر، ئاشکرایە کە سۆسیالیزم لە قۆناغی سەرەتایی خۆی کە کۆمەڵگە و جەماوەر بە واتای بارودۆخی ناکۆی بێ میللیەت و بێ نەتەوە بووە، راستەوخۆ واتای ئەندام بوونی لە کۆمەڵگەی هاوبەشیدا بووە. دواتر لە سەدەی نۆزدەیەم،

زۆربەی سۆسیالیستە ریفۆرمخوازەکان و سۆسیالیستە مارکسیستەکان بە پێچەوانەوە مایل بوون کە بۆ گەیشتن بە ئامانجە هاوبەشەکانی خۆیان ڕێگای سیاسەتی تەبای کۆمەڵگەوە، دەزگای دەوڵەتی بکەنە پاڵپشت. لەگەڵ ئەمەشدا، بەرەو هاوبەش بوون، ئەو جۆرە کە لە ڕێکخراوەگەلێکی وەک سۆسیالیستە مەدەنییەکاندا دەبینرێ، بێگومان لە سەدەی بیستەمیشدا بوونی هەیە. ئەم بەرەولاچوونە مەیلە هێشتا لە نووسراوەی کەسانی (چەپی نوێی) وەکو ریمۆند ویلیامز بایەخێکی بەهێز دەدرێتە قەڵەم.[٥٠]

لە سۆسیالیزمدا واتاکانی جەماوەر و یەکێتی هەم بەهێز و هەم بێهێزە. بەهێزترین واتای جەماوەر کە وەکو هەمیشە پێشمەرجێکە بۆ باوەڕی بەرچاوتر، داڕژاوەی سەر هاوکاری ئەخلاقی لەگەڵ یەکترە یان مەزهەبییە. باوەڕ بە شعووری کۆ، باوەڕە مەزهەبییەکان یان ئەخلاقی کۆ، یان بە واتای بەرتەسکتری وشە، ئەوەی کە جۆرج ئۆول باوەڕی کۆبە شەرم و حەیا و دەستوور و نەریتی ئەخلاقی مرۆڤەکان ناودێر دەکا،سێبەری خستووەتە سەر نووسراوەکانی سۆسیالیستی.[٥١] جۆری کۆمەڵگەیەک کە چاوەڕوانی دەکرێ و خەونی پێوە دەبینرێ هەمە لایەن و لەسەر بنەمای هاوکارییە. ئەم بۆچوونە، هەرچەند بە شێوەی دەرەکی کێششی هەیە، دژوارە کە لە شانۆیەکی پیشەسازی لەگەڵ بزووتنەوەیەکی گورجی کۆمەڵایەتی، سیاسی و ئابووری ئەو بسەلمێنرێ. زۆر لە سۆسیالیستەکانی سەدەی بیستەم، لە ئاستی مەسەلەی بە پیشەسازی بوون، بە ئەندێشە و دووربینییەکی بێهێزتر و ڕواڵەتیتر لە بابەتی شعوور جەماوەر و کۆمەڵگەی داڕژاو لەسەر ڕێز و حورمەتی بەرامبەری مەدەنییەکان هەوڵیان داوە.[٥٢] ئەم خوازیارییە دەکرێ بە شێوەی ئاشکراتر لە سۆسیالیزمی دەوڵەتی ریفۆرمخوازو وتەکانی ئەم دواییانەی سۆسیالیزمی لایەنگری بازاڕدا ببینرێ. هۆکارێکی دیکە کە لەم بێهێزتربوونەی واتای جەماوەردا بەشی بووە، ئەم تێگەیشتنەیە کە لایەنگری بە تەوژم لە کۆمەڵگەی ئیشتراکی دەتوانێ یان بە شێوەی نەفامانە هەڵقولاوە لە حەسرەتی ڕابردوو بێ یان کردەوەیەکی دوا کەوتوانە. دەبێ بڵێین لە سەدەکانی نۆزدە و بیستەمدا کۆمەڵێک نووسەرانی پارێزگارو فاشیست و برس و را و لەگەڵ بایەخی جەماوەرە سوننەتییەکان ڕێکەوتن.[٥٣]

یەکسانی و ئازادی

زۆر لە تۆیژەرانی سۆسیالیزم یەکسانیان بە بایەخی بنەڕەتی و سەرەکی سۆسیالیزم زانیوە. گوتراوە کە هەموو سۆسیالیستەکان دەبێ بەر لە گشت شتێک و زۆرتر لە هەموو شتێک یەکسانی خوازبن، لە حاڵێکدا کە پێچەوانە باسێک لە ئازادی نەهاتووەتە ئاراوە. زۆر لە تۆیژەرانی سۆسیالیزم لەم بوارەدا زۆر جار لەسەر دابەشکاری نێوان یەکسانی و ئازادی تەئکیدیان کردووە. گوتراوە کە پشتگری کردن لە یەکسانی بە واتای ڕەتکردنەوەی هەلومەرجی ئازادییە. لەبەر ئەمە، پشتگری کردن لە ئازادیش بە واتای ڕەتکردنەوەی یەکسانییە. بەم جۆرە گوتوویانە کە سۆسیالیستەکان ناتوانن لایەنگری ئازادی بن.

بێگومان یەکسانی بایەخی حەیاتی سۆسیالیستییە، بەلام لێرەدا زۆر لە پرسیارەکان بێ وەلام دەمێننەوە، ئایا گشت سۆسیالیستەکان باوەڕیان بە یەکسانی هەیە؟ جگە لەمە، ئایا هەموو سۆسیالیستەکان سەبارەت بە واتای یەکسانی بۆچوونێکیان هەیە؟ بە کورتی، ئایا یەکسانی خۆی لە خۆیدا لەگەڵ ئازادی دژایەتی هەیە؟ بە جۆرێکی دی، ئایا واتای سۆسیالیستی لە ئازادی کە دژایەتی لەگەڵ یەکسانیدا نەبێ دەتوانێ بوونی ببێ؟ خراپ لێحاڵی بوونێکی گشتی لەم باوەڕە بوونی هەیە کە گشتی سۆسیالیستەکان لایەنگری بایەخی یەکسانین. سەرەتا ئەمەکە هەمووشت پێوەندی بەم کارەوە هەیە کە دەربارەی چ واتایەک لە یەکسانی لێدوان بکرێ. بێجگە لەمە، بایەخێکی تاقانە کە هەموو سۆسیالیستە خەیاڵییەکان لە بارەی ئەوەوە یەک دەنگ بن، بوونی نییە. فەوریە دۆزە یەکسانخوازەکانی بە ژەهر دەزانی. ئەو قبووڵی دەکا کە لە ئۆتۆپیای سۆسیالیستیدا نەزمە پلەبەندی و نایەکسانی لە تواناییەکان و لێوەشاوییەکان، سامان و کەش و هەوا بوونی ببێ. فەوریە دەستەبەری دەکرد کە لە ئۆتۆپیای ئەودا سامانداران دەتوانن بۆ کۆکردنەوەی سامان و ڕاگرتنی دەستبەکاربن. سن‌سیمۆنیش باوەڕێکی وەک فەوریەی بوو، بەلام نەک بەرادەی ئەو وشک. سن‌سیمۆن لەسەر ئەو باوەڕە بوو کە نەزمە جۆراوجۆرەکانی کۆمەڵگە دەبێ بپارێزرێ. لەگەڵ ئەم سەرنجە کە لە

ئۆتۆپیای هەر دوو بیرمەندبوون بانکداران و کار بەڕێوەبەرانی ماڵی لەبەرچاو گیراوە، بە دژواری توانیویانە مەیلی هێرشی توندیان بەم دەسکەوتانە بێ.

مارکسیش لە روانگەی جیاوازەوە رەخنەی لە باوەڕە یەکسانخوازەکان بوو و ئەوانی بە هۆکارەکان و ئیستدلالگەلی میتۆدی بیرمەندانی بورژوازی لیبرال دەزانی. ئالن وود گوتەنی، مارکس لایەنگری ئەوە نەبوو کە یەکسانی خۆی لە خۆیدا شتێکی باشە.[54] کۆمەڵگەی دوا قۆناغی کومۆنسیتی دەبێ لەسەر بنەمای یەکسانی دابڕژێ. بەڵام بە بۆچوونی مارکس خەیاڵ کردنەوە دەربارەی ئەم جۆرە شتانە بێبەهرە بوو. تەنیا زانیاری لە بارودۆخی ئابووری زەرووری

کە بە شێوەی ژیان دەس دەدا رەنگە جۆری ئەو کۆمەڵگە بە ئێمە بناسێنێ و ئێمە لەم کارە بێ هەواڵین. لە بەڵگەی دواییدا لایەنێک لە میراتی زانستی مارکس دەبینرێ. مارکس، چاوپۆشی لەم خاڵە، هێندێ جار دەخزێتە نێو دەروونی خەیالاتێک دەربارەی یەکسانی و عەدالەتەوە، هەرچەند هێندێ زانیاری سیستماتیکمان دەربارەی باوەڕگەلێکی یەکسانخوازانە کە رەنگە بووبێتی یان نەیبووبێ، لەبەردەستماندا هەیە.

ناوەڕۆکێکی هاوبەش دەربارەی یەکسانی لە سۆسیالیزمدا، بەتایبەت مارکسیزم، دوورخستنەوەیەکی بەربلاوی واتای هاوپێوار و وشەیی و وشک یەکسانی راستەقینەیە کە بووە بە یەکێک لە پڕسوودترین و دیرۆکە وەهەراس هێنەرەکانی گرێ دراو بە سۆسیالیزمەوە.[55] نزیکترین کەسانێک کە لەم واتا وشکەی یەکسانی سوودیان وەرگرتووە، گراکوس بابوف و کە بە بوون کە روانگەی کومۆنیستییە توندوتیژەکانیان بووە. بەشی هەرە زۆری سوننەتی ئەم واتایانە بە پووچەڵ دەزانن. یەکسانی راستەقینەی وشک شتێک نییە جگە لە دوەڵێک کە ئیدئۆلۆژیکە رەقیبەکان هەڵیانداوە. تاقانە تایبەتمەندێکی لاواز لەسەر ئەو، کێشەی باسکراوی هێندێ لە سۆسیالیستەکان، بەتایبەت لە بۆچوونگەلێکی دەربارەی دوەڵەتی رەفا هاتووە کە (پێویست) دەتوانێ لە کۆمەڵگەدا پڕەنسیپێکی یەکسانخوازانەی تەجربی بێ بۆ بلاوکردنەوە. شیکردنەوەی ئاشکرای واتای (پێویست) دژوارە و گرفتی زاتی زۆری هەیە.[56] لەگەڵ بوونی ئەم گرفتانە،

(پێویست) هێشتا پێگەیەکی بچووکی لە واتای یەکسانی ڕاستەقینەی نەگۆڕدا هەیە، وێنەی ئەوە کۆمەڵێک رەخنەیە کە لە سۆسیالیزم دەگیرێ. وەڵامی پێویستەکەش هەڵگری کردەوەی یەکسانی گشتی نییە، ئەو جۆرە کە زۆرجار بە شێوەی دوورا و دوور لە دۆزی یەکسانی وشکدا ئاماژە بەو کراوە.

پرسیارێکی دیکە ئەوەیە کە ئایا سۆسیالیستەکان باوەڕێکی یەکگرتوویان بە واتای یەکسانی هەیە؟ وەڵامی ئەم پرسیارە تا رادەیەک دەبی نیگەتیڤانەبێت. ئێمە لێرەدا بۆ رۆشنکردنەوەی پێچراوەی ئەم پرسیارە دەبێ هێندێ زیاتر تیشک بخەینە سەر ئەو خالانە. یەکەم ئەمەکە یەکسانی بە شێوەی بایەخێک لەگەڵ هەر چەشنە تەئکیدێکی دەمی یان راستی دەربارەی یەکسانی مرۆڤ جیاوازی هەیە. دووەم ئەمەکە، (یەکسانی بە شێوەی ئامانج) دەبێ جیاواز لە (بەرامبەری بە شێوەی پێشمەرج) بەرچاو بگیرێ. ئاخر ئەوەکە، ئامانجە بە یەکسان گەیوەکان نابێ لەگەڵ ئامانجە بەرامبەرییەکان تێکەڵ بکرێن.

جگە لەوە، بە پێچەوانەی کێشەی هێندێ توێژەر، سۆسیالیستەکان بێجگە لە کەسانێکی کەم وێنەی لایەنگری ئەم باوەڕەن کە یەکسانی شتێکە کە (دەبێ) بۆی بگەڕێی. ئەمە واتایەکی ئەزموونی یان راستی نییە (کێشەیەکە بۆ پێویست هاتووەتە ئاراوە). سۆسیالیستەکان لەسەر ئەو باوەڕەنین کە مرۆڤەکان لە بابەتی توانایی لەش یان شعوورەوە بەرانبەرن یان رەنگە ببن. پێچەوانە، باوەڕیان هەیە کە چاوپۆشی لە جیاوازییە سروشتییەکان لە بابەت نەژاد و تۆرمە، جۆری نێر و مێ، توانایی یان چین، سیفەتێکی ئەخلاقیانەی بایەخدار لە ئارادا هەیە کە دەبێ ئێمە بە کردەوەی یەکسان لەگەڵ خەڵک هان بدا. لەگەڵ ئەمەدا، بۆ هەنگاونان بەرەو خاڵی دووەم، شیکاری ئەخلاقی بۆ وەها یەکسانییەک بە شێوەیەکی بەرچاو جیاوازە. ئاساییترینی ئەوان باوەڕی فابیانەکانە کە یەکسانی زۆرتر بە کاردانەوەی زۆرترەوە دەچەسپێ. یەکسانی لەم واتایەدا بایەخی ئامێرییە، هەرچەند گشت فابیانەکان بەم چەشنە لەژێر کاریگەری بەرامبەری. تەنانەت لانیکەم لەم واتادا نین.[٥٧] زۆربەی شیکردنەوە یەکسانییەکان لایەنە خراپ و رووخاوەکان دەگرێتەخۆ،

واتە پرسیار دەربارەی وەرگرتنی نایەکسان، یان هێنانە ئارای عەقڵی باشتر بۆ کردەوەی بەرامبەر دەگرێتەبەر.

لە باری پۆزەتیڤ واتە تێگەیاندنی یەکسانی زاتی، سۆسیالیستە مەسیحییەکانی وەک تاونی و هی وەک ئەو، لەسەر ئەندێشەی یەهوودی، مەسیحی بەرامبەری رۆحەکانیان لە دیوانی خودادا تەئکیدیان لەسەر کردووە.[٥٨] باوەڕەکانی کانت و فایدە باوەڕی. بەتایبەت دوو باوەڕی دوایی، سوودیان بردووە. لەسەر بنەڕەتی ئەم دوو باوەڕەی دوایی، لە پلەی یەکەمدا یەکسانی لەسەر بنەمای ئەم پێشمەرجەیە کە هەرتاکێک چونکە خاوەنی ویستی عاقڵانەیە کە بایەخی یەکسانی هەیە و هەڵگری رێزی یەکسانە، دەبێ یەکسان بدرێتە قەڵەم؛ دووەم لەسەر بنەمای ئەم پێشمەرجە کە هەرتاکێک توانای رازیبوونی بەرژەوەندی خۆی و گەیشتن بە بەختەوەری هەیە و لەبەر ئەمە، شیاوی ئەوەیە کە لە هەر دوو حاڵەتدا یەکسان بدرێتە قەڵەم.[٥٩]

سێیەم ناوەڕۆک ئەوەیە کە یەکسانی بە شێوەی ئامانج یان دەرەنجام دەبێ لە یەکسانی بە شێوەی پێشمەرج جیاواز بزانرێ. سۆسیالیزم لە گەیشتن بە ئامانجی یەکسانی لە کۆمەڵگەدا بەشێکی زۆری بووە. دەسکەوتی چالاکییەکانی مرۆڤ نابێ سەر لە نایەکسانی دەربێنێ. سۆسیالیزم هەر بەو چەشنە لایەنگری ئەم ئەندێشەیە کە یەکسانی دەتوانێ مەرجێک یان دەرفەتێک بۆ بە کەماڵ گەیشتن و بەرەوپێشچوونی بوونەوەری مرۆڤ بڕەخسێنێ، ئەمە هەر ئەو شتەیە کە ئێستە زۆرجار بە ناوی (دەروازەی چوونە ژوورەوەی) یەکسانی ئەدرێتە قەڵەم. بێ لانیکەمی کەش و هەوای سەرەکی فێرکردن و پەروەردە، لەش ساخی و تەبا و رەبایی بە ناوی دەسپێک، تاکەکان ناتوانن لێهاتوویی توانا بە هێزەکانی خۆیان باربێنن. دەسکەوتی کۆمەڵایەتی و ئابووری بە دەس هاتوو لەم خاڵە دەسپێکە سەرەکییە، دەتوانێ راستەوخۆ ئاستە نایەکسانییەکان بگرێتە بەر. ئەم واتا و بۆچوونە لە یەکسانی لەگەڵ ئازادی گونجاوترە هەتا لەگەڵ (بەرامبەری بەناوی ئامانجێک).[٦٠]

سەرەنجام ئامێری گەیشتن بە یەکسانی نابێ لەگەڵ شیکاری ئامانجەکان یان بارودۆخی یەکسانی تێکەڵ بکرێ. لەوەدا کە خۆماڵی کردن لە (بریتانیا) یان ئابووری دەستووری (لە یەکێتی سۆڤیەتی پێشوو) بەناوی سۆسیالیزم ناو دەبرا، زۆرجار ئەگەر و گریمانە لەسەر ئەمە دەکرا کە هەموو سۆسیالیستە یەکسانخوازەکان خوازیاری شیکاری ئەم ئامێرە تایبەتەن و لەبەر ئەمە، هەموو سۆسیالیستەکان باوەڕیان بە ئابووری دەستووری یان خۆماڵی کردن هەیە. ئەم بیرکردنەوەیە بەتەواوی نادروستە. ئامێری گەیشتن بە یەکسانی خەیالاتێکی بەربلاوی لە پێشنیارەکان پێکدەهێنا. بێگومان ئابووریە دەستوورییەکان لە فەرەنسا، ئیتالیا و بریتانیا · هەروا لایەنگری یەکسانی لە لایەن ئابووری تێکەڵ یان ئابووری بازاڕەوە بوون. بەڵام سێبەرگەلێکی نادیار و شاراوە لەم باوەڕەدا بوونی هەیە. لە کۆتایی ئەم خەیالاتەدا، کەسایەتیگەلێکی جۆراوجۆری وەکو فابیانەکان، جۆرج برنادشاو و لنین بەلشویک لە هەوڵ بۆ گەیشتن بە یەکسانی ئابووری مەسەلەی وەک یەکبوونی دەسکەوتیان هێنا ئاراوە. بەم حاڵەوە، بڵاوکردنەوەی دووبارەی سامان لە لایەن مالیات بەندییەوە پلە بە پلە و زۆر بوون و پلەبەرزی تەبا و ڕەبایی لە لایەن سۆسیالیزمی تەجدید نەزەرخواز و ئەخلاقییەوە وەکو گشتلایەنە پەسندترین هەڵبژاردە لەم سەدەیە قبووڵ کراوە. بە گشتی ریشەی پەڵ هاوێژ و سەرسووڕ هێنەر لە بایەخە جۆراوجۆرەکان لەم بوارە پێشنیار و چەسپاوە.

سۆسیالیستەکان خۆیان بە خوازیاری یەکسانییەوە بەرتەسک نەکردووەتەوە، بەڵکو لە بابەتی داواکاری یەکسانی سیاسی لە مافی ڕەئی بۆ هەموو مەدەنییەک لەگەڵ لیبراڵەکان هاوباوەڕن. بانگهێشتن بۆ یەکسانی تەواو یاسایی لە بابەتی مافی مەدەنیشەوە یەکی دیکە لە تایبەتمەندییەکانی ئەوانە. یەکسانی کۆمەلایەتی لە باری مافە بەرامبەرییەکان بۆ ژیانێکی مەدەنیانەی لانیکەم، بەرامبەری لە بابەتی لەش ساخی و فێرکردن و پەروەردەشەوە یەکی دیکە لە لایەنە گرنگەکانی ویستی ئەوان دەگرێتەخۆ. لەم ساڵانەی دوایدا نزیکایەتییەکی بە تەوژم سەری هەڵداوە کە هەموو ئەم لایانە یەکسانانە دەربارەی گرفتی ڕەگەزایەتیش بەرچاو بگرێ و لەسەر ئەو

باوەڕەن کە ژنان لە رابردوودا لەم مافانە بێبەش ماونەتەوە. ئێمە سەبارەت بەم گرفتە لە بەشێکدا کە پێوەندی بە فەمینیزمەوە هەیە باسی دەکەین. دەبێ بوترێ کە هەموو ئەم مافانە یاسایی و پێشنیاریانەی دەربارەی بەرقەراری یەکسانی یەکێک لە تایبەتمەندییە بەرچاوەکانی سوننەتی ریفۆرمخوازەکان لە دەروونی سۆسیالیزمدا بوە. مارکسیزمی کلاسیک بۆچوونگەلێک کە پێوەندی بە مافەکانەوە بوو حاشای لێ دەکرد. ئەگەرچی لە دەهەکانی دواییدا زۆربەی حزبە کومۆنیستەکان، بۆ وێنە لە بریتانیا و حزبی کومۆنیستی ئیتالیا (حزبی سۆسیال دێموکراتی ئێستا) نزیکایەتییەکی زۆری بە هەڵوێستی یاسای سۆسیالیستی لە خۆ نیشان داوە و لە هێندێ شوێندا لە سۆسیالیزمی لایەنگری بازاڕ نزیکبوونەتەوە. لەم بابەتەوە، وێنەی ئێستە پێچراوەتر بووە.

بەم حاڵەوە، دەبێ وەبیر بێنینەوە کە سۆسیالیستە زۆرینەخوازەکان بایەخە هەستانەکانیان قبوول نەکردووە بەڵکو لایەنگری دەسەڵاتی بڵاوبوونەوەی رێکخراوە ناکۆکان یان رێکخراوە تەولیدکارەکان بوون. بەتایبەت سۆسیالیستە مەدەنی و سەندیکالیزمەکان لە بارودۆخی زۆر کەمی دەوڵەت یان بارودۆخی نادەوڵەتی لایەنگری دەکرد.[61] لەم بارەوە یەکسانی دەبوو لە دەروونی رێکخراوە کرێکارییەکاندا پێکهاتبایە. بەم شێوە، یەکسانی لە دەروونی سۆسیالیزمدا کەرەسەیەکی زۆری لەبەر دەسا بووە و نابێ ئەوە هەر تەنیا بە کەرەسەیەکی تایبەت بزانرێ.

بە کورتی، جیاوازی وشکی نێوان یەکسانی و ئازادی دەبێ بە گومانێکی زۆرەوە چاوی لێ بکرێ. پێشمەرجی ئەم جیاوازییە ناساندنی رووبەڕووانەی وشک لە ئازادی رووخاو بە شێوەی (نەبوونی بەرتەسکی)یە، (بەرتەسکی)یەش، ئەو جۆرە کە لە بەشی دووەم باسی لێوەکرا، بە شێوەی زۆر بەرتەسکی بۆچوونی پەی پێی دەبرا. ئەگەر وتراوە کە ئازادی بە لانیزۆرینەی هەڵبژاردن و بەرەوپێشچوونی تاک گرێبەست دەکرێ (کە زۆرینەی سۆسیالیستەکان باوەڕیان بەوە بووە) کەواتە پێکهێنانی کەش و هەوای یەکسان بۆ هەڵبژاردنە چاوکراوانەکان (فێرکردن و پەروەردەی تەواو، لەش ساخی و دەسکەوت دەگرێتەوە) و بەم جۆرە،

سەرهەڵدانی مرۆڤی پێشکەوتووی شاراوە رێنوێنی لەسەر گونجانی بایەخە ئازادییەکان و یەکسانی هەیە. بەم شێوە، واتای سۆسیالیستی لە ئازادی ئەندێشەیەکی بە تەواو مانا عەقڵانی و بۆ قبوول کردن دەبێ و پێویستانە لەگەڵ یەکسانی بەناوی مەرجێک لەودا دژایەتی نییە.

دەوڵەت و دیموکراسی

زۆرجار وای بیر لێ کراوەتەوە کە گشت سۆسیالیستەکان دەوڵەت خوازن. وەها گومان کراوە کە هەموو سۆسیالیستە دەوڵەت خوازەکان تاقانە واتایەکیان لە دەوڵەت لە مێشکدا هەیە و هەموویان یەک جۆر چاو کراوەییەیان دەربارەی بوونی دەوڵەت هەیە. ئەم ئەگەر و گریمانانە بەتەواوی نارەوایە. گومانێک نییە کە لە دەیەی ١٨٨٠ بەدوا بزاوتی زاڵی سۆسیالیزمی ریفۆرمخواز بوونی بووە و مارکسیزمیش، زۆرتر لە کردووە هەتا لە ئەندێشەی ئاشکرا دەوڵەتخواز بووە. بەم حاڵەوە، نابێ وا بیر بکەینەوە کە ئەم دەوڵەتخوازییە خووی هەموو بزاڤەکە پێکدێنێ، یان کردەوەی دەوڵەتخوازی هەڵگری جۆرێک ئەندێشەی رێکوپێکە. هەر دوو خاڵ بۆ لێدوان دەبێ. کۆمەڵێک پرسیاری قووڵ و دژوار دەربارەی سەرچاوەی دەوڵەت لە سۆسیالیزمدا بوونی هەیە کە دەبێ یەکلای بکرێتەوە. جیاوازی ئەزموونی تا رادەیەک موناسب دەتوانێ سەرەتا لە لایەکەوە نێوان سۆسیالیزمی لایەنگری دەوڵەتی رێکوپێک و لە لایەکی دیکەوە، سۆسیالیزمی زۆرخواز و لیبراڵ هەڵاوێری.

ئەندێشەی گشتی سۆسیالیزمی لایەنگری دەوڵەت خاوەن سیستەم زۆرجار بە هاوکێش لەگەڵ کۆخوازی دانراوە. دەربارەی ئەم هاوکێش بوونە پێشەکی لێی دواوین. کۆخوازی هەر تەنیا میتۆدێک بۆ پلەبەرزی سۆسیالیزم نییە بەڵکو لە حاڵی ئێستادا رێنوێنیگەلێکی شاراوەی بەهێزی جۆراوجۆری لە خۆ گرتووە کە زۆربەی سۆسیالیستەکان ئەوانەیان رەتکردووەتەوە. جگە لەوە، بە پێچەوانەی ئەم راستەقینە کە هەمیشە بە چاوی باوەرێکی دەوڵەتخواز سەیری مارکسیزم کراوە و بە شێوەی قەراردادی بە شێوەی وێنەی ئارمانجی دەوڵەتی سۆسیالیستی کۆمەڵایەتی گیراوەتە بەرچاو،لە نووسراوەکانی مارکس و ئینگلسدا روانگەیەکی موسبەت

دەربارەی دەوڵەت نایەتە بەرچاو. ئەوەی دێتە بەرچاو لێکدانەوەیەکی بێکۆتایی رووخاو دەربارەی دەوڵەتە.[٦٢]

گوشراوەی هەڵوێستی سەرەکی مارکس ئەمەیە کە کەش و هەوای ماددی ژیان لە پێشترە. ئەمە کەش و هەوایە کە بناخەی پێکهاتەکانی کۆمەڵایەتی و سیاسی و هەروەها زانیاری مرۆڤ بەدی دێنن. مرۆڤەکان، بەر لەوەی کە بتوانن بە شێوەی سیستماتیک بیر بکەنەوە، ناچارن بۆ مانەوەی خۆیان دەس بکەن بە دروستکردن. چینەکان لەسەر بنەمای بەرژەوەندی ئابووری و لە دەروونی شێوەی دروست کردن لە قۆناغی تایبەتی لە مێژوو دەکەونە قاڵبەوە و فۆرم دەگرن. تاکەکان بەپێی چینایەتی خۆیان پێناسە دەکرێن. ئەوان بە ناوی ئەندامی چینایەتی لەگەڵ یەکتردا پێوەندی دەگرن. لەوەی کە چینەکان سزا جیاوازەکان لە دەسەلات و مالکییەت وەر دەگرن و ئەم جیاوازیانە دەرەنجامی پێوەندی چەوسانەوەیە، پێکهاتەی دەوڵەتیش بە پێوەندانی خاوەندارییەت، چین و لەبەر ئەمە بەرژەوەندی چەوسانەوە فۆرم دەگری. دەوڵەت پێکهاتەی ئەندێشە یان حەز و مەیلی مرۆڤ نییە. بەڵکو پێچەوانەی ئەم چینایەتی خەبات و بەرخۆدانەی نێوان ئەوانەیە کە فۆرم بە دەوڵەت دەدا. لەبەر ئەمە، دەوڵەت هەمیشە بەناوی هۆکاری سەرکوتی چینێکی تایبەت چاوی لێ دەکرێ.

لەم روانگە قەراردادییەوە، گرفتگەلێکی زۆر بوونی هەیە. یەکەم ئەوەی کە مارکس هەرگیز راگەیاندنێکی دروستی دەربارەی ئەوەی کە دەوڵەت دەگرێتەوە راینەگەیاندووە. ئایا دەوڵەت هەموو دەزگا ئیدارییەکانە، نەهادە فێرگەکان، پۆلیس، حکوومەتی میللی و هەروەها دەزگای بەرێوەبەری، داد و یاسا دانانە؟ لە هیچ کام لە نووسراوەکانی مارکس و ئینگلسدا رێنوێنیەکی ئاشکرا لەم بارەوە نیشان نەدراوە. بێجگە لەوە، جگە لە ئاماژە و هێماگەلێکی نادیار و شاراوە دەربارەی کومۆنە فیدرالیزەکان کە پێوەندییەکی نزیکیان لەگەڵ ئانارشیدا هەیە، هیچ راپۆرتێکی سیستماتیکی سەبارەت بە جێگرەکانی دەوڵەت یان رێکخراوەی بریکاری ئەو لە ئارادا نییە. بێجگە لەمەش باسێکی رۆشن لە جەوهەری چین و پێوەندی وردی ئەو لەگەڵ خاوەندارییەت و دەوڵەت نەکراوە.

جارجاره مارکس و ئینگلس دەوڵەتیان هەر تەنیا بە هەڵقاوەیەک لە سەرچاوەی ماددییەوە زانیوە. مانیفێستی کۆمۆنیست و هەموو نووسراوە عامفامەکانی ئەوان، زۆرجار دەوڵەت هەر تەنیا بە جیلوە و ئامێری حکوومەتی چینایەتی دەزانن، کومیتەی بەرێوەبەرایەتی بورژوازی کە دەبێ لەگەڵ شۆڕش بڕووخێ. ئەم باوەڕانە هەر تەنیا لەسەر روانگە رەسمییەکانی حزبی سۆسیال دیموکراتی ئەڵمان زاڵ نەبووە، بەڵکو زۆر دواتریش لەگەڵ کومینتێرن کە بەلشویکە رووسییەکان بەسەریدا زاڵبوون پارێزا. لە شوێنەکانی دیکەدا، لە نووسراوەکانی وەکو هەژدەیەمین برومر لویی بناپارت دەوڵەت لەگەڵ پێکهاتەیەکی پێچراوەتردا ئاشکرا دەبێ کە تا رادەیەک خاوەنی خودموختارییە و لە چاو چینە تایبەتەکان سەربەخۆی هەیە. تەنانەت مارکس گوتوویە کە لەو ولاتانەی وەک بریتانیا بۆ بوون ولات بە سۆسیالیزم پێویست بە شۆڕش نییە. نووسراوەکانی دوایی سوننەتی مارکسیستی بەتایبەت ئەوانەی کە لەژێر کاریگەرییەتی ئاساری گرامشی دان، دەوڵەت بە خاوەنی خودموختارییەکی بەرچاو دەزانن و دەرەنجام لە جەبری کالی (ئابووریخوازی) و پۆزیتیویزم (پۆزەتیڤخواز) کە بە کردەوە دیاردەی روانگەی ئینگلسە، رەخنە دەگرن.

لەم روانگە دوو لایەن و شاراوەی سەبارەت بە دەوڵەت مارکسیزم تەنیا نییە. مارکسیستە لایەنگرەکانی دەوڵەتی ریفۆرمخواز، وەکو فابیانەکانیش لەم بارەوە شتگەلێکی شاراوەیان گوتووە. بە وتەی نووسەرێک (نووسراوە سەرەتاکانی فابیانەکان هەلگری برێک تۆژینەوە، یان باسی ناتەواوە لەوەیکە دەوڵەت بە کردەوە دەبێ ببێ).[٦٣] هەر ئەم خاڵە دەربارەی زۆربەی نووسراوەکانی فابیانەکان لە دەیەی ١٩٩٠یش راستە. لە کۆبوونەوە و کۆڕی فابیان و تەنانەت بە هاوکاری وبەکان گومانگەلێک دەربارەی دەوڵەت بەدی هاتبوو، بەلام بە گشتی حەز و ویستی فابیانەکان ئەمە بوو کە دەوڵەت بە دەزگا یان ئامێرێکی بێ ئەسەر و کاردانەوە بزانن کە دیموکراسی پەرلەمانی ئەوی بە سەرکەوتن گەیاندووە، بۆ ئامانجێکی گەورەتری کاردانەوەی کۆمەلایەتی و ئابووری سوود لەوە وەردەگرن. رزگاری بە دەستی کارناسانی کارامەی دیوانسالارە. لەگەڵ ئەوەی کە ناوی فابیانیزم لەسەرەتایی ئەم سەدەیە لەگەڵ حکوومەتی خۆمالی و ناوخۆیی، یان شارەدارییەکان و تەنانەت

دیموکراسی پیشەسازی تێکەڵاو بوو، وبەکان و لایەنگرەکانیشان لایەنگری کۆنترۆل لە لایەن کۆی هەڵبژێراوەکان و دەزگایەکی دەولەتی باوکسالاری خێرخواز بوون.

روانگەی ناوبراو زۆربەی فابییەکان و بەتایبەت وبەکان هەروەها لەگەڵ دۆزی ئەوان دەربارەی دیموکراسی پیوەندی هەیە. هێندێ دیموکراسیان بۆ هەموو لایەنی سۆسیالیستی بەلاوە حەیاتییە.[٦٤] بەم حالەوە، هەرچەند هێندێ پیوەندی نزیکتریان لەگەڵ سوننەتی سۆسیالیستیدا هەیە، هەموو فابییەکان لەم بۆچوونەدا شەریک نین. لانیکەم بۆچوونی جۆراوجۆیان دەربارەی دیموکراسی هەیە. بەڕای وبەکان یام جۆرج بێرنارد شاو، بەرینکردنەوەی مافی رای گشتی یان تەنانەت مافەکانی ژنان کێشێکی بەرتەسکی بووە.

ئەوانە هەنووکە باوەڕیان بە مەدەنی مامناوەندی نەبوو. بە شێوەی گشتی حکوومەت بۆ خەلک بوو نەک بە هۆی خەلکەوە. لەم بارەوە نووسەرانی سەرەتای سۆسیالیزمی خەیاڵیش خۆی لە خۆیدا هۆگرییەکی کەمیان بە دیموکراسی بەتایبەت دیموکراسی پەرلەمانی، بوو. رابێرت ئەوون بە توندی سەبارەت بە دیموکراسی پەرلەمانی گومانی بوو و ئەوی بە بە شتێکی جیا لەسەرپۆشی بێهێزی بۆ گەندەڵی و بێعەدالەتی نەدەزانی. مارکسیش هێندە هۆگر بەم بابەتە نەبوو زۆرینەی نزکی ئەو بەم خالە، تێرامانێکی غەیرەسیستمی ئەو دەربارەی دیموکراسی راستەوخۆ لە کۆمۆنی پاریس بوو. ئەم روانگە دەربارەی دیموکراسی هاوبەشی راستەوخۆ بە شێوەی شاراوە لە لایەنە ئانارشیستەکان و هێندێ سۆسیالیستە مارکسیستەکانی دوایی سۆراخ دەگرێ. لەگەڵ ئەمەدا، بە بۆچوونی مارکس و ئینگلس دیموکراسی زۆرتر گومانی سەرمایەداری و بورژوازییە کە پەردەیەکیان بەسەر بەرژەوەندی راستەقینەی چینەکاندا دەکێشا. ئەم روانگە جێگای قبوولی حزبە کۆمۆنیستە نوێکانی ئەورووپایی نییە کە لێدوانێکی زۆریان دەربارەی تەجدیدنەزەرخواز و گۆڕینی ناوی خۆیان بووە. بۆ وێنە ئایا دەکرێ ئێستا حزبی کۆمۆنیستی ئیتالیا (حزبی سۆسیال دیموکراتی ئێستا) بەواتای راستەقینە بە مارکسیست بزانین؟[٦٥]

سۆسیالیستە لایەنگرەکانی دەولەتی ریفۆرم خواز لەم سەدەدا، هەروەکو حزبی کرێکاری بریتانیا، حزبی سۆسیالیستی فەڕەنسا و حزبی سۆسیال دیموکراتی ئاڵمان،

سۆسیالیستە لایەنگرەکانی بازاڕ و هێندێ لە سۆسیالیستە ئەخلاقییەکان واتای دیموکراسی پەرلەمانی نوێنەرایەتیان قبوول کردووە. سۆسیالیزمی دەوڵەتی ریفۆرمخواز تا رادەیەک بارودۆخی نسبی راپرسیان بە دەسهێناوە. هەرچەند ئەگەر کەسێک ئێستا سەرنج بداتە خولەکانی حکوومەتی حزبی کرێکاری ئینگلیس یان حزبی سۆسیال دیموکراتی ئەڵمان، ئەم دەسکەوتانە زۆر بەرچاو نین. هەروەها حەز و مەیلەکان بە دیموکراسی پیشەسازی و هەرەوەزییەکان بوونی بووە کە هەمیشە لەگەڵ گومان دەربارەی کاریگەریتی بوون و کاردانەوەی راستەقینەی ئەوانە هاوهەنگاوە. سۆسیالیستی لایەنگری دەوڵەتی ریفۆرمخواز هۆگرییەکی ئەوتۆی بە دیموکراسی راستەوخۆی پەرلەمانی لە خۆ نیشان نەداوە.

حەز و مەیلی باسکراو رەنگدانەوەی تەواوی وەڵامی سۆسیالیست بە پرسیار دەربارەیی دەوڵەت یان دیموکراسی نەبووە. لە دەروونی سوننەتی سۆسیالیستیدا، ئەو جۆرە کە باسکرا، مەیلی دژایەتی لەگەڵ دەوڵەتی بەهێزبوونی بووە کە لە روانگەکانی مارکس و ئینگلسەوە سەرچاوە دەگرێ. دەربارەی لنین و کتێبە بەناوبانگەکەی ئەو بە ناوی دەوڵەت و شۆڕش دەبێ بوترێ کە ئەو باوەڕی بە نەبوونی دەوڵەت، کۆمەڵگەیەکی داڕژاو لەسەر کۆمۆن کە شوڕا (ئەنجوومەن) کرێکارییەکانی ناوخۆ ئەو بەڕێوەبەرن. ئەم خەتتە (ڕێڕەوە) فیکرییە سەیرە لە لنیندا (کە دواتر لەگەڵ روانگە سەرەڕۆ دەوڵەتییەکان تێکەڵ بوو) لە بۆچوونی کۆمۆنیزمی شوڕایی گرامشیدا کە لەسەر بنەمای ئەزموونی شاری تورین دامەزرا بوو زۆر جدی لە قەڵەم دراوە. ئەم کۆمۆنیزمە شوڕاییە لەگەڵ لایەنە بۆچوونییەکەی گرامشی کە لەسەر ڕێکخستنی پرۆلیتاریا سوور بوو، پێوەندی نزیکی هەیە. رۆشنبیرانی چینی کرێکار توانیان ئەم چاوکراوەیەی پرۆلیتاریایی گەلاڵە و بەیان بکەن.[٦٦]

لە سۆسیالیزمی سنفی بریتانیاشدا هێڵێکی فیکری دژی دەوڵەتی و زۆرخواز لە ئارادا بوو. هەرچەند دەبێ بوترێ کە لەم بوارەدا هەڵوێستێکی ئاشکرا نایەتە بەرچاو. بێئەوەی کە بمانەوێ بابەتەکە لە رادەبەدەر پێچراوە بکەین، هەر تەنیا ئاماژەیەک دەکەین کە مەیلگەلێکی زۆر لە بزووتنەوە میللییەکان، بوونی بووە.[٦٧] سۆسیالیستە مەدەنییەکان نەک هەر باوەڕیان بوو کە دەسەلات، تەبا و شتی لەو بابەتانە دەبێ بە

گروپە تەولیدکارەکان بسپێرێ، بەڵکو لانیکەمی ئەرکەکانیان بۆ دەوڵەت دانابوو. لە روانگەی گ. د. هـ. کول و س. ج. هابسۆن، دێموکراسی نوێنەرایەتی جوگرافیایی لە شان دێموکراسی هاوبەشی راستەوخۆ و دەکەوتنە دەروونی گروپە بەرهەمهێنەرەکانەوە، دێموکراسی کارکردێکی پێشگریمانە بوو بۆ ئەنجوومەنە تەولیدکارەکان کە هەموو بە یەکەوە کەم و زۆر پەرلەمانی پیشەسازیان پێکدەهێنا. تاونی بە سیاسەتی خۆماڵی کردن هۆگری نەبوو و لێدوانەکانی ئەو دەربارەی کومەڵگە کارکردی زۆرتری بینینی مەدەنی هەیە.[٦٨] بینینی مەدەنی هەمیشە بۆ بەرە سۆسیالیستەکان جووڵەوکشانی بووە. ئەم فیکرە تەنانەت لە دەورووبەری لێدوانە نوێکانی سۆسیالیزمی لایەنگری بازاڕیشدا دیسان هاتە ئاراوە. پشتگری لەوان هێشتا پلەی گەرمایی و لێدوانە جۆراوجۆرە سیاسییە هاوچەرخەکان لە نێوان سۆسیالیستەکاندا سەردەکەوێ.[٦٩]

مەسەلەی بەنرخی دەوڵەت لە سۆسیالیزمدا ئەمەیە کە لە بریتانیا، کە کەلتووری سیاسی لەباری مێژووەوە بۆ قبووڵی روانگەی دەوڵەت بوونی بووە، سونەتی سۆسیالیستی ئەندێشەیەکی ئاشکرا و روونی دەربارەی دەوڵەت بڵاو نەکردووەتەوە. لە گشت وڵاتە ئەوروپایەکانی وەک ئەڵمان و فەڕەنسا، کە میتۆدەکانی دەوڵەتی چاوکراوە پەیدا دەبێ، لێدوانی سۆسیالیستی لە بابەت مێژووەوە زۆرتر تەئسیری لە زمانی مارکسیستی وەرگرتووە و سێ ئاهەنگ دەگرێتەبەر: رەخنەی زۆر خراپ لە دەوڵەت؛ دوو لایەنی لەم بارەوە کە لە سیستەمی کۆمۆنیستیدا بارودۆخی دەوڵەت چۆن دەبێ؛ و لە ئەورووپای رۆژهەڵات بە داخەوە کە رابردوویەکی بناخەیی سەرەڕۆیانەی بووە و لە هەموو ئارەزوو و ویستەکانی سۆسیالیستی بە دوور بووە. مەسەلەی دێموکراسی رێگای سەربڕی هەموو ئەم بابەتانە بووە. لەبەر ئەمە، هیچ بیچمێکی سابتی سۆسیالیستی چ دەربارەی دێموکراسی و چ دەربارەی دەوڵەت لە ناخی مەکتەبی سۆسیالیزمدا بوونی نەبووە.

هەر بەم شێوە، سازگاری و هاوئاهەنگییەکی زۆر کەم لە پرۆژە سۆسیالیستەکاندا بۆ گۆڕانکاری کۆمەڵایەتی و سیاسی لە ئارادا هەیە. دوو لایەنی رێنوێنی سۆسیالیستی بریتین لە شۆڕش و ریفۆرمی یاسایی. نێوانی ئەم دوو سنوورە توندە زیندەخەونێکی

سەیر لە پڕۆژەکاندا لە ئارا دایە. کەسانێک کە پێگەی سۆسیالیزمی خەیاڵیان هەیە بەدووی یارمەتی بانکدارانی دەوڵەمەندەوەن بۆ پێکهێنانی کۆمەڵگەیەکی سۆسیالیستی ئەزموونی هەتا جەماوەرێکی وێنە پێکبێنن. ئەوانە هەروا دەیانکردە گریمانە کە سەرچاوەیەکی هاوبەشی عەقڵی بوونی هەیە، سۆسیالیستە مەدەنییەکان لە سەدەی بیستەمیشدا بەواتای پێکهێنانی وێنەیەک بۆ ئەوە کە ئەم و ئەو ئەوە پەسند کەن و پێڕەوی بکەن، سەرنجیان دابوێ.

لە کۆتایی سەدەی نۆزدەیەمدا هێندێ میتۆدی زاڵ چوونەپێشێ. سۆسیالیستە دەوڵەتییە ریفۆرمخوازەکان لایەنگری پێکهێنانی حزبە سۆسیالیستییە یاساییەکان بەرامبەر بە دەستووری دیموکراتیک نوێنەرایەتی مەوجوود بوون. بە بۆچوونی ئەوان سۆسیالیزم دەیتوانی لەگەڵ رەوەندی هەڵبژاردن گەشە بکا. ئەم میتۆدەیان ناو نابوو میتۆدی پلە بە پلەخوازی سۆسیالیستی. فابیانەکان زۆر جار دانانی رێی کارناسان (شارەزا)ی کارامە لە هەڵوێستە سەرەکییەکان و ئیداریدا دەهێنا ئاراوە کە پلە بە پلە سۆسیالیزم لە دەروونی دەزگا دەوڵەتی و ئیدارییەکاندا بگونجێنن.

لە باڵی شۆڕشگێرتردا، هێندێ لە سۆسیالیستە مەدەنییەکانی ئەندێشەی سەندیکالیستی دەسبەکاربوونی راستەوخۆیان لە مێشکدا پەروەردە دەکرد، واتە ئەمەکە بە (مانگرتنی گشتی) هەموو کرێکاران پێوەندی بگرن هەتا سەرمایەداری بڕووخێنن. ئەمانە لەژێر کاریگەری ئەندێشەی لنین دەربارەی تاکتیکی هەستانی راستەوخۆ لە لایەن حزبی پێشڕەوی پێکهاتوو لە شۆڕشگێرانی پسپۆڕی کارامە و بەنەزم بوون. مارکسیستەکانی تر بەم فیکرە لە حوکمی کەڵک وەرگرتن لە شۆڕشگێرانی ژاکوبن و نەک پرۆلیتاریای کرێکار هێرشیان کرد. لە دەروونی بزاوتی مارکسیستی، ستراتیژی چارەنووسێکی پرکەسەری بوو. مارکس و ئینگلس لەم بارەوە هیچ نەزەرێکی سابتیان نەدابوو کە لە نووسراوەکانی ئەوان بتوانرێ بە ناوی میتۆدێکی پاڵپشتی و پشتگری هەڵبژێردرێ: خەبات و بەرخۆدانی درێژخایەنی پرۆلیتاریایی، راپەڕینی کەمتەمەن و چاوەڕوانی سەرمایەداری پیشەسازی و تەنینەوە و پەرەسەندنی دژایەتییە. کانی ئەو دانیشتن هەتا شۆڕشی جەبری رووبدا، پێکهاتنی حزبی پرۆلتێری کە بە فێرکردنی پرۆلیتاریاوە سەرقاڵ بێ؛ دروستبوونی راپەڕینی

خورسک له ناخی پرۆلیتاریا که دەست بکا به خەبات و بەرخۆدانی فیکری و سیاسی دژی سەرکردایەتی بورژوازیی؛ شۆڕش له ولاتێک؛ شۆڕشی جیهانی و... هەموو ئەم ڕێگایانه بوارێکی پشتگری کردنیان میتۆدی مارکسیستی دیوەتەوە.

ئەم نەبوونی یەقینه دەربارەی ڕێ به کار بردنی ڕەنگدانەوە خۆی له پۆشراوەکانی بەدیهێنەری سۆسیالیزمدا دیتوەتەوە. هۆکارەکانی سۆسیالیزم چ کەسانێکن؟ به ناوبانگترین مودەعی (چینی کرێکار)ە. بەلام زۆر له سۆسیالیستەکان ئێستە لەمەڕ بوونی چینی کرێکار گومانیان هەیە.[70] تەنانەت له هەوالەکانی مارکس بۆ خۆی دەربارەی ئەمە که ڕێخراوە مەدەنییەکانی چینی کرێکار چ کەسانێک یان چ شتگەلێک پێکدێنن، پۆشراوەگەلێک له ئارادا هەیە. لەگەل ئەوەی که چینی کرێکار لەم سەدەدا له هەموو ولاته ئەوروپایەکاندا زۆرینەی راپرسیان پێکدەهێنا، بەلام ئەندامی ئەو بەگشتی لایەنگری ڕێکخراوەکانی پارێزگار، لیبرال، ناسیۆنال سۆسیالیست و فاشیستبوون، لێرەدا هیچ شتێک له ناخدا سۆسیالیستی پەیدا نابێ.

هەروەها ئاشکرایه که زۆر له سۆسیالیستەکان له پلەی هۆکاری بەڕێوەبەرایەتی سۆسیالیزمدا باوەڕیان به چینی کرێکار نییه. سۆسیالیسته خەیالییەکان به کردەوە به واتاکانی چینی کرێکارەکان باوەڕیان نییه؛ به بۆچوونی ئەوان سۆسیالیزم بەرهەمی ئەندێشەی پەیامهێنەرانی وەک خۆیانه که دەبێ لەگەل پشتگری ئەربابه دەولەمەندەکان جێبکەوێ. له لایەکی دیکەوە لنین له کتێبه بەناوبانگەکەی خۆیدا، «چ دەبێ بکرێ» گوتوویه که زانیاری سۆسیالیستی دەبێ له دەرەوە و له لایەن چالاکانی راستەقینەی سۆسیالیست واته هەلبژێراوانی پێشڕەوی شۆڕشگێڕ له دەروونی چینی کرێکاردا بتوێنەوە. ئەوانی دیکە، وەکو روزا لوکزامبورگ لایەنگری حزبێکی بەربلاوی پرۆلیتاریایی بوون که ڕێبەرایەتی پرۆلیتاریای زاتەن شۆڕشگێڕ بگرێته ئەستۆ. گرامشی ڕۆشنبیرانیشی خستەپال پرۆلیتاریای خۆسازدراو. مائۆ تسه تۆنگ وەرزەێرەکانی به هۆکاری سەرەکی شۆڕش دەزانی. سۆسیالیسته سەندیکالیستەکانی ئیلهامگرتوو له سۆسیالیسته هەرەوەزییەکان و سۆسیالیسته مەدەنییەکان، گرووپه هەرەوەزییه بەرهەمێنانییەکان، وەکو هەرەوەزییەکان و یەکێتییه مەدەنییەکان به هۆکاره راستەقینەکانی سۆسیالیزمیان دەزانین. بەم حالەوە، به

بۆچوونی فابیاکانی وەک بێرنارد شاو و وبەکان، هەم یەکێتییە مەدەنییەکان و هەم چینی کرێکار بە شێوە گشتی کەسگەلێکی نەفام و گەوج بوون.[71] هۆکارانی راستەقینەی سۆسیالیست، دیوانسالاری پسپۆڕ لە زانستە کۆمەڵایەتییەکان بوون. لە سوننەتی بەربڵاوی ریفۆرم خوازی، سۆسیالیستەکان لە چین و توێژ و هەڵبژێراوانی روو وەرگێڕاو و لەسەر ئەو باوەڕە بوون کە سۆسیالیزم دەبێ لە لایەن هەموو ژنان و پیاوانی خاوەن هزر و خاوەن باوەڕی پاک وەرێبخرێ. بەم جۆرە، لێرەشدا راپۆرتێکی نەگۆڕ لەمەڕ هۆکارە راستەقینەکانی سۆسیالیزم لە ئارادا نییە.

بازاڕەکان و ئابووری

ئەگەر روانگەی تاقانە لەمەڕ کێشەی سۆسیالیست بوون بمانەوێ بیدۆزینەوە، دەبێ سەرنج بدەین کە سۆسیالیزم هەمیشە سەبارەت بە بازاڕە ئازادەکان و سیستەمی سەرمایەداری رەخنەی بووە و ئابووری بەرنامەڕێژکراوی بەجێی ئەوانە پێشنیار کردووە. ئەم روانگە بەشی سەرەکی دیرۆکی گشتی لەمەڕ سۆسیالیزمە. بەم حاڵەوە، بۆچوونێکی سەیر لە ئارادا هەیە. هەموو جۆرێک خاوەندارێتی گشتی و خاوەندارێتی دەوڵەتی لە ئابووریدا بوونی هەیە، هەر ئەو چەشنە کە هەموو جۆرە چالاکیەکی بازاڕیش بەرچاو دەکەوێ.

لە ئاستێکی زۆر ساکار خاوەندارێتی گشتی مومکینە کۆنترۆڵی تەواو کۆ و خاوەندارێتی دەوڵەت لەسەر پیشەسازییەکان بگرێتەبەر. ئەمە هەمیشە وێنەی سەرەکی خاوەندارێت. هەروەها دەتوانێ بە واتای خاوەندارێتی پیشەسازی ماک و فەرماندە، بانکەکان و شەریکەکانی بیمە لە ئابووریدا بێ. ئەمە بە تەنیا دەرفەتی بوونی بەشە تایبەتی بەرفراوان بە دەستەوە دەدا. ئەمە رەنگە خاوەندارێتی زۆر شت بگرێتەخۆ کە تایبەتمەندییەکانی سروشت دەدرێنە قەڵەم، وەک پێوەندییەکان و موخابەرات و ئاوی لوولەکێشی. جگە لەوە، رەنگە خاوەنداریەتی لە شەریکەیەکی ناکۆدا بێ؛ لە رووداوی دواییدا دەوڵەت دەتوانێ چاوەدێری خۆی لەسەر پیشەسازی بپارێزێ و دژەی ناڕاستەوخۆی بەسەر خەتتی کرداری سەرەکی یان بڕیارگەلێکی گرێدراو بە دانانی سەرمایەگەلێکی بەڕێوە ببێ، یان دەرفەتی یارمەتییە دەوڵەتییەکان یان هاندان گەلی

ماڵی بۆ هێندێ نووسینگەی ئابووری باربێنێ. ئەم کارە بەتەواوی لەگەڵ داهێنانی بەشی تایبەتی سازگارە. جەوهەری تێکهەڵچوونی دەوڵەت لە ئابووری بە هەر شێوە دەتوانێ بە جۆرێک بۆ باش تێگەیاندن جۆراوجۆر بێ. غەیرەز خاوەنداریێتی کامڵ و تەواو بێخەوش، بەرێوەبەران مومکینە لە لایەن دەوڵەت و لەگەڵ بوونی بەرپرسایەتی لە بەرامبەر وەزارەتخانە دابنرێن. رەنگە چاوەڕوانی لەوانە بکرێ کە ئامانجە ماڵییەکان دابین بکەن. دەوڵەت مومکینە زۆرینەی باش یان بەشێکی گرنگی بەش لە ئیختیار دابێ و هەر تەنیا سیاسەتە گشتییەکان دیاری بکا. هەروەها دەتوانێ فەزای ماڵی، فێرکردن و کار فێر بوون، کاری ماڵ جێگری بەرژەوەندی هێندێ پیشەسازی بکا. لە راستیدا دژوارە کە ببینین ئابووری هیچ کام لەم بارودۆخانە نەبێ. بەرفراوانترین ئابوورییەکان لە کەشوهەوای ئێستەی جیهاندا وەکو ژاپۆن و ئەڵمان دەرفەتی چالاکییە جۆراوجۆرەکانی دەوڵەتی لە ئابوورییەکانی خۆیدا رەخساندووە. لە راستیدا دەبێ بوترێ کە تەنانەت هێندێ لە حزبە کۆمۆنیستە ئەوروپاییەکان، وەکو ئیتالیا، بە شێوەی جۆراوجۆر لایەنگری مەنتقی بازاڕەکان بوون و لە ئەنجامدا لەگەڵ میتۆدە کۆدێرینەکان و سیاسەتی خۆماڵی کردن دژایەتیان کردووە.

ئەم جۆراوجۆرەی داوەری و ناوبژییە لە تێگەینی پلانی دەوڵەت لە ئابووری دەبێ لە بارەی تێگەینی بازاڕەکان و سەرمایەداریش گشتی بێ. سەرمایەداری بە پێوارەی ئەو کۆمەڵگانەی کە لەودا بوونی هەیە شێوەی جۆراوجۆری بە خۆیەوە بینیوە. هەروەها ئەگەرچی بازاڕەکان پێویستی بوونی سەرمایەدارین، کە خۆی مێژوویەکی سەیر و پێچراوەی زۆرجار لە پێوەندی نزیک لەگەڵ پەرەسەندنی دەوڵەت بووە، ئەمە مەسەلەیەکی جێی لێدوانە کە ئایا بازاڕەکان خۆی لە خۆیدا پێویستی سیستەمی سەرمایەداری هەن یان نا؟ تەنانەت لەوپەڕی گەشە کردنی ئابووری دەستووری، ئەوەی کە لە یەکێتی سۆڤیەتی پێشوو بوونی بوو، لە بازاڕەکانیشدا بوونیان بوو و لە هێندێ شوێن بە شێوەی بازاڕی رەش یان ئابووری رەش لە بەشی دەوڵەتیدا گەشەیان کرد. لەبەر ئەمە، واتای بازاڕ ناکرێ بەرتەسک و سنووردار بە سەرمایەداری بزانرێ.[٧٢]

ئەمە راستە کە سۆسیالیزم راشکاوانە سەرەی سەرمایەداری بووە. بەڵام جەوهەری ئەم رەخنە نەگونجاو و ناهەموار بووە. بەشێوەی گشتی، سەرمایەداری لە

نێوان سەدەی نۆزدەیەمدا لەگەڵ ئاستەنگی، نەداری و ئازارە کۆمەڵایەتییەکان رووبەڕوو بۆتەوە. رەخنەی باسکراو هەمیشە هاوکێشی سەرمایەداری بوو. بێجگەلەمەش سەرمایەداری بەدیهێنەری تەرازووی سەرکردووی نایەکسانییەکان و خولقێنەری تەنینەوەی ناخی کۆمەڵگایە. ئەم نەزمە بە هۆکاری سەرهەڵدانی بینینە زیانهێنەرەکان، دژی کومەڵگە و بەدیهێنەری پێشبڕکێی دەزانن. بەکارهێنانی تایبەتی و رازیبوونی ویستەکان لە قەڵەم دەدرێن، ئێستاکە بەرژەوەندی گشتی و سوودی کۆمەڵگە و رازی کردنی ویستە سەرەکییەکانی مرۆڤ دەکەونە بەر پەلاماری فەرامۆشی و لەبیرچوونەوە، دەرەنجام سەرمایەداری هۆکاری لاواز کردنی دۆستی یەکگرتوویی و هەرەوەزە. وێنە بلاوکراوەکانی لە کۆمەڵگەی سەرمایەداریدا کۆنترۆڵنەکراو و سەرەڕۆیانە و دڵخوازانەن. هەمیشە سوود لەسەر دروستکردنی کەرەسەگەلی زەروری و بەهرەدار دەخرێتە پلەی یەکەمەوە. لەبەر ئەمە سەرمایەداری لەزەتی بەهرە وەرگرتن و جوانیناسینی ئامراندن و داهێنان لە ناو دەبا. بەرهەمهێنان بە پێوارەی ئامانجی سوود و زیان دەپێورێ و لە خەرجە گشتییەکان غافڵ دەمێنێ. خەڵک خۆشیان بە چاوی کەرەسەگەلێک کە بۆ کڕین و فرۆش دەبێ، سەیری دەکەن.

زۆر لە سۆسیالیستەکان ئالیاژ (داڕشتە)ی رەخنە باسکراوەکان لە کلاوڕۆژنەی ئەخلاقییەوە چاویان لێکردووە. بە بۆچوونی تاونی و سۆسیالیستە ئەخلاقییەکان، سەرمایەداری لە بناخەوە مابێتن دژی ئەخلاقە و سیستەمی بایەخی دروست هەیە. هەتا کاتێک ئەم بایەخانەی سەرمایەداری مابێتن، کۆمەڵگە هەرگیز توانای گۆڕان، ریفۆرم یان باشتربوونی خۆی نییە. بەم حاڵەوە سونەتی مارکسیستی کلاسیک، تەنانەت کاتێک دەیهەوێ چاو لێکردنی مرۆڤدۆستانەی هەبێ، زۆرتر بە چاوی جەبری مێژووی سەیری چارەنووسی سەرمایەداری دەکا. سەرمایەداری بە ناوی شێوەی بەرهەمێنانی لەباری مێژووییەوە مەحکووم بە رووخانە، ئێستا ئەم کارە چ بە شێوەی حاشاهەڵنەگر لەسەر بنەمای یاساکانی ماتریالیزمی دیالێکتیک فۆرم بگرێ، چ لە لایەن رووخانی راستەوخۆی شۆڕشەوە، یان لە رێگای وردبینی بەرین کردنەوەی فیکری و سیاسییەوە. لەم روانگە ئەخلاقییەوە پێگەیەکی بەرچاوی بوو. لەم دوایانە، ئەو جۆرە

که وترا، هێندێ لـه حزبـه کۆمۆنیـسته ئەوروپاییـەکان ئـەم ڕێکەوتنـەیان بـه جـۆرێکی فابییەکانی ئەمه بوو که سـەرمایەداری هـەم ناکارامـه و هـەم ئیسرافکاره، لـه بەڵـگەی دواییـدا جێگایـەک بـۆ جـەبری مێژوویـی و ئـەخلاقی بـوونی نـەبوو. سـەرمایەداری دەزگایەکی دەوڵەتی لەژێر چاوەدێری و کۆنترۆڵی سۆسیالیستەکان، دەبێ لە نێو بەرێ هەتا ئابووری کاردانەوەی خۆی بەدەسبێنێتەوە، بە ڕادەیەک کە ئەشراف بەرژەوەنـدی مرۆڤی لە باری ئەخلاقییەوە سەرکۆنەی کـردووە، لـە بـاری پێکهێنـانی نایەکـسانییەوە ئەوندە سەرکۆنە نەکراوە.

هەروەها دەبێ بـوارێ کـه هـەر لـه بەرتەسـکی ئـەم بەڵـگەدا، پێگـەکانی ڕوانگـەی ئـابووری سۆسیالیـستی بـه ڕادەی ڕەخنـەکانی ئـەو لەسـەرمایەداری هەمەچەشـنه و جۆراوجۆره. لە ڕوانگەی ئابووری مارکسەوە، ڕوانگەی ئابووری ریکاردۆ و کلاسـیک، نووسراوەکانی نئۆکلاسیکی ویک ئیستید واج وۆرس، کنزگرای، هـەموویان لـه لایـەن ڕێبازە جۆراوجۆرەکانی سۆسیالیزمەوە بۆ لێکدانـەوەی سیـستەمـی سـەرمایەداری کەڵـکی لێـوەرگیراوە. لـه ڕاسـتیدا دەربـارەی سۆسـیالیزمی لایـەنگری دەوڵـەتی ڕیفۆرمخواز لە بریتانیا لە ١٩٤٥ هـەتا دەیـەی ١٩٧٠، منیـارد کـینزی، سۆسـیال لیـبرال بێگومان بەنفووزترین ئابووریزان بووە.

هەروەها ئەگەر بریکارانی سۆسیالیستی بەجێی سەرمایەداری بۆی بڕوانین، لەگەڵ پلانە زۆر جیاوازەکان و زۆر جار دژیەکتر ڕووبەڕوو دەبینـەوە. دۆزە سـەرەتاییەکان کۆمەڵێک لە سۆسیالیستە خەیاڵییەکان بـەرفروانیان کردووەتـەوە کـه جەوهـەری دژی سیاسیان بوو. نووسەرانێکی جۆربـەجۆری وەکـو ویلیـام مـۆریس و شـارل فەریـه و پاشەڕۆژێکی غەیرە پیشەسازی، بێدەوڵەت شەریکەیی و شوانانەیان گەڵاڵـه گرتـووە. لەم جۆرە کۆمەڵگەدا کار دەگۆدرێ بە لەزەتی جوانیناسـانه و هەسـتی دەور و ئـەرکی مرۆڤەکان نابێ سابت و وەک خۆی بمێنێ. تەولید بە دروسـتکردنی کەرەسـەی جـوان دروستکراو بۆ ڕازیکردنی ویستەکانی مرۆڤ دانراوە. مارکسیزم لەگەڵ گۆڕینی خۆی، بە پێچەوانەی ئەمەکە زۆر جار باوەڕی کۆمۆنیستی نـاکۆی شـاراوەی بـۆ کۆمەڵـگەی داهاتوو پێشنیار دەکا. بە کردەوە لایەنگری کۆمەڵگەی تەواو پیشەسازی خـاوەن پلـە، ڕێککراو و لەژێر چاوەدێری دەزگای دەوڵەتی دایە. ئاوابوونی نیعمەت لـه کۆمەڵـگەی

داهاتوو و لەژێر ڕێنوێنی پیشەسازییە دەوڵەتییەکاندا حەقیقەت دەسەلمێنێ. ئەو جۆرە کە باکونینی ئانارشیست لە ساڵەکانی سەرەتای مارکسیزمی کلاسیک پێشبینی کردبوو، دەوڵەتێکی سەرەڕۆی نوێ لەم باوەڕە مارکسیستە سەرهەڵدەدا. لە ساڵەکانی دواییدا بەتایبەت پاش رووخانی یەکێتی سۆڤیەت، مارکسیستەکان هەوڵیان داوە خۆیان لەگەڵ لایەنگەلێک لە ئابووری بازاڕی بگونجێ و هاوئاهەنگ بکەن.

سۆسیالیستەکانی دەوڵەتی ریفۆرمخواز ئەم سەدەی بەرینبوونەوەی پیشەسازییەیان بە باوەشی کراوە قبوول کردووە، بەڵام وەک هەمیشە هاوکات لەگەڵ خاوەندارێتی تێکەڵ بەتایبەتی و گشتی، پرۆژەی خۆماڵی کردنی بەرینکراوە هاوکات لەگەڵ بەشی بازاڕی ئازاد.

سۆسیالیستە زۆرینەخوازەکان وەڵامگەلێکی جیاوازیان بووە. هەندێکیان وەکو ئا. ج. پنتی بە گەڕانەوە بۆ کۆمەڵگەی دژی پیشەسازی، شوانی و سەدەکانی ناوەڕاست بانگهێشت دەکەن. ئەوانی دیکە، وەک گشت باوەڕیان هەیە کە سەرمایەداری، (بەڵام نەک پیشەسازی بوون) و سیستەمی هەقدەستی وەلابنرێن و ئابووری لەسەر بنەمای ڕێکخراوە مەدەنییەکان پیشەسازی قبوول بکرێ.[٧٣] ئەم کارە دەتوانێ بە کۆنترۆڵی نرخەکان، هەقدەستەکان و تەبا و ڕەبایی ئەندامەکان کۆتایی پێ بێ. وەها سیاسەتێک لەسەر پاککردنەوەی کۆ و پاککردنەوەی دەوڵەت پێ دادەگرێ. سۆسیالیستە دەوڵەتخوازەکان لەم ڕوانگە هێشتا هەر ڕەخنە دەگرن.[٧٤]

سەرەنجام، لە ساڵەکانی دوایدا کۆششێکی بە تەوژم بۆ سەپاندنی سۆسیالیستەکان بە ئاوڕدانەوەیەک لە واتای بازاڕ و جیاکردنەوەی ئەو لە سیستەمی سەرمایەداری بەڕێوەبراوە. لە بریتانیا ئەم دۆزەیان تا ڕادەی هیوگیت ئەسکل و سوان دوربان پەروەردە کردووە. زۆر لە دۆزە ئابوورییەکانی سۆسیالیستی لە ئەندێشەی سیاسی ئەڵماندا ڕەواجیان پەیدا کردووە. لە بریتانیا کۆمەڵێک لە ئەندامەکانی (ئەنجوومەنی فابیانەکان) و (گروپی فەیلسووفانی سۆسیالیست) لە دەیەی رابردوودا بە ناوی وەڵام بە پێشنیارە ئیدئۆلۆژییەکانی (ڕاستی نوێ) بەرەو سۆسیالیزمی لایەنگری بازاڕ ڕۆیین. حزبە کۆمۆنیستییەکانی وەک حزبی کۆمۆنیستی ئیتالیا، هەروەها لەم ماوەدا خەتتی میتۆدیکی ئاست ناسکتر سەبارەت بە بازاڕەکانیان گرتەبەر. دۆزی سەرەکی ئەمە بوو

که سۆسیالیزمی لایەنگری بازاڕ نە بەتەواوی سەرمایەداری خالیسە نە کۆکراوەی دەوڵەتی، هەرچەند حەز دەکا لە کۆمەڵگادا (دەسەڵاتێکی بەرینتر بڵاوکرابێتەوە... بەرژەوەندی خاوەنەکانی سەرمایە، کرێکاران و بەکارهێنەران هەموویان وەک یەک و بە یەکسانی، بێئەوەی کەسی لە پێش بێ، بەرچاو بگیرێ).[75] بازاڕ، بڕوا لەسەرمایەداری، مومکینە بە ناوی ئامێری تایبەتی سوودمەند بۆ کەرەسەکان وخزمەتگوزاری بپارێزرێ. دەبێ گشت مەدەنییەکان بتوانن بە ئینسافانەترین شێوە کە دەکرێ بێنە بازاڕەوە. بایەخی بەرامبەری ئازادی بۆ هەموو مەدەنییەک، بە هەمان پێواری پرەنسیپی یەکسانی لە ئازادیدا بایەخی هەیە. بە لەبەرچاو گرتنی رێژەی پلەی بازاڕ، لەگەڵ کەڵک وەرگرتن، لە ئازادیمان و فۆرم دان، بە ژیانمان پێویستیمان بە ئەنجامدانی ئەم کارە هەیە. پارێزگارانی پاک و خاوێنی و دەرمانی تەواو و فێرکردن و پەروەردە دەتوانن بنەڕەتی ئامێری هەڵبژاردنی تەواو بەدیبێنن. لەم رێیەوە ئابوورییەکی بازاڕی سۆسیالیستی مومکینە گەشە پەیدا بکا و لانی زۆرینەی یەکسانی و ئازادی بدا بە دەستەوە. بەرنامەدانانی دەتوانێ ئێستاش بوونی بێ، بەلام دەبێ لە بابەت تایبەتمەندی لەگەڵ دەستتێوەردانی راستەوخۆ جیاوازی بێ.

بەگشتی، لێدوانە ئاسایەکان لەم بوارە دایە کە لەوەیکە بە ئابووری میتۆدییەکانی دەوڵەتی و خۆماڵی کردنی سەرانسەری پێوەندی دەبێ بپچڕێ و هەروەها دژایەتی کردن لەگەڵ بازاڕەکان (بەتایبەت لە ئەورووپای رۆژهەلات پاش ١٩٤٥ بلاوە بوو) کارێکی درۆزنانەیە. سۆسیالیزم، وەکو زۆربەی ئیدئۆلۆژییەکان هی روانگە بەرینەکان زیرەکانە و زۆرجار دژایەتیان هەیە..

دەرەنجام

ئێستا وا نیشان دەدا کە شێوەیەک لە سۆسیالیزمی دیکە داهاتوویەکی نییە. یەکێک لە سەرکەوتووترین پرەنسیپی سونەتی سۆسیالیستی لە سەدەی بیستەم (مارکسیزم، لنینیزمی نرێخراوەیی کراو) لە دەیەی رابردوو لەگەڵ رووخانی ئەورووپای رۆژهەلات و لابردنی ئەوەی کە یەکێتی سۆڤیەت بەجێمابوو بە ئابوورییە بازاڕییەکانی یان لانیکەم ئارەزووی بەرینبوونەوەی لەم لایەنەوە، خەسارێکی مەرگهێنەری وەرگرت. ئەم زەربە

هەرچەند رەنگە بۆ ئەستێور و نەزۆک کردنی سۆسیالیزمی مارکسیستی لەگەڵ ئابوورییە میتۆدییەکان مەرگهێنەر و چارەنووسساز بووبێ بە کولۆەنجێک بۆ سوننەتی بەربلاوی سۆسیالیستی بە شێوەی گشتی (کە هێشتا مارکسیزمی بە شێوەی جۆراوجۆر قبووڵە) و پێویستانە لە دووی لە نێو بردنی بازارەکان نەبووە، مەرگهێنەر نییە. سۆسیالیزمی لایەنگری دەوڵەتی ریفۆرمخواز لە دەیەی رابردوودا رەخنەگەلێکی راستەقینەی زۆری هێنایەوە سەر خۆی، ئەگەرچی گرێدراوی ئەو بە هێندێ جۆرەکانی سیاسەتی خۆماڵی کردن تووشی سەر لەبەردانی کردووە. بەم حاڵەوە، لەگەڵ ئەمەی کە هێڵی میتۆدەکانی خۆماڵی کردن لە پشتگری هێندێ لە رێبازەکانی هەم پارێزگاری و هەم لیبرالیزم بەهرەمەند بووە، تاوانەکە بیر لە شکانی سۆسیالیزمی ریفۆرمخواز بکەینەوە. زۆرتر روانگەگەلی سۆسیالیستە ئەخلاقییەکان، دەوڵەتی ریفۆرمخواز و لایەنگرانی بازار بە باشی توانای ئەوەیان هەیە کە خۆیان لەگەڵ روانگە هاوچەرخەکان دەربارەی بازار بگونجێنن.

واتاکانی سۆسیالیزمی لایەنگری بازار و ئابووری بازاری سۆسیالیستی تاقمێک لە بیرمەندانی سۆسیالیست هەڵیان سەنگاندووە. لە راستیدا بە هۆی دەستێوەردانی بەرچاو نێوان ئەم سوننەتانە و سوننەتەکانی سۆسیال دێموکراتیک و لیبرالی نوێ، ئەوانە یەکێک لەبەرهەمهێنەر بیرکارەکان هەم بۆ سەرمایەداری پارێزگار و هەم سەرمایەداری لیبرالیان بەدیهێناوە. ئەو جۆرەکە لێداوانی ئیدئۆلۆژیکی سەرکەوتوو لە دەیەی رابردوو لە ئەوروپا و وڵاتە یەکگرتووەکانی ئەمریکا پێکیهێناوە. سۆسیالیزم لەگەڵ بوونی مەترسییە ئاشکراکانی هێندێ لەو شێوە مەیلیشی بەرەو حەسرەتی کۆمەڵگەی شەریکایەتی پێوەندی جارجارەشی بە دەوڵەتخوازی مکانیکی و هەڵبژێرخوازی، هێشتا سوننەتی ئیدئۆلۆژیکی سوودبەخش گونجاو دەدرێتە قەڵەم، کە لە سەدەی بیستەمدا بایەخێکی مەزنی بۆ لە یەکگەیشتنی مرۆڤایەتی و ئارمانجە ئەخلاقییەکان هەیە.

بەشی پێنجەم

ئـــەنـــارشـــیزم

لێدوان لەمەڕ سۆسیالیزم لەراستیدا سەر لە دیالۆگ لەمەڕ ئانارشیزم دەردێنێ کە هەر دووکیان لە هێندێ بابەتی عەزمەکانەوە ئیدئۆلۆژیایەکی هاوبەشیان هەیە. بڕێک لە دۆزەکان و ڕێبازە ئانارشیستەکان بە ناوی شێوەی سۆسیالیزم خراونەتە ریزەوە و هەر بەم جۆرە هێندێکی دیکەش بە شێوەی لیبرال خراونەتە ریزەوە. لە راستیدا ئانارشی لەگەڵ هەر دوو ئیدئۆلۆژی شێوەی هاوبەشی هەیە.

واژەی ئانارشی لە دوو وشەی یۆنانی an بە واتای (بەبێ) و arkhê بە واتای (حکوومەت) پێکهاتووە کە لەبەر ئەمە وەرگێڕاوی وشەیی ئەو بەبێ حکوومەت یان بەبێ فەرمان مانا دەدا. واژەی «دەوڵەت» (بەجێی حکوومەت یان فەرمانڕەوایان» لە سەدەکانی نۆزدە و بیست بەکاربراوە. رەنگە پۆشراوەیەک لێرەدا بێتەپێشێ کە لەمپەرێک بێ بۆ تێگەیشتنی ئاشکراتری ئیدئۆلۆژی. دۆز «بەبێ دەسەلات یان مەرجەعییەت یان یاساکان» کە بەش بە حالی خۆی تاوانی وشەیی شتێکی هاوکێش لەگەڵ بێسیستەمی و بێسامانی و کەس لە کەس چەواشەکاری دێنێتە ئاراوە. دەتوانین ئەم دوو واتا لە ئاخاوتندا ئاسایی قبووڵی بکەین، واتە کاتێک مەبەستمان لە ئانارشی جۆری ژیانی بەبێ حکوومەت بێ یان بە شێوەی گشتی رێنوێنی کەس لە کەس و هەرج و مەرج بکا.[1]

ئانارشیستەکان بەراستی بەم تێکەڵ بوونی واتایانە لە قسەدا نارەزایەتیان هەیە. هەمیشەش لەگەڵ ئەم فیکرە کە ئانارشی بە واتای وێرانگەری و نالەبارەیە، نارەزایەتیان دەرنەبڕیوە. تێکەلاوبوونی کاکلی ئەندێشەی ئانارشی کە هەم لایەنگران و هەم رەخنەگران بەم رێبازە لەسەر ئەوە تەئکیدیان هەیە، هۆی سەرهەلدانی تەنزەکان و گاڵتەجارگەلێک بووە. رستەی بە ناوبانگی باکونین ئانارشیستی رووسی کە (مەیل بە وێرانی مەیل بە سازکردنەوەیە) هەر رەنگ و بۆی ئەم دوو لایەنییە تەنزاوییە مانای هەیە. بێگومان ئەدەبیاتی کۆتایی سەدەی نۆزدەیەم و سەرەتای سەدەی بیستەم بە کێشانەوەی وێنەی ئانارشیستەکانەوە

سەرقاڵبوون، وەک کتێبی راسپێردراوی نهێنی، جۆزێف کێنراد یان ژێرمینال زۆلا، هەر بەم دوو لایەنە نییە و شاراوەیەی واتا کایە دەکەن.

بەم حاڵەوە، ئەو جۆرە کە پێشتر توێژەران باوەڕیان هەیە، ئانارشی خۆی بە شێوەی بزووتنەوەی ئیدئۆلۆژیکی، پێناسەکردنی لە چوارچێوە و قەوارەی خۆیدا دژوارە. ئەم ئیدئۆلۆژییە، وەکو ئیدئۆلۆژییەکانی دیکە، زیندەخەوێکی بەربلاو لە دۆزەکان دەگرێتەبەر.[٢] لەبەر ئەمە، نابێ دەربارەی ئەو بە ساویلکەیی چاوی لێبکرێ. ئەم کارە هەر تەنیا هەڵقولاو لە کۆمەڵێک لایەنگرانی ئانارشی نییە بەڵکو هاوکات لەگەڵ ئەوە پێوەندی بە مەسەلەگەلێکی باس هەژێنەوە هەیە کە لە ناوەڕۆکی ئیدئۆلۆژیدا خۆی دەبیننەوە. بۆ وێنە ئایا واتای «بێدەوڵەت» خۆی لە خۆیدا بە واتای «بێ حکوومەت»یە؟ ئایا ئانارشیستەکان هەموو جۆرە دەسەڵاتەکان رەت دەکەنەوە یان لە نێوان دەسەڵاتەکاندا جیاوازی دادەنێن؟ ئایا جیاکردنەوەی نێوان دەسەڵاتی زاڵ و دەسەڵاتی ئەخلاقی بوونی هەیە؟ ئەگەر دەوڵەت لەوانەیە حکوومەت، بوونی نەبێ، ئایا هەستییەکی کۆ، وەک کۆمەڵگە دەمێنێتەوە، ئایا کۆمەڵگە بریتییە لە کۆیەکی ساکار و بەسەریەکداکەوتووی تاکەکانە یان یەکگرتوویەکی زیندوو و ئۆرگانیک دەدرێتە قەڵەم.

ئەو جۆرە کە بەر لەمە، لە بەشی ئیدئۆلۆژییەکان باسی لێوەکرا، سەرچاوەی وشەی ئانارشی تا رادەیەک تازەیە. ئەم وشە لە کۆتایی سەدەی نۆزدەیەمدا هاتە ناو پیتە سیاسییەکانەوە. یەکەم کاردانەوەی پیتێک کە هێمای رێنوێنی لەسەر لایەن دیاریکردنی سیاسی بوو لە کتێبی پیتێر ژوزێف پرۆدۆن بە ناوی خاوەنداری چییە؟ هەڵسەنگان لەمەڕ پرەنسیپی ماف و حکوومەت دەبینرێ. ئەم کتێبە نەک هەر تەنیا رستەی بەناوبانگ (هەر خاوەندارییەک دزییە)ی داهێنا، بەڵکو بەیانێکی ئاشکرا لە ئانارشی بوو. ئەو جۆرە کە پرۆدۆن گوتوویە: پرۆدۆن ئانارشیی بە شێوەی (لە دەسدانی ئەرباب و دەسەڵاتدار) پێناسەی دەکرد.[٣] ئەم وتەیە و دەربڕینێکی لەو بابەتانە لە کتێبەکەیدا بووە هۆ کە پرۆدۆن ناوبنێن (باوکی ئانارشی).

بەر لە پرۆدۆن، ئانارشی زۆرتر وەکو وشەیەکی ناخۆش بەکاردەبرا کە نیشاندەری چەواشەکاری و بێسیستەمی بوو. لەم حاڵەتەوە وەک جوێنە تەنانەت هەتا (نێونەتەوایەتی یەکەم) برەوی بوو. لەم رووەوە، باکونین لەسەرەتادا لەم واژە بۆ باسی خۆی سوودی نەدەویست. ئەو لە کۆتایی دەیەی ١٨٦٠ واژەی (لایەنگری خاوەنداریتی هاوبەشی) بە باشتر زانی کە لە راستیدا ئەوی لە پێرەوانی پرۆدۆن هاوێر دەکرد.[٤] بێجگە لەمە، لایەنگرانی خاوەنداریتی هاوبەشی پێویستانە دژی دەوڵەتخواز نەبوون. تا رادەیەک کە هەتا ماوەیەکی زۆر هێندێ لە ئانارشیستەکان بارودۆخێکی نالەباریان لەگەڵ باکونین دەبردەسەر. لە لایەکی دیکەوە، مارکس بە شێوەی وشەیەک سووک کەڵکی لە (ئانارشیست) وەردەگرت و بەم شێوە نەک هەر بێکردەوەیی سۆسیالیستە خەیاڵییەکان، بەڵکو لە روانگەی ئەوەوە کەسانێک کە دەیانویست (نێونەتەوە) چەواشە کەن، دەیخستنە بەر پەلامار. نووکی هێرش و رەخنەی ئەو زۆرتر رووی لە باکونین بوو، کە دەرەنجام لەسەرەتادا بڕیاریدا لەم واژە دوور کەوێتەوە. پاشان ناوزەدی (ئانارشی) لە کۆنگرەکاندا مێژووی پێچەڵاوپووچ و پڕگەوەی پێوا و لەسەرانسەری دەیەی ١٨٨٠دا بوو کە لەم پیتە بە شێوەیەکی بەربلاوتر لە ئەوروپا و ئەمریکا کەڵکی لێوەردەگیرا و لەسەر بزاڤی هەمەلایەنە ئازاد کرا و هەڵوێستێکی دیاریکراوی ئیدئۆلۆژیکی گرت بە خۆوە.[٥]

پێگەکانی ئەندێشەی ئانارشیستی

لێدوانەکان لەمەڕ پێگەکانی ئانارشیزم دەتوانین بە سێ جۆری پڕەنسیپی دابەش بکەین. لەمەڕ جۆری یەکەم پێویست ناکا دابمێنن. ئەمە کەسانێکن کە دەڵێن ئانارشیزم لە بناغەوە هەڵوێستی جیهان وەتەن و بەربلاو و رێبازی بێ مێژوو و ئازادیخوازە. ئەم تاقمە لەسەر ئەو باوەڕەن کە لە چاخی نووسەرە یۆنانییەکانی دێرین بە دوا دەتوانین بۆچوونە بەیانکراوەکانی ئانارشیستی بە دەس بێنین. بەم جۆرە هەروەها تەئکید کراوە کە ناوەڕۆکی ئانارشیستی لە نووسراوە دێرینەکانی

چینی وەکو تائۆدی چنگدا دەسدەکەوێ. نووسەری ئانارشیستی هاوچەرخی ئەمریکایی جان کلارک ئەم ئاسەوارەی تائۆئیستی وەکو «یەکێک لە مەزنترین ئانارشیستە کلاسیکییەکان» باس دەکا.[6] هەموو نووسەران و بزاڤە ئازادیخوازەکان بە گشتی لە سەردەمی سوقراتەوە کەوتوونەتە ئەم گشتەوە کە لە ڕیزەی ئەم نامە نووسینە گشتی و پاسایە دابنرێن. سۆفستایەکان «دانراوە بە سەفسەتە، ڕێبازە فەلسەفی کە لە سەدەی پێنجەمی بەر لە میلاد لە یۆنان سەری هەڵداوە»، هەڵاوهەنگامەنانەوە، ئانارشیستەکان و بزاڤە کولتوورییەکان لە دەیەی ١٩٦٠ بەشێک لەم ڕووداوە پڕکێشە ئازادیخوازانە دانراون. لێرەدا جۆرێک بێهێزی و خاوی پڕەنسیپی یان نەزانی فیکری بوونی هەیە کە لە هۆکارە مێژووییەکان و کۆمەڵناسی بێ هەواڵ ماوەتەوە.

بۆچوونێکی دەرەکی وەک ئەوە لەمەڕ زۆرتری ئیدئۆلۆژییەکان و ئاشکرا کردنی ئەوانە دەکرێ پەیدا بکرێ. لێرەدا حەزێکی بەهێز بۆ دۆزینەوەی (تۆرەمەی دێرینە) بۆ هەموو ئیدئۆلۆژییەکان بوونی هەیە کە زۆربەیان پارێزی فیکر بۆش دەکاتەوە.

بینینی دووەم پڕەنسیپێکی زۆر زیاتر باوەڕپێکراوی هەیە. ڕیشەی ئەم بینینە لە دوو گەڕانێکی مرۆڤناسانەیە کە لە دەسپێکی سەدەی نۆزدەیەمدا لەگەڵ نووسەرانێکی وەکو لۆئیس مۆرگان دەسپێکرد. کێشەی سەرەکی لێرەدا ئەوەیە کە ئانارشیزم بە شێوەی زگماک دەکرێ لە جۆری کۆمەڵگە سەرەتایەکانی بێ ڕێبەر یان بێ فەرماندە لەسەرانسەری جیهان پەیدا بکرێ. مەزنترین وێنەی ئەم باوەڕە بەهێزترە دەتوانین لە کتێبی پیتێر کروپوتکین بە ناوی «یارمەتی بەرامبەر» (١٩٠٢) ببینین. جۆری نوێی ئەم کێشە لەگەڵ ڕیشە فیکرییە جیاوازەکان لە کتێبی مایکل تایلۆر بە ناوی کۆمەڵگەی هاوبەشی، ئانارشی و ئازادی خراوەتەبەر دەست، بە نووسراوەی تایلۆر: (لانی کەم لە هەموو تافەکان لە خولی مرۆڤی ئەندێشەپیشەوە، مرۆڤ لە جەماوەری هاوبەشی «سەرەتایی» بەبێ دەوڵەت ژیانی کردووە).[7] زۆر لەم کۆمەڵگەیانە دەکرێ ناوی کۆمەڵگەی سەرەتایی ئانارشیستی بۆ دابنێن. ئەو جیاوازی لە نێوان هێندێ جۆرەکانی

کۆمەڵگەی سەرەتاییدا دادەنێ و تێدەگا کە ڕێکەوتنی کۆمەڵگاکان «بێ فەرماندە و بەرپرس»، «پێوەندییەکی نزیکتری لەگەڵ ئانارشی نەگۆڕدا هەیە».[8] تایلۆر لەگەڵ داکۆکی لەم باوەڕە دەڵێ:

نازانم چۆن کەسێک کە هۆگری بە ئانارشی یان کۆمەڵگەی هاوبەشی ببێ دەتوانێ لە توێژینەوەی ئەم جۆرە کۆمەڵگەیانە خۆبپارێزێ؟ چۆنکە لانی کەم تاقانە وێنەکانی مێژوویی ئانارشی و وێچووی ئانارشی پێکدێنن و وێنە گرنگەکانی کۆمەڵگەی هاوبەشی لە بابەت واتاوە ئەم وشە بەکاردەبرێ.[9]

لەم ڕوانگەوە دەربارەی پێگەکانی ئانارشی مەسەلەگەلێکی زۆر دێنێتە ئاراوە. هێشتا بیچمێک لە ڕوانگەی (بنچینەی دێرین) لێرەدا بوونی هەیە. ئەگەرچی زۆربەیان بەیان نەکراوە، کە باری بەرپرسایەتی بۆ ئانارشیزمی کۆمەڵناسی و مێژوو بەجێدێڵێ. جیهانبینی واتای درۆزناە سێبەری بەسەر ئەم ڕوانگەدا کشاوە. هەر چەند ئەمە کە پێشمەرجی ئەو لەسەر واتا باوەڕپێکراوەکانی عەقڵخوازی مرۆڤناسانەی سەدەی نۆزدەیەم خۆڕاگر بێ. دەربارەی هەموو جۆرە ڕێکخراوەکانیش جۆرێک ساویلکەیی لە ئارادا هەیە. چونکە کۆمەڵگای بێدەوڵەت یان بێبەرپرس و بێپیشە وابووە پێویستانە بەو مانا نییە کە بکرێ ئەوە لە ڕیزەی ئانارشی تایبەتی سەدەی نۆزدەیەم بدرێتە قەڵەم. ئایا ئەمە شێوەیەکی دیکە لە ڕێکخراوەی کۆمەڵگە نەبووە؟ بۆچی حەز دەکەین ئەم دیاردانە لە ئاخاوتنە ئیدئۆلۆژییە هاوچەرخەکاندا بگونجێنین؟ جگە لەمە، ڕوانگە دینی و کۆمەڵایەتییەکانی ئەم کۆمەڵگە سەرەتایانە لەگەڵ ئانارشی دنیای سەدەکانی نۆزدە و بیست جیاواز بووە. لەبەرئەمە، دیسان پرەنسیپی کەمبینانە و تا ڕادەیەک ڕۆمانتیک لە کۆششی بۆ وێنە نوێنی ئەم دنیا جیاوازانە دان. وا دەنوێنێ و نیشان دەدا کە لە پشتی ڕێنوێنە عامەپەسندەکانی ئەو وەحشییە خاوەن شەرەفە، ژان ژاک ڕۆسۆ شاراوەتەوە. لە ڕاستیدا شێوەگەلی باوەڕی و جۆری کۆنترۆڵ لەم چەشنە کۆمەڵگەیانەدا دەبێ خراپتر و توندوتیژتر لە کۆنترۆڵی دەوڵەت لە کۆمەڵگەی نوێ بزانرێ.[10] زۆر لەم کۆمەڵگە سەرەتاییانە لەگەڵ ئەوەیکە

دەسـەڵاتی فرەلایەنـەی دەوڵـەتیان لـە دەس دابـوو، بـەلام لـە سـێحربازی و جادووگـەری، دەمـارگرژی، هەڕەشـە و دوژمنایـەتی رووبـەڕوودا دەتلانـەوە و بێگومان وێنە خێرخوازەکان بۆ ڕێزلێنانی بەرامبەر یان ئازادی نەدەدرانـە قەڵـەم. ئەو جۆرەکە لە پرسینەوە لەم گروپە سەرەتاییە هاتووە:

نەبوونی دەوڵەت بە شێوەی ئـامێر یـان میتۆدێـک لـە ڕێکخـراوەی کۆمەڵـگەدا پێویستانە بە واتای لە دەسدانی ئەو شتە ناپێویستانە نییە کە بمانـەوێ ئەوانـە لـە کۆمەڵگەی رۆژاوایان پاک کەینـەوە کـە بـریتین لـە: پێـشبڕکێ و خـەبات، دابـەش کردنی چینایەتی، لە پلە و پایـە گـەڕان و جێخـوازی، سـەرەڕۆخوازی، بەرتەسـک کردنەوەی ئازادی تاک و... قبوولکردنی ئەم دیرۆکە تا رادەیەک دەرەنجامی حەز و مەیلی سەدەی نۆزدەیەم دۆزینەوەی ئاشکراکانی یەک هۆیی جیهانبینینە.[11]

روانگەی سێیەم دەربارەی پێگەکانی ئانارشیزم تا رادەیەک منداڵـی پڕەنـسیپی رۆشنبیری و شۆڕشی مەزنی فەڕانسا دەدرێتە قەڵەم.[12] بێجگەلە ویلیـام گـودوین (١٧٥٦ـ١٨٣٦)، کە لە مژینی مەمکی یەکێک لە بزاوتـە فرەکـانی شۆڕشـی فەڕانـسا فرچکی کردووە؛ واتای ئانارشـی بـە دڵـنیاییەوە بـەیان کـرد، ئانارشـی بـۆ خـۆی بەرهەمی کۆتایی سەدەی نۆزدەیەمە. سەرهەڵدانی بەهێزی ئەو لە دەیـەی ١٨٨٠دا کارێکی تەسادوفی نەبوو. دەتوانین ئانارشی بە شێوەی خاڵێکی بەیەکگەیشتن یان بۆشایەکی نێوان لیبرالیزم و سۆسیالیزم بدەینە قەڵەم. ئەو جۆرە کە ئانارشیـستی ئەڵمانی بە دروستی دەڵێ، ئانارشیزم (جەمسەری بەیەکگەیشتنەوەی دوو بزاوتی مەزنە کە لە دەسپێکی شۆڕشی فەڕانسا و لە ماوەی ئەو جیلوە تایبەتیانەی کـە لـە ژیانی فیکری ئەوروپادا بوویانە: سۆسیالیزم و لیبرالیزم).[13] ئەمە بەو مانا نییە کـە ئانارشی خۆی خاوەنی سیفەتێکی جیاواز نییە، بەلام ئەمە بووتـە هـۆی کـە نێـوان ئەو و گشت ئیدئۆلۆژییەکان دەستێوەردانێکی گرنگ ئەنجام بدرێ.

خولی بزووتنەوەی ئانارشیستی دەکرێ لـە دەیـەی ١٨٨٠ هـەتا دەیـەی ١٩٣٠ دابنرێ. شەڕی ناوخۆی ئیسپانیا شاهیدی دواکۆششەکانی ئەم بزاڤە بۆ پێکهـاتنی جەماوەرە ئانارشیستەکان بوو، هەڵبەت ئەگـەر بزووتنـەوە دژەکـەلتوورییـەکانی

دەیەی ۱۹٦۰ لە بەرچاو نەگرین.[١٤] ئانارشیستەکان لە بناغەوە لە لێواری دوو شۆڕشی گرنگدا بەرەنگاریان بوونەوە:

یەکیان لە رووسییە بوو و ئەوی دی لە ئیسپانیا. لە هەر دوو جێ ئەوان بە توندی سەرکوتکران و لەناوچوون. لە وێنەی ئانارشیستەکانی ئۆکراین بە رێبەرایەتی نستۆر ماکنۆ پاش شۆڕشی رووسیە، سەرکەوتنی ئەوان لە هەموو خولەکانی شەڕدا درێژەی پێدرا. ئەمەکە ئایا بزاڤی ماکنۆ بزاڤێکی رەسەنی ئانارشیستی بووە یان نا، لەگەڵ سەرنجدان بە بارودۆخی تایبەتی جەنگی کارێکە بۆ لێدوان دەبێ.[١٥]

کۆمەڵێک لە نووسەران گوتوویانە لە گەڕانەوە بۆ ناوەڕۆکەکانی ئانارشیستی دەکرێ لە بزاڤە دژی کەلتوورییەکانی لە دەیەی ۱۹٦۰دا ببینرێ. مەسەگەلێکی وەک گەشەی پیشەسازی، دەسەلاتی ناوەکی، پیسکردنی ژینگە، هەڕەشەی ئالۆزی ژینگەی پێگەی جیهانی، بەهێزکردنی دەسەلاتی دەولەت و شەڕ، بەرەیەکی نوێی لەگەڵ هەستە ئانارشیستییەکان بەدیهێناوە. لە دەیەی ۱۹٦۰ نووسەرە ئانارشیستەکانی وەک پول گودمەن، ئالێکس کافورت، لکین وۆرد و بەتایبەت مورای بوکچین هەموویان لە دەلاقەی ئانارشیستییەوە بۆ ئەم ناوەڕۆکە دەڕوانین.[١٦] بەرەی نوێ لە چاپەمەنی وەکو دیراون، تلۆس، هاربینگێر و بلەک رۆز هەر بەو جۆرە رەخنەی ئانارشیستیان بلاودەکردەوە. بێجگەلە مانە نووسینگەی بلاوکردنەوەی وەک فریدم رزپرین، پرین بلەک بە بلاوکردنەوەی برێکی زۆر لە نووسراوەکانی ئانارشیستی دەس بەکار دەبەن.

پرسیار ئەمەکە چۆن ئانارشیزم لە دەیەکانی ۱۸٦۰ و ۱۸۷۰ پەرە و پێشکەوتنیان بەدەست هێناوە؟ زۆر پێچراوەیە و وەلامدانەوە بەوە بۆ بازرگان تایبەتی کۆمەلگەکان دەگەڕێتەوە. بۆ وێنە هۆکاری پەرەی ئانارشیزمی رووسی بەگشتی لەگەڵ هۆکاری پەرەی شێوەی ئەمریکایی، ئیسپانیایی یان فەرانسەوی ئەو جیاوازی هەیە. تا رادەیەکیش یەکلایەنی فیکری لە پێگەی شێوە جۆرەبەجۆرەکانی ئانارشیدا بوونی هەیە کە لە بەشی دوایدا لەمەڕ ئەو لێدوان

دەکەین. بەم جۆرە پێگەی ئانارشیزمی تاکخواز پێوەندی فیکری نزیکتری لەگەڵ لیبرالیزمی کلاسیکدا هەیە، ئێستا ئەوەی کە ئانارشیزمی کۆمۆنیست و لایەنگری روانگەی شەریکایەتی بە لێدوانە پڕ لە تەگبیر و را فیکرییەکان لەگەڵ بلانکیزم و مارکسیزم لە (نێونەتەوایەتی) پەروەردە کراون. لە دەیەی ١٨٨٠ بە دوا، ئانارشیستەکان لە گشت کۆمەڵگە ئەوروپاییەکان، و هەروەها لە هیندوستان، ئەمریکای باشوور، ژاپۆن و وڵاتە یەکگرتووەکانی ئەمریکا سەریان هەڵداوە.

دۆزینەوەی بناغەی مەنتقێکی روون لەمەڕ پەرە و تەنینەوەی ئانارشیزم بەڕاستی مومکین نییە. رێنوێنی گشتی و سەرەتایی دەتوانێ ئەو خاڵانەی خوارەوە بگرێتەخۆ. لە سەدەی نۆزدەیەم هەیە دی جۆراوجۆری مێژووی مریانی تایبەتی هەین. گرنگترینی ئەوانە بریتییە لە گەشەکردن و زاینەوەی کۆی وڵات، نەتەوەکان بوو کە زاینەوەی ئیدئۆلۆژییەکان لە کۆی لیبرالیزمی لەگەڵدا بوو. بێجگەلەمە، دەبێ ئاماژە بە پەرەساندنی سەرمایەداری پیشەسازی و شێواوە و راپەڕینە مەزنە کۆمەڵایەتییەکان، ئابووری و سیاسی و نارەحەتیگەلێکی هەڵقولاوە لەوانە بکرێ. یەکێک لە دەسکەوتەکانی ئەم کارەساتە، بەتایبەت لە کۆمەڵگەی گوندیتر، پێکهاتنی دژایەتی نێوان شێوەگەلی پیشەسازی و وەرزێڕی لێکەوتەوە. لە خۆڕا نەبوو کە ئانارشیزم هەتا دەیەی ١٩٣٠ پالپشتی خۆی لە کۆمەڵگە گوندیترەکان و وەرزێڕی هیند، رووسیا، ئیسپانیا و ئیتالیای بەدەستهێنا.

پەرەگرتنی کۆمەڵایەتی ناوبراو هاوکات بوو لەگەڵ سوننەتی بەهێزی شۆڕشێک لە وڵاتە ئەوروپایەکان. هێندێ لە مێژووەکانی ئەم سوننەتە بوو بە بەشێک لە پیرۆزە بوونی سۆسیالیزم و ئانارشیزم کە هەر کام لەگەڵ دەقی پێداهەلگوتنەکان یان نەبوونی یەک نەکەوتنی توند لەمەڕ واتای راستەقینەی ئەو لەگەڵدا بوون. شۆڕشەکانی سالانی ١٧٨٩، ١٨٣٠، ١٨٤٨، ١٨٧١، ١٩١٧ و ١٩٣٠ بە مەزندەی رووداوەیەک لە دووی یەک گۆڕانکارییەکانی پڕ لە داخوازی پیرۆزی دیاردەی ئازادیخوازی درانە قەڵەم. لێدوانە مەزنەکانی «نێونەتەوایەتی یەکەم و دووەم و سێیەم» لە دەیەی ١٨٦٠ بە دوا سەلماندن و پڕۆپاگەندەی بینینی ئەم

بیچمە پیرۆزە بوون. ئانارشیستەکان خۆیان بە بەشێک لەم پرۆژە ئازادسازییە دەزانی. لە زۆر بابەتدا دژایەتی ئەوان لەگەڵ دەوڵەت و پیشەسازی کردنی گەورەی بەراورد بەرهەمی دژایەتی ئەوان لەگەڵ مارکسیزم بوو کە وایان بیر دەکردەوە پشتیان لە ئەرکی ئازادسازی هەڵکردووە و خاین بوون و ئازادیان فرۆشتووە بە جۆرێک لەسەرمایەداری دەوڵەتی.

جەوهەری ئانارشیزم

ئانارشیزم وەکو سۆسیالیزم کەوتووەتەبەر پەلاماری دەنگ بەرز بوونەوەیەکی یەکجار زۆری رەخنەوە. زۆر لە توێژەران و زۆریش لە ئانارشیستەکان بوونی روانگە جۆراوجۆرەکانیان قبوولە. بە بۆنەی ئیمانێکی بەهێز بە ئازادی عەقیدی بەرچاو بە باوەڕە ئانارشیستەکەیان، وەها چاوەڕوانییەک لەوان دەکرێ. هەروەها وەکو فرەئیدئۆلۆژییەکان، بە شێوەگەلی جۆراوجۆر دەکرێ بزاڤەکان دەستەبەندی بکرێن. هەم دەتوانین ئانارشیستەکان بەپێی دۆزەکان و ئامانجە راگەیێنراوەکانیان دەستەبندی بکەین، هەم بەپێی ئەو تاکتیکانەی کە کەڵکی لێوەردەگرن واتە ئەمە کە میتۆدەکانیان دەمارگرژی بێ یان ئاشتیخوازانە.

جگە لەمە، دەربارەی برێک لە رێبازەکانی ئانارشی ئەخلاقی باوەڕێکی زۆر لە ئارادا هەیە. من حەز دەکەم ئەوانە بە جۆرەکانی تاکخوازی، کۆخوازی، کۆمۆنیست، بەرامبەرخواز و ئاناکۆسەندیکالیز دابەش بکەم. جۆرناسی قبووڵکراو لێرەدا دابەشکارییە دەرەکی ترەکانیش لە خۆدەگرێ. بۆ وێنە یەکێک لە جۆرە بەربلاوەکانی ئەندێشەی ئانارشیستی تاکخواز لە وڵاتە یەکگرتووەکانی ئەمریکا لە دەیەی رابردوو لەگەڵ ناوی موورای راتبارد تێکەڵ ببوو و ناوی (ئانارکاپیتالیزمی بەخۆوەگرتووە. شێوەی مومکینی دیکەی لەم پلانەدا بوونی هەیە. هێندێ لە ئانارشیستە توندوتیژەکان «راگەیێنەری پێویست» لە دەیەکانی ۱۸۸۰ و ۱۸۹۰ بەرەو لای نیهیلیزم یان پووچبوونەوە دەچوون. لەم دواییانەدا

موورای بوکچینی ئانارشیستی ئەمریکایی خۆی بە «ئەکۆئانارشیزم» (ئانارشیستی لایەنگری پێگەی ژین) ناو ناوە. نووسراوە نوێکان هەروەها باسیان لە (ئانارشیستی فەمینیزم) کردووە. من هەولّم داوە هەتا بناغەناسی واژەی سەرزاری گشتی پێڕەوی بکەم. بەم جۆرە ئانارشیزمی نیهیلیست، ئەکۆئانارشیزم و ئانارشیزمی فەمینیست بە شێوەی باسێکی جیاوازانە لێکۆڵینەوەیان لەسەر ناکرێ. لە ڕاگەیاندنی ئێستادا حەز دەکەم بوکچین لە ڕیزەی لایەنگرانی ئانارشیزمی کۆمۆنیست دابنێم.[١٩]

دەکرێ ئانارشی بە ئاشکرا لە نووسراوەی ئەمریکایەکانی وەکو جاشواوارن، بنچمین توکار، ئالبێرت جینوک و موورای ڕاتبارد ببینرێن، بە بۆنەی دلگەرمی تایبەتی ڕاتبارد سەبارەت بە سەرمایەداری پڕبەپێست نییە کە ئەو لە زومرەی ئەم دەستە دابنێین. ئەگەرچی تاکخوازەکان لە زۆربەی مەسەلەکاندا وەک یەک نین، تاڵێکی هاوبەش کە ئەوانە بە یەکەوە گرێبەست دەکا باوەڕی توندی ئەوانە بە دەسەلاتی تاکە، لە زۆر شوێنەکاندا تەئکیدی ئەوان لەسەر بایەخی بنەڕەتی ئازادی تاکیە. لە سوننەتی ئەمریکادا هەر بەو چەشنە تەئکیدێک لەمەڕ بایەخی خاوەنداریێتی تایبەتی لە ئارادا هەیە.

لەگەڵ ئەمەدا ئەوان باوەڕی تەواو و پێویستیان بە تاکخوازی هەیە. ئەوانە کە وەلانێین، جیاوازییەکان و جیابوونەکان دەستپێدەکا. جگە لەم بایەخە بنەڕەتییەی تاک، دۆزەکانی مارکس ئەستیرنێر بە ساکاری لەگەڵ گشت ئانارشیستە تاکخوازەکان سازگار نییە. هەر ئەم خاڵە دەربارەی ویلیام گودوین و لیئۆ تۆلستۆی ڕاستە کە بە پێچەوانە سەرنجی بە تەوژمیان بە تاک، لەگەڵ واتای تاکخوازی ئەمریکایی گهونجانیان نییە.

ئانارشیزمی کۆخواز سەرەتا لەگەڵ ئەندێشەکانی میخائیل باکونین گرێی نەخوارد. باکونین جگە لە دۆزە ئاسایەکانی پان ئیسلاویزم و هەستە دژەئەڵمانییەکانی خۆی، بە هۆی باوەڕێک کە بە شۆڕشی خورسک و هەڵقوڵاو، ئیشتیا و پێداگری ڕوخێنەری لە بابەت بۆچوونی، بە ئیحساساتی بە دوژمی دژی مارکسیستی و بۆچوونەکانیشی لەسەر دیکتاتۆری ئانارشیستی شۆڕشگێڕی

بەناوبانگ بوو. باکونین باوەڕی بەگشتی کردنی کەرەسەی بەرهـەمهێنـان نـەبوو و بە ڕای ئەو بڵاوکردنەوەش دەبوو لەسەر بنـەمای پێـواری کـار دیـاری بکـرێ. لـەم ڕووەوە کروپۆتکین بەڵگەی دەهێنا و کە ئانارشیستە کۆخوازەکـان بۆچـوونی زۆر جیاوازیان لە عەدالەت لـەچاو ئانارشیـستە کۆمۆنیـستەکان هەیـە کـە بڵاوکردنـەوە بەپێی نیاز هەڵدەسەنگێنن.[٢٠]

ئانارشیزمی کۆمۆنیستی تا ئەمڕۆ یەکێک لە بەشە هەرە بـەهێزەکانی ئەندێشەی ئانارشیستی بووە. کروپۆتکین بەناوبانگترین لایەنگری سەرەتای ئـەم بزاڤـە بـووە. ئەوانی دی بریتین لە ئەریکومالاتستا، ئەلێکساندێر بـەرکمن، ئیمـا گولدمـەن، کـولین وارد و موورای بوکچین. ئانارشیزمی کۆمۆنیستی بە پرەنسیپی خاوەنـداریتی گـشتی لە بابەتی ماڵ، بەرهەمهێنان و شوێنی نیشتەجێبوونەوە بـاوەڕی هەیـە. کروپـۆتکین بـەپێی نیـاز بـاوەڕی بـە بڵاوکردنەوەیـە. ئـەم باوەڕانـە لەگـەڵ بـرێک لایەنـەکانی سۆسیالیزمی ریفۆرمخواز و لیبرالیزمی کۆمەڵاییەتی هاوبەشی پێکـدێنێ. هـەروەها ئانارشیـستە کۆمۆنیـستەکان لەسـەر زەروورەتی پێکـەوە گرێـدانی کۆمەڵایـەتی و نووسـینگە هەرەوەزییـەکان تەئکیـد دەکـەن. ئـەم واتایانـە بـە بەشـێکی سروشـتی مرۆڤایەتی دەدەنە قەڵەم. بوکچین ئەم خوازیارییە لە نووسراوەکانی خۆیدا دووپات کردۆتـەوە و ئـەوەی لەگـەڵ ناوەڕۆکـەکان هـاوکێش و هاوئاهـەنگی ئـەکۆلۆژیکی پێکەوە گرێبەست کردووە.[٢١] یەکەم کتێبی ئانارشیستی کۆمۆنیستی کتێبی یارمـەتی بەرامبەر، نووسراوەی کروپۆتکین بوو. ئازادی بابەتێکە کە لە ئانارشی کۆمۆنیستیدا تا ڕادەیەک شاراوە ماوەتەوە. ئەم کارە هەمیشە بە گەشەکردنی ئـەخلاقی و گەشـە و بەرەوپێشچوونی تاک لە دەروونی کۆمەڵگەدا بە پێکەوە بەسراو زانـراوە کـە بـە شێوەی واتایەکی بەکەڵک لە ئازادی باشتری لێتێگدەگەن. بەڵام لەم بـارەوە لـە نێـو برێک لە نووسەرانی ئانارشیستی کۆمۆنیـستیدا تایبەتمەندیگـەلێک لـە ئـارادا هەیـە. سەرەنجام ئەمـە کـە وەک ئانارشـیزمی کۆخـواز، ئانارشـی کۆمۆنیـستی دژایـەتی لەگەڵ بازاڕ و بەرهەمهێنای تایبەتی کەرەسەکاندا هەیە.

ئانارشی بەرامبەرخواز لەگەڵ (باوکی ئانارشی) واتە پیتێر ژووزێف پێوەندی هەیە. پرۆدۆن لە ماوەی تەمەنی خۆیدا روانگەی خۆی گۆڕی. ئەو دواتر تەنانەت لە ناوی (ئانارشیست) بۆ خۆی حاشای بوو. روانگەی سەرەتای ئەو لەمەڕ ئانارشی دەکرێ لە واژەی (بەرامبەرخوازی) خولاسە بکرێتەوە. ئەو گومانی لێدەدا کە دەوڵەت لە حوکمی رێکخراوەی سیاسی جێی خۆی ئەدا بە رێکخراوەی ئابووری. دەسەلاتەکان و دەوڵەتەکان پاکتاو دەبن و پێوەندی تاکەکان یەکتر لە لایەن قەرارادە ئابوورییە بەرامبەرییەکانەوە پایەدار دەبێ. بەرامبەرخوازی زۆرجار (دەستەبەرخوازی)شی ناوی لێدەنێن کە شێوەیەک لە ئانارشی گرێبەستخواز بوو. تاقانە رێکخراوەیەک کە بنەمای ئەو قەراردادی پێکنەدەهێنا، بنەماڵە بوو کە شێوەی یەک بە دووی یەک و باوکسالارانەی خۆی دەپاراست. مەسەلەی ژنان هێندە لەبەرچاوی ئانارشیدا نەبوو. پیاوان دەیانتوانی (هەتا جێیەک کە بە چەوسانەوە و خراپ کەلک وەرگرتن لەم و لەو خەریک نەبن) خاوەنداریێتی تایبەتی بن و کار بۆ خۆیان بکەن. ئەوان دەتوانن کەسپ و کاریان لەگەڵ بە دەستهێنانی ئیعتیباری بێسوود لە (بانکی ئیعتیباری بەرامبەر) دەست پێبکەن. داهاتەکانی ئەوانیش دەتوانێ لەگەڵ بەراتەکان و بارەکان ئیعتیباری دەستەبەرکراوی بانکیشدا ئاڵوگۆڕ بکرێ. بڵاو کردنەوە دەبێ گرێ درابێ بە کار و بەرهەمەکانەوە. بە پێچەوانەی ئەمانە، هێشتا وەها بوارێک لە یەکسانخوازی و ئازادی جەوهەری لە ئارادا نەبوو. قەراردادەکان نەدەبوو لەژێر گوشاری ئابووری یان لەژێر بارودۆخی ئازادی، نەبەرامبەردا ببەسترێ. کۆمەڵگەی دادخواز کۆمەڵگەیەکە کە یەکسانی و ئازادی قەرارداد لەو دا بوونی ببێ. پرۆدۆن ئەم واتای قەراردادەی لە یەکساندا (عەدالەتی ئاڵوگۆڕی) ناو لێناوە.

دوایین بزاوتی ئانارشیزم، ئانارکۆسەندیکالیزمە کە لە بزاڤێکی بەربلاوتر و برێک دێرینەتری سەندیکالیزمدا گەشەی کرد.[22] وشەی (سەندیکالیزم) دوو مانای هەیە. لە لایەکەوە رەنگە لەسەر یەکێتی مەدەنی بە واتای بێ لایەنی ئەو رێنوێنی ببێ، لە لایەکی دیکەوە بە واتای رێبازی یەکێتی مەدەنی شۆڕشگێڕی یان خەبات و

بەرخۆدانە کە خۆی لە پێناوی روخاندنی سەرمایەداری و دەوڵەت دادەنێ. مکانیزم رەسمکراوی رووخانی مانگرتنی گشتی بوو. سەندیکالیزم بە دووپات کردنەوەی گومانی کۆمەڵگەی بێدەوڵەت، لەگەڵ پلانی فیدرالیزە و لەگەڵ بوونی گروپە بەرهەمهێنەکانی بیر لە سەندیکایی دەکاتەوە. ئەم بزاڤە لە ماوەی دەیەی ۱۸۸۰ و ۱۸۹۰ لە فەرانسەدا گەشەی کردبوو. لە سەرەتای دەیەی ۱۹۰۰دا وڵاتە یەکگرتووەکانی ئەمریکای گرتەبەر و رێکخراوەی (کرێکارانی مەدەنی جیهان) (wobblies)ی بەناوبانگی بەدیهێنا کە زۆر بەهێز بوو و لایەنگرانێکی وەک یۆجین دێبز و دانیەل دۆلئۆنی بوو. ئەم بزاڤە هەروەها لە ئیتالیا، ئیسپانیا، ئوستراليا، ئەمریکای لاتین و بریتانیا پەرەی سەند. لە بریتانیا کاردانەوەی ئەو لە بوارەکانی زوخاڵ سەنگی ساوت ویلز بەر لە ۱۹۱٤ هەستی پێکرا. هەرچەند رۆڵی وردی ئەو و کاریگەرییەتیش لە پەرەدان بە ئاڵۆزییەکان و ناهێمنایەتییەکاندا هێشتا بە توندی جێی لێدوانە.[٢٣]

بزووتنەوەی سەندیکالیزم بە هۆی هەڵوێستی خەباتی دژی سیاسی و دژی دەوڵەتی خۆی پشتگری و هۆگری کۆمەڵێک لە ئانارشیستەکان هەڵبەت نەک هەموویان بەرەو لای کێشران. ئەوان بەداوی ریشە ماقووڵەکانی رێکخراوەی دژی سیاسی ئەو لە دەروونی چینی کرێکار بوون. لەبەر ئەمە کە کەلتووری شۆڕشگێڕی و پێکهاتە ناکۆنەکانی خەڵکی پێشەکی بەدیهاتبوو، کۆمۆنەکان هێندە سەرکەوتنیان بەدەستنەهێنا. پاش بەرێوەچوونی کۆنگرەی ئانارشیستی ساڵی ۱۹۰۷ لە ئامێستێردام، زۆر لە ئانارشیستەکان هەوڵیاندا لەگەڵ سەندیکالیزم یەک بگرن و شێوەی «ئانارکۆسەندیکالیزم» لێرەوە سەریهەڵدا. بڕێکیان وەک رۆدۆلف رووکێر ئانارشیزمی (ئانارشیست) ئەڵمانی، ئانارکۆسەندیکالیزمیان بە شارێی داهاتووی ئانارشییان دەدایە قەڵەم. ئەوانیدی ڤیکتۆر گریف، ئێلس لە بزاوتی سەندیکالیستی و مالاتستا و کروپۆتکین لە بزاوتی ئانارشیستی، هەموو چەشنە پێوەندییەکی نێوان ئانارشیزم و سەندیکالیزمیان رەتدەکردەوە.

به شێوەی گشتی، ئانارکۆسەندیکالیزم هەموو سیاسەتە دەوڵەتخوازەکان، حزبەکان، پەرلەمانەکان، دیموکراسی و وەکو ئەوانەیان ڕەتدەکردەوە. ئەم بزاوتە هەروەها لەگەڵ ڕەتکردنەوەی فێرکردن و پەروەردە و شێوە فیکرییە بورژوایەکان، گەرایشی دژی ڕۆشنبیریان هێنایە سەرشانۆ. لایەنگری شەڕی چینایەتی و رووخانی سەرمایەداری بە هۆی خەبات و بەرخۆدانی چەکدارانە و مانگرتنە گشتیەکانەوە بوو. گرووپە تەولیدکارەکان دەبوایە هەستەگەلی کۆمەڵگەی نوێ پێکبێنن. ئەم هەستانە دەبوایە بە شێوەی ئەنجوومەنە کرێکارییەکان بن کە بە جۆری دیموکراتیکی خۆڕسک ڕێکوپێککراو و بە شێوەی فیدراڵی بەڕێوە ببرێ و کەلتووری کۆمەڵایەتی، سیاسی و ئابووری تایبەتی خۆی بخوڵقێنێ و ئەم کارە تەنانەت دەبێ بەر لە روودانی شۆڕش بەڕێوە ببرێ. پلۆتییەی سەندیکالیست کە ڕێبەری سەرەتایی سەندیکالیزمی فەڕانسا بوو بە شێوەی لایەنگرێکی گرنک واتای (بورسکار)، (جێگای کڕین و فرۆشی کاغەزە بەبایەخەکان) کە خۆی بە دیهێنابوو بەتوندی لەم خودموختارییە سەندیکالیستییە لایەنگری دەکرد. (بورس) بە جێگای کۆبوونەوە کرێکارانی هەموو سەندیکاکان دەناسرا. بۆرس ئەرکێکی زۆری بە ئەستۆ بوو: جێگەی سات و سەودای وزەی کار، جێ کۆبوونەوە، جێی سندووقی تایبەنی مانگرتن و ناوەندی فێرکردن لەگەڵ کتێبخانەیەک. بورس لەگەڵ ئەوەی کە کارکردەکان و ئەرکە کردەوەییەکان و بەڕێوەبردنی بوو، لە داهێنانی کەلتووری نوێی کرێکاریشدا دەوری بوو.

بەر لەوەی دەس بکەین بە لێدوان لەمەڕ ئەندێشەی ئانارشیستی، مەسەلەیەک لەم شانۆگەرییەی (ڕێبازی ئانارشی) پێویستی بە تێرامان هەیە. ئایا هەموو ڕێبازە ناوبراوەکان دەکرێ بە ئانارشیست بدرێنە قەڵەم؟ لە ناوەرۆکەکانی ئانارشیستیدا هەوڵێکی زۆر دراوە کە پانتای ئەو بەرتەسک بکرێتەوە. جگە لە ئانارشیستی کۆمۆنیست، تەقیریبەن هەموو ڕێبازە ئانارشیستەکان کەوتوونەتە بەر هەڕەشەی ئەم بەرتەسکییەوە. بۆ وێنە لەسەردەمی دەسپێکی ڕێبازی ئانارکۆسەندیکالیزم، زۆر لە کەسانی ئەو بەدەر لە بزاڤی سەرەکی ئانارشیستی دراونەتە قەڵەم. بەڵام لە هێنێدک

شوێنیشدا که ئانارکۆسەندیکالیزم بەشێک لە ئانارشی دانراوە، دیسان نووسەرانێک کە لە پێوەندی لەگەڵ ئەم ڕێبازە ناویان دەرکردووە، وەکو ژۆرژ سورل، ئا. بێرت و هـ. لاگاردل، زۆرجار لە بابەتی بڕێک بە شەوە کە لەودا بوویەتی کەوتووەتە بەر حاشا لێکردنی و لە دەرەوەی ڕێبازەکان دراونەتە قەڵەم. بۆ وێنە رودۆلف رووکێر گوتوویە کە هیچ کام لەم کەسانە نە لەسەر ئانارشی و نە لەسەر ئانارکۆسەندیکالیزم (کەمترین دزە و کاریگەرییەکی ئەوتۆیان نەبووە کە بۆ باسکردن بن).[٢٤] تـوێژەرێکی نوێی وەک دەیڤید میلێر - یش باوەڕی وایە کە سەندیکالیزم (هەمیشە یەکێتی لە پڕەنسیپە بڵاوەکاندا لەباری ئیدئۆلۆژیکی)یەوە بووە و (خۆی ئانارشیستی نەبوە).[٢٥] بەم حاڵەوە رووکێر لەو کەسانە بوو کە لەگەڵ حوکم و داوەری دوایدا نەبوە. ئەو ئانارکۆسەندیکالیزمی بە ناوەڕۆکی ئانارشی دەزانی.

کەسایەتییەکی لەباری دیکە بۆ دەرچوون لەم ڕێبازە، مارکس ئەستیرنرە. ئەو جۆرە کە جان کارۆل لە پێشەکی لەسەر کتێبی ئەستیرنر بە ناوی خۆی و خاوەنەکەیەوە باسکراوە: (موتالای فیکری ئانارشیزم حەز و مەیلی بوە کە دوژمنییەکی بناغەدار سەبارەت بە فەیلسووفی خۆی نیشان بدا».[٢٦] کارۆل لەسەر ئەو باوەڕەیە کە باشتر ئەوەیە ئەستیرنر بە نیهیلیستێک دابنرێ هەتا ئانارشیستێک، ئەو لە هەڵسەنگاندنەدا هەر خۆی نییە. کارۆل درێژەی پێدەدا: «لایەنگری بێکشانەوە و ئاشتی هەڵنەگری ئەستیرنر لە خۆنیشاندانی راستی مرۆڤ ئەو لە هەموو فەیلسووفانی ئانارشیست، بەتایبەت پڕۆدۆن و کروپۆتکین جیا دەکاتەوە».[٢٧] لەم رووەوە هەموو لەگەڵ حکوومەدا هەن. جان کلارک لە پرسینەوەی خۆیدا بە ناوی خۆخۆازی مارکس ئەستیرنر بەراستی باوەڕی هەیە کە «دزەی ئەستیرنر لە نێو ئانارشیزمی تاکخوازدا هەتا ئێستا بەردەوامە و من لە راستیدا زۆر گومانم هەیە کە گەشەی کردبێ».[٢٨]

هەروەها گاوس و چایمەن لە پێشەکی لەسەر لێکۆلینەوەیەک لەمەڕ ئانارشی دەڵێن کە نەک هەر تەنیا (ئانارکۆسەندیکالیزم) بەڵکو (ئانارکۆکاپیتالیزم)ی تاکخوازیش دەبێ وەلابنرێن. ئەم خاڵە لە لێکۆلینەوە دوایی ئەم جڵدە لە لایەن

دەیڤید ویکەوە دووپات دەکرێتەوە کە لەسەرئەو باوەرەیە کە بزاڤی دوایی، واتە ئانارکۆکاپیتالیزمی تاکخواز «بەتەواوی لە دەرەوەی بزاوتی سەرەکی نووسراوە بۆچوونییەکانی ئانارشیستییەوەیە».[29] کەسانێکیش لە بزووتنەوەی ئانارشیستی کۆمۆنیستی، بەتایبەت دەربارەی قرتان و سووتانی ئانارشیستی تاکخوازەکانی وەک راتبارد وەک کۆسکەوتە ئازیەتبار بوون. بێگومان کەسەرهێنەرە کە مرۆڤ خۆی بە هاوبەشی ئەم دۆژە دژانە بزانێ. رواڵەتەن راتبارد نیگەرانی ئەم کێشە نییە و هێشتا خۆی بە هۆگری ئانارشیزمی ئازادیخوازی تاکخواز دەزانێ.

ئەگەر بە چاویلکەی نزیکبینتر سەرنجی بزاڤی ئانارشیستی بدەین، ئەم پرۆژە دەتوانێ تا هەتایە دووپات بێتەوە. زۆر لە ئانارشیستە کۆمۆنیستەکان و کۆخواز بێزاری خویان سەبارەت بە ئانارشیزمی قەراردادخوازی پرۆدۆن دەربڕیوە و باوەڕیان وایە کە ئەو «زەینی کاسبکارانە»ی کە نیشان دابوو.[30] هەروەها سەبارەت بە روانگەی بایەخی کاری ئەو، بۆچوونی ئەو لەمەڕ یەکسانی ئاڵوگۆڕی دارژاو لەسەر بنەمای بازاڕ، روانگەی باوکسالارانەی ئەو لەمەڕ بنەماڵە، کۆششی ئەو بۆ ناوزەدبوونی نوێنەرایەتی پەرلەمان، پشتگری ئەو لە لایەنەکان و کۆیلەداری لە شەڕی ناوخۆی ئەمریکا و باوەڕی دوایی ئەو لەمەڕ دەوری دەوڵەتی فیدراڵ هەستیان بە ناڕەحەتی دەکرد. هەر بەو جۆرە توێژەرانی دواکەوتووی ئانارشیست، لەوانە ورنۆن ریچاردز و دانیەل گرن، کۆخوازی باکونیان پێشتر لەگەڵ بڕیاری مارکسیستی بە بەرامبەرخواز زانیوە هەتا لەگەڵ ئانارشیزم.

لە کۆتاییدا جێی ئاماژەیە کە رێبازە جۆراوجۆرەکانی ئانارشیزم، لەیەک سەردەمدا بوونی بووە لەگەڵ یەکدا دەستتێوەردانیان کردووە و پێوەندییەکی زۆر پێچڕاوەیان هەم لەگەڵ مارکسیزم و هەم لەگەڵ لیبرالیزمدا بووە و هەیانە. ئێمە لەمەڕ ئەم خاڵە جیاوازانە لێدوان ناکەین، بەڵکو لە ناواخنی لێدوانەکانی دیکە ئاماژەیان پێدەکەین.[32] ئێستا لەگەڵ پلانی رێبازە ئانارشیستەکان هێندێ لە پرەنسیپی ئەندێشەی ئانارشیستی لە چاوی رێبازە جۆراوجۆرەکانی لێپرسینەوە دەکەین.

سروشتی مرۆڤ

لەمەڕ بابەتی سروشتی مرۆڤ سێ خاڵی سەرەکی شیاوی باس لە ئارادا هەیە. سەرەتا ئەمە کە ئانارشیستەکان هەموویان پێداگرانە لەسەر تاقانە واتایەک لە سروشتی مرۆڤ تەئکیدیان نەکردووە. شایەدگەلێکی زۆر جیاوازی نێوان بیرمەندان و ڕێبازە ئانارشیستەکان لە ئارادا هەن. دووەم، بۆچوونەکانی ئەوان لەمەڕ سروشتی مرۆڤ هەمیشە نیشاندەری گەشبینی و پەرەسەندن نییە. زۆر جار تاوانبارکراون کە باوەڕی نابەجێ و ناگەشبینانەیان هەیە، بەڵام هەر ئەو جۆرە کە راتبارد گوتوویە: «دانی پێدا دەنێم کە لە بنەڕەتی ئەم تۆمەتە ناگەم... من لەگەڵ زۆربەی ئاگالێبووان و شاهیدان لەسەر ئەم باوەڕەین کە جۆری مرۆڤ تێکەڵاوێکە لە باشە و خراپە، لە بۆچوونە هەرەوەز و تاوانەکانە».[٣٣] لە سەرەتای سەدەی ئێستە مالاتستای ئانارشیست کۆمۆنیست راست هەر ئەم خاڵەی لەمەڕ تاوانهەڵگربوونی سروشتی مرۆڤ وەبیری هێنایەوە.[٣٤] سێیەم، ئانارشیستەکان بە گشتی، پێویستانە واتای نەگۆڕ و سابتیان لە سروشتی مرۆڤ نییە. لە بۆچوونی نووسەرانێکی وەک کروپۆتکین و ئەلیزە روکلۆ، بوونەوەری مرۆڤ لە بابەتی بیولۆژیکی هەڵگری تەکامولن. هەم کروپۆتکین و هەم روکلۆ لە بابەتی پسپۆڕی و هۆگری خۆیان جوغرافیازان و سروشتناس بوون. بەیانەکانی ئەوان دەربارەی کردەوەی مرۆڤ لە کۆتایدا دارڕژاو لەسەر بنەمای زانستییە سروشتییەکان بوو. ئانارشیستەکانی دی، چ پێشکەوتوو و چ دواکەوتوو، باوەڕیان بوو کە مرۆڤەکان پلە بە پلە لەگەڵ پەروەردە و جۆربەجۆری عەقڵ دەگۆڕێن. لەگەڵ گەشەی مادەکان و زۆربوونی کتێبەکانی بەردەست، کۆمەڵگەی مرۆڤ لە ئاخریدا بەرەو پێشکەوت دەڕوا. گودوین ئەم شێوەی لە دەلاقە و بینینی سەردەمی رۆشنبیریدا دەدی، لە حاڵێکدا کە نووسەرانی وەک باکونین و بوکچین ئەم ناوەڕۆکەیان پێشتر لەگەڵ روانگەی هێگلی دەربارەی گەشەی عەقڵ پێکەوەیان گرێ دەدان.

لەگەڵ ئەم هەمووە، دۆزی سروشتی مرۆڤ کەم و زۆر ناوەند و کاکڵی ئەندێشەی ئانارشیستی پێکدەهێنا. جیاوازی روانگەکان لە بزاڤی ئانارشیستیدا

پێوەندە بە خاڵی دەسپێکی بزاوتی ئەوانەوە. ئەمانە هەر تەنیا دەکرێ بە جیاوازییە تاکەکان و کۆمەڵایەتییەوە ببەسرێتەوە. بینینێکی بوونەوەرانی مرۆڤ هۆکارانی ئازاد و خودموختار لە چوارچێوەی پرۆژەگەلێکی تایبەت ژیانی خۆی لە دەرەوەی کۆمەڵگە دەتوانێ؛ روانگەیەکی دیکەی گەشە و جۆراوجۆری مرۆڤەکان لە دەروونی کۆمەڵگە و بەدەستهێنانی ئازادی و تاکی دەروونی ئەو جێبەجێ دەبێ. ئەمە خاڵی ئاشکرای بۆچوونە جیاوازەکان و بەربڵاوی دەروونی ئەندێشەی ئانارشیستە.

یەکێک لە بەناوبانگترینی مەیلە کۆمەڵایەتییەکانی دەکرێ لە ئاسار کروپۆتکیندا بە دەست بێ، ئەو پلەبەرزەی واتای کێشە لە تەکامولدا رەت دەکاتەوە. ئەو بە موتاڵای کردەوەی بوونەوەر و جەماوەری سەرەتایی لە سیبری، لەژێر کاریگەری کتێبی کارل کسلری بوونەوەرناس بەم ئەنجامە گەیشت کە بوونەوەران بەتایبەت بوونەوەری مرۆڤ، هەر تەنیا بە هەرەوەز و هاوکاری کۆمەڵایەتی دەگەشێتەوە و بەرەوپێش دەچێ. کروپۆتکین لەمەڕ دەرەنجامی بینینەکانی لە زۆربەی جۆرەکانی بوونەوەریدا دەنووسێ: «لە هەموو ئەم بەستێنانەی ژیانی بوونەوەری کە لە پێش چاوی من رووی دەدا، یارمەتی بەرامبەر و پشتگری بەرامبەر لە وەها رادەیەکدا دەمبینی کە گومان دەکرد گرنگترین دەور لە پاراستنی حەیات و پاراستنی هەر کام لە جۆرەکان و بە کەماڵ گەینی ئەوانی بە ئەستۆوەیە».[٣٥] یەکگرتوویی کۆمەڵایەتی و یارمەتی بەرامبەر لەراستیدا مافی بوونەوەری مرۆڤە. ئەمە بەشێک لە یاسای سروشتی مرۆڤە. کروپۆتکین لەمەڕ هەرەوەز، سیفاتی داهێنەر و شێوەدۆستانەی سروشتی مرۆڤ لە ناخەوە گەشبین بوو. سروشت مامۆستای ئەخلاق بوو، کێشەیەک کە کروپۆتکین لە کتێبێکدا لەمەڕ زانستی ئەخلاقەوە بە پرسینەوە سەرقاڵ بوو، کروپۆتکین حاشای لە پرەنسیپی خەبات و کێشە نەدەکرد. بەڵام باوەڕی بوو موریدان و لایەنگرانی داروین رێگای شات و شوونیان پێواوە. گەوەزنە زەردەکان، پڵنگەکان. مێشهەنگوین، چوالوەکان (چالەکە) هەموو ئەوانە شاهیدی سەلماندنی پێشمەرجی یارمەتی بەرامبەرن. کروپۆتکین بە گرێ دانی ئەم پێشمەرجە لەگەڵ

روانگەی سیاسی بە شێوەی راستی وەبیر دێنێتەوە کە: «مێروولەکان و مۆریانەکان لە «جەنگی هاوژی» چاوپۆشیان کردووە و لەم بارەوە باشترن».[٣٦]

بابەتی لێدوانی سەرەکی ئەمە بوو کە لە باری بیولۆژیکییەوە باسترین بوونەوەران ئەوانەن کە زۆرترین هەرەوەزیان بە یەکەوە هەیە. سروشتی چنگ و ددانی سووری نییە. تەنانەت دەربارەی کۆمەڵگەی سەرەتایی مرۆڤ ئەم کردەوە راستە.[٣٧] کروپۆتکین دەڵێ بۆ خەڵکانی سەرەتایی نامومکینە کە ئەگەر ئێمە هەرەوەز و هاوکاری ئەوان بەکاربێنن. تاکخوازی لە ئێمە بگەن. بۆ خەڵکانی سەرەتایی «قوربانی کردنی خۆیان لە رێی بەرژەوەندی کەلان [یان جەماوەری خۆی] کارێکی ئاسایی و رۆژانەیە».[٣٨] کروپۆتکین لە بەشەکانی دواتری کتێبی یارمەتی بەرامبەر شوێنی پێی ئەم یەکگرتوویەی لە جەماوەری گوندی، شارییەکانی سەدەکانی ناوەڕاست و مەدەنییەکان هەڵگرتووە. بە بۆچوونی کروپۆتکین، ژیانی رکەبەرایەتی و کێشەیی لە دەولەت، کارێکە کە لە باری مێژووییەوە جۆرێک لادان و ناهەمواریيە. هاوکاری و هەرەوەز و یارمەتی بەرامبەر هێشتاش بەپێچەوانەی بوونی دەوڵەت بەردەوامە.

کروپۆتکین باوەری گەشبینانەی بە جەماوەری مرۆڤ بوو، ئەم مامەڵە بووە هۆ کە تەنانەت کۆمەڵێک لە هاورێیانی ئانارشیست کۆمۆنیست، تۆمەتی گەوجیان لەودا.[٣٩] باوەری ئەو بە سروشت هێشتا لە نووسراوەکانی موری بوکچین، ئانارشیست کۆمۆنیستی هاوچەرخ، رەنگیداوەتەوە کە دەونووسێ: ئیکۆلۆژی بە بوونی پلەبەندی لە ئاستی ئێکۆسیستم باوەرێکی نییە. نە بوونەوەران شایانی هەیە و نە مێروولەکان خاوەنی چینایەتی پەستن... بە کردەوە هەموو بوونەوەرێک کە ژیان دەکەم... لە پاراستنی هاوکێش بوون و یەکپارچەیی گشتی [کۆمەڵگە خۆی] دەوری هاوشان و هاوپلەیان هەیە».[٤٠] لەبەر ئەمە، بە بۆچوونی بوکچین، سروشت زاتەن تێکەلاو و چەواشەیە. ئەم باوەڕە بە چەواشەی (سروشتی) وێکچوونێکی لەگەل بۆچوونی ئەلێکساندێر بەرکمەن دا هەیە کە تەواو مندالان (مەیلی زاتی و غەریزیان بە تاکی و سەربەخۆیی، بە ناسازگاری دەرکەوتن لە نافەرمانی ئاشکرا

یان شاراوە لە خۆنیشان دەدەن). لەبەر ئەمە، دەکرێ ئەوانە بە شێوەی سروشتی بە ئانارشیست بدەینە قەڵەم.[41]

هەموو ئانارشیستەکان لەم باوەڕە بە سروشت هاوبەش نەبوون. بۆ وێنە باکونین لە دۆزی پێکهێنانی وەکو مودێلەکانی مەنتقی و عەقلانی بەرەو ئانارشی حەزی لێ نەدەکرد. بە بۆچوونی ئەم، مێژوو وەک سروشت پانتای بەربلاو رووداوە نامەنتقەکان و نامیزان و ناسیستماتیک بوو و لەبەر هەڕەشەی تەقینەوە کوت و پڕەکان و چاوەڕوان لێنەکراوی چالاکی غەریزی و خۆڕسکدا بوو.[42] بەم جۆرە باکونین لە (راپەڕینی ژیان دژی زانست) دەدوا. یاساکان و میتۆدەکان قەزاوقەدەر بەرەو لای غەریزە و بزر بوونی شعووڕ دەکەوتنە بەر هێرشی رووخانەوە. غەریزەکانی گوندی و نەخوێندەوار زۆرتر لە سیستمە فیکرییەکانی کەسگەلی خوێندەوار جێی باوەڕ بوون. لەم خەلکەدا شۆڕش بە شێوەی غەریزی بوونی بوو. بە وتەی ئەو: (سەرشناسترین هەڵکەوتوو بەتایبەت بۆ خەڵک هیچ کارێکیان نەکردووە یان کارگەلێکی زۆر کەمیان کردوە... ژیانی خەڵک، گۆڕانی خەلک، بەرەوپێشچوونی خەلک، بەتایبەت دەگەڕاوە بۆ خەلک بۆ خۆی.[43]

ئەگەر ئەم پرسیارە کە ئایا ژۆرژ سورل وتەبێژی، ئانارکۆسەندیکالیزم بوو یان نەبوو، وەلابنێین. ئەم باوەڕە بە غەریزە بەتایبەت تایبەتمەندییەکانی بڕیاری گشتی سورل لە کتێبی تێڕامان لەمەڕ دەمارگرژیش بوو. بە بۆچوونی سورل ئەمە گوندیەکان نەبوون، کە ئەم وەلامە غەریزیەییان لە خۆ دەرهێنابێ، بەلکو پێچەوانە، ئەم غەریزە لە پرۆلیتاریای پیشەسازیدا بوونی بوو. غەریزە دەبوو بە هۆی دیرۆکەکانی وەک مانگرتنی گشتییەوە شوێنی بۆ بکرێتەوە و رێنوێنی بکرێ. دەروونناسانی غەریزە کە بەسەر ئەندێشەی سورلدا زاڵبوو ریشەگەلی بۆچوونی قووڵتر لە باکونین بوو کە بریتی بوون لە ناسەوەری گۆستاو لۆبۆن، ئێدوارد فۆن هارتمان، فریدریش نیچە و هێنری بێرگسۆن.[44] بێجگەلەوە، دۆخی حەماسی زەینی ئەم پرۆلیتاریانە ئاشکرا دژایەتی لەگەڵ ئەو شتە بوو کە باکونین تێیدەگەی.[45]

کاتێک لـە روانگـەی ئانارشیـستی تاکخوازیـەوە دەڕوانینـە سروشـتی مـرۆڤ بەربلاوییەکی زۆرتر دێتەبەرچاو. ویلیام گـودوین خـۆی بـە تـاکخواز دەزانی. ئـەو باوەڕی بوو کە سروشتی بوونەوەری مـرۆڤ لـە پێگـەی ئەوانـدا فـۆرم دەگـرێ و دیاری دەکرێ. بـە وتەیـەکیتر، مرۆڤـەکان بوونـەوەرێکی کاریگـەر و بـۆ رامکـردن دەبەن. ئەوان هەروەها ئامادەیی عەقلانیان هەیە. روانگەیەکی ئـەخلاقی تایبـەت کـە ئـەو بـاوەڕی پێـی بـوو فایـدەباوەڕی بـوو. بەختـەوەری راسـتەقینە لەسـەر تاکـە جۆراوجۆرەکانی ئێمە پایەدارە. تاک بە تەنیا دەتوانێ داوەری سـوودمەندی خـۆی بێ. ئەم خاڵە گودوینی بەم باوەڕە گەیاند کە هەموو شێوەی چـالاکی هـەرەوەزی و هاوکارانە دەبێ بە گومانەوە سەیری بکرێ. ئەو جۆرە کە خۆی دەڵێ: «هەر شـتێک هەمیشە لەگەڵ واژەی هەرەوەز لێی تێدەگەین تا رادەیەک شەڕ و شـەیتانە».[٤٦] هـەر شتێک کە لەمپەری بیرکردنەوەی لەمەڕ خۆی ببێ ـ کاری گـشتی، خـۆراکی گـشتی، ژن و مێردایەتی و تەنانەت پرۆژەکانی شانۆیی و مۆسیقایی ـ دەتوانێ هێرشێک بێ بۆ سەر تاک. مرۆڤەکان دەبێ بتوانن بـەبێ بـوونی ئـەم و ئـەو کارەکـانی خۆیـان بەرنبەرێوە و خۆڕاگری لە بەرامبەر گرفتەکانـدا لـەخۆ نیشاندەن. ئـەو جـۆرە کـە گـودوین دەڵـێ: «تـەواوترین مـرۆڤ کەسـێکە کـە بـوونی کومەڵـگە بـە لایـەوە زەروورەتی ژیان نەبێ بەڵکو شتێکی جوان بێبەلایەوە.[٤٧]

هەڵوێـستی نـاوبراو وێچـوونێکی زۆری لەگـەڵ هەڵوێـستی مـورای تـاکخوازی سـەدەی بیستەم هەیـە، بێجگەلـەوەی کـە راتبـارد بـاوەڕی بـە روانگـەی مافـە سروشـتەکان بـوو و قـازانج بـاوەڕی رەتـدەکردەوە. بـە بۆچـوونی راتبـارد بوونەوەری مرۆڤ سروشتی تایبـەتی و دیاریکراویـان هەیـە. ئێمـە بوونـەوەرێکی خۆخوازی زۆرخوازین کە دەتوانین تێرامانمان ببێ. ئێمە بە شێوەی تاکەکان هەست دەکەین بیر دەکەینەوە و کردەوە لە خۆدەنوێنین و دەبێ ئـەم ئازادییـەمان ببـێ کـە فێر ببین و توانایەکانی خۆمان گەشەدار و بەرینکەینەوە. ئێمە لـە بناغـەوە خـاوەنی خۆمانین. دەتوانین یارمەتی ئەم و ئەو بدەین. بەڵام ئەمە پالاوتنی تاکە کە ئـەنجامی دەدەیـن. راتبـارد ئەمـە بـە (پرەنـسیپی بـە خـاوەنی خـۆ) نـاودێر دەکـا. تاکـەکان

پرەنسیپی خاوەنی خۆیان قبوولە، کە مافی بە خاوەن بوون لەسەر کەرەسە بەشێک لەوەیە و بەم جۆرە لە لایەن بازاڕی ئازادەوە لەگەڵ ئەم و ئەو پێوەندی دەگرن.

مارکس ئەستیرنر تاکخوازی دیکە، بێگومان پرەنسیپی بە خاوەن بوونی خۆی قبووڵ بوو، بەڵام بۆچوونی ئەو لە واژەی Eigenheit (تایبەتمەندی) شتگەلێکی زۆرتر لە خۆ دەگرێ. ئەستیرنر جۆرێک بە توندوتیژییەوە بەڵگەی دەهێناوە کە تەنانەت ناسینی مافی خاوەندارێتی تایبەتی ئەم و ئەو، کردەوە و کرداری بەرامبەر دارژاو لەسەر بنەمای گرێبەست، بایەخی دەوری بازاڕ، لە بڕوای ئەودا دەستکردێکی بێخەوش بوون کە لەسەرسەری تاک هەڵدرابوون. خاوەنی (خۆ) تایبەت بە تاک تەنانەت لەپێش ئازادییەوە بوو. مرۆڤی ئەستیرنر بوونەوەرێکی بەتەواوی بەسراوەیە کە جیهان و بایەخەکانی خۆی دروست دەکا. ئەمە ئەوپەڕی توندوتیژی تاکخوازی ئانارشیستییە. تەنانەت دۆستایەتی تاک، خەڵکخوازی بێخەوشیش کردەوەیەکی تەواو خۆخوازانە دەدرێتە قەڵەم. ئەم باوەڕانە (خۆخوازی دەروونناسی) ناولێنراوە. ریشەی ئەم باوەڕانە لە کێشە فیکریە هەرە جیاوازەکان لە سنووری مەکتەبی هێگل بە شێوەیەکی راستتر، لە رەخنەی ئەستیرنر لە هێندێ رفێقی مەکتەبی «هێگلەوە تازەپێگەیوەکان»ی ئەو دایە. هەر تاکێک خۆی قازی و داوەری یەکێک لە راستییەکانە. لەم شانۆیەدا هیچ شتێک جگە لە پایەبڵندی هەستیناسی هەر (خۆی) بایەخی نییە.

ئەو جۆرە کە وێنەکانی سەرەوە دەبینرێ. هیچ باوەڕێکی تیشکدار لەمەڕ سروشتی مرۆڤ لە رێبازە ئانارشیزمدا نایەتە بەرچاو. لە راستیدا ئانارشی زۆرتر لەژێر کارتێکراوی باوەڕە ئیدئۆلۆژییەکانی دیکە کە خۆی زۆر جیاوازن، کاردانەوەی هەیە. ئەم خاڵە ئێمە بەرەو لێدوان لەمەڕ روانگەی سیاسی ئانارشیستی هاندەدا کە پێچراوەترە.

رەخنە لە دەوڵەت

ئەگەر ناوەڕۆکێکی یەک لایەنە بێ کـە بێپسانەوە لـە لێدوانـەکانی بەسـراوە بـە ئانارشیزم دووپات بێتەوە هەر ئەو رەخنە و رەتکردنەوەی «دەوڵەت» و جارجـاریش «حکوومەت» و «دەسەلات»ە. مەسەلەیەکی زۆر لەم رەت و حاشالێکردنەدا بوونیـان هەیە. یەکەم لە دەستدانێکی رۆشن لە نووسراوەکانی ئانارشیستی دەربارەی چی تۆ مانای ئەم واژەیە. دەرەنجام، تێگەیینی ئەمە کە چ شتێک بۆ رەتکردن و حاشا دەبـێ، دژوارە. دووەم، ئانارشیستەکان زۆرجار لەمەڕ ئەمەکە واتاگەلێکی وەک حکوومـەت، دەسەلات و دەوڵەت، ئایا هاوکێشییەکن یان واتاگەلی جیاوازانـە، لێکدانـەوەکـان زۆر جیاوازیان هەیە. بە واتایەکی دیکە، ئەم پرسیارە لە ئارا دایـە کـە ئایـا لـە سیـستەمـی ئانارشیدا دەکرێ دەسەلات و توانا بەبێ بوونی دەوڵەت یان حکوومەت بپارێزرێ یان نا؟ سێیەم، بوارە رەواکان یان میتۆدێـک کـە لەسـەر بنـەمای ئـەوان ئانارشیـستەکان هێرش دەبەنە دەوڵەت و بـە پاسـاودانەوە بریکارێـک بـۆ ئـەو دادەنـێن بـە جـۆرێکی سەرنجراکێش لە سەرچاوەیەکی ئەخلاقی جۆراوجۆرەوە هەڵدەقوڵێ. روانگەی مافـە سروشـتییەکانی جـان لاک، قـازانج بـاوەڕی پرەنـسیپی، خۆخـوازی دەروونناسـی، مەکتەبی نـوێی کـانتی، هێگلخـوازی، روانگـەی تـەکامول و پرەنـسیپی مەسـیحییەت، هەموویان بەناوبانگترین سەرچاوەی پاکانە پێکدێنن.[٤٩] ئەم جۆراوجۆریەی پاکانـەی ئەخلاقی، رێنوێنە رێکوپێکەکان و مەنتق دژوار دەکا. من سەرسەری بـە پرسـینەوەی واتای ئەم واژانەوە خەریک دەبم و پاشان بەم پرسیارە وەڵام دەدەمـەوە کـە بـۆچی دەوڵەت رەتکراوەتەوە، دەگەڕێمەوە سەری.

سەیر لێرە دایە کە ئانارشیستەکان لەمەڕ ئەمە کە واتـای دەوڵـەت چیـە زۆر کـەم شتیان نووسیوە. ئەوان هەمیشە پێکهاتەکانی بناغەدانەری یاسا، بەڕێوەبەرایەتی، داد، ئیداری بوروکراتێک و جارجاریش پۆلیس، هێزە چەکدارەکان، لە هێندێ شوێندا دین و فێرکردن و پەروەردە یان لە زێهندا هەیە. هێندێکیان لەسەر پێکهاتەی کـردەوەی زۆر تەئکید دەکەن، بڕێکی دیکەیان لەسەر سیستەمی دەروونناسی بیر دەکەنـەوە.[٥٠] هـیچ کام لەم پێوارانە بە جیاوازییە وردبینییەکانی سوننەتی دەوڵەت تایبەتیان نییە. بێجگـە

لەمە، برێک نووسراوەگەلی پرۆدۆن روالەتەن حکوومەت، دەولەت، حاکمیەت، یاسا و مەرجەعییەت و دەسەلات بەکردەوە هەموویان هاوکێش لەگەل یەک دەبینن. پرۆدۆن لە قرتاندنی دەولەت بە شێوەی قرتاندنی هەم حکوومەت و هەم دەسەلات دەدوێ.[51]

لە لایەکی دیکەوە، ئانارشیستی ئەمریکایی ئالبێرت جی نووک لە کتێبی دوژمنی ئێمە دەولەت، بە تیژبینی لەنێوان حکوومەت و دەولەتدا جیاوازی دادەنێ. دەولەت بە دەستێوەردان بۆ دابینکردنی مافە سروشتیەکانی ژیان، ئازادی و خاوەنداری بوو.[52] دەولەت هەمیشە پێکهاتەیەکی سەرکوتگەر و لە راستیدا رێکخراوەیەکی سزادانە. راتبارد هەم ئەم خەتتە رێنوێنییەی گرتووەتەبەر و مالیات سەندنی پێچراوەترین شێوەی دزی دەداتە قەلەم.[53]

لەبەر ئەمە، کوێی کاری دەولەت و حکوومەت گرفتی هەیە؟ لەم بارەشەوە ئانارشیستەکان وەلام گەلێکی جۆراوجۆر دەدەنەوە. بەشێوەی گشتی، دەولەت رێکخراوێکی دەسکرد و بێگانە دەدرێتە قەلەم کە لە خراپترین لایەنی خۆی، رێکخراوەی سزدان و رێگرییە. ئەو جۆرە کە ئەلکساندێر هرتزن بە توندوتیژی گوتوویە، دەولەتی «چەنگیزخانی لەگەل تەلگرافە». ئەگەرچی ئەم رۆژانە باشترە لە رایانە بدوێین. هەموو رێبازەکانی ئانارشی زۆر و کەم هەر ئەم روانگەیان هەیە. دەولەت جیلوەیەکی گوشار و دەمارگرژیە. لەباری مێژووییەوە، دەولەتەکان لەسەر بنەمای زالبوونی نیزامییەوە فۆرمیان گرتووە و دروست کراون. سەرچاوەی ئەوان هەمیشە سامانی بە تالان هێنرا و گیراوەیێکە کە فۆرمی یاسایان داوەتێ. لەبەر ئەمە، بوونی دەولەت هەلگری حاشای تەواوی ئازادییە. ئەو جۆرە کە باکونین گوتوویە: «دەولەتەکان ناتوانن هیچ بوارێکی دیکە جگە لە بە دیل گرتنی خەلکانێک بدۆزنەوە کە بنەما و ئامانجی ئەوان پێکدێنن».[54] بێجگەلەمە، لەوەی کە دەولەتەکان لەسەر بنەمای سلسلەمەراتب و زالبوون فۆرمیان گرتووە، هەروەها پێویستانە هەلگری حاشا کردن لە یەکسانی مرۆڤەکانن. زۆربەی ئانارشیستەکان دەلێن کە پێکهاتەی دەولەت لە لایەن چین یان کەمی خوێندکاران، رۆحانیان و رۆشنبیرانەوە پشتگری لێکراوە. ئەم

حوکمە یان داوەرییە، بڕێک لە ئانارشیستەکانی پڕ کردەوە لە باوەڕی دژایەتی کردن لەگەڵ ڕۆشنبیری.

ئانارشیستە تاکخوازەکان، لە پلەی یەکەمدا سەرنجیان داوەتە حاشا کردن لە مافەکان و ئازادییە تاکەکان بەتایبەت ئازادییەکانی بازاڕ و خاوەنداری لە لایەن دەوڵەتەوە. ئەم خاڵە بەتایبەت دەربارەی زۆر لە تاکخوازە ئەمریکاییەکانەوە خۆ دەنوێنێ. ئانارشیستە تاکخوازەکان هەموویان بە هەر شێوەیەکی وتە لەمەڕ بنەماکانی کۆ و شەریکایەتی ڕەشبینن و دەوڵەت بە شەڕخوازترینی ئەم بنەما کۆیانە دەزانن. ئەو جۆرە کە دیمان بە بۆچوونی گودوین، ئەستیرنر و راتبارد، هەر چەشنە کردەوەی هەرەوەزی و کۆ لەڕاستیدا هەڵگری باوەڕ نین و بۆ متمانە نابن. بە بۆچوونی ئەستیرنر، بە بۆنەی لە پێشبوونی هەستیناسی کە ئەو بۆ (خۆی) گرتووەتە بەرچاو، کۆمەڵگە بە شێوەیەکی حاشاهەڵنەگر (تارمایەکی ترسناک)ە.[55] گودوین هەرەوەز و هاوکاری بەپێی قازانجەباوەڕی تاکخوازانەی خۆی ڕەتی دەکردەوە. راتباردیش بەپێی مافە سروشتییەکان، سەرقاڵی حاشای لە بوونی کۆمەڵگە بوو و دەیگوت: «هیچ هەستییەکی بەرچاو بە ناوی کۆمەڵگە بوونی نییە، هەر تەنیا تاکەکان لە کردەوەی بەرامبەر لەگەڵ یەکتر واقعییەتیان هەیە».[56] مرۆڤەکان لەڕاستیدا و لەبەر جەوهەری خۆیان خۆخوازن. تەنیا کۆمەڵگە مومکینە بەرچەسپی پڕبەپێستی بۆ تاکەکان لە حاڵی کردەوەی دوولایەنە بێ.

ئانارشیستە کۆخوازەکان، ڕووبەڕووخواز و کۆمۆنیستیش لەمەڕ ئەم بابەتە ڕوانگە نائاساییەکانی خۆیان هەیە. پرۆدۆن و باکونین بوونی دەوڵەت بە قۆناخێکی گرژ، بەڵام تێپەڕ لە بەدیهێنانی کۆمەڵگەیان دەزانی. بە بۆچوونی باکونین ئەڵمانییەکان تاقانە دەوڵەتخوازانی ڕاستەقینەی ئەوروپا بوون. ئەم لەم بابەتەوە ڕاستەوخۆی، هەرچەند پۆی تەنزی پێوە بوو، نێوان مارکس و بیسمارکی پێکەوە بەرقەرار دەکرد. هەروەها ئەو بە هۆگری تەواوەوە بۆ فیدڕالیزمی ئەمریکایی دەڕوانی و لەسەر ئەو باوەڕە بوو کە بریتانیا بەڕاستی بە هیچ جۆرێک خاوەنی سوننەتێکی دەوڵەتی نەبووە.[57]

کتێبی کروپۆتکین (و لەم سەدەدا کتێبی بوکچین) لە کتێبی باکونین بەربلاوتر و گەشبینانەترە. بە بۆچوونی کروپۆتکین، دەوڵەت خۆی لە خۆیدا تاکەکان لاواز و لە ناو نابا، بەڵکو زۆرتر بۆ بێهێزی و لە ناو بردنی جەماوەری سروشتی، هاوئاهەنگ و ئۆرگانیکی تێدەکۆشێ کە تاکەکان لە دەروونی ئەواندا گۆڕانکاریان بەسەردا بێ. بوکچین ئەم جەماوەرە سروشتییەی (گروپی یەکگرتوو) ناودێر دەکا. کروپۆتکین وێنەی تەکامولی لە کۆمەڵگادا دەبینێ و دەڵێ کە «لە هەر جێیەکەوە جۆری مرۆڤ رێی تێکەوتووە کە بریتین لە کۆمەڵگەی هۆز، گوندی، جەماوەر، شارییە ئازادەکان و دەوڵەت کە گۆڕان و تەکامولی هەرکام لەوانە لە قۆناغی پێشوو تێپەڕیوە.[58] دەوڵەت بوونی هەیە هەتا هەمووی شێوەی سروشتی و یەکێتی فیدڕاتیڤ لەناو بەرێ. بە رای کروپۆتکین ئەم تەقینەوە، سیاسەت و هێلی کرداری پاپەکان، پاشاکانی کێشوەری ئەوروپا، پەرلەمانکان و تەنانەت کۆنڤانسیۆنی شۆڕشی فەڕانسا بووە. ئەگەرچی کروپۆتکین باوەڕی بوو کە لەژێر ئەم کۆنترۆڵە پشووبڕەی دەوڵەتە و، هەنووکە یارمەتی بەرامبەر بە شێوەی «ئەنجوومەنی دۆستایەتی» زینوە.[59] ئەرکی ئانارشی ئەمە بوو کە ئاوەدان کردنەوەی ئەم ئەنجوومەنە سروشتیانە هان بدا.

گرنگە پێبزانین کە لە بۆچوونی زۆرینەی ئانارشیستەکاندا هیچ شتێک تۆڵەی دەوڵەت ناکاتەوە. پرۆدۆن و باکونین دەربارەی ئەم خاڵە تایبەتین.[60] دەکرێ بوترێ هەموو رێبازەکانی ئانارشی سوننەتی مەشرووتەی لیبرالی، دەوڵەتی ژاکوبنی، دێموکڕاسی پەرلەمانی لیبرالی و بەتایبەت دەوڵەتی سۆسیالیستیان بەگومان لێکراو زانیوە. لەم رووەوە، باکونین خووی وابوو کە دەوڵەتی مارکسیستی بە «درۆی گەورەی سەدە ـ بوروکراسی سوور» ناوبنێ.[61] کروپۆتکینیش هەر بەم قین و بێزارییەوە گوتوویە: (رادیکاڵی مودێڕن کۆکارێک، لایەنگرێکی دەوڵەت، ژاکوبنێک و سۆسیالیستییە کە لەسەر جێ پێکانی خۆیان هەنگاو هەڵدەگرن.[62]

ئازادی و یەکسانی

بە بۆچوونی زۆربەی ئانارشیستەکان هۆی بێزاری لە دەوڵەت ئەوەیە کە دەوڵەت ریشەی هەموو زۆرەکان و گوشارەکانە. بە وتەی بەرکەمن: «ئازادی واتە ژیانی بێ زۆر و گوشار». پێویستی ئانارشیستی بە بایەخی ئازادی لە بنەڕەتدا هەڵگری رەتکردنەوەی دەوڵەت بوو.[٦٣] لەم روانگەوە، ئازادی ئامانجی یەکەمی فەلسەفە نەبوو، بەڵکو ئەو جۆرە کە رووکێر گوتوویە، «ئیمکانێکی دیاریکراوی حەیاتی بۆ هەر مرۆڤێک» بوو.[٦٤]

لەم خاڵە، دەبێ ئەگەر بکرێ کە سەرجەم ئانارشیستەکان بایەخی ئازادیان بە ئەستۆ گرتووە. لێرەدا دوو گرفت و مەسەلە پێش دێ کە یەک لە یەک پێچراوەترن.[٦٥] پێشتر مەسەلە ئاسانەکەیان دەگرینە بەرچاو: ئاشکرا نییە کە ئایا هەموو ئانارشیستەکان بۆ ئازادی بایەخ دان یان سەربەخۆیەکی زووتر لە هەموو بایەخەکان بوە یان نا. ئەستیرنر بۆ وێنە خاوەنداری یان (تایبەتی) یان Eigenheit سەرکەوتووتر لە ئازادی دەزانی. بە وتەیەکی دیکە، ئازادی هەمیشە پێڕەوی بایەخی (خۆ)یەتی. هەروەها بە بۆچوونی ئەستیرنر، زۆرتر بایەخی گریمانە و ناوەڕۆکی ئازادی شتێکی زیاتر لە هەودایەکی گومانی ناڕەسەن و (ئازادی، تووڕەیی تۆ دژی هەر چی لە تۆ نییە، دەیەژێنێ؛ خۆخوازی تۆ بە چێژ بردن لە زیاتر لە خۆت بانگهێشت دەکا؛ ئازادی ئارەزوو و حەسرەت، سکالای رۆمانتیک و هیوای مەسیحییە و هەروەش دەمێنێتەوە... خاوەنداری و تایبەتی راستیە».[٦٦] تەنانەت کاتێک کە ئەستیرنر لەبارەی ئازادییەوە دەدوێ زۆر روون نییە کە ئایا ئەو هەڵوێستی پۆزەتیڤی قبوولە یان هەڵوێستی نیگەتیڤی. جان لارک نووسەری ئانارشیستی ئەمریکایی دەڵێ: «ئانارشیزم یەکێک لە روانگە مەزنەکانی سیاسییە کە دەیهەوێ بایەخە پۆزەتیڤ نیگەتیڤیەکانی ئازادی لە روانگەی تاک و کۆ لە ئازادی مرۆڤدا بگونجێنێ و تێکەڵیان بکا».[٦٧]

بەم حاڵەوە، بێگومان زۆرینەی ئانارشیستەکان لەگەڵ تێکەڵ بوون تێکهەڵشێلانە دانین. ئەم خاڵە ئێمە بەرەو مەسەلەی دووەم رێنوێنی دەبا، واتە وەکو هێنەکەی لیبرالیزم، جیاوازیگەلێکی مەزن لە تۆێژینەوەی واتای ئازادی لە گۆڕێدا هەیە.

هەروەكو لیبرالیزم، ئەم واتای جیاواز لە ئازادی بە دەرەنجامی كۆمەلایەتی و ئابووری جیاواز دەگا. روانگەی ئانارشیستگەلی خاوەنپرەنسیپتر ئەوەی كە ئەوان وەكو زۆربەی لیبراله كلاسیكەكان واتایەكی نیگەتیڤیان لە ئازادی لە نەزەردا هەیە.[٦٨] ئازادی لەم روانگەوە بە واتای كەمبوونەوەی زۆریان گوشاری ئەنقەسی لەشی لەسەر تاكە. ئەمە روانگەی تایبەتی ئانارشیزمی ئەمریكایە. راتبارد ئاشكرا ئەم كردارە زۆرانەی بە «دەمارگرژی فیزیكی دەستدرێژكەرانە سەبارەت بە تاك و خاوەنداری» ناودێر دەكا.[٦٩] بەم چەشنە ئەو هەر وەك بەركەمن «ئانارشیستی كۆمۆنیست» باوەڕی وایە كە وەلانان و پڕووزانی دەولەت بە واتای قرتان و پڕووزاندنی سەرچاوەی كرداری زۆرە و لەم رووەوە بە واتای زۆر بوون و پەرە سەندنی ئازادییە. رێنوێنی راتبارد لەگەڵ پرەنسیپی خاوەنداری لەسەرخۆیی و بنەڕەتی نەبوونی دەستدرێژی پێوەندی هەیە: واتە ئەمە كە تاكەكان مافی نەگۆڕیان بەسەر خاوەنداری لەشی خۆیانەوە هەیە. ئەو جۆرە كە هیچ كەس لەم بارەوە نابێ بە كردەوەی زۆر لەگەڵ ئەوان هەلسوكەوت و مامەلە بكات. لەبەر ئەمە هەركەس «مافی نەگۆڕی بۆ ئازاد بوون لە دەستدرێژی و دەمارگرژی هەیە».[٧٠]

لە لایەكی دیكەوە، هێندێ لە ئانارشیستە كۆمۆنیستەكان زۆرتر سەرنجیان لەسەر لایەنی پۆزەتیڤی ئازادییە. لەگەڵ ئەمە، ئەم تێگەیشتنە تایبەتییە لە ئازادی پۆزەتیڤ بینینێكی دلسۆزانەتری رێژە بە دەور یان كاركردی دەولەت ئاسان ناكاتەوە، ئەو جۆرە كە دەربارەی لیبرالیزمی كۆمەلایەتی ت. هـ. گرینیش هەروا بوو. ئەو ئانارشیستانەی كە تێبینییەكی پۆزەتیڤتریان لە ئازادی هەلسەنگاندووە، بە رادەی تاكخوازان لە دوورخستنەوەی دەولەت پڕ دەنگوباسن. پرەنسیپێكی زۆر لەم واتا پۆزەتیڤە لە ئازادیدا بوونی هەیە. یەكەم، ئازادی هەر تەنیا بە مانای لەناو بردنی زۆر و گوشار نەبوو. ئەگەرچی ئاشكرایە كە زۆر بە شێوەی هۆكارێكی گرنگ لە توێژینەوەی ئازادیدا قبوول دەكرا. لەم مانادا، ئازادی بریتی بوو لە رزگار بوون لە گوشار و زۆر بۆ درێژە پێدانی ئامانجی پۆزەتیڤ. ئازادی پۆزەتیڤ هەلگری سەربەخۆیی تاك، دیاریكردنی یاسا بۆ خۆی و هەلبژاردنی خودموختارانەی

ئامانجەکانی خۆیەتی. جۆرێک خاڵی تایبەت لەم ڕێنوێنییەدا لە کتێبی ر. پ. وولف بە ناوی پشتگری لە ئانارشیزم باس کراوە کە لە کۆڕ و کۆبوونەوەی ئاکادمیک تا رادەیەک لەگەڵ پێشوازی ڕووبەڕوو بۆتەوە. وولف بەپێچەوانەی ئەمە کە دەرکێکی زۆر کەمی لە ئەندێشە جۆراوجۆرەکانی ئانارشیستی لە خۆ نیشان دەدا، ڕێنوێنییەکی فەلسەفی بەهێز دەردەخا هەتا نیشان بدا کە چوونە ژێرباری دەسەلات لەگەڵ ویستە زەرووریەکانی ئێمە لە کردەوەدا بە شێوەی تاکەکان و هۆکارە خودموختارەکان سازگاری نییە. هەر ئەرکێک لە فەرمانبەری کردن لە دەسەلات بێ بەڕاستی هەڵگری وەلانانی بەڵگە و ڕێنوێنییە. لە ڕێنوێنییەکانی وولف لە بیست ساڵی رابردوودا تا رادەیەک پێشوازی لە نووسراوە فەلسەفییەکانی کراوە. بەم حاڵەوە، بەپێچەوانەی بەهرەمەند بوونی زاتی ئەو، لە پەراوێزی بزاوتی فیکری و بەکردەوە ئانارشیستی خۆی بینیوەتەوە.[٧١]

دووەم ئەمە کە ئازادی لەگەڵ هەڵبژاردنی ئەو ئامانجانەی کە لانیکەم هۆکاری بە هەرە وەرگرتنی خراپ لەم و لەو و چەوسانەوە یان بە کەمزانین و بە کەمبینینی ئەوان نەبێ، پێوەندی هەیە. بە وتەیەکی دیکە، ئامانجەکان دەبێ لایەنی ئەخلاقیان بێ. ئەم لایەنە ئەخلاقیە بەشێک لە واتای پێکهێنەری ئازادییە.[٧٢] سێیەم ئەمە کە، ئازادی لەگەڵ بەرەوپێشچوون و تەکامولی تاکی مرۆڤ، یان ئەو جۆرە کە رووکێر دەڵێ: (لەگەڵ پەرە گرتن و تەکامولی کاملی هەموو هێزەکان، لێهاتوویەکان و تواناییانەی کە سروشت بە مرۆڤی بەخشیوە)[٧٣] پێوەندی هەیە. لە ئاکامدا ئەمە کە، ئامانجە ئەخلاقییە پێکهێنەرەکان دەبێ لە کۆمەڵگەدا ریشە داکوتن. لە راستیدا، ئامانجەکان و مەئواکان لە کۆمەڵگە یان لە غەریزەی گشتی سروشتی جەوهەری ئێمە سەرچاوە دەگرن. ئەم پێشمەرجە بنەمای ئانارشیزم پێکدێنێ.[٧٤]

باوەڕەکانی ئانارشیستی دەربارەی یەکسانی، بەپێی واتاگەلێک کە هەرکام لەمەڕ سروشتی مرۆڤ و تایبەتمەندی بایەخێک کە هەیانە، جیاوازیان هەیە. ئاستەنگترین روانگە لەمەڕ یەکسانی ـ هەڵقولاوە لە خۆخوازی ئەستیرنری ـ هەر شتێک کە بالاتر لە (خۆی) بێ بە گومانی دەزانێ. لەبەر ئەمە، (خۆ)کان چ تایبەتی و چ بە کردەوە

دەبێ بەرامبەر ببینرێ. تاکی خۆخواز هەموو کێشەکانی لەمەڕ پلەبەندی یان پلەبەرزی دەبێ درۆ بدرێتە قەڵەم. گشت ئانارشیستە تاکخوازەکان دەربارەی جەوهەری بەرامبەری بێخەوشتر بڕیاریان داوە. بە بۆچوونی گودوین هەر مرۆڤێک بەرامبەرانە خاوەنی لێهاتوویی عەقلانی و بڕیار لەمەڕ بەرژەوەندی و بەختەوەری خۆیەتی. هیچ پلەبەندییەک لەم بارەوە قبووڵ نییە و هەر تاکێک دەبێ بتوانێ بەرامبەرانە بیر بکاتەوە. لە سوننەتی ئانارشیستی ئەمریکایی، یەکسانی جیاوازانە لە (خۆی) کە خوازیاری مافی سروشتی مالکییەت لەسەر لەشی خۆی، نەکەوێتە بەر هەڕەشەی دەسدرێژی و هەروەها دەسڕەسی ئازاد و بەرامبەر لە بازاڕ بوونە سەرچاوە دەگرێ. لئۆ تۆلستۆی یەکسانی لەسەر بنەمای پرەنسیپی یەهوودی - مەسیحی یەکسانی رۆحەکان لێکی دەداتەوە. بە بۆچوونی تۆلستۆی هەرێمی دەسەڵاتی خودا لە هەرکام لە ئێمەدا بوونی هەیە و هەڵگری رێزی بەرامبەری مەزەب بە کەسانی دیکەیە.[٧٥]

بۆچوونی شێوەی دیکە لە یەکسانی، لە تاکخوازیدا کە رەنگە دژایەتی لەگەڵ روانگەی جەوهەریتر سەبارەت بە بەرامبەری بێ، بە لای ئانارشیستە کۆمۆنیستەکانەوە دەبینرێ. بە بۆچوونی ئانارشیستە کۆمۆنیستەکان و کۆخواز، یەکسانی سیاسی، یاسایی یان ئابووری، یەکسانییەکی تەواو نەبوو. یەکسانی شتێک بوو کە پەیامگەلێکی گرنگ و بەربلاوی بوو. بە بۆچوونی کروپۆتکین یەکسانی دارڕژاو لەسەر نیاز بوو. هەر کەس بڕێک نیازی سەرەکی گیانی، دەروونی و کەلتووری هەیە کە دەبێ لە دەروونی کۆمەڵگەدا عادلانە بەراورد بێ. ئەم نیازانە تەبا و رەبایی تاکی مرۆڤیان پێکدەهێنا. بەتایبەت لە روانگەی ئانارشیستە کۆمۆنیستەکانەوە، یەکسانی بە واتای کۆمەڵایەتی ئەو لەگەڵ گەیشتن بە ئازادی پۆزەتیڤ پێوەندی نزیکی بوو. بە باوەڕی تاکخوازەکان واتای شێوەیتری کردەوەی یەکسانی لەگەڵ ئازادی نیگەتیڤ - بە شێوەی مافی بەرامبەر بۆ ئازادی - پێوەندی بوو. بە بۆچوونی زۆرینەی تاکخوازەکان کۆشش بۆ نیازە سەرەکییەکانی تاک و رەزامەندی ئەوان لە لایەن کۆمەڵگەوە، لەگەڵ حاشا کردن لە ئازادی هاوتەریب بوو.

یەکسانی، خاوەنداری و ئابووری

بایەخگەلێکی دیکە کە ئانارشیستەکان بەتەواوی خوازیاری بوون، عەدالەت بوو. عەدالەتیان هەمیشە سەربەخۆ لە یاسادا دەبینی. واتای یاسا لەگەڵ کردارەکانی حکوومەت، دەوڵەت و دەسەڵات پێوەندی بوو.[٧٦] لەم رووەوە ئەگەر پێوەندییەک لە نێوان ئەم دوانەدا بوونی بوو ئەمە بوو کە یەکسانی بە شێوەی پێوارێکی بەراوردی دژی کردارە یاسایەکان بەرچاو دەگیرا. بەم جۆرە واتای کۆمەڵگە لەکەداردا سالم و عادڵ کاکڵ و ناوەرۆکی ئەندێشەی ئانارشیستییە، بەڵام پرسیار هێشتا لەسەر جێی خۆیەتی: یەکسانی چییە؟ دوو لایەنی جیاواز لە ئارادا هەیە کە واتای عەدالەت لە ئەندێشەی ئانارشیستی لەواندا پەروەردە بووە. وەکو واتای یەکسانی، لایەنێک لەگەڵ دەرکی بە کردەوەتر گرێ دراوە، لایەنێکی دیکە لەگەڵ جۆرێک مودێلی بڵاو کراوە و جەوهەریتر پێوەندی هەیە.

خاڵە ناوبراوەکان جەوهەری روانگە و بۆچوونەکانی ئانارشیستی لەمەڕ ئابووریش ئاشکرا دەکەن. بە شێوەی گشتی، دەکرێ بڵێین کە هەموو رێبازە ئانارشیستییەکان لەگەڵ واتای سەرمایەداری دەوڵەتی و ئابووری دەستووری پشت بەستن بە دەوڵەت ناکۆکن. جگە لەم حوکمە زەوت کراوە، دۆزینەوەی بوارێکی هاوبەشی دیکە دژوار دەبێ. بێگومان هۆگرییەکی نادیار و شاراوە بە ئابووری ناکۆ بوونی هەیە. دەربارەی تاکخوازانی ئەمریکایی -بەتایبەت ئانارکۆکاپیتالیستەکان- بازاڕی تەواو نارێک دەکەن بە وێنە و دەیدەنە قەڵەم. تەولید مەسەلەیەکی جیاواز و هاوێرکراو لەگەڵ دابەشکردنە. لە ئانارشی کۆمۆنیستیدا تەولید و بڵاوکردنەوە هەر دوو بە یەکەوە تێکەڵاویان هەیە و دەبێ بکرێنە کۆمەڵایەتی. شێوەی بازاڕی قەراردادخوازی پڕۆدۆن و تاکخوازی کۆمەڵایەتی لە نێوان ئەم دوو دۆزەدا وەستاون. روانگەی پرۆدۆن کەم تا کورت هاوتەریبی شێوەی ئانارشیستی سۆسیالیزمی بازارە.

یەکەم ئانارشیستێک کە واتای عەدالەتی لیبراوانە لەدیالۆگی خۆیدا دەربارەی کۆمەڵگە هێنایە ئاراوە، پرۆدۆن بوو. بەم حاڵەوە، دەبێ بوترێ کە شعووری ئەو

بەپێچەوانەی ناوبانگی ڕواڵەتەن ڕادیکاڵی خۆی، ئابووریخوازە و بە هێندێ شێوە لە لیبرالیزمی کلاسیک دەچێ. پرۆدۆن تا ڕادەیەک وەک سێر هێنری مین لەگەڵ «بارودۆخی گرێبەست» و ئەندێشەی ئەسپینسێر دەربارەی «خەبات لەگەڵ کۆمەڵگەی پیشەسازی» ڕێنوێنی دەکرد کە کۆمەڵگەکان لەگەڵ گەشە و تەنینەونە بەرەو ئانارشی، لە حکوومەتەوە وەکو جانلاک و ژان ژاک ڕۆسۆ بوو. بە بۆچوونی پرۆدۆن قەرارداد جێی حکوومەتی دەگرتەوە. بە باوەڕی ئەو گرێبەست دژی دەسەلاتە و نیشانەدەری یارمەتی بەرامبەرە.[77] خەلک لە لایەن گرێبەست و گۆڕینەوە لەگەڵ یەکدا پێوەندیان دەگرت و بەرپرسی ژیانی خۆیان دەگرتەئەستۆ. گرێبەست و خۆرازیبوونێکی تەواو پێویستە. لەبەر ئەمە، بە بۆچوونی پرۆدۆن گرێبەست ئامێرێکە بۆ بە کەمال گەیشتنی چەمکی ئانارشییە. تاقانە جیاوازی لەم ڕوانگە قەراردادخوازە بنەماڵە بوو کە پرۆدۆن هێشتا ئەوەی بە جۆرێکی توێژینەوەهەڵنەگر ڕێخراوی پلەبەندی و باوکسالارانەی دەزانی. بە شێوەی گشتی، پرۆدۆن لەسەر ئەوە سوور بوو کە لە قەرارداد دا دەبێ بەرامبەرییەکی سەرەکی لە ئارادا بێ و هەر ئەم بەرامبەریە بنەڕەتییە بوو کە جیاوازی نێوان ئەوی لەگەڵ ئانارشیستە تاکخوازەکانی دوایی بەدیهێنا.

بڕیارنامە دوو کاردانەوەی بوو: یەکەم هەڵگری دەستەبەر کردنی گۆڕینەوەی ئابووری هاوتەریبی نرخ بوو؛ دووەم قەرارداد و بڕیارنامە ئازادی دەستەبەر دەکرد چونکە پێوەندی لەودا بەتەواوی سەربەخۆ و دوور لە هەر چەشنە زۆر و گوشارێک بوون. گرێبەست خووی نوێی کۆمەڵگە ئەدرایە قەڵەم، شتێک کە پرۆدۆن ئەوەی «کۆمەڵگە دەستەبەر»یشی ناونابوو. پرۆدۆن لەم کۆمەڵگەدا تا ڕادەیەک بە وشەگەلی مەزهەبی دەدوا.[78] شتێک نەک سەرسووڕهێنەر، بەڵام وەک مەتەڵ، واتاکە کە پرۆدۆن لە عەداڵەتەوە بووی. یەکسانی پێوەندی بە گرێبەست بەرامبەرەکانەوە دەبێ. پرۆدۆن ئەمەی ناوناوە «یەکسانی ئاڵوگۆڕ» ئێمە لەم سەردەمەدا خۆمان گرتوە زۆرتر ئەندێشەکانی فۆن هایک و لایەنگرەکانی ئەو لە گۆی بگرین کە هۆی بەهێزکردنی جیلوەی بازارخوازی پرۆدۆنن، پرۆدۆن وەبیر دێنێتەوە: «یەکسانی

ئاڵوگۆڕی، فەرمانڕەوایی قەرارداد، سیستەمی پیشەسازی یان ئابووری، ئەمانە هاوتەریبە جۆراوجۆرەکانی ئەم دۆزەن». گرنگی لێرە دایە کە لەگەڵ ڕێنوێنی بەرەو دۆزە زانستی و گۆڕانکارییە، بەتوندی بە کەم جیلوەدانی واتای بڵاوکردنەویە یەکسانییەوە دەپێچرێ کە تایبەتی سۆسیالیزمی ریفۆرمخواز و لیبرالیزمی کۆمەڵایەتییە. بە بڕوای ئەو، یەکسانی بڵاوکردنەوە گرێ بە سێ دەسەڵات، یاسا و حکوومەتە و شێوەی دەروونی بەیانی دەکا کە بۆ هەموو بەرنامەڕێژی و وێنەسازی کراوە. پڕۆدۆن وەک ئیسپێنسێر یەکسانی بڵاوکاری بە خاوەنی خۆی دەرەبەگایەتی دەزانی. بەم حاڵەوە، گرنگە تێبگەین کە ئەگەرچی ئەو لە کۆمۆنیزم و یەکسانی دابەشکاری بێزار بووە، هۆگری بە دۆزی بازاڕی ڕێکخراویش نەبوو.[79]

نووسەرانی تاکخوازی دوایی، بەتایبەت لە سوننەتی ئەمریکایی، وەبیرهێنەری هێندێ لە دۆزەکانی پڕۆدۆنن. بێگومان دژایەتی ئاشکرا لەگەڵ یەکسانی دابەشکاری و بڵاوکردنەوە لە ئارادا هەیە. لە ڕوانگەی نووسەرانێکی وەکو راتبارد، مافی سروشتی لەسەر لەش، سامان و ئازادی بایەخێکی لە رادەبەدەری هەیە. راتبارد نیگەرانی بەرامبەری سەرەکی هەر دووک لایەنی گرێبەست نییە، بەڵکو هەر تەنیا لەسەر ئەو باوەڕەیە کە نابێ بەرگری لە گرێبەستی نێوان تاکەکان بکرێ. نابێ هیچ شتێک بەرگری لە مافی خاوەندارییەکان لەسەر لەش و سەرمایە بکا و تاک نابێ بکەوێتە بەر هەڕەشەی زیان و دەمارگرژی. یەکسانی بە پایەداری «یاسای ئازادی» ویست پێوەند دەدرێ و ئاوڕ لە مافە رەسمییەکانی تاک دەداتەوە.[80] راتبارد لە بەسەریەکدا کەوتووە بەربڵاوەکانی خاوەنداری و کەم و کوڕیەکانی کۆمەڵگە کە لەسەر لێهاتوویی و شایستەیی قەرارداد ئەسەری داناوە، غافڵە. نە پڕۆدۆن ئەستیرنر و نە گودوین، ئەم ڕێنوێنیەی دوایی بەتایبەت ئەو سفەتە پیرۆزەی کە راتبارد بۆ خاوەندارێتی لەبەرچاوی گرتووە، نایسەلمێنن. هەرکام لەبەر بەڵگەی جۆراوجۆری ئەم ڕێنوێنیەنەیان دەسەلماند. بەتایبەت پڕۆدۆن مافی نەگۆڕی خاوەندارێتی بە شێوەی هۆکاری هاندەری کەڵک وەرگرتنی خراپ رەتی

دەکردەوە. لەم رووەوە ئەم رستە بەناوبانگەی گوتووە کە «هەر خاوەندارییەک دزێکە».

بەم جۆرە، تاکخوازانی ئەمریکایی لەگەڵ دڵڕەقییەکی یەکجار زۆر راستی بازاڕی ئازاد دەسەلمێنن. جیاوازی نێوان ئانارشیستە تاکخوازەکان و لیبراڵە کلاسیکە کەمینەخوازەکان لەو بوارەدا زۆر کەمە، واتە لە لیبراڵە کلاسیکییەکان بڕوایان هەیە کە بوونەوەری مرۆڤی خۆخواز بە دووی بەرژەوەندی خۆیانەوەن و لە بازاڕێکی رێکنەخراودا ناکرێ باوەڕ بەوانە بکرێ. بێجگە لەمە، لەگەڵ ئەمەی کە هەر «خۆیان» ئەم کارە دەسەلمێنن.

مەنتقییە کە تاکەکان بە بوونی لانیکەم لە دەزگایەکی دەوڵەتی بۆ ئەنجامی هێندێ کارگەلی گشتی رەزامەندیان هەبێ. بێگومان ئەمە هەر ئەو رێگایەی نووسەرە هاوچەرخەکانی لیبراڵ وەکو رابێرت نوزیک و جیمز بوکانانە. لە لایەکی دیکەوە، تاکخوازانی ئانارکۆکاپیتالیست یان باوەڕیان هەیە کە مرۆڤەکان خۆیان لەگەڵ کەش و هەوای تەواو ناهەموار دەگونجێن یان تاکەکان خۆیان ئەنجامی خزمەتی بازاڕی ئازاد «کە لەوە بەر لە لایەن حکوومەتەوە بەڕێوەدەچوو» لەوانە کاری پۆلیسی و پارێزگاری و کارگەلی داد، بە ئەستۆوە دەگرن.

ئانارشیستە کۆمۆنیستەکان و کۆخواز، عەدالەتیان بە واتای دابەشکاری دەیانگرتە بەرچاو. بە بۆچوونی کروپۆتکین ئەم کارە پێوەندی لەگەڵ بەرین بوونەوەی تەکامولدا بوو. ئەو جۆرە کە دەڵێ: «هەستی یەکسانی کەم و زۆر لە هەموو بوونەوەرانی کۆژین [یان کۆمەلایەتی]دا بوونی هەیە... بەم جۆرە کۆمەڵگە قبووڵی رادەیەک بۆ خەباتی جیهانی دیاری دەکا و رێگا بۆ بەرەوپێشچوونی روانگەی ئەخلاقی باشتر دەکاتەوە».[٨١] دەربارەی پێوارە بلاوکراوەکان کێشەی باوەڕی لە ئارادا بوو. باوەڕی باکونین دەربارەی بلاوکردنەوە لەسەر بنەمای ئەنجامی کار لە کۆمۆندا بوو. کروپۆتکین ئەم پرۆژەی بە نادروست دەزانی، چونکە تەواوکەری تۆوی نەبوونی یەکسانی بوو.[٨٢] کروپۆتکین بەجێی کار یان خۆشاردنەوە لە کار، وتاری «نیاز»ی بە شێوەی پرەنسیپی دابەشکاری سەرەکی

دانابوو. لە راستیدا بڵاوکردنەوە وشەیەکی لە رێلابەرە چونکە هیچ کەس ئەرکی بڵاوکردنەوەی لە ئەستۆ نییە، بەڵکو زۆرتر گۆڕان لە خوو و زاتی بەرهەمهێنان و شێوەی بەکارهێنانی خەڵکە.

پێشمەرجی تۆێژینەوەی کروپۆتکین دارڕژاو لەسەر بنەمای ئەم رێنوێنیانە بوو کە هیچ تەولیدێک تاک نییە. ئەمە تۆرمەی مرۆڤە کە سامان دەخولقێنێ. لەبەر ئەمە، خاوەندارێتی تاک لەگەڵ جەوهەری تەولید و دروستکردنی سامان دژایەتی هەیە. بۆ ئەوەی کە بوونەوەری مرۆڤ بە شێوەی تەواو بچنەپێش و بە کەماڵ بگەن، سامان دەبێ بۆ گشت مرۆڤایەتی سەرلەنوێ تایبەتمەند بکرێ و بڵاو بێتەوە. بە وتەی کروپۆتکین پرەنسیپ دەبێ ئەمە بێ: «هەموو شتێک بۆ هەموو کەس!... ئەوەی کە ئێمە دەمانەوێ مافی باش ژینە: باش ژیان بۆ هەمووان!»[83] هەمووکەس مافی هەیە ژیان بکا. ژیان کردن واتە نیاز بوون و ئەم نیازانە کاتێک دێتەبەرهەم کە سامان لەسەر بنەمای نیازە تایبەتمەندەکان سەرلەنوێ دابەشکاری نوێ بکرێتەوە. نیازەکان هەم جەستەیین وەکو خواردەمەنی، بەرگ و جێی حەسانەوە و نیشتەجێ بوون هەم کەلتووری، وەکو فێرکردن و پەروەردە. لەم بابەتەوە روانگەی ئانارشیستی کۆمۆنیستی دەربارەی ئابووری بەتەواوی لەگەڵ روانگەی ئانارشیستە تاکخوازەکان جیاوازە. بەرهەمێنان و بڵاوکردنەوە وەکو کارە شەریکەکان یەکپارچە پرسینەوەیان لێکراوە و لێکدراوەتەوە، واتە کەرەسەکان بە مەبەستی دابینکردنی نیازە گشتییەکان دروست دەکرێن. کروپۆتکین زانستی ئابووری سیاسی «لێکدانەوەی نیازەکانی جۆری مرۆڤ و کەلوپەلی رەزامەندی ئەوان لەگەڵ سەرفی لانیکەمی وزەی مرۆڤ» پێناسە دەکا و ئەوە «فیزیۆلۆژی کۆمەڵگە» ناو دەنێن.[84]

مەسەلەی رێکخراوەی سیاسی

یەکێک لە مەزنترین گرفتەکانی ئانارشی لە پەرەپێدانی هەر چەشنە راپۆرتێک لەمەڕ رێکخراوەی سیاسی ئەم تۆمەتەیە کە ئانارشی بیروباوەڕی ناواقعی،

ساکارانە و بیرخوازانەیە کە زۆر دژوارە بتوانێ بەڕاستی بگا. ئانارشی ئاخنراو لە ڕێنوێنیگەلێک بۆ کۆمەڵگەی ئۆتۆپیایی بووە. بێگومان تاقمێک لە نووسەرانی ئانارشیست لە پێشنیارەکانی خۆیان لە رادەبەدەر توندوتیژ و بێکردەوە بوون، بەڵام کەسانی دیکە لە پێڕەوەکانی خۆیاندا هاوکێشتر، بەکردەوەتر و ڕاستبینتر بوون. کەسانێک کە ویستوویانە بە هۆی فێرکردن و پەروەردە ناوەڕۆکەکانی ئانارشیستی (ناوەرۆکە ئانارشیستییەکان) بخەنەگەڕ ئاشکرا ڕوانگەگەلی درێژخایەن‌تریان بووە.[85]

لەمەڕ بنەڕەتی ڕێکخراوەی کۆمەڵگە هێندێ باوەڕی هاوبەش لە ڕێبازی ئانارشیزمدا دەکەوێتە بەرچاو. زۆربەی ئانارشیستەکان لەسەر ئەو باوەڕەن کە کۆمەڵگەی داهاتوو کۆمەڵگەیەکی جیا لە پلەبەندی، بێ زۆر و گوشار و ئازادیخواز دەبێ. بێجگە لەمە، واتای دەوڵەت ـ نەتەوە لەگەڵ دیوان‌سالاری، دەزگای داد، پۆلیس و ئەرتەشی خۆی، دیاردەیەکی زووتێپەڕ لە پانتای مێژوودا گومان کراوە. پرەنسیپێک لە حکوومەت بە جێبمێنێ، لانی کەمی ئەو لەسەر بنەمای ڕەزامەندی دەبێ. ئەو جۆرە کە نووسەران دەبێژن، ئەگەریش وابێ، «حکوومەتی بێ سیاسەت» دەبێ.[86] لە هێندێ شوێندا، ئەوەی کە دەمێنێ فیدراسیونگەلێکی بێهێز و بێ تەوژم دەبێ کە «نەبوونی کۆ» دروشمی سەرەکی پێکدێنێ. لەو لای ئەم بەیەکگەینە لانی کەمە، ڕوانگەگەلێکی زیادە و زۆر جیاواز دێنە ئاراوە.

بە باوەڕی تاکخوازانی ئەمریکایی، و بەتایبەت ئانارکۆکاپیتالیستەکان، زۆربەی چالاکی پێشووی حکوومەت یان دەوڵەتی تاکەکان لە بازاڕی ئازاد بەڕێوە دەبەن. ئەو جۆرە کە ئانارشیستی ئەمریکایی بنجەمین توکار دەنووسێ: «ئانارشیزمی ڕەسەن لەگەڵ مەنچستێریزم هاوکێشە».[87] لە هەر کوێ کە «دەرفەتی زۆر و دەمارگرژی تاک یان خاوەندارێتی تاک» لە ئارادا نەبێ، ئانارشی لە ئاراد هەیە.[88] بە بۆچوونی ڕاتبارد، دژی دەوڵەت بوون پێویستانە بە واتای دژایەتی لەگەڵ ئەو خزمەتانەی کە دەوڵەت دەیخاتەڕوو، نییە. مەبەستی ڕاتبارد بارودۆخی تاکخوازی بەتەواوی ویست داخوازانەیە، تەنانەت وشەی «کۆمەڵگە» بە گومانێکی گشتی

زانراوە. هەتا کاتێک کە تاکەکان داخوازانە دەربارەی حاکم و داوەری پێکدێن دەتوانن تەنانەت بۆ بەڕێوەبردنی ئەرک لە دادگا دادییەکان و پۆلیس بەڕێوە بەرن. راتبارد دەڵێ: خەڵک دەتوانن بۆ حازر بوون لە دادگاکان بانگهێشت بکرێن و بەرامبەر بە یاسا ئازادانە داوەری بکەن. هەڵبەت لە توێژینەوەی ئاخر، هیچ شتێک ناتوانێ تاک مەجبوور بە ئیتاعە بکا مەگەر ئەمەکە هەستی پێکهاتنی ئازادانە لە ئارادا بێ و هەموو تاکەکان مافە سروشتییەکان بسەلمێنن. جگە لەمە، دیاریکردنی ئەمە کە دەربارەی تاوانکاران، ئیفلیجانی لەشی یان شێتەکان بەرامبەر بە روانگەی تاکخوازانە چ کردارێک دەکرێ بەڕێوەبەرێ، دژوارە. هەروەها، هەر ئەو جۆرە کە زۆریان وەبیریان هێناینەوە، بەڵگەگەلێک کە لەمەڕ هێمنایەتی تایبەتی و شەریکە پۆلیسییەکان یان هێمنی پێکبێنن هیچ شتێک ناتوانێ بەرگری لە جەنایەت و خراپەکاری بکا. لە کۆتاییدا سزا بە مامەڵەیەکی وەک خۆی دەبێ بە تۆڵە. ئەگەر هیچ مەسڵەتێک لە ئارادا نەبێ، لەو شێوەدا دەمارگرژی تاقە رێی چارەسەرە. لە وەها بارودۆخێکدا بازاڕ نەک هاندەری سیستەم، بەڵکو هاندەری بێ سیستەمی و کاولییەکی ترسهێنەر دەبێ.

ماکس ئەستیرنر لانیکەم هەتا ئەم رادە سەبارەت بە مەسڵەتی ئازادانە گەشبین نەبوو. ئەو لە راتبارد لەمەڕ تاکخوازی راستتر و راستبینتر بوو. ئەستیرنر باوەڕی وابوو کە دەکرێ مامەڵە بە وەکو خۆی نێوان «خۆکان» جێگری تۆڵە بێ. چونکە گشت «تارماییە» زێهنییەکانی بورژوایی ـ لەوانە مافە سروشتییەکان، خاوەنداری و بازاڕەکان ـ لەوانەیە کە بخرێتە پشتگوێ و دوورخرێتەوە، لانی زۆری شتێک کە بتوانرێ پشتی پێ ببەسرێ «یەکێتی شاراوەی خۆخوازان» دەبێ بە جۆرێک کە هەرکەس بە دووی رەزامەندی و دابینکردنی بەرژەوەندی تایبەتی خۆیەوە بێ.[٨٩] کۆمەڵگە ئیتر بوونی نابێ. بە گریمانەیەکی زۆر جێی ئەو جگە لە خودگەردانی خۆی شتێک نایگرێتەوە. ئەو جۆرە کە ئەستیرنر گوتوویە «هەر نەتەوەیێک و هەر دەوڵەتێک سەبارەت بە تاک خۆخواز و بێئینسافە».[٩٠] لەم روانگەوە سەبارەت بە

ژیانی کۆمەڵایەتی، بەو جۆرە کە ئەستیرنر ئامادەی قبووڵ کردنی ئەوە، تاوان بە رادەی سزایان قەساس باوەڕپێکراو دەبێ.

ئانارشیستە کۆمۆنیستەکان کێشەی بەهێزتر یان سەبارەت بە بایەخەکان و رێکخراوەی کۆمۆنی یان هاوبەشی هەیە. ئەم کارە بەش بە حاڵی خۆی مەسەلەی ئازادی یان سەربەخۆیی تاک پرکێشەتر دەکا. ئانارشیستە کۆمۆنیستەکان لە وەڵام دەربارەی تاکخوازانەدا دەڵێن کە تاکخوازی دیاردەیەکی لەناوچوو و ناسازگار لەگەڵ سەردەم و ناتەواوە، گەین بە ئازادی یان یەکسانی بنەڕەتی دەبەستێ بە کەم کردن و زیادکردنی بازاڕەکانەوە، لە ئاخردا رووخانی دەوڵەتی سەرمایەداری بە دواوەیە. کۆمۆنیستەکان و کۆخوازەکان بیریان دەکردەوە کە مرۆڤەکان دەبێ لە جەماوەری شەریکەیی یان کۆمۆنە بچووکە دژەکۆکان، فدراڵیزە و دژی پلەبەندی کە وێچوو بە سوننەتی گوندی دێرینە بوو، ژیان بکەن.[91] بوکچین ئەمانەی بە «گروپە پێکەوە بەسراوەکان»ی ناو دەبرد.[92] کۆمۆنەکان ویستیار و خوازیارانە دەبن. بەڵام زۆرتر ئانارشیستەکانی ئەم تاقمە لەسەرئەو باوەڕە بوون کە ئەگەر خەلک بەم جۆرە ژیان بکەن، بە شکۆفایی و پلەبەرزی و پێشکەوتن دەگەن و هۆگری ئەم ژیانە دەبن. کروپۆتکین بەم کێشە هاوڕێی لەگەڵ بۆچوونی خۆی، تام و چێژی بیولۆژیکیشی پێ دەدا. سەیر لێرە دایە کە کروپۆتکین لە هێندێ لە نووسراوەکانی خۆیدا لە کۆششە داخوازەکانی خاچی سوور و «ئەنجوومەنی گەمی فریاکەوتنی بریتانیا» ئیلهامی وەرگرتووە و تاریف لە مەدەنییەکان و شارەکانی سەدەکانی ناوەڕاست دەکا.[93] ئەم کۆمۆنانە دەبوو خۆی لە خۆیدا یەککگرتوو و مرۆڤدۆست یەکترخواز بان. لە روانگەی کۆمەڵێک ئەندامەوە، و تایبەتمەندی کاردانەوەی دەبوو بچووک بووبان و هەر تەنیا بەرهەمێنانیان بۆ دابینکردنی نیازە ناوخۆیەکانی خۆیان کردبا.[94] تەکنۆلۆژیش دەبوایە هەر بە رادەی ئەم نیازە بچووکانە ببوایە. لەبەر ئەمە، بوکچین لە کتێبەکەی خۆیدا لە «تەکنۆلۆژی خەلک» دەدوێ.[95] کاری لەش و فیکری تێکەڵ بە یەک بکرێن و تەولید لە ئاستی مرۆڤایەتی و لە کارگە سەربەخۆکاندا بەڕێوەببرێ. زۆربەی ئانارشیستە

کۆمۆنیستەکان بەتایبەت حەزیان دەکرد بەسەر جیابوونەوەی نێوان کاری دەستی و کاری مێشکی، کاری زەینی و کار لەشیدا زاڵبن و ئەوە لەناو بەرن. زۆر بە دووی ریفۆرمی بنەماڵە و ژن و مێردییەوە بوون. کروپۆتکین سوور بوو لەسەر ئەوە کە ئانارشی کۆمۆنیستی بە رزگاری راستەقینەی ژنان لە کاری قورس و دژوار لە بنەماڵەی باوکسالاری و کاری ناوماڵ دەگەن. یەکێک لە کۆششەکانی ئەو بەدیهێنانی ئامێرەکان و دەزگا نێو ماڵییەکان بۆ یارمەتی ژنان لە بەرێوەبردنی کاری ناوماڵ بوو.[96]

دەربارەی پرۆدۆن لەگەڵ روانگەیەکی جیاواز رووبەروو دەبین کە پرەنسیپێکی لە تاکخوازی، کۆمۆنیزم و لیبرالیزم تێکەڵاو کردووە. لەم رووەوە پرۆدۆنیان «لیبرالی لە کۆمەڵگەی پرۆلتێری» باس دەکرد.[97] ئەو لە ماوەی ژیانیدا باوەری گۆرا، بەڵام تاکخوازانی کۆمەڵایەتی هەمیشە ئەویان بە خاوەنی جۆرێک باوەری فدراسیۆنی گرێبەستی نێوان خەڵک دەناسی. کۆمەڵگە لە پلەی یەکەمدا دەبێ لە لایەن قەراردادەکانی نێوان تاکەکان و گروپەکان کە جێی نیاز بە حکوومەت و سیاسەتزانان دەگرن، فۆرم بگرێ، ئەم گروپە فدراڵیانە هەروەها دەبێ دەربارەی پشتگری میللی و داوەری لەمەر کێشەکان دانستان بکەن و پێکبێن. پشتگری لە دەوڵەتی فدراڵی دواتر سەرنجی پرۆدۆنی راکێشا کە هێندێ لە بۆچوونەکانی سەرەتایی ئەو دەچوو. واتای نیشاندراو لە لایەن ئەوەوە لەمەر بانکی ئیعتیباری رووبەروو کە دەوری حەیاتی لە کۆمەڵگەی فدراڵی داهاتوو بەرێوە دەبرد، لە هەموویان بەناوبانگترە. ئەم بانکە دەبێ پارە تایبەتییەکان بڵاو بکاتەوە و بە بەخششی ئیعتیباری بێسوود دەستبەکار بێ هەتا تاکەکان بتوانن بەکار و کەسپەوە سەرقاڵ بن. ئەوەی کە پرۆدۆن لەو نارەزامەندە خاوەنداری تایبەتی و کەسپ و کاری تایبەتی نەبوو بەڵکو «بە دەستهێنانی دەسکەوت لە کار و زەحمەتی ئەم و ئەو لە هێندێ رێی وەک ئیجارە، سوود و چەوسانەوە بوو».[98]

سەندیکالیزمی شۆرشگێر و ئانارکۆسەندیکالیزم هەر دووکیان بزووتنەوەی دژی سیاسی و دژی دەوڵەتی بوون کە لەسەر «هێزی شاراوەی شۆرشگێری

ڕێکخراوەی ئابووری چینی کرێکار، بەتایبەت یەکێتی مەدەنی و یەکێتی پیشەسازی تەئکیدیان دەکرد».[٩٩] بە شێوەی گشتی سەندیکالیزم باوەڕی بە دیموکراسی پەرلەمانی نەبوو و هەمو جۆری ڕێکخراوەی دەوڵەت چ سۆسیالیستی و چ سەرمایەداری، ڕەتدەکردەوە. لە بریتانیا بە یەک رادە ڤینی لە حزبی کرێکار و لیبرالیزم دیموکراتیکی کۆمەڵایەتی و یەکێتییە مەدەنییەکان بوو. ئابووری بازاڕی بە رادەی ئابووری دەستووری کۆکراوە و پیشە خۆماڵیکراوەکان جێی ناڕەزامەندی بوو.[١٠٠] سەندیکالیزمی بریتانیایی لە ناخەوە لەگەڵ واژەگەلی تەبا و رەبای لیبرالی نوێ لە ساڵەکانی ١٩١٤ـ١٩٠٦ دژایەتیان بوو. ئەو جۆرە کە نووسەرێک گوتوویە، سەندیکالیستەکان ستوونی سەرەتایی دەوڵەتی تەبا هەر تەنیا گەلالە گیراوە بە مەبەستی بالاچوونی کارکردی پیشەسازی و سیستەمی کۆمەڵایەتی» دەزانران.[١٠١]

بە بۆچوونی سەندیکالیزم و ئانارکۆسەندیکالیزم، هۆکارانی سەرەکی ئابووری گروپە بەرهەمهێنەرەکانی چینی کرێکار بوون نەکبەکارهێنەرەکان. ئەم تەولیدکارانە دەبێ هەم دەوڵەت و هەم سیستەمی سەرمایەداری «بەهەولی راستەوخۆ»ی شۆڕشگێڕی بڕووخێنن. بۆ ئەم دەستبەکاربوونە پاڵپشتی بە دەمارگرژی تەواو ڕەوا بوو. ژۆرژ سورل لە کتێبی تێڕامانێک لەمەڕ دەمارگرژی بەم ناوەڕۆکە تایبەتە، زۆر کاری لەسەر کردەوە. یەکێتییەکان نەک هەر وەک ئامێرەکانی ئەم دەسپێکە راستەوخۆیە شۆڕشگێڕییە دەدرانە قەڵەم، بەڵکو لەگەڵ ئەوەدا، کاکڵی کۆمەڵگەی فدراڵی دژە کۆکراوەی داهاتوو بوون. کرێکارانی هەر ئاقارێک دەبوو ببنە ئەندامی یەکێتییەک، ئەو دەم یەکێتییەکان دەبوو لە کارتێلێکی (گرێبەست) ناوەندیدا یان بورس «جێی کڕین و فرۆشی ئەوراقی بەبایەخ» یەک بگرن. ئەم بوورسە ئەرکی پڕۆپاگەندە، فێرکردن و ئامادەکردنی کرێکاران بۆ بەدەستهێنانی کۆنترۆلی ژیانی خۆیان بە ئەستۆیانەوە بوو. کارتێلەکانی کرێکاری لە ئاقارێک بە شێوەی یەکێتی یان فدراڵی کۆدەبوونەوە و پاشان جۆرێک فدراسیۆنی میللیان پێکدەهێنا. ئەم یەکێتییە مەزنە پیشەسازیانە نەک هەر بنەڕەتی ڕاپەڕین بەڵکو بناخەی کۆمەڵگەی داهاتوو دێننەدی. سەندیکالیستەکان ئەگەرچی لە روانگەی لەبێخ

نەهاتوو و رۆشنبیرخوازی بورژوایی بێزاربوون، بەلام لەسەر خۆ فێربوونی چینی کرێکار تەئکیدی زۆریان دەکرد. ئەمە تا رادەیەک وێچووی بووسی کاری پلۆتییە لە فەرانسا، ئەنجوومەنی زانستییەکان، ئەنجوومەنی فێرکردنی سەندیکالیستی پیشەسازی و کالجی مەرکەزی کار لە بریتانیا بوو.[١٠٢]

لە روانگەی ئانارشیستییەوە ئاشتکردنەوەی رێکخراوەی دەسەلات لەگەل ئازادی سەربەخۆیی تاک گرفتێکی گەورەیە. ئەگەر دەسەلاتی سیاسی هەلگری مافی دەسەلاتداریە و پێرەوانی ئەم دەسەلاتە مافی هەلبژاردنی بەرێوەبەرن یان بەرێوە نەبردنیان نییە، کەواتە وادێتە بەرچاو کە ئازادی رەتکراوەتەوە. ئەم ئاستەنگی و گرفتە تایبەتییە بۆ ئانارشیستە کۆمۆنیستەکان و کۆخوازی بووە کە بابەتی نیاز و حەز بە شێوەیەک لەگەل جەماوەر و دەسەلات رووبەڕووبوونەتەوە. تاکخواز لەگەل ئەم گرفتە بەم جۆرە راستەوخۆ رووبەڕوو نابێتەوە، بەلکو بە ساکاری حاشا لە پێوەندی ئەو لەو دەکا و دوور دەکەوێتەوە.

رێگای هەلسوکەوت لەگەل ئەم گرفتە کەلک وەرگرتن لە واتای دێموکڕاسییە، بڕیار دەربارەی سەربەخۆ بوون تاک بەرەو هەرێمی گشتی رادەکێشێ. لەبەر ئەمە، دەسەلات لە ویستی خەلکەوە هەلدەقولێ. بە بوونی ئەمە لەم رێنوێنیانەشدا مەسەلەیەک دێتە ئاراوە. پێشەکی ئەو جۆرە کە توێژەرێک لەم دواییانەدا گوتوویە: «پێوەندی نێوان روانگەی ئانارشیزم و روانگەی دێموکراتیک هەمیشە شاراوە بوە».[١٠٣] بە بوونی هۆگری ئاشکرا سەبارەت بە مودێلێکی هاوبەشی دێموکڕاسی، هەموو رێبازەکانی ئانارشیستی لە ناخەوە بە شێوەی گشتی بە هۆکار گەلێکی زۆر سەبارەت بە دێموکڕاسی رەخنەیان بوو. یەکەم، زۆرینەخوازی تەنانەت بۆ ئانارشیستە کۆمۆنیستەکانیش پرمەترسی هاتوونە بەرچاو. زۆرینە رەنگە ئاشکرا هەلوێستگەلێکی نائەخلاقیانە بگرێ. ئەوانە دەتوانن بە شێوەی نهێنی و شاراوە ئازادی تاک سەرکوت بکەن. بێجگەلەوە، حزبە دێموکڕاتیکەکان هەم دەسکاریکراو و هەم بێمودداران، ئەوانەی خاوەن رەئین لەبەر هەرەشەی مەترسی تایبەت. بە بۆچوونی تاکخوازانی ئەمریکایی، رەنگە دێموکڕاسی تەنانەت خاوەنداریێتی

تایبەتیش بێهێز بکا یان لەناوی بەرێ. ئەو جۆرە کە پرۆدۆن لە بوارێکی دیکەدا گوتوویە، کەمێک ئیمکانی هەڵبژاردنی نێوان شایەکی خۆخواز و سەرەڕۆ و دەسەڵاتی خڵەکی سەرەڕۆ بوونی هەیە. هەردووکیان بە شێوەیەکی سەرەڕۆیانە بەسەر تاکدا حکوومەت دەکەن.[١٠٤]

دیموکڕاسی پەرلەمانیش لەبەر هەڕەشەی رەخنەی تایبەتی دایە. بە بۆچوونی پرۆدۆن گۆڕینی هەڵبژاردن و راپرسی گشتی جیاوازیان لەگەڵ یەکدا نییە. هەردووکیان دەتوانن بۆ سەرپۆش لەسەر دانانی کردەوەکانی دەوڵەت بن، بە باوەڕی پرۆدۆن راپرسی گشتی بەواتای سەرەڕۆیی گشتییە. ئانارشیستەکان سیستەمی نوێنەرایەتیان هەمیشە بە درۆزن زانیوە. لەبەر ئەمە، باکونین بە «وێچووی دەسەڵاتی ویستی دەستکرد و فێڵەبازانە خەڵک کە ئەگەر لەگەڵ وێچووی نوێنەرانی خەلک لە پەرلەمانە بە هەڵەبراوەکانی خەڵکی خۆی دەنواند» رەخنەی دەگرت.[١٠٥] لە ئاخردا بە بۆچوون زۆربەی ئانارشیستەکان، دیموکڕاسی پەرلەمانی لەگەڵ سیاسەتەکانی حزبی و دەوڵەتخوازیدا پێوەندی بوو. دیموکڕاسی راستەوخۆی هاوبەشی بەتایبەت پەرلەمانی بوو. وێڕای ئەمە تەنانەت ئەمەش بە گومانەوە چاوی لێ دەکرا.[١٠٦] جارێکی دی ئەگەر و گریمانە ئەمە بوو کە ئازادی تاک بایەخی سەرەکی هەیە کە زۆرینە رەنگە ئەوە لە یەکێتییە هاوبەشییەکاندا بە ساکاری پێشێلی بکەن. بەم هۆیەوە دیموکڕاسی پێویستانە ئیزنی بە ئانارشیستەکان نەدەدا کە مەسەلەی دەسەلات و ئازادی بەرچاو نەگرن.

دوا مەسەلە لە روانگەی ئانارشیستییەوە پێوەندی بە میتۆدی گەیشتن بە رێکخراوەی سیاسی نوێوە دەبێ. بە کردەوە هەموو ئانارشیستەکان بۆ گەیشتن بەم ئامانجە خوازیاری شۆڕش بوون، چ بە شێوەی ئاشتیخوازانە و چ بە شێوەی دەمارگرژی و شەڕخوازانە بوون. جەوهەری شۆڕش هەمیشە گرێدراوە بە گۆڕینی کۆمەڵگەوە. شۆڕشی سیاسی یان ئابووری تەواوکەر نەبوو. دەبێ گۆڕانکارییەک لە شێوەی مامەڵەوە و بینینی کۆمەڵگەدا سەرهەڵدانی بێ. پرۆدۆن و راتبارد بڕوایان بوو کە لە لایەن ئامێری ریفۆرمخوازانە و کار لە دەروونی پێکهاتەی دەوڵەت

ئانارشیزم دەیتوانی بە ئامانجی خۆی بگا. بە بیروبۆچوونی باکونین ئەم فیکرە مایەی بێزاری بوو؛ رووخانی پێکهاتەکانی دەوڵەت ئامانجی بالا و سەرەکی هەرچەشنە گۆڕانێکی پێکدەهێنا. لە لایەکی ترەوە گودوین باوەڕی بە دەسەلاتی بە قەناعەت گەیاندنی مەنتق بوو. ئەم ئەندێشە بە هیچ شێوەیەک لەناو نەچوە. لەراستیدا بە قەناعەت گەیاندنی ئەم و ئەو لە لایەن فێرکردن و پەروەردە و کتێب و چاپەمەنییەوە باشترین رێ بۆ ئانارشیستەکانی ئەمڕۆیە. دۆزی بەدیهێنانی سەرمەشق یان پشتگری و پالپشتی لە جەماوەری جێگریش کێشان و گیرایی هەمیشەیی هەیە. ئەمە تا رادەیەک بە میتۆدە ئاشتیخوازییەکانی ئانارشیستی تۆلستۆی و رێزلێگیراوی ئەو، گاندی وێچوویی هەیە.

لە لایەکی ترەوە ئەو جۆرە کە لە کاریکاتۆرە بەناوبانگەکانی ئانارشیستەکانی سەدەی نۆزدەیەمدا دەردەکەوێ، رێی دەمارگرژیش گیرایی و کشانێکی لە رادەبەدەری بوو. چالاکی دەمارگرژی راستەوخۆی پێشنیاری، شێوەگەلی جۆراوجۆری بوو. لە لایەکی توندوتیژی ئەم بزاڤە خەون و خەیاڵە بە تەوژمەی بە واتای «پڕۆپاگەندەی کردەوە» بوونی بوو کە هەمیشە لەسەر بنەمای بەرەوپێشچوونەکانی تاک بوو و باوەڕی بە بۆمبڕێژی یان کوشت و کوشتار بوو. بە رووبەڕووبوونەی ئەم شێوە لە جەنایەت و رێگریش پشتگری دەکرا. توندوتیژترین لایەنگری گەرایشی دوایی سرگئی نچایف، هاوڕێی باکونین بوو کە تەمەنێکی کورتی بوو. نچایف «لەگەل، یان بێیارمەتی باکونین» بەشی بەناوبانگی بنەڕەتی شۆڕشگێڕی ئامادە کرد کە لایەنگری کردەوە ترۆریستەکان بە شێوەی رێی داهاتوو بوو. کەسانێکی دیکە لە راپەڕینی چەکدارانەی رێخراو لایەنگریان دەکرد، بەلام لەوەی کە بە قەولی بەناوبانگ، ئانارشیستەکان لە کاری رێکخستندا شارەزایەکی باش نین، ئەم فیکرە گرفتێکی زۆری لێکەوتەوە. ئانارشیستەکان هەروەها سەرنجیان دابووە چالاکی مانگرتن. ئەوان بە کردەوە لە مانگرتنەکان لایەنگرانە کەلکیان وەردەگرت، بەلام زۆرتر سەندیکالیستەکان و ئانارکۆسەندیکالیستەکان لایەنگری مانگرتنی گشتی بوون. ئەم کارە دەبووە هۆ کە

کار بـه گشتی راوەسـتێ و لـه کۆتاییدا لەگـەڵ رووخـانی سیـستەمـی سیاسـی و ئـابووری رووبـەڕوو بێتـەوە. ئانارشیـستەکان و ئانارکۆسەندیکالیـستەکات لـە دەروونی پێگەی کار لایەنگری نەفع و خراپکاری بە شێوەی شێوەگەلی بێهێزکردنی سیستەمیش بوون.

له کاکڵی ئانارشیستدا دەمارگرژی زۆرجار به شێوەیەکی تەم لەسـەر و شـاراوە له زۆر جیا کراوەتەوە و هاوێرکراوە. زۆر کردەوەی ناڕەوایه که پۆلیس و دەوڵەت دەیسەپێنن، ئێستا که دەمارگرژی بە هـۆی ئامانجگـەلێک کـه هەیـه کـردەوەی رەوا دەدرێتە قەڵەم؛ میتۆدێک بوو بۆ پاککردنەوەی کۆمەڵـگەی بـورژوایی. لەگـەڵ ئەمـە، ئەم پاککردنەوە له بابەتی ئەمە کە لەغاو و هەوسـاری هێزگـەلێکی بـەردەدا کـه بـێ پێویست بە تەقینەوە و لـە مەترسـی خـستنی گیـانی بێتاوانـان کۆتـایی پێـدەهات و دەیتوانی پڕمەترسی بێ.

دەرەنجام

ئانارشی زۆرتر لە ئیدئۆلۆژییەکانی دیکە گیرۆدەی کێشە بۆچوونییە قووڵ و جۆراوجۆرە تاکتیکییەکانە. بەم حاڵەوە هێشتا کشانێکی راوەستاوی هەیە. هۆی ئەم کارە ئاشکرایە. نەک هەر تەنیا ئەم ئیدئۆلۆژییە هەمیشە خوازیاری ئازادی تاک لە بەرامبەر گشت شێوە پێداگر و سیستەمی وشک و کردەوەی زۆر بووە، شتێک کە لە ناخەوە سەرنجی ئەندێشەی ئەوروپایی لەسەردەمی ریفۆرماتی دینی و تافی رۆشنبیری بەرەو خۆی راکێشاوە، بەڵکو هەمیشە لەگەڵ ژیانی گروپی و بەتایبەت رێکخراوەی دەوڵەت دژایەتی کردووە. ئەم کار عەقڵەن ئانارشیزمی لەگەڵ مەسەلەگەلێکی پڕلەگرێ‌کوێرە رووبەڕوو کردووەوتەوە. لە لایەکەوە ئانارشیزم رازی بە بایەخی تاکخوازیە. بەڵام گێژەڵووکەی مەنتقی تاکخوازی ئەو دەگەیێنێتە سنوورەکانی پووچەڵی، رێبازی خۆخوازی دەروونناسی ئەستیرنر راستبینترین و بە بڕشتترین لایەنی ئەم مەنتقییەیە. ئەگەر تاک بایەخی باڵا و تاقانە داوەرەی بایەخەکانە کەواتە هەر شت باڵاتر لە تاک پێویستانە جێی گومانە. ئانارشیستەکانی دیکە وەک راتبارد، گودوین یان تۆلستۆی هەرگیز مەنتقی بنەمایی تاکخوازیان هەتا دەرەنجامی کۆتایی بەدوویدا ناڕۆن. ئەوان بێ‌پسانەوە بەدووی ئاشتییەوەن. یان بە هۆی عەقڵ، مافە سروشتییەکان و بازاڕەکان یان موعیزەی مەسیح لەسەر کێو.

لە لایەکی دیکەوە ئەو ئانارشیستانەی لایەنگری کۆمەڵگەی هاوبەشی کە لە دووی وردە ریشەی تاک‌باوەڕی دەگەڕێن لە بەرامبەر گرفتێکی دیکە بێسەبری لەخۆ نیشان دەدەن. هێزی شاراوەی بایەخەکان و ئامانجە هاوبەشەکان سەدێک لە رووبەڕووی ئازادییە تاکەکان دروست دەکەن. هەرکە جەماوەرێک فۆرم دەگرێ دێتە بەرچاو کە ئاستەنگیگەلێک لە بەرامبەر تاکەکان سەرهەڵدێنن. لە وەها بارودۆخێکدا ئازادی بەناچار کەم و ئاستەنگ دەبێ. هەڵبەت رێگایەک بۆ دەور لێدانی ئەم گرفتە هەیە. کروپۆتکین باوەڕی بوو کە سورشتی مرۆڤ لەراستیدا بۆ ئەم بارودۆخە کۆمەلایەتییە شوێنگەلێک دەدۆزێتەوە، بە وتەیەکی دی، ئیرادەی ئازاد ناچێتە ناو رێنوێنی و بەڵگەوە. کردەوەی تاک لە باری بیولۆژیکییەوە بەرتەسک و دیارییە.

کەسانێک باوەڕییان هەیە کە ئازادی راستەقینە لە ناخی کۆمەڵگە و بایەخەکانی ئەودا بە حەقیقەت دەگا. ئێستا بیولۆژی کروپۆتکین بە توندی لەرزۆک دێتەبەرچاو و رێنوێنییەکانی ئازادی پۆزەتیڤ ئانارشیستەکانی لایەنگری کۆمەڵگەی هاوبەش لە لایەنگرانی دەوڵەت کە دەوڵەتیان بە هەڵگری ئەم ئازادییە دەزانی، نزیک دەکاتەوە. لە روانگەی ئانارشیستەکانەوە، گرفتی تایبەتی ئازادی تاک لە کۆمەڵگە لە کۆششی ئەوان بۆ لێدوان دەربارەی (تاوان)، (سزا) تەوەزەلی و هەڵەی کۆمەلایەتی دەبینرێ. هێندێ وەلام بۆ ئەم مەسەلانە تا رادەیەک گەوجانەن. هێندێ لە ئانارشیستەکان باوەڕیان هەیە کە دەربارەی جۆرم و هەڵەی کۆمەلایەتی درۆکراوە و لەرادەبەدەر نرخ بەوانە دراوە. ئەم دیاردانە مندالانی دەوڵەتخوازی، سەرمایەداری و سلسلەمەراتبەکانی کۆمەڵگەن. دەکرێ تاکەکان رازی بکرێن و فێر بکرێن، یان لە شێوەی تێکشکان ئەوان لەباری کۆمەلایەتییەوە چاوپۆشیان لێبکرێ یان لە کۆمەڵگە دەرکرێن. ئەگەرچی هێندێ لە رێچارە نشاندراوەکان عەقلانی دێنەبەرچاو، بەلام دژوارە کە باوەڕ بکرێ کە ئەوانە چارەسەری مەسەلە گرێدراوەکان بە جۆرم و هەڵەی کۆمەلایەتی بکا. هەروەها ئاشتکردنەوەی ئەم کردەوە ئانارشیستییە لەگەڵ بایەخی ئازادی دژوارە. وا نایەتە بەرچاو کە بارودۆخێکی جیاواز لە ئارادا هەبێ کە بتوانرێ لەژێر میتۆدی یاسای رەسمیدا ژیان بکرێ؛ لەڕاستیدا ئەوانە دەبوو خراپتر بووبان.

کاتێک ئانارشیستەکان لە کۆمەڵگە ئارمانجییەکانی خۆیان دەدوێن، مەگەر لەو کاتانەی کە باس لە جەماوەری گوندی سەرەتایی و لەناوچوو و نەگونجاو لەگەڵ سەردەم و لەباری زانستی مرۆڤناسییەوە بێهێز و لاواز لە ئارادا بێ، گشت راوێستەکانی ئەنوان جوان و لە بار، بەلام دوور لە زاستی و لەناخەوە وەک حەسرەت دێتە بەرچاو. جگە لە بێهوودە بینینگەلێکی وشکتر و سەیرتری ئانارشیستە تاکخوازەکان، ئانارشیستە کۆمۆنیستەکان، کۆخواز و بەرامبەرخواز دوورنوێنی هەزارەیەک دەکێشنەوە کە هەموو ئێمە لە باشترین کاتی ژیاندا بەڕاستی ئارەزووی ئەوەمان هەیە، بەلام دەزانین کە هیوایەک بۆ گەیشتن بەوە بوونی نییە.

بەشی شەشەم

فـــــاشـــــیزم

وشەی فاشیزم یەکێک لە بەرهەمەکانی ئەم سەدەیە. تۆێژەرێکی پایەبەرزی فاشیزم گوتوویە، تەنانەت لە ۱۹۲۰ «وشەی فاشیزم بۆ هێندێ لە خەڵکی ئەورووپا نامۆ بوو و تەنانەت موسولینی ئەوەی لە گێڕانەوەی واژەناسیدا بەکاربردبوو».[١] هێندێ کۆمەڵناسی سیاسی سەرهەڵدانی دوایی ئەوەیان لە پانتای سیاسی، بە هۆی خوو و رەوشتی ناهەمەلایەنەی بزووتنەوە، زۆر بە نادیار و شاراوەیان زانیوە.[٢]

وشەی فاشیزم لەباری ریشەناسییەوە لە واژەی لاتینی faces بە واتای دەستە تەرک یان چێوی تەڕ [تەرکە درەخت و داردەستی تەڕی بە یەکەوە بەسراو] بە نیشانەی دەسەلاتی یەکگرتوو سەرچاوە دەگرێ کە لە بارەگای کۆنسۆنخانەکانی کۆماری رۆم بە شێوەی سوننەتی دەیانپاراست و دەسەلاتداران ئەوانەیان نیشان دەدا. روون نییە کە ئەم وشە بە هۆی چ پێوەندییکەوە لەگەڵ رۆمی دێرین هەڵبژاردبێ، هەرچەند دواتر فاشیستەکان لەسەر ئەم بابەتە تەئکیدیان کردووە.[٣] سەرەتا ئەم واژە وتای هەستبزوێنی بوو کە گرووپە شۆڕشگێڕەکانی سیسیلی لە ۱۸۲۰ ناوی facei لەخۆیان نابوو. ئەم واژە واتای دەروونی سۆسیالیستی خۆی هەتا ساڵی ۱۹۱٤ پاراست کە لەو سەردەمەدا گرووپەکانی faceio سەرجەم بۆ بەشداری کردن لە جەنگی جیهانی یەکەم بانگهێشت کرد و خۆی بەناوی دژی بێلایەن پەسند کرد. گرووپە پاڵپشتە میللییە کارامەکان بەر لە تێشکانی ئیتالیا لە کاپۆرتۆ، لە ساڵی ۱۹۱۷ش ناوی facei لەخۆ نابوو. بەم جۆرە ئەم وشە پێگەی سۆسیالیستی بەهێزی بوو و دواتر چالاکی ناسیۆنالیستی ناوبراوی پارلەمانی و ناحزبیشی گرتەبەر. موسۆلینی سۆسیالیستی تازەپێگەییو کەوت بە کۆچیلی ئەم چالاکییەوە و پاشان لە ساڵی ۱۹۱۵ بوو بە ئەندامی faceio میلان. پاش جەنگی جیهانی یەکەم، لە ساڵی ۱۹۱۹ موسۆلینی faceio میلان لەژێر ناونیشانی faceio di com_bottimento سەرلەنوێ رێکیخستەوە. تەنانەت موسۆلینی نەبوو کە لە سەرەتادا واژەی فاشیزمی داهێنا و پرۆپاگەندەی بۆ کرد. پاش مارش دیرۆکی رۆم بوو کە فاشیزم خۆی زانیاری بەدەسهێنا و بە تاڵۆکە خۆی کێشایە ناو

لێدوانە سیاسییەکانی ئەوروپا. لەم کەش و هەوا تایبەتییەی پاش ریشە داکوتانی سیستەمی فاشیستی لە ئیتاڵیا لە ١٩٢٢-١٩٢٣ روویدا.

لە توێژینەوەی فاشیزم کۆمەڵێک گرفت لە ئارادا هەیە. لەنێو گشت ئەو ئیدئۆلۆژیانەی کە دەربارەی لێدوانمان کردووە، فاشیزم تاقانە ئیدئۆلۆژییەکە کە بیچمی ناحەزی هەیە. پێچەوانەی ئەوە سەرجەم ئەوروپای ١٩٢٠، جگە لە کۆمۆنیستەکان، ئەوەیان بێزیان دەزانی، ئەم رێبازە زیندووکەرەوەی بیرەوەری قەومقڕان و تەقینەوەی بێسابقەی ئەوروپایە. لە دەیەی ١٩٥٠ بەدوا ئەم بیچمە نیگەتیڤییە بووە بە جنێوێکی ناحەزی سیاسی.

مەسەلەیەکی دیکەی بەسراوە بە پێوەندی نێوان «فاشیزم» و «ناسیۆنال سۆسیالیزم» بە شێوەی یەک ئیدئۆلۆژییە. هەرچەند جیاوازییەکی زۆر لە نێوان ئەم دوو بزاڤەدا هەیە، نزیکایەتی بەگوڕی ئەوان ئەوندەیەکە هەست دەکرێ هەڵقولاوەی سەرچاوەیەکن. مەسەلەیەکی سەرەکی دیکە بێپسانەوە لە لێکدانەوەکانی فاشیزم و ناسیۆناڵ سۆسیالیزمدا دووپات دەبێتەوە، ئەمە راستە کە ئەم ئیدئۆلۆژییە لەگەڵ ناسیۆنالیزمە تایبەتەکان هەم پێوەندی هەیە و هەم دژایەتی. ئەم تایبەتمەندییە میللییە بووەتە هۆی ئاستەنگی قەبووڵ کردنی سازشی جیهانی ئەو، ئەم گرفتە بۆ ئەوانەی کە دەیانویست لە ساڵی ١٩٣٥ «نێونەتەوایەتی فاشستی» پێکبێنن زۆر توندوتیژ بوو. ئەم گرفتە لە سەردەمی پاش ساڵی ١٩٤٥یش بۆ ئەو کەسانەی کە فاشیزمیان بە واژەیەکی تەوسیفی رەوا بۆ سووبردن لە زانستە سیاسییە هاوچەرخەکان یان کاری مێژوونووسی دەزانی. هێشتا لە ئارادا هەیە، دژوار دەتوانێ جیهانی بێ، چونکە ناسیۆنالیزمە تایبەتەکان لە دژایەتی لەگەڵ رووبەڕوو دەبنەوە.

مەسەلەی دیکە دەربارەی پێوەندی نێوان فاشیزم بە شێوەی ئیدئۆلۆژیەک، بزووتنەوە سیاسییەکانی بەسراو بەوەوە و چالاکی فاشیستگەلێک کە ئێستا دەسەڵاتداری بوونی هەیە. ئەم مەسەلەیە لە ئیدئۆلۆژییەکانی دیکەشدا، روودەدا، بەڵام لە فاشیزمدا پێچراوەیی و ئاڵۆزییەکی تایبەتی هەیە.ئەم ئیدئۆلۆژییە لەبارودۆخی خۆهۆشیارانەی خۆیدا دژی ئیدئۆلۆژییە و هەموو کۆششەکانی بۆ

وتاره عەقلانییەکانی بێبایەخ دەداتە قەڵەم. لەبەر ئەمە، ئەو بزاڤانەی بەسراوە بەو و ئەو حکوومەتانەی کە کێشەی فاشیستیان بوو، هەیانە لەباری عەقلانییەوە بە ئاسانی بۆ بەیان و شیکردنەوە نابێ و نایەتە بەرچاو.

ئەو جۆرە کە توێژەرێک گوتوویە: «هێندێ بینەران ئاوێنەی جادوویی وەبیردێننەوە کە هەرکەس، چ لایەنگری حکوومەتێکی چەکداری، چ دیکتاتۆری و چ ئاشتیخوازی توندوتیژی باڵی چەپ، دەتوانێ نزیکایەتی پێشووی خۆی لەودا ببینێ».[4] فاشیزم بواری مابەینی نێوان ئیدئۆلۆژی سیاسی عەقلانی لە لایەک و چەواشەکاری دەرفەتخوازانە لە لایەکی دیکەیە. ئامانجە سیاسییەکانی هەمیشە بەرادەی پێویست بەیانگەرنین. هەرچەند دەتوانین تیشک بخەینەسەر زانیارییەکی زۆر و ئاشکراکەر بن. ئەمە هەتا رادەیەک راستە کە فاشیزم لە سەرەتاوە زۆرتر میتۆد یان تکنیکی بۆ بەدەستهێنانی دەسەڵات بووە کە پاشان باوەڕی ئیدئۆلۆژیکی بۆ ئەو ئامادە کردووە. بەڵام لەگەڵ ئەمەدا، حاڵەتی لایەنبوونی ئیدئۆلۆژی، نابێ ببێتە هۆ کە ئێمە ئەو بە هەند نەگرین یان چاوی لێخافڵ کەین.

لە هەوڵ بۆ دیاریکردنی خوو و رەوشتی ئیدئۆلۆژی دەبێ لەگەڵ گیر و گرفت دەس و پەنجە نەرم کەین. فاشیزم رێبازێکی بەتەواوی وردبین و زۆرجار سەرنجراکێشە. زۆر لە بەیانەکانی ئەو ساویلکانە، سەرزارەکی شاراوە و پڕۆپاگەندە دێنەبەرچاو. بەم حاڵە، ئایا ئێمە هەمیشە چاوەڕوانی لە ئیدئۆلۆژی دەکەین کە رێکوپێک و هاوتەریب و رەواکراو بێ؟ بە جۆرێکی دیکە، ئایا دەکرێ هەمیشە جیاوازی ئاشکرا و هاوکێش لە نێوان ئیدئۆلۆژی و پڕۆپاگەندە دابنرێ؟[5] ئیدئۆلۆژی رەنگە بەشێوەیەکی جۆراوجۆر، لە ساکارترین هەتا پێچراوەترین شێوە خۆبنوێنێ. ئێمە نابێ شتێک بە بۆنەی سەیر و سەمەرە بوون، سادەنوێنی بوون، وردبینبوون یان پڕۆپاگەندە بوون بە هەندێ نەگرین.

گرفتی دیکە گرێخواردوو بە پێوەندی فاشیزم لەگەڵ ئیدئۆلۆژییەکانی دیکەیە. ئەمە پانتایەکی پێچراوەیە کە هەر تەنیا دەتوانی تا رادەیەک هەست بەوە بکەی، لە لایەکەوە، پێوەندییەکی سەیر ئاشکرا لە نێوان سۆسیالیزم، سەندیکالیزم و فاشیزمدا بوونی بووە. نێونانی «ناسیۆنال سۆسیالیزم» لەخۆڕا نەبوو. فاشیستە

سەرەتایەکان لە ئیتالیاش ناوی «سەندیکالیزمی میللی»یان لەخۆیان نابوو. نابێ لە بیری بکەین کە زۆر لە فاشیستەکان، هی وەک موسۆلینی لە ئیتالیا و موزلی لە بریتانیا لە سەرەتادا مەیل و دلبەستییەیی‌گەلێکی سۆسیالیستیان بوو. دلپێوەبوونێکی بەهێزیش لەگەڵ شێوەی پارێزگاری لە فاشیزمدا هەیە. سەرجەم ئەمانە، ئەو جۆرە کە ژیاننامەنووس ئۆزۆلد موزلی نووسیویە: «بۆ مێژوونووس، فاشیزمی وەکو ژانووس دوو رووی هەیە: یەکیان دەڕوانێتە پێش و دڵ و دەروونی سەردەمی رۆشنبیری هەیە و هۆگری کۆنترۆڵی عەقلانی و رێنوێنی ژیانی مرۆڤە؛ رووی دیکەی لە دواوە، دەڕوانێتە خولە ساکارترەکان و سەرەتاییترەکان، ژیانی سەردەمێک کە مرۆڤەکان بۆ زیندوومان لەگەڵ یەکتر شەڕیان دەکرد».[٦] لەباری ئیدئۆلۆژیکەوە فاشیزم نە بەتەواوی خۆی سۆسیالیستی بو و نە سروشتی پارێزگارانە. ئەم ئیلهامە، بەتایبەت لە ساڵەکانی یەکەم سەرهەڵدانی ئەو بووە هۆ کە زۆربەی رۆشنبیران ئەوە بسەلمێنن.

پێگەکانی ئەندێشەی فاشیستی و ناسیۆناڵ سۆسیالیستی

لەمەڕ دوو بابەتی پڕەنسیپی لەم بەشەدا لێدوان دەکەین. بابەتی یەکەم دەربارەی ریشە و مێژووی فاشیزم و ناسیۆناڵ سۆسیالیزمە. بابەتی دووەم لەسەر جۆراوجۆری پێڕەوە زانستییەکان لەمەڕ ئیدئۆلۆژی و بزاڤەوە دەدوێ. ئەم دوو بابەتە بێ پێوەندی لەگەڵ یەک نین، تا رادەیەک لەو رووە کە زۆربەی هەولەکان بۆ تیشک خستنەسەر سروشتی فاشیزم، دوورنوێنەکان و بینینە جۆراوجۆرەکانی لەمەڕ سەرچاوە و مێژوو ئەوەش لەخۆدەگرێ. بۆ ئەوەی کە لێدوان لە چوارچێوەی بەشە هاوپێوارەکان و عەقل بیسەلمێنێ، سەرچاوە و مێژوو هەر تەنیا بە شێوەی سەرەتای بابەتەکان تاوتوێ دەکرێ. سەرنجی سەرەکی ئێمە رووی لە دووەمین بابەتی پڕەنسیپی واتە راستییە جۆراوجۆرەکانە.

چوار خاڵ یان بۆچوون لەمەڕ سەرچاوەی فاشیزم بوونی هەیە. یەکەمیان فاشیزم بە حاڵەتێکی غەریزی و زەینی دەزانێ کە لە هەموو شێوەکانی

ڕێکخراوەی کۆمەڵایەتی لە سەرەتای شارستانییەتە بەرچاو دەکەوێ. ئەم خاڵە بەسەرنجێکی موسبەتترەوە لە لایەن بیرمەندانی فاشیزم خۆیەوە واتە لە لایەن تۆێژەرانی ئاڵمانییەوە کە ناسیۆناڵ سۆسیالیزمیان لەگەڵ «زانیاری جەماوەری» و مێژووی پرەنسیپی باکووری پێکەوەگرێ داوە یان فاشیستە ئیتاڵیایەکان کە ڕوانگەی خۆیان بەستۆتەوە بە ئیمپراتۆری ڕۆمەوە هاتووەتە ئاراوە. بێجگەلەمە، هێندێ شیکاری دەروونناسی ئەم سەدە فاشیزمی لەگەڵ جۆرێک لە پێکهاتەی کەسایەتی تێکەڵیان کردووە، پێکهاتەیەک کە شاراوە و نادیار لە هەموو مرۆڤەکاندا بوونی هەیە. خاڵی دووەم لە بارەی پێگەوە کە بەتایبەت لە فاشیزمی ئیتاڵیادا بەرچاو دەکەوێ، سەرهەڵدانی ئەوە دەبەستنەوە بە بزووتنەوە کەلتوورییەکانی ئەورووپاوە وەکو ڕێنیسانس یان سەردەمی ڕۆشنبیرییەوە. بۆ وێنە ئالفرێد دووروکۆ فاشیستی ئیتاڵیایی، ماکیاڤێلی بە باوکی دامەزرێنەری فاشیزم دەزانی. ڕوکۆ لەسەر ئەو باوەڕە بوو کە «فاشیزم نەک هەر باوەڕکانی خۆی بەڵکو کردارەکانیشی لە ماکیاڤێلی وەرگرتبوو».[٧] ڕوکۆ ناوی وێکۆ و ماتزینیش وەکو کەسایەتییە پلەبەرزەکان دێنێ.

بیر و بۆچوونی سێیەم کە خاڵێکی موئەسیرتر، دەربارەی پێگەیە، فاشیزم و ناسیۆناڵ سۆسیالیزمی بە لایەنگەلێکی بێتەوژمی خۆنواندنی پێچراوەی نیگەتیڤی سەبارەت بە شۆڕشی فەڕانسا لە ئەندێشەی ئەورووپایی دەزانێ. وەڵامی توند و دیاری و ڕەخنەیەکی زۆری لە بیرمەندان و ڕژێمە ئەورووپاییەکان سەبارەت بە گەشەی لیبڕالیزم، یەکسانخوازی، دیموکڕاسی، عەقڵخوازی، بەپیشەسازی بوون و دواتر سۆسیالیزم لە ماوەی سەدەی نۆزدەیەم، بواری سەرهەڵدان و جۆرجۆرەکانی فاشیزمی پێکهێنا. ئەو جۆرە کە تۆێژەرێک وەبیری هێناوەتەوە: «گەشەکردنی فاشیزم... بەتەواوی هەلگری شیکردنەوە نییە مەگەر ئەوەکە ئەو لە بوار و بەستێنی فیکری، ئەخلاقی و کەلتووری ڕەواج لە ئەورووپا لە کۆتایی سەدەی نۆزدەیەمدا چاوی لێ بکەین».[٨] لەم بوارەدا بزاوتە فیکرییە ڕۆمانتیسیزمەکانی ئاڵمانی، ئەندێشەی Völkisch (نەتەوەخوازی)، داروینیزمی کۆمەڵایەتی، ڕوانگەی هەڵبژێراوان، سەندیکالیزم، جووڵانەوەی هەرەوەزی،

حەیاتخوازی و وەکو ئەوانە زۆریان بە شێوەی پرەنسیپی کۆکراوەی ئەم وەڵامە کەوتووەتە بەر لێداون. ئاسەوارێکی وەکو مەسەلەکی فاشیزم نووسراوەی موسۆلینی یان نەبەردی من نووسراوەی هیتلێر دەتوانن لەم لایەنەوە بە ئاسەوارێکی ساویلکانە و دەرەکی لە سوننەتی فیکری و دێرینەتر بزانرێن. برێکی زۆر لە لێکدانەوەی زانستی دەوروبەری ئەم بوارەیە.[9]

دواخال لەمەڕ پێگە، دەیەی ١٩٢٠ە. ئەو چەشنە کە ف. ل. کارستن دەڵێ: «هەتا بەر لەوەی جەنگی جیهانی یەکەم کۆتایی پێبێ لە هیچ شوێنێکی ئەوروپا باسێک لە فاشیزم نەبوو».[10] ئەرنێست نولتە لە کتێبی سێ شێوە فاشیزم کەم تا کورت ئەم روانگەی سەلماندووە. یەکێک لە بەناوبانگترین تۆێژەرانی فاشیزم، هیوتروور راپر دەڵێ:

یەکێک لە روانگە گشتییەکانی فاشیزم بەناوی بەهێزی زاڵ بەسەر ئەوروپادا، دیاردەی تەمەن کورتی ئەوە. مێژوو دەتوانێ بەتەواوەتی ئەوە دیاری بکا. ئەم مێژووە لە ١٩٢٣ـ١٩٢٢ لەگەڵ سەرهەڵدانی حزبی فاشیستی ئیتالیا دەستی پێکرد... لە دەیەی ١٩٣٠ بە پلەی بالای خۆی گەیشت... و لە ١٩٤٥دا، لەگەڵ تێشکانی دوو دیکتاتۆڕ تەمەنی ئەو دوایی پێهات.

تروور راپر حاشا لەوە ناکا کە پێشڕەوانێک بۆ فاشیزم بوونیان بووە. بەڵام لە بابەتی مێژووی گشتی فاشیزمەوە کەسایەتیگەلێکی بەرچاو نەبوون. فاشیزم «لە ئەزموونی تایبەتی بەرەیەک جیاوازی هەڵنەگر» بوو.[12] لەم روانگەوە، فاشیزم ئیدئۆلۆژییەکی نوێ و کەم تەمەن بوو کە جگە لە ساڵەکانی نێوان دوو جەنگ بایەخێکی ئەوتۆی نەبوو یان کەم بایەخ بووە. ئەزموونەکان و میراتەکانی جەنگی جیهانی یەکەم، ئاسەواری بڕیارنامەی ڤێرسای، رووخانی ئابووری گەورەی جیهانی، رووخان و تێکڕمانی کۆماری وایمار تاقانە زنجیرەی کارەساتەکان دەدرێنە قەڵەم.

ئێستا بە دووەمین بابەتی ئەم بەشە واتە جۆراوجۆری شیکردنەوە و ئاشکرا کردنی زانستییەکانی فاشیزم دەگەین کە زۆربەی ئەم روونکردنەوانە سوودێکی کە ئەوتۆیان بۆ دۆزە سیاسیەکان نەبووە. لەراستیدا باشترە لێرەدا بوترێ کە

زۆرینەی هەواڵە بەرەواجەکان لەمەڕ فاشیزم جیا لە ئیدئۆلۆژیکی بوون. هەر ئەم ڕوانگە جیا لە ئیدئۆلۆژیکیانە ئێستا تاو توێ دەکەین. لە هێندێ شوێندا ڕوون کردنەوەی غەیرەئیدئۆلۆژیکی شارەزایانە پێڕو دەکرێ، چونکە ئیدئۆلۆژی یارمەتییەکی ئەوتۆ بە دەرکی جەوهەری فاشیزم ناکا. ئیدئۆلۆژی بە شێوەی شتێکی پارچەپارچەکراو، چنینەوە و سەیر چاوی لێ دەکرێ یان وێچووی شتێک کە کەڵکی نەماوە. لەم بارەوە زۆرتری لەسەر ناڕۆین. هەرچەند پێویستە ئەم بۆچوونە غەیرەئیدئۆلۆژیکییە جیاوازانە ڕابگەیێنرێن هەتا ڕاپۆرتێکی تەواو لە فاشیزم بخرێتە بەردەست، بەشی هەرە زۆری لێدوان لەم بەشەدا کەمتر لە خودی ئیدئۆلۆژی نییە. لەگەڵ ئەوەی کە ڕازی بووین فاشیزم لایەنی ئابووری، سیاسی و تەنانەت خەسارناسی هەیە. هێشتا لەسەر ئەو باوەڕەین کە ئەم دۆزانە و ئەم بایەخانە دەبێ لێکۆڵینەوەی لەسەر بکرێ. نابێ ئەوانەی وەکو شتگەلێکی پووچەڵ و بێبایەخ وەلابنرێن، چونکە زۆربەیان بە یەکەوە دەستێوەردان دەکەن و تێکەڵاوییەکی نزیکیان لەگەڵ گشت ئیدئۆلۆژیکاندا هەیە. ڕاڤەکردنە غەیرەئیدئۆلۆژییەکان دەکرێ لە نێو پێنج وتاری سەرەکیدا بخرێتە بەرباس و لێدوان: مارکسیستی، دەروونناسی، ئایینی و ئەخلاقی، مێژوویی و کۆمەڵناسی لە کۆتاییدا سیاسی.

بەبرەوترین و گشتی پەسندترین بەیان لەمەڕ سەردەمی دەیەی ١٩٣٠، بەیانی مارکسیست بوو، لەگەڵ ئەمەدا لەم بەیانەدا هیچ شتێکی تاقانە و یەکپارچە بوونی نەبوو. بە بۆچوونی مارکسیسم بوونی فاشیزم لە لایەنی یاساکانی ئابووری یان مەنتقی سەرمایەدارییەوە هەڵگری ئاشکرا کردن بوو. بە شێوەی گشتی، فاشیزم بەشێک لە ئاڵۆزی سەرمایەداری تایبەتمەندخواز دەدرایە قەڵەم.[١٣] هەر ئەو جۆرەکە هێربێرت مارکووزە ڕێنوێنی دەکا: «ڕیشەکانی فاشیزم دەبێ لە نێو ناڕەزامەندییەکانی نێوان تایبەتمەندی پیشەسازی ڕووبە گەشە و سیستەمی دێموکراتیک لە دووی بگەڕێی».[١٤] بەگشتی ڕێنوێنی ئەمە بوو: سەرمایەداری تایبەتمەند بۆ ئەوەی کە دەرفەتی مانەوە بە دەستبێنێ ناچارە دژایەتی چینی دێموکراتیک و کرێکار پووچەڵ کاتەوە. هەروەها نەهادە دێموکراتیکەکانی حاڵی

حازر ئیتر ناتوانن وەکو دەستە ئاونگێک لە خزمەتی سەرمایەداریدا بن؛ راستی ئەوەیە کە بە دیموکراتیک کردنی هەمەلایەنە هەڕەشەیەک بوو بۆ سەرمایەداری. سەیر لێرە دایە کە لیبراڵ کلاسیکەکانی وەکو فۆن هایکیش هێستا هەر ئەو باوەڕەیان هەیە. بەم شێوە، بۆ ئەوەی بەرهەمهێنان بەردەوام بێ و بەرژەوەندی بپارێزێ، ترساندن و تیرۆری سەرەڕۆیانە دەبێ بنەمایی بکرێ. فاشیزم لە قۆناخی تایبەتی لە تەکامولی سەرمایەداری، ئامێری سەرمایەداری تایبەتخواز دەدرایە قەڵەم. لەم نەزمە بە سوودی پیشە و کارە مەزنەکان، بانکداران و سەرمایەدارانی ماڵی بۆ سەرکوتکردنی چینی کرێکار کەڵک وەردەگیرا. لەبەر ئەمە، فاشیزم لە بارەی پێوەندی عیللەت و مەعلوولییەوە گرێبەستی ئابوورییەکانی سەرمایەداری بوو.

هێندێ رێنوێنیان دەکرد کە فاشیزم هەر تەنیا هۆکاری تایبەتی سەرمایەداری مالیە نەک پێویستانە سەرمایەداری پیشەسازی و وەرزێڕی. ئەم روانگە ئەوەڵییە لەمەڕ فاشیزم لە پێناسەی ساڵی ۱۹۳۳ کومینتێرن لە فاشیزمدا جێی کراوەتەوە و ئەوە «دیکتاتۆری و تیرۆریستی کۆنەپەرستانەترین، شۆڤینیستیترین و ئیمپریالیستیترین پرەنسیپی سەرمایەی ماڵی» دەداتە قەڵەم.[15] ئەم و ئەو فاشیستەکانیان بە گروپێکی زەربەتی سەرمایەداری پیشەسازی خاوەن کارخانەی دژی کومۆنیستەکان و یەکێتییە سنفییەکان دەزانی. هێندێ لە مارکسیستەکانیش رێنوێنییەکانی مارکسیسیان لە کتێبی هەژدەیەمین برومێردا لەم بارەوە بە راستیان زانیوە، فاشیزمیان بە شێوەی جۆرێک لە بناپارتیزم یان قەیسەریزم سەیر دەکرد کە بە بۆنەی ئەو گروپە ناوبراوە کێشەی پەرلەمانییە بەرژەوەندی نێوان سەرمایەی ماڵی و سەرمایەی پیشەسازی بەهرەمەند دەبوو و خۆی هەوساری دەوڵەتی بە دەستەوە دەگرت. فاشیزم لەم واتادا ئامێری دەستی چینێکی تایبەت نەبوو.

ئانتۆنیۆ گرامشی لەگەڵ ئەوەی کە هاودەنگیشە لەگەڵ روانگەی قەیسەریزم، یەکەم نووسەری مارکسیستی بوو کە وەبیری هێناوە ئیدئۆلۆژی فاشیزم هێزێکی ماددی بووە. بە بۆچوونی ئەو فاشیزم لەگەڵ زۆربەی ئیدەئاڵەکان و

ئارەزووەکانی جەماوەر سازگاری بوو. لەبەر ئەمە ناکرێ بە ئاسانی چاوپۆشی لە ڕێبەرایەتی ئیدئۆلۆژیکی فاشیزم بکرێ و ئەوە بخرێتە پشتگوێ. بە بۆچوونی گرامشی دەبوایە لەگەڵ فاشیزم بە شێوەی کۆیەک لە دۆزەکان بێجگەلەوە بە شێوەی دەستپێکی ئابووری و سیاسی خەبات بکرابایە. قبووڵ نەکردن و بەرچاو نەگرتنی فاشیزم بە ناوی دیاردەیەکی پووچەڵ زۆر ساکار بوو، بەڵام دروست نەبوو. ئەمە لەخۆڕانەبوو کە گرامشی لە کتێبی یادداشتەکانی زیندان بە وردی و بەشبەشکردنێکی زۆر تاوتوێکراو سەرقاڵی کاری تەولید و پاراستنی ڕێبەرایەتی دەبێ. پالمێر و تۆلیاتی دوو دۆستی گرامشی و لە بناخە دامەزرێنەرانی حزبی کۆمۆنیستی ئیتاڵیاش بوون، دەسەڵاتی فاشیزمیان لە یەکگرتوویی، یەکپارچەیی و بەسیجی سەرکەوتوی جەماوەریان وەبیردێناوە. لە ڕاستیدا ئەم کارە سەلماندرا بوو کە فاشیزم لە کاتی ئاڵۆزیدا باشتر لە لیبراڵیزم یان سۆسیالیزم دەتوانن جەماوەر کۆکەنەوە. تۆلماتی ڕەنگە یەکەم کەسێک بووبێ کە لە بایەخی بۆچوونی گرامشی لەواتای ڕێبەرایەتی گەیشتبوو. لەگەڵ ئەمەشدا، بزاوتی پڕەنسیپی ڕێبازی مارکسیزم لە دەیەی ۱۹۳۰دا نەیدەتوانی ئەم فیکرە قبوول بکا کە بزاڤی سیاسی باڵی ڕاستی توندوتیژ لە دزەیەکی زۆرتر لەسەر زانیاری جەماوەر بەهرە وەردەگرێ.

لە ڕاوێستەی مارکسیزمدا گرفتگەلێکی زۆر لە ئارادا هەیە. جگە لە نەبوونی یەکگرتووییگەلێک کە لە دەروونی مارکسیزم خۆیدا لە شیکردنەوە ئەم یەکە هەیە، ئەم پرسیارە بێ وەڵام ماوەتەوە کە هەڵوێستی دژی سەرمایەداری فاشیزم لەکوێ سەرچاوەی دەگرت و هۆی ئەوە چ بوو؟ بێجگەلەمە، زۆر لە کارەکان کە لە سەردەمی فاشیستەکان و لە ئیتاڵیا و لە خولی دەسەڵاتداری ناسیۆناڵ سۆسیالیزم لە ئەڵمان بەڕێوەچوو هەر تەنیا پێوارەکانی سەرمایەداری هاوکێش نییە. بێجگەلەمەش، چۆنە کە فاشیزم هەم توانیویە لە وڵاتە دژەسەرمایەدارییەکان «یان لانیکەم لەگەڵ سەرمایەداری ئاستی زۆر خوارەوە» وەکو ئیتاڵیا یان مەجارستانی بە دەسەڵات بگا و هەم لە کۆمەڵگە هەرە پیشەسازییەکانی وەک ئاڵمان، بەڵام لە وڵاتێکی وەک بریتانیا سەری هەڵنەداوە؟ ئەگەر پێوەندییەکی

چارەنووسساز و زۆرییەکی روون شەفاف لە نێوان سەرمایەداری و فاشیزمدا بوونی هەیە، چۆن دەکرێ ئەوە لەگەڵ شانۆی ناوبراو بەراورد بکرێ؟ هەروەها مەعلووم نییە کە سەرمایەدارانی خاوەن کارخانە و پیشەسازی و ماڵی بێپسانەوە ماڵییەوە فاشیزمیان پشتگری کردبێ.[16] جگە لەمە ئەو جۆرکە هێندێ لە نووسەرانی مارکسیست گوتویانە پێوەندییەکی نەگۆڕ لە نێوان فاشیزم و چینە تایبەتییەکان لە ئارادا نییە.[17] زۆرجار لەمەڕ پێوەندی ئامێری چینەکان و دەسەڵاتی سیاسی، لکەیەکی کوێری بەلای هێندێ لە مارکسیستەکانەوە هەیە.

باسکردنی دژە ئیدئۆلۆژیکی دووەم لەمەڕ فاشیزم لەسەر دەروونناسی فاشیستەکان تەئکید دەکا. تێزی سەرەکی بەیانی دەروونناسی، بە کەم و زیاد کردنێکی زۆر وردبینانەوە، ئەمەیە کە فاشیزم بەپێی شێوەی تایبەت و بنەڕەتی کەسایەتی وە یان بۆشایی کەسایەتی پێویستی بە شیکردنەوە هەیە. هۆکارە چارەنووسسازەکانی ئیدئۆلۆژیکی یان مێژوویی فاشیزم سەبارەت بەتایبەتمەندییەکانی کەسایەتی لە پلەی دووەمی بایەخدا وەستاون. وەکو رێنوێنی مارکسیستی لێرەشدا جۆراوجۆرەکانی مومکین زۆر دێنەبەرچاو. هێندێ فاشیزم تەنیا سەرنج دەدەنە روانگە دەروونناسییەکانی فرۆید، یۆنگی و رێبازە دەروونناسەکانیتر، کەلک وەرگرتنی تایبەت لەم پێڕەوە لە ئەسەری مێژووە بوەتە هۆی سەرهەڵدانی سیفەتی «دەروون ناسی مێژوویی». هێندێ کەس لەسەر تایبەتمەندی دەروونناسی هێندێ لە چینەکان، بەتایبەت بێ بەشبوانی دوای جەنگی جیهانی یەکەم تەئکید دەکەن. دەرەنجام، کۆمەڵێک لە مارکسیستەکانی رێبازی فرانکفۆرت وەکو ئێریش فرۆم، تیئۆدۆر، ئادۆرنۆ و ویلهێلم رایش تێدەکۆشن هەتا وێڕای پێکەوە گرێدانی مارکس و فرۆید لە نێوانی بەیانی ئابووری و دەروونناسی پردێک هەڵبەستن.

لە روانگەی دەروونناسی مێژووییەوە، منداڵی فاشیستەکانە کە پێکهاتەی ناخی باوەڕەکانی دوایی ئەوان پێکدێنێ. هێندێ لە شێوە گۆشەنشینی، ئاوارەیی و دوورکەوتەیی کە زۆربەیان دەگەڕێنەوە بۆ خولی منداڵی، لە تایبەتمەندی تایبەتی کەسایەتییەکانی فاشیست زانراون. سەرکوت و گەڕانەوەی بەرەودوای هەستی

ڕەگەزی سەرەتایی لە بنەماڵە سەرەڕۆکان و خودڕەئی «سەرکوتی ڕەگەزی»، بێبەش لە داهێنان، باوەڕی دواکەوتوانە، ترس لە یەختەیی لە تاکێ نێرینە، دەتوانێ سەر لە هەستێکی بێدەسەڵاتی، تاوان و خۆبە کەمزانی دەربێنێ. ئەمە بەش بە حاڵی خۆی هی سەرهەڵدانی دەمارگرژی و دەم شڕی و سادومازوخیسم [یان ئازاردانی ئەم و ئەو ـ خۆئازاری] دەبێ کە دەتوانێ بە شێوەی سیاسی لە دنیای خەیاڵە سەیر و سەمەرەکانی فاشیستی سەرهەڵدا. ئەریک ئەریکسۆن دەروونناس دەربارەی منداڵی هیتلێر دەڵێ: «ئێستا و دیسان مێژوو ئیزنی بە پیاوێک داوە هەتا زیندەخەوەکانی نەتەوەیی لەگەڵ ڕۆئیای خۆماڵی و تایبەتییەکانی خۆی لە یەکدا بهۆنێتەوە».[18] ریچارد کۆنیگسبێرگ لە کتێبی ئیدئۆلۆژی هیتلێر موتالایەک لە کۆمەڵناسی دەروونناسانەش باس دەکا کە ئیدئۆلۆژی هیتلێر «ئامێرێکی خستەبەردەم هەتا زیندەخەوەکانیشی لەئاستێکی ڕاستەقینەی کۆمەڵایەتیدا بەیان و خاڵی بکا».[19]

ویلهێلم ڕایش لە کتێبی دەروونناسی جەماوەری فاشیزم (١٩٧٥) هەروەها فاشیزم بە بەرهەمی سەرکوتی هەستە جینسییەکانی سەردەمی منداڵی و مێرمنداڵی دەزانی. لەم واتادا هەموو مرۆڤەکان بە شێوەی شاراوە فاشیزمن. فاشیزم ڕەنگدانەوەی سیاسی سروشتی مرۆڤی مامناوەندی بوو کە لە کەش و هەوایەکی دیاریکراوەدا خۆی نواند. لەگەڵ تورەمە، نەتەوە یان حزبەکانی نەیتوانی کردەوەیەک لە خۆی نیشان بدا. لە حاڵێکدا مارکس بۆ ئازادی، خەڵک بە شۆڕشی کۆمەڵایەتی و ئابووری بانگهێشت دەکا، ڕایش بۆ شۆڕشی ڕەگەزی بانگەوازی دەکرد. لەم ڕووەوە ئەندێشەکانی ئەوبەرەو پلەگەلێکی ئازادی ڕەگەزی بۆ دووری کردن لە زینییەتی دەسەڵاتخواز هێنائاراوە.[20] چینی مامناوەندی مایل بە خوارەوە کە لەگەڵ خۆبێگانە، لەخۆبێزار. لە دەسدانی هێمنایەتی لە خولی پێش جەنگی جیهانی یەکەمەوە ئازاری دەدا، تایبەتمەندییەکانی سروشتی کەس ئازاری و خۆئازاری لە خۆیدا پەروەردە کرد کە بەرهەمی ئەوە سەرهەڵدانی کەسایەتی سەرەڕۆی لێکەوتەوە. ئۆئێل ئوسولیان ئەم کەسایەتییە دەسەڵاتخوازەی بەم جۆرە خولاسە کردووەتەوە:

بوونەوەرێکی غەزەبلێگیراو لە دەروونەوە سەر لە بەرددراوی بێبەشکراوی رەگەزی و لەدەرەوە گرفتار و گیرۆدەی سیستەمی بێبەزەیی ئابووری سەرمایەداری، هەمیشە لەبەر هەرەشەی باری قورسی ئازادییەکدایە کە هیچ سوودێکی بەراستی ناتوانێ لەو بەرێ... لە هەولێکی نائومێدانە دایە بۆ دەرباز بوون لە نەهامەتی خۆی، لە توندوتیژیگەری سیاسی پێشوازی دەکا.

لاوازی رێرەوی دەروونناسی لە کەمبوونی بەڵگە لەمەڕ مندالی فاشیستە سەرەکییەکانی وەک هیتلێر سەرچاوە دەگرێ. بە وتەگەلێکی کەسێکی ناتەواو و دەست و پێشکاو و لە رادەبەدەر باوەڕی پێکراوە. هەروەها دەربارەی «زانستی»بوونی رێرەوی لێکدانەوەی دەروونی گومان لە ئارادا هەیە. بێجگە لەمە دژوارە کە بزانین ئەم جۆرە موتالانە چەند دەتوانن بۆ روونکردنەوەی پشتگری جەماوەر لە فاشیزم یان بە ئەندام بوونی کۆمەڵ کۆمەڵ خەڵک لە گروپە فاشیستەکاندا کەلکیان لێ وەربگیرێ. و دەرەنجام، ئەگەر بینینی دەروونناسی راستە، کەواتە هەموو ئێمەدەبێ ببین بە دەروونناس، چونکە گشت مێژوو و سیاسەت کە گریمانەیەکی بە قەناعەتگەیێنی تایبەت دەربارەی ئەوانە لە ئارادا نییە دەبێ بەیان بکرێ.

سێیەمین روونکردنەوەی غەیرەئیدئۆلۆژیکیش پێوەند بە کۆتاییەکانی دەیەی ١٩٣٠وە بوو، هەرچەند هێندێ لە بەشەکانی ئەو ئێستاش بوونی هەیە. دۆزە سەرەکییەکان ئەمە بوو کە فاشیزم لایەنێک یان نیشانەگەلێکی نەخۆشی یان ئاڵۆزی ئەخلاقی و مەزەبی لە شارستانییەتی رۆژئاوایە.[٢٢] ئەم بینینە بۆ تاوتوێ کردنی ناوەرۆکی ئیدئۆلۆژیکی زۆرتر ئامادە بوو، ئەگەرچی ئەم زەوقە لە ئارادا بوو کە کردەوەی فاشیزم هەلقولاوە لە هۆکاری مەزەبی یان ئەخلاقی قووڵتر بزانێ. لە کۆتایی دەیەی ١٩٣٠ و سەرەتای دەیەی ١٩٤٠ فیلسووفانێکی وەکو بندتوو کرۆچە و ر. گ. کالینگ وود فاشیزمیان بە خوێندنەوەی نیگەتیڤی و حاشاکەری ئازادی مرۆڤ دەزانی. بە بۆچوونی کرۆچە، فاشیزم هۆی گەندەڵی سوننەتی ئازادی لە ئیتالیا بوو. ئەو باوەڕی وابوو کە «دەسەلاتە سەرەڕۆکان هەر تەنیا لە نێو خەڵکانێکی دواکەوتوودا دەوام دێنن».[٢٣] لە بریتانیا، کالینگ

وودیش فاشیزمی بە شێوەیەکی نوێ لە وەحشی و هێمایەک لە بێباوەڕی بە ئازادی و ئازادیخوازی دەزانی. بە بیر و بۆچوونی ئەو ئازادی «دەرمانی ئیمانی مەسیحییەت»بووە. وەحشیگەری و کوفر و نکولی لە دین کردنی فاشیزم و ناسیۆناڵ سۆسیالیزم گشت سوننەتی مەسیحی بۆ گۆڕەپانی خەبات دەخوازی.[٢٤] نووسەرەکانی دیکەش باوەڕێکی ئەوتۆیان راگەیاندووە. یەکێک لە یەکەمین شیکارانی رەخنەگری ئەڵمانی ناسیۆناڵ سۆسیالیزمی بە شێوەیەک لە نیهیلیزمی ناخی کەلتووری و ئەخلاقی دەدایە قەڵەم.[٢٥]

فاشیزم هەروەها لایەنێک لە بزاڤی «مەرگی خودا» لە ئەندێشەی ئەورووپایی دەناسرا کە مێژووی ئەوە دەگەڕایەوە بۆ ئاسەوارەکانی فریدریش نیچە بێهێزییەکی گشتی باوەڕە مەزهەبییەکان و بایەخە پلە بەرزەکان. نووسەرانی کاتۆلیک وەکو ژاک مارتین لەم رێڕەوە پێڕەوی دەکرد و فاشیزمی بە بیچمێک لە «یەکگرتوویی وجوودی شەیتانی» کافرانە ئەدایە قەڵەم.[٢٦] توێژەرانی دوایی وەکو رابێرت پۆیس هەر بەم جۆرە رێنوێنیان کردووە. پۆیس لێکی دەداتەوە کە «نازیسم بە بڕشتترین راپەڕین دژی سوننەتی جوولەکە و مەسیحی بوو». و «لە کۆششەکانیدا بۆ جێگرکردنی چاوکراوانە بەجێی شێوەکانی جوولەکە و مەسیحی تاقانە بوو».[٢٧] هەموو نووسەران، وەکو گ. ل. مووس، فریتس ئەشترن و پ. ج. پولزر فاشیزم و بەتایبەت ناسیۆناڵ سۆسیالیزمیان بە خاوەنی ریشەگەلێکی قووڵ لە نەخۆشی کەلتووری زانیوە.[٢٨]

هێندێ لە توێژەران ئەم را و بۆچوونە ناسەلمێنن و لەسەر ئەو باوەڕەن کە بەڵگەیەکی کەم لە تەئید و سەلماندنی ئەو لەبەر دەسا هەیە و هەر تاقە هەودایەکی تاوتوێ گەلی گشت لایەنەکراو و لەمەڕ نزمبوونەوەی ئەخلاقی یان ناهومێدی کەلتووری بوونی هەیە.[٢٩] ئەم جۆرە حوکمانە هێندە لێبڕاوانە نییە. ئێستا لێکۆڵەرانێکی فرە لەم شیکردنەوە زانستیانە پشتگری دەکەن کە لە زۆرتری ئەوانە راپۆرتگەلی مارکسیستی یان دەروونناسی هەستی پێکراوە.

چوارەمین روونکردنەوە و ئاشکرا کردن لەسەر بواری مێژوویی و کۆمەڵناسی تەئکید دەکا. کێشەی سەرەکی ئەمە بوو کە فاشیزم بەرهەمی پەرەگرتنی

کوتوپڕی نوێسازی یان زۆرجار شێوەی تایبەتی بە پیشەسازی بوون لە هێندێ کۆمەڵگە بووە. ئامانج لەم موتالانە بە دەستهێنانی خاڵە بەرزەکانی ئاماری و ئابووری ئەزموونیتر لەمەڕ فاشیزم بوو. ئا. ف. ئۆرگانسکی و دواتر بارینگتۆن مور، لە سەرەتادا باوەڕیان بەم خەتتە فیکرییە بوو.[30] گشت کۆمەڵگە سوننەتییەکان لەسەرانسەری سەدەی نۆزدە و بیست لەبەر هەڕەشەی ئاڵوگۆڕی وەکو بە پیشەسازی بوونی بە تاڵووکە، ژیواری ژیاری، شەرعی بوون و عەقلانی بووندا بوون. ڕێوشوێنێکی جۆراوجۆر بۆ مودێڕنیتە کردن گیراوەتەوە بەر و فاشیزم یەکێک لەو ڕێگا مومکینە بووە. لەگەڵ ئەمە، لە بەراورد کردن لەگەڵ ئەڵمانیا، بە پیشەسازی بوون و مودێڕن بوون دێرتر هاتە سەر و کاری ئیتاڵیا. ئەم کارە گرفتێکی کوت و پڕی لێکەوتەوە. ئەگەر ئەڵمان لە دەیەی ١٩٢٠ لە ئاستێکی باڵای پیشەسازیدا بایە و ئیتاڵیا نەدەبوو، کەواتە لەسەر بنەمای پێوارەکانی مودێڕنی کۆمەڵایەتی ـ ئابووری، ئەو جۆرەکە نووسەرێک دەنووسێ: «فاشیزمی ئیتالیا و نازیسم هەردوو لە وتارێک کەوتوونەتەوە».[31] ئەگەر فاشیزم پێوەندییەکی نزیکی لەگەڵ تازەبوونەوەی بە پەلە و بە پیشەسازی بوون هەیە، کەواتە ڕواڵەتەن ناکرێ روون بێتەوە کە لە ئیتالیا و ئەڵمانیا چی رووی داوە. کەوایە ئەم جۆرە راپۆرتانە لە ناخەوە دڵتەنگی بەدی دێنێ.[32]

سەرهەودایەک ئاشکرا کردنی کۆتایی، لەبنەڕەتدا «سیاسی»ن. لێرەدا وشەی «سیاسی» لەگەڵ ئاسانکاری و بێدیققەتی بەکاربراوە.[33] ئەم ئاشکرا کردنە تا رادەیەک بەرامبەر بواری بوونی ئاڵۆزی لە دێموکڕاسی پەرلەمانیدا هاتووەتە ئاراوە. یەکێک لە ڕێنوێنییە سەرەکییەکانی فاشیستەکان ئەمە بوو کە دێموکڕاسی پەرلەمانی تووشی تێکشکان بووە. سوننەتیترین بەیانی سیاسی لە فاشیزم ئەوەی بە سەرەڕۆیی دێرین دەزانی و بە مەزننمایی تایبەتی کەسایەتیگەلێکی وەکو هیتلێروە سەرقاڵ دەبوو. لەبەرئەمە، بەئەرکی خۆی دەزانی کە ژیاننامەی ئەم کەسایەتیانە بنووسێتەوە و کارکردەکان و ئەندێشەکانی سەرەڕۆکان ئاشکرا و تیشک بخاتەسەریان. کتێبی بێ وێنەی ئالێن بولووک بە ناوی موسۆلینی تا رادەیەکی کراوە بە دووی ئەم خەتتە فیکرییەدا دەڕوا. ئەم ڕێڕەوە تا رادەیەک لە

نووسراوەکانی هیوتروور راپر و ئێرنێست نوولتەشدا بەرچاوە. بولووک هاوکات لەگەڵ لێدوان لەمەڕ روونکردنەوەی دژایەتی نێوان ناسیۆناڵ سۆسیالیستەکان وەبیردێنێتەوە کە: «بۆ ئیشتراسەر، ناسیۆناڵ سۆسیالیزم بزاڤێکی سیاسی راستەقینە بوو نەک وەک ئامێری پلە و پایەخوازی لە روانگەی هیتلێرەوە. ئەو دۆزی خۆی زۆر توندتر لە هیتلێر دەگرت».[٣٤] هێندێ کەس لەسەرر ئەو باوەڕەن کە تەئکیدی لە رادەبەدەر لەسەر کەسایەتییە دەسەڵاتخوازەکان هەستێکی هەڵە لە بزووتنەوەی فاشیستی بەدی دێنێ. ئەم کارە نەک هەر تەنیا باری بەرپرسایەتییەکان لەسەر شانی کەسانێکی دیکە لادەبا، بەڵکو حزبە فاشیستەکان بەتەواوی یەک پارچە دەخاتە بەرچاو و سەرنج لەسەر رێبەرانی ئەوان کۆ دەکاتەوە؛ ئەم کارە هەروەها لە دژایەتی کردنی ناخی دەروونی بەربەرەکانی توند و دەمارگرژی و خەبات بۆ دەسەڵات کە لە نێوان گروپە فاشیستەکاندا هەیە، لەبیریان دەچێتەوە و غافڵ دەبن.[٣٥]

بەیانی بەبرەوی سیاسی دیکە چاولێکەری فاشیزم و کۆمۆنیزم و ئیستالینیزم لەژێر ناونیشانی گشتی «سەرەڕۆیی»یان بە شێوەیەکی دیکە لەژێر ناونیشانی سیاسەتە خەماوەرییەکانە. ئەم روانگانە بەتایبەت بۆچوونی دوایی، لە چەرخی جەنگی سارد و دەیەی ١٩٥٠ پەروەردە کراون. لە سەرەتای سەرەڕۆیی بە شێوەیەکی فەلسەفیتر لە ئاسەواری وەک پێگەکانی سەرەڕۆیی نووسراوەی هانا ئارێنت و کۆمەڵگەی کراوە [و دژمنانی] نووسراوەی کارل پووپێر تاوتوێ کرا. لەگەڵ ئەمەدا، بە زوویی زمانی ئاکادمیکی دۆزییەوە بەتایبەت لە رشتەی عولوومی سیاسی لە نووسراوەکانی ج. ل. تالموون، ک. ج. فریدریش و ز. ک. برزنیسکی و زۆرتر بەیان کرا.[٣٦] خوو و سروشتی فاشیزم بە ناوی نەزمێکی سەرەڕۆ بوونی حزبێکی یەک پارچە، نەبوونی جیایی نێوان دەوڵەت و کۆمەڵگە، کۆنترۆلی تەواوی پێکهاتەی دەوڵەت و ئابووری بەسیجی تەواوی جەماوەر و زاڵ بوونی پێوەندییە گشتییەکان بوو. جەماوەر لەم جێیەدا بوو بە تاکە بێ‌ریشەکان، گۆشەگیر و لەت و کوتی لێر و لەوێ و جیا لە یەک.[٣٧]

لاوازی ڕێڕەوی سەرەڕۆیی ببینین ئەوەیە کە بە چەواشەکاری قووڵ. نەبوونی چاکسازی گشتی و ڕکەبەرایەتی دەروونی کە خوو و خسڵەتی فاشیزم پێکدێنێ، سەرنج نادا. بە وتەیەکی تر بە لێهاتوویە سەرەڕۆخوازییەکان بەتایبەت لە ئەڵمانیا و ئیتالیا لە ڕادەبەدەر بایەخی پێدەدرێ. ئێستا کە ئەم گومانە لە ئارادا هەیە کە لایەنەکانی دیکەی سەرەڕۆیی بە کردەوە و بە شێوەی تەواو لە وڵاتەکانی دیکەش بوونیان هەبێ. ئەم ڕێڕەوە هەروەها بە دەوری پارێزگاری سەرەڕۆخواز لە دەروونی فاشیزمیشدا پاکانەی بۆ ناکرێ. بیجگەلەوە جیاوازی نێوان کۆمۆنیزم و فاشیزم دواکەوتووە و ئەوانە بە وتارێکی هاوکێش دەداتە قەڵەم. بێجگەلەمە، لە دەروونناسیۆناڵ سۆسیالیزمیشدا تەواو ئاشکرا نییە کە چ هیتلێر و چ زۆر لە ڕێبەرانی بزووتنەوە بەڕاستی دەوڵەتی سەرەڕۆ بووبێتن.[38]

دەرەنجام بە پێچەوانەی ئەم ڕاستییە کە زۆر لە توێژەران فاشیزمیان بەستۆتەوە بە چینی مامناوەندی رووبەخوارەوە، زۆری تر باوەڕیان وایە کە فاشیزم درەنگ پێیان نایە پانتای سیاسەتەوە و لە نێوان لایەنگرانی پێکهاتەی سیاسی و کۆمەڵایەتییەوە ناوبریان لێداوە.[39] لەبەر ئەمە، فاشیزم «دیاردەیەکی تێکەڵاو» بوو چینە ناگشتییەکانی کۆمەڵگەی لەگەڵ یەک تێکەڵ کردووە. ئەم جۆرەکە خوان ب. لینز باوەڕی هەیە ئەم بابەتە حیکایەتی لە «تێکەڵاوی کۆمەڵگەی تەواو جیاوازی لەسەر کاکڵی دیکەی سەرەتایە».[40] بە بۆچوونی لینز، گۆڕانکاری و زیاد کردن و کەمکردنەکانی شەڕ و یارمەتی دەرەوە بە فاشیزم یارمەتیدا کە لە خۆڕا دەورێکی سیاسی گرنگ بگێڕێ کە ئەم حاڵە تێکەڵییەکی مەسڵەحەتخوازانە و ئیدئۆلۆژیکی بوو. لە ڕاستیدا حزبە فاشیستەکانی دوای ١٩٤٥ لە باری ئیدئۆلۆژیکییەوە لە بەشە سیاسییە تێکەڵەکانی ئەورووپای ڕۆژاوا فۆرمیان گرتووە. لینز دەڵێ: «پێکهاتەی کۆمەڵگەی زۆر بە تەوژمتر، وشک لە مامەڵەی ئیدئۆلۆژیکی، نیازگەلی دروستکردنەوەی نەتەوەیی لە ئەورووپای پاش فاشیزم بوونی حزبە ناگشتییە هەڵپێچراوەکانی لە بابەت پڕۆژەوە پێکهێنا».[41] بەم حاڵەوە لینز تەئکید دەکا کە موتالای گشتی فاشیزم دەبێ بواری یەکلایەنەی کۆمەڵناسی، سیاسی و مێژوویی هەر کۆمەڵگەیەک بگرێتە بەرچاو. لەم ڕووەوە

دەڵێ کە تاقانە جۆری گشتی ئەزموونی باوەڕپێکراو ئەمەیە کە «فاشیزم وەڵامی نوێ بە ئاڵۆزی... پێکهاتەی کۆمەڵگەی بەر لە جەنگ و سیستەمی حزبی بووە».[٤٢] لە راستیدا روانگەی لینز تایبەتمەندی کۆمەڵناسی دەهەکانی دوایی پێکدەهێنا.

جەوهەری فاشیزم

لە تاوتوێکردنی جەوهەری فاشیزمدا گرفت و مەسەلەیەکی گرێدراو بوونی هەیە کە بڕێک لە نووسەران پێوەی سەرقاڵ بوون و بڕێکیش پێوەی سەرقاڵ نەبوون. هێندێ لەو توێژەرانە نووسەرانی فەڕانساوی، مۆریس بارس و شارل مۆران کە بە رێکخراوە فەڕانسەوییەکان «تێکۆشانی فەڕەنسا» دەسپێردرێن.[٤٣] هێندێکی دیکە، ئەو گروپە «راستانە» پێش فاشیستی، کۆنەپەرستی یان سەرەڕۆخواز، جیا فاشیزم دەزانن.[٤٤] فالانژەکان لە ئیسپانیای بەر لە ١٩٣٣، بە پێچەوانەی ئەمەکە بزاڤی میللی دژی پەرلەمانی راست بوون، هێشتا بە گروپە فاشیستەکان نادرێنە قەڵەم.[٤٥] لە ئەڵمان لە حاڵێکداکە راستی سوننەتیتر پڕۆژەی کاری کەمیان هەیە، گروپی ناسیۆناڵ سۆسیالیست پڕۆژەی تەواو روونیان هەیە.[٤٦]

ئەم مەسەلە کە پایەی فاشیزم تا چ رادە دەتوانێ بەرین کاتەوە، پێوەند دەدرێ بەم لێدوانە گشتیەوە. ئایا دەتوانین ژان دگرل رکیست لە بلژیک، لژیۆن ئارخانگل میکائیل لە رۆمانی، پورتۆگال لە تافی حکوومەتی سالازار، ئارژانیتن لە چاخی فەرمانڕەوایی پڕۆن یان دواتر خونتا، مەجارستانی ژێردەسەڵاتی ژنەڕاڵ گومبوس، ژاپۆن لە سەردەمی جەنگی جیهانی دووەم، یان فەڕەنسا لە خولی دەسەڵاتداری دوگولدا بە فاشیست بزانین؟[٤٧] بە پێچەوانەی ئەمە کە ئەم بەشە زۆرتر باسەکەمان رووی لە ئیتاڵیا و ئەڵمانیا، نابێ وابیر بکەینەوە کە هەموو بزاڤە ناوبراوەکان خۆی لە خۆوە نافاشیستی یان پێش فاشیستی بوون. ئەم لێداونە بەرین و حەڵنەشودەنییە کە هەر تەنیا دەکرێ بەکورتی ئاماژەیەکی پێ بکرێ. ئەڵمان و ئیتاڵیا بواری بەهێزتر و بابەتی ئاشکراتریان بووە.

زۆرتر توێژەرانی فاشیزم حازرن کە ئەم رێبازە گروپەکان و بۆ چوونە جیاوازەکان بگرنەبەر. لە ئاستێکی گشتیتر، جیاوازی ئیدئۆلۆژیکی نێوان ناسیۆناڵ

سۆسیالیزمی ئەڵمان و فاشیزمەکانی ئەوروپایی لە ئیتاڵیا و فەڕەنسا، ئیسپانیا و بریتانیا بوونی هەیە. بۆ هێندێ کەس ئەم جیاوازیانە ئەوندە زۆرە کە ئەوانە زۆریان لەسەرە لەمە کە ناسیۆنال سۆسیالیزم لەگەڵ فاشیزمەکانی ئیتاڵیا و ئیسپانیا یەکسان بزانن.[48] قووڵترین جیاوازی تەئکیدی لەسەر نەژاد هەیە. هەروەها لە حاڵێکدا کە لە ئەڵمان لەسەر سوننەتی Volk [جەماوەر یان خەڵک] زۆر تەئکید کراوە لە شوێنەکانی دیکە وەها سوننەتێکی بەهێز لە ئارادا نییە. ئەم هۆکارە Volk ئەڵمانیە بە تەنیای فاشیستە فەڕەنسەوییەکانی وەکو برازیلاک و دریودور و شل، فاشیستە ئیسپانیاییەکانی وەکو پرێمودریوە و تەنانەت موسۆلینی ئیتالیایی یان لە سوننەتی ئەڵمانی جیا دەکاتەوە. موسۆلینی ئەڵمانی دەیەی ١٩٣٠ بە «شێتخانەی نەژادپەرستی» ناو دەبا.[49] بێگومان لە زۆر دەڤەرکانی ئیدئۆلۆژیکی لە ئیتاڵیا برگرە هەتا ئیسپانیا، فەڕەنسا و بریتانیا لە دەهەکانی ١٩٢٠ و ١٩٣٠ نە ئاماژەیەک بە مەسەلەی نژاد لە ئارادا بووە، نەک بە مەسەلەی دژی سامی «نەژادی سامی یەکێک لە باڵە مەزنەکانی سپییە، مەبەست لە تۆرەمەی دێرینە» کە ناسیۆنال سۆسیالیستەکانی ئەڵمان ئەوندە ددانە چیرەیان لەسەر دەکرد؛ بایەخێکی ئەوتۆیان دەدایە. هەر تەنیا دواتر بوو کە هێورهێور گروپە ئیتالیایەکان و هەموو گروپە فاشیستەکان لە کۆتایی دەیەی ١٩٣٠ زۆرتر هەڵوێستی دژی سامیان بەخۆوە گرت. بەم حاڵەوە هەڵوێستی ئەم گروپانە هیچ کات بە توندوتیژی و ژاراوی و دەمارگرژی ئەڵمان نەگەیشت. تەوژمی دەمارگرژی بەربەستکراو و ترس و تیرۆر مەسەلەیەکی مەزنیترە کە بێگومان ئەڵمان لە ئیتاڵیا هاوێر دەکا.[50] بێجگەلەمە، فاشیستە نائەڵمانییەکان سەرنجێکی ئەوتۆیان بە مەسەلەی Lebensraum [هەوای حەیاتی] نەبوو. ئەم مەسەلەسەرقاڵی فیکری تایبەتی هیتلێر بوو و بنەمای سیاسەتی دەرەوەی ئەو «کە لە فەسڵەکانی کتێبی نەبەردی من زۆر تەئکیدی لەسەر کردووە»، پەرەپێدان بەرەو رۆژهەڵاتی ئەڵمان بەرەو رووسیا و پاکتاو و کاتۆر کردنی خەڵکانی ئەسلام پێکیدەهێنا. لە ئیتاڵیا پەرەپێدان بە واتای سوننەتی ئەوروپایی دەرک دەکرا. لە ئەڵمان ئەم سیاسەتە لەسەر بنەمای مەسەلەی نژادی بوو.

دەرەنجام، لە حالێکدا کە فاشیزم لە ئیتالیا زۆرتر لەسەر سوننەتی عەقڵخوازی رۆژاوا پێداگری دەکرد، ئەڵمانی ناسیۆنال سۆسیالیست بە شێوەی چاوکراوانە راوەستەی غەیرە عەقلانی بوو و هەموو شتێکی مرۆڤ لە پیشەسازییەکان و هونەرەکانەوە بگرە هەتا زانستییەکان، کۆمەڵگە و مێژوو لە بەرینبینی پلەبەرزی نژادەوە دەبینرا و چاوی لێدەکرا. هەروەها لە ئیتالیا زۆربەی هۆکاری تایبەتی، لە هێندێ نەک لە هەموو بەشەکانی بزووتنەوەی فاشیزم، سەبارەت بە نوێبوونە عەقلانی دەبینرا کە دەوڵەت دەبوایە لەودا دەوری دەسەلاتی داهێنەری بووبایە. لە ئەڵمان، لانیکەم لە بەستێنی ئیدئۆلۆژیکی، مەسەلەی نەژاد ئەم کۆششەی لەخۆوە پێچابوو. لە راستیدا دەوڵەتی ئەڵمان فەرمانبەری هەمیشەیی Volk و بابەتە نەژادییەکان بوو.

لە دەروونی گرووپبەندیە میللییەکانی فاشیستدا، بە تایەت ئەڵمان، دابەشکاری دەرەکی گرنگی دیکەش بوونی بوو. ڕێگایەکی زۆر بۆ بیرکردنەوەی ئەم دابەشکردنە دەرەکییە لە ئارادا هەیە. نولتە لە فاشیزمە سەرەتایەکان، فاشیزمی بە میتۆد و فاشیزمی رادیکال « و هەروەها وتاریشی لەمەڕ پێش فاشیزم» وتار دەبیژێ. ئەلکساندێر دووگران لە موتالایەک کە لەمەڕ فاشیزمی ئیتالیا بەڕێوەی بردوە لە بارەی فاشیزمی پارێزگار، میللی، دیوانسالاری (بوروکراسی) گوندی و ناسیۆنال سەندیکالیست دیالۆگ دینێتە ئاراوە.[51] دابەشکارییەکی دەرەکی ئیدئۆلۆژیکی لە نێوان باڵە سۆسیالیستترەکان و سەرمایەدار دروست بوو. هێندێ لە دەروونی سیستەمی کۆمەڵگەی ڕێکوپێکتردا پەروەردە بووە بایەخیان بە سەرمایەداری دەدا. هێندێکی دیکە خوازیاری بەرتەسککردنەوەی بەڕاستی تەمەنی لە کۆماری سالۆ لەگەڵ لایەنگری سۆسیالیستەکان هەستی بە نزیکایەتی بە یەکەوە دەکرد. ئەو لە کۆتایی دەیەی ١٩٢٠ هەوڵی دا هەر دوو گەرایشەکە بە یەکەوە ئاشت بکاتەوە.[52] یەکێک لە نووسەرەکانی ئیتالیا بە ناوی نانجلوو ئولیوتی، فاشیزمی چەپی لیبراوانە خستە لیستی سوننەتی سۆسیالیزمی پرۆدۆنەوە.[53]

دابەشکارییەکی ئەوتۆ لە باری بیر و باوەڕەوە لە نێوان ناسیۆناڵ سۆسیالیستەکانی ئەڵمان سەریهەڵدا. چالاکانی حزبی وەک گوتفریت فدر و گێۆرک ئەشتراسەر زۆرتر لە میتۆدە سۆسیالیستەکان نزیکیان بوو. بۆ وێنە فدر بە خۆماڵی کردنی بەربلاوی پیشەسازییەکان و بازرگانی بە سیستەمی بانکداری کۆکراوە و ژێر چاوەدێری دەوڵەت، مودیریەتی دەوڵەتی دام و دەزگاکانی سوودی گشتی، هێنان و بردن، بایەخدارەکان، ڕاگرتنی نرخەکان و دەسڕەنجەکان هەمیشە و دەرهەم لەگەڵ دەسبەسەرداگیراوانی دەوڵەتی سوودە کەلانەکان بانگهێشتنی دەکرد. بیست و پێنج پرۆژەی NSDAP لە ١٩٢٣، ١٩٢٠ پرۆژەی وەرزێری ١٩٣٠ و پرۆژەی دەسبەکاربوون و سەرگەرمی تەواوی ١٩٣٢ هەموو هەڵگری ناوەڕۆکی دژی سەرمایەدارییەکی زۆربوون.[٥٤] ڕواڵەتەن ئالفرێد ڕوزێنبێرگ، هیتلێر و گوبلێز شەوق و زەوقێکی زۆریان سەبارەت بەم ڕێڕەوە نەبوو. ئەمە بەو مانایە نییە کە ئەوانە خوازیاری درێژەدان بە سیاسەتی ئاشکرای سەرمایەداری بوون. ڕوزێمبێرگ خۆی بایەخی زۆر زیاتری بە بابەتی نژادی دەدا.

دەربارەی بە هێندنەگرتنی گشتی فاشیستەکان سەبارەت بە ڕۆشنبیران زۆر جار گرنگە کە ناوەڕۆک، پرۆژەکان و ئیدئۆلۆگە گرنگەکان بەدەستبێنێ. فاشیزمی ئیتالیای لایەنگران و خوازیارانی پلەبەرزی وەک جوانی جنتیلە یان بوو کە زۆربەی مەقالەی موسۆلینی بە ناوی «باوەڕەکانی فاشیزم» ئەو نووسی ئەو جۆرەکە ڕەساڵەی سیاسی زۆر گرنگیشی بە ناوی سەرچاوە و پێکهاتەی کۆمەڵگەی نووسییەوە. ڕەخنەگران لەمەڕ ئەمەکە چۆن جنتیلە بە نوێنەری فاشیزم دەدرێتە قەڵەم، هاودەنگ نین.[٥٥] بەلام ناسیۆناڵ سۆسیالیستەکانی ئەڵمان کەسایەتییەکی بەرچاوی وەک جنتیلە یان لەبەر دەسا نەبوو. کتێبی نەبەردی من، هیتلێر کە موسۆلینی ئەوەی «کتێبی هەراسهێنەر کە هەرگیز نەمتوانی بیخوێنمەوە»ی باس دەکا. بەڕاستی نەیتوانی بە ناوی ناوەڕۆکی سەرەکی خزمەت بکا ئەگەرچی بێگومان دۆزگەلێکی دزەکەر و تێپەڕ لەودا بوونی بوو.[٥٦] ڕوزێنبێرگ زۆرتر بە نووسینەوەی ورێنەی بێسەر و بن لەمەڕ نژادی باکوور

سەرقاڵ بوو. نووسراوەگەلێکیش لەگەڵ ناوەڕۆکە ناسیۆناڵ سۆسیالیستەکان، نووسراوەی ئەشتراسەر و فدر و گوبلێز لە ئارادا بوون. کەسایەتییە زانکۆییە زۆر بەگومانەکانی وەک کارۆل ئەشمیت یان مارتین هایدگر لە پەراوێزدا بوون.[٥٧]

لەگەڵ سەرنج دان بەو خاڵە ناوبراوانە، دۆزینەوەی بەستێنێکی هاوبەش بۆ لێدوان لەمەڕ فاشیزم یان فاشیزمەکان، دژوارە خاڵی دەسپێک دەکرێ لایەنی نێگەتی

ڤی ئیدئۆلۆژی فاشیزم واتە «دژایەتییەکانی» ئەو بێ. ئەو چەشنە کە لینز دەڵێ: «شتگەلێک کە فاشیزم لەگەڵ ئەوانە دژایەتی بوو دەیتوانی لە دیاریکردنی پێناسەی ئەو بەکەلک بێ».[٥٨] زۆرینەی فاشیستەکان دژی لیبراڵ دژی مارکسیست، دژی پەرلەمان، دژی تاکخوازی و دژی بورژا بوون. بە بۆچوونی ئەوان سەردەمی بورژوایی لە باری مەعنەوی بۆش، ریاکارانە و ماددەخوازانە، جیاکراوە لە جیهانی راستەقینە و دابڕاوی هەر چەشنە واتا بۆ کۆمەڵگە بوو. ئەمانە بێگومان ناوەڕۆکگەلی هاوبەش بوون، بەڵام ناتوانن شتێکی زۆر بە ئێمە بڵێن. ئێستا لێدوان بەرەو تێبینیگەلێک لەمەڕ بیر و بۆچوونی فاشیستی دەربارەی سروشتی مرۆڤ، دۆزەکانی ناسیۆنالیزم، نژاد، دەوڵەت، رێبەری و ئابووری دەبەین.

سروشتی مرۆڤ

دوا بواری فیکری دەرکی فاشیستی لە سروشتی مرۆڤ تێکەڵاوێکی سەرسووڕهێنەرە. دۆزە بەبرەوەکانی ئەو مەڵهەمێکی تایبەتی بوون لە داروینیزمی کۆمەڵایەتی، روانگەی نژادی سەدەی نۆزدەیەم، فەلسەفە شهوودی و شاراوەکان و حەیاتخوازی، سەندیکالیزم، روانگەی پاڵێوراوان، هەستخوازی یان رۆمانتیسیزم، دەروونناسی جەماوەر و دەروونناسی چاونەکراوە. جگەلەمە، مەڵهەمی ناقودووسییە، هێندێ دووپاتکراوە و شێوەییتر لەمەڕ خووی بوونەوەری مرۆڤ دەکرێ لە یەک هاوێر بکرێن.

یەکەم ئەمەیە کە تایبەتمەندی خۆی مرۆڤ بەرز نرخاندنی ئیرادە و کردەوە بوو. مرۆڤەکان لە پلەی یەکەمدا خوڵقێنراوی ئیرادە و کردەوەی خۆیانن. تا

رادەیەک ئەندێشە دەکەوێتە دوای کردارەوە. ئەندێشەی سەڵت ئێمە لە کردەوەی بە لارێ و کردار ئێمە گەندەڵ دەکا. ئێمە لەگەڵ بەکاربردنی ئیرادە و کرداری خۆمان لە جیهان خۆی راستەقینەی خۆمان دەخەینەڕوو. گوتراوە کە دەبێ بەپێی غەریزە و بوونی خۆمان عەمەل بکەین، نەک بەپێی رێنوێنی مەنتقی. ریشەگەلی فەلسەفی ئەم خەتتە فیکرییە سەرچاوەی زۆری هەیە کە بەتایبەت بە حەیاتخوازی هانری بێرگسۆن و فریدریش نیچە، کردەوەخوازی ویلیام جیمز و فەلسەفەی حەیاتی ئەڵمان دەکرێ ئاماژە بکەین.

گرنگ ئەوەیە کە بواری ئەم کردەوەخوازییە و حەیاتخوازییە و شێوەیەک لە فاشیستەکان بە لارێ و هەڵە دەستیان تێبردووە، لێیتێبگەین. رێژەیەکی زۆر لەو کەسانەی کە لەسەرەتاوە بوونە ئەندامی گروپە فاشیستەکان لە جەنگی جیهانی یەکەمدا شەڕیان کردبوو «لەوانە هیتلێر و موسۆلینی و موزلی». دەربارەی ئیتالیا، فەڕەنسا و ئەڵمانیا زۆر لە کەسانی گاردەکانی فاشیستی «گاردی ئیسکاردریستی، گاردی کاملۆدوورروا، گاردی فرای کورپس، کراس قاوەییەکان و ئێس ئێسەکان». لە ئەرتەشیانی سابق بوون. بەرەی دوای ساڵی ١٩١٨ بەرەی دەمارگرژ و نیزامی بوو کە بە مەرگ و ئاستە توندوتیژییەکانی دەمارگرژی خووی گرتبوو. لە سەردەمی ئاشتیدا زۆریان لە کەش و هەوای ترسهێنەردا پەروەردە کرابوون و ئەمانە هەر ئەو کەسانە بوون کە ئاڵۆزی و چەواشەکاریان وەرێدەخست. لەم بارەوە دەمارگرژی و کردەوەخوازی فاشیستی پاساوی خۆی دەدۆزییەوە بەتایبەت لەو رووەوە کە رەقیبانی کۆمۆنیست، ئەوانیش هەر لەم شێوانە پێڕەویان دەکرد. ئاسانکاری لیبڕالی بەر لە جەنگ و تەنگ و چەڵەمەکانی کۆمەڵگای پاش جەنگ دەدرایە قەڵەم. ئەم بارودۆخە بۆ جیهانی نوێ بە ناموناسیبیان دەزانی. لێدان و دارکاری کردنی کۆمۆنیستەکان، جوولەکەکان، ئەندامی یەکێتییە سنفییەکان یان حەریفان و موخالیفانی (بەرهەڵستکارانی) فاشیستەکان دەدرانە قەڵەم. پاک کردنەوەی خوێنی ئەرنێست و کراسقاوەییەکان بە فەرمانی هیتلێر و قەتڵی ماتئوتی حەریف (نەیار)ی سیاسی موسۆلینی بە دەستی ئەو، لێدان کاری ماسیانۆ نوێنەری مەجلیس لە پەرلەمان و لێدان و

بەرەنگاربوونەوەی شەقامەکان بڕەوی بەدەمارگرژیدا بوو بە حاڵەتی ئاسایی، غەریزەخوازی و کردەوەخوازی فاشیستی لەگەڵ عەقڵخوازی لیبراڵی بێهوودە و لاواز و بێرەمەق دژایەتی بوو. دیرۆک و هێماخوازی بزاڤە فاشیستییەکان لە چالاکییەکان و بەرەنگاربوونەوەکانی بەرخۆدان، لە ڕێپێوانە خیابانییەکان و ڕاپەڕین و هەستانی سیاسی دەنگیان دەداوە.

ئەم توندوتیژییە ڕێخراوە سیاسییە لێکدانەوەی ڕۆشنبیرانەی لە شیعری کۆمەڵایەتی بەدیهێنابوو. توندوتیژی تەقریبەن کێششی جوانناسانە بەخۆوە گرتبوو.[٥٩] نووسەرانی وەک ژۆرژ سورل لە کتێبی تێڕاماتێک لەمەڕ توندوتیژی پێوەند دانی حەیاتخوازی فەلسەفی لەگەڵ توندوتیژی کۆمەڵایەتی دەورێکی کاریگەریان گرتە ئەستۆ لە ڕاستیدا حەیاتخوازی بە بۆنەی بنەمای غەریزی و دڵۆڤانی خۆیەوە و دەیتوانی تەقریبەن بە جێگۆڕینێکی هەستپێنەکراوی مەنتقی، لەگەڵ هەموو ئەزموونە هونەرییە خۆشڕوویەکان بە هۆی واتاگەلێکی وەک بوون و غەریزە یەک لایەنە بێتەوە. هەر بەم شێوەیە کە ئاشکرا کردنی ڕازی ئەزموونی دڵۆڤانی داهێنانی هونەری لە دەروونی ڕوانگەی توندوتیژی پاڵەوانانەی سیاسی دژوارە. توندوتیژی بە جۆرێک وەکو موعجیزەیەک دەبێ بە ڕازی جوانناسی.

لە لایەکەوە ئەم پێوەندی نێوان هونەر و توندوتیژی لە بڕێک نووسراوەکانی فوتوریستە ئیتالیاییەکاندا وەک جۆرێک جوانناسی کۆتایی سەدە بە شێوەی چاوکراوانە درێژەی پێدەدرا. زۆر لە هونەرمەندە بەتواناکان، بەتایبەت لە قۆناغی سەرەتایی و بەر لە کوشتنی ماتئوتی بەرەو لای فاشیزمی کێشران. مارگریتا سارفانی، عەشقەکەی موسۆلینی، بەتایبەت بۆ پشتگری کردن لە هونەرمەندان زۆر هۆگری بوو، هەرچەند کە ئەو خۆی زۆرتر لایەنگری پێوەندی نێوان فاشیزم و جۆرێک لە نئۆکلاسیزم بوو هەتا فۆتۆریزم. فۆتۆریزم خۆی هەر لەو قاڵبە فەرهەنگەیەی فاشیزمەوە هەڵدەقولا و لەسەر کاری ڕاستەوخۆ، ژیان، غەریزە و داهێنان تەئکیدی دەکرد هەتا لەسەر عەقڵ و سیستم.

فیلیپۆ مارینتی کۆکەری بەیانیەی فۆتۆریست فۆتۆریزمی بە هونەری فاشیزم دەزانی. بەڵام مەعلووم نییە کە موسۆلینیش لەگەڵ باوەڕی ئەو هاودەنگ بووبێ.

مـارینتی لـه بەشـەکانی دەسـپێکی بەیانییەکـەی خۆیـدا کۆمەڵـێک لـه پرەنـسیپە سەرەکییەکانی مەرامی رادەگەیێنێ:

١- دەمانەوێ سروودی ئەوینی به مەترسـی، عـادەت و خـووی جووڵانـەوە و پەله بهۆنینەوە.

٢- پرەنسیپی بنەمای شیعری ئێمه نەترسی و دلێری و نافەرمانی دەبێ.

٣- ئەدەبیات له پرسینەوەی نەبوونی جووڵانەوەی پیاوی خـاوەن ئەندێـشەی فرەوێـژ دەدوێ... ئێمـه دەمانـەوێ بەشـان و بـاهۆی بزاڤـه شـەڕ و شـۆڕەکان، بێخەوی و لەرز و نۆبەتێ، ڕێی دوولایەنە، قەڵەمبـازی پـڕ مەترسـی، شـەقەزللە و مشت و سیخۆرمەدا هەڵبلێن.

٤- ئێمه مەزنی جیهانی دەولەمەندکراو و به جوانی نـوێ، جـوانی تونـدرۆیین رادەگەیێنین. ئامێرێکی پێشبڕکێ و کێبـەرکێ بـه کـاموتی رازاوە بـه لوولەگـەلی گەورە هەر وەک مارێک لەگەڵ پشووگەلی تەقینـەوەی... موتورێـک پـڕخرۆش و گەزارە هەروەکو موسەلسەلی ئاورین.[٦٠]

بەم شێوە، فاشیسته تازەپێشگەیشتوەکان هان و دنه دەدران که به تـەعبیراتی هەستبزوێن، خەباتخوازانه . دلێرانه بیر له تونـدوتیژی بکەنـەوە. کاتێـک سـورل توندوتیژی لەگەڵ قەڵەمبازی حەیاتی بێرگستۆن گرێ دەدا «هێزی حـەیاتی خـۆی له خۆوە که جۆری مرۆڤی بەرەو ئاستێکی بالاتر له کامـڵبوون دەکێـشا» و ئـەم و ئەو ئـەوەیان لەگـەڵ رەسـالەتی بـاشنـژادی مێژوویـی پێوەنـد دەدا، تونـدوتیژی بایەخی جیهانی بەخۆوە دەگرت. ئەم توندوتیژییه هەر ئەو زۆر و گوشارە نـەبوو که دەولەته لیبراڵەکان بەکاریان دەبرد. توندوتیژی غەریزی بوو کـه تـاکی لەگـەڵ ناخی چاونەکراوەیی مەعنەوی ئەو پێکەوە گـرێ دەدان. ئـەم تونـدوتیژی رۆحیـه حەماسی پاڵەوان یان یەکەپیاوی دنه دەدا. ئەمه خالی کـردنی جـۆش و خـرۆش و ئاڵەبێژی رۆحی بوو. ئەو جۆرە که جوانی پاپینی، فاشیستی ئیتالـیایی، گوتوویـە: «له حاڵێکدا که بێسەر و پێی دیموکـڕات دژی جـەنگ هـاواری نارەزامەنـدی بـەرز دەکەنـەوە... ئێمـه جـەنگ بـه گـەورەترین هۆکـاری وزەبەخـشی مـومکین بـۆ

بەدەستهێنانی هێز دەزانین، بە ئامێرێکی بە دەستوبرد و پاڵەوانانە بۆ بەدەسهێنانی دەسەلات دەیدەینە قەڵەم».[٦١]

ئێمە دەبێ لێرەدا دروشمی کۆن، بەڵام لەم بارەوە پڕزەوق و ترووسکەدار تازە کەینەوە کە لەودا سروشتی مرۆڤ دەتوانێ ببێت بە حاڵەتێک کە تەنگوچەڵەمەی ترسناک و ترسهێنەر بە پیرییەوە بێ. ئەمە زۆرجار بە هۆی کەسانێکەوە ئەوترێ کە هەرگیز تەنگ و چەڵەمەی خوفناک و ترسهێنەریان نەدیوە و تامیان نەچێژتووە.

لە وەها شانۆیەکدا، نووسەرانی فاشیستی هەمیشە وەکو پڕۆژەیەکی رۆحی یان شێوازێکی هەستی ئاماژەیان بە ئیدئۆلۆژی کردووە، پریمۆدریوەرا، رێبەری فالانژەکانی ئیسپانیا گوتوویەتی: «بزووتنەوەی ئێمە ئەگەر تایبەتن بە ناوی شێوەی ئەندێشە بناسرێ لە راستیدا باش هەستی پێنەکراوە، ئەمە شێوەی ئەندێشە نییە بەڵکو شێوەی هەستییە». پاپینیش گوتوویە: «ئەوەی ئێمە پێشنیاری دەکەین نەک پڕۆژەکان بەڵکو بینینی مامەڵەی زێهنیە هەتاکو کۆتایی بە وشەکان بێنێ و پڕۆژەکان بگۆڕێ بە کردەوە».[٦٢] هەر بەم رۆحییە و ورەوە بووە کە نازییەکان زۆرجار رایانگەیاندووە کە مرۆڤ دەبێ بیر لە «خوێن» بکاتەوە.

لەبەر ئەمە، سەیر نییە ئەگەر فاشیزم دژی رۆشنبیرانە بزانین، باوەڕی فەلسەفی ئەو لەسەر بنەمای ئەم گریمانەیە کە ناخی بێخەبەری. ئیرادە، هەستی رووخۆشی، غەریزە، بوون، هەوا و مەیل. خوێن و لەو بابەتانە لە راستیدا خووی مرۆڤ پێکدێنێ. ئەمە لەگەڵ ئاستی فیکری دەسکری مرۆڤ دژایەتی هەیە. ئەم بینینە بەشێک لە کێششی بە تەوژمی فاشیزمی بۆ زۆر لە هونەرمەندان، نووسەران و رۆشنبیران بەتایبەت دوو گرووپی سەرەتا پێکدەهێنا. وەڵامی جنتیلە «بە نیشانەی وەڵامێکی هێگلی و لەبەر ئەمە دژی وجوودی» بەم پرسیارە کە ئایا هۆکاری بوونەوەری مرۆڤ عەقڵانییە یان ناعەقڵانی و ئیرادی، ئەمە بوو کە نابێ بگەینە ئەنجام کە فاشیزم «کردەوەیەکی چاوبەسراوانە یان هەر تەنیا میتۆدی غەریزە بووە». بە بۆچوونی جنتیلە، فاشیزم دڵی راستی و «ئەندێشەی زیندوو» بوو، بە جۆرێکی دیکە، ئەندێشەی دیاریکراو بوو لە رووبەڕوو لەگەڵ ئەندێشەی لەبێخ هاتوو.[٦٣] بە وتەی جنتیلە فاشیزم لە شێوەیەکدا دژی فیکرە کە «شعوور لە ژیان...

مێشک لە دڵ... ڕوانگە لە کردەوە» جیا بکەینەوە.[٦٤] بەم جۆرە فاشیزم، خۆی لە خۆیدا بە ڕاستەقینە دەناسرا.

لایەنێکی دیکە لەم حەیاتخوازییە، جەماوەری خەڵک بوون کە زۆر جار بە نیشانەی گەلە گاڕان کە بە دوای ڕازیبوونی غەریزەمانی خۆیانەوەن، چاویان لێدەکرا. کەسانێکی بڕێک لە پێشتر دەیانتوانی دەس لە غەریزەکانی ئەوان وەردەن. شێوازی کالی داروینیزمی کۆمەڵایەتی لە تێکەڵاوی لەگەڵ مەرامی نەتەوەی پلەبەرزتر بەم دەرەنجامە دەگەیشت کە وێنەگەلێکی ناشیاوتر یان پلەی لە دەستداوی مرۆڤ دەکرێ هەر بەو شێوازە کە پاتاڵی ماڵی هەڵدەبژێرێن و باریان دێنین، لە بەین بەرین یان پەروەردەیان بکەین. لەبەر ئەمە، مرۆڤەکان لەگەڵ بەکەمزانینی خێرخوازانە بە شێوەی گاڕانی و جەماوەری بەرچاو دەگیران. موسۆلینی بەڕاستی ڕوانگەیەکی شەرمهێنەری لەمەڕ بوونەوەری مرۆڤی بوو. گریمانەی گشتی ئەو ئەمە بوو کە هەر مرۆڤێکی تەواو خوخواز جێی باوەڕ و متمانە نییە. ئەمە وێچووی وێنەیەکی تەواوە کە بولووک لە هیتلێری کێشاوەتەوە کە لەودا «ڕەشبینی لەگەڵ خێرخوازی تێکەڵ بوو. [بە بۆچوونی هیتلێر] هۆکاری مرۆڤەکان ترس، تەماح، ئارەزووی دەسەڵات و بەرچاوتەنگی بوو کە لەگەڵ جووڵانەوەیەکی بە عاستەم دەکەوتەکار. سیاسەت... هونەر ئەوەیە کە بزانین چۆن لەم بێهێزیانە بۆ بەرژەوەندییەکانی خۆمان کەڵک وەرگرین».[٦٥] ڕەخنەی گەورەی موسۆلینی بە سەلاحییەتی ماکیاڤێل بۆ ئەمە کە بناخە دامەزرێنەری فاشیزم بێ، ئەمە بوو کە ئەو بە ڕادەی پێویست خێرخواز نەبوو. بە کورتی، موسۆلینی لەسەر ئەو باوەڕە بوو کە دەکرێ جەماوەر بە ئاسانی بە هەڵە ببرێن و زاڵبی بەسەریاندا. جەماوەر لە بنەڕەتەوە وەکو منداڵێک بوون کە دەبوایە بەینابەین سەرکۆنە و نەسیحەت یان وەلامی باش بەوان بدرێتەوە. ئەو جۆرە کە ماک سمیت دەڵێ: «موسۆلینی لەمە خۆشحاڵ بوو کە دەیدی گارانی ـ پیتێک کە حەزی دەکرد بە کاری بەرێ ـ لەگەڵ دڵخۆشی نایەکسانی و نەزم دەسەلمێنێ».[٦٦]

زۆربەی فاشیستەکان لەسەر ئەو باوەڕە بوون کە مرۆڤەکان لەبەر جەوهەری خۆیان کۆمەڵایەتین. هیچ فاشیستێک نکۆلی لەم باوەڕە نەبوو، هەرچەند هەر کەس

بیر و بۆچوونی تایبەتی خۆی بوو. یەکێک لە ئامانجە رەخنەیە هاوبەشەکانی ئەوان کە لە ئاسەواری هەر نووسەرێکی فاشیستیدا دەبینرێ، تاکخوازی لیبرالیزمی کلاسیک بوو. بۆ وێنە ئالفردۆروکگۆ باوەڕی بوو کە بە پێچەوانەی تاکخوازی لیبرالی، «بوونی مرۆڤ لە دەرەوەی کۆمەڵگە هیچ شتێک نییە و تەسەور بڕێ پێ ناکا ـ لە مرۆڤ بە دووره. نەوعی مرۆڤ لە بوونی خۆیەوە لە گروپە کۆمەلایەتییەکاندا ژیان دەکەن». بە بۆچوونی روکگۆ فاشیزم «لەبەر ئەمە، جێگری روانگەی دێرینی ئەتۆمیزم و روانگەی میکانیکی دەبێ کە بناخەی مەسلەکی لیبرالی و دیموکراتیکی پێکدەهێنا».[٦٧] جیاوازییەکی مەزن لە تێگەیشتنی ئەم سروشتە کۆمەلایەتییە بەتایبەت لە نێوان نووسەرانی ئیتالیایی و ئەڵمانیدا لە ئارادا بوو. لە نووسراوەکانی جنتیلە، روکگۆ و موسۆلینی، لایەنی «کۆمەلایەتی» زۆرتر بە شێوەی قەراردادی و لە لایەن واتای نەتەوە، دەولەتەوە دەرک دەکرا. جنتیلە لە وتارەکەیدا بە ناو «بنەڕەتی فەلسەفی فاشیزم» دەنووسێ: «چونکە دەولەت پڕەنسیپە، تاک جۆر و بەرهەمی ئەو دەدرێتە قەلەم».[٦٨] ئەو لە دوا رەسالەی سیستماتیکی خۆیدا دەڵێ: «ریشەی من لە ئێمە دایە. کۆمەڵگەیەک تاکی هی ئەوە، بناخەی هەستی مەعنەوی ئەو دەدرێتە قەڵەم.[٦٩] رۆحی کەلامی جنتیلە ئەوەیە کە بۆ خەلکی ئەوروپا ـ لە رازیبوونی سەرەکیترین نیازکانەوە هەتا بە حەقیقەت گەینی ئازادی و ئەخلاق ـ پەرەپێدان و تەکامولی تاک بەشێکی جیانەبوونەوەی لەشی دەوڵەتە. لە راستیدا دەولەت و تاک هەر جەوهەرێکیان هەیە. بە وتەی جنتیلە: «دەوڵەت بیچمی گشتی تاکە... دەولەت پێشمەرجی بوونی تاک نییە... بەڵکو واقعییەتی بوونی ئیرادەی ئەوە».[٧٠]

لێکدانەوەی ناسیۆناڵ سۆسیالیستی واژەی (کۆمەڵگە) لەگەڵ لێکدانەوەی فاشیستە ئەوروپایەکان جیاوازی بوو. ناسیۆناڵ سۆسیالیستەکان زۆرتر سەرنجیان لەسەر لایەنی نژادی و Völkisch [نەتەوە] کۆ دەکردەوە هەتا لەسەر دەوڵەت، تاک لە لایەن کۆمەڵگەوە فۆرم دەگرێ، کۆمەڵگەش لەسەر بنەمای نژاد یان رۆحی نەتەوە [volkseele] پێکدێ. واتایەکی هەست یاری و رۆمانتیک لە سروشت لە پشت ئەم کێشەوە شاراوەیە. سروشت وەکو مەلینەیەکی بێگیان و بەنەزم نییە کە

بتوانێ بە ساردی و بێهەست دەرک بکرێ؛ بە پێچەوانەی سروشت «وزەی حەیاتی»یە کە هەم بە مرۆڤەکان و هەم بە volk (قەوم یان نەتەوە)ی ئەوان حەیات و ئامانج دەبەخشێ.[71] ژیانی غەریزەیی و هەستی بوونەوەری مرۆڤ نەک هەر تەنیا ئەوان لەگەڵ قەومی خۆیان بەڵکو لەگەڵ «هێزی حەیاتی» زاتی سروشت گرێ دەدران، لەبەر ئەمە، بوونەوەری مرۆڤ دەیانتوانی لەبەر تاقانە بوونی خۆیان لەگەڵ سروشت جێی ڕێز و سوپاس بن نەک لەبەر زاڵبوون بەسەر ئەودا. ناسیۆناڵ سۆسیالیستەکان بە پێچەوانەی فاشیستەکان، بە واتایەکی دروستکراو و رازدارانە، سروشت چ دیمەنی سەوزی ئەو و چ ژیانی گوندی و وەرزێڕی ڕێزیان بۆ دادەنا. واتە ئەگەر دەکرا کە ڕۆحی خەڵک لەسەر زەوی ئەوان رەنگیداوەتەوە. نابێ لەبیر بچێتەوە کە ناسیۆناڵ سۆسیالیستەکان یەکەم کەسانێک بوون کە لە ئەورووپا مەسەلەی کۆکردنەوە و عەمارکردنی سروشتیان هێنا ئاراوە و پلانیان بۆ زیندووکرانەوەی دارستانە خورپسکەکان لەبەر هۆکارەکانی پێگەی ژین و بە خۆماڵیان پێناسە کرد.

خاڵێکی دیکە لێرەدا ئەمە بوو کە نایەکسانی نەگۆڕ و بێ لێپرسینەوە لە بابەتی ژینگەناسییەوە راستەقینە و حاشاهەڵنەگر بوو. هەموو نازییەکان نایەکسانی نژادەکان و ڕۆحە نەتەویەتییەکانیان قبووڵ بوو. ئاریایی بە نێوی نژادی تاقانە لەگەڵ سەرزەوی و خەڵکی خۆی، لە هەر نەزەرەوە پلەبەرزتر لە یەهودییەکان، ئەسلاوییەکان یان رەشپێستەکان بوون. هیتلێر ئاریایەکانی بە «نژادی رەسەن» دەزانی. نایەکسانی نەگۆڕی خەڵک بەواتای نەبوونی نایەکسانی لە نێوان ئاریایەکاندا نەبوو بۆ وێنە لە نێوان ئاریایە بلیمەتەکان یان پاڵەوانێکدا بوونی بوو کە پلەبەرزتر لە دایکببوون، کارە گەورەکان هەر تەنیا بە کۆششی پیاوانی مەزن بە ئەنجام دەگەیشت. ئەو جۆرە کە هیتلێر دەڵێ: «بەرەوپێش چوون و کەلتووری مرۆڤایەتی بەرهەمی زۆرینە نییە بەڵکو هەر تەنیا پێوەندیی بە بلیمەتەکان و وزەی کەسایەتییەوە هەیە».[72]

دەربارەی کەسایەتییە بلیمەتەکان یان ڕێبەر، فاشیزمی ئیتاڵیاش رای دەربڕیوە. دەربارەی ئاخری بە نزیکایەتیگەلێکی شاراوە لەمەڕ بلیمەتی نژادی یان بیۆلۆژیکی

قەناعـەت نـەدەكرا، بەڵـكو بـە لێكدانـەوەی نووسـراوە كۆمەڵناسـانەكانی ویلفێـر دووپارتۆ، گانتـانۆ موسـكا و روبێـرت مـیكلس دەربـارەی پسپۆڕخوازی بەڵـگەیان دەهێناوە. نووسەرانی پسپۆڕخواز نەک هەر لە روانگەی ڕێبەرایەتیدا بەشـیان بـوو بەڵكو لە پێكهێنانی رەشـبینی سـەبارەت بـە دیموكراسـی پەرلـەمانی كـە لـە نێـوان فاشیستەكاندا زۆر بەبرەو بوو، یارمەتیان كرد. دەبێ وەبیربێنینـەوە كـە هـەر تـەنیا مـیكلس لایـەنگری ئاشـكرای فاشـیزم بـوو. هەڵـبەت دەبـێ بـوترێ كـە ئـەم لایەنـە رۆشنبیرانەترە لە فاشیزمی ئیتاڵیا هەمیشە ئاشكرا نـەبوو. پرەنـسیپە خۆفریـودەرە خۆخوازەكانی دەروون ئازاریش لەو «لایەنە بەهێزانـەی روانگـەكانی موسـۆلینی و هیتلێر دەربارەی دەوری خۆیان دەدرایە قەڵەم.[٧٤]

گشت فاشیستەكان لەسەر ئەو براویـە بـوون كـە بـە هـۆی گەندەڵـی سروشـتی مرۆڤەوە لە كۆمەڵـگە دیموكراتیكـە لیبراڵـەكان، دەبـێ گۆڕانكارییـەک بێتـە ئـاراوە. دەربارەی ناسیۆناڵ سۆسـیالیزم ئـەم چالاكییـە، ئـەو جـۆرە كـە ئەرنێـست كریـک گوتوویە لە پێناوی پێكهێنان «مرۆڤی ئەڵمان پێبەند بە قـەوم» بـوو.[٧٥] بـە بۆچـوونی موسۆلینی ئیتاڵیای فاشیست دەبـوو شـتێكی وەک رێنیـسانس (زیندووكردنـەوە)ی ئیتاڵیا پێک بێنێ. كۆشش بۆ خوڵقاندنی مرۆڤی فاشیـست لایەنگـەلێكی گاڵتەجارێـشی بـوو وەک چـالاكی و ئۆردووكێـشی دژی خواردەمـەنی پاسـتا بـە نـاوی خواردەمەنییـەكی دژی فاشیـستی و ئەمـە كـە ئیـسپاگیتی و ماكـارۆنی «خـوراكی راستەقینەی شۆڕشگێڕان» نین.[٧٦] موسۆلینی چاوەڕوانی دەكرد كە مرۆڤی ئیتاڵیایی دەبێ پاڵەوانتر و گەشبینتر بن، كەمتر بخەون و لەشی خۆیان ساخ رابگرن.[٧٧]

جیاوازی گەورەی نێوان روانگەكانی ئەڵـمانی و ئیتاڵـیایی دەربـارەی ریفـۆرمی خووی مرۆڤ لەمەدا بوو كە بە بۆچوونی موسۆلینی مرۆڤی نوێ هەر ئێستا بوونی بوو، بەڵام دەبوایە ئەوان لە گرفـت و گیرەكـان ئـازاد بكـرێن. بـە بیر و بۆچـوونی كۆمەڵێک لە نازییەكان وەكو روزەنبێرگیش ئاریـایی مـوو بـۆر بـوونی بـوو، بـەڵام دەبوو لە ئاست تێكەڵاوی نژادی پشتگری لەو بكرایە. بـە بۆچـوونی هیتلێـر و ئـێس ئێسی چەكدار دەبێ نژادی مرۆڤی نوێ وەک خۆی لێبێتەوە و باشترینی ئـەوان بـۆ داهاتوو پەروەردە بكرێن و هەموو «بەشە نژادییەكان» لەناو ببرێ.

نەتەوە، نەژاد و قەوم

ئەگەر بۆ تاوتوێکردنی مەسەلەکانی ناسیۆنالیزم، نژاد و volk [قەوم] زۆرتر لە ناخی راچین، ئەندێشەی فاشیستی لەمەڕ سروشتی مرۆڤ روونتر دەبێتەوە. بە جۆرێکیتر، بوونەوەری مرۆڤ لە پلەی یەکەمدا خولقێنراوی نەتەوەیەک، نژاد یان قەومێکن. لەبەر ئەمە مرۆڤی گشتی وەلانراو بوونی نییە بەڵکو مرۆڤی ئەڵمانی، فەڕنسەوی، ئیتاڵیایی و... بوونی هەیە. ئەم دۆزە راستەوخۆ دژی ئەندێشەی سەردەمی رۆشنبیری و دواتر لیبڕالی و ئینتێرناسیۆنالیزم سۆسیالیستی و جیهان وەتەنییە.

ناسیۆنالیزمی فاشیستی جیاوازی لەگەڵ ناسیۆنالیزمی لیبڕالی سەدەیی نۆزدەیەمدا بوو. کاتێک گوتفریت هەردێر بە تاوتوێکردنی خووی زمانناسی نەتەوایەتی سەرقاڵ دەبوو بە هیچ جۆر واتای پلەبەرزتر، دەسەڵاتخوازانە یان بێزاری بەرامبەر بەتەواویەتی باوەڕی نەبوو. لە سەدەی نۆزدەیەمدا شێوازی جۆراوجۆر، کارکردی بەرتەسکانەتر، بێگانە هەراسانە یان شەڕخوازانە لە ناسیۆنالیزم لە فیکری گروپە پارێزگارە سەرەڕۆکاندا بوونی بوو و فاشیزم هەر تەنیا ئەوەی سەلماند.

لایەنە هاوبەشەکانی ناسیۆنالیزمی فاشیستی بریتی بوون لە ئەوڵەن دژایەتی دێرینەی پارێزگاری لەگەڵ ناسیۆنالیزمی لیبڕالی یان سۆسیالیستی. ئەو جۆرە کە پاپینی گوتوویە؛ سۆسیالیزم «ئینتێرناسیۆناڵ واتە دژی حزبی نەتەوەییە» و «بۆ ئەمە کە لە ناخەوە هیچ شتێکی خۆش نەوێ دەبێ لە شتێکی دیکە بێزار بێ»، کەوایە ناسیۆنالیزمی راستەقینە ناتوانێ ئینتێرناسیۆنالیست بێ.[78] دووەم، ناسیۆنالیزمی فاشیستی مایل بوو کۆمەڵگە بە کەماڵی ئارەزوو بگا. پێناسەی راستەقینە لە کۆی نەتەوەدا بوونی بوو و نەتەوە لە ژوور تاکەوە بوو. ئەو جۆرە کە «مەنشووری کار»ی فاشیستی ئیتاڵیا دەڵێ: «نەتەوەی ئیتاڵیا کۆیەکی زیندوو یان ئۆرگانیکێکە کە ژیان، ئامانجەکان و ئامێری کردەوەی گەین بەوانە لەسەرووی دەسەڵات و ماوەی تەمەنی تاکێکە... کە ئەوەیان پێکهێناوە».[79] سێیەمین، لە ناسیۆنالیزم بە ناوی پارسەنگ یان هۆکاری هاوکێش بۆ خەباتی

چینایەتی کەلکی لێوەردەگیرا. نەتەوە بالاتر لەم دابەشکارییە بوو. ئەو جۆرە کە پریمو دریوەدا گوتوویە: «خەباتی چینایەتی یەکگرتوویی سەرزەوی باو و باپیر دەخاتە پشتگۆی چونکە تاقانەیی واتای بەکارهێنانی نەتەوەیی و خومالی لە بەین و پاکتاو دەکا».[٨٠] بێجگە لەمە، ناسیۆنالیزم لەگەل واتای بورژوا لیبرالی دەربارەی ژیان و دژایەتی بوو. ناسیۆنالیزم نەتەوەیی بۆ کردەوەی پالەوانانە، لەخۆبوردن و فیداکاری، بەرخۆدان و لەکۆتاییدا بۆ جەنگ ئامادە دەکرد. بورژوازی ئەم بەرەو لووتکە فرینانەی بێهێز دەکرد کاتی بۆ ئارەزووە ماددی و سیاسەتە پەرلەمانییەکان بەفیڕۆ دەدا. ئەنریکۆ کورادیتی پاش جەنگی جیهانی یەکەم بێزاری خۆی بەم جۆرە بەکورتی رادەگەیێنی و دەریدەبڕێ:

هەر نیشانەیەک لە کۆنەیی، پیری، یاری بە هەست، مەسلەکخوازی، رێزی لەناوچوو بە ژیانی تێپەڕی مرۆڤ، بەزەیی لەناوچوو و کۆن سەبارەت بە بێهێزی و پەستبوون، چکۆلە بوونەوە و کەمهۆشی بە چاوی زانا بوون سەیر کردن، خافلبوون لە هێزە شاراوە پلەبەرزەکانی جۆری مرۆڤ، گالتەجاڕی پالەوانی، هەر هێمایەکی ناحەزی بەسالاچوویی بێزارکەری نەتەوەی کەوتوو دەتوانێ لە ژیانی پیرانەی چینی حاکمی ئێمە، واتە بورژوازی ئیتالیا بدۆزێتەوە.[٨١]

سەرەنجام لە ناسیۆنالیزم بە ناوی ئامێرێک بۆ رەوا بەخشین بە کۆمەلێک واتای دیموکراسی و سۆسیالیزم کەلک وەردەگیرا. زۆرجار بە نووسراوەکانی فاشیستی بە نیشانەی «دیموکراسی رەسەنتر» و «سۆسیالیزمی رەسەنتر» ئاماژە دەکرا.[٨٢] سۆسیالیزم و دیموکراسی ئەگەر لە رێگایەکی باشتری نەتەوە خەرج کرابان لە لایەکەوە، لە بەرامبەر دیموکراسی پەرلەمانی بورژوازیدا پێشکەوتووتر دەبون و لە لایەکی دیکەوە بەسەر سۆسیالیزمی ئینتێرناسیۆنالیستدا زالدەبوون. خراپترین جیهانەکان بوو کە بە میکرۆبی رووبەڕووی سۆسیالیزم و دیموکراسی پیس کرابێ. لەم بارەوە باشترین لایەنەکانی سۆسیالیزم و دیموکراسی لە خۆبوردنی بە جەماوەری ئەوان لە رێی نەتەوە لە تەمی ئینتێرناسیۆنالیزم و یەکسانی بە درۆ لە نێو نەتەوەکاندا بزر دەبوو.

جیاوازی گەورەی نێوان جۆرەکانی ناسیۆنالیزمی ئەڵمانی و ئیتاڵیایی لێرەشدا بابەتی نژادی بوو. لەسەرنجی فاشیزمی ئیتاڵیایی، ناسیۆنالیزم فۆرمی سوننەتیتری ئیمپراتۆرییەتی بێگانە دوژمن وڵات پەرستی بەخۆوە گرت. بەڵام لە روانگەی ناسیۆنالیزم سۆسیالیزمەوە، نەتەوەی ئەڵمانی جیلوەگەری رۆحی قەومی بوو کە بناخەی بۆچوونی ئەوە باوەری بیۆلۆژیکی بێخەوشی نژادی پێکیدەهێنا. ئەڵمانی بوون واتە لە نژادی تایبەتی پلەبەرزتر بوون. سەیر ئەمەیە کە بە بۆچوونی فاشیزمی ئیتاڵیایی، بەو جۆرە کە موسۆلینی گوتوویە: «ئەمە نەتەوە نییە کە دەوڵەت بەدیدێنێ... بەڵکو ئەمە دەوڵەتە کە نەتەوەی خوڵقاندووە».[83] بەڵام بە پێچەوانە لە نازیسمی ئەڵمانیدا، ئەو چەشنە کە هیتلێر گوتوویە: «دەوڵەتە خۆی لە خۆیدا ئاستێکی کەلتووری تایبەت ناخوڵقێنێ، بەڵکو هەر دەتوانێ نژاد، کە ئەم ئاستە دەبەستێ بە شەرتەوە، بپارێزێ». و دەشڵێ: «ئێمە ئاریایەکان هەر تەنیا دەتوانین دەوڵەت بە ئۆرگانیزمێکی زیندوو لەم نەتەوە بزانین».[84] ئاشکرایە کە لە پێشبوونگەلێکی ئیدئۆلۆژیکی دژبەیەک لە نێوان نازیسم و فاشیزمی ئیتاڵیادا بوونی بوو. سەرەنجام، ئەمە کە جیاوازی ئاشکرا لە تەئکید لەسەر بایەخدان بە نەتەوە دەکەوێتە بەرچاو. لە حاڵێکدا کە لە ناسیۆنالیزم سۆسیالیزمی ئەڵمانیدا میلەت لە توێی تەمێکی نیوەمەزەبیدا دادەپۆشرا، وەها بارودۆخێک لە فاشیزمی ئیتاڵیاییدا لە ئارادا نەبوو.

بەیانێک بۆ بوونی ئەم جیاوازیانە، میراتی فکری نائاسایی نازیسمە. گرنگترین پایەی ئەم میراتە بریتی بوون لە روانگە نژادییەکانی ئارتۆر دووگوبینوی فەرەنسەوی و هۆستۆن ستوارت چمبرلین، بەچکە سەرمایەداری ئەڵمانی دۆستی ئینگلیسی و هەروەها سوننەتی هەستیاری «قەوم» لە ئەڵمان کە لە نووسراوەگەلی کەسانی وەک پۆل دولاگارد، جۆلیوس لانگبن و مولێر وان دن برۆک لەسەر ئەوە تەئکید کراوە.[85] هەر ئەو جۆرە کە مارکس و ئینگلس بزوێنەری مێژوویان بە خەباتی چینایەتی دەزانی، کۆنت دووگوبینو و چمبرلین ئەم بزوێنەرەیان لە خەباتی نژادی و نەتەوەخوازیدا دەبینی. کتێبی بەناوبانگی گوبینو بە ناوی رەسالەیەک لەمەڕ نایەکسانی نژادەکانی مرۆڤ (١٨٥٥-١٨٥٣) شالاوێک بوو بۆ

سەر لیبڕالیزمی سەدەی نۆزدەیەم و سۆسیالیزم کە هەر دوو بە یەکەوە میراتبەری پڕەنسیپی شۆڕشی کە بیری فەڕەنسە دەدرانە قەڵەم. بە بۆچوونی ئەو واتاگەلی درۆی ئەخلاقی یەکسانی مرۆڤ دژایەتی لەگەڵ واقعەی زانستی راوەستاوی نایەکسانی نژادەکانە. بە بیروبۆچوونی گوبینو سێ جۆر نژادی سەرەکی لە سلسلەی مراتبی نژادەکاندا بوونی بوو کە هەر یەکەیان تایبەتمەندی تایبەتی خۆی بوو: سپی، زەرد و رەش. ئایەخترین نژادی رەش و شازترین نژادی سپی بوو. لە نێو نژادی سپی گرووپێک بوو ـ ئارِیایەکان ـ یەکەم هەڵبژاردە دەدرایە قەڵەم و دەبوو لە تێکەڵاو بوون لەگەڵ ئەوانی دی خۆ بپارێزێ. تراژیدییەکی مەزن کە لە نژادی مرۆڤدا روویدا بوو، تێکەڵاوییەکی حاشاهەڵنەگر یان ژن و مێردایەتییەکی ناهاوتۆرەمەیی بوو. ئەم کارە بە فەساد و گەندەڵی و بێسامانی و... لە شارستانییەتدا بەڕێوەبرابوو.

لە ١٨٧٦دا، گوبینو لە کۆتایی تەمەنیدا کورتیلە یادداشتێکی بۆ دۆست و هەڤاڵی، ریشارد واگنێری مۆسیقازان نووسیبوو. پاش مەرگی ئەو دوانە لە ساڵی ١٨٨٢، کۆزیماڵی خێزانی لە پاش بەجێماوی واگنێر بە هاوکاری لوودویگ شمان «ئەنجوومەنی گوبینو»یان لە ١٨٩٤ دروستکرد کە ئارشیڤی تایبەتی نژادی ئەو لەوێدا پارێزگای لێدەکرا. یەکێک لە ئەندامە بەناوبانگەکانی ئەم ئەنجوومەنە هۆستۆن ستوارت چمبرلین بوو کە بنەمای سەدەی نۆزدەیەم ئەو (١٨٩٩) درێژەی بە ناوەڕۆکی تەسەوراتی نژادی دا و خستییەگەڕ. ئەو بە پێڕەوی لە گوبینو، بایەخێکی لە رادەبەدەری بۆ نژاد دانابوو. لەگەڵ ئەمە، بە پێچەوانەی گوبینو، نەزەریاتی دژی سامی «پلەبەرزی» هاوڕێ بە باوەڕ و بە پلەبەرزی ئارِیایی تووتنی لە بنەمایە بوو بە هۆکاری زاڵی. هەروەها دیسان بەپێچەوانەی گوبینو، چمبرلین بە گەشبینییەکی زۆرتر بە رۆڵی ئەڵمانییەکان لە پاراستنی بێخەوشی نژادی و بەرگری کردن لە ژن و مێردایەتی ناهاوتۆرەمە، یان «چەواشە کردنی قەومی» چاوی بە ئەورووپادا دەگێڕا. چمبرلین کەمێک بەر مەرگی، لە ١٩٢٧، پێچرا بە حزبی نازییەوە. هیتلێر و ئالفرێد روزێنبێرگ کە بیرمەند حزبی نازی دەدرانە قەڵەم، رێزێکی قووڵیان سەبارەت بەو بوو.

دژەنژادییەکانی ویچووی زانستی ناوبراو نووسەرانی نازی لەگەڵ سوننەتە قەومی و ڕۆمانتیکە دێرینەترەکانی سەرەتا دەیەی ١٨٠٠یان پێکەوە گرێبەس کرد. ڕۆمانتیسیزم شانازی بە بایەخی بوون، خۆشەویستی و هەستەوە دەکرد. ئەم هەستە بە جۆرێکی وردبینانە و زیرەکانە لەگەڵ ڕوانگەی ناسیۆنالیستییەکیان گرتووە. ئەم جۆرە کە پۆیس دەڵێ: «وا دێتەبەرچاو ئەوەی کە فیختە لە فەلسەفەدا کردبوویە پایە... شاعیرانی وەک ئارنێت و کورنێر و وڵات پەرستی وەک بابەگیان لە ئاستی فیکریدا دروستیان کرد، واتە: پاڵەوانی، لەخۆبوردوویی و فیداکاری تاکی قەوم».[٨٦] لە سەرەتای دەیەی ١٩٠٠ ئەم مەڵهەمە مەستیبەخشە لەگەڵ سوننەتەکانی دێرینی دژی سامی ئەورووپایی، حەیاتخوازی فەلسەفی و داروینیزمی کۆمەڵایەتی و کاڵ و نەکوڵیو لەمەڕ نژادە شیاوترەکان تێکەڵاوبوون و ئەوکات دوابواری نەزەریاتی ناسیۆناڵ سۆسیالیستی دەیەی ١٩٢٠ فۆرمی گرت.

لەگەڵ سەرنجدان بەو خاڵانەی سەرەوە، سەرسووڕهێنەر نەبوو کە ناسیۆناڵ سۆسیالیزم ڕوانگەی نائاسایی ناسیۆنالیزم پەروەردە بکا. پرەنسیپە پێکهێنەرەکانی ئەم ڕوانگە دەکرێ بە شێوەی خوارەوە کورت ببڕینەوە: یەکەم ئەمەکە ناسیۆنالیزم «قەوم»خواز بوو. تەسەوری گشتی volk یان قەوم، ئەو جۆرە کە مووسە گوتوویەتی: «بەواتای یەکگرتوو تاقمێک لە خەڵک لەگەڵ «جەوهەر» پایەبەرز بوو. ئەم «جەوهەر»ە دەبوو ناوی «سروشت» یان «کەیهان (گەردوون)» یان «دیرۆک»ەی لێنرابایە، بەڵام لە هەر بابەتێک لەگەڵ دەروونیترین سروشتی مرۆڤ دەچەسپێ».[٨٧] مووسە و نووسەرانی تر هۆکاری دزەکردنی مەزنی دۆزە volkکان لە کەلتووری ئەڵمانیدا بون. کەلتووری «قەومی» لەگەڵ کەلتووری بورژوایی دژایەتی بوو. بەتایبەت ئالفرێد ڕوزێنبێرگ ئەو جۆرە کە لە کتێبی دیرۆکەی سەدەی بیستەمدا لەسەر ناوەندی بوونی volk تەئکیدی دەکرد، بە باوەڕی ڕوزێنبێرگ ئەرک ئاشکرا و ڕۆشن بوو:

پشتگری کردن لە بەرامبەر بە دزەکردنی مێگەلە ئافریقاییەکان؛ داخستنی سنوورەکان لەسەر بنەمای لێکدانەوەی مرۆڤناسی؛ پێکهێنان و دروستکردنی خوو

و ئولفەتی نژادی باکووری بۆ پاککردنەوەی سەرزەوی دایکی ئەورووپا لەبەرفراوان بوونە و پەرەسەندنی ناوەندی نەخۆشی ئەفریقا و سوورییە.[88]

مێژووی گومانلێکراو، موتالای کلاسیک، مرۆڤناسی، کاسەسەرناسی، زمانناسی، عیرفانی مەزهەبی مایسترکهارت و تەنانەت دیرۆکی نیبلونگن و دەدا هەموویان بۆ پشتگری لە نژادی سەروەری Herrenvolk باکووری بە شێوەیەکی ئاڵۆز وەکو ئەوەی بە بەنێک بە یەکەوە گرێ درابوون. هیتلێر هەر لەم مێژووە دەسکردەی نژادە بۆ پاساوی باوەڕی هەوای حەیاتی کەلکی وەرگرت. پاراستنی نژادی ئاریایی هەڵگری پشوودرێژی و بەرینکردنەوەی وڵات بوو. لەم رووەوە، هیتلێر گوتوویەتی: «هەر تەنیا بوونی هەوای بەتەواوی بەرفراوان لەسەر گۆی زەوی ئازادی وجوودی نەتەوە دەستەبەر دەکا».[89] ئەو جۆرە کە دەبێ چاوەڕوانی لێبکرێ، ئەم روانگە «باکوور»یە پڕ لە باوەڕی مەزەبی بتپەرستانەی سێحراوی بوو کە زۆربەیان لە دژایەتی لەگەڵ مەسیحییەت بەکاردەبرا. هیتلێر و نزیکانی وەکو روزێنبێرگ و هیملێر لەناخەوە هۆگری ئەم باوەڕە بوون.

پێویستی پاککردنەوەی نژادی هاندەری پشتگری پۆزەتیڤ لە پرۆژە باش دروستکردنەوەکانی نژادی بوو. ناسیۆناڵ ناسیۆنالیزم هەر لەسەرەتاوە بە دژایەتی کردنی ئیزدیواج لەگەڵ نژادە جۆراوجۆرەکان هەستا و دواتریش ژن و مێردایەتی کردنی لەگەڵ جوولەکانی لەرێی یاساوە قەدەغە کرد. بە بۆچوونی هیتلێر، زانستی پزشکی ئەرکی خۆی بوو کە خۆی لە پێناو ئەم ئامانجە نژدیانە دابنێ.[90] یەکێک لە نووسەرانی سیستماتیکی نازی لەم بوارەدا، زانستی وەرزێڕی خوێندبوو. ریشارد والتێرداره لە ئاسەواری وەک وەرزێڕان وەها سەرچاوەیەکی حەیاتی نژادی باکووری لە ئەڵمان پێشنیار دەکرد کە هەر وەک ئاژەڵداری یەکێک لە پسپۆڕەکانی ئەو بوو.[91]

بینینی قەومی باکووری بە هۆی سروشتخوازی گوندی و پەرستنی دیمەنخوازانی ئەو بوو کە لە جەماوەری گوندی و مەزرادار بوت دروست بکا. لەسەر ئەو باوەڕە بوون کە ژیار ژێر دەسەڵاتی بورژوازی و جوولەکان کەوتووە.[92] قەومی راستەقینە لە گوندەکان و لە دەرەوەی شارەکان بوون. دارە،

ژیانی گوندی بە پێگەیەکی زۆرباش بۆ باش عاملاندنی نژادی بە لایەنی پایەداری و دەوامی «قەومی باکووری» دەزانی. ئەم کارە بووەتە هۆی ئەوە کە ناسیۆنال سۆسیالیستەکان سیاسەت گۆڕی موسبەت سەبارەت بە جەماوەری گوندی بگرنەبەر و بەم مەبەستە لە هۆکارە مالیاتییەکان و دانی یارانە کەلک وەربگرن. هەروەها بۆ بە ئەنجام گەیاندنی لەم سیاسەتانە کەوتنە هاندانی خەلک بۆ مانەوە لە گوندەکان و بالا بردنی رادەی تەولید.

لایەنی گرنگی دیکە لەم ناسیۆنالە ئەلمانیە، دژی سامی بوونی ئەو بوو. لە راستیدا هێندێ ئەوەیان بەتایبەتمەندییەکی چارەنووسساز و بەبڕشت دەزانی. ئەو جۆرە گوتراوە، دژی سامیخوازی نەک هەر بەشێک لە سوننەتی ئەوروپایی، بەلکو چالاکی جیاوازی هەلنەگری بەشی زۆرینەی نووسەرانی ئەلمانی لەمەڕ «قەوم» لەسەرانسەری سەدەی نۆزدەیەمدا بوو. ئەم باوەڕە رەنگدانەوەی جۆراوجۆری لە حزبی نازیدا بوو. هێندێکیان جوولەکەبوونیان بە مەسەلەیەکی مەعنەوی یان کەلتووری دەزانی، هێندێکی دیکە بە چاوی مەسەلەیەکی نژادی بۆی دەڕوانین. جوولەکە بوون هەروەها لەگەل بۆلشێویزم و ژیاری و بورژوایی گرێی خوارد. بێگومان، بە رێبەرایەتی لاسارانە و شێتانەی نژادی هیتلێر، جوولەکان بوون بە ناوەندی سەرەکی بێزاری نەتەوە و پێناسەی لە دایکبووی ریشەیی، چارەنووسی ئەوان لە ئۆردووگاکانی مەرگ لە جەنگی جیهانی دووەمدا بەناوبانگتر لەوەیە کە پێویستی بەشیکردنەوە و بەرینکردنەوە بێ و دەسەلاتی ترسناک و بەرپرسایەتی مەزنی ئەم جۆرە دۆزانە نیشان دەدا.

بەم حالەوە هێشتا دەبێ بوترێ کە ئەم جۆرە کارەساتە خراپ و دەردناکانە بە کردەوە زیاتر لە وزەی شعووری ئێمەیە. ئۆردووگاکانی مەرگی نازی هەروەکو زەردومای ترسهێنەر بەسەر شعووری ئەخلاقی و مەعنەوی ئێمەدا لە سەدەی بیستەمدا دەڕووخانە خوارێ. لەبەر هێندێ کۆششی دوایی بۆ لەبەرچاو نەگرتنی سووتانی مرۆڤەکان دەبێ هەمیشە ترسێک کە ئەم هەموو مرۆڤە بێتاوانە لەودا رەنجیان دەبینی، لەبەرچاومان بێ.

دەوڵەت و ڕێبەران

مەسەلەی ناسیۆنالیزم بە تێڕامانی مەسەلەی دەوڵەت لە فاشیزمدا ئەنجام دەگرێ. پێشەکی بوارێکی نێگەتیڤی هاوبەش لە ڕوانگەی فاشیستیدا سەبارەت بە دەوڵەتە مەوجوودەکان بوونی بوو. ڕەنگدانەوەی ئەم ڕوانگە، بێزاری لە دەوڵەتی دێموکراتیکی لیبراڵ و بەتایبەت نیزامی چەند حزبی بوو. بوونی حزبەکان بەواتای پێویستی ئاشتی کردن و خوو بە یەکگرتن بوو کە بووە هۆی گەندەڵی بەرژەوەندی نەتەوەیی. ئەو چەشنە کە پریمۆد گوتوویە: «دەبێ چالاکی حزبە سیاسیەکان بوەستێنرێ. حزبە سیاسییەکان دەستکەوتی سیستەمی سیاسی هەڵە، واتە سیستەمی پەرلەمانی، بوون... خەڵک چ پێویستییەکی بەم دەلالە سیاسیانە هەیە؟»[94]

کارل ئەشمیت، بیرمەندی ئاکادمیکی ئەڵمانی کە دواتر چووە ناو ناسیۆنال سۆسیالیستەکان، بیر و بۆچوونی دژی پەرلەمانی ئەوەڵییەی لە کتێبەکەی خۆیدا، بەناو ئاڵۆزی دێموکراسی پەرلەمانی، گونجاندبوو، هەرچەند پێشتر بیرمەندی ئیتالیایی، پارتو، لە دەیەی ١٨٩٠ بە تاوتوێکردنی ئەم جۆرە دۆزانەوە خەریک ببوو. مەسەلە بۆ ئەشمیت بەم شێوە بوو کە گریمانە لەسەر ئەوەیە کە حکوومەتی پەرلەمانی لەمەدا بوو کە هەر تەنیا شێوەیەکی ڕواڵەت دەدرایە قەڵەم. بە بۆچوونی ئەشمیت «کۆمیتەگەلی بچووک و تایبەتی حزبەکان یان پێکهاتەی حزبی دەبووە هۆ کە هەڵوێستەکان لە شێوەی شاراوەدا و بە نهێنی بگیرێن» کە هەمیشە لەگەڵ بەرژەوەندی بازرگانی و پیشەسازی سەریان لە ئاخوڕێکدا بوو.[95] حزبە سیاسییەکان هەر تەنیا دەلالانی دەسەلات بوون کە لەگەڵ بە دەسهێنانی زۆرینە دەستیان بە ئاسانکاری و بەم ئامێرە هەڵوێستی خۆیان قایم دادەڕشت.

دێموکڕاسی جەماوەری خەڵکیش لەبەر هەڕەشەی ئاڵۆزی جۆراوجۆر، بەڵام ڕووبەڕووی زۆربوونەوە وەستابوو. ڕێنوێنی گشتی کە ئەشمیت ئەوەی [گۆڕینەوەی باوەڕەکان لەگەڵ ئامانجی ڕازیکردنی ڕەقیب بە هۆی ڕێنوێنییەکان] تەوسیف دەکرد» بەیان و بورهانی پووچەڵ بوو. سەرنج و باوەڕگەلی جەماوەرەکان بە پرۆپاگەندە ڕادەکێشرا نەک بە لێداون و ڕێنوێنی و بەڵگە.[96] خەڵک

شتێک بۆ وتن، یان مافی دەربڕینیان نەبوو، بەم حاڵەوە سەیر ئەوەیە کە ئیدئۆلۆژی پەرلەمانی گریمانەی لەسەر ئەمە دادەنا کە جۆرێک یەکبوونی بەرژەوەندی نێوان حاکمان و مەحکوومان بوونی هەیە. حزبە لیبراڵەکان هەرکات کە بە دەسەلات دەگەیشتن، دیموکراسییان وەلادەنا و دەکەوتنە دووی بەرژەوەندی خۆیان. بە وتەی ئەشمیت: «لە رێڕەوی لێدواندا لەگەڵ رووینەرە سەربەخۆکان ناکرێ دژی ئیرادەی خەلک و بە پێناسە کردنی کۆکراوە و لەمپەرێک بگەین. چونکە باوەڕ لە لێدوانی دیموکراتیکدا نییە بەلکو قاعیدەتەن لیبراڵییە».[97] حزبە لیبراڵە پەرلەمانییەکان تەئکیدیان بوو کە سەربەخۆیی هەر ئەمەیە. لەبەر ئەمە دیموکراسی جەماوەری خەلک لە نمایەک زیاتر نەبوو.

بیر و بۆچوونێکی دیکەش کە جێی قەبووڵی گشت فاشیستەکان بوو، ئەمە بوو کە دەوڵەتە پەرلەمانییە لیبراڵییەکان نەک هەر تەنیا بەرپرسی ئاڵۆزییە کۆمەلایەتی و ئابوورییەکانی دەیەی ١٩٢٠ بە هۆی بەرچاوتەنگی و تەماح و پاراستنی بەرژەوەندی خۆخوازانەی خۆیانەوە بوون، بەلکو لە بناخەوە نەیانویستووە گرێی گرفتەکان بکەنەوە. هێندێ کەسی وەکو ئۆزوالد مۆزلی، پاش جەنگی ١٩١٨ــ١٩١٤، دەیانزانی کە دەوڵەتەکان لە خولە ئاڵۆزەکاندا دەتوانن چ کارێک ئەنجام بدەن. دەوڵەتەکان لە سەردەمی شەڕدا لێبڕاوانە و کۆمەڵخوازانە کردەوەیان لە خۆنیشان دەدا، ئێستا ئەوە کە لە سەردەمی ئاشتیدا، دیموکراسی بێئیرادە و هەروەها کەرەسەی پێویست بۆ ئەنجامی کارێکی موسبەت بوو.[98]

واتای فاشیستی لە دەوڵەت تایبەتمەندییەکی زۆری هەیە کە زۆریش بە یەکەوە ناسازگارن. زۆر لە فاشیستەکان وەک موسۆلینی، جنتیلە و پریمۆد ریوەرا بەتەواوی قبووڵیان دەکرد کە روانگەی ئەوان لەمەڕ دەوڵەت (توتالیتێر ـ سەرەڕۆیی کۆ)یە. هەرچەند کە واتای ئەم واژە تەنانەت لە دەهەکانی ١٩٢٠ و ١٩٣٠ زۆر روون نەبوو.[99] بەیان کردنی جنتیلە لە توتالیتێر لە بنەڕەتەوە ئەمە بوو کە هیچ جیاوازییەک لە نێوان تاک و دەوڵەتدا بوونی نییە.

ئەوانەی کە تاک لە دەوڵەت جیا دەکەنەوە ناتوانن لە فیکرە وەلانراوەکان بەولاوەتر بڕۆن. ئەندێشەی ناسیاو ئەمەیە کە «هیچ شتێکی بەڕاستی تایبەتی

بوونی نییه... و سنوورێک بۆ کردەوەی دەوڵەت تەسەور ناکرێ» دەوڵەت (لەگەڵ ئاهەنگێکی پلەبەرز لە خۆزانیاریدا لە دایک دەبێ».[100] لەو جێیەدا کە دەوڵەت تاقانە بنەمای مافەکان و ئازادییەکانی تاکە، لەبەر ئەمە، خۆی «سنوور و شێوەی بوونی خۆی دیاری دەکا».[101]

دەوڵەتی فاشیستی هەمیشە لەگەڵ واتای «دەسەلات» پێوەندی بوو. دەسەلات خاڵی رووبەڕوو لەگەڵ «ماف» و «ئۆرگانیزم» خاڵی رووبەڕووی «میکانیزم» بوو. دۆزەکانی داروینیزمی کۆمەلایەتی کاڵ لە پشت ئەم واتایانەوە شاراوەتەوە. بەم جۆرە، دەوڵەت حاسڵی «کێشەی مانەوە» بوو. ئەو جۆرە کە ئالفرێد روکگۆ نووسیویە: «دەوڵەتی بەهێزتر واتە ژیانی باشتر و دەوڵەمەندی زۆرتر بۆ دانیشتوانی ئەو». ئەمە لە راستیدا ئەرکی دەوڵەتە کە بەهێز بێ. روکگۆ بە ئاهەنگێکی رەنجاوەوە دەڵێ: «ئەم دۆزەی دەوڵەت بە نیشانەی دەسەلات [کە دەرەنجامی نەزانی گشتی بەردەوام لە دۆزی ئەڵماندا بە پرۆسە زانراوە] دۆزێکی بەتەواو مانا لاتینی و ئیتالیایی بوو و راستەوخۆ لەگەڵ سوننەتی عەقلانی رۆم پێوەندی هەیە کە لەگەڵ فەلسەفەی سیاسی ماکیاڤێل رەنگ و رووی گرت و پەسندکراو خرایەڕوو».[102]

لێرەدا بە شعووری فاشیستی دەبێ سەرنجی ئازادیش بدەین. بۆ زۆرینەی فاشیستەکان ئازادی لەگەڵ ئامانجە تاقانە سەربەخۆترەکانی وەک نەتەوە، دەوڵەت یان قەوم سازگار بوو. ئازادی هەرگیز تەسەوری گشتی تاکخوازانەی نەگۆڕ نەبوو، بەڵکو لایەنی کۆمەلایەتی لەمسکراوی بوو. ئازادی هەرگیز نەیدەتوانی لەگەڵ دەوڵەت یان نەتەوە لە دژایەتیدا بێ. هەرچەند دەوڵەت یان نەتەوە بەهێزتر بێ مەدەنی زۆرتر لە ئازادی و دەوڵەمەندی بەهرەمەند دەبێ. ئەم واتا زاتییە لەگەڵ ئازادی لیبرالی «کە مافی سروشتی بەرفراوانی تاک» دەدرایە قەڵەم، دژایەتی بوو.[103] ئەو چەشنە کە روزێنبێرگ گوتوویەتی، ئەم جەزمە تاکخوازانەی لیبرالی خۆخۆزانە لە ئازادی، دەبێ «لە تێبینی بەردەوام هەلاوێردرێ».[104] ئازادی بە دۆزێکی مەعنەوی چاوی لێدەکرا کە لەگەڵ «ماتریالیزمی ناپاک» ئازادی لیبرالی دژایەتی بوو. دەبێ سەرنج بە بارودۆخی ئەم رێنوێنییە کە دەربارەی ئازادی

ئابوورییە، بدریّ. ئازادی ئابووری هەتا ئەو جێیە قبوول دەکرا کە لەگەڵ بەرژەوەندی میللی سازگار بێ. لەبەر ئەمە، ئازادی راستەقینە شەرتی زاتی تاک بوو لە شێوەیەکدا لەگەڵ ئامانجی پلەبەرزی میللی سازگاری ببێ.

لێرەشدا زانیاریگەلی جۆراوجۆر سەبارەت بە واتای «زاتی» و «دەروونی» بوونی بوو. لە فاشیزمی ئیتاڵیایدا، ئەو جۆرە کە موسۆلینی گوتوویەتی: «تاقانە ئازادییەک کە دەتوانێ راستەقینە بێ، ئازادی دەوڵەت و ئازادی تاکی دەروونی دەوڵەتە. لەبەر ئەمە، بۆ فاشیستەکان هەموو شتێک لە دەروونی دەوڵەتدا مانای هەیە و هیچ شتێکی مرۆڤایەتی یان مەعنەوی... لە دەرەوەی دەوڵەت بوونی نییە».[105] ئازادی بۆ تاک لە پێناوی ئامانجەکانی دەوڵەتە، ئەندێشەیەک کە زۆرتر لە واتای «دەوڵەتی ئەخلاقی» سەرچاوەی گرتووە. بەڵام بە بۆچوونی ناسیۆنال سۆسیالیستەکان لەوانە روزێنبێرگە، باروودۆخ فەرقی دەکرد. جەوهەری تاک volkstaum [قەوم یان مەوجوودییەتی نەتەوە] بوو. بەم جۆرە ئەو شێوە کە روزێنبێرگ گوتوویە: «ئازادی بە واتای ئەڵمانی لەگەڵ سەربەخۆیی دەروونی تێکەڵە... ئەمڕۆ هەموو باس لە «ئازادی» بێروونی دەکەن، شتێک کە هەر تەنیا دەتوانێ ئێمە لە ئاڵۆزی نژادی رزگار بکا. ئازادی بە واتای پێڕەوی لە نژادە».[106] لەبەرئەمە، ئازادی لەگەڵ ئامانجە تاقانەکانی نژادی هاوپێناسە بوو.

بەپێچەوانەی دۆزە هاوبەشەکان کە لە نێوان فاشیستەکانی ئیتاڵیایی هێگڵخواز لەگەڵ ناسیۆنال سۆسیالیستەکان لەمەڕ مافەکان، دەسەڵات و ئۆرگانیزمخوازی بوونی بوو، ناسیۆنال سۆسیالیستەکان ئەندێشەی دەوڵەتی توتالیتێری رەت دەکردەوە. یەکەم جار نکوڵی دەکرا کە هێگل لەگەڵ سوننەتی دەوڵەتی لیبرالی راست هاوبیر و بڕوا بووە. دووەم، هەر ئەو جۆرە کە لەوەبەر تەئکید دەکرا، بە بۆچوونی ناسیۆناڵ سۆسیالیستەکان دەوڵەت لە پلەی یەکەمدا نەبوو، بەڵکو نەتەوە و قەوم لە بەرەوڕوو بوون، روزێنبێرگ رێنوێنی دەکرد:

بزاڤی ناسیۆناڵ سۆسیالیستی... بۆ دابینکردنی هێمنایەتی گشتی نەتەوە و قەومی ئەڵمان و خوێن و خووی ئەو فۆرمی گرتووە. دەوڵەت بە شێوەی بەهێزترین

ئامێر، لە ئیختیاری بزاڤ دایە... هەر تەنیا لەم پێوەندییە دایە کە واتای دەوڵەتی ناسیۆناڵ سۆسیالیستی راستی زیندوو دەمێنێ.[107]

بە بۆچوونی روزێنبێرگ «بە سوودی ناسیۆناڵ سۆسیالیستەکان بوو کە زۆر لەسەر دەوڵەتی سەرەڕۆ نەڕۆن بەڵکو لە جیهانبینی حزبی نازی بە شێوەی سەرچاوە و بیرکردنەوەی جیهانبینی ئاخاوتن بکەن».[108] سەرەنجام، بەدووی دامەزراندنی لەپێشبوونی پرەنسیپی پێشەوایی، دەوڵەت نەیدەتوانی بۆ نازییەکان لە پێش یان کامیل بێ. پێشەوا سەرچاوەی دەسەڵاتداری حاکمییەتی رایش بوو. دەسەڵاتداری دەوڵەت بەڕاستی هەر ئەو دەسەڵاتداریەی پێشەوا بووبوو. هەتا رادەیەک دەکرێ ئەمە جۆرێک واتای قەیسەریزم یان بێناپارتیزم ناودێر بکرێ. دەسەڵاتداری دەوڵەتی تاقانە لەم بوارەدا بێمانا بوو. هەر ئەو جۆرە کە واتای دووچە [پێشەوا] لە ئیتالیا لە دەیەی ۱۹۳۰ سەریهەڵدا و ناوی دەرکرد، دژایەتی ئاشکرا، بەڵام زیرەکانە لە فاشیزمی ئیتالیاییدا دەستی بە بەرەو پێشچوون کرد کاربری بایەخی ئەو لە دەوڵەت فراوانتر بوو. چۆن دەیانتوانی هەم دووچە و هەم دەوڵەتی میللی هەر دوو پلەبەرز و پێشکەوتوو بن؟

واباشە لێرەدا سەرنج بدەینە کارکردی رێکخراوەی ئەگەرلێکراو و یەکگرتوویی دەوڵەتی نازی. ئەو جۆرە کە پێشەکی وترا، ئێستا بەتەواوی قبوول کراوە کە جۆرێک بێسیستەمی دەروونی لە دەوڵەتی نازیدا بوو لە راستیدا هیچ حکوومەتێک لەسەرتاپایدا بە شێوەی ئاشکرا بوونی نەبوو.

نازییەکان لەگەڵ دەزگای بورۆکراسی مەوجوودی دەوڵەتی کاریان دەکرد کە زۆرینەی کەسانی ئەو، بەپێچەوانەی گوشار، تەنانەت هەتا ساڵی ۱۹۳۹ تێکەڵاوی حزبی ناز نەببوون. رێکخراوەی ئێس‌ئێسی نازی و باقی پرەنسیپە نیزامییەکانی ئەو، لە پاڵ ئۆردووگاکانی کاری ئیجباری لە پەراوێزی سنووری چوارچێوەی دەوڵەتی رەسمیدا کاریان دەکرد. دەسەڵاتی پێشەوا لەگەڵ یەکێتییە لەرزۆکەکانی دەروونی پێکهاتەی شێواوی حزبی نازی، کارمەندانی دەوڵەتی، نیزامیانی بەهێز و ساحەبانی گەورە پێشەسازییەکان رکەبەرایەتی دەکرد. مارتین بروزا نیزامی نازی بە «جەنگەڵێکی سازماندراوی» شوبهاندووە.[109]

ئەو خالانـەی سـەرەوە تـا رادەیـەک واتـای پێـشەوا ـ فووهێرپـان دووچـە ـ لـە دەروونی فاشیـستیدا ئاشـکرا دەکـا. بوارگـەلی بۆچـوونی و مێژوویـی پێـشوو دەربارەی دۆزی پێشەوایی بوونیان بوو. سـوولۆن، پـریکلێس، ئەسـکەندەر، سـزار، بناپارت دەورگەلێکی وێنەیی بۆ هێندێ لە فاشیستەکان بوون. بەو جۆرە کـە جنتیلـە دەڵێ: «هەمیشە کەم پیاوانێک هەڵدەکەوێ کـە پێناسـەی زانیـاری خـۆی و ئـیرادەی خولی خۆی دەدرێنە قەڵەم».[110] موزلی تاقە جارێک فاشیزمی بـە «کـۆی سـزاریزم» پێناسە کردووە.[111] ئەم واتایە بەتایبەت لـە ئاسـەواری فەلـسەفەی سیاسـی هێگـل و رۆسۆشدا پاساوی بۆچوونی خۆی بـوو. لـە ئیتاڵـیا و ئەڵـمان لـە کۆتـایی سـەدەی نۆزدەیەم و سەرەتای سەدەی بستەم سەلماندنی کۆمەڵناسی روانگەی شـارەزایان لە لایەن مووسکا، پارتۆ، میکلێس، دەروونناسی توودە گوسـتاو لۆبـۆن و روانگـەی دەسەلاتداری پرشکۆی ماکس وێبێر ئەنجامی گرتبـوو. تەنینـەوە راسـتبینی، بـیر و تێرامان هەڵوێست گرتنی موئەسر لە لایەن رێبەرایەتییەوە لەگـەڵ هـەدەردانی کاتـە سیاسـیەکانی پێکهاتـە پارلەمانەنیـەکان دژایـەتی بـوو. پێـشەوا ببـوو بـە ناوەنـدی بەرژەوەندی میللی، ئیتر نازی بە دیموکراسی هەست نەدەکرا.

مەسەلەیەکی زۆر دەربارەی واتای رێبەری لە ئارادا بوو. لـە سـەرەتای دەیـەی ۱۹۲۰ ئـەم مەسـەلە لـە رواڵـەتدا بـۆ سـەرجەم بیرمەنـدانی ناسـیۆناڵ سۆسـیالیزم سـەرەکی مامەڵەی لەگـەڵ نـەکراوە. لـە ئیتاڵـیا ئـەم رووداوە دێرتـر هاتـە ئـاراوە و بەرفراوان بـووەوە. روانگـەی بیرمەنـدان هەرچەنـد کـە لـە لایـەن فاشیـستەکانەوە پەسند کـرا، بـەلام زۆرجـار بـە شـێوەی کەرەسـەی رێبـەری کـۆ راڤـە دەکـرا. لـە سەرەتای دەیـەی ۱۹۲۰ هیتلێـر و موسـۆلینی هێـشتا خۆشەویـستییەکی ئـەوتۆیان نەبوو. ئەوان هـەر تـەنیا لـە ئاسـتی کەسـایەتییەکی گرنـگ لـە رێبەرایـەتی گـشتیدا مامەڵەیان لەگەڵ دەکردن، بەلام واقعیەتە رابەرایەتییەکان لەگەڵ روانگەکان جیاوازی بوو. ئەو جۆرە کە هانس مومسن وەبیری هێناوەتـەوە، هـەم لـە ئەڵـمان و هـەم لـە ئیتاڵـیا ریـشەی داکـوتراوی سـوننەتی و یەکێتییـە لەرزۆکـەکانی دەرونی حزبـە فاشیـستەکان، حکوومەتـەکانی هیتلێـرو موسـۆلینی ناچـار بـە سـازش ئاسـتەنگ کردنەوە دەکرد.[112] پاشان تێرامانێکی بەتەوژم لەسـەر کـاری رێبـەری و شەخـسی

ڕێبەران هەستێکی درۆی لە نەزم و یەکگرتوویی نیزامەکان دروستکرد و بوە هۆ کە بەرپرسایەتی لە پلەی یەکەمدا بکەوێتە ئەستۆی ڕێبەران. هەروەها چۆنیەتی شانۆ، پووچەڵ و بێ ناوەڕۆک و پەنداره گەورەکان و لاساییکردنەوە و گاڵتەجاڕەکانی ڕێبەرایەتی موسۆلینی کەوتە بەرچاونەکراوەیی و خافڵ بوون.[١١٣]

سەرەنجام ئەمەکە، ڕوانگەی دەوڵەتی فاشیستی پێوەندییەکی سەیر و پێچراوەیی لەگەڵ ڕوانگەکانی «سەندیکالیزم» و «سنفخوازی»دا بوو. ئەم دوو باوەڕە لە فاشیزمی ئیتالیایدا لە خوو و خدەیەکی تایەتیتر لەچاو ناسیۆنال سۆسیالیزمی ئەڵمان بەهرەمەند بوو. بە شێوەی گشتی بەتایبەت پاش ساڵی ١٩٣٣، ناسیۆنال سۆسیالیستەکان، چ لە ڕوانگە و چ لە کردار، سەرنج و پێوەندییەکی کەمیان بە سنفخوازی لە خۆ نیشان داوە. هیتلێر خۆی لە سەرەتادا ماوەیەکی کورت لە پێوەندی بەم دۆزە نیشاندا، پاشان بە شێوەی جۆرێک دروشمی پڕۆپاگەندە کەلکی وەرگرت. ئەمە بەو مانا نییە کە ڕوانگەی سنفخوازی لە ئەڵمان سەری هەڵنەدا. ناسیۆنال سۆسیالیستەکانی وەک گوتفریت فدر، گوگور ئەشتراسەر، والتێر دارە و تا ڕادەیەکیش ڕوزێنبێرگ بەتوندی لایەنگری ڕێکخراوەی سنفی بوون. تەئکیدی نووسەرانی نازی زۆرتر مایل بە خوێندنەوەی نوێ سەدەکان ناوەڕاست لەسەر ئەسناف بوو.[١١٤] ئەسناف وەکو بەشێک لە نەتەوەی دێرین هەڵسوکەوتی لەگەڵ دەکرا. ئەم سوننەتە دەگەڕاوە بۆ بیرمەندانی پارێزگاری ڕۆمانتکتری وەک مولێر وان دن بروک و دواتر ئوتوگیرکە. لە لایەکی دیکەوە، فاشیستە ئیتالیایەکان مامەڵەی نوی قوڕوون وەستاییان لە ئەسنافدا قبوول نەبوو. ئەوان ڕێڕەوی عەقلانیتر و نوێتریان سەبارەت بە ئەسناف بوو و ئەوانەیان بە «شێوەیەکی نوێ» بە بریکاری واتاگەلی لیبرالی و سۆسیالیستی لە ڕێکخراوەی کۆمەلایەتی دەزانی.[١١٥]

لە فاشیزمی ئیتالیایدا، دۆزی سنفی پێوەندییەکی نزیکی لەگەڵ سوننەتی سەندیکالیستیدا بوو کە دەربارەی ناسیۆنال سۆسیالیزم بەو چەشنە نەبوو. جگە لەمە شایانی باسە کە سوننەتی کاتۆلیکی لە ئیتالیا هەمیشە خاوەنی بینینی بەتەوژمی ئۆرگانیزمخوازی و سنفخوازی بوو. سەندیکالیزم لە ئیتالیا، هاوکات

لەگەڵ فەرەنسا، ئیسپانیا و بریتانیا لە سەرەتای دەیەی ١٩٠٠ بە سەرهەڵدان گەیشت. ئەمە زۆرتر خۆنیشاندانێک بوو لە بەرامبەر مارکسیزم و سۆسیالیزمی ریفۆرمخواز هەتا لیبرالیزم و سەرمایەداری. جنتیله بەتایبەت ئاماژە بە دزەکردنی سورل لە سەندیکالیزمی ئیتالیا دەکا.[١١٦] زۆرینەی فاشیستە ئیتاڵیایەکان بە هۆی تایبەتمەندی دژی پارلەمانی و دژی دیموکراتیکی سەندیکالیزم و ئاهەنگی بەراستی ئەخلاقی ئەو لەمەڕ توندوتیژی و بێزاری ئەو لە سازش یان هاوکاری لەگەڵ بورژوازی، سەناگۆی سەندیکالیزم بوو.[١١٧] بۆ فاشیستە ئیتالیایەکان، سەندیکالیزم پێناسەی دیاردەیەکی سروشتی و گرنگ بوو لە بە کەماڵ گەیشتنی کۆمەڵگەدا و رۆڵێکی بەرچاوی لە خۆڕاگری لە بەرامبەر لیبرالیزم و سەرمایەداری و تاکخوازی دەگێڕا. بەم حاڵەوە، بە بۆچوونی ئالفرێد روکگۆ کاتی ئەوە هاتبوو کە دەوڵەت سەندیکاکان خۆماڵی بکا. ئەو رێنوێنی دەکرد کە ئەوانە دەبێ لیبراوانە لەژێر دەسەڵاتی دەوڵەتدا بن هەتا ئەو ئەرکانەی کە دەیهەوێ بەڕێوەیان بەرێ».[١١٨] سەندیکالیزمی خوماڵیکراوی ژێردەسەڵاتی دەوڵەت لە ئەنجوومەنگەلی دەروونی هەیئەتی سیاسیدا رێکدەخرا. دەوڵەت ئەنجوومەنەکان لەرێی ئامانجەکانی نەتەوەوە رێنوێنی دەکرد. سەندیکاکان دەبوایە لێزانی پێویست بۆ دەوڵەت، فێرکردنی پیشەیی، یارمەتی گشتی و هەمەلایەنە پێکبێنێ، لە مشت و مڕدا بکەوێتە ناوجێی و لەمپەر بێ بۆ مانگرتن و وەستانی کارخانەکان. ئەو جۆرە کە روکگۆ نەزەری داوە: «دەوڵەت لە لایەنی ئەم سەندیکا دروستکراونەوە دەتوانێ خاوەنی هەیئەت (شاند، نێردە)گەلی فەنی بێ کە توانایی بەو ببخشێ کە بەڕێوەبردنی ئەرکە جۆراوجۆرەکان لە ئابووریدا لەگەڵ دەسەڵاتی پێویست بگرێتەئەستۆ».[١١٩]

لێرەدایە کە دەتوانین پێوەندی راستەوخۆی نێوان سەندیکالیزم و سنفخوازی ببینین. دەوڵەت ئەنجوومەنی ئەنجوومەنەکان یان سنفی سنفەکان بوو. هەر ئەو چەشنە کە جنتیله گوتوویە: «فاشیزم... لە سێنفەکان دۆزی بوونی سەندیکاکانی بە شێوەی وزەیەکی ئەخلاقی فێرکاری بەدەسهێناوە، بەڵام چونکە دژایەتی رەساڵەی نێوان دەوڵەت و سەندیکا دەبێ لەناو بچێ، هەوڵ دەدرێ کە سیستمێک بێتە ئاراوە کە لە لایەن ئەوەوە ئەم ئەرکە بخرێتە ئەستۆی گروپە سەندیکاکان لەپەنای ئەسنافدا

بێ کە خۆیان لەژێر چاودێری دەولەتدان و بەڕاستی لە دەروونی خۆیاندا هەر ئەو ڕێکخراوە دەولەتیان هەیە».

لە فاشیزمدا دەبینین کە کۆما کۆمەڵی سەندیکاکان بۆ دابینکردنی بەرژەوەندی میللی دەسەلاتیان هەیە. ئەگەر بڕیارە شێوەیەک لە پێکهاتەی پەرلەمانی بمێنێتەوە، پەرلەمانی ئابووری و کۆمەلایەتییە کە لە تەولیدکارە ئابوورییەکان پێکهاتووە و حزبە لەمپەرە کات بە فیڕۆدەرەکان لەودا جیا نابێتەوە. سەندیکاکان یان ئەنجوومەنگەلی «کارمەندان و کرێکاران» دەبێ لە ئەنجوومەنێکی تاقانەی ئەوتۆ لە یەک کۆببنەوە. ئەوکات دەتوانن بەجێی ئەوە کە هەیئەتگەلێکی شەڕخوازیان بەرگری بن، لە گروپە یارمەتیدەرەکاندا یەکگرتوو بن. بەتایبەت لە نێوان سالەکانی ١٩٢٩ هەتا ١٩٣٢ و لە سەردەمی دەسەلاتداری جۆزپە بوتایی هەول دەدرا هەتا لە ئیتالیادا وەها پێکهاتەگەلێک فۆرم بگرێ. بەلام دەرەنجامی کار زۆر عەیبدار لە ئاو دەرهات. لە مارسی ١٩٣٠ «شۆڕای میللی ئەسناف» (ئەنجوومەنی نیشتمانی یان نەتەوەیی ئەسناف)، مەجلیسی نوێنەرانی ئەنجوومەنگەلی ئابووری و کۆمەلایەتی و بوروکراسی دەولەتی، لە ئاخریدا «کۆمیتەی ناوەندی ئەسناف» بە وەزیرانەوە، بەرپرسانی کۆنفدراسیۆنەکانی کارمەندان و کرێکاران و کاربەدەستانی پایەبەرز. کۆماکۆی ئەمانە لەژێر چاودێری ڕێبەرایەتی موسۆلینیدا بوون.[١٢١]

هیچ کام لەم جۆرە ڕێکخراوانە لە ئەلمان بەدی نەهات. بێجگە لەمە هەموو فاشیستەکان ئەم هۆریەیان بە سنفخوازییەوە نەبوو. پریمو دریوەرا لە بلاوکردنەوەی وتارێکدا رووی وتە دەکاتە فاشیستەکانی ئیسپانیا، لە ئاوریلی ١٩٣٥، دەلێ: «ئەم قۆرپاتانە لەمەڕ دەولەتی سنفی فرەبێژییەکی دیکەیە». ئەو لە نووسراوەکانی خۆیدا هەمیشەش بەم رادە سەبارەت بە سنفخوازی بێزار نەبوو.[١٢٢] بابەتێکی گرنگی دیکە لەمەڕ سنفخوازی، لایەنی گومانی و تێڕامان ئەوە بوو. زۆربەی بیرمەندان، بەتایبەت لە ئیتالیا، دەیسەلمێنن کە سنفخوازی شێوەی ڕواڵەتی بوو و لە کردەوەدا هیچ کات بە ئارەزوو نەگەیشت. بە قەولی نووسەرێک، سنف «سەرپۆشێک بوو بۆ چەوسانەوەی بێبەزەییانە لە کار و عەمبارێک لە

پیشەکان بۆ قەڵەم بەدەستانی حزبی».[١٢٣] سنف ئەرکی باشی پڕۆپاگەندەیەی بە ئەستۆ بوو و هەروەها بە کێشان و خەساندنی ڕۆشنبیران یارمەتی دەکرد.

ئابووری

ئێمە لەمەڕ دەستکەوتی فاشیزم لە ئابووری لەگەڵ ناوەڕۆکگەلی زۆر ڕووبەڕوو دەبینەوە کە پێشەکی دەربارەی ئەوانە لێدوانمان کردووە. چوار خاڵ بۆ تەئکید بوونی هەیە: یەکەم ئەمەکە سیاسەت لە پێشترو بالاتر لە ئابووری بوو؛ دووەم ئەمەکە کاکڵی سیاسەت میللەت و قەوم volk [قەوم] بوو و لەبەر ئەمە، لە بناخەوە ئامانجەکانی میللی بوون کە بۆ ئابووری هۆکاری چارەنووسساز دەدرانە قەڵەم؛ سێیەم ئەمە کە کاردانەوەی ئابووری جێی پەسندی تێکەڵاوی لە ڕێ و ڕەوشی سۆسیالیستی و لیبرالی بوون؛ وە سەرنجام، وەکو گشت پانتاگەلی ئیدئۆلۆژی فاشیستی تەنینەوەی نێوان ئابووری ڕەوای فاشیستی لەگەڵ ڕاستیە حاشاهەڵنەگرەکانی ئابووری دەبینرا.

جنتیلە بە ئاهەنگ و شێوەی هێگلی دەینووسی: «دەوڵەت ئیرادەی جیهاتی بەرچاوە، ئێستا ئەوەکە ئابووری بە ژیانی بندەستبوونی مرۆڤایەتی دەبەسرێتەوە، واتە بە ژیانی لەمسکراوی ئەو... دەرەنجام ئەمەکە پڕەنسیپی ئابووری لە ئیرادە، و لەم ڕووەوە لە دەوڵەت بوونی هەیە؛ بەلام لە تریفەی ئازادی بەرز بووەتەوە و خونچەی کردووە».[١٢٤] بە بۆچوونی جنتیلە لە بناخەوە سیاسەت هەرێمی ئیرادە و ئازادی بوو و شێوەی بالاتر لە سازوکاری ئابووری لە ژیاندا ئەدرایە قەڵەم. لەبەر دەمە، دەرەنجامەکەی ئەمە دەبوو کە سیاسەت لەگەڵ چۆنیەتی ڕەنگدانەوەی خۆی لە نەتەوە ـ دەوڵەت لە باری مەعنەوی و ئەخلاقییەوە بەرزتر لە ئابوورییە. دەربارەی ناسیۆناڵ سۆسیالیزم، نژاد و قەوم ئەم هەڵوێستەیان بوو.

سنفخوازی و خۆخوازی وێنەی جۆری ئەم لە بەرەوەبوونی سیاسەت بەسەر ئابووری‌دا بوون. دەربارەی یەکەمیان لەوەبەر لەسەری دواوین. دەوڵەتی سنفخواز کارمەندان خاوەنکاران لە خۆیدا کۆ دەکردەوە، هەر ئەنجوومەنێک

ئەندامی خۆی و جەوهەری بەرهەمێنانی ڕێک دەکرد. خەبات و کێشە و هەرای پیشەسازی لە بەرژەوەندی نەتەوەدا کەم دەبۆوە. ئەمە «ڕێی سێیەمی» نێوان سەرمایەداری و سۆسیالیزم بوو. نوێنەرانی ئۆرگانیک و ئابووری لە پەرلەمانی تەولیدکارەکاندا کە لە لایەن ئامانجە میللییەکانەوە ڕێنوێنی دەکرا، دەیتوانی جێگری پەرلەمانی سیاسی دیموکراتیک بێ کە لە باری جوغرافییەوە دەستەبەندی کرابوو. هەر بەو شێوە کە ئالفرێد روکگۆ دەڵێ:

ئابووری فاشیستی نە ئەنجوومەنی ئابوورییە نە تایبەتمەندانە ئابووری ئیدارە و کۆنترۆڵ دەکا، بەڵکو بالاتر لە هەموو ئەنجوومەنێک ڕێکوپێکترە. ئەم کۆششانە تەولیدکارەکان هی خۆیانە کە ڕێکی دەخەن و دەولەتیش لەسەرەوە ئەو ئیدارە و کۆنترۆڵ دەکا.[١٢٥]

هێندێ لە گرنگترین دۆزە کارکردییەکانی فاشیزم لەم پانتادا دەردەکەوێ. موزلی، لەگەڵ لەسەر ڕۆیینی ئەم واتایانە و تەسەوری گشتی سنفی لە بریتانیا، یەکەم سیاسەتزان بوو کە بە شێوەی جیدی هەولیدا دۆزە ئابوورییەکانی کینزی تێبگا و لە کتێبەکەی خۆیدا بە ناوی بریتانیای کەبیرتر، لەوانە سوود بەرێ.[١٢٦]

دەربارەی خۆخوازی کە لە ٢٣ی مارسی ١٩٣٦ موسۆلینی خۆی ئەوەی دەسپێک و کردەوە، و هەر لەو خولەدا لە ئەڵمانیش بە شێوەیەکی بەرفراوان پێڕەو کرا، مەبەستی خۆکیفایەتی ئابووری بۆ سامان بەخشین بە بەرژەوەندی ئابووری لە ڕێگای ئامانجە میللییەکانەوە بوو. ئەم دۆزە لە سەدەی پێشوو لە نووسراوەکانی ی. گ. فیختە و فریدریش لیست بەیان کرابوو. دەربارەی ئیتالیا و ئەڵمان، ئەم بابەتە لەگەڵ بارودۆخی جەنگی ئەم وڵاتانە لە کۆتایی دەیەی ١٩٣٠ پێوەندی بوو. لە ئەڵمان لە ساڵی ١٩٣٦ بە دوائامانج بریتی بوو لە خوکیفایەتی ئابووری بۆ ئامادە بوون لە بەربەرەکانی نێونەتەوەیی.[١٢٧]

پرسیارێکی وەک مەتەڵ دەربارەی ئابووری فاشیستی، هەڵوێستی دەقیق ئەوەیە. بە بۆنەی ڕەخنەی سەرەتای مارکسیستەکان لە فاشیزم کە ئەوەیان بە ئامێری تایبەتی سەرمایەداری دەزانی، سەیرەکە لانی کەم هەموو نووسراوەکانی فاشیستی لە شێوەی وتاری دژی سەرمایەداری کەلک وەرگیراوە. ئەگەر چاو لە

بەرهەمی نازییەکان بکەین، وەک ئاسـەواری گوتفریـت فـدر، دیتـریش ئـەکهارت و گرگور ئەشتراسەر و هەروەها بـە ٢٥ خاڵـی NSDAP کتـێبی ڕێنوێنییـەکان فـالانژ پریمود ریوەرا کتـێبی بریتانیـای کـەبیرتری مـوزلی، نووسـراوەکانی دریـوەدوو رووشل یان پێشنیارە جۆراوجۆرەکـانی سەندیکالیـستی میللـی هێنـدێ فاشیـستە ئیتالـیایەکان، هەسـتی گـشتی کـە لـە مرۆڤـدا بـەدی دێنـێ، بـوونی ڕێنوێنییـە دژەسەرمایەدارییەکانە.[١٢٨]

پریمـود ریـوەرا لـە ڕێنوێنییـەکانی ساڵـی ١٩٣٥ی خۆیـدا نووسـیویە: «ئێمـە سیستەمی سەرمایەداری کە سەرنج ناداتە پێداویستییەکانی خەڵک، خـاوەنـدارێتی (خاوەندارێتی)تاکی نامرۆڤانە و چەرخێنەری کاری بە جەماوەرێکی بێ نـاوەڕۆک و فەقیری گۆڕیوە و تـەعبیری کـردووە، ڕەت و وەلادەنـێین». هـەروەها گرگـور ئەشتراوسەر، نووسەری نازی، لە «ئەندێشەگەلێکدا لەمـەڕ ئەرکـەکانی داهـاتوو» دەڵێ: «ئێمە سۆسیالیستەکان، دوژمنی خوێنی سیستمی ئـابووری سـەرمایەداری ئێستەین کە بـێ هێـز و هـەژاران دەچەوسـێنێتەوە، هەقدەسـتەکانیان ناعادلانەیـە، تاکەکان بە شـێوەی نائـەخلاقی، بـەپێی سـەروەت و پارەیـان تـاوتوێ دەکـەن... سوورین لەسەر ئەوەکە بە هەر شێوەیەک کە بلوێ ئەم سیـستمە پاکتـاو و کـاتۆر بکەین!»[١٢٩] ئەشتراسـەر لـە ئـابووری داڕژاو و لەسـەر بنـەمای «نیـاز»ی مـرۆڤ بەجێی «سوود» لایەنگری دەکا. لەگەڵ ئەمە، پێناسە کردنی «مرۆڤایەتی» بایـەخی حەیاتی بوو. ئەشتراسەر بوونەوەری مرۆڤی بە ئەندامی نەتەوەیەک یان قـەومێک دەزانێ نەک ئەندامی چینێک. لەبەر ئەمە، نیازەکانی نەتەوە و ئەندامی ئـەم بووکـە پلەی یەکەمی بوو نەک چینێک. بەم جۆرە ئەشتراسەر ئـابووری فاشیـستی نـاوی «ئـابووری میللـی» لـێدەنـێ. ئـەو دەڵـێ «ئێمـە دەبـێ فێـر بـین کـە دۆزەکـانی «توجـارەتی جیهـانی»، «هاوکێـشی بازرگـانی»، «بایـەخی زۆربـوونی نـاردن» دۆزگەلێکن پێوەندیان بـە خـولی ئاوابوونـەوە هەیـە... و لـە دایکبـووی خـەون و خەیاڵـن. نـەک لـە زەروورەت و نـەک لـە خـاک!»[١٣٠] پڕۆژەگـەلی ئـەم تاقمانـە و تاکەکانی فاشیست بەش بە حاڵـی پێـشنیارە بـەربلاوەکانی ئاسـانکاری ژیـان بـۆ گۆڕینی خەسڵەتی نیزامی ئابووری لـە پێنـاوی ئامانجگـەلی میللـی لەوانـە پـڕۆژە

پیشەیەکان، خۆماڵی کردن، بەشە سوود، دەستبەسەر راگرتنی سوودە نارەواکان و زیادەرەوی، لەناوبردنی دەستکەوتە رەنج پێوەنەکێشراوەکان و کاری ئارەق پێوەنەرێژراو و موداخلە لەسەرمایە و بەرژەوەندی قەرزی بوو.

واتای سۆسیالیستی ئابووری کە لەگەڵ میللییەکان پێوەندی نەبوو لە چوارچێوەی فاشیستیدا نەدەگونجا. سۆسیالیزمی مارکسیستی و بورژواییان لە باری مەعنەوییەوە بە تێشکاوی دەزانی کە ریشەیان لە ناخی ئەندێشەی سەرمایەداریدا بوو، واتە لە وتاردا ماددی پارە و سوود بە شێوەی ئامانجەکان خۆی لە خۆیدا بەولاتر ناڕوا، لەبەر ئەمە، توانایی دابینکردنی ئامانجە بەرزە مەعنەوییەکانی میللی نەبوو. لەگەڵ ئەم هەمووە، کۆماکۆی فاشیستەکان لەگەڵ ئەم بۆچوونەدا نەبوون. زۆر لەوان رایان دەگەیاند کە هەتا کاتێک خۆخوازی و بەرژەوەندی تاکی، خاوەندارێتی تایبەتی و کۆی سەرمایە هۆکاری لاواز بوونی ئامانجە میللییەکان نەبووبێ، دەبێ ئابووری سەرمایەی لیبرالی قبوول بکرێ. لە راستیدا دەبێ هەوڵ بۆ بەیەکدادانی ئەو بدەین.[131] ئەو جۆرە کە هیتلێر رایگەیاند:

ئێمە نابێ... پیاوی کەسپ و کار خۆشەویست و توججارەت لە شێوەیەکدا کە کاسپکارێکی باش بێ وەلای بنێن و بیخەینە پشتگوێ هەرچەند کە هێشتا بە ناسیۆناڵ سۆسیالیستیش نەبووبێ، بەتایبەت ناسیۆناڵ سۆسیالیستی بەجێی ئەو دابنێین کە هیچ شتێک لەمەڕ کەسپ و کارەوە نازانێ. کەسپ و کار، لێهاتووی و توانایی دەبێ تاکە پێواری حاکم بێ... لە درێژخایەندا دەسەلاتی سیاسی ئێمە سەرکەوتوو دەبێ و دابین دەکرێ ئەگەر ئەوە لە باری ئابوورییەوە بەهێز بکەین.[132]

بە گشتی پاساو شاراوەی سەرەکی هەر دوو سیستمی فاشیستی ئەڵمان و ئیتالیا لەمەدا بوو کە ئەوانە لە «کۆماکۆی کۆنترۆڵی ئابووری دەولەتە بالە چەپەکان، بێجگەلە یەکێتی سۆڤیەت» بۆ بەرژەوەندی خۆیان کەلکیان وەردەگرت. بەم حالەوە، سوود وەرگران لەم پێشنیارانە ئەو گروپانە بوون کە «حزبە بالە راستەکانیان زۆرتر پشتگری دەکرد».[133]

بابەتی کۆتایی بۆ لێدوان پێوەندی بە گومـان و راسـتی ئـابووری فاشیـستەوە دەبێ. ئێمە لە پێشدا لەمەڕ بۆچوونی جێکەوتووی گومانی دەوڵەتی سنفخوازاەوە دوایـن. هـەروەها واتـای خۆخـوازی بەتایبـەت لـە ئیتالـیا، خەیالـێکی خالـی بـوو. ئەنجامی بەراوردگـەلێکی ئاشـکرای نێـوان ئەلـمان و ئیتالـیا لـە بـواری ئابووریـدا دژوارە، چونکە ئەم دوو وڵاتە لە سەرەتای سەدەدا لە قۆناخگەلێکی زۆر جیاواز لە پەرەسەندنی ئابووریـدا بـوون. لـە سـەرەتای دەیـەی ١٩٢٠ ریـژەی جـەماوەری چالاکی ئابووری ئیتالیا لە بەشی پیشەسازی ٢١٪ بوو، ئێستا ئەوە لە ئەلـمان ئـەم ریژە بە ٤٢/٢٪ دەگا. بێجگەلەمە، ئاستی نیسبی بـەرهـەمێنـانی ناخالیـسی میللـی [GNP] لە سالی ١٩٢٠ لە بەشی پیشەسازی لە ئیتالیا بە رادەیەک بوو کە ئەڵمان لە سالی ١٨٧٠ بەوە گەیی بوو.[١٣٤] جگە لەوە، بەپێچەوانەی پڕۆپاگەندە، مەعلووم نییە کـە ناسـیۆنال سۆسیالیـستەکانی ئەلـمان و فاشیـستەکانی ئیتالـیا چاوکراوانـە توانیبێتیـان گەشـە لـە بـارودۆخی ئابووریـیـەکانی خۆیـان بـەدیبێنن. گەشـە و زۆرکردنی مەزنی چەک و تەقەمەنی، کەش و هەوای ئابووری لە پێناوی گەشـەی پاش وەسـتانەوەی دەیـەی ١٩٢٠، پرۆژەگـەلی سـزادان و سیـستەمـی دەولـەتی، دەستتێوەردانی توند لە ئامارەکان و پڕۆپاگەندەی بەرفراوان، کۆی ئەم هەسـتەی پێکدەهێنا کە موعجزەی ئابووری رووی داوە. لە ڕاستیدا زۆر کەس بڕوایان بـوو کە لە هیچ ئابوورییەکدا بە ئەنـدازەی فاشـیزم تـا ئـەو رادە سـەرکەوتن بـە دەس نەهاتووە. بێگومان هیتلێر و موسۆلینی هەتا کاتێک پلەخوازی میللی و نەتەوەیی و ئیمپێریالیستیان دەیتوانی لە باری مالییەوە دابینبکرێ، هۆگری یان عۆدەدارییـەکی ئەوتۆیان بە روانگە ئابوورییەکان نەبوو. بەم جۆرە کە مووسـە لەمـەڕ ناسـیۆنال سۆسیالیزم گوتوویە: «کاتێک دەیویست خۆمالـی بکـا، خۆمالـی دەکـرد... کاتێـک دەیویست لەگەل کەسپ و کارە مەزنەکانی یەک بگرێ، یـەکی دەگـرت». بەگـشتی هیچ عۆدەداری یان بەرپرسایەتی ئابوورییەکی تایبەت لە ئارادا نەبوو.[١٣٥]

دەرەنجام

هەر ئەو چەشنە کە هەتا ئێستا بۆ خوێنەران ئاشکرا بووە، گرفتە سەرەکییەکان لە لێدوان لەمەڕ فاشیزم بوونیان هەیە. بە هۆی ئەزموونی جەنگی جیهانی دووەمەوە سەرکۆنە و بەسەرداهاتنی زۆر و زەرووری لەباری ئەخلاقییەوە بەسەر ئەم ئیدئۆلۆژیەدا هاتووە. فاشیزم هەروەها پێوەندییەکی شاراوەی لەگەڵ واتای ئیدئۆلۆژی بووە. فاشیستەکان نەک هەر تەنیا هەڵوێستی نائەخلاقی و دژی ئیدئۆلۆژیکی یان پەروەردە کردووە کە لێدوان لەمەڕ ئەوانە بە شێوەی باوەڕی هاوئاست لەگەڵ کۆی ئیدئۆلۆژییەکان ئاستەنگ دەکا، بەڵکو هێشتا ئەم پرسیارە لە ئارادایە کە چۆن چۆنی ئیدئۆلۆژی توانی فاشیستەکان بەرەو دەسەڵات ڕێنوێنی بکات؟! سەرەڕای ئەمە، ئەم ئیدئۆلۆژی هەڵگر و هاوڕێی پرەنسیپی سازدەری بەتەواوی سەرسووڕهێنەر، کاڵ و نەکوڵیو و سەیر و سەمەرەیە. باشترین و لێبوردووترین ڕوانگە سەبارەت بەو ئەمەیە کە پرەنسیپی سازدەری ئەو بەشە دیتراوەکان و توندڕۆیین لە سوننەتە ئەندیشەیەکانی جێی قبوول کردنی ئەوروپایی لەمەڕ نژاد دەوڵەت یان سروشتی مرۆڤ بزانین. بێچاوپۆشیترین ڕوانگەی فاشیزم بە شێوەی وڕێنە و قۆڕیات وەک نەخۆشی دەم یاو و تاوتێ وەلای دەنێ. گرفتێک کە بیرمەندان لەگەڵ ئەم ئیدئۆلۆژیە بوویانە، زۆر لەوانی بەرەو دۆزینەوەی ڕاپۆرتگەلێکی نائیدئۆلۆژیکی بریکارێک بۆ بەیانی خووی ئەم بزاڤە لەباری دەروونناسی ئابووری و کۆمەڵناسی پاڵ پێوەناوە کە لە سەرەتای ئەم بەشە ئاماژەیان پێکرا.

گەرایشی دوایی تاقە ڕێگایە کە بۆ بەرچاو نەگرتنی ئەم ڕاستییە ئاستەنگە کە بینینێکی نزیکتر سەبارەت بە دۆزەکانی فاشیزم و ناسیۆنال سۆسیالیزم دەخاتەڕوو کە پێوەندییەکان و تێکەڵاوییەکانی نێوان ئەوان لەگەڵ ئیدئۆلۆژییە مەعقوولەکانی وەک لیبرالیزم، پارێزگاری، سەندیکالیزم و سۆسیالیزم بوونیان بوو. واتاگەلێکی وەک دەوڵەتی ئاسانکاریخوازی دەستێوەردەر سنفخواز و ئابووری بازاڕی و کۆمەڵایەتی‌تر؛ پەرلەمانی ئابووری لە تەولیدکاران ئابووری؛

نگەرانی پێگەی ژین و ئەکۆلۆژیکی لەمەڕ لەناوچوون و رووخاندنی سروشت، مەسەلەی لایەنی چاونەکراوەیی، دلۆڤانی و ناهەمواری سروشتی مرۆڤ؛ نیگەرانی لەمەڕ واتای لەخۆبێگانەبوون و پووچەڵی و بێ ناوەرۆک بوونی مەعنەوی شارستانییەتی بورژوازی نوێ، هەموو ئەمانە ئەندێشەگەلێکن کە لەگەڵ کۆماکۆی سوننەتەکانی ئیدئۆلۆژیکی بێگانە نین. ئەم نزیکەی وەبیرهێنەرەوەیەکە بۆ ئێمە کە تووشی خراپ تێگەیشتن نەبیین. ئەو ئەندێشە باسکراوانە لەگەڵ ئەندێشەکانی ناسیۆنالیستی زۆر ئێحساسی و بێگانەخوو و عەیبدار؛ لەگەڵ نژادپەرستی وێچووی زانستی شاراوە، بەکەلکی بێ سامان و شێواو لە روانگە ئاکادیمیکەکانی وەک نوخبەخوازی، حەیاتخوازی، کردەوەخوازی و داروینیزمی کۆمەلایەتی، لەگەڵ ئیدعاگەلی سەیر و سەمەرە و زۆر گەشبینانەی رێبەران تێکەلاو بوون مەعجوونێکی سەرسوورهێنەری پێکهێناوە.

بەراستی ئێمە لە فاشیزمدا لەگەڵ رووداوگەلێکی زۆر دژبەیەک رووبەڕوو دەبینەوە. دوو لایەنی بنەرەتی نێوان تایبەتمەندی تایبەت و نزمبینانەی ناسیۆنالیزمەکان لەراستیدا و کێشەگەلی جیهانی ئەوان بوونی هەیە. تەنینەوە گرێ نەکراوە قوولەکانی نێوان واتاکانی نژاد، نەتەوە و دەولەت چ لە فاشیزم و چ لە ناسیۆنال سۆسیالیزمدا دەکەونتە بەرچاو. هەروەها دژایەتی نێوان خەلکی بە باوەری کێشە هەلایسێنی چاوکراوە و بینەری ئەو لە لایەک و تاکخوازی نوێی فاشیستی و نوخبەخوازی توندوتیژ و بچووکردن و بە کەمزانینی دوژمنانە سەبارەت بە جەماوەر لە لایەکی دیکەوە بوونی هەیە. فاشیزم ئیدئۆلۆژیەکی بە قەناعەتگەیێنی بە واتای رۆشنبیری نییە، بەلام بەو ماناش نییە کە ناوەرۆکی ئیدئۆلۆژیکی ئەو نەگرینەبەرچاو. لەگەڵ ئەمە، ئالۆزی فیکری و نەبوونی پێوەندی مەنتقی و کردەوە ترسهێنەرەکانی ئەو لە کاتی دەسەلات لە دەستدا بوون خالگەلێکن کە پێویستیان بە سەرنجی دایمی و تایبەت نییە.

بەشی حەوتەم

فـــيمـــنيزم

له سێ دەیەی دواییدا پانتایی ناوەڕۆکی فەمینیزم هەتا ڕادەی دیاردەیەک بەرین بووەتەوە. ئەم ڕێبازە هەمیشە لەگەڵ ئەکۆلۆژی، پێدەچێ خێراترین گەشەی لە نێوان کۆماکۆی ئیدئۆلۆژییەکاندا بووە. واژەی فەمینیزم خۆی، بەپێچەوانەی هێندێ ئیدئۆلۆژییەکانی دی. وەکو پارێزگاری یان لیبرالیزم، بڕێک مەسەلەی ڕیشەناسی هێناوەتە ئاراوە، چونکە مانای ڕواڵەتی ئەو بەتەواوی ئاشکرایە. پیت لە ساکارترین فۆرمی ئەو دەلالەت لەسەر تۆژینەوە لەمەڕ ستەم لێکراوی ژنان و شعوور و بالاچوونی ژنان لە هەموو بوارەکانی هەیە، تەنانەت هەر ئەم دۆزە هۆکاری لێدوان و ڕەخنەگەلێکی زۆر بووە. بەم حاڵەوە کۆمەڵێک لە مەسەلەکان بە فەمینیزم خۆی، بە جەوهەری خۆزانیاری بزاڤ خۆی، پێوەندی دەبێ. ئەم مەسەلانە، کە لە لاپەڕەکانی داهاتوودا لەمەڕ ئەوانەوە دەبێژین، هەتا ڕادەیەک هەڵقولاوە لەم ڕاستییەن کە فەمینیزم لە بەراورد لەگەڵ ئیدئۆلۆژیگەلێکی وەک لیبرالیزم، هێشتا قۆناخی سەرەتایی فۆرمگیری فیکری و سیاسی خۆی دەپێوێ.

بۆ بەیانێکی تیشکدار و تاوتوێکردنی ئیدئۆلۆژی فەمینیزم لەگەڵ مەسەلەیەکی دیکەش ڕووبەڕووین و ئەوە ئەمەیە کە ئەم ڕێبازە هەر ئێستا لەبەر هەڕەشەی لێدوانە توند و بەتەوژمەکاندا وەستاوە. لەگەڵ ئەوەدا، لە حاڵی ئێستادا ئەم ئیدئۆلۆژییە زۆر چالاک و بەکردەوەیە. ئەم چالاکی و کردەوەخوازییە یان ڕەخنەیەک کە فەمینیزم ئەنجامی دەدا لانی کەم تاقانەیە چونکە خەباتخوازی و کرداری ئەو هەر تەنیا لە ئاستی ئاکادمیکی یان سیاسیدا نییە بەڵکو هێندێ باوەڕەکانی ناخی ئێمە لەمەڕ خووی کۆمەڵگە، وێنەگەلی ئەندێشەیی ئێمە یان پێوەندی تایبەتی و زۆر و بێخەوشانە ئێمەی کردووەتە ئامانج. هەموو ئەو کەسانەی کە لەوەبەر ئیدئۆلۆژییەکانیان موتالا کردووە یان لەمەڕ ئەوانە بابەتیان نووسیوە، لەگەڵ ئیدئۆلۆژی فەمینیزم هەست بە ئاسوودەیی ناکەن. ڕەخنەی دەروونی فەمینیزم کۆماکۆی بەستێنەکان دەگرێتەخۆ: بەگشتی لایەنگەلی داهێنانی هونەری، زانیاری کۆمەلایەتی، زانیاری مرۆڤایەتی، لەم دوایانەشدا

زانیاری سروشتیش لەخۆدەگرێ. لە راستیدا هێندێ کەس دەڵێن کە ئەم رێبازە بنەماکانی کەلتووری رۆژاوای لەرزۆک کردووە. پەرەی گەشەی راڤەی فەمینیستی بە رادەیەک زۆر بوو کە موتالا و تۆژینەوە لەمەڕ ئەو لە تاقەتی تۆێژەرانی بەکارو دەستهەڵنەگریش بەدەرە.

مەسەلەیەک کە کێشەکان ئاستەنگتر دەکاتەوە و تایەتمەندی کەمبینانەی زۆر لە بیرمەندەکانە. زۆرینەی نووسەرانی فەمینیست، رۆژنامەکان، چاپەمەنی و وانەکانی ئاکادمیک، لە رواڵەتدا خیتابیان رووی لە فەمینیستەکانی دیکە، ئەو ژنانەی کە نووسراوەکانی فەمینیستی دەخوێننەوە یان هەر تەنیا ژنان بە شێوەی گشتییە. هەرچەند کە بەڵگەیەکی تەواو لە دەروونی ئەم کەمبینییە رواڵەتییەدا بوونی هەیە. بەکورتی ئەمە کە ئەگەر پیاوانی مەسەلە هەن و ئەمە ئەوانەن کە لەسەرکوت کردنی ژنان سوود دەبەن، بۆچی سەبارەت بەوان هیچ شتێک نانووسرێ یان هەر تەنیا بە چاوی دوژمنانەوە سەیری نووسراوەکانی ئەوان دەکرێ؟ ئەوانە چ چاوکراوانە و چ چاونەکراوانە، یان نایان هەوێ لە بابەتەکە بگەن یان تێدەکۆشن کە ژنان بێهێز و لەرزۆک بکەن. ئەگەر زمانی ئێستای ئێمە (لەوانە زمانگەلی فەنی رشتە جۆراوجۆرەکانی زانکۆیی) خاوەنی فۆرمە وردبینییەکانی دەسەلات و زاڵبوونی رەگەزیە، چۆن دەکرێ رووی زار لە پیاوان بێ؟ ئەگەر ژنی فەمینیست تێدەکۆشێ روانگەی خۆی بە زمانێکی ئەوتۆ بەیان بکا، کەواتە لەسەر پێڕەوی خۆی سحەی داناوە و لە یەکەم برگە پیت، بەڵگە و رێنوێنی خۆی لە دەستداوە.[1] ئەمە وێچووی وەزعی زۆربەی ئانارکۆسەندیکالیستەکان، ئانارشیستەکان و رۆشنبیرانی لایەنگری گرامشییە. رێنوێنی و بەڵگەی گشتیتری ئەم گروپانەی دوایی ئەمە بوو کە کرێکاران و وەرزێران پێویستیان نییە کە پرۆژە فێرکارییە تایبەتییەکانی خۆیان و شێوەی ئەندێشەی خۆیان بەرفراوان بکەنەوە. هەرکە وێنەگەلی رێکوپێکی فیکری بورژوایی دەسەڵما، بەڵگە و شۆڕش لەگەڵ نابوودی رووبەڕوودەبوونەوە. بە بڕوای گرامشی، پرۆلیتاریا دەبوو تەنانەت لە دەروونی پرەنسیپ و میتۆدی زمانی و عەقڵی سەلیمەوە بە دووی پلەبەرزی دەسەلاتی خۆیەوە بێ؛ هەر بەم جۆرە ژنانیش دەبێ لە دەروونی زمان و عەقڵی

سەلیمی مەوجوود لە بەرامبەری ناوەڕۆکگەلی لەپێش بوونی باوکسالارانەدا ڕاوەستان لە خۆ نیشان بدەن. لە بوارگەلێکیشدا بۆ بەرینکردنەوەی شێوەی نوێ لە وتاری فەمینیستیدا بوونی هەیە کە ئاوڕ دەدەینەوە سەر ئەو. بابەتێک لێرەدا کە بۆ بڕێک لە فەمینیستەکان گرنگە ئەم ڕاستییەیەکە زۆر لە کێشەکان و گرفتگەلێک کە ژنان هەیانە، وەکو عادەتی مانگانە، بابەتی تایبەتی ژنانن. پیاوان بەتەواوی توانای تێگەیشتنی ئەوانەیان نییە و لەڕاستیدا ئەم جۆرە مەسەلانە بۆ ئەوان بەشێک مەرەمات دەدرێتە قەڵەم. لەگەڵ بەشێک لە ئەزموونی تایبەتی ژنانەن و هەر ژنانی دیکە دەتوانن ئەزموونی بکەن. لەگەڵ ئەمەشدا لە پشتی ئەم بەڵگە و ڕێنوێنیانەوە ئەم باوەڕە لە ئارا دایە کە ژنان بێوێنەن و سروشتێکی سەرەکی و گشتیان هەیە. نووسەرانی تازەی فەمینیست لە ڕاستیدا لەگەڵ ئەم خاڵەدا نین و لەسەر بوونی جیاوازییەکانی نێوان ژنان تەئکید دەکەن.

گرفتێکی دیکە دەربارەی کێشەی بنەماخواز لەمەڕ ژنان (بەتایبەت فەمینیزمی پڕەنسیپی) ئەمەیە کە زۆرجار وا دەنوێنێ کە لەمەڕ فەمینیزم بێبواری بەربڵاوی مێژوویی، سیاسی یان فەلسەفی لێدوان کراوە. دەڵێن کە جیهان لە چاوەڕوانی فەمینیزمدا بووە کە ئێستا بە باشی دەردەکەوێ و ڕاستی داهاتووی مێژوو هی ئەم ڕێبازەیە. فەمینیزمی ڕادیکاڵ لەم خاڵەدا تەنیا نییە: ڕادیکاڵترین ئیدئۆلۆژییەکانیش هەر ئەم باوەڕ بە ئامانجی کۆتاییان بووە. هەروەها لەگەڵ ئەمەی کە ئەمە پیاوان بوون کە لە پلەی بەراورد بەشی زۆری هەرەوەزی مێژوو و فەلسەفەیان نووسیوە، فەمینیزمە ڕادیکاڵەکان لەگەڵ بۆچوونێکی پڕ لە گومان دەڕواننە ئەم کردارە. هەرچەند بەڵگەی پشت ئەم بابەتە دەکرێ بە ئاسانی لێیتێبگەین، ئەم ئەمرە وێچوو و لفە و دوانەی کێشەی کۆنی کۆمۆنیستەکان لە خولی «نێونەتەوایەتی دووەم»ە و لەسەر ئەم بنەمایە کە گشت ئەندێشەی جیا لە مارکسیستی ئیدئۆلۆژی بورژوایی و زانیاری درۆیە و بە ئاسانی دەکرێ چاوپۆشیان لێبکرێ. بەپێچەوانەی دژەی ئەم جۆرە داوەریانە دەکرێ وای لێتێبگەین کە ئەمەش هەر ڕێی ڕوانگەی مارکسیست دەپێوێ.

لەگەڵ ئەوەی کە شرۆڤەیەکی تا رادەیەک گشتی کـە لەسـەرەوە لـە فـەمینیزم خرایە بەرچاو، تاوتوێکردنی سەرکوت و دەرک و پلەبەرز بوونەوەی ژنـان - زۆر ئاستەمە کە پێناسەیەکی سەرەکیتر لە واژە بدرێ بە دەستەوە.دەبێ لێرەدا وەبـیر بێنینەوە کە رەنگە هێنـدێ لـە فەمینیـستەکان، بەتایبـەت کەسـانێک کـە دەربـارەی خووی عەقڵانی ژنان بکەونە پرسیار، بـێ وەسـتان خوازیـاری پێناسـەیەک بـن و لەمەڕ روانگەی تێکدەرانە یان دواساختارخوازی، یان لە رێیەکی دیکەوە، بـە هـۆی هـەموو لایەنـە مەعریفەتییەکانـەوە کـە زۆرتـر پێناسـەی وێچـووی وەک وێنـەی ئەندێشەی ژنانەن هەتا وێچووی واتای عـەقڵانی، بکەونـە پرسـیار کـردن. رەنگـە زۆر لە فەمینیستەکان بە ئیلهام لە پۆسـت مودێـڕنیزم بەڵـگە بێننـەوە کـە تەنانـەت رووبەڕووی دوو بەرامبەر دوولایەنی واژەگـەلێکی وەک «مـێ» و «نێـر»، چونکـە واتاگەلی گشتی دەخەنـەڕوو کـە لـە راسـتیدا پێکهاتـەکانی کـەلتووری و زمـانی تایبـەتیان هەیـە، جێـی گومانـە بـەدوای شـالاوی فۆکـۆ بـە (بۆسـەر) وتارگـەلی ئەندێـشەی سـەردەمی رۆشـنبیری، ئـەو جۆرێکـە نووسـەرێک نووسـیویە: «شیکردنەوەی فەمینیستی دەیهەوێ بە دژبەیەک بوونی رۆژئاوایی نێـوان چـاو و فام، لەش و گیان، عەقڵ و هەست... هەموویان بە مانای رەگەزایەتـی و بـەراوردی گومان لێکراو بە دابەشکردنی پلەبەندی مێ و نێر چـاوی لـێ بکـا... واسـیتەگەل و ئامێرگەلی دەسەلاتن.»[٢]

ئەگەر ئێستا ئەم بابەتە وەلابنێین، دیسان ئاشکرایە کە ئەگەر مێژووی فەمینیزم بە شێوەی بژاف تاوتوێ بکرێ، ئـەم رێبـازە دۆزگـەلێکی زۆر جیـاواز و تەنانـەت بەتەواوی دژ بەیەکتری هێناوەتـە ئـاراوە. شـێوەی فـەمینیزمیش لەگـەڵ وەسـەر پێکەوتن و بالا کردنی حەیا و داوێنپاکی گرێی خواردووە و هـەم لەگـەڵ دروسـت بوونی پێوەندی رەگەزی ئازاد کە کەرەسەی بەرگری لە ئاوس بـوونی ئازادانـە و سەربەخۆ لە ئیختیـاری هـەموو کەسـدا بـێ. بـڕێک لـە فەمینیـستەکان خوازیـاری پێوەندی رەگەزی ئازادانەتر بوون و هێنـدێکیتر هاوجنـسخوازی سیاسـی ژنانیـان باس کردووە. تاقمێکی دیکە بە شان و باهۆی جیاوازی ژنان و بێهاوتای ئەوانیاندا هەڵگوتووە. کۆمەڵێکی دیکـە هـەتا ئـەو رادە چوونەتەپێـشێ کـە بـە لایـەنگری لـە

دوورەگەزایەتی (لانی کەم دوورەگەز خوازی تەکاملی) هەستاون. وێڕای راپۆرتگەلێک کە لەمەڕ کۆماکۆی ئیدئۆلۆژییەکان داومانە، بوونی ئەم باوەڕە جۆربەجۆرانە نابێ ببێتە هۆی سەرسوورمانی خوێنەران. فەمینیزمیش وەک زۆربەی ئیدئۆلۆژییەکان تێکەڵ بوون و ناهاوئاهەنگیگەلێک لە بایەخە بنەماکانی خۆیدا هەیە.

ئەم نەبوونی دیاریکردنە لە پێناسەگەلێک کە هێندێ نووسەران لەم ئیدئۆلۆژییە بە دەسیانەوە داوە، رەنگدەداتەوە. رەنگە بەرفراوانترین پێناسە لە فەمینیزم ئەمە بێ: «هەر گرووپێک تێدەکۆشێ هەتا کەش و هەوای ژنان یان دۆزگەلێک لەمەڕ ژنان بگۆڕێ»[3] ئەم پێناسە لە رادەبەدەر بەربلاوە، چونکە دەتوانێ دژی فەمینیستەکانیش لە خۆبگرێ. پێناسەکانی دیکە میزانترە و جەوهەری فەمینیزم «بە دەس‌هێنانی بایەخی یەکسان لەگەڵ پیاوان لە بابەتی دارا بوونی سروشتی هاوبەش بە شێوەی تایبەتی ئازاد» بۆ ژنان ناوزەد دەکا.[4] ئەم پێناسە بەسراوە بەم دۆزەوەیە کە ئامانجی فەمینیزم لە نەهایەتا دامەزراندنی عەدالەتی رەگەزیە. لەم خوێندنەوەدا فەمینیزم بوونی هەیە هەتا نایەکسانگەلێکی بەنەزم کە ژنان بە هۆی ژن بوونەوە ئەزموونی دەکەن؛ ریفۆرمی دەکا.[5] زۆر کەس ئەم پێناسە زۆر بە ئاستەنگی دەزانن کە بە واتای یاسایی رەسمی سەرنجی زۆرتری پێ‌بەخشیوە. بە بۆچوونی کۆمەڵێکی دیکە، فەمینیزم «رەخنەی گشتی لە پێوەندی کۆمەڵایەتی گرێدراو بە دەسەڵاتخوازی و دەسەڵات قبوول کردنی رەگەزی» یان «دژایەتی کردن لەگەڵ هەرچەشنە جیاوازییەکی کۆمەڵایەتی، تایبەتی یان ئابوورییەکە ژنان بە هۆی رەگەزایەتی خۆیانەوە لەوە ئازار و رەنج دەبینن».[6] ئەم پێناسە کردنانە رەنگە پایەی تاوتوێکردنەکە بەرینتر بکاتەوە. بە بۆچوونی زۆر لە فەمینیستەکان بەئازارترین چەوسانەوە و زاڵی بەسەر ژناندا لە بەستێنگەلێک دایە کە لەژێر ئاستی پێوەندی سیاسی و ئابووری رەسمی لە کۆمەڵگەدا بوونیان هەیە. بەم حاڵەوە، فەمینیستە پۆست‌مودێڕنیستەکان لە بەرامبەر ئەم پێناسە گشتیانەدا رادەوەستن و ئەوە بە کۆششێک بۆ داکوتانی ریشەی سیستەمی فیکری دەزانن. لایەنی تایبەت و دیاریکراوی پاش پێکهاتەخوازی و پۆست‌مودێرنیزم لەم وتەیە

توریل موادا هاتووه که «کۆماکۆی ڕێبازەکانی ئەوپەڕی ڕەوایەتی، لەوانە فیمینیزم، هەڵقولاوە لە کردەوە سەرکوتکەرانەکانی دەسەڵاتداری متافیزیکی» ناودێر دەکەن.[۷] بەم جۆرە گشت باوەڕکان بە گومان دێتەبەرچاو. لەبەر ئەمە هیچ بوارێکی نەگۆڕ یان ڕاست و دەقیقێک بۆ پێناسە کردن بوونیان نییە.

لە ڕاستیدا زۆر لە پێناسەکانی سەرەوە پێناسەی ڕووداوگەلێکی جیاواز لە گشت بزاڤەکانن. بەپێچەوانەی ئەو ڕاستەقینە کە هۆکارگەلێکی گشتیتر لە پشت فیمینیزمەوە شاراوەتەوە کە دڵنگەرانی باش بوونی بارودۆخی ژنانە و لە ڕووبەڕووی زوڵم و سەرکوتدا ڕاوەستان لە خۆ نیشان دەدا، ڕێبازە جۆراوجۆرەکان لە ئەندێشەی فەمینیستیدا بوونیان هەیە کە شیکارییەکی زۆر جیاواز لەم پڕۆژە دەخەنەدەڕێ.

پێگەکانی ئەندێشەی فەمینیستی

لێدوانەکان لەمەڕ پێگەکانی فەمینیزم پێوەندی لەگەڵ لێدوانە سەرەکییەکانی ئیدئۆلۆژی خۆی هەیە. هەڵچوونێکی زۆر لەمەڕ پێگە مێژوویەکانی بزاڤبوونی هەیە. یەکەم لەو ڕووەوە کە پیاوان هەتا ئەم دوایانە هەمیشە بەسەر نووسراوە مێژوویەکاندا زاڵبوون، بەوەلانانی ژنان یان لە پەراوێز دانانی ئەوان لە مێژوو ڕەخنە گیراوە. لەم بوارەدا گوتراوە کە هەمیشە پیاوان لەمەڕ ژنان شتێکیان نووسیوە و پیاوان، چاوکراوانە یان چاونەکراوانە، لەبابەت ڕەگەزیەوە لایەنگرن. لەم ڕووەوە، ژنان خۆیان دەبێ مێژووی لەگەڵ ئەم ڕاستییە کە ڕیشەی مێژوو خۆی بەشێک لە سیستەمی باوکسالارانەی نێرینەیە، دوو بەرامبەر دەبێ و ژنان لەمەڕ ڕاپۆرتی بزاڤی فەمینیستی ئاستەنگتردەکا. ویل ئەسپدر وێڕای ڕاڤە کردنی وەلانانی هێندێ ژنان زەق لە نووسراوە گشتیەکانی مێژوویی، باوەڕی وایە کە «ئەمە وێنەیەکە لانی کەم لە هەمەجۆرەی میتۆدێک کە پیاوان لەوە بۆ بەرژەوەندی، وەلانان و سڕینەوەی ژنان، سوودیان بردووە.[۸] ئەم کارە هەر لە سەرەتاوە نووسراوەکان پیاوان لەمەڕ مێژووی ژنان گومان لێکراو دەکا. هەتا

رادەیەک دەکرێ بوترێ لە کاتێکدا کە ژنێک نووسراوەیەک دەخوێنێتەوە، ئەگەر نووسەرەکەی پیاو بێ، خوێنەر بە چاوی گومان و دوودڵییەوە بۆی دەڕوانێ.

گرفتێکی دیکە لەم پانتادا پەرەدەستێنێ ئەم مەسەلەیە کە ئایا نیگەرانی لە بابەت ژنانەوە هەر هەمان نیگەرانی ئیدئۆلۆژی فەمینیستییە؟ ئەمە خاڵێکی بچووکە بەڵام ئەمڕۆ گەورە بووەتەوە. زۆر لە ژنان و پیاوان هەن و بوون کە لەمەڕ رەفتاری ژنان لە بنەماڵە، فێرکردن و پەروەردە و شوێنی کار نیگەران بوون و لایەنگری وەک یەکبوون و بەرامبەر لەم پانتادا هەن، بەڵام ئەگەر ناوی فەمینیست لەوانە بنێین، سەرسووڕ دەمێنن. بابەتەکە هێندە روون نییە، بەڵام لە باری داد لەمەڕ مێژووی ژنانەوە بایەخی هەیە. ژنانێک بوون کە لە هێندێ گۆڕانکارییەکی بە کردەوە بوون کە مەسلەلەن لە کۆتایی سەدەی نۆزدەهەم و سەرەتای سەدەی بیستەم بە ژنانێکی وەکو هەمفری وارد، ئۆکتاویا هیل یان بئاتریس دەکرێ ئاماژە بکەین. ئەگەر کەسێک بیهەوێ بەم دەرەنجامە بگا کە ئەم کەسانە پێویستانە فەمینیست بوون لە باری مێژووییەوە ناسازگارن لەگەڵ زەمەن کردەوەیان لە خۆنیشان داوە، باڵێکی پڕمەترسی کێشاوە. دوو کەسی ئاماژەپێکراوی دوایی، تەنانەت مەیلێکی ئەوتۆیان بە بەشداری ژنان لە راپرسی و هەڵبژاردن لەخۆنیشان نەداوە.

بە شێوەی گشتی، لێدوانەکان گرێدراوە بە پێگەکانی ئەندێشە و کرداری فەمینیستییەوە، هەڵگری چوار وتاری دابەشکراوە. لە سێ وتاری یەکەم گریمانە لەسەر ئەمەیە کە واتای پێشکەوتوو لەسەر وشەیەک بووە. لە وتاری یەکەمدا رێنوێنی کراوە کە مێژووی فەمینیزم لە سپێدەی زانیاری مرۆڤەوە دەستپێدەکا. «بۆ وێنە ژن» هەمیشە لەگەڵ ئێمە بووە. لەراستیدا هێندێ دەڵێن رەگەزی نێرینە بوونی لە بابەتی توانایی ئەکۆلۆژیکی زاتییەوە لەگەڵ ئێمە بووە و مێژوو جۆرەکانی مرۆڤی بە بۆنەی زاڵبوونی پیاوانەوە هەتا رادەی کۆسپێکی گەورە بە لاڕێدا کێشاوە. خانمی سوزان گریفین لە روانگەی ئێکۆفەمینیستییەوە باوەڕی وایە کە ژنان زیاتر لە پیاوان پێوەندیان بە سروشتەوە هەیە. ئەو بانگەشەی سەرەکی کتێبەکەی بەناوی ژنان و سروشت، هاوار و بانگی بەکۆمەڵی مەزنی

ژنان و سروشت که لەگەڵ زەمان و سەردەم رادەپەڕێ» دەزانێ.[٩] ئەم بەرهەمە غەیرەمێژوویی‌ترە کە لە تەنینەوەی گومانی بیولۆژیکی، دەروونناسی تێڕامانی دینی و وێنەکان و وێچووی وێنەگەلی سەرەتایی یۆنگی سەرچاوە دەگرێ، نابێ ئێمە بە لای خۆیەوە راگرێ.[١٠] هۆگری ئێستا زۆرتر سەرنجی لەسەر زانیاری سیاسی راستەوخۆیە. دواتر دەچینە سەروکاری ناوەڕۆکی دەروونناسی.

بەپێچەوانەی ئەمە کە هێندێ کەس چاو لە دووی فەمینیزمی ئەفلاتوونین، دووەمین خاڵی بەبڕەوتر دەربارەی پێگە دەگەڕێتەوە بۆ سەرەتای سەدەی نۆزدەهەم. لێرەدا بیچمی کریستینا دووپیزان هەمیشە خۆ دەنوێنێ. ئەگەرچی دەبێ سەرنج بدەینە تێبینییەکەی دیل ئەسپندر کە «بەکردەوە هەر ژنێکی هەڵبژێراو بە شێوەی «دەستپێکەر» دەتوانێ پێش هەنگاوانێکی ببێ».[١١] کریستینا دووپیزان کتێبێکی نووسی بە ناوی، کتێبی ساری بانوان، کە لەمەڕ ئەوە لێکۆڵەرانی فەمینیستی بابەتێکی زۆریان نووسی. لێرەدا لێدوانێکی زۆر بە ئاڵۆزی و پڕ لە گرێکوێرە ماوەتەوە کە ئایا پیزان دڵگەرمی شتێک بوو کە بەپێی رەسەنایەتی بکرێ ئەوە ناوی فەمینیستی لێ‌بنرێ؛ بە بارێکی دیکە، ئایا ئەمە کردەوەیەکی نامێژوویی و ناسازگار لەگەڵ سەردەم نییە کە تێبکۆشین فۆرمبەندی فیکری ئەمڕۆیی بەسەر رابردوودا بسەپێنین؟[١٢] پرسیارێکی ئەوتۆش دەتوانرێ لەمەڕ کەسایەتی بەناوبانگ کە دەگەڕێتەوە بۆ سەدەی حەڤدەهەم و بەناوی سێیەمین خاڵی پێگە باسێکی زۆر لەو کراوە واتە دەربارە خانمی ئافرابن (١٦٨٠ـ١٦٤٠) بێتە ئاراوە. ئەم خانمە لە هەر بابەتەوە کەسایەتییەکی پڕجۆش و خرۆش بوو کە ژیانی تا رادەیەک کورتی خۆی لەگەڵ ئەزموونی بەبایەخی بردەسەر. ئەو لە راپەڕینێکدا لە جەزایری هێندی رۆژئاوا تێوەچوو، بۆ دەربارەی چارلیزی دووەم دژی هولەند جاسووسی دەکرد و نووسەرێکی بەکار و توانا بوو کە حەڤدە شانۆنامە و سێزدە کورتە چیرۆکی نووسی. ئەو هەروەها چالاکانە بۆ بەرەوپێش بردنی دۆزی یەکسانی بۆ ژنان چالاکی کرد.[١٣]

لە کۆتاییدا هەمەلایەنە پەسندترن ـ رەنگە دروستترین خاڵی دەسپێک بۆ تێڕامان و سەرنجی فەمینیزمی کۆتایەکانی سەدەی هەژدەهەم بەتایبەت

بێپسانەوە خولی پاش شۆڕشی کە بیری فەڕەنسەیە. فەمینیزمی رۆژئاوا وەکو زۆربەی ئیدئۆلۆژییەکانی دیکە، پێگەکانی خۆی لێرەدا بەدەستدێنێ، ئەگەرچی بڕێک لە بزووتنەوە فیکرییەکان پێوەندیان بە بەرلە شۆڕشەوە هەیە. گرنگترین رووداو بۆ مێژووی ئەندێشەی فەمینیستی لە قۆناخی شۆڕشدا بلاوکردنەوەی کتێبی ماری ولسۆن کرافت لە سالی ١٧٩٢ بەناوی ئیسپاتی مافەکانی ژنان بوو. میریام کرام نیک دەڵێ: «ماری رولسۆن کرافت بە یەکەمین فەمینیستی مەزن بوو و کتێبی ئیسپاتی مافەکانی ژن... وەکو راگەیێنراوێکی سەربەخۆیی فەمینیستیە».[١٤] ئەم لە پێش بوونەوەی ماری - یەکەمین بەیانی سیستماتیکی روانگە فەمینیستی دەدرێتە قەڵەم - لە ئەندێشەی فەمینیزمی سەدەی بیستەمەدا جێی گرتووە.

ئەگەر سەرنج بدەینە ئەم خولەی دوایی کە لە باری نووسراوەی زۆری فەمینیستی پڕکارترین دەورە و خولی راپەڕینی سیاسی و خۆزانیارییە، دەبێ سەرنج بدەینە دابەشکارییەکانیش. دابەشکاری قەراردادیتر لە نێوان دوو شەپۆل دایە: یەکەم شەپۆلی خولی ١٩٢٠ـ١٨٣٠ و دووەم شەپۆل لە ١٩٦٠ هەتا ئێستا دەگەڕێتەبەر. ئەم دەورەیی کردنە هەمیشە هەڵگری ماوەی زەمەنی ١٩٢٠ هەتا ١٩٦٠ە کە خولی وەستان دەدرێتە قەڵەم. هەڵبەت هەموو فەمینیستەکان راست ئەم دابەشکارییە دەورەیەیان قبوول نییە. شەپۆلی دووەم خۆی بە دوو هەتا پێنج قۆناخ دابەش دەکرێ. هێندێ نووسەرانی دواکەوتوو دەڵێن فەمینیزمی پۆستمودێڕنیست شەپۆلی سێیەمە.[١٥]

ئەگەر وەدووی شەپۆلی گرێبەستی بکەوین، بواری شەپۆلی یەکەم لە روانگەی مافەکانەوە لیبرالی کلاسیک بوونی هەیە کە زمانی جان لاک لە سەرەتای سەدەی نۆزدەهەمدا بە شێوەی بەربلاو لەودا بمێنێ و بەدەست و بردترین کاردانەویە ئەم روانگە لە ئەمریکا بوو.

پلانی گشتی ئەو بریتی بوو لە بەخشینی مافی دەنگدانی بە ژنان و تەنینەوەی مافە مەدەنییەکان و سیاسی سروشتی ئەوان. لە ولاتە یەکگرتووەکانی ئەمریکادا بواری وەها پرۆژەگەلێک لە بزووتنەوە بەهێزە مەزەبییەکانی جیا لە پارێزگار

شاراوەیە کە زۆربەیان لە چینی مامناوەندی بوون و ژنانیان دنە دەدا کە لە چالاکییەکانی وەک میانەڕەوی لە خواردنەوەی مەشرووبەئەلکۆلییەکان و کۆنترۆڵی کاری نەگونجاو و ناشایست لەبەرچاوی کۆمەڵگە چالاک بن. ئەم جۆرە ژنانە ناچار بە هاوکارییە فیکرییە موسبەتەکانی خۆیان لە لێدوانە کۆمەڵایەتییەکاندا بەرفراوان کردەوە. لەگەڵ ئەوەدا، گەشەی پیشەسازی و داهێنان بوو بە هۆ کە ژنانێکی زۆرتر ببنە بەشی وزەی کاری کۆمەڵگە. ئەم کارە بە تەنیایی سەربەخۆییەکی زۆری بە ژنان بەخشی.

گرنگترین دیاردە لە ئەمریکا تێهەڵچوونی ژنان لە بزاڤەکانی دژی کۆیلایەتی و مافی دەنگدانی لە سەدەی نۆزدەهەم بوو. وتارەکانی ئەم بزاڤانە دژی مافە دەستنیشان کراوەکان لە یاسای بنەڕەتی ئەمریکا کە لە ڕاگەیەنراوی سەربەخۆیی وەرگیرابوو، پێکدەهات. زمانی ئەم شکایەتانە لە بەڵگەناوکانی یاسای بنەڕەتی ئەمریکا بوونی بوون. ئەم لێدوانانە یەکەم جار لە «بڕیارنامەی سەنکافالس» ١٨٤٨ کە ئەلیزابێت کوی، ئەستنتۆ و لوکر سیاموت ڕێکیان خستبوو، باسیکرا. ئەوان جێگریان بۆ خەبەرنامەی سەربەخۆیی بلاو کردەوە کە خەبەرنامەی یەکەمی دێڕ بە دێڕ لێکدەداوە، بەڵام ژنانی لە بەڵگەنامەدا گونجاندبوو. بەرهەمی کار ڕشتەیەک داخوازی بۆ بەرامبەری خاوەنداریتی و سامان، دەرفەتگەلی فێرکردن و والا بوونی ڕێگای پیشە بۆ ژنان بوو کە هەموویان بە زمانی مافە سروشتییەکان بەیان کرابوون.[١٦] دوای کارەساتە مەزنەکەی جەنگی ناوخۆیی ئەمریکا، پیاوانی ڕەشپێست لە ساڵی ١٨٦٦ بوونە خاوەن مافی دەنگدان. ئەم ڕووداوە لەسەر زۆربەی چالاکانی ژن کە بەر لەو لە ماوەی شەری ناوخۆ و پاش ئەو لە ڕێی مافی دەنگدانی ڕەشەکان و دژی کۆیلەتی کاریان کردبوو کاردانەوەی بوو و تێگەیشتن کە خەباتی سەرکەوتوانەی ئەوان بۆ مافە سیاسییە سەرەکییەکانی پیاوانی ڕەش کە لە ژنان بێبەش کرابوو بە ڕاستی کارێکی ناسازگار بووە. بۆ زۆر لەوان دژایەتی کارێکی بەتەواوی ئاشکرا بوو. لە ساڵی ١٨٧٨ بە دوا هەموو ساڵ «سامان بەخشین یان تەواوکەری نۆزدەهەمین ئانتونی» بە کۆنگرەی ئەمریکا پێشکەش دەکرا هەتا ئەوە کە لە ساڵی ١٩٢٠ قبووڵ و چەسپێنرا.[١٧]

پـــڕۆژەی بەدەســـتهێنانی مـــافی دەنگـــدان لـــە لایـــەن ڕێکخراوەکـــانی وەک «ئەنجوومەنی میللی مافی دەنگدانی ژنانی ئەمریکا» کە لە ساڵی ١٨٩٠ بۆ چـالاکی لە پێناوی بەدەستهێنانی مافی دەنگدان لە ئاستی فدڕاڵدا پێکـهـاتبوو، پـشتگری و یارمەتی دەدرا.

لـــە دەیـــەی ١٨٣٠ لـــە بریتانیـــا و فەڕەنـــسا، سۆسیالیـــستە خەیالـــییەکان لـــە ڕێبازەکانی سێن سیمۆن و ئەوون مەسەلەی بەرامبەری تەواو و کەماڵـی ژنانیـان هێنایـــە ئـــاراوە. هەڵـــبەت ئـــەم دۆزە پێـــشەکی مـــاری ولـــستۆن کرافـــت باســـی لێوەکردبوو. هەریت تیلور و جان ئەستورات میل هەمیشە لە لێدوانـە گـشتییەکاندا ئەم بابەتەیان دەهێنایە ئاراوە.[١٨] ژنـان لـە بزاڤـگەلێکی وەک «جـەماوەری یاسـای دژی تایبەتی دانەوێڵە»، خەبات بـۆ ریفـۆرمی یاسـای خـاوەنـداریتی، چـالاکی بـۆ دەستدانی هەلە پیشەییەکان، فێرکردن و پیشە بۆ ژنان سەرقاڵـی چـالاکی ببـوون. هـەروەها وەکـو ئـەمریکا، چالاکیگـەلی بـەرفراوان لـەکار خێرخوازانـە، کارگـەلی کۆمەلایەتی و چاکسازی ئەخلاقیان لەسەرانسەری سـەدەی نۆزدەهەمـدا ئـەنجام داوە. جگە لە کۆششەکانی هەریت تیلـور و جـان ئیـستورات میـل لـە ناوەڕاسـتی سەدەی نۆزدە، یەکەمین چالاکی مۆئەسیر بۆ ریفۆرمی مـافی دەنگـدانی لـە لایـەن «یەکێتی کۆمەلایەتی و سیاسی ژنان» کە دامەزرێنەری ئەو خانمی پانکورست بوو لە ساڵی ١٩٠٣ ئەنجامی گرت.

بەم حاڵەوە، لەگەڵ گەیشتنی ژنان بە مافی دەنگدانی لـە دەیـەی ١٩٢٠، زۆر لـە نووسەرە فەمینیستییەکان، بێجگەلە چـالاکی بـۆ ئاشـتیخوازی، خـولێکی بێـدەنگی وەستانیان بردەسەر. «وەستانی مەزن» و خولـەکانی دوو جـەنگی جیهـانی زۆر لەسەرنج و وزەی ژنانی بەرەوخۆی راکێشا. مەســەلەگەلێک کـە لـەم خولـەدا لـە ئارادا بوون مەسەلەگەلی ئاسـانکاری ژیـان بـەکردەوە و زوو بـە زوو بـوون کـە بەتایبـــەت پـــشتگری لـــە تـــاکی بنەماڵـــەی دەگرتـــەخۆ. دۆزگـــەلێک لەمـــەڕ بەهرەمەندییـەکانی بنەماڵـە، چـاوەدێری تـەواوی پـاک و خـاوێنی و دەرمـانی، خواردەمەنی قوتابخانـەکان و بەرژەوەنـدی بـوونی باخچـەی منـالان لـە دەیـەی ١٩٣٠ بە تام و چێـژەوە پێـڕەو دەکـران و رەنگـە بەشـێک لـە سیاسـەتی گـشتی

ڕێکوپێـک لـە بریتانیـای پـاش ١٩٤٥ و لانیکـەم تـا دەیـەی ١٩٨٠ پێکیـانهێنـا. سەردەمی پاش جەنگ و بەتایبـەت دەیـەی ١٩٥٠ هـەروەها شـایەدی گەشـەی تـا رادەیەک خێرای ئابوورییەکانی بریتانیا و ئەمریکا بوو. دەرسەدێکی بەرفراوان لـە جەماوەری هەر دوو وڵات زیـادبوونی ئاسـانکاری ژیانیـان دی. خۆشەویـستی و یەکترخوازی و یەکێتی سیاسی، هەرەوەزی بەکۆمەڵ لەمەڕ بایەخگەلی لیبرالیزمی بەکردەوە، لێدوانی «کۆتایی ئیدئۆلۆژی» و بەهێند نەگرتنی سیاسی کارگەلێک بوو کە لە تایبەتمەندی ئەم دەهە دەدرێنە قەڵەم. مەسەلەکانی پێوەند بە ژنانـەوە هـەتا ماوەیـەک لـەژێر ڕەنگدانـەوەی مەسـەلەگەلی ئاسـانکاری ژیـان و ئازادییـەکان وسامانی ماددیدا بوو.

لەسەر بنـەمای زۆربـەی بـەراوردەکان، شـەپۆلی دووەم لـە دەیـەی ١٩٦٠وە دەستیپێکرد. بەڵگەیەکی زۆر بە تەنینەوەی ئەم شەپۆلە فەمینیستییە بوونی هەیە. فێرکردن و پـەروەردەی ژنـان لەسەرانـسەری ئـەوروپا و ئـەمریکا، بەتایبـەت لـە دەیەی ١٩٤٠ بە شێوەیەکی بەربڵاو گەشەی کـرد. ژنـان بـە جـۆرێکی بـەرفراوان لێهاتوویی چوونە ناو پیشەکان کە لەوەبەر تایبـەت بـە پیـاوان بـوو، بـە دەسـتیان هێنا. بێجگەلەمە، هێندێ دەست بە کـار بـوون لـە دەیـەی ١٩٦٠ ـ یاسـایی بـوونی لەبار بردنی منداڵ، دانی هەقدەستی یەکسان بە ژنان و مافی مـەدەنی بەرامبـەر، بەرینکردنەوە دەرفەتی کۆنترۆڵی لودای کبوونی منـاڵ بەتایبـەت دەرمـان حـەبی بەرگری لە زگ کردن ـ بە ئازادی هەڵبژاردنی ژنـان لـە پانتـای گـشتی و تایبـەتی ژیانیان زیاد و بەرین کرد.

نووسراوەکان و ئەدەبیاتێک کە لە بابەتی ژنـان دەدوان، هێـدی هێـدی مـاوەی ئەم خولە بەرەو بەرفراوانی چوون. کتێبی ڕەگەزی دووەمی سیمۆن دووبوار (کە لە ١٩٥٢دا بڵاوکرایەوە و پاشان لە ١٩٦١دا بوو بە کتێبێکی بەبرەو) و کتێبی ڕاز و ڕەمزی ژنانە نووسراوەی بێتی فریدن (١٩٦٥) هەر تەنیا ڕچەشکێنی ئەم ڕووداوە بـوون. لـە بریتانیـا ئاسـەواری ژرمـن گریـر و جولیـت میچـل (بەتایبـەت یەکـەم) فـەمینیزمی گـۆڕی بـە واژەیـەکی بەبـرەو.[١٩] بێجگەلـە بینینـەکان لەمـەڕ ژن و مێردایەتی، تەڵاق و کاری ژنان لە حاڵی گۆڕانکاریـدا بـوو. هەنووکـە ژنـان پلەپلـە

لەباری ماڵی، کۆمەڵایەتی و ئـەخلاقی لـە پێکهاتـەکانی وەک بنەماڵـە سـەربەخۆتر ببوون. لە کۆتاییدا کۆمەڵێک لە ژنان دەسـتیان بـە دابینکـردنی سـەرمایە بـۆ ئـەم گۆڕانکاریانە کرد. بەتایبـەت لـە ئـەمریکا، بێجگەلـە ئەنجوومەنـە بەناوبانگـەکان و پێکهاتەتری وەکو «رێکخراوەی میللی ژنان» تەقینەوەی راستەقینە لـە گروپـەکانی ژنان لە کۆتایی دەیەی ١٩٦٠ و سەرەتای ١٩٧٠ روویدا.

سەرەتای دەیەی ١٩٧٠ بێجگەلە کێشەگەلی مافە رەواکـانی لیبرالی، شـاهیدی رووداوگەلێکی گرنگتریش بوو. بە رووبەڕووبوونەوەی ئـەزموونی خـەباتی دژی کۆیلـەتی ژنـان لـە سـەدەی نـۆزدەم، کۆمەڵـێک لـە ژنـان کـە لـە چالاکییـە مافـە مەدەنییەکان، بزاڤە دژەجەنگییەکانی ڤیەتنام و ئاشـتی دەیـەی ١٩٦٠ بەشـداریان بـوو، بەرەبـەرە هۆگریـان بـە بۆنەگـەلی جۆراوجـۆر سـەرنجیان دایـە بابەتـە فەمینیسـتەکان. بەڵـگەی لەبـەرتر بـۆ ئـەم گـۆڕینی سـەرنجە، سـەرکوتکراوی لـە «رەگەزخوازی» گروپە مارکسیستییە ـ سۆسیالیستەکان بوو. ژنان لەم گروپانـەدا زۆرجـار هەسـتیان دەکـرد کـە پیـاوان بـێبایـەخیان کـردوون و دەوری ئـەوان بەکارگەلی پشتگری و پاڵپشتی کەم و بێرەونەق بووەتەوە. لە ئەمریکا پرەنسیپی ئازادیخوازانەی رادیکاڵ شێوەی زیندووتر و بەشـەوقتری بـە خۆیـەوە بینی. لـە ئەورووپا پێکهێنەری سۆسیالیستی نمایەکی بەرچاوتری بەخۆوە بینی.

لە دوو دەیەی دوایدا نەک هـەر تـەنیا بزاڤـی فەمینیـستی بـە شـێوەی بـەربلاو گەشـەی کـردووە، بەڵـکو ئـەدەبیاتی بەسـراو بەویـشەوە گەشـە و بـەرفراوانی بالاکردنی هەیە. هێندێ لە رۆژنامەکان و بلاوکراوەی ژنانی هاتوونەتە بـازاڕەوە. بەم حاڵەوە، بەپێچەوانە پایەداری فیکری و بەکردەوە ئەم بزاڤـە دەیـەی ١٩٨٠ بـۆ بزووتنەوەی فەمینیزم دەیەیەکی دژوار دەدرێتـە قەڵـەم. هەڵـبەت ئـەو جـۆرە کـە وترا، ئەدەبیاتی گرێدراو بەوانەوە، گەشەی کردووە، رشتەگەلی موتـالاتی بەشـی ژنـان لـە فێرکـردنی بـالا پـشکوتووە و زانیـاری بـە بابـەتی ژنـان بێپـسانەوە رووبەڕووی زیادبوونە. بەم حاڵەوە، دەیـەی ١٩٨٠ شـاهیدی هەسـتانی «راسـتی نـوێ» لـە ئـەورووپا و ئـەمریکا و تەئکیـدی دووبـارە لەسـەر بایـەخی بنەماڵـەی بـاوکسـالاری سـوننەتی، هێـرش بـە یاسـای لـە بـاربردنی منـداڵ و مافـە

مەدەنییەکانیش کراوە. بێجگەلەمە، لەم دەیەدا بێکاری روو لە زیادبوونە. ئەم کارە زۆرتر لەسەر ژنان رەنگدانەوەی بووە. راستی نوێ هۆگرییەکی ئەوتۆی بە بزاڤی فەمینیستی نییە. ئیمکانی هۆگرییەکی ئەوتۆ لە باڵی بازارخوازی راستی نوێدا بوونی هەیە، بەڵام گەرایشە سۆسیالیستی و لیبراڵە چەپەکانی بزاڤی فەمینیستی ئەم کردەوە رەتدەکەنەوە. سەرەنجام ئەمە کە کۆتایی دەیەی ١٩٨٠ و سەرەتای ١٩٩٠ شاهیدی گۆڕینی لێبڕاوانی هۆگری فیکری لە بزاڤی فەمینیستی لە بابەتە سیاسی و ئابوورییەکانەوە بەرەو کەلتووری، دەروونناسی و زمانناسی بووە. بیرمەندێک لەمەڕ ئەم بابەتە لەم ساڵانەی دوایدا بەتایبەت لەگەڵ نشاندانی هۆگری لە نووسراوەکانی فەمینیستی فەرەنسەوی پۆست پێکهاتەخوازی و روانگەی رووخاندن، زۆر گەشەی کردوە. بەڵام ئەم بڕە زۆرەی روانگەی ئاکادیمیکە بە شێوەیەکی دژبەیەک لە سەرەتای دەیەی ١٩٩٠ لەگەڵ زیاد بوونی مەسەلەگەلی کۆمەڵایەتی و ئابووری بۆ هەژاران، کەمینە قەومییەکان و بۆ ژنان جیهانی سێیەم یەکی گرتووە.

جەوهەری فەمینیزم

فەمینیزم، وەکو هەموو ئەو ئیدئۆلۆژیانەی کە هەتا ئێستە تاوتوێمان کردووە، لەژێر کاریگەری هێندێ سوننەتگەلی مێژوویدا بووە و لەگەڵ بڕێک لە ئیدئۆلۆژییەکانی دیکە تێکەڵی و هاوکات لێکدراوە. تەئکیدی سەردەمی رۆشنبیری لەسەر زمانی عەقڵ، هێرش بە پڕوپووچ، شتگەلی حەرامکراو و پێشداوەری و باوەڕخوازی، لەژێر کاریگەری ناوەڕۆکی دزەکردندا بوون. ئەزموونی شۆڕشی فەرەنسا و وتاری بەتوانا لەمەڕ مافە دێموکراتیکەکانیش بۆ قۆناخە سەرەتایەکانی باوەڕی فەمینیستی حەیاتی بووە. کاریگەرییەتی پرۆتێستانیزم بۆ هاندانی زۆر لە ژنان بەرەو چالاکی کۆمەڵایەتی و تێهەڵچوون لە بابەتە کۆمەڵایەتی سیاسەکان زۆر گرنگ بووە. خوداپەرستان بەتایبەت رۆڵی ژنانیان لە باوەڕەکانی خۆیاندا ئاماژەیان پێداوە. کاریگەریەتی سۆسیالیستە خەیاڵییەکانی سەرەتایش گرنگ بوو، بەتایبەت پێڕەوانی سێن سیمۆن، شارل

فوریە و رابێرت ئەوون، کە هەموو ئەوانە هەرکام بە میتۆدی خۆیان هێرشیان بە پێکهێنانی بنەماڵەی کاکڵەیی بورژوای دەکرد، خوازیاری پێشکەوتی بەرامبەری ژنان بوون و لایەنگریان لە پێوەندی ڕەگەزی ئازادتر و پارێزگاری کۆمەڵگە لە منداڵان دەکرد.

جیا کردنەوە و هاوێرکردنی کۆمەڵێک لە پڕەنسیپی پایەدا، بێجگە لەوەی بە مانای زۆر ئاسایی، لە بزاڤی فەمینیستیدا دژوارە. زۆر لە پڕەنسیپە دوولایەنەکان، و زۆرجار دژی یەکتر کە دەتوانین لە ئیدئۆلۆژییەکانی وەک سۆسیالیزمدا ببینین، لە فەمینیزمیشدا هەڵگری بینینە. فەمینیزم بە ڕێبازە فیکرییە جیاوازەکان بەشکراوە کە زۆرجار ڕەنگدانەوەی تەئکیدەکان و باوەڕگەلی زۆر جیاوازن. هێندێ لە فەمینیستەکان ناخۆشحاڵی خۆیان لەم بەربلاویە دەربڕیوە. هەرچەند ئەم ناڕەزامەندییە بێسوود دێتەبەرچاو. بۆ وێنە ڕۆزالیند دلمار دەڵێ ئەمە وەک « هێماگەلێکی نەخۆشی سەختی [ئەسکلروز] لە بزاڤ دایە».[21] ئەم ئەسکلروزە ئەگەر بەڕاستی ئەسکلروز بێ، بەشێک لە سەختی ئیدئۆلۆژی سەدەکانی نۆزدە و بیست دەدرێتە قەڵەم.

ڕێبازە سەرەکییەکانی فەمینیزم تا ڕادەیەک پێگەی سوننەتیان بە دەستهێناوە. فەمینیزمی لیبرال، فەمینیزم مارکسیست ـ سۆسیالیست و فەمینیزم ڕادیکاڵ سێ ڕێبازی بنەڕەتین کە هەمیشە زۆرتر لە هەموو باس لەوانە دەکرێ. هەنووکە عاقڵانە ئەوەیە کە ڕوانگەگەلێکی نوێتری فەمینیستە پۆستمودێڕنەکان بە شێوەی مەقوولەیەکی جیاوازانە بگرینە بەرچاو، هۆی ئەم کارە تا ڕادەیەک ئەمەیە کە ئەوانە لە دەیەی ڕابردوودا هۆگرییەکی زۆریان بەرەو خۆیان ڕاکێشاوە.

بەپێچەوانەی لەبەر بوونی ئاستی ئەم ڕێبازانە، لە پەراوێزی بزاڤدا بەتەواوی ڕێنوێنی کراوە کە دەبێ پڕەنسیپێکی دیکەش بەرچاو بگیرێ. فەمینیستە ڕەشپێستەکان سەبارەت بە ڕێبازەکانی دیکە کێشەی سەربەخۆییان هەیە و بەڵگەی ئەوان ئەمەیە کە کۆماکۆی ئەوان «نژادکوێر» بوونیانە. فەمینیستە ئانارشیستەکانیش جیاوازی تاقە بوونی خۆیان پاراستووە و بەڵگەیەکی قابیلی قبووڵی ئانارشیزمی دژی دەسەلاتداریان کردووەتە پاڵپشتی خۆیان. پڕەنسیپی

زۆر نزیک بە ئانارشیزم، مەکتەبی ئێکۆفەمینیزمە بەتایبەت لە ئەمریکا کە لە ئاسەواری نووسەرانێکی وەک کارۆلین مەرچانت و دوولورس لاشاپل رەنگی داوەتەوە.[٢٢] بە بۆچوونی ئەوان سیستەمی پیاوسالاری هاوکات لەگەڵ تەقینەوە و پیسبوونی زەوی بووە، ئێستە ئەوە کە ژنان سەبارەت بە سروشت و زەوی هەستیان بە نگەرانی و بەرپرسایەتی دەکرد. سەرەنجام لێدوانە نوێکان لەمەڕ «ئەندێشەی دایکایەتی» و «ئەخلاقی ئاگا لێبوون لە منداڵ» هاتووەتە ئاراوە کە دابەشکاری و وتار هەڵبەستن لەوانە دژوارە. کەسانێکیش هەن کە «فەمینیزمی مەدەنی» لە رووبەڕووی «فەمینیزمی دایکانە» دادەنێن. هێندێ لایەنی فەمینیزمی دایکانە شێوەی «فەمینیزمی پارێزگاری لایەنگری بنەماڵە»ی بە دەس هێناوە. لەم بارەوە، لە کۆتایی ئەم بەشەدا بەکۆمەڵ ئاخاوتنیان لەسەر دەکەین.

هەنووکە لەگەڵ بڕێک جیا کردنەوە دەست بە تاوتوێ کردنی رێبازە جۆراوجۆرەکان دەکەین. فەمینیزمی لیبرال بەکردەوە کاریگەرترین و «لە ئاستی» خاوەن بەڵگەترین شێوەی فەمینیزم، ئەگەرچی رەخنەیەک کە لێرەدا دێتە ئاراوە ئەوەیە کە لەم رێبازە بە جۆراوجۆری ئەندێشەی لیبرالی سەرنجی تەواو نەدراوە. زۆرجار یەکگرتوویەکی گریمانە لەباری باوەڕی لەمەڕ لیبرالیزم بوونی هەیە.

زمانی لیبرالیزم چەور و شیرینییەکی هەمیشەیی بۆ فەمینیستەکان هەیە، بەتایبەت زمانی گرێبەستی و مافەکان کە چەکێکی بەهێزە بۆ کەڵک وەرگرتن دژ بە سوننەتەکانی پیاوسالاری دەدرێتە قەڵەم. لیبرالەکان بەهەر حاڵ لایەنگری بایەخە عەقڵخوازییەکان، یەکسانی، ئازادی، تاکخوازی، لەگەڵ ئەوانە بڕێک باوەڕی بەبڕشت لەمەڕ بایەخی خاوەنداریێتی تاک، دەسەڵاتی فێر کردن و پەروەردە، دیموکراسی پەرلەمانی و ئیمکانی ریفۆرماتی یاسایی عەقڵانی هەن. هەروەها ئەگەر کەسێک سەرنج بداتە باوەڕە سەرەکییەکانی دیکەی ئەندێشەی لیبرالی کلاسیک کە ئابووری ئازادە، ئاشکرایە کە هەموو (چاوپۆشی لە رەگەزیەتی) دەبێ لە دەرفەتی پێشبڕکێی بەرامبەر لە بازاڕ بەهرەمەند بن. ئینحسادەکان، چ ئەهلی و چ گشتی و چ رەگەزی، لەبنەڕەتدا گومانلێکراون. ئینحسادی ناپەسندی پیاوان وەکو هەر چەشنە کارتێلێکی ئابووری لەگەڵ نەبوونی سەلماندنی مەنتقی

روانگەی بازاڕ ڕووبەڕوو دەبێتەوە. بازاڕە ئازادەکان هەڵگری بوونی تاکە ئازادەکان لەگەڵ ئەوانە ژنانن کە دەتوانن بۆ بەرامبەری پێشبڕکێ بکەن. ناوەڕۆکی سەرمایەداری ئاشکرای فەمینیستی بەڕاستی لەم ئیدئۆلۆژییەدا پەروەردە نەکراوە، بەتایبەت و بێگومان نە بە رادەی ئەوەی کە لەسەرمایەدار و پارێزگار، سۆسیالیزمی بازاڕ، سەرمایەداری سەوز لە دەیەی دوایدا پەروەردە کراوە. مەسەلەی سەرەوە هەتا رادەیەک هەڵقولاوە لەم راستییە کە زۆر لە فەمینیستەکان لە چۆنیەتییەکانی بازاڕی پێشبڕکێ، تاکخوازی و پاراستنی بەرژەوەندی لەگەڵ پیاوان هاوبەشیان کردووە.

نووسەرانی فەمینیست سۆسیالیست، فەمینیست رادیکاڵ لەمەڕ داهاتووی فەمینیزم لیبرال کەمتر گەشبینن و ناڕەزامەندیان لەوە هەیە کە ئەو جۆرە لیبرالیزم لە ناخی ئێمەدا ریشەی داکوتاوە کە بەکردەوە نایێتە بەرچاو. هێندێ لە نووسەران، لیبرالیزمیان بە «ئیدئۆلۆژی تایبەتی پێڕەوی پشتگری و بەهێزکردنی پێوەندی پیاوسالاری و کۆمەڵگەی سەرمایەداریان» زانیوە.[٢٣]

سوننەتی لیبرالی، لە شێوەیەکەدا سەرنج بدرێتە سەرەتای ئەو، رێ بو هێندێ رەخنەگەلی فەمینیستی، بەتایبەت لە قالبی قەراردادی کۆمەلایەتی، خۆش دەکا.[٢٤] سوننەتی قەراردادی کۆمەلایەتی بۆ وێنە لە تامس هابز، بوونەوەری مرۆڤایەتی هۆکارە سەرکییەکانی ئەوان بێبەش دەکا هەتا تەسویرێک لە نەتەوە یان وڵات پێکبێنێ. تەسویری مرۆڤی نەخولقاو لەئەسڵدا «بێ رەگەزییەت» یان بێ جنسە. ئاماژەی دوایی هابز بە بنەماڵە، دەسەڵاتداری باوک و فەرمانڕەوایی پیاوان، بۆ زۆر لە توژەرانی فەمینیست وتراوەیەکی ناپەسند بە بەڵگە دەدرێتە قەڵەم. بەڵگەی قەراردادی کۆمەلایەتی مەگەر ئەوە کە داب و نەریت لەودا دزە بکا، ئامێرێک بۆ وتووێژ لەمەڕ یەکسانی مرۆڤایەتی پێکبێنێ. نووسەرانی گرێبەستی کۆمەلایەتی، وەک لاک، هێرش دەکاتەسەر هەقی ئیلاهی و روانگەی پیاوسالاری. بە شێوەیەکی شاراوە تەنینەوەیەکی مەنتقی رەخنە لە پیاوسالاری لە دەسەلاتداری سیاسی، رەخنە گرتن لە دەروونی بنەماڵەدا بوونی هەیە.[٢٥] جان لاک هەرگیز ئەم هەنگاوەی هەڵنەهێناوە، ئەگەرچی ئەم چەمکە بە شێوەی دەروونی لە رێنوێنی

ئەودا بوونی بوو. باوەڕە گرێبەستکراوەکانی بە قەراردادی کۆمەلایەتییەوە ڕێگا بۆ دۆزی ئازادی جیاوازانە و تاکە بەرامبەرەکان، بێ ئاوڕ دانەوە لە ژن یان پیاو بوونی ئەوان، خۆش دەکا. سەرەنجام ئەمە کە ئەندێشەی سیاسی روانگەی قەرارداد لەسەر بنەماکانی عەقڵ دروستکراوە نەک لەسەر داب و نەریت یان سوننەت. دیسان ئەم پێناسە لار و لەنجەیەکی شاراوەیە بۆ «سیستەمی سروشت» گریمانە یان پیاوسالارییە. جگە لە برێک لە تایبەتمەندیەکان، زۆربەی بیرمەندانی لیبرال ئەم کارە شاراوەیان لە سەرەتاوە بە هێند نەگرتووە.[٢٦]

دیل ئەسپندر لە کتێبی ژنانی دۆزەکان ناو لە ژنانی نووسەر دەبا کە لە سەدەی نۆزدەهەم رێیان بۆ لیبرالیزم کردووەتەوە و لە بواری لیبرالیدا گەڕوان. ئەگەرچی کاری ئەوان بە رادەی ماری وولسۆن کرافت ڕێکوپێک نەبووە.[٢٧] دەکرێ لەگەڵ فەمینیستە لیبرالەکان بە هەریت تایلۆر، جان ستوارت میل، مارگارێت فولێر، هەریت مارتینۆ ـ لەگەڵ چالاکانی ئەمریکا، وەکو لوکر سیاموت و ئەلیزابێت کدی ئەستنتۆن ـ ئاماژە بەوانیش بکرێ. لە دەیەکانی پاش ١٩٤٥ یەکێک لەو کتێبانەی کە زۆرترین هۆگری بە لای لیبرالەکانەوە لە ماوەی قۆناخی دەستپێکی شەپۆلی دووەم پێکهێنا، کتێبی رەمز و رازی ژنانە، نووسراوەی بتی فریدن بوو.

بەر لەوە کە لە بارەی کۆماکۆی رێبازەکانی فەمینیزمەوە بدوێین، گرنگە سەرنج بۆ ئەم راستییە رابکێشین کە جیاوازی و جۆراوجۆرێکی زۆر لە دەروونی باوەڕی لیبرالدا بوونی بووە. گرنگترینی ئەوانە لە فەمینیزمی لیبرالی سەرەتاییدا، جیاوازی نێوان مافە سروشتییەکان و باوەڕی فایدە (بەرژەوەند)باوەڕانە بوو کە لە هێندێ لایەنەوە هەلگری ئاشتی نەبوون. ئەم خاڵە باوەڕە لیبرالییەکانی جان ستوارت میل و ماری ولستۆن کرافت لە یەک هاوێر دەکا. ئەو جۆرە کە لە بەشی دووەمدا گوتمان، نووسەرانی فەمینیست لە پێوەندی لەگەڵ جۆراوجۆرەکانی دوای لیبرالیزم لە سەدەی بیستەمدا بە شێوەی لێبڕاوانە توێژینەوەیان لەسەر نەکردووە. لیبرالیزمی کۆمەلایەتی ئیلهام گرتوو لە روالێز کە بە لای فەمینیستە لیبرالە نوێکانەوە وەکو جانت رادکلیف ریچاردز و سوزان مولێر ئوکین دەبینین بە

هەمان رادە لەگەڵ مافە سروشتییەکان و لیبرالیزمی سوودخوازی ولستۆن کرافت و جان ستوارت میل جیاوازی هەیە کە لەگەڵ لیبرالیزمی فۆن هایک هەیەتی.[٢٨]

گەورە ڕێبازی دووەم، فەمینیزم سۆسیالیستە. لەگەڵ بوونی جیاوازیگەلێک کە جاروبار لە کاکڵەی نێوان فەمینیزم سۆسیالیستی و فەمینیزم مارکسیستی دانراوە، مارکسیزم وەکو جۆرێک لە سۆسیالیزم مامەڵەی لەگەڵ کراوە. ئەو جۆرە کە لە بەشی چوارەمدا بەیان کرا، مارکسیزم لەسەر داهاتوو یان بەرهەمی سۆسیالیزم نییە. ناوەڕۆکێکی فەمینیستی بەهێز لە زۆر لە نووسراوەکانی سۆسیالیستە سەرەتایەکاندا بۆ وێنە فەوریە، سێن سیمۆنەکان «نەک سێن سیمۆن خۆی ڕاستەوخۆ». رابێرت ئۆون، ویلیام تامسۆن و. ئان هیلر بوونی هەیە. لە کۆتایی سەدەی نۆزدەهەم و سەرەتای سەدەی بیستەمدا، فریدریش ئینگلس، ئاوگوست ببل، ئەلکساندرا کولونتاری و کلارا زتکینیش لەم بوارەدا بەشداری را و بۆچوونی گرنگیان بووە.

هەم فەوریە و هەم سێن سیمۆنەکان گەیشتن بە سۆسیالیزم هاوکات لەگەڵ بەرامبەری وئازادی ژنان بە ئاسانیان دەزانی. دەربارەی سێن سیمۆنەکان ئەم خاڵە لەگەڵ پەرستنی «دایەگەورە» پێوەندی بوو کە بە چاوی نەجاتدەری بەڵێنپێداوی مرۆڤایەتی سەیر دەکرا.[٢٩]

بەلای فەوریەوە، دەبێ ژنان لە شاری خەیاڵی ئەو یان فالانستری لە مافە تەواو و کەماڵەکانی بەرامبەری پیاوان بەهرەمەند بن. هەم فەوریە و هەم سێن سیمۆنەکان ئیزدیواجیان بە کۆنە و لە باوکەوتوو دەزانی. بەتایبەت لە روانگەی فەورییەوە، عەشقی ئازاد، دوورەگەزخوازی، هاورەرەگەز خوازی ژنان و چەند هاوسەری لە ناکوێ ئاوای ئەو دنە دەدرا. ئەو هەروەها لایەنگری چێشتخانە گشتیەکان، ماڵداری شەریکی و پەروەردەی شەریکایەتی منداڵان بوو.

ئۆون، ئەگەرچی هۆگری تاقیکردنەوەی ئاشقانەی فەوریە نەبوو، لە رووداوی رەخنەیەک کە لە پێوەندی هەڵوەشانەوەی ژن و مێردایەتی بوو. بە بۆچوونی ئۆون، ئیزدیواج دیاری دەستکردی لەسەر هەستی سروشتی بوو کە هۆی بەهاتنی گوناهکاری و تاوان و حەرام بوو و نایەکسانی کۆمەلایەتی و هەژاری

لێدەکەوتەوە. لەراستیدا هەر سێ نەهامەتی لە زێهنی ئەودا بە یەکەوە گرێبەست کرابوون. مەزەب هۆکار بوو بۆ پایەداری ئیزدیواج و ئەم کارەش بەش بە حاڵی خۆی پێشبڕکێی ئابووری هان دەدا کە سەری لە هەژاری دەردەهێنا. لەڕاستیدا ئوون بۆ ئەوەی ژنان بەسەر پیاواندا لە بەباری تواناییەوە، زاڵبن، بە باوەڕەوە دڵسۆزی بۆ دەکرد. ئەو هەروەها وەک فەوریە بە فێرکردن و پەروەردەی هاوبەش، خواردن و پارێزگاری لە منداڵان لە دەروونی پێکهاتە هاوبەش، بەرهەمهێنانی هاوبەش لە باوەڕی خۆیدا ڕەنگدانەوەی بوو.

یەکێک لە ستایشگەرانی ئوون بە ناوی ویلیام تامسۆن (١٨٣٥ـ١٧٨٥) پاش خوێندنەوەی چەند دێڕ لە کتێبی ڕەسالەیەک لەمەڕ حکوومەت نووسراوەی جیمز میل، دنە درا کە ڕاستەوخۆ لەمەڕ ژنان چەمکێک بنووسێ. میل لەمەڕ مافی ڕەئی، بەرژەوەندی ژنانی لە بەرژەوەندی پیاواندا گونجاندبوو. تامسۆن تێکۆشا تاکو لە کارگەلێکی وەکو بانگهێشت لە نیوە لە نژادی مرۆڤایەتی واتە ژنان، دژی کێشەکانی نیوەکەی تری، واتە پیاوان دەستنیشان بکا کە ژنان دەبێ مافەکانیان لەگەڵ پیاوان یەکسان بێ. کۆماکۆی مرۆڤەکان بە جۆرێکی بەرامبەر شیاوی بەختەوەری بوون لە کۆمەڵگەی سۆسیالیستی هەرەوەزی داهاتوویان بوو. ئەو هەروەها بنەماڵەی تاکهاوسەری و کاری دابەشکراوی مەوجوودی بۆ بەرەنگار بوونەوە خواست. ناوەڕۆکگەلێکی ئەوتۆ لە نووسراوەکانی ئان هیلێردا باسران، ئەگەرچی ئەم خانمە ڕاستەوخۆ لەژێر کارتێکەری لایەنگرانی سێن سیمۆندا بوو.[٣٠]

مارکس ئینگلس لە ئاسەوارە سەرەتایەکانی خۆیاندا کەمتر لەمەڕ ژنان ئاخاوتنیان بووە. بەرواڵەت مارکس وای دادەنا کە ژنان لە سیستەمی سۆسیالیستیدا ئازاد دەبن. ئەو لە بابەتێکی خۆیدا بە ناوی «لەمەڕ مەسەلەی جوولەکە» ئازادی ژنانی بە بەشێک لە ڕزگاری مرۆڤایەتی دەزانی.

لە ڕاستیدا زۆر لە دۆزەکانی مارکس و ئینگلس لەمەڕ ژنان لە سۆسیالیستە خەیاڵییەکان جیا کرابوونەوە. بە ئاسەواری ئینگلس، بەتایبەت واتای ماتریالیستی مێژوویی زیاد کراوە، ئەو جەوهەری مرۆڤ بە کار دەزانێ. ئینگلس هەروەها باوەڕی هەیە کە بنەماڵە تاقانەی کۆمەڵگەیە و کاری ناوماڵ و بارودۆخی ژنان لە

دەروونی بنەماڵەدا لە بناخەوە بەشێک لە سروشت نییە بەڵکو زۆرتر هەڵقوڵاوە لە کەش و هەوای گۆڕانکار، مێژوویی و ماددی، کار و جەوهەری ماڵکییتە. باوەڕ و بیری سەرەکی ئەمە بوو کە زوڵم لەسەر ژنان ریشەی لە مەنتقی دژی سەرمایەداری و خاوەندارێتی تایبەتیدا بوو، هەرچەند کە ئینگلس ئەگەر و گریمانی چارەنووسی دابەشکردنی کاری سروشتی هێنا ئاراوە کە زۆربەی فەمینیستەکانی دوایی سەرنجیان لەسەر ئەوە بوو. ئینگلس بە پێچەوانەی مارکس ئەم دۆزانەی لە ئاسەوارە بەناوبانگەکەی خۆیدا بە ناوی سەرچاوەی بنەماڵە، خاوەندارێتی تایبەتی و دەوڵەتی بەرفراوان کردەوە.

ئاگوست ببل (١٩١٣-١٨٤٠)، کەسایەتی بەرچاو و لە دامەزرێنەرانی حزبی سۆسیال دیموکراتی ئەڵمان، تەقریبەن هەر ئەو شوێنەی ئینگلسی رەچاو کرد، بەڵام کتێبی ئەو بەناوی ژنان لە سیستەمی سۆسیالیزم، لە کاتی بڵاوبوونەوەیدا لەگەڵ پێشوازی بەگوڕیگشتی رووبەڕوو بۆوە.[٣١] ببل، بەپێچەوانەی هۆگرییەک کە بە جان ستوارت و ماری ولستۆن کرافتی بوو، رێنوێنی دەکرد کە چاکسازی لیبرالی بورژوایی لە کۆتایدا بێکاردانەوە دەبێ.[٣٢] ببل هەوڵی دا بیخاتەڕوو کە هۆکارە ئابوورییەکانی بەردی بناخەی نابەرامبەری کۆمەڵگە و یاسایی.. لە ژن و مێردایەتی بورژوایی، خاوەندارێتی تایبەتی کارێکی سەرەکییە. بە بۆچوونی ببل، ژنان خەیاڵیان بو کە هەم لە خاوەندارێتی بورژوایی و هەم لە لفە و دوانەکەی واتە کۆیلەتی ماڵەوە رزگاریان بێ. بێجگەلەمە، ئەوان بۆ بە دەستهێنانی ئازادی راستەقینە دەبوایە خۆ بە خەبات و بەرخۆدانی مێژوویی پرۆلیتاریا بسپێرن. هەر ئەو جۆرە کە کۆمەڵێک توێژەران گوتوویانە، دەستکەوتی تێڕامانی کۆتایی ببل خەیاڵیتر لە ئینگلسە. لەڕاستیدا ببل هەر ئەو فەورییەیە، بێ لایەنە هەوەس بازیەکانی ئەو. ببل لە ناخەوە لەژێر کاریگەری پێشانگای ساڵی ١٨٩٢ی شیکاگۆ، بەتایبەت دەزگاگەلی کارەبایی چێشتخانە و ئامێرە ناوماڵییەکاندا بوو کە لە کاتیان دەگێڕاوە و پاشەکەوتەیان کرد. باشترین ئارەزووی ئەو پێکهێنانی کۆمەڵگە لەگەڵ بەرێوەبەرایەتی بوو کە لە کاتی بێکاری زۆردا، هونەر و زانست، خواردەمەنی هەرزان، سەفەری هەوایی و ئامێرە فراوانە کارەبایەکان بەهرەمەند

بێ. پەروەردەی منداڵان دەبێ بە ئەستۆی کۆمەڵگە بێ. لەگەڵ ئەمەدا، پێوەندی تاکهاوسەری ئەگەر لەسەر بنەمای هەڵبژاردنی ئازاد و عەشق ئەنجامی دەگرت دەیتوانی هەر بمێنێ.

ئەلکساندرا کولونتای، کلارا زتکین و شارلوت پرکینز گیلمەن لە سەدەی بیستەمدا هەر ئەو چوارچێوە فیکرییە مارکسیستییەیان بەرین کردەوە، بەتایبەت کولونتای کە لەناو جەرگەی شۆڕشی رووسیەدا کاری دەکرد. پلەپلە لێکدانەوەی سوننەتی سۆسیالیستی لەمەڕ رۆڵی ژنان، لە ۱۹۲۰ هەتا کۆتایی دەیەی ۱۹۵۰ لە دەروونی پلانی سۆسیالیزمی خەیاڵی یان مارکسیستدا جێیان کردەوە. کۆتایی دەیەی ۱۹٦۰ و سەرەتای دەیەی ۱۹۷۰ هەتا رادەیەک شاهیدی نکولی ئەم قاڵبە کەونە، بەتایبەت نکولی روانگەکانی ئینگلس بوو و زۆرتر دەیهەویست فەمینیزمی سۆسیالیستی نوێ دامەزرێنێ. هەڵوێستی دێرینی مارکس و ئینگلس وا دەهاتە بەرچاو کە دووچاری «کوێررەگەزی» بووە. بەم حاڵەوە ئەم بزاڤە زۆر لە قۆناخی بۆچوونی رەتکردنەوەی سوننەتی مارکسیستی دوورنەکەوتەوە. ئالیسۆن جاگار لەم بارەوە دەڵێ: «فەمینیزمی سۆسیالیستی گەرایشێکی زۆر تازەیە هێشتا بەتەواوی چ لەباری کردەوە و چ بۆچوونییەوە پەرەی نەگرتووە. بەم هۆیە کەس ناتوانێ بۆ کوێی روانگەی سیستماتیکی مەوجوود بگەڕێتەوە.... بەجێی ئەو دەبێ هەوڵ بدرێ هەتا لەم لەت و کوتی و کوتوپچڕی لێرە و لەوێ روانگەیەکی سستماتیک جیا بکرێتەوە.[۳۲]

مەکتەبی فەمینیزمی رادیکاڵ بێگومان زۆرتر لە ئەمریکا پەرەی گرتووە. ئەم رێبازە هێرشگەلێکی کردووەتە سەر فەمینیزمی ئەورووپایی. ئەگەرچی هێندێ کەس هێشتا تێدەکۆشن ئەوە بە دروستکراوەیەکی گەورەی «شەپۆلی دووەم» بزانن، فەمینیزمی رادیکاڵ لە کۆتایی دەیەی ۱۹٦۰ و سەرەتای دەیەی ۱۹۷۰ فۆرمی گرت. وشەکە خۆی مانای ناپەیەداری بوو. هێندێ ئەوەیان بەهیوای گەورە فەمینیزم و بڕێکی دیکەی وەک بتی فریدن، ئەوەیان بە پاژنەی ئاشێل دەزانی. توندڕۆکانی بەڕواڵەت رادیکالیزم بە شێوەی خۆنیشاندان لە بەرامبەری ئەندێشەی سیاسی باڵی راست لە دەیەی ۱۹۸۰ مامەڵەیان لەگەڵ دەکرا، هەرچەند

ریشەگەلی رادیکالیزم لە راستیدا بۆ سەرهەلدانی دیاردەی «چەپی نوێ» دەگەڕاوە.

فەمینیزمی رادیکاڵ تەقریبەن بزاڤێکی نوخبەخوازە کە بە وتە ئالیسۆن جاگار «لە ئەزموونە تایبەتییەکانی گروپێکی تا رادەیەک بچووکی ژنانی سپیپێستی ئەمریکایی، چینی مام ناوەندی زانکۆدیدە» ترووسکەی داوەتەوە.[٣٤] ئەم نوخبەخوازییە سەرسووڕهێنەرە فیکرییە جارجارێک، زۆر لە ژنانی لەگەڵ دۆزەکانی فەمینیزمی رادیکاڵ بێگانە کردووە. لە سەرەتادا رادیکاڵیزم لە رەخنەی چزوەداری پێوەندی لەگەڵ مارکسیزم لە کۆتایی دەیەی ١٩٦٠ سەرچاوەی گرت. بە مانایەک، ئەم رێبازە بە پێناسی نەفی چەپی نوێی مارکسیستی رادیکاڵەکان بەتوندوتیژییەکی زۆرترەوە لە فەمینیستە سۆسیالیستەکانی دەیەی ١٩٧٠، بەلگەیان دەهێناوە کە مارکسیزم «کوێررەگەز» بووە. بەم حالەوە بەلگەکانی ئەوانەش هەم لەسەر بنەمای دەروون توێژی رادیکاڵیزەی فرۆیدی بوو و هەم لە شێوەی روانگەی کۆمەلایەتی کە لە نووسەرانی «چەپی نوێ» وەکو ویلهێلم رایش و هێربێرت مارکووزە، بوونی بوو، کەڵکی وەردەگرت.[٣٥]

بەیان کردنی ئەمە کە ئایا روانگەی راشکاو و روون لە رێبازی رادیکاڵدا بوونی هەیە یان نا، دژوارە. جاگار دەلێ: فەمینیزمە رادیکاڵەکان «بە هۆی روانگەی سیاسی، سیستماتیک و ئاشکرا ناس ناکرێن».[٣٦] خوێنەرانی ئەدەبیاتی رادیکالی لە ماوەی دوو دەیەی رابردوودا لەگەڵ هەموو شتێک لە گومانی بووداکیشەوە بگرە هەتا ئەستێرەبێژان رووبەڕوو دەبنەوە. لە وەها کەش و هەوایەکدا دۆزینەوەی جەمسەری مەنتقی دۆزەکان ئەستەمە. دوو بەلگەی سەرەکی بۆ ئەم کارە بوونی هەیە. لە ناخی ئەندێشەی فەمینیزمی رادیکاڵدا یەککرتوویی عەقلانی خۆی لەبەر هەڕەشەی لێداونە رەخنەیەکان دایە. گوتراوە کە عەقلانییەتی دکارتی رەنگە لایەنی دیکەی لە زالی پیاوانەیە.[٣٧] گومانە کە بتوانین بایەخەکانی ناوەندی فەمینیزمی رادیکاڵ پێناسە بکەین؛ روانگەگەلی بەتەواو مانا جیاواز و قووڵە ناوهاوکێشەکانی دەروونی ئەم رێبازە بەیان کراوە.

بەپێچەوانەی ئەم شاراوەیە هێندێ تایبەتمەندی هەن کە کەوتنە بەر سەرنجی چاودێران، دژەکان و رەخنەگران لە فەمینیزمی رادیکاڵ. زۆر لە رادیکاڵەکان، بەپێچەوانەی فەمینیستە سۆسیالیستەکان، دۆزەکانی خۆی بە شێوەی نامێژوویی یان بەرەو مێژوویی و جیهانبینی بەیانیان کردووە کە زۆربە لە ئەندێشەکانی ئەوان ریشەی لە ئیدئۆلۆژی و دەروونناسیدا هەیە. ئەوان زۆرجار دەڵێن کە تایبەتمەندییەکانی «بنەمایی» بۆ هەموو ژنان بوونیان هەیە. جگەلەمە، دەربارەی رەگەزییەکان و چینایەتییە نگەران و دڵ لە دوای فەمینیستە سۆسیالیستەکان نین. ئەم خاڵە بە کردەوە لە نووسراوەکانی ئەواندا شاراوەیە. ئەم گروپە لە چاو قەوارەی گچکەی خۆی، بە هۆی بێپێچانەوە و راستبێژییەکانی خۆی لەوانەیە ناوبانگی زۆرتری لە رێبازەکانی دیکەی فەمینیستی بەدەستهێنابێ. هێندێ دۆزە هەمەلایەنگیرەکان هەمیشە دژ بەتایبەتمەندییەکانی بزاڤ دەدرێنە قەڵەم: بۆ وێنە بە کۆی شێوەی پیاوسالاری و رەگەزییەتخوازی، هاوجنسخوازی ژنانەی سیاسی، ماددی، موتالا لەمەڕ خووی دەستدرێژی رەگەزی و روانگەی رادیکاڵ لەمەڕ داهاتووی بنەماڵە.

پێشکەوتێکی نوێتری دیکە کە لە کۆتایی دەیەی ۱۹۷۰ و سەرەتای ساڵی ۱۹۸۰ جێی لێدوان بووە، پێوەندی نێوان فەمینیزمی سۆسیالیست و رادیکاڵە. کێشەگەلێک لە ئارا دایە کە رەخنە لە نوێ فەمینیزم سۆسیالیستِ خۆی (جیا لە شێوەی کەونی مارکسیستی) هەڵی پێکهێنانی روانگەی سیستماتیک و یەکپارچەی لەگەڵ رادیکالیزم رەخساندووە. کەسانێکی دیکە لەسەر ئەو باوەڕەن کە «سیستمێکی دوولایەنە» لە نێوان ئەم دوانەدا لە حاڵی پەرەسەندن دایە. بەم حاڵەوە، حاشا لەوە دەکەن کە دەبێ پێوەندیەک لەنێوان رادیکالیزم و سۆسیالیزمدا بوونی ببێ.

کۆتایی دەیەی ۱۹۸۰ هەروەها شاهیدی گەشەی بێوچانی هۆگری فەمینیستی بە پاش پێکهاتەخوازی، روانگەی پێکهاتە شکێنی و پۆستمودێرنیزم. لە سەرەتادا رەخنەی ئەدەبی کەلتووری بووە. دریدا، لیوتار و فۆکۆ و رورتی کەسایەتیگەلێکی کارتێکەر و گرنگی ئەم بزاوتانەن. یەکێک لە یەکەمین گۆڕانکاری ئەم شێوە بیرمەندییە، بزاوتی پەساپێکهاتەخوازی دەروونتوێژانەی فەمینیزمی

فەرەنسەوی، بەتایبەت نووسراوەکانی ژۆلیا کریستۆڤا، هێلن سیکسۆ و لوس ئیریگاری بوو.[38] لە ئەمریکاش سەبارەت بەم نووسراوانە گەشە و نەشەیان دەربڕێ.

بابەتی سەرەکی ئەمەیە کە زمان بوونی راستەقینەی ئێمە پێکدێنێ. سەرچاوەی ئەندێشە فێردینان سۆسۆرە. وتار لە حوکمی کۆمەڵێک لە هێماکانی بناخەی زمان دەدرێتە قەڵەم، کە بە شێوەی سیستەمی جۆری قەراردادەکان دەرک دەکرێ. یاساکانی زمان پێکهاتەی قووڵی وتار دروست دەکا و ئەم پێکهاتە بنەماییانە دەکرێ بە شێوازی زانستی موتاڵا بکرێ. ئەم دۆزە پێکهاتەخوازانە لەسەر هێندێ لە بیرمەندان، وەکو کلۆد لێڤی شتراوس و رولان بارت، کاریگەرییەتی بوو. کاکڵی سەرەکی ئەمە بوو کە دەبێ واتا راستەقینەکانی پێکهاتە لە یادکراوەکان ئاشکرا و روون بێتەوە. ئەم واتا قووڵانە لە رووبەڕوو دوولایەنەکان و ئاوەڵ دوانەیی وەکو کاڵ ـ کوڵاو یان پیاو ـ ژن پێکهاتبوون. هێماکان خۆیان لە خۆیاندا کارێک ناگەیێننە ئەنجام بەڵکو زۆرتر لە ناوەڕۆکی رەهەندێک لە دژایەتییەکان و رووبەڕووەکان و جیاوازییەکان کە پێکهێنەری زمانن، مانا بە خۆوە دەگرن. دۆزی پێکهاتەی بنەماڵەی زمان، بیرمەندی دەروونتوێژی فەرەنسەوی، ژاک لاکان پەرەیپێدا [لە ئەندێشەی لاکان]دا هاوکێشی نێوان، لە لایەک ئاستی وتار و پێکهاتەی قووڵی بنیادی قەراردادەکان و لە لایەکی دیکەوە، واتای دەروونتوێژینەوەی خۆزانیاری و ناخۆزانیاری بایەخی سەرەکی هەیە. بە بۆچوونی لاکان، پێکهاتەگەلی ناخۆزانیاری هۆویەت و کەسایەتی ئێمە پێکدێنن. ئاشکرا کردنی زمان بە هۆی زمانەوە، مەڵهەم و کاکڵی سەرەکی دەروونەدەرمانییە. ئەمە بە یەکێک لە دایکانی تێگەینی خووی روانگەگەلی فەمینیستی فەڕانسەوی دەدرێتە قەڵەم.

وێڕای ئەمە، پەساپێکهاتەخوازی فۆکۆ و پێکهاتەشکێنی دریدا، رووبەڕووبوونەوەی دوولایەنەی سەرەکی کە پێکهاتەخوازان پەیان بەوە بردبوو، خوازیاری بەربەرەکانی بوون. فۆکۆ پێکهاتەی دەشکاند هەتا «دەسەلاتی» بنەڕەتی زانیاری و زمانی ئێمە نیشان بدا. کۆماکۆی گریمانە فیکرییەکانی

رواڵەتی ئەندێشەی رۆژئاوایی پلەی زانیاری خۆیان بێبەشکراون، ئەمە واتاگەلی عەقلانی و دزە و یارمەتی مرۆڤایەتی دەگرێتەخۆ. فۆکۆ لێرەدا لە واتای تۆرەمە(رەچەڵەک)ناسی نیچە کەڵک وەردەگرێ هەتا ئەم رووبەڕووانە لە نێوان لابا.

تۆرەمەناسی هۆکارەکان، گوشارەکان و دەسەڵاتی بنەمایی عەقلانی گریمانەکانی ئێمە نیشان دەدا. هەموو زانستییەکان و ریشەکان (ئەوەی فۆکۆ «شێوەی رێنوێنی» ئێمە ناودەنێ) بۆ بەستنی کۆمەڵێک پرەنسیپی گومانلێکراوی پێشوو و ناعەقلانی ئێمە کە سیستەمێکی راستەقینە پێکدەهێنن، نیشان دراون.

ئەندێشەی پێکهاتەشکێنی دریدا، ئەو جۆرە کە لەناوی کتێبەکەی، پەراوێزەکانی فەلسەفە، دەردەکەوێ، بە شێوازێکی کەمتر سیاسی کار دەکا. ئەو نیگەرانی «نیشاندان»ی دەسەڵاتی بنەمای زانیاری یان شێوەی رێنوێنی نییە. ئەو زۆرتر تێدەکۆشا هەتا لەگەڵ خوێندنەوەی نزیکتر و ئاستەنگتر بەناخی تاوتوێکردنی قەراردادە سەرەکییەکان و زۆرتر ناخۆزانیاری باوەڕەکان و دژایەتی دەروونی ناوەرِۆکدا بچێتەخوارێ هەتا دڵخواز بوون یان شاراوەکانی ئەوان بخاتەڕوو. بە بۆچوونی دریدا، ئیستعارە تەسادفییەکان و نادەستکرد، پاوەرەقەکان یان پەراوێزگەلی ناوەرِۆکن کە بۆ ئەم پێشمەرج و گریمانانە بنەمایەکی ئاشکراکەرن. ئەو جۆرە کە نووسەر گوتوویە:

«پێکهاتەشکێنی لە ساکارترین حالەتی خۆیدا دارِژاوە لەسەر وەها خوێندنەوەیەکی نزیک لە ناوەرِۆک کە جیاوازی واتایی، کە ناوەرِۆک ئەوانەی کردەوە بە پاڵپشت بۆ ناکامی لە کارکردی ناسازگار و دژایەتی ئەم واتایانە لە دەروونی ناوەرِۆک بە شێوەی کۆیەک نیشان بدرێن. بەم جۆرە دەبینرێ کە ناوەرِۆک لەگەڵ پێوارەکانی خۆی تێکدەقرمێنرێ».[٣٩]

بە بۆچوونی دریدا، بەردەوامی و دەستنیشانکردنی مانا لە رادەبەدەر دژوار و ئاستەنگ دەبێ. هەرگیز لە هیچ نووسراوەیەکدا پێناسەکردنی مانا ئاسان نییە. مانا هەڵواسراوە دەمێنێ و وەرگرتنی ئەو دژوارە و بە جۆرێکی دوایی پێنەهاتوو لە رایەڵەی تێکەوەپێچراوی زمان و ئەزموونی یاری دەکا. هیچ مانایەکی بێخەوش

که شتێکی بەرچاو و لە جیهاندا ئاشکرا بکا، بوونی نییە. لە دەرەوەی «هێما»شدا شتێک بوونی نییە و مانایەکی دیاریکراو بۆ هێما لە دەستدا نییە. ئەمە هەمان جەوهەری جیاوازی وشەسازی دریدایە. مانای هێمایەک لەسەرانسەری کۆماکۆی هێماکاندا بڵاوبووەتەوە. بەم جۆرە، مانای سەری ئەوسەر هەمیشە دەبێتە مخابن و ساختشکێنی پێناسەی ئۆپێراتۆری دروستکردنی بۆ دارشتنی مانای دیاریکراو کە دریدا ئەوەی «وتەبێژی» ناوناوە، مەحکوومە بە شکان.

حاڵیبوون و تێگەینی پۆستمودێرنیزمیش لە رادەبەدەر دژوارە. ئەم رێبازە بە پێناسەی شتگەلێکی زۆر جیاوازە. دژەی سەرەتایی ئەو لە بوارەکانی وەک مێعماری و هونەرە جوانەکاندا بوو. لە جیهانی هونەردا هەمیشە لەسەر تێکەڵاوی شێوازە سوننەتییەکان و پێدا هەڵگوتن و رێزلێنان و یاری لەگەڵ جیاوازییەکان ئەوان رێنوێنی هەیە. لەم بارەوە هێندێ ئەوە بە خۆنیشاندان لە بەرامبەر شێوازی ئاستەنگی مودێرنیتە دەزانن (ئەگەرچی کۆمەڵێکی دیکە ئەوەیان بە تەنینەوەی مودێرنیزم زانیوە) لە کۆمای وشەناسی پۆستمودێرن، بەیان و راڤەی ئەدەبیات و روانگەی کۆمەلایەتی و سیاسی دژوارترە. بۆ وێنە ئایا ئولیس ئاسەواری جیمز جۆیس، سەرزەوی بێکارە [ناکوێئاوا] ت. س. ئەلیوت یاکانتوس ئەزرا پاوند مودێرنیست یان پۆستمودێرنیستە؟ ئەوانە رادەی باڵای دەسکەوتی مودێرنیزم زانراون. هەرچەند کە هەلگری شێوازگەلێکی زۆری سوننەتی و «ماناگەلی بەیان» لە تایبەتمەندییەکانی پۆستمودێرنیزمیش هەن.

لە روانگەی کۆمەلایەتی و سیاسییەوە، پۆستمودێرنیزم پێناسەی کاریکاتۆرێک لە پەساپێکهاتەخوازی و پێکهاتە شکێنییە. بودریار و لیوتار زۆرتر پەساپێکهاتەخواز تەوسیفکراون هەتا دریدا و فۆکۆ. پۆستمودێرنیستەکان بە شێوەی گشتی دەڵێن سەرچاوەی پایەبەرزی بوونی نییە و پۆستمودێرنیزمیش شێوازی نوێ نییە. بۆ وێنە لیوتار وەزعی پۆستمودێرن بەم جۆرە شرۆڤە دەکا: «ناباوەری بە فەراڕەوایەت»[٤٠] هەموو ئەو شتانەی کە لە لەبەردەستی ئێمە دایە وتارگەلێکی زۆری خەیاڵیە کە لەباری کۆمەلایەتیەوە دروستکراون. بیرمەندانی پۆستمودێرن لەنێو ئەم پرەنسیپە خەیاڵیانەدا بە یاری و گاڵتەجارەوە سەرقاڵن و

لە پێکهاتن یان فۆرم دان بەوانە حاشا دەکەن. لەبەر ئەمە، ئەوان لەگەڵ هەرچەشنە گرێدان و دوایی پێهێنان بە وتار و لە بەین بردنی جیاوازییەکان دژایەتی دەکەن. ئەوان بەڕاستی، عەقلانی، زانیاری یان هەر چەشنە لە دووگەڕانێک بۆ شوناسناسییەکی ڕێکوپێک باوەڕیان نییە. مرۆڤ خۆی دەبێ بە ڕشتەیەک هێماگەلی دەرەکی تەنک. دژایەتی، جیاوازی و ناڕێکوپێکی پێشوازیان لێدەکرێ. لەبەر ئەمە، ئەرک و وەزیفەی پۆستمودێڕن دروستکردنی نابەسامانی و بێبایەخ کردنی کۆماکۆی کۆششەکان لایەنی پێکهێنا. یەقین، بەستن و تێکەڵ کردنی یان دریدا گوتەنی «وتەبێژی»یە. هیچ ڕاپۆرتێکی بەرچاو لە ڕاستی و هیچ یەقینێک لە ئارادا نییە بەڵکو هەموو بێیەقینییە.

فەمینیستە فەڕەنسەوییەکان هێندێ لەم پرەنسیپانەیان قبووڵ کردووە و پێکهاتەخوازی دەروونتوێژانەی لاکان بە چاوی پەساپێکهاتەخوازی دەبینن. ئەوان دەڵێن هیچ شتێک لە دەرەوەی زماندا بوونی نییە. ئەو جۆرە سیشو دەڵێ: «هەموو شتێک وشەیە، هەموو شتێک هەر تەنیا وشەیەکە... ئێمە دەبێ فەرهەنگ بە وشە، ئەو جۆرە کە ئەو فەرهەنگە ئێمەی لە وشەکان و لە زمانی خۆیدا دەبەستێتەوە، بە دەستی بێنین و وەری بگرین».[41] جیهان ناوەڕۆکێک یان ڕشتەگەلێک لە ناوەڕۆکەکانە کە هەڵگری نەزمگەلی نمادین داڕژاوە لەسەر رووبەڕووە لفە و دوانەکانی چاو و شعوور، عەقڵ و هەست و ڕاستی و درۆ. فەمینیستە فەڕەنسەوییەکان بە کەڵک وەرگرتن و گۆڕینی پەساپێکهاتەخوازی فۆکۆ تێدەکۆشن بیخەنەڕوو کە دەسەڵاتی پیاوانە بناخەی ئەم رووبەڕووانە لە زمان پێکدێنێ. ئەو جۆرە کە ماری هاوکس وورس وەبیرماندێنێتەوە:

«تایبەتمەندی کاکڵەی دەرکی زمانی تاک و سەرچاوەی هەموو فەرهەنگ و ژیانی کۆمەڵایەتی، یەک لایەن بوونی ئەو لە بەراورد لەگەڵ «هاوجنسخوازی»یە... لەوێدا ئەمە زمانە کە بە ڕەگەزییەت لە بەستێنی واژەکانی پیاوانە و دەروونی نەزمگەلی زانیاری پێکهاتە دەبەخشێ، مەسەلە بەدیهێنەرەکانی گرفتی زمان و بەدیهێنەری گرفتی ڕەگەزییەت دەبێ بە مەسەلەگەلێکی هاوسنوور بۆ ژنان».[42]

به دوای شرۆڤەی دریدا لە بێهێزی بە شێوەی «وتەبێژی»، لوس ئیریگاری لەسەر ئەو باوەڕەیە کە ئەم بێهێزییەی بناخەی پیاوانە لە زمان هەڵخولانی پەلەدارێکە کە پێناسەی بیچمێک لە پیاوسالاری ناخی زمانناسییە. ئەمە شێوەیەک لە زوڵمە کە جاران بەوەیان نەزانیبوو. ئەوەی کە ئێمە فیکر دەکەین کە بە شێوەی راستی دەرکی دەکەین، لە راستیدا سامان وێنەیەکە کە لە لایەن پیاوانەوە دروست کراوە.

شتگەلێکی زۆر لە ئارادایە کە دەکرێ لێرەدا بە کردەوە نیشان بدرێن. یەکەم، ئیریگاری لایەنگری رووخان یان پێکهاتەشکێنی ئەم وتارە پیاوانەیە بۆ وەستان لە بەرامبەر هەموو کۆششەکانی پیاوانە لە نەزمبەخشین و دەرەنجام لەگەڵ شێوازی ساختشکێن، لێککۆوە بوون لەسەر ئیستیعارەکان، پەراوێزەکان و رەمزەکانی وتاری پیاوانە.[٤٢] فەمینیستە فەڕانسەوییەکان، وەکو دەروونندەرمانی زمانناسانەی لاکان، زمان بە پانتایەک بۆ نوێسازی دەرمانی دەزانن. لە وەها بوارێکدا پێڕەوی دووەم پێشنیارکراوە کە بریتییە لە دروستکردنی زمانێک و نووسراوەی ژنانە. ژنان خۆیان دەبێ بنووسن و قسە بکەن. لەم رووەوە ئیریگاری لە واژەی Le parler femme (وتەی ژنان) و سیشو لە واژەی ectriture femenine (نووسراوەی ژنانە) کەلک وەردەگرن. ئەم کارە دەرفەت بەوان دەدا کە تایبەتمەندی تاقانە یان «قالبی رەگەزی» خۆیان بخەنەڕوو و دەرببڕن. هەر ئەوە دەبێتە هۆ کە ئەوان لە زمانناسی چێو هەڵخولێنانەی پیاوسالارانە رزگار بن.

دۆزە باسکراوەکان راست لەگەڵ زەمەنی پۆستمودێرنیزم بەرامبەر نییە، ئەگەرچی زۆر تێکەڵی و وێچوونییان هەیە. زۆر لەو کەسانەی کە خۆیان بە فەمینیستە پۆستمودێرنەکان دەزانن لە راستیدا پێڕەوی بیرمەندانی فەڕەنسەوین. پۆستمودێرنیزمی تەواو عەیار لە رووبەڕووی هەر لاوازییەکدا رادەوەستن. بە درەفەتدانی دەرچوونی ئەجننەی پێکهاتەشکێنی لە بتری، هەر وتارێک نەک هەر تەنیا وتاری پیاوانە، دووچاری پەرێشانی و چەواشەکاری دەبێ. واتە سامانی عەقڵ بەتەواوی تێک دەئاڵۆزێ و هەرچەشنە یەقین یان پلە، بەتایبەت نووسراوەی ژنانە، لە یاری و گەمەی خەیاڵی زماندا بزر دەبێ. کەسانێک

کە، وەکو جین فلاکس یان کریستین سیلوستێر، خۆیان بە فەمینیستی پۆستمودێرنیزم دادەنا، زۆرتر بە دیهێنەری گرفتن هەتا کردنەوەی گرێکوێرەی ئەو. هەڵبەت فەمینیزم خۆی لەم بوارەدا دەبێ بە یەقینێکی گومانلێکراوی دیکە کە پێویستی بە هەڵوەشانەوە هەیە. لەم رووەوەیە کە توریل موا پرسیار دەکا: «ئایا فەمینیزمی پۆستمودێرن هەر تەنیا گێژاوەیەکی نوێ لە دژایەتی نییە کە فەمینیستەکان لە ناخی ئەودا نوقم دەبن؟».[٤٤]

سەرسوورهێنەر نییە کە فەمینیستە فەرەنسەوییەکان «کە چاوێکیان لەسەر پێکهاتە شکێنی هەیە» لە بابەتی عینوانەوە «فەمینیست» گومانلێکراو دێتەبەرچاو. مەسەلەگەلێکی زۆر مەزن لەگەڵ فەمینیزمی فەرەنسەوی لە ئارادا هەیە (کە دواتر لە روانگەگەلی زۆربەی فەمینیستەکانی دیکەوە باسیان لێوە دەکەین). بۆ ئەوە کە جارێکی دیکە سەرنجیان بۆ جیاوازی ژنانە و بە سەرەکی کردنی دیاردەی ژنانەیی راکێشاوە. لەمەڕ ژنان بە بایەخی نگرانیگەلی کۆمەڵایەتی، ئابووری و سیاسی، نوخبەخوازی فیکری قووڵیش بوونی هەیە و لەمەڕ ئەم مەسەلانە کەوتوونەتە توێژینەوە و تێرامان. واتای پۆستمودێرنیستی فەمینیزمی تەواو هەروەها لە توێی گومان دایە. دژوارە کە لەوە بە شێوەی شاخس یان نیشانگەر کەڵکی لێ وەربگیرێ. تەنانەت هێندێ رەخنەگران ئەوەیان بە نیهیلیزمی دەرەکی و ئەفیونی «شیلەی ترپاک» رۆشنبیران داناوە. بێجگەلەمە، پێوەندی پەساپێکهاتەخوازی و پێکهاتە شکێنی لەگەڵ پۆستمودێرنیزم بابەتی لێدوانەکان و موناقشەگەلی توند بووە. کۆمەڵێک لە بیرمەندان سەرجەم ئەوانە بە چاوی پۆستمودێرن سەیر دەکەن، بڕێکی دیکە بە پاساودانەوەی پەسند، پەساپێکهاتەخوازی، پێکهاتە شکێنی و پۆستمودێرنیزم لە یەک هاوێر دەکەن و بە کۆششگەلێکی جیا لە یەکی دەدەنە قەڵەم. ئەم خاڵە و خاڵەکانی دیکە، وەرگرتنی واتای فەمینیزمی پۆستمودێرنی ئاستەنگ کردووە.

سەرەنجام ئەمەکە، لێدوانە تازەکان لەمەڕ فەمینیزم لە دەوری ناوەندی فیکری دایکایەتی و پارێزگاری لە منداڵان کۆبووەتەوە. ئاسەواری دەروونتۆژانەی نانسی کوردوو و دواتر کارول گیلیکان لە سەرەتای دەیەی ١٩٨٠ لەمەڕ بوونی

سیفاتی جیاوازی تاکی هۆگر ئەم گریمانەی هێنا ئاراوە کە چونکە ژنان لە کۆمەڵگەدا لەسەر بنەمای ڕەگەزییەت پەروەردەکراون (کە ژنان ئەرکی پارێزگاری لە منداڵیان بە ئەستۆیە) دەرەنجام خاوەنی ڕوانگە ئەخلاقی جیاواز لەمەڕ جیهانن. بەتایبەت بە بۆچوونی گیلیگان، ژنان ڕێڕەوی «پارێزگارانە و ئاگالێبوانەیان» هەیە: ئەوانە کەسانخوازتر، مرۆڤدۆستتر، پەروەردەخوازتر و فیداکارترن. گیلیگان ئەم هەڵوێستەی لەگەڵ «ئەخلاقی پارێزگارانە» گرێبەست دەکا کە لەگەڵ «ئەخلاقی عەدالەتخوازانە»ی پیاوانە پێکەوە دەبەستێ.[45] لەبەر ئەمە، ئەخلاق بۆ ژنان زۆرتر دەبەسترێتەوە بە ئاگالێبوون لە منداڵان و بەشداربوون لە بەرپرسایەتییەکان و پێوەندییەکانەوە تا ئەوەی کە وەدووی مافی و باشترین پرەنسیپ کەوتن، پێڕەوی لە میتۆد و سەرنجدان بە مافەکان عەدالەت کە لە تایبەتمەندییەکانی زانستی ئەخلاقی عەدالەتخوازانەن. نووسەرانی دیکە، وەکو سارا ڕوودیک و. ی. ب. ئەشتاین لەسەر ئەو باوەڕەن کە ژنان لە پلەی یەکەمدا بەرەنگار و. دەستەویەخەی پەروەردە و پاراستنی ژیانی منداڵنن؛ لەگەڵ ئەمەش، بەپێچەوانەی گیلیگان، وابیردەکەنەوە کە دۆزێکی ئەوتۆ دەتوانێ کاردانەوەیەکی مەزنی لەسەر تێهەڵچوونەوەی پێکهاتەی ژیانی گشتی هەبێت. ڕوودیک و بەتایبەت ئەشتاین تەسەور دەکەن کە «دایکانێکی خاوەن ئەندێشە کە بەرپرسایەتی منداڵان و بنەماڵەکان ڕەزامەندی سەرەکی ئەوان پێکدێنێ دەتوانن بایەخە گشتییەکان لە بنەڕەتەوە بگۆڕن، تەنانەت دەتوانن «دەسەڵاتی ئەخلاقی» بە دیبێنن کە لە پێناوی سیاسەتی سیلەی ڕۆحم و دڵسۆزیدا بێ».[46] ئەوانە لەسەر ئەو باوەڕەن کە ئەم کارە بە شێوەی گشتی کاریگەرییەتی فراوانی لەسەر ئەندێشەی سیاسی هەیە.

ئەم لێدوانە تایبەتییە بووە هۆی دوو گۆڕانکاری. یەکەم ڕێنوێنی «فیکری دایکانە» بەتوندی بووە جێی ناڕەزامەندی ڕوانگەی «فەمینیزمی مەدەنی». کتێبی ماری دیتیس لەوانەیە سیستماتیکترین ئاسەوار لەم بوارەدا بێ. ئەو هەڵوێستی سوننەتیتر و بە کردەوە هەڵوێستی فەمینیستی لیبرال پەسند دەکا و ڕێنوێنی دەکا کە ژنان و پیاوان بە شێوەی مەدەنی «دەتوانن دەست بکەن بە هاوکاری لەگەڵ

یەکتر... و بەناوی تاکە یەکسانەکان بە دادوەری لەمەڕ کار و گرفتەکان دەست بە کار بن کە بایەخی هاوبەشیان هەیە. لەو بابەتانەوە کە نیگەرانی هاوبەشی ئەوان دنە دەدا، بیر و را بگۆڕنەوە و بە شێوەی هاوئاهەنگ و هاوکاری لەگەڵ یەکتر هەنگاو هەڵگرن.[47] دییتس ئەندێشەی فەمینیستی لیبرالی کۆمەڵایەتی سەرلەنوێ بەهێز دەکا و بە مەبەستی بەرامبەری دەیهێنێتە ئاراوە و دەرنجام نکولی لە جیاوازی ژن و پیاو دەکا. دووەمین بەرەو پێشچوونی هەڵوێستی فیکری دایکانەیە کە لە لایەن ئەشتاین و روودیکەوە هەڵبژێرا، «هەرچەند کە نە پێویستانە لە لایەن گیلیگان» کە جارجار ئەمرۆکە ئەو «بە فەمینیزمی پارێزگاری لایەنگری بنەماڵە» ناودێر دەکەن.[48] گروپەکانی تری بزاڤی فەمینیستی لەو گروپەی دوایی بە جۆرێکی پێویست داوای لێبووردنیان نەکرد، ئەوەیان بە رەوتێکی بەرەو دوا و بەرەو کلیشە دێرینەکان لەمەڕ جیاوازی ژنان لە بابەت دەورە رەگەزییەتەکانەوە دەزانن.[49]

لەگەڵ جۆراوجۆری و زۆر بوونی ئەندێشەی فەمینیستی ناسینی تەواو و کەماڵی هۆکارەکانی بزووتنەوەی فەمینیستی دژوارە. لەگەڵ ئەمەدا، تێگەیشتن و هەڵاواردنی بڕێک ناوەرۆکی رەسمی بەربڵاو کە کاکڵی هاوبەشی زۆرتری ئەندێشەکانی فەمینیستی پێکدێنێ، ئیمکانی هەیە. بەڵام وەڵام بەم ناوەرۆکانەش خۆی بەتەواوی جۆراوجۆرە. ناوەرۆکگەلێک کە لە پاشماوەی ئەم بەشەدا لەمەڕ ئەوانە لێدوان دەکەین بریتین لە: جنس و رەگەزییەت، جەوهەری زوڵم و پێڕەوی، بابەتی بەرامبەری جیاوازی، تایبەتی بە شێوەی سیاسی.

رەگەز و رەگەزایەتی

ئەم بەشە باس لە سوننەتیترین بابەتی سروشتی مرۆڤ دەکا. دەربارەی فەمینیزم. سروشتی مرۆڤ پێوەندی لەگەڵ یەکێک لە بابەتە سەرەکییەکانی باسی ئیدئۆلۆژی هەیە و لەبەر ئەمە، دەبێ بە شێوەی ناڕاستەوخۆ لەو نزیک بینەوە. زۆرجار گوتراوە کە فەمینیزم «هەڵگری هیچ روانگەیەکی تایبەتی سەبارەت بە سروشتی مرۆڤ نییە».[50] بەپێچەوانەی ئەم خاڵە، هێندێ لە نووسەرانی فەمینیست

راپۆرتگەلێکیان لەمەڕ سروشتی مرۆڤ خستووەتەڕوو کە لەگەڵ ئیدئۆلۆییەکانی دیکەی وەک لیبرالیزم هاوبەشی هەیە. کەسانی دیکە زۆرتر نیگەرانی مەسەلەی پێوەندی نزیکایەتی ڕەگەزی و ڕەگەزییەت لەگەڵ سروشتی مرۆڤن. لەم بوارەدا بابەتی سروشت و خووی مرۆڤ شاراوە نییە، بەڵام بڕێک پێچراوەترە و تەئکید لەسەر ئەوە دژوارتر دەبێ.

مەسەلەی کارە ڕەگەزەکان و ڕەگەزایەتی وەکو لێدوانەکان لەمەڕ سروشت و بارهێنانە. بابەتی سەرەکی لێرەدا ئەوەیە کە ئایا سروشتی ژنان لە باری بیولۆژیکییەوە دیاریکراوە یان بە شێوەی کۆمەڵایەتی فۆرمی گرتووە. وەڵامی ئاسایی بەم پرسیارە ئەوەیە کە ڕەگەزایەتی بە شێوەی کۆمەڵایەتی و دەستکردی دروستکراوە ئێستا ئەوە کە کاری ڕەگەزی کارێکی بیولۆژیکییە. ڕۆلگەلێکی دیاریکراو بۆ ژنان دەستنیشانکراوە، ئەو جۆرە کە دەڵێی ئەو ڕۆڵانە بە جۆری سروشتی و بیولۆژیکی پڕبەپێستی ئەوان بووە و بە بالایان بڕاوە. بەڵام لە ڕاستیدا هیچ کام لەم ڕۆڵانە سروشتی نەبوون. دەروونناسی ژنان و پیاوان دەستنیشانیان کردووە. لەبەر ئەمە، ئەرکی فەمینیزم بە ئاگاکردنەوەی ژنان لەم ڕاستەقینەیە.

ئەم ڕێنوێنییە تایبەتیانە دەکرێ بە شێوەی جیاواز لەلای فەمینیستە لیبرالەکانی وەکو ماری ولستۆن کرافت بە دەسبێ. یەکێک لە کێشە سەرەتاکانی ئەو ئەمە بوو کە نابێ بە شێوەی بوونەوەری ڕەگەزی بۆ ژنان بڕوانین بەڵکو زۆرتر دەبێ وەک بوونەوەری مرۆڤ بۆ ئەوان بڕوانن. واژەناسی لێرەدا بڕێک واژەگەلی ڕەگەزی و ڕەگەزایەتی جیاوازە، بەڵام بۆ هێندێ لە بەراوردەکان پێوەندی تەواو هەیە. ولستۆن کرافت واتای «جنس» بەکردەوە هاوکێش لەگەڵ ڕەگەزییەت بەکار دەبا، ئەگەرچی ئەمەشی گوتبوو کە تەنانەت لایەنی بیولۆژیکی ژنان بەڕاستی خاڵێکی گرنگ نییە بۆ جیاوازی. ئەو گوتوویە: «یەکەمین ئامانجی وەسفکردنی پیشەی نووسەری بە شێوەی بوونەوەری مرۆڤایەتی، چاوپۆشی لە جیاوازی ڕەگەزی»یە.[51] خاڵی گرنگ ئەوە بوو کە وێنەی بەرچاو و نیشانەی جیاوازی مرۆڤەکان لە یەکتر، بەپێچەوانەی «خولقێنەری گیانەوەری» شعووری مرۆڤایەتی

ئەوانە. لێرەدا رەگەزییەت بایەخێکی ئەوتۆی نەبوو. عەقڵ بە رادەی «وزەی باش بوون و باش مانەوە؛ یان بە جۆرێکی سەرراستتر، وزەی تێگەیشتنی راستەقینە بوو»[٥٢] ئەو جۆرە کە ولستۆن کرافت دەیگوت: «کامڵبوون و تەکامولی سروشتی و توانایی ئێمە بۆ بەختەوەری دەبێ بە پێوارەی عەقڵی ئێمە بپێورێ».[٥٣] لەبەر ئەمە، یەکەمین ئەرکی ژن بەدەستهێنانی شعور بوو. لە راستیدا کامڵبوونی عەقڵ لە سەرووی هەموو ئەرکەکانەوە بوو؛ چونکە «چۆن ژن دەیتوانی چاوەڕوان بێ کە لە کارەکاندا هاوبەشی پێبدرێ مەگەر ئەوەی کە بزانێ بۆ دەبێ داوێنپاک بێ؟»[٥٤] لە راستیدا زۆرتر ئامانجی رێنوێنییەکانی ولستۆن کرافت، ژان ژاک رۆسۆ بوو. ئەو زۆرجار لە کتێبەکەی خۆیدا ئاماژە بە رۆسۆ دەکا. رۆسۆ لە ئاسەواری خۆیدا، کتێبی ئێمیل، لەسەر سروشتی رەگەزی ژنان تەئکیدی کردووە. ئەو لەمەڕ پێڕەوی پێوەند و هۆکاری هەوەسی ژنان بۆ پیاوان شی و پەرەی پێداوە. بێجگەلەمە، رۆسۆ لەگەڵ بەرامبەری ژنان لە باری سیستەمی سروشتی بنەماڵەوە دژایەتی کردووە و لەسەر جیاوازی رەگەزی پێی داگرتبوو. ژنان لەبەر سروشتی خۆیان لەبەرچاو و دەمی گشتیدا بە جۆرێکی نەگونجاو دەکەونەڕوو. بە بۆچوونی ولستۆن کرافت ئەم دۆزەی رۆسۆ لەمەڕ جیاوازی رەگەزی داهێنانێکی رووخێنەر و پڕمەترسی بوو.

ولستۆن کرافت هەروەها لەسەر بنەمای بوونی خودایەکی بەهۆش بۆ پشتگری لە باوەڕی خۆی دەربارەی سروشتی مرۆڤ دەست بە رێنوێنی دەکا. بەکورتی ئەوە کە ئەو دەڵێ خودایەکی بەهۆش بەپێی کردەوەی خۆی نابێ بەشێک لە تۆرەمەی مرۆڤی بێعەقڵ خوڵقاندبێ. ریچارد پرایس، رێنوێنی دینی ئەو، گوتبووی هەموو مرۆڤەکان لە بەرامبەری خودادا یەکسان و بەرپرسن. لەبەر ئەمە، چۆن دەکرێ ژنان وەلابنرێ؟ بەپێی وتەی ولستۆن کرافت:

«بۆچی دەبێ سەرچاوەی پڕ بەرەکەتی حەیات هەر تەنیا بۆ تاڵکردنی ژیان هەوەسگەل و گەندەڵکاری و توانای فیکرکردنەوە بە ئێمە ببەخشێ و واتاگەلێکی لەڕێ لابەر ئیلهام لە پلە و پایە بە ئێمە بدا؟»[٥٥]

ئەم ڕێنوێنییە، جگە لە ناوەڕۆکی خوداناسانەی ئەو، لە ناوەڕۆکی جۆراوجۆری جان ستوارت میلدا ڕەنگدانەوەی بووە. سروشتی ڕەگەزی ژنان مەکر و فێڵی کۆمەڵایەتییە. میل دەڵێ: «من ئەوە ڕەت دەکەمەوە کە هەرکەس سروشتی دووجنس بزانێ یان بتوانێ بزانێ... ئەوەی کە ئێستا سروشتی ژن ناودێر دەکرێ تەواو و کەماڵ ڕواڵەتی و بەرهەمی زوڵمی زۆردارییە».[56] بە بۆچوونی میل، ئێمە بەتەواوی سەبارەت بە بارودۆخێک کە سروشتی مرۆڤایەتی لەودا فۆرم دەگرێ، نەزانین، لەراستیدا زۆرینەی پیاوان سەبارەت بە ژنان بەتەواوی ناشارەزان.[57]
میل دەڵێ؛ ناکرێ بڵێین کە ژنان کۆیلەتی خۆیان بە شێوەی کاریگی سروشتی قبووڵ دەکەن. ئەوان بۆ بەدەست هێنانی مافی دەنگدان، بەهرەمەندی لە فێرکردن و پەروەردە و شتگەلی دیکە خەبات و چالاکی دەکەن. هەمیشە ئەمە خووی ناپەسندی پیاوانە کە ژنانی لە وەها ئەسارەتێکدا ڕاگرتووە. ئەگەر ژنان بتوانن گەشە و پێشکەوتنیان ببێ، ئیتر هیچ بوارێک بۆ بە کەمزانینتری ئەوان لە ئارادا نامێنێ. بە بۆچوونی میل، بەم جۆرە ئازادی ژنان هەر تەنیا پێوەندی بە ماوەی زەمانەوە هەیە. هەر ئەو جۆرە کە کۆیلەکان، نۆکەرەکان و ڕەشپێستەکان ئازاد بوون ژنانیش ئازاد دەبن. بە وتەی ئەو «بەم جۆرە پێڕەوی و ئاڵقەلەگوێی کۆمەڵایەتی ژنان ڕاستییەکە جیا لە ڕێخراوگەلی کۆمەڵایەتی نوێیە».[58]

بەپێی نووسراوە سەرەتاکانی مارکسیستی سروشتەکانی ژنان و پیاوان لەژێر کاریگەری کەش و هەوای مێژوویی و ئابووریدا فۆرم دەگرێ، ئەگەرچی کەشوهەوای تایبەتی دەتوانێ ڕۆڵگەلێکی جیاواز بەسەر دوورەگەزدا بسەپێنێ. ئەو جۆرە کە مارکس و ئینگلس لە کتێبی ئیدئۆلۆژی ئەڵمانیدا گوتوویانە: «یەکەمین بەشکردنی کاری نێوان ژنان و پیاوان بۆ پەروەردەی منداڵ ئەنجامی گرتووە».[59] ئینگلس لە نووسراوەکانی دوایی خۆیدا ئەم باوەڕەی بەرفراوان کردەوە. بە بۆچوونی ئەو ریشەی ژنان و بنەماڵە لە بارودۆخی ئابووری ژیان دایە. هاوسەرێتی و مێرد کردن زۆرینەی ژنانی لە ڕاوەستەی کۆیلایەتی ناوماڵدا ڕاگیر کردووە. پیاو لە دەرەوەی ناوماڵ کار دەکا و هەقدەست وەردەگرێ و

خێزانەکەی لـە ماڵـەوە بـە کـارەوە سەرقاڵـە. بـەپێی نووسـراوەی ئینگلس: «لـە بنەماڵەدا، پیاو بورژوایە و ژن و پێناسەی پرۆلیتاریایە».[٦٠]

دژواری قسە کردن لەمەڕ سروشتی مرۆڤ لە روانگەی مارکسیزمەوە، گـۆڕان خوازی ئەوە. بەیانی سیفاتی گشتی و گۆڕان ناپەزێری خووی مرۆڤ لە رێنـوێنی مارکسیستدا دژوارە. لە روانگەی مارکسیزمدا خووی مرۆڤەکان پایەدار بـوو نییـە بەڵـکو لەگـەڵ کـەش و هـەوای مێـژوویـی دەگـۆڕدرێ. لـەم رووەوە فەمینیـستی مارکسیستی بنەڕەتێکی بۆچوونی قـایم بـۆ ئـەم ئیدعایـە پەیـدا دەکـا کـە زۆرتـر سروشتی رەگەزی/ رەگەزایەتی ژنان دەسـتکەوتی کـەش و هـەوای مێـژوویـی و ئابووری تایبەتی ژیانە. ئەم کارە پلـە و پایـە بـەم ئیدعایـە دەبەخـشێ کـە فـێڵ و فەرەجێک لە ئارادا بووە. لە لێکدانەوەی کۆتایدا دەبێ بەم دەرەنجامـە بگـەین کـە جیاوازیگەلێکی گرنگ لە نێوانی ژنان و پیاواندا بـوونی نییـە. لانی کـەم هـەر دوو رەگەز دەتوانن هەر دەورێک کە مەیلیان بێنێ، بیگێڕن.

بەپێچەوانەی دەرەنجامی بۆچوونی ناوبراو، زۆر لـە نووسـەرانی سـەرەتایی نێرینەی مارکسیست بەڕواڵەت دەوری زۆربـەی ژنانیـان لـە کـارە ناوماڵـییەکاندا قبووڵ کردووە. فەمینیستە سۆسیالیستەکان لـە کۆتـایی دەیـەی ١٩٦٠ رەخنـەیان لەم روانگەیە دەگرت. دەرەنجام، ئەوان لێکدانەوەی خۆیان دەربارەی بەشـکردنی کار، کێشایانە پانتای بنەماڵەوە. ئەوان هێندێ لە لایەنگەلی لێکدانـەوەی رادیکاڵـیان قبـووڵ کـردووە، واتـە ئەمـە کـە بێجگەلـە بـارودۆخی مێـژوویـی و ئـابووری، لایەنگەلێکی بیولۆژیکی و دەروونیش لە سوود وەرگرتن لە ژنان بوونی هەیە. ئەو جۆرە کە نووسەرێک بەڵگەی هێناوەتەوە، مارکسیزمی سوننەتی بـە بۆچـوونێکی مامناوەندی گەیوە کە لەودا «جیاوازییە ناتایبەتییەکانی بیولـۆژیکی نێـوان ژنـان و پیاوان بەو مانایە کە هەرگیز ناتوانرێ دابەشکردنی رەگەزی کار بە شێوەی تەواو پاکتاو بکرێ».[٦١]

داهاتووی سروشتی مرۆڤ لە فەمینیزمی سۆسیالیستی نوێتردا کەم و زۆر بێ جیاوازی رەگـەز و رەگـەزایـەتی. ئەمـە لـە راسـتیدا نـاوەڕۆکی مـەنتقی بەڵـگەی سەرەکی مارکسیستییە. لەبەر ئەمە، هەڵبژاردەی زۆربەی فەمینیستە سۆسیالیستە

نوێکان ئەمەیە کە «ژن و (پیاو) ئیتر بە ناوی بوونەوەرێک مامەڵەیان لەگەڵ نەکرێ کە لە باری کۆمەڵایەتییەوە فۆرمی گرتووە و دروستکراوە»[٦٢] ئەگەر تەکنۆلۆژی هەتا ئەو جێیە بچێتەپێش کە ژنان بتوانن لە زگ کردن و منداڵبوون بێخەیاڵ بن، ئەم پرۆژە دەچێتەسەر.

زۆر لە پرەنسیپە جۆراوجۆرەکانی رادیکاڵیزم کە لە رێنێونی رەگەز/ رەگەزایەتی لێبڕاوانە و بەتەواوی کەڵک وەردەگرن، هەم بەتوندی دەکەونە بەر پەلاماری رەخنەی مارکسیستە سۆسیالیستەکان و هەم لیبراڵەکان. ئەو جۆرە کە نووسەرێک بەناوی کاترین مەکینوون گوتوویە:

رادیکاڵیزم بەسەر مارکسیزمدا سوارە نەو ئەو جۆرە کە مارکسیزم بەسەر ئابووری سیاسی کلاسیکدا سوارە: چ دەرەنجامی کۆتایی ئەو و چ رەخنە لەو. لە بەراورد لەگەڵ مارکسیزمدا، پێگەی ئەندێشە و شتەکان لە میتۆد و لە راستی سەر و بن کەوتوون و ئەمە لەسەر مەسەلەی چاو و شعوور و روانگە کردار ریشەی داکوتاوە. فەمینیزم، لە جووڵانەوەیەکی دوو لایەن، مارکسیزم سەراوبن دەکا و ئەو لەسەر سەری رادەگرێ.[٦٣]

سۆسیالیزمی مارکسیستی لە تۆژینەوەی خۆیدا هەمیشە لەسەر جۆرێک میتۆد راوەستەی کردووە کە مەکینوون ئەوەی بە ماتریالیزمی دیالکتیک زانیوە. فەمینیزمی رەسەن «کە مەبەستی مەکینوون لێرەدا فەمینیزمی رادیکاڵە» بە نۆرەی خۆی، ئاکارگەلێکی زۆر جیاواز لە باری پێکهێنانەوە زانیاری بووە کە ئەم خانمە ئەوە بە «تاوتوێکردنی کۆی دروستکراوەی مانای ئەزموونی کۆمەڵایەتی ژن» وەسف دەکا.[٦٤] لەبەر ئەمە دەڵێ ئەم دوو ئاکارە لە بنەڕەتەوە ئاشتی هەڵنەگر و ناسازگارن.

برێک پایەداری دەربارەی مەسەلەی سروشتی مرۆڤ و بابەتی رەگەز و رەگەزایەتی لە ئارادا هەیە هەتا ببێتە هۆکارێکی زۆرتر بۆ متمانە کردن بە لێکدانەوەی رادیکاڵ. یەکەم بەیان لەم بوارەدا لە نووسراوەکانی سیمۆن دوبووواردا باسکراوە.[٦٥] ئەو زۆر لە راپۆرتەکانی بیولۆژیکی و ماتریالیستی مێژوویی قبووڵ نییە. بە بۆچوونی بووار، ژنان لە بنەڕەتەوە سروشتێکی

یەکسانیان لەگەڵ پیاوان هەیە. بەڵام راستییەکی گرنگ، واتە لەشی ئەوان، بووەتە لەمپەر و ئەوانی کێشاوەتەوە ژێر باری کۆیلایەتییەوە. لەش چارەنووسسازی جەوهەری راستەقینەی ژنان نییە، بەڵکو زۆرتر دەربڕی ئاشکراکردنی مێژووی ئەوانە. بووار سەرەڕای ئەمە کە هۆگرییەکی ئەوتۆی بە بزاڤی فەمینیستی نییە، زۆر گەشبینانە لە داهاتووی ژنان دەڕوانێ. لەگەڵ زۆر بوونی کەرەسەی لەبار بردن، کۆنترۆڵی کارتێکەر زاین و زۆر بوون و پەرە گرتنی تاکهاوسەری، ژنان پلەپلە کۆنترۆڵی لەشی خۆیان بە دەستەوە دەگرن و تێکەڵ بە پلانە کەلتوورییەکانی پیاوان دەبن. دایکایەتی دەسەڵاتی خۆی بەسەر چارەنووسی ژناندا لە کیس دەدا. ئەو جۆرە کە بووار دەنووسێ: «ئەمە راستییەکە کە هەموو ئێمە بوونەوەری مرۆڤایەتین، لە رادەبەدەر گرنگتر لە گشت تایبەتمەندییەکانە کە بوونەوەری مرۆڤایەتی لە یەکتر جیا دەکاتەوە».[٦٦] بڕێک لە رادیکاڵە دواکەوتووەکان لێکدانەوەی بووار یان بێ ناوەڕۆک لە زانیاری سەبارەت بە ناخی پیاوسالاری و جەوهەری زوڵمێک دەزانن کە بەسەر ژنان دێ.

هەڵوێستی بووار، لێکچوونی لەگەڵ هەندێ لە رێنوێنیگەلی لیبرالی سەرەتایی هەیە (ئەگەرچی لە باری قالبی فەلسەفییەوە بەتەواوی جیاوازە، کە هەڵقوڵاوە لە پێویستی ئەو بە فەلسەفەی ئەگزیستانسیالیستی سارترە) باشترە لەگەڵ یەکێک لە رادیکاڵەکانی سەرەتایی واتە خانمی شولامیت فایرستۆن بەراورد بکرێ. فایرستون لە کتێبی دیالکتیکی رەگەزایەتی وەکو بووار بەڵگە دێنێتەوە کە پیاوان و ژنان بەڕاستی جیاوازیان زۆرە بەپێی بۆچوونی فایرستون، وەکو بووار بە بەیانی هاورێ لەگەڵ واژەگەلی بەهێزتر، ئەمە بیولۆژی ژنان کە «چینی رەگەزایەتی» ئەوان دەستنیشان دەکا (فایرستون واژەی نوێی «چینی رەگەزی» بە ئیلهام لە لێکدانەوەی مارکسیستی بەکاربردووە)[٦٧] چینی رەگەزی ریشەی لە بنەماڵەدا هەیە کە ژنان و منداڵان لە یەدی دەسەڵاتی پیاوان دان. جیاوازیگەلێکی پەیوەندی بە زاینەوە لە باری بیولۆژیکییەوە سەر لە دابەشکردنی کاری رەگەزی دەردێنێ. فایرستون تکنۆلۆژیگەلی نوێ بە هۆکاری ئازادی ژنان دەزانێ. ئەم داهێنانانە زۆر بەرفراوانتر لەوەن کە بووار پێشبینی کردبوو. پێوەندی دەستکرد،

منداڵە ئەزموونخانەکان، سیرنتیکی ناوماڵ، ژنان و منداڵان لە بەندی بیولۆژیکی ڕزگار دەبن. فایرستۆن دەڵێ بە بەرەو پێشچوونی زانستی پزیشکی لەوانەیە ئەمە کە جنین لە منداڵدانە دەستکردەکانی پیاواندا هەڵبگیرێ و ئیمکانی شیرایی ئەوان پێکدێ؛ لەبەر ئەمە، لە داهاتوویەکی نزیکدا کە دوو ڕەگەزایەتی هەم بۆ پیاوان و ژنان یەکسان دەبێ ڕەگەز و ڕەگەزایەتی واتای ئەمڕۆی خۆی لە دەس دەدا.[٦٨]

بینینەکان و ڕوانگەگەلی دەروونی ڕادیکالیزم جێی ئەم قۆناخە سەرەتاییەنەیان گرتووەتەوە. ئامانجێکی دوورەگەزایەتی مومکین بوو دۆزێکی بەبایەخ بۆ چالاکی و خەبات بێ. بەڵام ڕەگەزییەت سەرچاوەی مەسەلەگەلێکی زۆرە کە دەبێ سەرنجی بدرێتێ بەتایبەت مەسەلەی چەوساندنەوەی باوکسالارانە و پیاوسالارانە. بێجگەلە، لایەنگەلێک لە سروشتی نێرینە بوونی هەیە کە بۆ ڕادیکاڵەکانی قێزەونە. بۆ وێنە مایل بوونی زیادەڕەوی بە تێکەڵی ڕەگەزی، توندوتیژی و ئامادە بوون بۆ دەستدرێژی ڕەگەزی. لەڕاستیدا هێندێ لە ڕادیکاڵەکان دەستدرێژی ڕەگەزی بە لایەنی پێناسەکەر و دیاریکەری نێرینە بوون و پیاوسالاری دەزانن.[٦٩] ئەو جۆرە کە رووبین مورگان دەڵێ: «دەستدرێژی بە تاکی ژن دزە کردنێکە بۆ ئەمە کە پیاوان بە زۆر خۆیان بە جێی هەموو نەتەوە دابنێن.[٧٠] ڕێنوێنی کراوە کە ژنان نابێ لە ئارەزووی تێکەڵبوون لەگەڵ ئەم لایەنە پیاوانانە لە داهاتووی دوورەگەزایەتیدا بن.

بەم جۆرە فەمینیستە ڕادیکاڵەکان هێورهێور لە دوورەگەزایەتیەوە بەرەو ڕەخنەگرتن لە «سروشتی پیاوانە» و شێوەیەک کە پیاوان تێدەکۆشن ڕەگەزی مێوینە پێناسە بکەن، کێشراون. ئەم ڕەخنە هەم لایەنی نیگەتیڤی بوو و هەم لایەنی موسبەت. لایەنی نیگەتیڤی هەڵگری ڕەخنە لە سروشتی نێرینە و پیاوانە بە شێوەی سەرچاوەی زۆربەی گرفتە کۆمەڵایەتی، سیاسی و نێونەتەوایەتییەکانە. بە بۆچوونی ئاندرا دووکین، نێرینە بوون خۆی لە خۆیدا پێناسەی مەرگ، توندوتیژی و وێرانگەرییە.[٧١] لەم خوێندنەوەدا، ژنان هەمیشە قوربانین. خەبەرنامەی پڕۆپاگەندەیی بەرفراوان لەمەڕ دەستدرێژی ڕەگەزی، جەوهەر و

بینینی ئاسەواری بێبایەخ، خراپ کەلک وەرگرتن لە ژنان لە ژن و مێردایەتیدا، بە نما و بیچمی ئەم خاڵە زۆر بووە، ئەگەرچی دیسان لەم دواییانەدا لەم جۆرە بینینە لەبەر «بنەمایی کردن»ی سروشتی ژنان رەخنە گیراوە.[٧٢] لە لایەنی موسبەتەوە سروشت و سیفاتی ژنانە لە باری ئاکار و مەعنەوییەوە پلەبەرزتر تەسەور کراوە و دەرەنجام بە «لێکدانەوەی ژنمەداری» تەواو دەبێ.

لێکدانەوەی ژنداری مومکینە شێوەی جیاوازی ببێ. بڕێک نووسەر بە لایەنگەلێک لە تایبەتمەندی رەگەزی مێوینە ئاماژە دەکەن کە پێشەکی بەشی رازەکان یان لەمپەرەکانی ژیانی ژنان بەدرایە قەڵەم، وەکو نەریتی مانگانەی ژنان «حەیز» هەستی دایکایەتی و بیری دایکانە.

دواتر «بیری دایکانە» لە نووسراوەکانی ئەلشتاین، سارا روودیک و کارول گیلیگان لایەنی پلەبەرزی بەدەستهێناوە، ئەگەرچی بیرمەندی ئاخر لەسەر کاریگەرییەتی بیری دایکانە لەسەر هەرێمی گشتی تەئکیدی نەکردووە. روانگەکانی روودیک و ئەلشتاین تاوانبارکراون کە بینینی لایەنگری بنەماڵەی پارێزگاریان بەرز نرخاندووە کە ژنان بە قار و دەروونی ناوماڵدا دەباتە خوارێ. لە لێدوانەکانی دواییدا، رێنوێنی لەمەڕ بیری دایکانە، لە حوکمی شێوازی رەخنەیی بە جۆری بیری پیاوانە، هەتا رادەیەک چزووی ژاری خۆی لە دەستداوە. بە دۆزی ژنان بایەخی حەیاتی پێ دراوە، بەڵام ئەوەیان راستەوخۆ بە جێنشینی پیاوانە نەزانیوە. ئەگەرچی ئەلشتاین دەڵێ ئەم سیفاتی پەروەردەی ژنانە هەر ئەو جۆرە کە لە بنەماڵەدا رەنگدەداتەوە دەبێ لە پانتای گشتیشدا رەنگ بداتەوە.

نووسەرانی دیکە لەم بینینە بە شێوەی ئامێر و دروشمی کەلتووری رادیکاڵی سوودیان بردووە؛ ئەو جۆرە کە جین ئالپرێت دەنووسێ:

کەلتووری ژنانە دارژاو لەسەر باشترین و بەهێزترین سیفاتێکە کە لە ژناندا بوونی هەیە، هەر کە بمانەوێ دەستپێبکەین و خۆمان لە پلەی ژن پێناسە بکەین، سیفاتی ناوبراو سیفاتێکن کە دایکێک لە باشترین جۆری پێوەندی پەروەردەیی لەگەڵ منداڵێک لە خۆی نیشان دەدا: هاودڵی، هەستی دەروونی و بەرچاوی، هەستی پشتگری کردن لەم و لەو، توانایی وەڵامی دلۆڤانانە و عەقڵانی.[٧٣]

مری دیلی، بەم فەمینیزمە رادیکالە کەلتوورییە تەئکید دەکا کە ژنان و کەلتووری ئەوان هەم جیاوازن لەگەڵ پیاوان لە باری کەلتوورییەوە لەسەرووی ئەوانەوەن. ئەم جیاوازییە لەگشت سەبکی ژیان و ئەندێشەی ژناندا رەنگ دەداتەوە. فەمینیستە پۆستمودێرنیستەکان و پەساپێکهاتەخواز دەیانەوێ لەگەڵ رووبەڕووە خەیاڵییەکان واژەگەلی زمانناسی وەک نێرینە و مێوینە دژایەتی بکەن. سیفاتێک کە ئێمە بەوانی پەیوەند دەدەین، رەنگە لە راستیدا لە لایەن هەر دوو رەگەزەوە قبوول بکرێن. بەم شێوە، گشت لێداونەکان رەنگە خەیاڵێکی پەیوەندیدار بە مانای بەیان بێ.

رادیکالە نوێیەکانی دیکە، جگە لە پۆستمودێرنیستەکان، بەدڵنیاییەوە دەڵێن «بیری فەمینیستی» دەبێ بە شێوەی نوێ لە شوناسناسیدا لەبەر و زانستییە سروشتییەکان بەرین و بەرفراوان بکرێتەوە. ئەم لایەنە لە رادیکالیزم زەمانێک بە شێوەی مەکتەبێکی جیاواز بە ناوی «فەمینیزمی رادیکالی روانگەیی» هەڵبژێراوە و خوێنراوەتەوە.[74] بۆچوونی روانگەیی وەکو پۆستمودێرنیزم یان پەساپێکهاتەخوازی، بە واتاگەلی بەرچاو لە زانستەکان، عەقلانی و مەنتق لە ئەندێشەی رۆژاوا هێرش دەبا. ئەم شێوە ئەم پرسیارەی لێ دەکەوێتەوە کە ئایا «گشت پرۆژەی وتارێکی مەنتقی و عەقلی و زانستی لەبنەرەتدا نابێ بەشێکی پیاوانە بزانرێ»[75] گوتوویانە کە ئەندێشەی پیاوانە و بە میتۆدگەلێکی دیاریکراو کار دەکا: بۆ وێنە جیاکردنەوەی واتایەکی زێهنی و مادە، خۆ و کەسێکی دیکە، عەقڵ و هەست. دەرەنجام نووسەرانێکی وەکو ئاردین رایک، کاترین مەکینون جودایی و دوورکەوتنەوەیە کە لەگەڵ مەیلی پیاوانە بە سەربەخۆیی بەرامبەری هەیە.[76] بەم حاڵەوە بەپێچەوانەی پۆستمودێرنیزم و پەساپێکهاتەخوازی جارێک، بۆچوونی روانگەیی نیسبەتخوازی رەت دەکاتەوە و شوناسناسی بەناوی شوناسناسی ژنانەیی بەرچاوی لە پێشتر پێناسە دەکا. لە راستیدا هێندێ رێنوێنی دەکەن کە کەلتووری رۆژئاوا داماوە و بە وەها شێوازێکی بیری نوێ نیازی هەیە.[77]

جەوهەری زوڵم و پێڕەوی

لێکدانەوەی زوڵم پێڕەوی هەمان پلانی ڕێنوێنییە کە لە بەشی پێشووی ئەم فەسڵە باسیکرا. ڕوانگەی فەمینیستی لیبرال سەرنجی خۆی خستووەتە سەر عەدالەت، بەرامبەر و مافەکان. بە بۆچوونی ماری ولستۆن کرافت سەرچاوەی زوڵم ئاشکرا بوو. ئەو گوتوویە:

ژنان لە هەموو جێیەک... لە بارودۆخێکی ئاستەنگدا ژیان بەسەر دەبەن، چونکە حەقیقەت بۆ پاراستنی بێتاوانی و بێدەسەلاتی خۆی، لە دوای ئەوانەوە خۆی حەشار داوە و ئەوان وا دروستکراون کە خووی خۆنواندن لە بەرامبەر تواناییەکانی خۆیاندا و هەر چەشنە دەسەلاتێک کە بە دەستیان هێناوە، بیانبێ. هەر لە منداڵییەوە ئەوان بەوە فێرکراون کە جوانی تاقانە چەک و گورزی ئاسنینی پاشایی ژنە، فام و شعووری ئەو لە وزەی بازنەیی جسمی ئەودا فۆرم دەگرێ و لە نێو ڕکەی زێڕینی خۆیدا بێوچان دەخولێتەوە و ئەو بەندە ڕووگەیە بۆ ئەو دەیپەرستێ.[٧٨]

ژنان لە کەرەسەی پەرەگرتن و بەرەو پێشچوونی عەقڵی خۆیان بێبەش و تەریککراون. ڕەگەزایەتی و خووی ژنان بەرهەمی فێرکردن و پەروەردەی ئەوان بوو. پیاوان چاوەڕوانیان لە ژنان کە منداڵیان ببێ، کابانی ماڵ بن و داوێنپاکانە ڕەفتار بکەن، بەڵام ئەم کارانە تەنیا کاتێک دەتوانرێ ئەنجام بدرێ کە عەقڵ پەروەردە کرابێ. ولستۆن کرافت سکاڵای لەوە هەیە کە پیاوان لەم بوارەدا بەتەواوی گەوجانە کردەوەیان نیشان داوە. ئەوان خوازیاری ئەوە بوون کە ژنان بوونەوەرێکی خاوەن شەرەف و نەجیب بن، بەڵام تێکۆشاون تاکو ئەوان لە مافی بەرەو پێشچوون و پەروەردەی مەنتقی و عاقڵانە دوورەپەرێز ڕابگرن. پیاوان بەڵگە دێننەوە کە ژنان بەپێی سروشتی خۆیان توانایی بەهرەمەندبوونیان لە فێرکردن و پەروەردەدا نییە و هەوڵ دەدەن تاکو ئەوان لەم بەخششە بێبەش بکەن. ژنانی نەخوێندەوار وەکو سەربازانێک وان کە لە ئارتەشێکی قەتیس لە نەزانی کوێردا ڕاگیر بکرێن و هەر تەنیا داوای فەرمانبەریان لێ بکرێ. وەها زێهنییەتێک هەر تەنیا بۆ سەرەڕۆیەک کێشش و گیرایی هەیە.[٧٩] بەم شێوە

سەرچاوەی زوڵم لەسەر ژنان، بێبەشکردنی ئەوان لە مافەکان و بەتایبەت مافی خوێندەواری و پەروەردەی عەقڵ بوو.

لە کۆتاییدا وەها پەروەردەیەک دەیتوانی کۆمەڵێک لە ژنان بە بەشداربوونیان لە کاری پیشەیی و بازرگانی لە خۆ بگرێ. لەبەر ئەمە، ئامانجی کتێبی ولستۆن کرافت بۆ قەناعەت گەیاندنی مەنتقی پیاوان بوو کە تێبگەن و مافەکانی ژنان پێشکەش بەوان بکەن.

بە بۆچوونی جان ستوارت میل ریشەگەلی زوڵم لەسەر ژنان، کۆمەڵێک هۆکاری گەندەڵ و قێزەون لە پیاوان دایە. میل، وەکو بێنتام، روانگەی مافە سروشتییەکانی رەتدەکردەوە، ئەگەرچی لەگەڵ مافە یاساییەکانی ژنان دژایەتی نەبوو. پیاوان لە نەزانییەکی تەواودا کێشەیان لەسەر ئەوە بوو کە ژنان بەپێی سروشت لە پیاوان نەویترن. بەم حاڵەوە، میل وەکو ولستۆن کرافت دەیگوت: «ئەوەی کە ژنان بەپێی سروشت ناتوانن بەڕێوەی بەرن، بێسوودە کە بۆ ئەوان قەدەغە بێ».[80] پیاوان بۆ پاساو دانەوەی زوڵمی خۆیان هانا دەبەنە بەر داب و نەریت، بەڵام سەڵتەنەتی نەگۆڕی و کۆیلایەتی رەشپێستەکانیش چنگیان هەر لەم دۆزە گیر کردبوو. لەبەر ئەمە، ئێمە دەبێ لە بەرامبەر وەها واتاگەلێک و تەسەوراتێکی گشتیدا، بە گومان و رەشبین بین. ژنان توانایی خوێندەواری و بەرەو پێشبردنی پرۆژەگەلی ژیانی خۆیان هەیە، دیسان ستوارت میل بە رەتکردنەوە بڕێک لە ئاستەنگییە یاساییەکان و فێرکردنی بۆ ژنان تێهەڵدەچنەوە تاکو رێگا بۆ بەرەو پێشچوونی مرۆڤایەتی هەموار بێ. ئەو جۆرە کە گوتوویەتی:

پرەنسیپێک کە میزانکردنی پێوەندی کۆمەڵگەی ئێستەی نێوان رەگەزی بە ئەستۆیە ـ پێرەوی یاسای رەگەزێک لە رەگەزێکی دیکە ـ خۆی لە خۆیدا نادروستەو هەنووکە یەکێک لە لەمپەرە سەرەکییە پێشکەوتووەکانی مرۆڤایەتی دەدرێتە قەڵەم، ئەم پرەنسیپە دەبێ جێی خۆی بدا بە پرەنسیپی تەواو یەکسانی ئەو جۆرە کە نە رەگەزێک تەواو خاوەن دەسەلات بێ و نە رەگەزێکی دیکە بێدەسەلات.[81]

مارکس له یەکێک له مقاله سەرەتاییەکانی خۆیدا به ناو «دەربارەی مەسـەلەی جوولەکە»، وەکو سـتوارت میـل، روانگـەی مافـه سروشـتییەکانی بـه رەتکـراوه دەزانی. لەگـەڵ ئەمـەدا، ئـەم کـاری بـۆ داپۆشـینی بەرژەوەنـدی خـاوەنـداریێتی بورژوایی دەدایه قەڵەم. زوڵم دەستکەوتی بوونی چین و پێوەندی ئابووری ناخی سیـستەمـی سـەرمایەدارییه. ریـشەی لەسـەر ژنـان، مـەنتقی نامرۆڤـانەی دژی سەرمایەدارییه. بنەماڵه، خاوەنداریێتی تایبەتی، دابەشکردنی کار، کار لـه ناومـاڵ و دۆخی ژنان بەرهەمی کەش و هەوای مێژوویـی و ئـابوورین کـه بـەردی بناخـەی بێعەداڵەتی یاسایی و سیاسی پێکدێنێ. ئینگلیز لەمەڕ سەرچاوەی هاوسـەرگیری تاکهاوسەری دەنووسێ:

«ئەمه یەکەم بیچمی بنەماڵه بوو که نـەک بـەپێی بـارودۆخی سروشـتی بەڵکو لەسەر بنەمای بارووددۆخی ئابووری، واته زاڵبوونی خاوەنداریێتی تایبەتی بەسـەر خاوەنداریێتی رەسەن و سروشتی هاوبەشیدا بۆو».[٨٢] به بۆچوونی ئینگلیس یەکەم شێوەی چەوسانەوه دەکرێ له بنەماڵەدا ببینرێ، واته خۆشـگوزەرانی پیـاوان بـه زوڵم لەسەر ژنان دابین دەکرێ. زۆرینـەی ژنـان نـەک لەبـەر عەشـق، بەڵکو بـه دەلیلی پاڵپشتی ئابووری لەگەڵ پیاوان ژنان دەکەن. شەوقەی بەناوبانگی ئینگلیس له هاوسەرگیری بورژوایی که ئەوه ناو دەنێ گەندەڵکاری یاسـایی، هـەر لێـرەوه سەرچاوه دەگرێ.[٨٣]

له روانگـەی گـەلێک لـه فەمینیـسته رادیکاڵـەکان و سۆسیالیستەوه، بنـەڕەتی شـعووری زوڵـم لـه واژەی بـاوکسـالاریدا شـاراوەتەوه. ئـەم واژه «پێکهاتـەی سیاسـی جێـی پشتگری پیاوانـه».[٨٤] بناخـەی ئـەم زوڵـمه لەسـەر ژنـان لـه مافـه یاساییەکان و کۆمەڵگەیان جەبری ئابووریدا نابینێ، بەڵکو زۆرتر ئەوه به خـاوەنی ریشەگەلی دەروونییەکی قووڵ له دەروونناسـی، بیرکردنـەوه و زمـانی پیاوانـەدا گومان دەکرێ. باوکسالاری لەسەر جۆری کرداری نێرینه پێدادەگرێ.

لـەم رووەوه، ئـەم مەیلـه دەکـرێ بـه دەروونناسـی، زماننناسـی و بیولـۆژیکی بزانرێ. دەکرێ ئەم شێوه رەفتاره نێرینانه تەواو و کەماڵ لەگەڵ رەگەزی پیاوانـه

لە تەرازوو بخرێ؛ هەروەها مومکینە لەو سیفاتەوە هاتبێ کە لە باری بۆچوونییەوە لە هەر دوو رەگەز رەنگ بداتەوە.

لێرەدا فەمینیستە سۆسیالیستە نوێکان خۆیان لە دۆخێکی نالەباردا دەبینن. ئەوان لەگەڵ راڤەکردنی باوکسالاری تێکۆشاون و لە لایەکەوە لەسەر لایەنی ئابووری کە لەباری مێژوویییەوە هەڵگری گۆڕانکارییە، سەرپۆش دابنێین و لە لایەکی دیکەوە، لەسەر کۆماکۆی کێشە گشتییەکانی رادیکاڵی بیولۆژیکی، زمانناسی و دەروونناسی تەئکید دەکەن. بە بۆچوونی سۆسیالیستەکان «ئەمڕۆ لە پێشبوونی پیاوانە و سەرمایەداری، پێوەندی سەرەکی چارەنووسسازی زوڵم لەسەر ژنان پێکدێنن».[85] مارکسیزمی سوننەتی «کوێرجنس» ناسراوە، بەڵام رادیکاڵەکانیش تووشی تاوانێکی ئەوتۆ بوون و تاوانبارکراون بە «کوێری مێژوویی». واتە ئەمە کە لە بناخەی مێژووی و ماددی باوکسالاری خافڵ ماون.[86] مارکسیزمی سوننەتی لە شوناسی شێوازەکانی زوڵمێک کە ژنان لەوە ئازار دەبینن، تێکشکا. لە راستیدا ئەم زوڵمە بەر لەسەرمایەداری بوونی بوو و پاش ئەویش هەر بەردەوامە و دەستکەوتی زاینەوە ژنان بنەماڵەیە. مارکسیستە سوننەتییەکان لەگەڵ سەرنج و تێڕامانی لەرادەبەدەر لەسەر پیشەسازی مەزن پێوارە لە لێکدانەوەی ئەم مەسەلە کە ژنان کرێکاری ناوماڵن. ناکام مانەوە (چونکە پرۆلیتاریایان هەر لە دەروونی پیشەسازیدا دەدی). ئەوان هەروەها لەسەرنجدان بە بەرژەوەندییەک کە لەم کارە ناومالیە بە دەستدێ، ناکام بوون.

لەبەر ئەمە، فەمینیستە سۆسیالیستەکان تێکۆشاون زانیاری ئێمە سەبارەت بە بەشکردنی کار و زوڵم لەسەر ژنان بەرفراوانتر بکەنەوە و سەرنجی ئێمە بەرەو پێوەندگەلی حەیاتی نێوان زاینەوە دروستکردن، و لەبەر ئەمە بە رۆڵی بنەماڵە لە سیستەمی سەرمایەداریدا، رابکێشن. لەم بارەوە فام لە خۆبێگانە بوونی ژنان و زوڵمێک کە قبوولی دەکەن، قووڵتر بۆوە. باوکسالاری تێکەلاوێک لە هۆکاری ئابووری رەگەزیە. سەرمایەداری لە ناخی باوکسالاری و لەپەنای ئەودا کار دەکا. بەم جۆرە زوڵم لەسەر ژنان قووڵتر لەوەیە کە مارکسیزمی سوننەتی هێناویەتە ئاراوە. باوکسالاری بناخەی ماددی هەیە.

واکونـشێکی زۆر لـه رادیکالـەکان لـه بەرامبـەری ئـەم لێکدانـەوەدا هەڵـگری پێشبینییە. زوڵم لەسەر ژنان لە بیولۆژی و دەروونناسی پیاوانـەدا ریـشەی هەیـە. هێندێ ئەم زوڵمە بە دیاری واتای نێرینە بوون دەزانن کە ریشەی لە توندوتیژی و دەمشـڕیدا هەیـە کۆمەڵـێکی دیکـە، ریـشەی توندوتیژی و زاڵـبوو لـە زمـان، بـیر کردنەوە و کرداری پیاوانە دەبینن. فەمینیزمی فەڕانـسەوی سـەرنجی خـۆی بـەم پانتایەی دوایی کە دەبێتە «داربەدەست و کوتـەکهەڵـسووڕێن» دابـوو. رێـڕەوی دەروون تۆژانەتر، لـە ئاسـەواری نووسـەرانێکی وەکـو کیـت میلـت، لەسـەر ئـەم باوەڕەیە کە دەوری رەگەزایەتی لە لایەن بنەماڵەوە لە منداڵاندا پەروەردە دەدرێن و زۆر جار مەزەب دیرۆک و فێرکردن و پەروەردە گوڕ و تین بەوان دەبەخـشێ. ئەم کارە لانیکەم ئەم هیوایەی بەدیهێناوە کە پیاوانیش زۆر جار لەم بابەتەوە بار بـێن و لـە داهـاتوودا بینینگـەلێکی شـیاوی پەسـندتر بـەدەس بێـنن. لـە روانگـەی ئاریگاری، سیشوو و کریستۆڤا ژنانیش لەگەڵ پەروەردەی شێوازەکانی زمـانی و نووسراوەیی خۆ دەرمان دەبن.

بەرامبەری و جیاوازی

دۆزی بەرامبـەریـش لەسـەرجەم بزاڤـەکانی فەمینیـستی تەنینەوەگـەلێکی سەرەکی بەدیهێناوە. بەپێچەوانەی ئەمە کە وەک یەکبوون لـە روانگـە فەمینیـستی لیبراڵـەوە بایـەخێکی زۆر بـاڵای هەیـە، فەمینیـستی مارکسیـستەکان بـە چـاوێکی گوماناوییەوە سەیری دەکەن. برێک لە رادیکاڵەکانیش لەمـەڕ یەکسانی بـەش بـە حاڵیخۆیان گومانگەلێکیان هەیە و ئەوە بە میتۆدێک بو گۆڕینی حاڵـەتە ژنانـەکانی لە حاڵەتە پیاوانەکاندا دەزانن. هەڵبەتە مومکینـە ئەمـە جیـاواز یـان بەرامبـەر بـێ، بەڵام لە هێندێ شوێندا فەمینیستەکان بەڵگەیان هێناوەتەوە کـە مایـل بـە بەرامبـەر بوون لەگەڵ پیاو نین چونکە ژنان بەپێی سروشتی خۆیان پلەبەرزتر لە پیاوانن کە دەرەنجام هێندێ لە فەمینیستە ئەمریکاییەکانی وەکو بـتی فریـدن ئـەم رووداوەی بە «تەعەسوبی رەگـەزیـەت پەرسـتی ژنانـە» نـاو نـاوە. لەبـەر ئەمـە، مەسـەلەی سەرەکی باوەڕی بەرامبەری و جیاوازی سـەر لـەم پرسـیارە دەردێنـێ کـە: ئایـا

ئامانجی فەمینیزم دەبێ یەکسانی مەدەنی، سیاسی و کۆمەڵایەتی بێ، یان ئەمە کە ژنان یەکسان بوون لەگەڵ پیاوان رەت دەکەنەوە و لەسەر جیاوازییەکانی خۆیان پێداگرن؟ لە ساڵەکانی دواییدا مەسەلەگەلێکی زۆر لەمەڕ شاراوەی واتای «جیاواز» و ئایا ئەمە کە بەڕاستی شتێک «لەبنەڕەتدا» پیاوانە یان ژنانە بوونی هەیە، پێش هاتووە؟ بابەتی دوایی لەگەڵ لەبەر دەرچوونی پۆستمودێرنیستەکان لە گۆڕین و ریفۆرمی وتەگەلێکی «وەکو رەگەزایەتی» پێوەندی هەیە.

هۆکار و بەڵگەی یەکسانی لە لایەنگری و پاڵپشتی زۆر توندی باڵی لیبرالی فەمینیزم بەهرەمەند بوو. ولستۆن کرافت یەکسانی لەگەڵ بینینی مافە بەرامبەرییەکان لە ئازادییە مەدەنییەکان سەرەکی لێکی ئەداوە و بەراوردی دەکرد. ئامانجی ولستۆن کرافت بە هەمان رادەی ئیمتیازی پیاوانەی سەرمایەداری بوو، واتە میراتی بوورکین کە مافە یەکسانییەکانی رەتدەکردەوە و لەسەر بوونی پلەبەندی یاسایەکان و سیاسی پێی دادەگرت. ئەم خانمە لە بناخەوە بیری لە مافەکانی ژیان، ئازادی، سەربەخۆیی ئابووری، فێرکردن و پەروەردە و گەیشتن بە پیشەکان دەکردەوە.[88] بە بۆچوونی ئەو، خودا ئەم مافانەی بە شێوەی یەکسان لە رۆحی کۆماکۆی مرۆڤەکان بە ئەمانەت داناوە. بە باوەڕی ئەو، جگە لە دەسەڵاتی جسمی ئاشکرا، جیاوازیگەلێکی زۆر کەم لە نێوانی ژنان و پیاواندا بوونی هەیە. لە راستیدا دەبێ ژنان لە داهاتوودا بتوانن کە هەم لەش و هەم رۆحی خۆیان بەهێز بکەن.

لە کۆتایی سەدەی نۆزدەهەمدا باوەڕگەلی گرێبەستکراو بە یەکسانی لیبرالی سەرنجی خۆی بەسەرداخوازی مافە سیاسییەکاندا بۆ بە دەستهێنانی مافی دەنگدان شۆڕەوە کردبوو، جان ستوارت میل لە نووسراوەکانی خۆیدا دەیگوت ئازادی مەزنترین ویستی مرۆڤە. هەر تاڵێک ئەگەر بەخت و ئیقباڵی دروستکردنی پرۆژەی ژیانی خۆی نەبێ لە گەشەکردن دوادەکەوێ.[89] لانیزۆرینەی ئازادی هەڵگری لای زۆرینەی سوودمەندی بوو. بە بۆچوونی میل، ئازادی پێویستانە سەری لە یەکسانی دەردەهێنا. بە بڕوای ئەو قەراردادەکان، یاسای

هاوسەرگیری، یاسای خاوەنداریتی، فێر کردن و پەروەردە و مافی رەئی دەبێ بۆ هەمووان یەکسان بێ.[٩٠]

لە سەدەی بیستەمدا فەمینیستە لیبرالەکان بۆ بە دەستهێنانی بەرامبەری سەرنجیان دابووە مافە خوشگوزەرانییەکانی کۆمەلگە. لە هێندێ شوێندا ئەم داخوازییە هەلگر و هێنەری زۆربوونی پشتگریکردن لە بنەمالە و منداڵان دەبوو؛ لە هێندێ ناحیەی دیکەوە دەرفەتگەلی بەرامبەری تەواو لە باری فێرکردن و پەروەردە، پیشە، هەقدەس، هاوسەرگەری، خاوەنداریتی، هاوبەشی سیاسی و مەدەنێتی دەگرتەخۆ.[٩١] ئەم جۆرە داخوازیانە لە بریتانیا و ئەمریکا لە دەیەکانی ١٩٦٠ و ١٩٧٠ بە سەرکەوتنگەلێک گەیشت.

مارکسیزم، بەپێچەوانە راستی کە لەسەر ناوەرۆکەکانی یەکسانخوازانە لە مێژوویی سۆسیالیزمدا تەئکیدی دەکرد، کاتێک بەسەر بزاڤدا زاڵبوو، یەکسانی هەر تەنیا بە گومانێکی دیکەی بورژوایی زانی. مارکسیستەکان یەکسانیش، وەکو عەدالەت و مافەکان، بە شێوەی بەشێک لە خووی سەرمایەداری لیبرال چاویان لێ کرد. بە بۆچوونی ئەوان نایەکسانییەکان بێگومان بوونیان بوو و دەبوو لەگەڵ سیستەمی کۆمۆنیستی لەناو پاک ببنەوە و ریفۆرم دەکران؛ نایەکسانی خۆی لە خۆیدا شەڕ نییە بەلکو هێمایەکی نەخۆشی قوولترە. نایەکسانی لایەنێک لە کۆمەلگەیە کە بە هۆی خەباتی چینایەتیەوە لەبەریەک بلاوبووەتەوە. پێگەی ژنان لە سیستەمی سەرمایەداریدا مەعلوولی کرداری نایەکسانی لەگەڵ ئەوان نییە. کرداری نایەکسانی خۆی مەعلوولی سیستەمی سەرمایەدارییە.

واژەگەلی یاسایی، سیاسی یان کۆمەلایەتی هەر تەنیا دەتوانن دلخۆشکەری گەلێک بن. ئەم جۆرە واژەگەلە هیچ گرێکوێرەیەک ناکەنەوە. بەم شێوەیە، ناوەرۆک و کاکلەی یەکسانی لەگەڵ مارکسیزمی سوننەتی و فەمینیزمی سۆسیالیستی نوێدا پێشچوونێکی ئەوتۆیان نەکردوە.

بەلام لە روانگەی رادیکالەکانەوە، ناوەرۆکی یەکسانی و جیاوازی کارێکی ناوجەرگە و سەرەکییە. لەسەرەتادا ناوەرۆکە یەکسانیخوازەکان لە ناخی فەمینیزمی رادیکالدا بوونی بوو. بۆ وێنە رێنوێنییە سەرەتاییەکان دەربارەی

دوورەگەزایەتی دارژاو لەسەر شێوەیەک لە یەکسانیخوازییەکی سەیر بوو کە لە هێندێ شوێندا لەسەر بەرەو پێشچوونگەلی تەکنۆلۆژیکی لە بیۆلۆژیدا پێی دادەگرت. رەتکردنەوەی دوورەگەزایەتی دوایی، ئەو جۆرە کە پێشتر گوترا، سەری بینینی رەخنەیی سەبارەت بە یەکسانی و هەم بە شێوەی بایەخ و هەم بە شێوەی ئامانجی سیاسی، دەرهێنا. ئەمە قۆناخێکە کە جیاوازی ژنان لەگەڵ پیاوانیان دەپەرست و رێزیان بۆ دادەنا. بەشکردنی نێوان نێرینەکان و مێوینەکان لە نووسراوەکانی رادیکالدا بە «دررزی رەگەزی» ناوبانگی دەرکرد.[٩٢]

بەڵگە و دەلیلگەل و باوەڕەکانی وزەی بازنەی روانگەی جیاوازی زۆر جۆراوجۆرن و مێژووی پەرەگرتنی ئەوانە لە دەیەی ١٩٦٠ زۆر پێچراوە و چەواشە بووە. یەکەمین دۆزەکان لەمەڕ جیاوازی پێوەندی بە بیرمەندانێکی وەکو کیت میلتەوە بووە کە جیاوازی نێر - مێی بە بەشێک لە چەوسانەوەی پیاوسالارانەی دەزانی. هەتا رادەیەکی بەربلاو ئەم جیاوازیانەی بە درۆ و فێڵ و دەستکردە رواڵەتییەکانی کۆمەڵایەتی بۆیان دەڕوانین کە دەیویست ژنان لە دەروونی هێندێ لە دەور و رۆڵەکاندا بەستراوە رابگرێ. بەو بۆنەوە نووسەرانێکی وەکو شولامیت فایرستۆن مەسەلەی جیاوازیان شلشل کوتا. ئەو دەیویست لەگەڵ هێنانەوەی بەڵگە بۆ بەرژەوەندی بەرامبەری دوورەگەزایەتی، کارکردە سیاسییەکانی جیاوازی پاکتاو بکا. بەم حاڵەوە، لە دەیەی ١٩٧٠ جیاوازی هەمیسان بە حوسن و جەماڵەوە سەریهەڵداوە. لە سەرەتادا، بەلای فەمینیستە کەلتوورییە رادیکاڵەکانەوە، جیاوازی هاوتەریب بوو لەگەڵ پلەبەرزی رەگەزی مێوینە، لە پێشبوونی ئەخلاقی ژنان، بایەخی خوشکایەتی، هاورەگەزخوازی سیاسی و جیا بوونەوە لە پیاوان. هەروەها دەیانگوت ژنان بینینێکی زۆر جیاوازیان سەبارەت بە پیاوان لەمەڕ جسمی خۆیان هەیە. توانایی جسمانی بۆ پەروەردە کردنی منداڵان، بینینی زۆر پۆزەتیف و باڵا بە ژنان دەبەخشی، ئێستا ئەوە کە گومان دەکرا کە پیاوان خاوەنی سیفاتی نیگەتیفی دەمشرێ، پلەبەرزی و وێرانگەرین. ناوەرۆکی تایبەتی دوایی سەرلەنوێ لە لایەن ئێکۆفەمینیستەکانەوە

دەستی پێکردووە کە ئالۆزیگەلی بەستراوە بە پێگەی ژینی بەبایەخە نیگەتیڤەکانی پیاوانە و بینینی پیاوان لەمەڕ سروشت پێکەوە گرێبەست دەکەن.

لـە دەیـەی ١٩٨٠ مـایلبوون بـە جیابوونـەوەی کـەلتـووری سـێ‌ی لـە بـەرەو پێشچوونێکی نـوێ وەدەرنـا. یەکـەم بـە هـۆی بایـەخی کـەلتـووری ئـەزموونی جیاوازی ژنان، موتالای ئاکادمیک دەربارەی زانین لە باری جیـاوازی ژنانـە پـەرەی گرت و ناوی «لێکدانەوەی ژنداری» بـە دەسـتهێنا. جیاوازییـەکانی ژنـان بـە مانـای شێوازی ژیان و ئەندێشەی جیـاواز بـوو. ئـەم کـارە بـە گەشـەکردنی ریـشەگەلی موتالایی و ئەدەبیات لەمەڕ ژنان، بە کۆتایی گەیشت. دووەم، بە ئەزموونی زیاتر لـە نـەهادی پیاوسـالارانە، دایکایـەتی بەتایبـەت لـە نووسـراوەکانی ئـادرین رایکـدا، سەرلەنوێ رێزی لـێگیراوە. سـێیەم، بایەخـەکانی جیـاوازی، بـەلام بـە تـەنیا بـیری دایکانە گەیشتە لووتکەی بایەخەکان. لەمەڕ کەسایەتییەکان و ورەی جیـاوازی ژنـان لە نووسراوەکانی نانسی کودوورو تۆژینەوە و لێکۆلـینەوەیان کـرد. ئـەوانی دیکـە لەسەر ئەم باوەڕە بوون کە ژنان ورەی پەروەردەکردن و ئاشـتیخوازانەیان هەیـە. کارول گیلیگان لەمەڕ (ئەخلاقی ئاگالێبوون و چـاوەدێری) لـە ژنانـدا لـە رووبـەڕوو بوونەوە لەگەڵ «ئەخلاقی عەدالەت» لە پیاوانـدا پـەرەی بـە دۆزەکـانی خۆیـدا. ئـەو جۆرە کە لە پێشدا گوتمان روودیـک و ئەشـتیان باوەڕیـان وابـوو کـە ئـەم بایـەخ و بیری دایکانە دەتوانێ لە پانتای گشتی سیاسەتیـشدا زۆر سـوودمەند بـێ. ئەمـە بـە دۆزی وەجوولە خستنی لێدوانی «فەمینیزمی لایەنگری بنەماڵە» بە کۆتایی گەیشت.

کۆتـایی دەیـەی ١٩٨٠ شـاهیدی گەشـە کـردنی فـراوانی دژەی فـەمینیزمی فەڕانسەوی بوو کە بوونی جیاوازی لە ژناندا نـسبەت بـە پیـاوانی سـتایش دەکـرد. واتاگەل بەرامبەری و تەنانەت واژەی فەمینیزم بە شێوەی هاوکێشی گومـان لەگـەڵ ریفۆرمخوازی بورژوایی کەوتنە بەر شەپۆلی گومـان. فەمینیـستە فەڕانـسەوییەکان ئەگـەرچی لـەژێر کاریگـەری ناوەڕۆکـەکانی پێکهاتـەشـکێنی و گومـان دەربـارەی واتاگەلی بیولۆژیکی دۆزگەلێکی جیاوازیـان بـوو، زاڵـبوونی زمـانی «کوتەکـداری» پیاوانەی رەتدەکردەوە و سەرنجیان دابووە نووسراوەی جیاوازی تاقانەی ژنـان و بڕوایان بوو کە دەبێ لە زمانی ئەو رەمزگوشـایی بکـرێ. لـەم بـاوەڕەدا جیـاوازی

بەپێی زمان باسی دەکرا. بابەتی دوایی لەگەڵ «رەئی روانگەی رادیکاڵ» تێکەڵی هەیە کە ئەویش بە زەرووڕەتی بوونی شوناسناسی ژنان و زانستباوەڕی هەیە.

لەم دواییانەدا فەمینیستە فەڕانسەوییەکان لە سێ دیمەنەوە جیاوازیان ئاڵەبێژ کردووە. یەکەم: فەمینیستە بەزەوقترەکانی پۆستمودێڕنیست و پەساپێکهاتەخواز لە رەخنەگەلی لفە و دوانەی رەگەزایەتی «نێر و مێ» خۆیان بە لایەنی رووبەڕوو بوونەوەی نەزەر داناوە.[93] بە جۆرێکی دیکە، رێنوێنی گرێدراو بە جیاوازی دارڕژاوە لەسەر هێندێ بەرامبەریە سەرەکییەکان کە خۆیان پێویان بە ساختشکێنی هەیە. مانای «نێر» و «مێ» دەبێ دواکەوتوانە دابنرێ.

بنەماخوازی ساکار دەربارەی مێی زۆر راڤەگەلێکی مومکینی لە مژێکی شاراوەدا نوقم دەکا. دووەم، رەخنەی پێوەندیدار، بەڵام بەکردەوەتر دەربارەی ئەندێشەی جیاوازی مەترسی بنەمایی کردنی زمان ئەمەیە کە ئەوانە جارێکیتر ناچار دەبن لە بنەماڵەوە بەرەو پێگەی «سروشتی»یان دایکانە راوبنرێن. لەم بارەوە جیاوازی «بۆشایی رەگەزایەتی» بنەماخوازی دەکرێ ئامێرەکان لە جانتای ئامێری پیاوسالارانە بخرێن.[94] سێیەم، جیاوازییە واجبەکانی نێوان ژنان و پیاوان لە جیاوازییەکانی نێوان ژنان خۆیان لە باری تەمەن، نژاد، چین، فەرهەنگ، قەومییەت، نەتەوە، پلەبەخشینی رەگەزی و ژن و مێردایەتی غافڵ دەمێنێ. لەراستیدا ئەم جیاوازیانە مومکینە بەرینتر و بەربلاوتر لە هەر چەشنە جیاوازی ئەگەر و گریمانەکانی رەگەزی بێ. کۆشش بۆ راونانی ژنان بۆ ناو دەستەیەک و پیاوان بۆ دەستەیەکی دیکە، جۆرێک تەواوخوازی و وتاری سەرکوتگەرانەیە. لەم بوارەدا هەروەها گوتراوە کە هیچ سیفەتێکی گشتی و سەرەکی بۆ ژنان بوونی نییە. جەوهەری رەگەزایەتی راستەقینەی ماددی بە پێکهاتەکانی کۆمەڵگە دەبەخشێ. لە راستیدا سیفاتێک کە بە بوونەوەری نێر و مێوی دەلکێنن، لە لایەکەوە هەر دوو جنس بەرداری کارن. بۆ وێنە پیاوانیش دەکرێ رۆحی هاوکاری و هەرەوەز و پەروەردەیان تێدا بخوڵقێ.

ئەهلی بە شێوەی سیاسی

ناوی ئەم بەشە لە لایەنێکەوە گۆڕاوە بە دروشمی سەرەکی فەمینیستی. دۆزە زۆر ساکارە، هەرچەند کە بڕگە و شەقکراوی زۆر و فراوانی هەیە. لەسەر ئەوەیە کە ئەوەی کە پێشەکی بە بەشێک لە پێکهاتە تایبەتییەکان و گشتی دەزانرا لە راستیدا ئامێرگەلێکی ناخی ئیدئۆلۆژیکی و دەستێوەردان کە بەرژەوەندی پیاوسالارانە لەودا رەنگدەداتەوە. بەم جۆرە جیاوازی دێرینەی «گشتی» و «تایبەتی» کارێکی نوقسانە و هێندێ مەسەلەگەلی بەتەواو مانا سیاسی دەشارێتەوە.

پێگەکانی رەخنە «تایبەتی بە شێوەی سیاسی» لە هەڵوێستی فەمینیستی لیبرالدا جێی گرتووە. لیبرالەکان بە شێوەی سوننەتی ژیانی تایبەتی تاک، بنەماڵە و ئابووری مامەڵەی خوسووسیان دەکرد. فەمینیستە لیبرالەکان بەتایبەت رووی رەخنەی خۆیان دەکردە دوو هەرێمی یەکەم. بۆ بۆچوونی فەمینیستە لیبراڵە سەرەتایەکانی وەکو ولستۆن کرافت، فیکری ئەمە کە ژنان لە ماڵەوە پێگەی سروشتی خۆیان هەیە و ئەرکی یەکەمی ئەوان لە ماڵەوەیە، لە گومان بەولاوەتر نییە. یەکەم ئەرکی ژن هۆش و بیرکردنەوەیە. لە راستیدا ئەم هۆش بیرە پێشەکییەکی مەنتقی پێویستە بۆ هەر ئەرکێک، تەنانەت دەروونی بنەماڵە دەدرێتە قەڵەم. بە وتەی ولستۆن کرافت: «هۆش بە شێوەی سروشتی لە کاتێکدا بەسراوە بێ بە دەسەڵاتێکەوە، بێهێز دەبێ و ناتوانێ دەسەڵاتەکانی خۆی بخاتەگەڕ. لەو رووەوە هاوسەری فرمانبەر دەبێ بە دایکێکی تەمبەڵ و تەوەزەل».[٩٥] مەبەستی ئەمە کە سروشتی رەگەزی ژن ناوەندی سروشتی و تایبەتییە یان ئەمە کە بنەماڵە هەوای تایبەتییە لە روانگەی ولستۆنەوە بێبایەخ و نادروست بوو. تەواوی ویستی ئەو پێکهێنانی وەک وێنە کۆماری مەدەنی بۆ بنەماڵە بوو ئەو جۆرە کە بواری فێرکردن و کار فێربوون بۆ سەرهەڵدانی رۆحی گشتی لە هاوولاتیدا دروست بێ نەک ئەمە کە پانتای هەڵسوکەوتەکان و دڵۆڤانییەکان وەک هەوا و هەوەس مامەڵەی لەگەڵ بکرێ. پێوەندی نێوان ژن و مێرد دەبێ زۆرتر بەپێی شعووری هاوبەش و رفێقایەتی و دۆستی بێ هەتا جێوبانێکی راخراو بۆ

هەڵسوکەوتەکان و هەوا و هەوەس.[96] هەوا و هەوەس بۆشایی دەخاتە شعووری تاکەکانەوەنە و پێکهاتەی کۆمەڵگە لاواز دەکا.

جان ئەستوات میل و لانی زۆرتریِ سونەتی فەمینیستی لیبرال لە زۆربەی ئەو باوەڕانەی باسیان لێوە کرا، بەشداربوون. لە دەیەی ١٩٦٠ ئەم بابەتە بە شێوەی خاڵێکی گرنگ لە کتێبی بتی فریدن، بەناوی راز و رەمزی ژنانەن، هاتە ئاراوە. ئەو ئەم شێوە بەیانەی داهێنا کە «مەسئەلەیەک کە هیچ ناوێکی نییە» هەتا ئەم راستییە باسبکا کە زۆر لە ژنان خۆیان لە ناوەڕۆکی بنەماڵەیەکدا دەبیننەوە کە تایبەتی و شەخسییە و لەسەر ئەو گریمانەیە کە بۆ رازیبوونی ئەوان پێکهاتووە. بەڵام لەودا دووچاری وەها ئەزموونێکی قووڵ سەر لە بەرد دان و ناهومێدی ناڕەزامەندی دەبن کە زۆر جار ناتاوون ناوێکی شیاوی بۆ بدۆزنەوە. باوەڕی فریدن لە بنەڕەتەوە ئەمەیە کە بەگشتی ژنان لە بناخەوە لەگەڵ پیاوان لە بابەتی پێگە، مافەکان و دەرفەتەکان هەست بە نابەرامبەری دەکەن. پێکهاتەی بنەماڵەی تایبەتی بەرژەوەندی باوکسالارانەی پیاوان لە پاراستنی ئەم نابەرامبەرییەی دەشارێتەوە. بەگشتی، رەخنەی لیبرالی لە بابەتی شەخسی ـ سیاسی بۆ ناسینی هێندێ لە مافەکانە کە لە ژنان درێغ کراوە. ئەم مافانە رەنگە لە بنەڕەتەوە لەگەڵ ریفۆرماتی یاسایی، کۆمەڵایەتی، سیاسی و فێرکردن راست بکرێنەوە. ئەم راستکردنەوە بنەماڵە کاول ناکا. لە راستیدا لیبراڵەکان هێشتا چاوەڕوانن کە ژنان دەورێکی چالاکیان لە ژیانی بنەماڵەدا ببێ، ئەگەرچی چاوەڕوانیش لە پیاوان دەکرێ کە سەهمی بەرامبەر لە کاری ناوماڵ و پەروەردەی منداڵدا بگرنە ئەستۆ. لەبەر ئەمە، هەر ئەو جۆرە کە ولستۆن کرافتیش باوەڕی بوو، بنەماڵە هێشتا دەوری گرنگی سونەتی بە ئەستۆوە هەیە. ئەم واتا یەکسانخوازانەترەی بنەماڵە تا رادەیەک لە لایەن لایەنگرانی «بیری دایکانە» و «ئەخلاقی چاوەدێری» بەتایبەت فەمینیستەکانی «لایەنگری بنەماڵە» تەئکید کراوە. دۆزی نوێی فەمینیستەکانی لایەنگری بنەماڵە ئەمەیە کە ئەم بیرە دایکایەتیانە «لە لایەنی هەر دوو جنسەوە» کە پێشەکی بۆ بنەماڵە چارەنووسساز بوو، دەبێ لە داهاتوودا بکێشرێتە پانتای

گشتییەوە. ئەم کارە شێوەگەلی دێرینی داشی گشتی ـ تایبەتی بە شێوازێکی جیاواز و رەسەن لەناو دەبا.

فەمینیستە مارکسیست و سۆسیالیستەکان مەسەلەی «تایبەتی و سیاسی» بە بەشی قەڵەمرەوی ئابووری دەزانن، ئەگەرچی مارکسیزم لە سەرەتاوە لەگەڵ جودایی هەر چەشنە کارێکی گشتی لە تایبەتی دژایەتی بوو. ئەم جیاوازییە بە چاوی ئامێری رەشبینانەی ئیدئۆلۆژی لیبرالی سەرمایەداری سەیری دەکرا کە واتای «تایبەتی» لە راستیدا بە مانای «خاوەنداریتی تایبەتی»یە. بە بۆچوونی ئینگلیس بنەماڵە لە باری مێژوویییەوە نەهادێکە لە حاڵی گۆڕینە. کۆمەڵگە پێشوەکان بەپێی شێوازە جیاوازە بەرهەمهێنانی و خاوەندارییەکان، دارای سیستەمێکی جۆراوجۆری ژن و مێردایەتی وەکو چەندهاوسەری بوون. بنەماڵەی نوێی تاکهاوسەری پیاوسالار لە پێوەندی عاشقانە بێبەشە و «ئەمە یەکەم بیچمی بنەماڵە لەسەر بنەمای پیشەسازی ئابووری دارژابوو نەک پێوەندی سروشتی، واتە لەسەر بنەمای سەرکەوتنی خاوەنداریتی تایبەتی بەسەر خاوەنداریتی سروشتی و رەسەن کە خاوەنداریتی هاوبەش بێ، دارژاو بووە».[٩٧] یەکەم دژایەتی چینایەتی لە بنەماڵەوە سەریهەڵدا چونکە بنەماڵە شوێنێک بووە کە لەودا «خۆشگوزەرانی کۆمەڵایەک بە نرخی نەهامەتی و سەرکوتکردنی کۆمەڵایەکی دیکە دابین و دەستەبەر دەکرا».[٩٨] بە بۆچوونی ئینگیلس دوارۆژی دایمی ژن و مێردایەتی بورژوایی گەندەلکاری و قورمساخییە.

ئەگەرچی ئینگلیس بۆ پاکتاو کردنی زاڵبوونی پیاو و پیشەی بەرامبەری ژن، رزگاری ژنانی لە لایەن تەڵاقەوە دەیهێنێتە ئاراوە، کەم و زۆر بە پەرەسەندنی ئیزدواجی تاکهاوسەری و ئیمکانی ئەمە کە سروشتی تر ئەوەیە کە ژنان بە پەروەردە کردنی منداڵەوە سەرقاڵ بن، باوەڕی هەیە. بەم شێوە دیاری دەستی مارکسیستی، دابەشکردنی رەگەزی کار لە کارخانە بوو. خانمی ئەلکساندرا کولۆنتای لەگەڵ ئەم دۆزە تایبەتییەدا نییە. فەمینیستە سۆسیالیستەکانی دوایش رەخنەیان لە مارکسیزم گرت. ئەم رەخنەگرانە گوتوویانە مارکسیزمی سوننەتی ئاشکرای نەکردووە کە بۆچی بۆ ژنان سروشتی تر ئەوە بووە کە ئەم رۆڵە قبوول

بکەن.[99] بێجگەلەمە، مارکسیزم لە ریشەگەلی قوولتری زاڵبوونی پیاوسالارانە غافڵ ماوە. شێوەی زوڵمێکی دیکەش بیجگەلە خاوەنداریێتی تایبەتی و چین، بوونی هەیە. ئەم زوڵمە هەم بەر لەسەرمایەداری بوونی بووە و هەم دوای ئەویش. لەبەر ئەمە، مارکسیزم خەیاڵی هەیە خەریکی شیکردنەوە و کار و ناوماڵی ژنان بێ. خەیاڵی هەیە ئەم پرسیارە بێنێتە ئاراوە کە کار لە ماڵەوە چ سوودێکی هەیە. بەم جۆرە، زاڵبوونی پیاوسالارانە جگە لە ریشەگەلی ماددی و مێژوویی، ریشەگەلی قوولتری لەوەیکە لەوە پێش پێشبینی دەکرا، هەیەتی. ژنان لە لایەن ئەم بەشکردنە کار رەگەزییەوە هەم خزمەت بە پیاو دەکەن و هەم بە سەرمایەداری. فەرمانبەری و پێڕەوی ژنان لە بنەماڵەدا بەشێک لە بناخەی ئابووری کۆمەڵگەیە. لەم خوێندنەوەدا تایبەتی و گشتی لە یەکتردان و دزەی بەرامبەریان هەیە. «تایبەتی بە شێوەی سیاسی» ریشەگەلێکی قووڵی لە باری بیولۆژیکی، دەروونناسی، مێژوویی و راستەقینەی ئابووری هەیە.[100] ئەم تێڕامانە سەرنجە لەسەر بنەماڵە سەری لە لێدوانگەلێکی زۆر دەرهێنا کە لەمەر مەسەلەی شیکردنەوەی مارکسیستی کارگەلی وەکو کار لە کارخانە دزەی کردە نێو رێکخراوەی «چەپی نوێ»شەوە.[101]

دەرباری رادیکاڵەکان، مەیل ئەمە بوو کە رەخنە لە پیاوسالاری لە ژیانی تایبەتي روانگەگەلی ئیدئۆلۆژیکی، دەروونناسی و زماننانسیش دەگرێتەبەر. لە راستیدا فەمینیستە رادیکاڵەکان لەم رەخنە تایبەتی بە شێوەی سیاسی زۆرترین سوودیان برد. ئەوان تێکۆشان هەتا مەسەلەی پیاوسالاری لەسەرووی مەسەلەکانی دیکەوە دابنێن. ئەوان دەیانەوێ سەرجەم بابەتی دەسەلات بگوازانەوە بۆ ناوەندی تایبەتی و بەشێوەی گشتی باوەڕیان بە دابەشکاری خوسووسی ـ گشتی نییە. بە بۆچوونی برێک لە رادیکاڵەکان دەسەلاتی پیاوانە لە ناحیەی تایبەتی لەسەرانسەری جیهان و سەرانسەر مێژوو لە کەلتووری جۆراوجۆر، لە ئایینگەلێکی وەکو سووتاندنی ژنان لەگەڵ جەسەدی شوو [لە هێند]، بەستنی پاگەلی کچام بە نەوار [لە چین]، دەسدرێژی رەگەزی، بە چاوی سووک تەماشا کردن، بڕینی ئەندامی شەرم، سووتاندنی ژنان بە حیسابی

جادووگەر و تەنانەت زاڵبوونی پیاوان لە پزیشکی ژناندا رەنگیداوەتەوە. بۆ وێنە مری دیلی ئەم ئاینانە بە رەنگدانەوەی دیکەی زادی - خۆئازادی پیاوانە دەبینێ کە بۆ زاڵبوو بەسەر ژناندا و گرتنە ژێر کۆنترۆڵی ئەوان بەدی هاتووە.[102] بە بۆچوونی هێندێ لە رادیکاڵەکان کەلتووری ئێستای رۆژاوا و کۆمەڵگەکانی دیکە خاوەنی شتێکن کە ئەوان بە «فاشیزمی رەگەزی» ناودێر کردووە. لەم بارەوە تایبەتی و سیاسی یەکتر لە ریشەوە وشک دەکەن. بیرمەندانی روانگەی رادیکاڵی هەروەها لەسەر ئەم باوەڕەن کە تەنانەت زمان، بیرکردنەوەی فیکری، زانست و فەلسەفەی پیاوانە هەڵگر شێوەیەکی ریشەداری قووڵ و وردبینی لە زاڵبوونی پیاوسالارانەیە. بەم چەشنە ئەگەر ژنێک تەسەور بکا کە کاتێک لە تەنیایی خۆیدا و بەشێوەیەکی تایبەتی بیر دەکاتەوە لە دەستێوەردان و دەخالەتی سیاسی ئازادە، لە بنەڕەتەوە بە هەڵە چووە. شوناسناسی پیاوسالارانە دەتوانێ تەنانەت بەسەر زۆربەی ئەندێشە تایبەتییەکانی ئەودا زاڵبێ. لێرەشدا جارێکی دیکە رێنوێنی روانگەیی لەگەڵ فەمینیستە فەڕانسەوییەکان تێکەڵی پەیدا دەکا کە دەڵێ ناوەڕۆکە ناوبراوەکان «بەتایبەت رووبەڕووە لفە و دوانەکانی وەک گشتی و تایبەتی» بەسەر زمان و پێکهاتەی نەوسدا زاڵە. بەتەواوی ئاشکرا نییە کە مەبەستی فەمینیستە پۆستمودێڕنەکان لەم رێنوێنییە چییە جگە لەمە کە دیسان بە رەتکردنەوەی رووبەڕووی نێوان گشتی و تایبەتی دەست پێدەکاتەوە. بێجگەلەمە، تاوتوێیەکانی پۆستمودێڕنی بە جیهانی کردن و گشتی کردن و بنەماسازی ژنان لە لایەن فەرهەنگەکانەوە بەتەواوی بە ناپەسندی دەزانن.

ئەم جۆرە باوەڕانە لەمەڕ تایبەتی بە شێوەی سیاسی زۆربەی فەمینیستە رادیکاڵەکانی بەرەو پێشنیاری خەتتی فیکری توندڕەوی وەک جیابوونەوە «ژیانی جیاواز لە پیاوان» و کۆکردنەوەی شێوەگەلی مێی بەرەو جیاوازی ئەندێشەی کێشاوە. ئەمە بەش بە حاڵی خۆی بووە بە هاوردەی تۆمەتگەلێکی زۆر ناشیرین و ناڕەوا بەسەر بنەماڵەدا و لە زۆر شوێندا وەسیەت بۆ وەلانانی بنەماڵە و پێکهێنانی شێوازێکی نوێی ژیانی کۆ و هاوبەش کراوە و کۆتایی پێهاتووە.

دەرەنجام

مەبەستی سەرەتا و سەرەکی فەمینیستە لیبراڵەکان بەخشینی مافە تەواو مەدەنییە دێموکراتیکەکان بە ژنانە. ئەوان داهاتوویەک پێشبینی دەکەن کە مافە یاساییەکان، سیاسی و کۆمەڵایەتی و ئابووری ژنان بەشێوەی تەواو و کەماڵ دابین و دەستەبەر بکرێ. لەم داهاتووەدا ژنان لە هەموو بوارەکاندا لە پلەی یەکسان لەگەڵ پیاوان بەرامبەر دەبن. ئەم ئامانجە لەگەڵ وزەی عەقل و هۆش، بە قەناعەت گەیاندن و چاکسازی یاسای بنەڕەتی بە حەقیقەت دەگا. بنەماڵە پاڵێوراو دەمێنێتەوە، بەلام پیاوان لەودا دەوری یەکسانی لە وەفاداری ئەرکەکانی ناوماڵیان بە ئەستۆوە دەبێ و ژیانی ژنان بە هیچ جۆرێک لەگەڵ بەرەنگارە دەستکردەکانی پەروەردەی منداڵ بۆشایی تێناکەوێ. بەم جۆرە، بنەڕەتی بنەماڵە پەرە و دەوری گرنگی دەبێ، بەلام لە پشتگری ماڵی و کۆمەڵایەتی بۆ بەرگری کردن لە پەرەساندنی نایەکسانی بەهرەمەند دەبێ. مایلبوون بە رەگەزی دژ لە پێوەندی دامەزراو هێشتا بە شێوەی رێی راستی کۆمەڵگە مامەڵەی لە تەکا دەکرێ. بەم رێژە فەمینیزمی لیبرال داهاتوو لەگەڵ عەداڵەتی رەگەزی تەواو پێشبینی دەکا. ئەمە دەکرێ بە ئامانجی «فەمینیزمی مەدەنی» بزانرێ.[١٠٣] بیرمەندانی دایکایەتی وەکو ئەشتاین بە ئەگەرێکی زۆرەوە ئەم وێنە لیبراڵە بسەلمێنێ، بەلام بڕوایان هەیە کە بایەخەکان و دەربڕینی حەز و مەیلی ژنان دەبێ بەشێوەی یەکسان لە پانتای گشتیشدا بە راستەقینە بگا.

مارکسیزمی سوننەتی خەیاڵی دەکرد ژنان لە پیشەسازییە مەزنەکان دەچنەپاڵ وزەی کارەوە. بە نووسراوەی ئینگلیس «رزگاری ژنان کاتێ مسۆگەر دەبێ کە ژنان بتوانن لە پێوارێکی بەرفراوانی کۆمەڵگەدا لە کاری تەولیددا بەشداری بکەن و ئەرکەکانی ناوماڵ پێویستی لانیکەمی سەرنج لە لایەن ئەوانەوە بێ».[١٠٤] ئینگلس هەروەها لەگەڵ رزگاربوونی ئاسان و سەربەخۆی ئابووری ژنانە. خانمی کولۆنتای لە قۆناخە سەرەتایەکانی شۆڕشی رووسییە بەرپرسی دەرخستنی پێشنیارەکان و یاساگەلێک دەربارەی ژنان بوو، بەلام دواتر بە فەرمانی ستالین هاتە کوشتن. بۆ وێنە بەرپرسایەتی خزمەتگوزاری لە پێوەندی لەگەڵ پاک و

خاوێنی کۆکردنەوەی ماڵەکان، پەرستاری و ئاگاداری لە منداڵان، چێشتخانە گشتییەکان و کار لە بواری ئیمکانی پێکهێنانی کارگەلی ناوماڵی و هاوبەشی لە داهاتوودا، فێرکردن و پەروەردەی جەماوەری بە بەلاش و لە باربردنی منداڵ لەشێوەی داخوازدا، بە ئەستۆی ئەو بوو. ئەو هەروەها (وەکو ولستۆن کرافت) بڕوای بوو کە پێوەندی تاکهاوسەری باشترە هان نەدرێ و تەنانەت هەل بۆ موڵغا کردنی بڕەخسێ چونکە ئەم کارە لە بەرامبەر پیاواندا زیانی بە ژنان دەگەیاند و (بەپێچەوانەی ولستۆن کرافت) لەسەر ئەو باوەڕە بوو کە گۆڕینی هاوسەر بۆ سلامەتی و تەندروستی باشترە. ئەم باوەڕە، ئەگەرچی لە دەرەوەی نووسراوە، باسکراوە، بەم باوەڕە گەیبوە کە پێوەندی رەگەزی وەکو تونیەتی وایە و هەر تەنیا دەبێ رازی بێ. بە بۆچوونی کولۆنتای پێوەندی رەگەزی نابێ زۆر بایەخی پێبدرێ؛ لە راستیدا باوەڕی ئەو وابوو کە هەستی خاوەنداریتی رەگەزی لە حوکمی دوا نیشانەگەلی بەردەوامی زێهنییەتی خاوەنداریتی تایبەتی، دەبێ لە لایەن دەوڵەتەوە قەدەغە بکرێ.[١٠٥]

فەمینیستە سۆسیالیستە دواکەوتووەکان، لەگەڵ بەرفراوانترکردنەوەی روانگەی خۆیان دەربارەی چەوسانەوە، وەکو کولۆنتای خوازیاری بەرینکردنەوەی کۆنترۆڵی زاینەوە و لە دایکبوونی بەلاش، لەباربردن، چاوەدێری دەرمانی و بێهداشت بۆ ژنان، ناوەندی چاوەدێری لە منداڵان و بە رەسمییەت ناسینی کار لە ناوماڵ لە لایەن دەوڵەتەوە ببوون. لەگەڵ بوونی ئەمە، لەمەڕ دەوری بنەماڵە لەم کۆمایەدا ناهاوئاهەنگی و ناسازگاری بوونی هەیە. ئاشکرا پیاوان دەبێ بەشی گرنگیان لە پەروەردەی منداڵاندا هەبێت، هەرچەند باوەڕگەلێک بوونی هەیە (کە نیشانەی دژەکردنی رادیکاڵەکانە) کە مایلبوون بە رەگەزی دژ پێویستانە هەموار نادرێتە قەڵەم. بە بۆچوونی فەمینیستە سۆسیالیستە نوێیەکان «ناهاورەگەزخوازی هەمواری ئاسایی دەبێ جێی خۆی بە بارودۆخێک بدا کە رەگەزایەتی یەکێک لە لایەنەکان لە باری کۆمەڵایەتیەوە بێبایەخ بێ».[١٠٦]

فەمینیزمی رادیکاڵی هەڵگری پێشنیارگەلی جۆراوجۆرە. بووار بە دەسهێنانی بەلاش بۆ کۆنترۆڵی زاینەوە لەباربردن و کەمتر بایەخدانان بۆ تاکهاوسەری پێی

دادەگرت هەتا چوونی ژنان بۆ جیهانی فەرهەنگێکی بە یەکسانگەیو لەگەڵ پیاوان ساکار و ئاسان بێ. لەگەڵ فایرستۆن دەچینە جیهانێکی سیبرنتیکی کۆمۆنیستەوە کە تاکەکانی ئەو لە بابەتی کۆمەڵایەتییەوە دوورەگەزایەتی مامەڵەیان لە تەکا بکرێ و هەموو مرۆڤەکان لە بارهێنان و پەروەردە و چاوەدێری منداڵدا بەشدار بن. رادیکاڵەکانی‌تر ئەم دوورەگەزییەی داهاتوو رەت دەکەنەوە و مەسەلەی گەورە بە کەلتووری پیاوسالارانە دەزانن. ئەگەرپیاوان مەسەلەی سەرەکی بن، چ رێڕەوێک دەکرێ قبووڵ بکرێ و بگیرێتە بەر؟ توندڕۆترین و کەم ژمارترین خەیاڵ باوەڕیان بە کوشتای بەکۆمەڵی پیاوان هەیە. لەو ئاستانەدا کە کەمتر لە هەمووان توندڕۆترن، لایەنگری لە هاوجنسخوازی ژنانە یان جودایی دوورەگەزی دەکەن. مری دیل کەلتووری بێکەموکورتی جیاوانی و خەیاڵی ژنانەی پێشنیار کردووە. کارکردی واژەی هاوجنسخوازی ژنانە لێرەدا وێکچوونێکی هەیە. ژنی هاورەگەز خواز هەمیشە بە کەسێک دەڵێن کە «حاشاکەری پێناسە قەراردادییەکان دەربارەی مێ بوون» بێ.[١٠٧] ئەگەرچی هێندێ کەس لایەنگریان لە هاورەگەزبازی ژنانە لەباری رەگەزییەوە کردووە، بەڵام زۆرینەی رادیکاڵە پێشنیاردەرەکانی ئەم رێڕەوە بیر لە لایەنی سیاسیتر و فەلسەفیتری مەسەلەکە دەکەنەوە. ئەگەر ژنان چاوکراوانە سەرنج بدەن بە فەرهەنگ و ئەزموونی خۆیان، ئەو کات سەربەخۆیەکی دیاریکراو لە پیاوسالاری بەدەستدێنن. ئەندێشەی روانگەیی رادیکاڵی ئەم خاڵەی بە واتای شوناسناسییەکی فەمینیستی بەربڵاوی پێداوە. هەروەها هێندێ لە رادیکاڵەکان گوتوویانە هەر تەنیا ژنان هەستێکی لە خۆبوون بەم و بەو دەدەن. ژنان لە بەرامبەر دڵۆڤانی و رێزگرتن لەم و لەو هەستیارن.

ئەوان نایانهەوێ و هەوڵ نادەن ئەم و ئەو پێناسە و تاوتوێ کەن. بیر وباوەڕی هاورەگەز خوازی و جوداییخوازی بە دروستکردنی کۆمۆنگەلێک کۆتایی پێهاتووە کە هەر تەنیا ژنان ئیزنی ژیان کردنیان لەواندا هەیە. رادیکاڵەکان لە بەرامبەر واتای پێوەندی تاکە ناهاورەگەزییەکان، یان تەنانەت بنەماڵەدا راوەستانیان لە خۆ نیشان نەداوە. بەڵام ناهاوجنسخوازی نابێ ببێ بە هەموارێک

و وەکو رابردوو نەریتێک بێ و بنەماڵە واباشە گۆڕانکارییەکی بەسەردا بێ کە چیدی باری قورسی پەروەردەی منداڵان، یان کاری ناوماڵیان بە شانەوە نەبێ.

فەمینیزمی پۆستمودێرن و پەساپێکهاتەخواز سەرنجیان زۆر لەسەر لووتکەی زەمانە. دڵنیگەرانی ئەو لە پلەی یەکەمدا ساختشکێنی زمانی ئێستایە. زمان چەکێکی بەهێزە بۆ کەمکردنەوە لە کاردانەوەی دەسەڵاتی ژنان مامەڵەی لە تەکا ئەکرێ و پیاوسالاری بەسەر هەموو هەرێمەکانی فەرهەنگ و ئەدەبیاتا زاڵ کردووە. بێجگەلەمە، فەمینیزمی فەڕانسەوی لەسەر شێوازی تاقانە تەئکید دەکا کە ژنان لەودا بەشداریان هەیە و دەتوانن لە داهاتوودا لە ئەدەبیات و کەلتووری خەیاڵیدا بەشداری بکەن. گەشبینترینی ئەم تۆژەرانە دەڵێن ئەگەر ژنان بتوانن رەمزگوشایەکی ئەوتۆ بن کە رووبەڕووەکان و بەرهەڵسکارە سەرەکییەکان و گومانە بەڕواڵەت لێبڕاوەکان نیشان بدا، ئەو کات لەوانەیە وێنەکانی کەلتووری ئێمە دەتوانن سەرلەنێو ببنە رەمزساز و لەگەڵ گۆڕانکار لە لایەن زمانەوە، جیهانی واتایی و زانیاری ئێمە هەڵگێڕنەوە. ئەوانەی کەمتر گەشبینیان هەیە حەشایان خووی سەرەکی نێر و مێ بوون کردووە و ئەوانە بە پێکهاتەگەلی کۆمەڵایەتی دەزانن کە پێویستیان بە پێکهاتەشکێنی هەیە. زانینی ئەمە کە ئایا فەمینیزم بە مانای شتێک زۆرتر لە بواری دوایی بێ، دژوارە.

لە ئێستادا بەشی هەرە زۆری رەخنەی چاوکراوانە لە فەمینیزم لە نێو بزاڤی فەمینیستی لە ئارادایە. بۆ وێنە هەم سۆسیالیستەکان و هەم رێبازە رادیکاڵەکان رەخنەیان لە فەمینیستە لیبراڵەکان گرتووە. بەڵگەیان هێناوەتەوە کە لەوە دەچێ لیبراڵەکان لە پێکهاتەی بنەماڵە رازیبن و میتۆدی لاواز و نامۆئەسیر لەمەڕ بەرامبەری فۆرمی قبووڵ کردووە و لەسەری دەڕۆن. هەروەها ئەوان لە نایەکسانییە ماددییەکان و ریشەداری ناخی سەرمایەداری و پیاوسالاری و زۆربەی پێویستیە زەرووریترەکانی ژنان غافڵ ماون. لە لایەکی ترەوە، فەمینیستە مارکسیستەکان تەنانەت لە لایەن فەمینیستە سۆسیالیستەکانەوە تۆمەتی کوێررەگەزییان لێدراوە و بەهۆی لایەنگری لە بۆچوونی نارەخنەیی سەبارەت بە پێگەی سروشتی ژنان و بنەماڵە مەحکووم بوون. تەنانەت تۆژەرانی

رادیکـال رەخنـەیان لـە فەمینیـستە سۆسیالیـستەکان گرتـووە کـە تووشـی کوێررەگەزی بوون و چوارچێـوەی ناپێویـستی مێـژوویـی و ماتریالیـستی بـەر نادەن. لیبرالەکان ئاسایترین هێرش دەبەنە مارکسیستەکان و لەسەر ماتریـالیزمی جەزمی ئەوان و دەسبەردان لە بایەخە گرنگەکانی وەکـو ئـازادی تـاک رەخنـەیان هەیە.

دەربـارەی رادیکاڵـەکان دەبـێ بـوترێ کـە بـەرچاوتـرین رەخنـە لـەوان پێشنیارگەلی سەیر و نالایەقی ئەوانە. لیبرالەکان دەڵێن لە حاڵێکدا کـە رادیکاڵـەکان لایـەنگری هاوجنـسخوازی سیاسـی ژنـان، دوورەگـەزایـەتی و جیـا کردنـەوەن، فـەمینیزم هـیچ کـات بەڕاسـتی چـاوی لـێنـاکرێ. تـۆژەرانی مارکسیـست و سۆسیالیست رادیکاڵەکان تاوانبـار دەکـەن کـە لـە بناخـە و بنـەڕەتی مێـژوویـی، ئـابووری و مـاددی پیاوسـالاری غـافڵ مـاوە و کەوتوونەتـە داوی بیۆلـۆژیکی گومانـاوی و نـامێژوویـی، یـان دەروونناسـیخوازییـەوە، لیبرالـەکانیش رەنگـە رادیکاڵەکان هەر بـە هـەمان ناکـامی و عـەیب مارکـسیزم و سۆسـیالیزم تاوانبـار بکەن. توندڕۆترین کارگـەلێک کـە رادیکاڵـەکان پێشنیاری دەکـەن زۆر پێویـستی هێرشی توندە بە ئازادییە تاکەکان بێ، بۆ زۆر کەس قبووڵ ناکرێ.

توێژەرانی پۆستمودێرن ویستوویانە ساختی خووی کوتەکهەڵـسووڕێنەری ژنـان لـە هـەموو بزاڤـەکانی ئیـدئۆلۆژی تێکبـشکێنن. فەمینیـستە لیبرالـەکان. سۆسیالیست و رادیکاڵیش بە فرەبێژیگـەلێکی درزدار و چـڕژاو تـاوان بـارکراون. پۆسـتمودێرنـەکان واتـای هـەر چەشـنە هەڵوێـستێکی بـالاتر و لەبـەرتر رەت دەکەنەوە. وشەگەل و شتەکانی ئەم تۆژینەوە بەتەواوی تێکشکاون. لـە راسـتیدا فەمینیـستە فەڕانـسەوییەکان نایەتەبـەرچاو لـە مـەنتقی زاتی راوێـستەی تایبـەتی خۆیان گەیشتبێتن، هیچ بەڵگەیەک بۆ بەربەستکردن و راگرتنی کوتەک سووڕان لە ئارادا نییە، «مێوینەداری»یش پێویستی بـە پێکهاتـەشـکێنی هەیـە. ئـەو جـۆرە کـە تۆژەرێکی وردبین گوتوویـەتی: «ئەگـەرچی [فەمینیستەکان] لـە گومـانی گـشتی پۆستمودێرنیستی پشتگری دەکەن، نایەتـە بـەرچاو بـەهۆی ئەوانـەوە گومانیـان لێکرا بێ. ئەوان بەڵگەکانی خۆیان ساخ و سەلیم شک دەبەن».[١٠٩] ئەوەی کـە ئێمـە

وەلای دەنێین ریشەگەلێکی دیکە لە گومان و دوودڵییەکانە. ئەو جۆرە کە تۆژەری وردبینی دواکەوتوویی گوتوویەتی ئەوەی کە دەکرێ بە لانیزۆرەوە چاوەڕوانی لە فەمینیزم بکرێ، سەرکەوتنێکی بەرامبەر و هاوکێشی دیکە لە بواری «باڵای گومان، یان لانیکەم گومانە کە زەمانباوەڕی بە ئێمە ببێت». کۆمەڵێک لە نووسەرانی دواکەوتووی فەمینیست هەستیان کردووە کە ڕێگاکانی پۆستمودێرنیزمیش و پەساپێکهاتەخوازی لە کۆتایدا فەمینیزم قەڵاچۆ و لەناو پاک دەکەنەوە. ئەو جۆرە کە یەکێک لە نووسەرانی دژبەیەک باسبکرێ ـ دوو واژەی بەتەواوی ناسازگار».[110] لەم مانادا سەخت و دژوارە کە ڕێی پۆستمودێرنیزم ڕووبەڕووبە مەرگ بزانرێ.

لە تاوتوێکردنی بزووتنەوەی فەمینیستی، مەسەلەیەکی ناوەندی سەرنجی بینەر بەرەوخۆی ڕادەکێشێ. زۆر لە باوەڕەکانی فەمینیزم لە دەوری بازنەی پرسیاری وێچوو و بەرامبەری یان جیاوازی دەخولێتەوە. کەسانێک کە باوەڕی جیاوازی نێوان نێر و مێ ڕەت دەکەنەوە، زۆرتر وەک ئەوانە دەچن کە دانی هەقدەس بۆ کار و کارخانە ڕەت دەکەنەوە، لە ڕاستیدا باوەڕیان وایە کە ئەم کردەوە دەتوانێ ژنان بەشێوەی نووسراوەیەکی هەڵکەنراو و نەویتر دەربێنێ یان بڕێک لە دەورگەلی ئەوان بچەسپێنێ. بەڵام کێشەی ئەمە کە هەر جیاوازییەک بەشێوەی کۆمەڵایەتی یان زمانناسی پێکهاتووە دەتوانێ سەر لەم باوەڕەش دەربێنێ کە هیچ جیاوازییەکی ڕاستی لە نێوانی ژنان و پیاواندا بوونی نییە. باوەڕی ناوبراو بۆ پیاوان و ژنانی ئاسای زۆر سەرسووڕهێنەرە. تەنانەت ئەم باوەڕەی فەمینیستە نوێیەکان کە جیاوازیگەلێکی زۆر لە نێوان ژنان (وە هەروەها نێوان پیاوان)دا بوونی هەیە، سەرسووڕهێنەرترە. لەڕاستیدا زۆر گوتوویانە ژنان یان پیاوان هیچ گەوهەرێکی زاتیان نییە. سووربوونی هێندێ لە فەمینیستەکان (هەم ڕادیکاڵ و هەم پارێزکار) لەسەر منداڵبوون و زێوەزوو، دایکایەتی و پەروەردەی منداڵان ڕەنگدانەوەیەکە لەم خاڵە. گرنگە کە بزانین ئەم ڕوانگە جۆراوجۆرانە لە تایبەتمەندی سەرەکی گشت بزاڤی فەمینیستی و ئیدئۆلۆژی دەدرێتە قەڵەم، دەتوانین ئاشتی لە خۆ بگرن.

بەشی هەشتەم

ئەکـــۆلـــۆژیزم

ئەکولۆژی لە هاتک و بـرتکێنی لێدوانـە گـشتییەکانی بیـست ساڵـی رابـردوودا گەیشتە ترۆپکی خۆی. ئەگەرچی، وەکو هەموو ئەو ئیدئۆلۆژیانەی کـە تاوتوێمـان کردن، خوازیارێکی لە بنچـەی دێـرین هەیـە. بـەم حاڵـەوە، لێـدوانێکی بـە راسـتی دەربارەی پێگەکانی بزووتنەوە لە ئارادایە کە زایەڵەکانی ئەو هەنووکە دەیبیـنین. ئەم لێدوانگەلە لە بەشی داهاتوودا تاوتوێی دەکەین.

مەسەلەگەلێکی بە تاڵووکە دەربارەی وشەی ئەکۆلۆژیزم خۆ بوونیان هەیە کـە لە زانیاری و زاتی بزووتنەوەی ئەکۆلۆژیـدا خـاوەن بایـەخ و مانـای دەروونییـە. یەکەم ئەو جۆرە کە جاناتان پاریت دەڵێ وشـەی ئـەکۆلۆژیزم شـتێکی دڵـتەزێن و تاقەتپڕووکێن لە خۆیدا شک دەبا کە هێشتا خووی زانستی و پسپۆری کـارکردی سەرەتایی و پێناسەی دوارۆژی ئەو لەگەڵ خۆی بە کێش دەکا.[1] جگە لەو، لایـەنی زانـستی ئـەزموونیتری واژە، شایـستەیـی ئـەو بـۆ گەیانـدن و گەیانـدنی مانـای دەروونی و زۆرجار لە ناخەوە تایبەتی و سیاسیشی بۆ کەسانێک ئاستەنگ دەکـا کە لەم بزاڤەدا سەرقاڵن. دەرەنجام، زۆر لەو کەسانە کـە لەمـەڕ ئـەم ئیدئۆلۆژییـە بابەت دەنووسن، تـا رادەیـەک بـە شـێوەی پێویـست ئـەوە «ئەندێشەی سـەوز» ناودەنێن. تەنانەت واژەی «سەوز» یش چەرمە سەری خـۆی هەیـە.[2] لـەم لێدوانـە تایبەتـە، لەگـەڵ گـشت بەڵـگەو دەلیلـە پێچـەڵاو پـووچ و گـرێ و گۆڵـەکانی ئـەو، رەنگدانەوەیەکە لـە گـۆڕینی نـاو بـزاڤ لـە بریتانیـا بـە «حـزبی سـەوز» (پێـشتر ئەکۆلۆژی). بە پێچەوانەی ئەمە کە خۆم هۆگرییەکی زۆرم بە ناوی «سەوز» هەیە، ئەوەم بەو دەلیلە قبـووڵ نـەکردووە کـە هـەموو بابەتـەکان کـە دەمـەوی لێـرەدا باسیان بکـەم، بـوار نـادا. نـاوی «سـەوز» بەتـەواوی لەگـەڵ هەنـدێک لـە لێدوانـە سیاسییەکان (و هەندێک بایەخە پێوەندیدارەکان بەوەوە) گرێدراوە کە بـە راسـتی لە ئامانجی منەوە دوور. لەم بابەتەوە دەبێ بڵێم لەم بەشە ئێستا نسبەت بە بزاڤـی ناوبراو روانگەیەکی جیا لە سوننەتیم هەیە.

بزووتنـەوەی ئـەکۆلۆژ لـە پانتـای گـشتی لـە دەیـەی ١٩٧٠ هاتووەتـە ئـارا و بەرفراوان بووەتەوە. لە بەر ئەمـە، لـە روالـەتا ئـەم بزاڤـە لـە بـاری مێژوویيـەوە پێوەندی بە دەیەکانی کۆتایی سەدەی بیستەمەوە دەبێ. هەڵبەت نژادی مرۆڤ لـە دێرینەوە لە سروشتا تەداخولی کردووە. لەگەڵ ئەمـەدا، گەشـەی پیـشەسازی لـە دووسەت ساڵی رابردوودا ئەم پرۆژەی دەستێوەردانی تا ئاسـتێکی دڵ نیگـەرانی پەرەی پێداوە. خولی دوای ١٩٤٥ واتـە دوای جـەنگی جیهـانی دووەم لـە بابـەتی گەشەی پیشەسازی بەتایبەت سەر سوورهێنەر بووە. ئەم جۆرە کـە لەیـەکێک لـە راپۆرتـەکانی پێگـەی ژیـنی دەیـەی ١٩٧٠ هـاتووە «لـە ٢٥ ساڵـی رابـردوودا، دەسەلات، بەرین و قوولی تەداخولاتی مرۆڤ لە سیستەمی سروشـت شـاهیدێکی شووم لەسەر شۆڕشگێڕترین گۆڕانکاری بـووە کـە شـعوور دەتوانـێ تەسـەوری بکا».[٣] بەراورد و خێرایی گەشەکردن لە ٤٠ ساڵی رابردوو رادەیەک بووە کـە زۆر کەس وەک بە ئاگا کردنەوە مامەڵەی لەگەڵ دەکەن.

ئەکۆلۆژی لە حوکمی بینینێکی زانستی سەرنج بۆیەکێک لـە سـاکارترین، بـەلام گرنگترین خـاڵ کـە کاردانەوەگـەلێکی مـەزنی بـووە، رادەکێشێ واتـە ئەمـە کـە ئەکۆسفێر یان ژین مەئوا سیستمێکی بە یەکەوە گرێدراوە. ئەوەی کـە ئێمـە نـاوی دەنێین پێگەی ژین لە راستیدا «سیستمێکە کە هەموو بوونەوەری زیندوو و ئـاو و هەوا و خاک و ژینگەی ئەوانە دەگرێتەخۆ».[٤] بە شێوەیەکی‌تر، جۆرەکـانی مـرۆڤ بەشێکن لە پێکهاتەی زۆر پێچراوە، جۆرا و جۆر و بەیەکـەوە گرێـدراون. ئـەوەی کە لە باری پیسکردنی پیشەسازییەوە دەیچێنین، بە نـاوی ناپایـەداری ئەکۆسـفێر دەیدوینەو. ئێمە ناتوانین خۆمان لە ئەکۆسیستم جیا بکەینەوە. ئـەم خاڵـە توانـایی تاقانەی ئەکۆلۆژیزمە. بەر لەوەی لەم خاڵە تێپەڕێین باشترە بێ‌پسانەوە بڵێین کـە هۆکاری سەرەکی و بایەخ و زانیاری گشتی کە لە پشت ئەکۆلۆژی شاراوەتەوە لە پاڵپشتی زانستی و بەڵگەکانی ئەوەوە سەرچاوە دەگرێ نەک هەڵوێستی ئـەخلاقی یان سیاسی ئەو.[٥] لە لایەکی دیکەوە، ئەکۆلۆژی تایبەتـەن لایـەنی شەخـسی هەیـە ئەو جۆرە کە ئیدئۆلۆژییەکانی دیکە «بێجگە لـە فـەمینیزم» لـەوە بێبرین. زۆر لـە ئەکۆلۆژیستەکان ئەوەی کە لە ژیانی رۆژانەی خۆیاندا ئەنجامی ئەدەن ـ لە کڕینی

کاغـەرە هـەتا بـەنزینی بـێ سـرب ـ گرێیـان داوە بـە ئـاڵۆزی جیهانـەوە کـە کاردانەوەکانی ئەسەر لەسەر بەرەکانی داهـاتوو دادەنـێ.[٦] ئـەم بینینـە جیهانییـە، تاک، لە بابەتێکەوە بێ کەم و زیاد لە نێوان ئیدتۆلۆژییەکاندا کارێکی تاقانەیە.

وشەی ئەکۆلۆژی یان مەئوا ناسی لە وشەگەلی یۆنـانی oikos (بـە مانـای مـاڵ یان ژینگە) و logos (بە مانای زانیاری یان زانست بـە شـتێک) تێکـەڵاو بـووە. لـەم بابەتەوە پێوەندی نزیک لەگەڵ واژەی «ئەکۆنۆمی economy» (ئابووری) هەیـە کـە کەلکی سەرەکی و سەرەتایی ئەو دەگەڕێتەوە بۆ ئەرەستوو کە بە مانـای «راوێـژ و ماڵ» ئەوەی بەکاردەهێنا. ئەکۆلۆژی لە سەرەتاوە زانستی بوو لەمەڕ پێوەنـدی سیستماتێک لە نێوان گیاکان و گیانەوەران و پێگەی ژینی ئەوان لێدوانی دەکـرد.[٧] ئەم زانستە هەتا ئەمڕۆ ئەم سروشتەی خۆی بە ناوی زانستی جیـاواز پاراسـتووە کە نەک بە تەنیا باڵی بۆ ژینگەناسان بەلکو بۆ فیزیۆلۆیستەکان، گیانـەوەر ناسـان، بیرکاری زانان، بیۆلۆژیستەکان، فیزیکزانـان، جوگرافیـا زانـان، ئـابووری زانـان و پرۆژە دارێژەرانی شاری بە کەلکە. ئەم رشـتە لـە سـەرەتای حـەیاتی خۆیـدا بـە ناوی زانست، مانایەکی دەروونی بەهێزی سەمەر بەخـشی بـوو. ئـەکۆلۆژیزم لـە سەرتاوە بە هۆی ئەزموون خوازی بەهێز و سـوننەتی زانـستی خۆیـەوە خـووی تایبـەتی پەیـدا کـرد. کـارکردی ئاسـاییتری واژە لـە بـاری ئـەخلاق، سیاسـەت و ئابووری دواتر هێور هێـور لەگـەڵ میزانکـردن و بەرامبـەرکردنی زیرەکانـە هاتـە ئاراوە. تەنانەت لە دەیەی ١٩٩٠ پێوەندییەکی ئاڵۆز و دژوار لە نێوان کەسانێک کە وەک زانـستێکی پایـەدار لەگـەڵ ئـەکۆلۆژی مامەڵـەیاندەکرد و کەسـانێک کـە دەستکەوتەکانی ئەویان بە رادەیەکی یەکجار زۆر لەگەڵ ئەندێشەی ئـەزموونی و دەستووری گرێبەست دەکرد، بوونی بوو.

پێگەی سەرهەڵدانی ئەندێشەی ئەکۆلۆژیکی

ئەو جۆرە کە لە بەشی پێشوودا باسـکرا، لێدوان لەمـەڕ پێگـەی سـەرهەڵـدانی ئەکۆلۆژی پێوەندی بە خووی بزاڤی حاڵی حازرەوە دەبێ. ئەم خاڵـە هەمیـشە بـە تاڵووکە لە نوسراوەیەکدا کە لەمەڕ ئەکۆلۆژی دەنووسرێ، ئاشکرا نابێ. بڕێک لـە

قولف و بەندەکان لە گەنجینەی ئەکۆلۆژیدا بوونیان هەیە کە زۆرکەس حەز دەکەن بە دڵتەنگییەوە بە لایدا تێپەڕن. زۆربەی ئەم قولف و بەندانە کە هەندێکیان تا رادەیەک بێ زیانن، پێوەندی دێرینەتری بە پێگەی سەرهەڵدانی ئەندێشەی ئەکۆلۆژییەوە دەبێ. لەم بەشەدا گوتراوە کە ئێمە نابێ بە پەنای ئەم ریشە دێرینانەدا بێدەنگ تێپەڕین، چونکە رۆشنگەری پێچراوەیی ئەکۆلۆژیکی و بوونی جۆراوجۆریەک لە بینینی ئەکۆلۆژیکیدا هەن، پێچراوەیەک کە تەنیا بە ناودانانێکی سەرلەنوێی «سەوز» حاشاهەڵگر نییە.

ئاماژەیەکی کورت بە یەکەم کارکردی وشەی «ئەکۆلۆژی» دەکەم. ئەم وشە گیانەوەر ناسە و فیلیووفی ئەڵمانی، ئەرنست هاینریش هەکێل لە کۆتایی دەیەی ۱۸۶۰ دا کردوویەتە کار،[8] هەکێل لە ئاسەوارێکی وەکو بیچم ناسی گشتیدا ئەم واژەی بەم چەشنە پێناسە دەکا: «زانستی پێوەندی نێوان ئۆرگانیزمەکان و پێگەی ژینی ئەوان».[9] لەگەڵ ئەمەدا، بەڵگەگەلێک لەمەڕ گرنگی دۆزی هەکێل بوونی هەیە کە بە تێر و تەسەلی لەمەڕ ئەو لێدوان دەکەین. بە کورتی، سێ بابەتی بناخەیی (لە دەروونی بزاڤی ئەکۆلۆژی) لەمەڕ مەسەلەی پێگەکانی سەرهەڵدان بوونی هەیە. گەشەکردنێکی نوێش لە بەیانە زانستییەکانی بزاوتە ئەکۆلۆژییەکاندا دەبینرێ کە دواتر لەم بەشەدا باسی لێوە دەکەین.

لەسەر یەکەمین تۆژینەوەی پێگەکان هەندە ڕاڕوێن چونکە هی وەکو ئەوە لە هەموو ئیدئۆلۆژییەکاندا هەیە، و ئەوە بریتییە لە کۆشش بۆ دۆزینەوەی شوێنی پێی بۆچوونەکانی ئەکۆلۆژی لە سەرەتای خولقانی مرۆڤ، و لانیکەم خولەکانی پارینە سەنگ (چاخی بەردین) نوێ سەنگی، کۆمەڵگەلێکی جۆراوجۆر، وەکو تایەفە سەڵتەکان، بوو بە فیکر و زیکری دایمی نووسەرانی ئەکۆلۆژیک. خاڵی سەرەکی کە زۆرجار، و تەنانەت لە زۆربەی لێدوانەکانی ئەم سەردەمە لەمەڕ تایەفەکانی «سەرەتایی» یان چۆلگە گەڕ و عەشیرەتی دەهاتە ئاراوە، ئەمەیە کە ئەوان «بە شێوەی سروشتی» لە باری ئەکۆلۆژیکییەوە لە ئێمە چاوکراوەتر بوون یان هەن. مرۆڤە سەرەتایەکان (کە هەندێک دەڵێن مرۆڤەکانی بەر لە عەسری پیشەسازی) هەستیاری و هەستی بەرپرسایەتی و چاوەدێری زۆریان سەبارەت بە جیهانی

دەوروبەری خۆیان بووە. وەها هەست پێدەکرێ کە مرۆڤەکانی بەر لە پیشەسازی یان تایەفە سەرەتایەکان ڕێزیان بۆ سروشت داناوە و هەر تەنیا ئەوەی پێویستیان پێی بووە، لەویان هەلگرتووە. چ تایەفەی ڕاوچی و چ ئەوانەی کە خواردەمەنیان کۆدەکردەوە و باخەوانەکان، بینینی جیهان پەرستانەی ئەوان، ئەوانی پتر بۆ چاوەدێری کردن لە سروشت هانداوە. هەندێک کەس لێرەدا لەسەر تایفەکانی بەر لە مەسیحییەت زۆرتر لە تایەفەکانی بەر لە پیشەسازی تەئکید دەکەن.[10] بەم شێوە، خەلکانی سەرەتایی خاوەنی جۆرێک شعووری دێرینی سروشتی بوون کە ئێمە دەبێ سەرلەنوێ دایان بێنینەوە. لەم ڕووەوە. نووسراوەی ئەکولۆژیکی زۆرجار پڕن لە نەقل و پەندگەلێک لە شەمەنەکان، عارفەکان. ڕێبەرانی هێندی و شێوە جۆراوجۆرەکانی ڕێبەرانی مەزهەبی هێندووەکان.

لەمەڕ ئەم جۆرە ئەندێشە شتێکی گومانلێکراو و شاراوەبوونی هەیە. هەر ئیدئۆلۆژییەک لەم بوارەدا کێشەیەکی هەیە، بەلام براقی ئەکولۆژیکی لەم دۆزینەوەی ریشەگەلی گشتی خۆی، لەسەر ئەم خالە زۆرتر لەم و لەو تەکییە و ئاماژە دەکا. لە حالی حازردا ئەگەر بمانەوەی بە شوور و شەوقی ناپەسند (وەکو برێک لە ئانارشیستەکان) لە قەومە سەرەتایەکان و وەرگێرانی دیرۆکەکانی ئەوان نیگەرانیگەلێکی پێگەی ژین و کۆمەلگە خۆمان بدۆزینەوە لەگەل مەترسی ڕووبەڕوو دەبینەوە. هەروەها لەم ڕاستییە غافلین کە زێهنییەتی «بکوژ و ببڕ» و بێ سەرنجدان بە پیسکردن تەقینەوەی پێگەی ژین بە هەمان ڕادە بەشێکە لە خووەکانی مرۆڤایەتی سەردەمی نوێ سەنگ بوو کە هەنووکە بەشێک لە خووەکانی مرۆڤایەتییەکە جەنگەلە ئستواییەکانی برزیل پاکتاو دەکەن. دیمەنی ئەورووپا تەنیا بە پیشەسازی فۆرمی نەگرتووە. لە خولەکانی سەرەتایدا، جەماوەری مرۆڤەکان، تەکنۆلۆژی و پێگەی ژینی کۆمەلایەتی و ئابووری ئەوان ئاستەنگ بوو. بەم حالەوە، ئەگەر مرۆڤگەلی نوێ سەنگی ڕێگای زنجیری یان مەکینەیان داهێنابا بێگومان ئازادانە سوودیان لەوە دەبرد.[11]

دووەم ڕاپۆرت لەمەڕ پێگەی سەرهەلدانەکان کە بەبرەوتر بووە و بە بەرفراوانی کەلکیان لێوەرگیراوە بزووتنەوەی ئەکولۆژیکیان بە هی دەیەکانی

١٩٦٠ و ١٩٧٠ دەزانی و داناوە. زۆر کەس سەرەتای ئەم رەوەندی زانیاری ئەکۆلۆژیکییە بە دەیەی ١٩٦٠ دەزانن. ئەو جۆرە کە براین توکار دەڵێ: «پێگەی راستەقینەی بزووتنەوەی سەوز هەستان و راپەرینە مەزنەکانی کۆمەلایەتی و سیاسییەکە وڵاتە یەکگرتووەکانی ئەمریکا و سەرانسەر جیهانی رۆژئاوای لە ماوەی دەیەی ١٩٦٠ تەنییەوە و گرتیەبەر».[١٢] هەندێک کەس بە برێک نووسراوەگەلی دەورانسازی ئەم دەیەییە سەرنجیان هەیە. یەکەمی ئەوانە کتێبی بەهاری خامۆش، نووسراوەی راشێل کارسۆن بوو. نزیک بە کۆتایی دەیە، کتێبی پل ئەرلیش بە ناوی بۆمی جەماوەر و تراژیدیای چەمنزارەکان، نووسراوەی گارت هاردین، نەک تەنیا مۆتەکەی رووخاندنی پێگەی ژین بەڵکو پێوەندی لەگەڵ زۆربوونی ترسناکی جەماوەریان هێنا ئاراوە.[١٣] هێندێکی دیکە سەرەتای دەیەی ١٩٧٠ بە قەناعەتگەیێنتر دەزانن بەتایبەت لە باری خۆنیشاندانی بەرفراوانی گشتی بە کارەساتەکانی وەک ئالۆزی نەوت و راپۆرتگەلێکی زۆر پڕ دەنگدانەوەی وەکو راپۆرتی جیهانی ٢٠٠٠ لە لایەن دەوڵەتی جیمی کارتر، راپۆرتی نارەسمی رێکخراوەی نەتەوە یەکگەرتووەکان بە ناوی هەر تەنیا زەمینێک، راپورتی کلوپی رۆم بە ناوی بەرتەسکی گەشە، راپۆرتی تایبەتی رۆژنامەی ئەکۆلۆژیست بە ناو پلانی مان و مانەوە؛ و راپۆرتی زۆر نوێتری برونت لەند بە ناوی داهاتووی هاوبەشی ئێمە ئاماژە دەکەن.[١٤] ئاستەنگییەک کە لەم راپۆرتانەدا ئاماژەی پێکراوە و جێی نیگەرانییە سەرنجدان بە کەمبوونەوەی بەر فراوانی پێگەی ژینە. کۆتایی دەیەی ١٩٧٠ هەروەها شاهیدی گەشەکردن و بەرینبوونەوەی نوێی «حزبە سەوزەکان» بوو کە بە شێوەی سەرکەوتوانە لە خەباتی سیاسیدا بەشداریان دەکرد کە بە ناوبانگترینی ئەوانە «سەوزەکانی ئەڵمانی روژئاوا» لە ساڵی ١٩٧٩یە. گومانێک لەم راستییەدا نییە کە لە دەیەی ١٩٧٠ دا هەم گەشەی بەرفراوانی نووسراوە و ئاسەواری هەستیار بە مەسەلەگەلی ئەکۆلۆژیکی بوونی بووە و هەم زاینەوە و لێکەوتنەوەی رێکخراوەگەلی بە سیاسی بووی سەوز.

لەمەڕ بینینی دووهەم لەم بابەتەوە کە بزاقی ئەکۆلۆژیکی لیبڕوانە لە دوو دەیەی رابردوودا خۆی لە سەفی یەکەمی سیاسەتدا بینیوەتەوە، دەکرێ زۆر

ئاخاوتنی لەسەر بکرێ. ئەگەرچی دەبێ تەک بدەین بە تەک بینینی هەمووەوە. لەم روانینە سێیەمەدا لایەنگەلێکی نێگەتیڤ و پۆزەتیڤ بوونی هەیە کە ریشەگەلی ئەندێشەکان لە سەدەی نۆزدەهەمدا هاوێر دەکا؛ هەرچەند لەمەڕ زەمەنی دەقیقی ئەو هێشتا لێدانگەلێک بوونی هەیە. خاڵێک کە زۆر لە نووسەران، تەنانەت ئەوانەی کەدەنگی خۆیان خستووەتە پاڵ راپۆرتەکانی دەیەی ١٩٧٠ وە و ئەویان قبووڵ کردووە ئەمەیە کە ئەکۆلۆژیزم تا رادەیەک بەرهەمی خۆنیشاندانی رەخنە لە سوننەتی رۆشنبیری ئەوروپایە.[١٥] ئەکۆلۆژیزم بایەخی بالای عەقل بە چاوی گو مانەوە سەیر دەکا. هەروەها پلەی ناوەندی مرۆڤایەتی لە جیهان و ئەمە کە سروشت بێ بایەخە و مرۆڤەکان دەتوانن دەستیتێوەردەن، رەتی دەکاتەوە. لەم خوێندنەوەدا، ڕێبازی ئەکۆلۆژیزم لە پەنای بەشێک لە خۆنیشاندانی بزاڤی رۆمانتیک لە بەرامبەر سەردەمی رۆشنبیری لە سەرەتای سەدی نۆزدەهەمدا رایگرتووە. لاوازی ئەم راپۆرتە رۆڵێکی گرنگە کە عەقلانییەت و زانستی ئەزموونی لە پێناسەی بزاڤی ئەکۆلۆژیکی وەفاداری و ئەمەگ ناسی لە خۆنیشان دەدا. بێجگە لەمە، بیر و باوەڕی گرێدراو و بە بەرامبەری جیهانی مرۆڤەکان و جۆرەکان کە لە پانتاگەلی بەرفراوان لە ئەکۆلۆژیدا بوونی هەیە، لەگەڵ خووی سوننەتخواز، شوێن هەڵگر و زۆرجار زنجیرەییتری بزووتنەوەی رۆمانتیک بەراورد ناکا.

ئەگەر لە سەدەی نۆزدەهەمەوە بەرەو دواتر بگەڕێینەوە و کاریگەرییەتی مالتۆسیانیزم و داروینیزم ببینین، لەگەڵ خاڵێکی بە تەواو مانا جیاواز رووبەڕوو دەبینەوە. فەلسەفە گەلێک بەرفراوان بوونەتەوە کە کۆششیان دەکرد بینینی ماتریالیستی و زانستی لەگەڵ ئەدراکی زاتی و سروشتخوازی دینی و ئەخلاقی بە یەکەوەی بچسپێنن. بە جۆرێکیتر، سروشت و تەکامول پڕ لە گرنگی مەعنەوی بوون. لە لایەک، ئەم جۆرە فەلسەفانە پێشکەوتگەلێکی زانستی تەکامولی و ئاوا بوونی مەزهەبی ئۆرتۆدۆکس تریان قبووڵ دەکرد. لە لایەکی دیکەوە، فەلسەفە زانیارییەکانی وەکو ئیدەئالیزمیان بە چاوێکی لە رادەبەدەر گومانەوییەوە بۆی دەڕوانین. مرۆڤەکان پێڕەوی یاساگەلی تەکامولی سروشتی بوون. لەم شانۆیەدا،

گرنگی بنەمایی یان وەک وێنەیەک بۆ تەکامول و سروشت دەچوو. ئەم حەز و مەیلە ئاشکرا لە زۆربەی نووسەراندا دەبینین کە بەر لەمە لەمەڕ ئەوانەوە دواوین. پتر کرۆپوتکین، ل. ت. هابهاوس، ج. ئا. هابسۆن و هێربێرت سپێنسێر. لە نەبوونی خودا، یان خودایان «سروشت» و ڕێنوێنییە بنەڕەتەکانی هەستی ناسانەی ئەو گرنگییەکی بالای هەیە. زانستییەکان مومکینە چ چاوکراوانە و چ چاونەکراوانە ئەم وێنەگەل و پێکهاتە بنەڕەتیانە دابێنن و وەکو خەرمانەی مانگ لە دەوری سەری خۆیانی هالێنن. تەکامول لایەنی مەعنەوی بەدەسهێنا. یەکێک لە ئاشکراترین نموونگەلی ئەم کارە لە سەدەی بیستەمدا ئاسەواری تیلهارت دوو شاردنە ک لەسەر هەندێک لە بەشەکانی براقی ئەکۆلۆژیکی هاوچەرخ کاردانەوەی بووە.[16]

شتێک کە لێرەدا جێی سەرنجە ئەوەیە کە یەکەم نووسەر کە واژەی نوێی «ئەکۆلۆژی» کردووەتە کار بەتەواوی بینینی سەرەوەی بوو. ئەرنست هەکێل کەسایەتییەکی بەناوبانگ و لە دلی خەلکدا بوو کە ئەندێشەکانی ئەو نەک هەر تەنیا لەسەر نەهادە زانستییەکان بەلکو لەسەر نەهادە ئەدەبی و دینییەکانی پێش جەنگی جیهانی یەکەم کاریگەرییەتیان بوو. ئەو بەرهەمی شەپۆلی ماتریالیزمی تەکامول خوازی ئەلمان بوو کە لە دەهەکانی ئاخری سەدەی نۆزدەهەمدا لەژێر کاریگەرییەتی داروینیزمدا بوو. هەکێل لە ئاسەواری ئاکادمیکی کۆشاری خۆی و نووسراوە گشتی فامتری وەک مەتەلی جیهانی هەستی کۆششی کرد هەتا تەوحید (مونیزم) فەلسەفەی (داڕێژراو لەسەر حەیاتخوازی لە ڕووبەڕوو لەگەل بیولۆژی، مکانیک) پەرەی پێبدا و دەیخوازی ئەم فەلسەفە لە ئاخردا بزیکاریکی بەمتمانە بێ بۆ دین. هەکێل وەکو هێربێرت سپێنسێر (کە لە ناخەوە جێی ڕێزی ئەو بوو) و دواتر هانری بەرستۆن، وزەی تەکامول دۆزینەوە یان جەوهەری لە دەروونی جیهانی سروشتی ماددی قبوول بوو کە یاسای بنەڕەتی ـ کە ئەوەی بە «یاسای جەوهەر» ناو دەبرد ـ بەسەر ئەودا زالە.[18] هەروەها سپێنسێر سروشتی بە تەکامول گەیشتووی بە بێ حەیات نەدەزانی. ئەو خودانەناسی ڕەتدەکردەوە و باوەڕی بە «یەکگروویی وجوود» بوو. بە بۆچوونی هەکێل خودا بێکەم و کورتی زاتی سروشت بوو، یان ئەو جۆرە کە خۆی ئەیوت «خودا، بە شێوەی

هەستییەک ئەو بەڕی هێزێک لە هەر جێیەک هاوجەوهەر لەگەڵ سروشتە».[19] لەگەڵ مەرگی خودایانی دێرین، هەکێل گەش بینانە دەیگوت «هەتاوی تەوحید و تاقانەبینی راستەقینەی ئێمە... رووگەی سەر سوورڕهێنەری سروشت لەگەڵ کۆما جوانییەکانی بۆ ئێمەی ئاشکرا دەکا». بەم چەشنە دینی سروشت جێگری «ئیدەئالەکانی مرۆڤویستانە لە خودا، ئازادی و هەتاهەتایی» بوو.[20] هەکێل سروشتی بە ئۆرگانیزمێکی تاقانە و یەکگرتوو و هاوکێش دەبینی کە مرۆڤەکان بەشێک لەوە بوون، ئۆرگانیزمێک کە مانا و گرنگی دینی بوو. ئەم ئۆرگانیزمە تاقانەخوازی، سروشتی و هاوئاهەنگ، دەربارەی یەکخستنی کۆمەڵگە و هەروەها پێوەندی ئێمە لەگەڵ سروشت، دەرسگەلێکی بۆ فێربوونی ئێمە پێ بوو.

ئەکۆلۆژیزم لە سەرەتای خۆی لە دەیەی ۱۸۷۰دا دۆزگەلێکی زانستی و تەکامولی پێ بوو. ئەم ئەندێشانە زۆر لە مەعنەوییەتی وردبینی یەکگرتوویی وجوودی و گشت بینانە سازگار ببوون. سروشت خۆی پلە و پایەیەکی بە بایەخ و ئەخلاقی بوو و لەگەڵ چارەنووسی ئێمە بە شێوەی یەکێک لە گیانەوەران گرێی خوارد. سروشت هەڵگری دەرئەنجام ناسییەکی بەرفراوان بوو کە ئێمە بە زیانی خۆمان لێی غافڵ ما بووین. کەسانێک کە بە موتالای ئەکۆلۆژییەوە خەریک دەبوون و تێدەکۆشان هەتا بێ خەوشییەکانی هۆکاری زانستی رابگرن، پێویستیان بوو هەتا خولێک وەحەسێن بە موتالای مێژووی رشتەی خۆیانەوە سەر قاڵ بن. لە سەردەمی هەکێل بەدوا، ئەکۆلۆژی گرنگی ئەخلاقی و مەزهەبی بۆ مرۆڤایەتی بە دەست هێنا. شێوازێک کە لەگەڵ ئەو بۆ رێکوپێککردنی کۆمەڵگەی خۆ، ئابووری خۆ و ژیانی تایبەتی خۆمان دەستبەکاربووین، خاوەنی هەمان مەنتقی سروشتی و فەرجام ناسانەی سروشت بوو. ئەم روانگە ئیتر بە سەرنجی بە تاقانە مرۆڤ رازی نەدەبوو بەڵکو زۆرتر غەیرەمرۆڤخوازانە بوو. بێجگە لەمە، سروشت و «سروشتی» بوون بە ستایشی بالا. ژیان کردن بە شێوازی سروشتی باشترین ژیان بوو. ئەم باوەڕانە کاریگەرییەکی مەزنیان لەسەر سەدەی بیستەم بینینەکانی ئێمە سەبارەت بە ناحییە گوندەیەکان، پەتیخوازی، سونەتی خەڵکی، مۆسیقای خەڵکی، خواردەمەنی سروشتی، گەشە و

بالاکردنی گیایی، ئەدەبیاتی رۆژهەلاتی، پاشەکەوتی سروشتی، تەندروستی و تبی هۆمیوپاتی و وەکو ئەمانەی بوو ـ کۆمەلێکی بەرفراوان لە باوەڕەکان کە لێرەدا بۆ تاوتوێ کردن نابن بەلام گشت ئەوانە بەر لە جەنگی جیهانی یەکەم لە ئارادا بوون.[٢١]

لایەنی مەترسیداری کێشەگەلی سەرەوە بۆ زۆربەی تاکەکان لە بزاڤی ئەکۆلۆژیکی، دوو بەرامبەر و دوو لایەنە. یەکەم ئاشکرایە کە بینینی ئەکۆلۆژیکی لە سەرەتای خۆیدا جار جار لایەنگرانی نێوان پارێزگاران (بەتایبەت خودا نەناسان) و ناسیۆنالیستەکان بەتایبەت بزاڤە نەتەوەیەکان لەسەرانسەر ئەوروپا لە دەهەکانی ١٩٢٠ و ١٩٣٠ بوویەتی ئەمە کارێکی پیرۆزە کە سۆسیالیستە نارازییەکان و ئانارشیستەکانیش لە دەیەی ١٩٧٠ ئەندامی سەرەکی بزاڤی ئەکۆلۆژیکیان پێکهێناوە. باوەڕ و پێوەندی ئەوان لەگەل دید و بینینی ئاشتیخوازانە و دژی دەولەت، ئەم رەسەن نامە جۆربەجۆرەی شاراوەتر کردووە. مەسەلە لێرەدا ئەوەیە کە زۆرینەی کەسانێک کە لەمەڕ مێژووی ئەکۆلۆژی لە بیست سالی رابردوودا بابەتیان نووسیوە لەسەر باوەڕی رادیکالیزمی ئانارشیستی یان سۆسیالیستی سەوز بوون.

مەترسی دووەم شێوازێکە کە ئەم دۆزانەی مەئوا ناسی بەبرە و بەرفراوان بوونەتەوە، بەتایبەت بینینی ئەکۆلۆژیکی توندی زۆر لە بزاڤەکانی فاشیستی و نازی، رایشی سێیەم بە توندی دەربارەی تەکنۆلۆژیا، گازی مێتان و باقی سەرچاوە جێگرەکانی وزە جستوجۆی دەکرد. ئەلمانییەکان یەکەم کەسانێک بوون کە مەسەلەی پاشەکەوتەی سروشتیان لە ئەوروپادا هێنا ئاراوە و بە کردەوە دەربارەی ئەوە دەست بەکاربوون و پرۆژەگەلێکی بەربلاویان بۆ جەنگەلکاری و زیندووکردنەوەی جەنگەلەکان بەرێوەبرد. جگە لەمە، ئەوان بە ئەزموونگەلێکی بەرفراوان لە بواری وەرزێڕی بیۆدینامیک و ئۆرگانیکەوە سەرقالبوون. زۆر لەوان، وەکو هیتلێر خۆی، گیاخۆرێکی بە راستیبوون و هیملر فەرماندەری ئێس ئێس خۆی یەکێک بوو لە دژە هەرە کەللەڕەقەکانی زیندوو دڕی

یان بڵێن (کالبد شکافی) گیانلەبەرانی زیندوو.[22] ئەم وردبینییە هۆکاری لێدوانە پڕجەنجاڵییەکان لە دەروونی بزاڤی ئەکۆلۆژی لەمەڕ بوونی «ئەکۆفاشیزم» بووە.

بێجگە لە نەزەریاتی ناوبراو کۆشش گلێکیش لە نووسرای کۆمەڵناسی و ئابووری بۆ لێدوان لەمەڕ مێژووی بزاڤی ئەکۆلۆژی بەرێوە براوە کە هەندێک لەوانە دید و بۆچوونگەلی دێرینەی سەدەی نۆزدەهەم وەبیر دێننەوە. بۆ وێنە لووە و گویدر لە موتالای خۆیاندا لەمەڕ گروپە ژین پێگەیکان لە سیاسەت، «شەپۆل گەلێک» لە پێوەندی لەگەڵ مەسەلەکانی ئەکۆلۆژی هاوێرییان کردووە: لە دەیەی ١٨٨٠ هەتا ١٩٠٠، ١٩١٨ هەتا ١٩٣٩ و دەیەکانی ١٩٥٠ و ١٩٧٠.[23] نووسەران لەسەر ئەو باوەڕەن کە «ڕەنگە لە خۆرانەبێ کە هەر کام لە خولەکانی گەشەکردنی کوتوپڕی گروپە نوێیەکانی لایەنگری پێگەی ژین لە دەیەی١٨٩٠کۆتایی دەیەی ١٩٢٠، کۆتایی دەیەی ١٩٥٠ و سەرەتای١٩٧٠ لە قۆناخگەلی وێچوو لەگەڵ خولی جیهانی کەسپ و کار سەریان هەڵداوە. واتە لە کۆتایی خولەکانی پەرەگرتن».[24] هەرکات پێویستییە مادداییەکان بۆ بەشی تایبەتی لە لایەن گوزەرانی ئابوورییەوە بەقەناعەت دەگەیشت، خەڵک دەستیان دەکرد بە دەربڕینی نیگەرانی لەمەڕ «خەرجەکان» ی گوزەران و هەروەها لەمەڕ پێگەی «سروشتی» کە کاتی بێکاری و ڕابواردنی خۆیان بەوە دەبردە سەر. ئەوان دەرفەت و کات و هێمنایەتی فێرکردنی و ماڵیان بووە کە بتوانن سەرنج بدەن بە ئاگا کردنەوەگەلێک دەربارەی پێگەی ژین.[25]

لێکۆڵەرانی بەناوبانگی کۆمەڵایەتی گوتوویانە کەسانێک کە نیگەرانیگەلی ئەکۆلۆژیکیان هەیە زۆریان ئەندامی چینێکی کۆمەڵگەن کە لە پەراوێزی پیشەسازیدا وەستاون و هەمیشە لە بەشی خزمەتگوزاری پیشەیی کۆمەڵگە «خوێندکاران، مامۆستایان، هونەرمەندان، هونەرپیشە، ڕۆحانی، یاریدە دەرانی کۆمەڵایەتی و...» کار دەکەن.[26] ئابوورییەکانی پیشەسازی پێشکەوتوو گەشەی بەرچاوی ئەم پیشانەی بەشی خزمەتگوزاری دەخەنەڕوو. بەم چەشنە، ڕاگواستنی بایەخەکان بەرەو ئەکۆلۆژی لەگەڵ وێنەگەلی ئاڵوگۆڕ کردنی پیشەی ئابوورییەکانی پیشەساز پێشکەوتوو پێوەندیان هەیە. هەڵبەتە دژایەتی تێکەڵ بە تەنزی سەرەکی ئەوەیە کە گەشەی ئابووری هاوکات لەگەڵ کاردانەوەکانی ژین پێگەیی ئەم (ئەکۆلۆژیستەکان

ڕەخنە لەو دەگرن) پەرەگرتنی بەشی خزمەتگوزاری خۆشگوزەرانی و فێرکردنیان ئاسان کردووە و ئەم کارە بەش بە حاڵی خۆی هۆکاری بەرفراوانی توانایی چێژبردن و کەڵک وەرگرتن لە پێگەی ژین دەبێ کە ئەم گەشەکردنە زیانی بەوە گەیاندووە. خاڵی سەرنجڕاکێش لەم نەزەریاتە کۆمەڵناسی و ئابوورییە ئەوەیە کە ئەوان نیگەرانییەکی ئەوتۆیان لەمەڕ ئەکۆلۆژی خۆی دەری نابڕێ. لە ڕوانگەی کۆمەڵناسی ئەکۆلۆژی ئابووری، ڕاگواستنی بایەخەکان و ئەکۆلۆژی خۆی لە خۆیدا شتێکی ئەوتۆ بە ئێمە ناڵێن، ئابووری، چین و گۆڕینی پیشە لە کۆمەڵگە پیشەسازییە پێشکەوتووەکاندا کە جەوهەری ڕاستەقینەی ئەکۆلۆژیکی ئاشکرا دەکا. ئێمە ناڵێن، ئابووری، چین و گۆڕینی پیشە لە کومەڵگە پیشەسازییە پێشکەوتووەکاندایە کە جەوهەری ڕاستەقینەی ئەکۆلۆژیکی ئاشکرا دەکا.

دەرەنجام، گوتراوە کە دید و بینینی ئێمە لە بابەتی ئەکۆلۆژیکەوە تازەنین. ئەوانە کوتوپڕ لە دەیەی ١٩٧٠ لەگەڵ موتمانە و باوەڕی ڕادیکاڵی بێخەوش سەریان هەڵنداوە، بەڵکو پێوەندییەکی زیرکانە و بەهێزیان لەگەڵ بینینگەلێک لەمەڕ سروشت هەیانە کە لە ئەندێشەی ئەورووپایدا لە کۆتایی سەدەی نۆزدەهەمدا هاتوونە ئاراوە. ئەم ئەنێشانە بە پێچەوانەی سەرکەوتنی بەربڵاوی خۆی بە هۆی کۆما کۆمەڵانی سیاسی جۆراوجۆر لە سەرانسەری سەدەی بیستەمدا، یەک کەوتنی ڕاستەوخۆی بارودۆخ، تاکەکان و ڕووداوگەلی دەیەی ١٩٧٠ بووەتە هۆ کە سەرنجی بەربڵاو بە مەسەلەگەلی ئەکۆلۆژیکی سەرلەنوێ ببەخشرێ. ئەم کردەوە سەرنجێکی نوێیە بۆ وەلانانی کۆششگەلی لایەنگرانی سەرەتا بەرێوە براوە. بە پێچەوانەی ئەم ڕاستەقینە کە ئەم بەشە زۆرتر بە دیاردەی دەیەی ١٩٧٠وە خۆ خەریک دەکا، تۆڕی ئەکۆلۆژیکی بە کردەوە بە چەشنێک بەرین بوەتەوە تاکو ڕیزی بەرفراوانتری دید و بینینە سیاسییەکانیش بگرێتە بەر. ئەکۆلۆژی ڕەنگە شێوەیەکی نوێ لە زانیاری ئیدئۆلۆژیکی بێ، بەلام لە عەینی حاڵدا، شێوەیەکی پێچراوەیە کە وەکو گشت ئیدئۆلۆژییەکان هەموو جۆرە مەیلگەلێکی دژ بە یەک دەگرێتەبەر.

جەوهەری ئەکۆلۆژی

لە لێدواندا ئەکۆلۆژی بە شێوەی ئیدئۆلۆژییەکی سیاسی، مەسەلەگەلێکی زۆر لە ئارادا هەیە کە لەگەڵ نوێ بوونی نسبی ئەم بزاڤە پێوەندیان هەیە. ئەم بزاڤە هێشتا لە حاڵی فۆرم گیریدایە. یەکەم ئەم مەسەلە بوونی هەیە کە زۆر لەو کەسانەی کە لە ناخی ئەم بزاڤەدان لەسەر ئەو باوەڕەن کە ئەکۆلۆژی ئیدئۆلۆژی نییە. ئەکۆلۆژی شتێک بالاتر لە ئیدئۆلۆژی زانراوە. دووەم پێوەندی دژوار و ئاستەنگی نێوان ئەکۆفیلۆزوفی یان فەلسەفەی ئەکۆلۆژیکی هاوچەرخ و ئیدئۆلۆژی سیاسی و بزووتنەوەی بە کردەوەی ئەکۆلۆژیکی بوونی هەیە. و سەرەنجام بابەتێکی زۆر و جۆراوجۆر لە دەروونی بزووتنەوەدا لە ئارادایە کە دابەشکردنی ڕێبازە فیکرییەکانی ئەکۆلۆژیکی ئاستەنگ دەکا. لەم بەشەدا چاو بە سەر ئەم سێ مەسەلەدا دەخشێنین و پاشان دەچینە سەر تەبەقەبەندی بە کردەوەی ئەکۆلۆژیزم.

یەکێک لە دروشمە سەوزەکانی بریتانیا و ئەڵمان کە پەیتا پەیتا دووپات دەکراوە، ئەمە بوو: «نە چەپ، نە ڕاست، بەڵکو بۆ پێشەوە». ئەوەی کە بەراستی لەم دروشمەدا شاراوەتەوە ئیدئۆلۆژی نوێ نییە، بەڵکو شتێکە کە لە هەموو ئیدئۆلۆژییەکان بالاتر دەڕوا. بە بۆچوونی زۆر کەس، ئیدئۆلۆژییەکان بەشێک لە بەستەبەندی ئەندێشە و بایەخگەلێکن کە تایبەتمەندی سەردەمێک یان خولێک پێکدەهێنن، دەربارەی ئەکۆلۆژی هۆی ریشەیی ئەم ئالۆزییەی پێگەی ژین بووە. هەر ئەو جۆرە کە نووسەرێک دەنووسێ: «سیاسەتێک کە ئێمە دەیناسین ناتوانێ ماوەیەکی زۆر بە لێدوان لەمەڕ بابەتەکانی (پێگەی ژین) بەردەوام بێ، بۆ ئەوەی کە لە زێهنیەتێک کە ئەم بابەتانە لەوەوە هەڵقولاون، بەشدارە» بیروبۆچوونێک کە زۆر کەس لە بزاڤی هاوچەرخدا لەودا بەشیان هەیە.[27] ئیدئۆلۆژی هەموو ڕێبازەکان هەر تەنیا (سیستمگەلێکی ئینتزاعی (سەڵت)، کۆمەڵێک لە ئارمانجگەلی هەمیشەیی مەنتقی... کە بەسەر کرداری ئێمەدا حکومەت دەکەن، و لەمەڕ کۆمەڵگە ڕاستەقینەیەک بەیان دەکەن». ئەودەم نووسەر دەڵێ: «ئەوانە لە مەترسییەکی

فیزیکی بۆ جیهان کوشەندەترینن چونکە مەنتقی ئەوانە دەتوانێ ئێمە بکا بە کۆیلەی خۆیان».[28] بەم جۆرە، ئەرکی ئێمە ئەوەیە کە بالاتر لە ئیدئۆلۆژی هەنگاو بنێین.

بۆچوونی سەرەوە ئاشکرا ئیلهام بەخشی زۆربەی تاکەکانی بزووتنەوەیە. ئەم دیارەیە دەکرێ لە زۆربەی ئیدئۆلۆژییەکاندا ببینرێ، هەرچەند بۆ قبوولکردن نابێ. ئەمە ئەهرۆمێکی پر بە پێست و ئاشکرایە بۆ دامەزرانی راستەقینەیە، واتە «من باس لە هەرێمی راستەقینەی بەرچاو دەکەم، تۆئیدئۆلۆژیزانێکی». بێ راڤەکردنی سەرلەنوێی باوەڕ و رێنوێنییەکان، زۆرتر ئەوەی کە ئێمە چاوەڕوانی دەکەین لە ئیدئۆلۆژییەکدا بیدۆزینەوە بە رۆشنی لە ئەکۆلۆژیدا هەیە. راپۆرتگەلێکی متافیزیکێک لەمەڕ جەوهەری راستەقینە، خووی مرۆڤ و رۆڵی مرۆڤەکان لە جیهان، تاوتوێکردنێک لەمەڕ هۆکاری سازندەی باشترین ژیانی سیاسی، ئابووری و کۆمەلایەتی، و راسپێری و وەسیەتەکان و رێنوێنیگەلی دل رازیکەر لەمەڕ ئەوەی کە دەبێ لەم پانتایانەدا بێتە ئەنجام، بوونیان هەیە. لە راستیدا زۆرتر لە سەدەیەک لەمەو بەرتر لایەنگرانی ئەکۆلۆژی بە شێوەی جۆراوجۆر لەگەل ئێمە بوون. بەم جۆرە، لەم کتێبەدا دەردەکەوێ، ئەکۆلۆژی ئیدئۆلۆژیەکە.

گرفتێکی دل نیگەرانکەری دیکە بە پێوەندی فەلسەفەی پێگەی ژین (ئەکۆفیلوزوفی) لەگەل ئیدئۆلۆژی و کردەوەی سیاسی ئەکۆلۆژیەوەگرێبست دەکرێ. ئەندرو دابسۆن سەرنجی داوەتە ئەم خالە و دلێ: «سیاسەتی ئەکۆلۆژیکی هەر لەو پرەنسیپانەی بوارێکی فەلسەفەی ئەو پێڕوی ناکا».[29] ئەگەر بە تاوتوێکردنی نووسراوەی ئەکۆلۆژیکی لە دوو دەیەی رابردوو خەریکبین لەگەل تایەفەگەلێکی زۆر و جیاواز رووبەڕوو دەبینەوە کە هەر کام چالاکی دەکەن و زۆرجار بە شێوەیەکی شاراوە و نهێنی لە بوونی یەکتر خەبەریان هەیە. ئەمە دەربارەی هەموو ئەو ئیدئۆلۆژیانەی کە لەمەو بەر موتالامان کردن، نائاساییە و لەوانەدا هاوکێشییەکی زۆرتری نێوان ئەندێشەی پێچراوەی فەلسەفی و نەزەریاتی ئیدئۆلۆژیکی و کردەوەیی بوونی هەیە.

بــڕێکی زۆر لــە فەلــسەفەگەلی پێگــەی ژیــنی و بڵاوکــراوەی پێچــراوە و پیشکەوتووی وەک زانـستی داهێنـانی ژینگـە، و هـەروەها کتێبگـەلی فێرکـاری و دەلیلخـوازی لەمـەڕ ئـەخلاقی پێگـەی ژیـن، و لـە لایـەکیتر کۆمەڵـێکی مـەزن لـە دیباچەکان، کتێبەکان، ئەنجوومەنەکان و ئەزموونە جۆراوجۆرەکانی ئیدئۆلۆژیکی، ئابووری، سەردەمی و بە کردەوە بوونیان هەیە. هیچ کام لەم مەیلانـە هۆگرییـەک بە یەکتر نیشان نادەن. دەربارەی فەیلسووفان ئەم کارە سەبەبی تێکەڵاویـەک لـە هۆکارگەلێکـە کـە هەڵـقوڵاو لـەم راسـتەقینەن کـە فەیلـسووفان زۆر دڵ لـەدوا و نیگەرانی کردەوە نین. لە دەسدانی ئەم لێکخـشانە بـەئازارە.[30] مەسـەلەی زیـادی دیکە لە پێوەندی لەگەڵ ئەکۆلۆژی کـردەوە خـوازتر، دژایـەتی دەروونی ئـەو لـە لایەک، لە زۆربەی نووسراوەی «کـارکردی» دوایـی مـایلبوون بـۆ وەک یـەکبینی ئاشکرا (بە شێوەی دەرەکـی) لەگـەڵ یـەکێک لـە لایەنـە لێـدوان هورووژێنـەکانی فەلسەفەی لاینگری پێگەی ژین ـ ئەکۆلۆژیکی قـووڵ ـ بـوونی هەیـە.[31] لـە لایـەکی دیکەوە، لە نووسراوەیەکی وەک ئەو، و لەکاری ئێستا، باوەڕە سەرەکییەکان جێی کەڵــک وەرگــرتنی زۆربــەی ئەکۆلۆژیــستەکان، زۆرجــار دۆز و ڕێنوێنیگــەلی «مەعقوولانەی مرۆڤایەتی»ن کە سەرنجێکی کەمی و لە راستیدا دژایەتی ئاشکرای تەنانەت لەگەڵ شێوەی راستەوخۆتری فەلسەفەی پێگەی ژین هەیـە. بـە جـۆرێکی دی، ئەکۆلۆژی هەر تەنیا لە بواری ژینی مرۆڤدا جارجار دەکەوێتە پاکانە کردن بۆ خۆی. دواتر دەگەڕێنەوە سەر ئەم خاڵەو مەسەلەی سێیەم، ژمـارە و زۆرییـە. لـە حاڵی حازردا زۆربەی ئەکۆلۆژیستەکان بایەخی زۆری و جۆراوجۆر لە ئەکۆسفێر یان قبووڵ نییە، لە بوونی رواڵـەتی ئـەوە لـە خـودی ئەکۆلۆژیدا زۆر هەسـت بـە شادی ناکەن. مایلبوونێکی بـەهێز لـە بزاڤـدا لـە بـاری بێخەوشـی و نـوێ بـوونی ئەکۆلۆژی و گەندەڵ نەبوونی ئەو بـە هـۆی لێکخـشان لەگـەڵ پلانـە کۆنـەکان لـە ئارادایە. بەڵام ئاشکرایە کە «هەر ئەو جۆرە کـە سۆسـیالیزمەکان و لیبرالیزمێکـی زۆر بوونیان هەیە، ئـەکۆلۆژیزمێکی زۆریـش بوونیـان هەیـە».[32] جگـە لەمـە، ئـەم ڕێبازە جۆراوجۆرانە ئەکۆلۆژیکی یان لە پلانە فیکرییەکانی دیکەوە سـەرچاوەیان گرتووە یان لەگـەڵ ئـەوان تێکەڵـیان هەیـە. تەشـەنەترین و گومانـاویترین ڕێـڕەو

ئەمەیە کە ئەوەی کە بە ناوی ئەکۆلۆژی بوونی هەیە. ساکاری یکەنەوە و هەندێک لە وتارەکانی دیکە قبووڵ نەکەین. دابەشکردنی و وتارسازی من زۆرتر خالگەلێک دەگرێتەخۆ کە تۆژەرانی دیکە ئەوەیان نەسەلماندووە.[33]

بزووتنەوەی ئەکۆلۆژیکی چ لە باری سیاسی و چ لە فەلسەفی خاوەنی دوو مەیلی بەربلاو لەگەڵ کۆکراوەگەلی ناوە ناوەی بەرفراوانە. یەکەم دەچینە سەر و کاری تیپۆلۆژی فەلسەفی: دتوانین لەرازێکی خەیالّی و زیندەخەودا ئەوەی کە لایەنی «مرۆڤداری» ناودەنرێ، هاوێری بکەین کە ڕێنوێنی گەلی هەرە مەزنی ئەوانە لەسەر ئەمە تەئکیدی هەیە کە بوونەوەری مرۆڤایەتی تاقانە پێوارێکە بۆ ئەوەی کە بە بایەخە و ئەوەی کە دەتوانێ بە بایەخ بێ، دەدرێتە قەڵەم.[34] لە ڕوانگەی ئەم لایەنەوە، بایەخی سروشت هەمیشە خووی ئامێری هەیە، واتە جیهانی سروشتی «لە وانە گیانەوەران» تەنیا بۆ مرۆڤەکان و لە بەر ئەوانە کە کار دەکەن و بایەخی هەیە یان هەتا جێیەک کە مرۆڤ بایەخ بۆ ئەوان دادەنێ، گرنگی هەیە. هەڵبەت لێرەدا سروشت هێشتا دەتوانێ بایەخێکی زۆری ببێت: دەتوانێ سیستمی بە ئاگا کردنەوەی سەرەتای بۆ ئێمە لە باری نزیکبوونە کارەساتی ئەکۆلۆژیکی و پێگەی ژین بێ؛ ئێمە پشتگری و بەخێوکا؛ دەتوانین لەودا ئەزموونگەلێکی بە بایەخ بە ئەنجام بگەێنین؛ دەتوانین لەودا کردەوە و خۆبارهێنان و خۆ تاقیکردنەوە بکەین، دەتوانین ستایشی ئەو بکەین و لەودا بحەسێینەوە، دەتوانین لەباری دەروونییەوە لەودا سەرلەنوێ گوڕ بگرینەوە و بگەشێینەوە و جوانی ئەو هەستی جوانیناسی ئێمە دنەبدا.[35] لەگەڵ ئەمە، هەموو ئەم بەخششانە و ئیمتیازاتانە لەسەر مەداری مرۆڤ دەخولێتەوە و حاڵەتی ئامێریان بۆ مرۆڤ هەیە. سروشت بێ بوونی مرۆڤ بێبایەخە.

لە کۆتایی دیکەی ئەم زیندەخەوە فەلسەفییە، لایەنێکی ئەکۆلۆژی قووڵ هەیە. ئەم لایەنە نزیک بە شتێکە کە جاری وایە ئەوە ڕوانگەی «گشت بین» ناو دەنێن. ناوەندی سەرەکی بایەخ، تاکی مرۆڤ نییە، بەڵکو ئەکۆسفێر بە شێوەی گشتییە. لەم ڕووەوە، ئەم ڕێبازە لە ڕووبەڕوو لەگەڵ مەکتەبی مرۆڤمەدار مەکتەبی «مەئوا مەدار» مامەڵە دەکرێ. لێرەدا بایەخ هەمیشە زاتی گشت ئەکۆسفێرە؛ مرۆڤەکان

ئەم بایەخەیان بەو نەداوە و لە بەر ئەمە. ناتوانن وەکو ئامێرێک بۆ ئامانجەکانی مرۆڤ کەلک لە ئەکۆسفێر وەربگرن. ئەمە لێدوان هورۆژترین لایەنی فەلسەفەی ئەکۆلۆژیکی یان پێگەی ژینە کە ئێلهام بەخشی سەرەتایی ئەو ئالدۆ لئۆپۆلد نووسەری ئەمریکای باکووری لەگەڵ سالنامەی ناوچەی زیخی خۆی و پاشان ئارن نسی فەیلسووف بوون.[٣٦] ئەم رێبازە، لەگەڵ بوونی ئەم راستیە کە هێشتا لە حالی فۆرمگیریدایە. حەز و مەیلێکی زۆر لە خۆ دەگرێ: تەئکیدی ژ.ر. رودمن لەسەر حەساسییەتی ئەکۆلۆژیکی. دەوروبەری نووسراوە سەرەتاییەکانی نس کە لەسەر بایەخی زاتی جستوجۆی قوول تەئکید دەکەن، کەسانێک کە لە ئەکۆلۆژی قوول مانا قوولەدینییەکان «هەمیشە بوودایی» پەیدا دەکەن. و سەرەنجام کەسانێک ـ بەتایبەت وارویک فاکس ـ کە تێدەکۆشن سەرنجی فەلسەفی متافیزیکی نوێ و قووڵیان بە گوێرەی پێویست بە گۆڕینی بناخەیی لە زانیاری ئەکۆلۆژیکی مرۆڤدا ببێت.[٣٧] بەم حاڵەوە، لە هەموو مەیلەکاندا مرۆڤەکان بە شێوەی لاینێک و بەشێک لە ئەکۆسفێر سەیر دەکرێن.

لە نێوان ئەم کۆمادا، دەستەیەکی بەرفراوانی مامناوەندی بوونی هەیە کە بەشکردنی دەرەکی ئەوان دەتوانێ بە سوودی هەر دوو مەیل بێ. هەڵوێستی سەرەکی دید و بینینی مامناوەندی، نە جێی پەسندی ئایینی مرۆڤدارییەی بێ خەوشە و نە ئەکۆمەداری خالیسە. بەشی هەرە زۆری فەلسەفەی پێگەی ژینی ئەخلاقی لەم دەستەیەدا جێدەگرێ. دوو مەیل و ئارەزووی دەرەکی هەڵوێستی مامناوەندی دەکرێ «بەرینخوازی ئەخلاقی» و «گشتیخوازی ناڕازی» ناو بنرێ.[٣٨] جیاوازی سەرهەمبەندی نێوان ئەم دوو ئارەزووە دەرەکییە ئەمەیە کە یەکەمیان زۆرتر بە ئایینی مرۆڤمەداری نزیکی هەیە و دووەمیان لەم بارەوە کەمتر نزیکی هەیە.

لە نێوان دەستەی «بەرینخوازانی ئەخلاقی» دا باشترین وێنە کەسایەتیگەلێکی وەک پیتێر سینگر یان تام ریگان هەن کە باوەڕیان بە ئازادی و لە بەرچاوگرتن مافەکانی گیانەوەران هەیە کە هەمیشە بە وانە دەڵێن«هەستخوازی ئەخلاقی». سینگر باوەڕی هەیە کە «هەست» ناوەندی بایەخە.[٣٩] گیانەوەران هەستیان هەیە و

لە بەر ئەمە، خاوەنی بایەخن. ئەمە بەو مانایە کە حەیاتی بێ هەست بێ بایەخە. ئێمە مەسەلەی بایەخ لە نێو گیانلەبەران وا بەربلاو دەکەینەوە چونکە دەتوانین بە مەنتق ببینین کە ئەوانە وزەی هەستیان هەیە. بەم جۆرە، گیاکان، بەردەکان یان چەم و رووبارەکان لە وتاری لێدوانی ئێمە بەدەرن. سینگر دەڵێ: «مەرگی ئەم خالە زۆر ئەستەمە کە چۆن برینی درەختێک دەتوانێ بۆ درەخت گرنگی ببێت ئەگەر بێ هەست بێ؟»[40]

لایەنی «گشتیخوازی ناڕازی» بەڵگەگەلی لە پێوەندی لەگەڵ بایەخدا، لە هەستی تێدەدەپەڕێنن و دیگەێننە رادەی واتاگەلی جۆراوجۆر. بە جۆرێکی دیکە، زۆربەی گشتیخوازە ناڕازییەکان لە بەرینخوازانی ئەخلاقی توندتر دەڕۆن و بایەخ لەسەرووی مرۆڤ و گیانەوەرانەوە دادەنێن. ئەم لایەنە پێناسەکەر و ناسنامەی گشتیخوازی ناڕازییە. رەنگە هەندێکیش بڵێن «تاقانە گشتییەکان» وەکو کۆمەڵگەی بیۆتیک بایەخی نییە.[41] بەم حالەوە، ئەم تاقانە گشتیانە هەمیشە کێوەکان و رووبارەکان لە خۆ ناگرن. زۆربەی رێنوێنییەکان و باوەڕە دەروونییەکانی گشتیخوازی ناڕازی فۆرمێک لە کێشەی بایەخی زاتین، بەلام بارەو، زۆربەی نووسەران، لەوانە ج. بردکالیکات، هلمز روستۆن سوم و پول تایلۆر، هێشتا دەیانەوێ مابەینی رەخنەی خۆیان لەگەڵ گشتیخوازی موتڵەقی بیرمەندانی ئەکۆلۆژیکی قووڵ، وەکو ئارن نس و وارویک فاکس بپارێزن.[42]

بەر لەوەی کە تیپۆلۆژی سیاسی بگەێنینە ئەنجام، بەیانی خاڵی کۆتایی لەمەڕ واتای بایەخی زاتی زەروورەتی هەیە. جیاوازی نێوان ئەکۆلۆژی قووڵ و باقی جۆرەکانی فەلسەفەی پێگەی ژین ئەمەیە کە دەستەی یەکەم باوەڕی زۆر بە بایەخی زاتی هەیە. بایەخی زاتی دەکرێ بە شێوەی رواڵەتی بە شێوەی هەڵواسراو بە شتێک کە خۆی لە خۆوە بایەخی هەیە و هەڵواسراوەی ئەو وەک ئامێر نییە پێناسە بکرێ.[43] لێرەدا بە شێوەی زووتێپەڕ ئاماژە بە دووخاڵ دەکەین. یەکەم باوەڕ یان کێشەی بایەخی تاقانە بوونی نییە. لە راستیدا کێشەگەلی بایەخی بوونیان نییە کە رووبەڕوو لەگەڵ یەکدا دوژمنایەتی دەکەن. فەیلسووفانێک هەن کە بایەخی زاتی لە شتە مەوجوودەکانی جیهاندا دەبینن. کەسانێکی دیکە بایەخی

لـه بـارودۆخ و چالاکییـەکانی شـتەکان، بەتایبـەت «بارودوخەکاریـەکان» هەسـت پێدەکەن کـە لـە گەشـەکردنی شـتیکدا بەشـیان هەیـە.[٤٤] سـێیەم لـە باوەڕەکـانی گرێدراو بە ڕێنوێنییە بە بایەخیەکاندا زیندەخـەوی فەلـسەفەی پێگـەی ژیـن کەڵـک وەردەگیرێ. ئەوانە تەنیا لە پـەنای ئـەکۆلۆژیکی قووڵـدا دەمێنێنـەوە. لـە ڕاسـتیدا فەیلسووفانی ئەکۆلۆژیکی قووڵ، وەکـو وارویـک فـاکس، لـە ئاسـەواری نـوێتری خۆیدا ڕواڵەتەن پێوەندی کەمی بۆ ئەوانە لە بەرچاو گرتووە.[٤٦] لە لایـەکی دیکـەوە ئەندێشەی بایەخی زاتی دتوانێ لـە دەروونـی ئـەخلاقی مـرۆڤ مەدارانـە بکەوێتـە گەڕ و لە بایەخی زاتی تاکی مرۆڤ بە شێوەی بوونەوەرانی جیاواز لـە سروشـت بدوێ.لەم کارەدا لە پرەنسیپە جۆربەجۆرەکان هەڵویستی فەلسەفی پێگـەی ژیـنی مامناوەندی بە شێوەی زۆر جۆربەجۆر لە ئاسەواری فەیلسووفانێکی وەک هەلمز رۆستۆن و رابین ئالفید کەڵک وەرگیراوە.

هەنووکە مەسەلەی پێوەندی تەبەقەبەندی نێوان نەزەریاتی فەلسەفی ناوبراو و زیندەخەوی باوەڕە سیاسییەکان دەبێ بە کورتی تـاوتوێ بکـرێ. دەسـتەبەندییە بەرفراوانەکان دەکرێ بە ناوی بنەماناسی فەلسەفی هاوێر بکرێن. خاڵێک کە دەبێ باس بکرێ ئەوەیە کە پلانێکی سیاسی کە ئەو کۆمایانە بەم شێوە سەر هەڵـدەدەن لە کۆماگەلێکی گوشارەوە هـەتا حزبـە سیاسـییەکان دەگرێتەبـەر و دەگـۆڕدرێ. یەکگرتوویی یەک بە یـەکی دەقیـق لـە نێـوان هـیچ کـام لـەم دەسـتانە و شـێوەی سیاسی ونی نییە. لە بەر ئەمـە، ئەکۆلۆژیـستە قووڵـەکان یـان بـوون بـە ئەنـدامی حزبەکان یان تێکەڵـی کۆمـا گوشـارەکان بـوون. بـەم شـێوە،ـلـە لایـەک لایـەنێک «شێواز» و ریفۆرم خوازتر لە ئەکۆلۆژیدا بوونی هەیە، ئەم لایەنە لە گـشت دیـد و بۆچوونی ئـەکۆلۆژی دوور دەکەوێتـەوە و خـۆ جیـا دەکاتـەوە.[٤٧] لـە نـاخی ئـەم تاقمەدا جاری وایە لەگەڵ سوننەتیترین کۆماگەلی پێگەی ژین، بۆ وێنـە کۆماگـەلی پارێزگاری لە پێگـەی ژیـن و کۆماگـەلی سـەرلەنوێ دروسـتکردنەوە ڕووبـەڕوو دەبینـەوە. لـە ڕاسـتیدا بەشـی هـەرەزۆری گروپـە سـەرکەوتووە سیاسـییەکانی لایـەنگی پێگـە ژیـن مـایلن لـەم دەسـتەدابن. سەرنجڕاکێـشیان هەمیشە لـە بـەر گرنگیدان بە بایەخ و پاراستنی پێگەی ژین بۆ بەرژەوەندی یان ژیـنی بوونـەوەری

مرۆڤە. بە شێوەیەکی دیکە. بنەڕەتی سەرنجراکێشیان دەولەمەندبوونی باوەڕی مرۆڤ مەدارانەیە. لایەنی ریفۆرمخواز لە بنەڕەتەوە لە ناخی چوارچێوەگەلی پایەدارڕژاوی مەوجوود و رێکخراوە سیاسییەکاندا کار دەکا، ئەگەرچی بۆ سابت کردنی حەقانییەتی خۆی، خۆ بە برێک رێپێوانی گشتییەوە هەڵدەواسێ.

لەو سەری ئاخری زیندەخەو، لایەنی ئەکۆلۆژی قووڵ وەستاوە. سەرنجراکێشی و دڵڕفێنی ئەوان، دانلد وورستر گوتەنی،[48] لە گەرێوی زێهنییەتی ئارکادی (گوندخوازی) ئەواندایە. ئەکۆلۆژیستە قووڵەکان هەمیشە خوازیاری گۆڕینی گشتی بایەخەکان لە کۆمەڵگەدان. ئەمە کە سەردەمێکی نوێ سەرهەڵدا کە لەودا گۆڕانێکی گشتی لە جیهان و سروشتدا بەدی بێنێ. لەم مانادا برێک لەوەی کە «ئەکو توپیا» ناونراوە، لە باوەڕی ئەم لایەنەدا بوونی هەیە.[49]

ئەم جۆرە کە دەربارەی تیپۆلۆژی فەلسەفی لەسەرەوە بەیانکرا، هەموو جۆرە مەیلەکان لەم بوارەدا بوونیان هەیە. کەسانێک هەن کە بە دروستکردنی کۆمەڵگە بریکارەکان لەسەر بنەمای پرەنسیپی مەزهەبی و نامەزهەبی و کەلک وەرگرتن لە ئەکۆلۆژیکە جێنشینەکان باوەڕیان هەیە. ئەوانە خاوەنی فەلسەفەی کۆمەلایەتی زۆر جیاوازن کە لەسەر بنەمای ڤاوەڕۆک گەلی وەک «ناوچە گەرایی ژیانی»یە کە دواتر لەمەڕ ئەوە لێدوان دەکەین. ئەم پانتایە پشتیوانی گرووپی بچووک، بەلام پڕ دەنگوباسی ئەکۆفەمینیستەکانیشی کێش کردووە کە کۆمەڵگەی قووڵ بە کۆمەلگەیەک دەزانێ کە پیاوسالاری لەودا لە ناوچووبێ. لێدوان هەلایسێنتر ئەوەیە کە ناسیۆنالیستەکان و نەتەوەخوازەکان لە بیر چوونەتەوە کە لەسەرەتای سەدەی بیستەم گەشە و نەشەی زۆریان بەرەو خۆیان کێشا بوو. فەلسەفەی تەوەحود (مونیزم) هەکێل (و کەسانێک کە لە جۆرە جیاوازەکانی ئەو کەلک وەردەگرن) زۆر لەگەل مۆدێلە قووڵەکانی ئەو نزیکە. باوەڕەکانی فاشیزم و ناسیۆنال سۆسیالیزم دەربارەی پێوەندی قایمی مرۆڤەکان بە زەمینەکانەوە تەنینەوە یەک لەم بینینەیە کە لە فەسلی شەشەمدا تاوتوێمان کرد.[50]

سەرەنجام و لێدوان هورووژێنتر لە هەموو، لایەنی توندڕۆ و توندوتیژتری دیکە بوونی هەیە کە دەتوانین ئەوە لە ئەکۆلۆژیستە قووڵەکاندا بدۆزینەوە. ئەم

لایەنە بزاڤە «یەکەم زەمینە» کە پێگەی سەرهەڵدانی ئەو وڵاتە یەکگرتووەکانی ئەمریکایە، بەڵام لق و پەلەکانی لە زۆربەی وڵاتەکانی دیکەش هەیە کە باوەڕگەلێکی قووڵیان هەیە کە لەوانە ئەنجامگەلێکی بەرواڵەت مەنتقی دەگەێننە دەرەنجام. سروشت گرنگتر لە بوونەوەری مرۆڤە. سروشتی وەحشی جێی بایەخی موتڵەق دەگرێتەوە. بە پیشەسازی بوون بووەتە هۆی لە ناوچوونی گۆی زەوی. زۆربەی پیرەوانی «سەرەتای زەمین» لەگەڵ گەشبینی و ئاسان گرتنی بابەتی بەدڵ بە سەرهەڵدانی بەهێزی نەخۆشی ئیدز، گرانی و برسییەتی و ئیمکانی هەمەلایەنەگیری سەرلەنوێی نەخۆشی هاوڵە سەیر دەکەن و لەسەر ئەو باوەڕەن کە ئەم دیاردانە دەبنە هۆی ئەوە کە ئەکۆسفێر پشوویەکی تازە هەڵکێشێ و سروشت هاوکێشی خۆی لەسەر گۆی زەوی بە دەس بێنێتەوە. هەندێک لەوانە لایەنگری نەزۆک کردنی زۆرداری جەماوەری مرۆڤن. هەندێک پێرەوانی «سەرەتای زەمین» تووشی کاری راستەوخۆش بوونەتەوە (کە لەم رووەوە لە زمانی عامدا ئەوانە بە «ئەکۆتاژ» باو دەبەن) بۆ وێنە درەختانێک هەڵدەبڕێرن و بزمارگەلێکی درێژ بەواندا دادەکوتن هەتا بەم هۆیەوە بەرگری لە بڕینیدارە جەنگەڵییەکان بە هۆی مشاری کارەباییەوە کرێ (کە پێشەکی کاری ئەوان سەرکەوتوانە بووە). مەنتقزانی ئەم مەیلە، تەنانەت لە دەروونی خودی بزاڤی ئەکۆلۆژی، بەرچەسپی ئەکۆفاشیزم و ئەکۆ توندوتیژخوازیان بەم جۆرە کەسانەدا چەسپاندووە.

هەڵوێستی مامناوەندی هێشتا بیروبۆچوونی سیاسی جۆراوجۆرە و خۆی دەکێشێ. هەروەها بۆشایی نێوان لایەنی ریفۆرمخوازی مرۆڤمەدار ئارام و لایەنی مامناوەندی زۆر کەمە (تەنانەت ئەکۆلۆژیستە قووڵەکان جارجار پاڵ دەدەن بە باوەڕی مرۆڤمەدارانی خۆ پارێزەوە) خاڵێکی دیکە کە دەبێ لێرەدا بۆترێ ئەمەیە کە هەڵوێستی مامناوەندی نەهێدە لە باری رێڕەوی بەڵکو لە باری مولزەم بوونی بەهێزی ئیدئۆلۆژیکی و فەلسەفی بۆ هاوکێش و بەرامبەرکردنی غەیرەمرۆڤمەداران لەگەڵ لایەنی ریفۆرمخواز جیاوازی هەیە. جگە لەم، «هاوکێشی» راستی نێوان نەزەریاتی ئیدئۆلۆژیکی، سیاسی مامناوەندی و بیربۆ

چوونی فەلسەفی مامناوەندی بوونیان هەیە، لە حالێکدا کە یەکگرتوویی نزیکی نێوان فەیلسووفانی قوول و کردەوەخوازانی قوول بوونی هەیە.

بۆشایی نێوان بیروبۆچوونەکان لە بوعدی سیاسییەوە بە سەرهەلدانی باوەڕگەلی ئیدئۆلۆژیکی پایەدار گەیوە. بۆ وێنە هۆگرییەکی زۆر بەوەی کە بە «ئەکۆکاپیتالیزم» ناو بانگی دەرکردووە (وەژەی دیکەی ئەو دەبێ «لیبرال کاپیتالیزم» بێ) دێتە بەرچاو. ئەم رووداوە، بازار بە باشترین ئامێری کۆنترۆلی مەسەلەی پێگەی ژین دەزانی. بێجگە لەمە، بەدوا بلاوبوونەوەی کتێبی رودولف بارودا، لێدوانێکی توند لەمەڕ ئەکۆ سۆسیالیزم هاتە ئاراوە. ئەکۆ سۆسیالیستەکان دوو بۆچوونی عومدەیان لەمەڕ ئەکۆلۆژی هەیە کە دید و بینینی سۆسیالیستی لە لیبرالیزم نزیک دەکاتەوە. لە لایەک، ئەکۆسۆسیالیزم دەیەوێ ئەکۆلۆژی بورژوایی وێران بکا (و ئەوە بە دیاردەی ریفۆرم خوازی چینی مامناوەندی خەیالی دەزانێ).[51] بۆچوونی دیکە ئەوەیە کە ئەکۆ سۆسیالیزم دەیەوێ چارەنووسی ئەکۆلۆژی ماتریالیستی رادیکال تەواو راست بکاتەوە یان بەرهەمی بێنێ. ئەکۆ سۆسیالیزم دەربارەی داهاتووی کۆمەلگە، واتە ئەمەکە ئایا کۆمەلگە بەرەو دەولەتێکی ئەکۆ سۆسیالیستی رۆشنبین دەڕوا یان بەرەو کومۆنێکی پلۆرالیستی سۆسیالیستی، دووپەل بووە.

ئەکۆلۆژی کۆمەلایەتی «هەلوێستی سیاسی مامناوەندی» دیکەیە کە لە کتێبی مورای بوکچین، ئانارشیست کومۆنیست ئیلهامی وەرگرتووە. ئەو جۆرە کە لە فەسلی پێنجەمدا گوترا، ئەم هەلوێستە تێدەکۆشێ هەتا نگەرانیگەلی ئەکۆلۆژیکی لەگەل ئانارشیزمی کومۆنیستی سوننەتی پێکەوە گرێ بدا. سوننەتێک کە بە پتر کرۆپوتکین بە شێوەی باوەگەورەی سەر بەرز و بەناوبانگی شانازی دەکا. بە بۆچوونی بوکچین، پێکهاتەی ئارەزووی بالا ئەو جۆرە کە چاوەڕوان دەکرێ لەسەر بنەمای دۆزی کومۆنی دێموکراتیکی سوننەتیە.

هەلوێستی ئەکۆلۆژیکی کۆمەلایەتی بە روالەت دەیەوێ بە شێوەیەکی وردبینانە زۆربەی گرفتەکانی حەیات «ئێستا» و رێکخراوەی ئێستای دەروونی ئەندێشەی ئەکۆلۆژیکی لەگەل سوننەتی جێکەوتووی فیکری خۆی رێکبخا. بەم

جۆره، زۆرجار سەرنجی سەرەکی لەسەر ئەم لێدوانانەیە کە ئەکۆلۆژی بەکردەوە هەڵگری چ واژەگەلێکی سیاسییە. سەیر و گاڵتەجارە ئەوەیە کە بە پێچەوانەی بەیانی راشکاو و بە کەم زانینی بێ بەزەییانەی بوکچین سەبارەت بە ئەکۆلۆژی قووڵ (کە ئەو زۆر جار ئەوەی بە ئەکۆشیزم یان بە جۆرێکی رەمزاوی «ئەکۆلالا» ناو دەنێ)، کومۆنی دیموکراتیک ئانارشیستی ئارامگرتوو لە باوەشی ناوچەیەکی ژیانیش مۆدێلی رێکخراوەیی لە دەروونی و تارێکی قووڵ دەدرێتە قەڵەم. لەگەڵ پلانی دەسەڵاتخوازی هەرەکەم (کە بۆ ئانارشیزم نامۆ بوو) کومۆن بە شێوەیەکی گاڵتەجاڕ ببووە وێنە بۆ ئەکۆلۆژیستە ناسیۆنالترەکان.[52]

هەندێک ناوەڕۆک لە ئارادا هەیە کە هەموو جۆرەکانی ئەکۆلۆژیستی فەلسەفی و سیاسی ئەوە دەسەلمێنن. زۆربەی ئەوانە بە شێوەیەک لەسەر سەربەخۆبوونی سیستماتیکی جۆرەکان و پێگەی ژین سوورن. ئەگەرچی زۆر لەوان سەرنجێکی تایبەتیان هەیە، بەلام زۆر ئاسایی هەموویان ئەکۆسیستم بە شێوەی گشتی دەرگرنە بەرچاو. هەروەها لە بەراورد لەگەڵ باقی ئیدئۆلۆژییەکان، بینینی کەم زیادتر و پوزەتیڤتر سەبارەت بە سروشت بوونی هەیە. بێجگە لەمە، مەیلی گوماناوی لەمەڕ پێگەی بالاتری مرۆڤ لە گۆی زەوی لە ئارادایە. بێجگە لە نیگەرانی گشتی هابەش لەمەڕ ئەوەی کە بوونەوەری مرۆڤ بە هۆی شارستانییەتی پیشەساز خۆیانەوە بە کردەوە لەسەر گۆی زەوی ئەنجامی دەدەن، بوونی هەیە. من وەکو فەسڵەکانی پێشوو بە لێدوان لەمەڕ زۆر لەم ناوەڕۆکانە لەگەڵ عینوانەکانی سروشت یان خووی مرۆڤ، سیاسەت و ئابووری بە ئەنجام دەگەینم لەگەڵ ئەوە، تێدەکۆشم هەتا وەلامە جۆراوجۆرەکانی ئەکۆلۆژیکی بێنمە ئاراوە.

خووی مرۆڤ و سروشت

لەمەڕ واتای خووی مرۆڤ لە ئەکۆلۆژیزمدا ناکرێ بە شێوەی گشتی جیا لە واتای سروشت لێدوانی لە بارەوە بکرێ، چونکە کۆکراوەی فەلسەفی لێدوانەکان بەشی هەرە زۆری پێچراوە بە مرۆڤمەداری و نامرۆڤمەدارییەوەیە. گومانی

گشتی سروشت لە ئەندێشەی رۆژاوا لە نێوان پاڵەوان و دژی پاڵەوان یان شەروور و بەینابەینی بووە. دۆزی شەروور و شەڕ یان دژی پاڵەوان یەکێک لەو ئەندێشانەیە کە ئەکۆلۆژیستەکان بەوە بەتایبەتی ئەندێشەی مرۆڤمداری بێخەوش دەزانن. لەم خوێندنەوەدا، سروشت بێبایەخ، بەلام هێشتا شاراوە سەرکێش و نافەرمان دەبینرێ کە دەبێ ئەوە دەفع بکرێ، بێتە ژێر کۆنترۆل، دەستی تێوەر بدرێ و بە هۆی ئامانجەکانی مرۆڤەوە کەلکیان لێوەربگیرێ. زۆربەی ئەکۆلۆژیستەکان ئەم بینینە پڕ لە کینەیە سەبارەت بە سروشت و بیرمەندانی سەردەمی رۆشنبیری لە نووسراوەکانی ئەکۆلۆژیکیدا وەکو تاوانباران مامەڵەیان لە تەکا دەکرێ.

ئەندێشەی سروشتی پاڵەوان یان لانیکەم دلۆڤان، کە سەرچاوەی لە کۆتایی سەدەی نۆزدەهەم گرتووە دوولایەنی هەیە. دەرەوەیان زەمینی و دەروونی یان زاتی. «ئەندێشەی ئەرزی» لەسەر ئەو باوەڕەیە کە بە موتمانە و ئیعتیباری بایەخێک کە بۆ ئێمە هەیە بە بایەخە و ئەمە ئێمەین کە دەیخەینە بوار و ناوچەی ئەخلاقی خۆمانەوە. رەنگە سروشت تەنانەت دەتوانێ زاتەن بە بایەخ بێ، بەلام ئەم بایەخە هەر تەنیا لە پێوەندی لەگەڵ بوونەوەری مرۆڤدا مانا بە خۆیەوە دەگرێ. بەم جۆرە سروشت لەم رووەوە دەبێ بە پاڵەوان کە ئێمە بۆ ژیان و گەشە کردنی خۆمان بایەخ دادەنێین. لەم خوێندنەوەدا، سروشت بە هۆی بایەخی زاتی مرۆڤەوە شیاوی بایەخ دەبێ. زۆربەی گرووپە ریفۆرمخوازەکان و لایەنگری پێگەی ژین ئەم بۆچوونەیان هەیە.

ئەندێشەی دووەم یان «ئەندێشەی زاتی» (کە لایەنگەلی مامناوەندی سیاسی و ئەکۆلۆژیکی قووڵی لایەنگری ئەوەن) ئەوەیە کە سروشت گرنگی دەروونی و زاتی هەیە. بە بۆچوونی زۆربەی ئەکۆلۆژیستە سیاسییەکان ئەم ڕێنوێنییە زاتییە، پێوەندی نەپچڕاوەی لەگەڵ ئەم کێشە هەیە کە مرۆڤایەتی بەشێک لە هەموو سروشتە. بەم شێوە، خوویان سروشتی مرۆڤ بە جێوبانی شەش دانگی سروشتدا شیاوی دەرکە. لە بەر ئەمە، مرۆڤەکان دەبێ «ژیان کردن لەگەڵ سروشت فێربن» نەک دژی ئەو.[٥٣] گشتی پەسندترین دۆزێک کە بۆ بڕێک لە

ئەکۆلۆژیستە سیاسییەکان لەم بوارەدا بوونی هەیە گریمانەی گایا پێوەندی بە جیمز لاولۆکەوەیە.[٥٤] لاولۆک بە شێوەی بیرمەندێکی کارامە ئەم گریمانەی هێنا ئاراوە کە گۆی زەوی دەبێ بە شێوەی سوپێر ئۆرگانیزمێک تایبەتەن بەرێککراوەی خۆی چاوی لێ بکرێ. بە بۆچوونی لاولۆک بوونی ئەتۆسفەر بوونەوەری زیندووی نەخولقاندووە. بەڵکو ئەم بوونەوەرە زیندوانە لە باکتری «زەرە» وە بگرە هەتا بالاترین کە ئەتمۆسفێری زەوی تایبەتەن لەگەڵ حەیاتی خۆی بەدی هێناون. ئاوس بوونی خاک، گەرمای ئەتمۆسفێر، برە ئۆکسیژنێک کە هەڵی دەمژین، هەموویان پێوەندیان بە تێکەڵی پێچراوەی ئۆرگانیزمەوە هەیە. ئەم گریمانەیە بە پێچەوانەی گومانگەلێکی زۆری زانستییەوە لەمەڕ ئەو ـ لە راستیدا هەر تەنیا دەبوایە لە حوکمی باوەڕێکی بەسراو بە گرنگییەوە شایانی سەرنجی ئۆرگانیزمەکان یان ئەکۆسیستمگەلی هاوکێشی گۆی زەوی راڤە کرابا ـ بووە بە تەلەسمێکی راستەقینە بۆ بزاڤی ئەکۆلۆژیکی سیاسی.

هەنووکە گایا، تەنانەت لە بەرامبەر سەر سوود ماوی لاولۆک، لایەنێکی بێ کەم و کورتی مەعنەوی گرتووەتە بەر. ئەم گریمانە نەک هەر تەنیا لەسەر سەلماندنی پێوەندی رووبەڕووی ئێمە بە بنەمای ئەکۆسفێرەوە دارڕژاوە بەڵکو کاکڵی مرۆڤایەتی شەفاف دەکا و بەرامبەری ئەکۆلۆژیکی ئێمە لەگەڵ گشت ئۆرگانیزمەکان تەئکید دەکا و دەتوانێ دید و بینینی ئێمە سەبارەت بە سروشت بگۆڕێ. بە جۆرێکی ساکارتر، ئەو جۆرە کە لەم دواییانەدا نووسەرێک گوتوویە: «دەسەڵاتی زانستی گریمانەی گایا ئەمەیە کە زانستی پێگەی ژینی لەگەڵ ئەخلاق پێکەوە تێکەڵاو دەکا. بەم چەشنە بە رواڵەت جۆرێک دەسەڵاتداری بەدی دێنێ... کە پێوەندی ئاسایتر بە زانست لەودا سست و ناتوانایە».[٥٥]

خوێندنەوەیەک کە لە ئەندێشەی زاتی ناوبراو، هەندێک لە بایەخەکان دەروونی خودی سروشت دەبینێ. ئەگەر مرۆڤەکان هەر تەنیا بەشێک لە سروشتن، کەواتە لەگەڵ جۆرەکانی دیکە بەرامبەرن. ئەم باوەڕە بە پرەنسیپێکی بازنەیی لە ئەکۆلۆژیکی قوول، واتە «یەکسانی جەویی ژیان کردنی گۆیی» دەگوڕدرێ.[٥٦] سەلماندنی زیادی ئەم خالە بۆ برێک لە نووسەران ئەمەیە کە. جگە لە مرۆڤەکان،

سروشت پلەبەندی لە دەستداوە یان توێژبەندیگەلی دەسەڵاتدارانەیە. ئەکۆسفێری پایەدار هەلگر و لە راستیدا پەروەردە دەری بەرامبەری بیولۆژیکی جۆراوجۆری جۆرەکانە. هەندێک لە نووسەرانی ئەکۆلۆژیست ئەم هاوئاهەنگەیە پایەدارە، بەرامبەری و ئاسانکردنەوە جۆراوجۆری جۆرەکان زۆرجار بە شێوەی ئەخلاقی سروشتی بۆی روانیون. بە باریکیتردا، سیفاتی هاوئاهەنگی و ئاسان کردن لە حوکمی بایەخەکانی سروشت بۆ جۆرەکانی مرۆڤ ناسراون کە دەبێ پەروەردە بکرێن. هێندێ کەسان کۆمەڵگەی سەرەتاییان بە پەروەردە دەری ئەم ئەخلاقە سروشتییە داوەتە قەڵەم. ئەو جۆرە کە برایان توکار دەڵێ: «شارسانییەتی نوێ سیفاتی ژیان بەشێکی فەرهەنگە سەرەتایەکانی وەلاناوە و شێوازە ژیانێکی بەدی هێناوە کە بێپسانەوە سامانی مەرگە.[٥٧]

مەسەلەگەلێکی پێچراوەی زۆر لە ئەندێشەی زاتی و پێوەندی ئەو لەگەڵ ئەندێشەی گایا بوونی هەیە. زۆر لە ئەکۆلۆژیستەکان زمانیان بە سکاڵا کردووەتەوە کە واتاکانی سروشت، پێگەی ژین و سروشتی مرۆڤ لەرادە بەدەر بەرچاو تەنگایە. مایکێل ردکلیف دەڵێ: «کاتێک ئێمە ئاماژە بە پێگەی ژین دەکەین... ئاماژەمان بە شتێک کردووە کە لەگەڵ مێژوو و بە هۆی خەبات و چەوسانەوە بەدی هاتووە».[٥٨] زۆرتر پێگەی ژینی ئێمە و سروشتی ئێمە «لەوانە سروشتی مرۆڤ» پێوەندی کەم لەگەڵ هەژاری، نەخۆشی، کار لە خۆ بێگانە کردن و هەر تەنیا پێویست بە ژیان لە سیستەمی زاڵمانەدا هەیە. لەبەر ئەمە، برێک لە ئەکۆلۆژیستەکان، گەوە نیشاندانی سروشت و گرێدانی هەموو مەسەلەکان بە بایەخە تایبەتییەکانەوە بە پرمەترسیان زانیوە. ئێمە بەشێکین لە سروشت، بەلام سروشت زایەڵەی مێژووەکان و وێرانیگەلی نەزمە کۆمەلایەتی و ئابوورییەکانی ئێمەیە. لە بەر ئەمە، مەسەلەکانی پێگەی ژین زۆرتر لە هەرشت مەعلوولی مەسەلەگەل و کێشەگەلی سیاسی و ئابووری بە هۆی سەرمایەدارییەوە سەریان هەڵداوە.

مەسەلەی دیکە گرێ ئەدرێ بە تەوسیفی لاولوک لە گایا بە شێوەی ئۆرگانیزمێکی خۆهاوکێشکەر. ئەگەر مرۆڤەکان ئەتمۆسفێر پیس بکەن و حاڵی خۆیان تێک بدەن، لە دوای ئەوە گایا لە ماوەی هەزاران ساڵ خۆی سازگار دەکا.

مەسەلە ئەمە نییە کە ئایا مرۆڤەکان بە شێوەی بارسایەکی زۆر گۆی زەوی پیس دەکەن، خۆیان بە شێوەی جۆرێک لە بەین ناچن، یان سەرچاوەی ژیان رێنوێنی ناکەن، سوپێرئۆرگانیزم سەرنج بەوانە نادا. لەم بابەتە رێنوێنیانە نە بە ئەکۆلۆژی بۆ کەلک وەرگرتن دژی پیسکەرەکان خزمەت دەکا نە بۆ ژیان کردنی جۆرەکانی مرۆڤ گرنگی هەیە. لە بەر ئەمە، هیچ گرنگییەکی ئەخلاق لێرەدا بوونی نییە؛ ئەندێشەی گایا هەر تەنیا دیتنی پرۆژەی سروشتە.

راستتر لە هەموو بینینی ئەم خاڵە دژوارە کە کام واتا لە سروشتی مرۆڤ لە ئەندێشەی زاتی و پێوەندی ئەو لەگەڵ ئەندێشەی گایا سەرچاوە دەگرێ. ئەگەر مرۆڤەکان هەر تەنیا بەشێک لە سروشتن، لە هەڵوێستەی «بێ سەرنج» تری گایا، ئێمەش وەکو هەموو گیانەوەران ئازادین کە لە جیهانی دەوروبەری خۆمان سوود بەرین. ئەگەر لە خووی ئێمەدایە کە دەست بکەین بە بەهرە بردن و چەوساندنەوە، لەبەرئەوە، ئەگەر خۆمان گەندەڵ و بێ نموود بکەین، جیهان تەنانەت چاوێکیش داناگرێ. بەم حاڵەوە، زۆر لە ئەکۆلۆژیستە سیاسییەکان ئەم بۆچوونە پەسند ناکەن. وەک هەمیشە وتارێکی ئەخلاقی دێتە ئاراوە و مەسەلەی ژیانی ئێمە وەک جۆرێک دێتە پێشێ، بەڵام زۆرجار پەیام ئەوەیە کە ئێمە، وەک جۆرێک، دەتوانین بە هۆی خۆ زانیاری خۆمانەوە وەستان لە خۆ نیشان بدەین و چالاکییەکانی خۆمان هاوکێش بکەین. ئێمە وەکو جۆرێک لەبەر هەڕەشەی کارکردی ئاسایی تەکامولی بیۆلۆژیکی داین.[59] ئێمە دەبێ لەم بارەوە زۆرتر لەگەڵ بۆچوونی ئەکۆلۆژیستی بکەوینە پرسیار لە خۆمان نەک ئەوە کە پێگەی ژینی خۆمان تالان و لە بەرین بەرین. ئەگەر و گریمانەیەک کە لە پشتی ئەم هەڵوێستەی دواییەوە شاراوەتەوە، ئەوەیە کە ئێمە بە شێوەی چۆنیەتی تەواو و کەماڵ بەشێک لە سوشت نین. ئێمە وەک جۆرێک تاقانە و جیاوازین، هەرچەند گایا بخوازی ئەمە رەتکاتەوە. مەگەر ئەوە کە گایا بە ئامانج و هەستیناسی مەعنەوی بئاخنین کە لەو شێوەدا لە چنگی بێ سەرنجی ئەو گیرۆدە دەبین. ئەگەر چاوپۆشی لەو بکەین، یان راستەوخۆ بایەخی ژیانی جۆری خۆمان سەلماندووە یان تەماشای شێوازێک دەکەین کە لە لایەن ئەوەوە بتوانین وەڵامێکی ئەخلاقی بە

سروشت بدەینەوە. هەر دوو راوێستە لەسەر ئەم ئەگەرە راوەستاون کە جۆری مرۆڤ بە شێوەی چۆنیەتی لەگەڵ سروشت جیاوازی هەیە. یەکێک لە مانا دەروونییەکانی ئەم لێدوانە ئەوەیە کە بە شێوەی شاراوە راپۆرتگەلی جیاوازی هەم دەربارەی سروشت و هەم لەمەڕ خووی مرۆڤ لە ئەکۆلۆژیدا بوونیان هەیە، لێدوانگەلێک بە ئالۆزی و بێ ئەوەی گرێی کرابێتەوە، ماونەتەوە.

لایەنی سیاسی ئەکۆلۆژیزم

یەکێک لە کێشەگەلی سەرەکی ئەکۆلۆژیزم بوونی جۆرەکانی روانگە سیاسییەکان لە بزاڤییە. دیسان مرۆڤ دەکەوێتە گومانەوە کە موتالا ئاستەنگ کاتەوە و بە تاوتوێکردنی مەیلی سەرەکی تایبەت، بۆ وێنە کومۆنی ئەکۆلۆژیستە کۆمەلایەتییەکان بگەیێنێتە ئەنجام. هەروەها مەسەلەیەک لەمەڕ لایەنگەلی تایبەتی و گشتی ئەکۆلۆژی لە ئارادایە، واتە سەلماندنی باوەڕەکان و کۆششە گشتییەکان کە رواڵەتەن لەگەڵ ئەوانە جیاوازی هەیە. ئەڵبەتە لەم بارەوە ئەکۆلۆژی تەنیا نییە. گرفت هەتا رادەیەک گرێبەست بە کارکردی شتێکە کە مارتین سلیگر ناوی تەنینەوەی نێوان لایەنە بنەمایەکان و کردەوەی ئیدئۆلۆژی بۆ داناوە.[٦٠] هەرچەند لە ئیدئۆلۆژیدا ئەم خاڵە توند و بە ئازارە.

یەکێک لە مەسەلەکان کە لەسەر دادپرسی لایەنی سیاسی ئەکۆلۆژیزم لە دەیەی ١٩٧٠ کاریگەرییەتی بووە پێوەندی نزیکی ئەو بەشی زۆری لەگەڵ سۆسیالیزم و تا رادەیەک لەگەڵ ئانارشیزمە. ئەم پێوەندییە لەگەڵ هەر دوو گەرایش ئاوی جۆگەلەی باوەڕە سیاسییەکانی لێڵ کردووە. مەسەلە، بەتایبەت لە پێوەندی لەگەڵ سۆسیالیزم، لەگەڵ ئەم راستییە تازە دەبێتەوە کە ئێمە لەگەڵ بڕێک مەکتەب جیاواز و زۆرجار لەگەڵ باوەڕگەلێکی دژ بە یەک رووبەڕوو دەبینەوە، لە یەکێک لە توێژینەوەکانی سۆسیالیستی باوەڕدا دەڵێ روژئاوای بە پیشەسازی کراو و کۆمەڵگەی لەسەر بنەمای دەوڵەت، بەشێکن لە مەسەلەی پێگەی ژین. ئەو تەئکیدە دەکا کە مرۆڤایەتی بە خاڵێک گەیوە کە ناچارە شێوەیەک ژیانی یەکدەست و نوێ «بدۆزێتەوە»؛ ئەم تەوسیفە بە شێوەی «نوێسازی خودا»

درێژە پێدەدا، بە جۆرێکیتر، جۆرێک سامان بەندی کە تەنیا لە ئافەرینشدا دووبارە بەرامبەری مەعنەوی هەڵدەقولێنەوە کە مارکس لەم ئاستە لە سروشت لەو غافل ماوە. پاشان دەڵێ: «رێی چارەی مەسەلە باشترە لە گروپە بچووکەکاندا بدۆزرێتەوە» تایەفەی بندیکتین باس لە قەشەکان دەکا.[61] هەموو ئەکۆسۆسیالیستەکان ئەو جۆرە کە چاوەڕوان دەکرا ئەم واتایەیان بە زار تاڵ و بە خەیالیان دایە قەڵەم. بەم جۆرە، مارتین رایل جیاوازییەکی توندی لە نێوان دەولەت دوژمنی کۆکراوە رەوێنی «سەوزەکان» و دەولەتخوازی ئەکۆسۆسیالیستەکان داناوە. ئەکۆلۆژی بۆ بە پیشەکردنی رەفتاری شایستە و پێویست لەگەڵ شەریکە چەند نەتەوەیەکان و تەمێ کردنی ئەوانەی پێگەی ژین پیس دەگەن و هی وەکو ئەوانە پێویستی بە «دەولەتێکی بەهێزی پێشڕەو لە بابەتی ئەکۆلۆژیکەوە هەیە... هەتا لەگەڵ ناوەندی دەسەلاتێک کە چارەنووسی ئابووری کۆمەڵگەی بە دەستەوە گرتووە، خەبات بکا.[62]

ئەو جۆرە کە بەر لەمە گوترا، نووسراوەکانی بوکچین زۆرتر لەسەر سوننەتەکانی ئانارشیزمی کومۆنیستی پێی داگرتووە. بوکچین لە کتێبی ئەکۆلۆژی ئازادی، وەکو پێش هەنگاوی فیکری خودی کرۆپوتکین، تەئکیدەکانی ئەکۆفاشیستی خۆی لە واتای سروشتی دلۆڤانی دەگرێتە پێش و دیدۆزێتەوە. سروشت بەرامبەرخواز بە ناسلسلەمەراتب دەزانرێ. بوکچین ئەم دۆزانە راستەوخۆ لەگەڵ بینینی ئانارشیستی کومۆنیستی پێکەوە گرێ دەدا کە خۆی پێوەندییەکی نزیکی لەگەڵ سۆسیالیزمی کومۆن پلۆرالیستی کەسایەتیگەلێکی وەکو بارو دا هەیە.[63]

دەرەنجامی ئەم ئەندێشە ئەکۆسۆسیالیستی و ئەکۆئانارشیستییە هەر تەنیا ئاڵۆزی و چەواشەبوونی نادیاری ئەو شتەیە کە ئەکۆلۆژیزمی بە شێوەی بینینێکی سیاسی پێناسەی دەکا. ئەم بیچمە لەگەڵ تۆمەتە رووبەڕووەکان تاریکتر و تەمگرتووتر دەبێ. ئەکۆلۆژیستە کۆمەلایەتییەکان هێرش دەکەنە سەر ئەکۆلۆژیستە قوولەکان کە لە نەترسی سوفیانەدا نوقمبوون. ئەکۆلۆژیستە قوولەکان هێرش دەکەنە سەر ئەکۆسۆسیالیستەکان کە خۆی ریشەی گەشە

کردنی پیشەسازییە و لە بەر ئەم، بەشێک لە بۆ وێنە. پێگەی ژین خوازانی ریفۆرم خواز هێرش دەکاتە سەر ئەکۆلۆژیستە کۆمەڵایەتییەکان کە داخ و حەسرەتی بێ هومێدی ناکوێ ئاواکانی ئانارشی سەدەی نۆزدەهەم لە خەو و خەیاڵی خۆیدا پەروەردە دەکا.

بەر لەوەی کە دەس بکەین بە پێناسە کردنی سیستماتیکتری روانگە سیاسییەکانی دەروونی ئەکۆلۆژیکی، باشترە ئاماژە بکەین کە هێشتا بڕێک نیگەرانی سیاسی بە رواڵەت هاوبەشی لە دەروونی بزووتنەوەی ئەکۆلۆژیکیدا بوونی هەیە، ئەگەرچی وەلامدانەوە بەوانە بە قووڵی لەگەڵ یەک جیاوازە.

روانگەیەکی بەهێزبوونی هەیە کە لەودا زۆربەی ئەکۆلۆژیستەکان رەنگە هەر بە هەمان رادە لەمەڕ بایەخەکان و چالاکییە تاکەکان نیگەرانن کە دەربارەی سیاسەت بە شێوەی گشتی نیگەرانیان هەیە. تاکە خاوەن ئاستە جۆراوجۆرەکان بەرپرسایەتی خەیاڵیان پێدەسپێردرێ، بەلام بایەخگەلی تاک هێشتا لە زۆر بابەتەوە گرنگ دەدرێتە قەڵەم. تەئکید و سوور بوون لەسەر بایەخەکان و سەر بە خۆ بوونی تاک لە لایەنێکەوەیە کە ببێتە هۆی ئەکۆلۆژی سیاسی راپۆرتە ماتریالیستییەکان کەمتر قبووڵ بکا، ئەگەرچی بیۆلۆژی و ماتریالیزمی تەکامولی جێ پێی قورسو قایمیان لە ئەکۆلۆژیدا هەیە. دید و بینینی ئەکۆلۆژیکی هەروەها مایلن کە حورمەت بە سەربەخۆیی خۆماڵی لە جەماوەردا و پەیامی جیهانی لەگەڵ یەک تێکەڵ بکەن. بێجگە لەمە، گشت رێبازە ئەکۆلۆژیکەکان دڵ نیگەرانی تەنینەوەی مەسەلەگەلێک لەمەڕ رادەی گەشە کردنی ئابووری لە کۆمەڵگەی پیشەسازین. ئەم کارە بەش بە حاڵی خۆی بە ئەندێشەی رەخنەیی لەمەڕ وێنەگەلی بەکارهێنان، بەرهەمهێنانی پیشەسازی و وەرزێری، وزەی بە کەڵک هاتوو و جەوهەری ئەکۆلۆژی واتای کار، و سەرەنجام وێنەگەلی جەماوەر ناسی و گەشە کردنی جەماوەر دەگا. هەموو ئەکۆلۆژیستەکان لەم نیگەرانیانە، بیروبۆچوونی هاوبەشیان هەیە. هەموو ئەوانە سەرەنجیان داوەتە ناوەڕۆکی بنەڕەتی کۆمەڵگەی پایەدار، کۆمەڵگەیەک لە وێرانی و خەسار لەودا نەبێ بەڵکو

هاوئاهەنگ لەگەڵ ئەکۆسیستم ژیان بکا. وەلامدانەوە بەم ناوەڕۆکە بەرفراوان و بەرینە.

لەم قۆناخەی مێژوو لە بزاڤی ئەکۆلۆژیکی، پێکهێنانی تیپۆلۆژییەکی بە بڕشت دژوارە، بەلام وا دێتە بەرچاو کە لە حاڵی ئێستادا سێ ڕوانگەی جیاوازی دەروونی ئیدئۆلۆژی بوونی هەیە. ئەگەر واژە داهێنراوەکانی ویلیام ئوفولس قبووڵ بکەین، ئەم سێ ڕوانگە دەکرێ کۆمەڵگەی پایەداری لانیزۆر، کۆمەڵگەی پایەداری پاشەکەوتە و کومۆنی ئەکۆئانارشیستی ناو بنرێ.[٦٤] ڕوانگەی دوایی لە پلەی یەکەمدا پێوەندی لەگەڵ کتێبی بوکچین و ئانارشیزمی کۆمۆنیستی هەیە. ئێمە لەم بارەوە نادوێین چونکە دووپاتکردنەوەی ئەوە دەبێ بەوشتەی کە لە بەشی پێنجەمدا تاوتوێمان کرد؛ زۆر لە دۆزەکانی لە بازنە دەرچووی ئەکۆلۆژی کۆمەلایەتی لە ڕوانگەی دووەمەوە سەر هەڵدەدەن لە بەر ئەمە، لێدوان لەمەڕ جۆری یەکەم دەبێ.

کۆمەڵگەی پایەداری لانیزۆر بە بۆچوونی ئوفولس «کۆمەڵگەیەکە کە ئامانجی لە هاوکێش لەگەڵ پێگەی خۆیدا بێ، بەلام هێشتا داڕژاوەیە لەسەر بایەخەکانی «مۆدێرن»ی ڕیشەیی وەکو زاڵ بوونی مرۆڤ بەسەر سروشتدا، بالا بوونی ویستە ماددییەکان و باقی ویستی چێژخوازانە و...»[٦٥] کارکردی من خۆم لەم واژە لەگەڵ ئوفولس جیاوازی هەیە و ئەندێشەگەلێکی وەکو زاڵبوون بەسەر سروشتدا و ویستە چێژخوازانەکان لە پرەنسیپە سەرەکی و زەرووریيەکانی ئەم ڕوانگەوە نازانم. ئەوەی من لەم دۆزە وەرمگرتوە، کۆمەڵێک باوەڕی گروپە ئەکۆلۆژیکی و پێگە ژینەکانە کە لەسەر ئەم باوەڕە پێدا دەگرن کە دەوڵەت میللی ئێستا و پێکهاتەی یاسایی ئەوە کە بە هۆی زانیاری ئەکۆلۆژیکییەوە کەم تا کورت بووەتە گاڵتەجاڕی گۆڕان، بیچمی تەواو و لە ڕاستیدا زەرووری بۆ ئەمەگداری ئەرکێکە کە ویستەکانی ئیدئۆلۆژی ئەکۆلۆژیکی چاوەڕوانی لەو هەیە. یەکێک لە هێماکانی هیوادارترکردن لێرەدا وەرگرتنی ئەم خاڵەیە کە نیگەرانییەکانی ئەکۆلۆژیکی لەگەڵ مەسەلەگەلی سیاسی و یاسای بنەڕەتی پێوەندیان هەیە.[٦٦] لە ڕاستیدا ڕێکوپێک کردنی ئەکۆلۆژیکی زۆرتر لەوەی کە زۆر کەس زانیویانە دەبێ پێوەندی

لەگەڵ گۆڕانی یاسای بنەڕەتی لە دەروونی دەوڵەتە هاوچەرخەکاندا بێ، گۆڕینێک کە نەک هەر تەنیا تەواوکەری بەرفراوانی بەرپرسایەتی لەمەڕ ئاستەنگییەکان و بەکاربردنی دەسەلاتی بەڕێوەبەرییە، بەڵکو تاوتوێکردنی پێوەندییەکانی نێوان حکومەتەکان و پیشەسازی هاوکێش و میزان دەکا.

ئەم روانگە هەم گروپە گوشارەکان و هەم حزبە سیاسییەکان دەگرێتەبەر. سەیر لێرەدایە کە هەروەها لایەنی جۆراوجۆری سیاسی و فەلسەفی ئیدئۆلۆژیش لە خۆ دەگرێ. دەتوانێ بە واتایەکی دیکە لە مرۆڤمەداری لاواز و نامرۆڤمەداری بەهێزدا بوون ببێت. ناکرێ چاوەڕوانی ئەوەبی کە ئەکۆلۆژیستە کۆمەلایەتییەکان (ئەکۆئانارشیستەکان) سەر هەڵبدا، ئەگەرچی ئاشکرا بە هۆکارێکی گرنگ لە دەروونی باوەڕە ریفۆرمخوازەکان و بۆ برێک لە ئەکۆسۆسیالیستەکان دەدرێتە قەڵەم. هەروەها ئەم روانگە بوارێک بۆ ئەکۆکاپیتالیزم پێکدێنێ. بە وتەیەکی دیکە، چێژ و کێشێکی بە تەواو مانا بەرفراوانی بووە. جوناتان پوریت لەگەڵ ئەوە کە لە هەندێک لە نووسراوەکانیدا لایەنگری هەڵوێستەی بایەخی ئەکۆلۆژیکی قووڵە بە هۆی هەلاتنی ئەکۆئانارشیستەکان لە «ژێر راستی دێرین» رەخنەی لەوان گرتووە. بە بۆچوونی ئەو، بەشی زۆری روانگەی ئەم خەڵکە «نوخبە خوازی بووە و ئەکراهی ئەوان لەمەکە نەکا دەستی خۆیان لە سیاسەتی پیس و ترسناکی هاوچەرخ پیس بکەن، جێی داخە».[٦٧] ئەو بە پێچەوانەی ئەمە کە هێشتا لایەنگری واتای ئەکۆلۆژیکی قووڵ لەمەڕ ئەم سیستەم سیاسییەی ئێستادا کار بکرێ. پوریت ئاشکرا پێکهێنانی سیاسەتی هەڵبژاردن دەگرێتە ئەستۆ. ئەوجۆرە کە دەڵێ:

من سەبارەت بە جەوهەری دەوڵەت بە شێوەی پارێزگاری بەرژەوەندی گشتی خەڵک لە وڵاتێکدا نارەزامەندی فەلسەفیم نییە. سەوزی ئانارشیستیش نیم کە رێ کاری من سەبارەت بە ژیان بە شێوەی بزەهێنەرێکی حەسرەت بار بێ. ئەمە دەگەڕێتەوە بۆ سەردەمە زێڕینەکان یان ئەندێشەیەک لەمەڕ جەماوەری مرۆڤ کە پێوەندیەکی کەمیان پێکەوە هەیە و تەنیایی یارمەتییەک بە خەڵک ناگەیێنێ کە لە جێگاگەلی ناواقع بینانەیەک کە ئێمە هێناومانەتە ئاراوە، رزگاریان بێ. من ئەوەی کە ناوی بچووک خوازی وەک لە دەستدان عەقڵم لێ ناوە، رەخنەم

هەیە... دەخوازم دەوڵەت ئەرکەکانی ئێستەی خۆی بە باشترین شێوە دەربارەی خزمەتی سەرەکی وەک فێر کردن و پەروەردە، پاک و خاوێنی و دەرمان و بڵاوکردنەوەی دەرامەد ئەنجام بدا... هەمیشە دەخوازم کە پێویست بە کەرەسە و کاری بڵاوکردنەوە بۆ هێمنایەتی عادلانەی هەموو ناوچەکان بسەلمێنم.[٦٨]

لە بەر ئەمە، خەونی بە حەقیقەت گەیشتووی کوتوپڕی کۆمەڵگەی بێ دەوڵەتی بچووک، ژیان کردن لە جیهانی خەونەکان، ئاسوودە و تایبەتییە. نووسەرانی دیکە، بەتایبەت ئەکوسۆسیالیستگەلێکی وەکو مارتین رایل، زۆرتر لە پوریت باوەڕیان بە دەوڵەتی بەهێز و پێشڕەوی پێگەی ژین هەیە. هەموو دەوڵەتێک نەک هەر تەنیا پێویستی بە چارەسەرکردنی مەسەلەی گەورەی هەژاری هەیە «کە لە روانگەی سۆسیالیستەکانەوە لە کۆتاییدا گرێ دەدرێ بە مەسەلەی ئەکۆلۆژییەوە». بەڵکو دەبێ پێکهاتەیەکی زۆر بەهێزی بۆ شەریکە چەند میللیەتییەکانی ببێت.

گرووپی ئاخر، و بە شێوەی بەشێک لە روانگەی ناوبراو، گرووپی ئەکۆکاپیتالیستەکانە.[٦٩] ئەم روانگەش دەوڵەت بە پێکهێنەری حکوومەتی یاسای لانیکەمخوازی دەزانێ کە جێگای پێویستی بۆ کارە سەرەکییەکان لەمەڕ بازاڕ و پەسند کردنی کڕیار بۆ پشتگری کردن لە پێگەی ژین ئامادە بکا. بەپێی پێناسەی ئەم روانگە، دەوڵەت دەوری گرنگ، بەڵام زۆر ئاستەنگی هەیە. ئەکۆکاپیتالیزم، ئەو جۆرە کە لە فەسڵی دووەم باسکرا، لە روانگەی لیبرالی کلاسیکترەوە لەمەڕ دەوڵەت بەهرە وەردەگرێ.

روانگەی سیاسی دووەم -لەمەڕ کۆمەڵگەی پایەداری بە پاشەکەوتە- زۆرتر تایبەتمەندی بە ئەکۆلۆژیستە قووڵەکانەوە هەیە. کۆمەڵگەیەکە کە خۆی لە پێناوی ئەوەی کە ئەریش فرۆم - لە کتێبێکی بچووکی رەواندا لەمەڕ بزاڤی ئەکۆلۆژیکی - کۆمەڵگەی «بوون» لە رووبەڕوو لەگەڵ کۆمەڵگەی «دارابوون» ناو دەنێ، کردوویە.[٧٠] ئەوانەی کە ئەم روانگەی «بوون»ە دێننە ئاراوە کێشەیان هەیە کە لەسەر بنەمای جێبەجێکردنی تەواو و کەماڵی بایەخ، تازەزایی نوێ یان گۆڕینی وێنەیی لە گشت مرۆڤایەتیدایە.[٧١]

ئوفولس ئەمە بە کۆمەڵگەیەکی شیاوی قبووڵی تارادەیەکی خوارەوەی وزە تەوسیف دەکا. رەنگە ئەمە لەگەڵ کۆمەڵگەیەکی ئابووری کاراتربێ لەگەڵ تەئکیدێکی کەمتر لەسەر بەکارهێنانی ماددی و هاندانی خۆبژێوی تایبەتی و پاشەکەوتەی تایبەتی داوتەڵەبانە. ئەم روانگە لە بنەڕەتەوە تەئکیدێکی زۆرتری لەسەر پلە بەرزی یان بەرپرسایەتی ئەخلاقی تایبەتی تام دەکاتەوە.[٧٢] ئوفولس لەسەر ئەو باوەڕەیە کە ئەم ناسنامەیە گەڕانەوەیەکە بۆ جۆرێک کلاسیکی سیاسەتە. بە نووسراوەی ئەو «بیچمی کۆمەڵگەی سوودخواز تا رادەیەک دەچێتەوە سەر شێوەی دەوڵەت، شار، لە دروستکردنی تەکنۆلۆژیکی بالاتر و پێچراوەتردا شەباهەتی هەیە».[٧٣] جیاوازی ئەو لەگەڵ «شار» (polis) کلاسیک ئەوەیە کە ئوفولس قبووڵی دەکا کە لێرەدا دەسەلاتدارییەکی کەلان بۆ بەرگری کردن لە ئاڵۆزی و دژایەتی کردن لەگەڵ یەک پێویستە. بەم جۆرە «دەبێ سیاسەتە ناوخۆیەکان لە دەروونی جۆرێک ئیمپراتۆری ناوچەیی یان جیهانیدا بن».[٧٤] ئاشکرا نییە کە ئەکۆلۆژیستە قووڵەکان لەگەڵ واتای ئیمپراتۆرییەکی پێگەی ژینەدا هاودەنگ بن. لە راستیدا ئەم خاڵە ئاشکرا ئوفولس لە ئەکۆلۆژی قووڵ جیا دەکاتەوە. وادیارە بڕێک لە ئەکۆلۆژیستە قووڵەکان دڵیان بە دۆزی پێکهێنانی سەرلەنوێی فەرهەنگە عەشیرەیەکان زیاتر خۆش کردبێ. لەم رووەوە، برایان توکار لە واتای مەنتقەگەرایی سوود وەرد دەگرێ و باوەڕی هەیە کە باشترە «مەل تێک بڕووخێ» بە کۆمەڵگەی خۆتەواو، خۆ لەسەر پێ، خاوەنی پێوەندی هەرەوەزی و میزان کراو لە باری ئەکۆلۆژیکییەوە بەش بکرێن.[٧٥] تەسەوری گشتی سوودخوازی و دەست پێوەگرتن و قەناعەت، خودگەردانی و ساکار ژیان کردنی داوتەڵەبانە هەڵگری واتایەکی زۆری دەروونییە. لە زانستی ئابووریدا بانگهێشت لە لایەن نامەبارەک کرەوە بەرێوە دەچێ کە باوەڕی بە سیستەمی بوودایی هەیە کە لەسەر بنەمای دابینکردنی نیازی مرۆڤ و پارێزگاری لە پێگەی ژینە.[٧٦] لەم کۆمەڵگە گریمانە وزە لە سەرچاوەیەکی قابلی گۆڕان و تازەکردنەوەی وەک هەتاو و با دابین دەبێ و دەکرێ سەرچاوەی نەگۆڕی وبپارێزرێ و بخرێتە سەر ئەو دەستکەوتانە. تەکنۆلۆژییەکان رەنگە مناسب و بێ زیان بن. بە بۆچوونی تاقمێک، ئەم کومەڵگە

سوودخواز و دەس پێوەگرە خاوەنی لایەنێکی مەعنەوی بەهێز، چ بە شێوەی بودا باوەڕی چ یەکگرتووی وجوودی دەبێ کە تەواوکەری سەرنج بە ئەکۆسفێرە. لێرەشدا پرەنسیپی نەبوونی توندوتیژی زۆرجار بە شێوەی پەیوەستێک بۆ بینینی بوودا باوەڕی دێتە بەرچاو.[٧٧] هەروەها تاوتوێکردنی سەرلەنوێی چالاکی تایبەتی رۆژانەی ئێمە لە خۆ دەگرێ. و. شوارتس و د.شوارتس لەسەر ئەو باوەڕەن کە «ساکار ژیان کردن هەر تەنیا ئاگاداری کیسە کاغەزییەکان و کود دروستکردن لەوان مەسەلە نییە، بەڵکو تەواوکەری زانیاری لەم کارەیە کە چ بەرهەمێک بەکار بێنین. چ خواردەمەنییەک دەخوێن ، ئەوانە چۆن دروست دەکرێن و ئەم شێوە کەڵک وەرگرتنەی ئێمە یارمەتی بە چ کەسانێک دەکا و چ کەسانێک دەچەوسێنێتەوە».[٧٨] ئەمە واتای گۆڕانێک لە کارە کە بەرەو ئەوە دەڕوا کە جیمز رابێرتسۆن «کۆمەڵگەی خۆراگر» ی ناولێناوە، هەنگاو هەڵدەگرێ.[٧٩]

لەم روانگەوە نووسەرانێکی وەکو ئەدوارد گلداسمیت و کرک پاتریک سیل لەمەڕ رادە و بارودوخی جغرای شنەرت و شروتێکی زۆریان هێناوتە ئاراوە. بە کەڵک وەرگرتن لە واژەگەلێکی ئاسایی دەگوترێ: هەر کۆمەڵگەیەک پێویستی هەیە کە «توانایی ئەکۆلۆژیکی» خۆی لەبەر چاوبگرێ و رێز بۆ ئەوە دابنێ، خەڵک پێویستیان هەیە کە «لە شوێنێک سوکنا بێ» و ئەم شوێنە دەبێ «بەراوردی مرۆڤی» ببێت. گلد سمیت کوتەنی: «پیاو یان ژن رەنگە هەر تەنیا لە کۆمەڵگەیەکی بچووکدا دەتوانێ تاکێک بێ. لە جەماوەرێکی زۆری ئەمرۆدا ئەوانە هەر تەنیا بوونەوەرێکی تەنیا و تەریک مانەوتەوە». گلد سمیت لەسەر ئەو باوەڕەیە کە دراوسێکان نابێ لە ٥٠٠ کەس زیاتر بن لە دەروونی جەماوەرێکی ٥٠ هەزار کەسی و ناوچەیەکی ٥٠٠ هەزار کەسیدا ماونەتەوە.[٨٠]

لەمەڕ بارودۆخێکی جغرای، گرنگترین واتایەک کە هاتووەتە ئاراوە واتای ناوچەی ژیانییە. مەڵبەندەکانی ژیانی تاکە نەتەوەیەکان، قەومی، ئیداری یان سیاسی نین بەڵکو زۆرتر واحیدگەلێکی ئەکۆلۆژیکی و بیۆلۆژکی پایەدارن. توکار ناوچەی بیولۆژیکی بەم جۆرە پێناسە دەکا: «ناحیەیەک لەسەر زەمینێک کە نەک لەگەڵ رەمزە سیاسییەکان... بەڵکو لەگەڵ بارودۆخی سروشتی، بیۆلۆژیکی

زەمینناسی کە ناسنامەی راستەقینەی شوێن دەستنیشان دەکا، دیاریکراوبێ».
رشتە کێوەکان، رووبارەکان، روینی گیایی، وێنەگەلی ئاو و هەوار، خاک، گیاکان و کۆمەڵی گیایی (گیا) تایبەتمەندی ناوچەیەکی ژیانی دەسنیشان دەکەن و دەبنە جێگری رەمزە سیاسییە دەوڵەتییەکان.[٨١] لە دەروونی ئەم مەڵبەندە بیۆلۆژیکیەدا ئەکۆسیستمی پایەدارییبوونی هەیە کە مرۆڤەکان دەتوانن بێ خەسار گەیاندن و پێگەی ژین هەتا کاتێک کە «تێدەکۆشن شێوەگەلی خۆبژێوی ژیانێکیان ببێت کە هاتوچوون و گەڕی سروشتی کە لەوەو بەر لەوێدا بوونی بووە، بیپارێزن». لەوێدا وچان بگرن و ژیان بکەن.[٨٢] نەک هەر تەنیا ئەندێشەی ناوچەیی بیۆلۆژیکی بە دروستکردنی پێوەندی نێوان ژیانی کۆمەڵایەتی، ئابووری و سیاسی ئێمە لەگەڵ سروشتی خۆڕاگری دەوروبەر بە سوودە بەڵکو لە نێوان مرۆڤ و سروشتیش پێوەندی دروست دەکا. هەندێک نووسەرانی وەک توکار دابەشکاری دەرەکی زۆرتر لە نێوان دەستە ناوخۆیەکان و رشتە کێوەکاندا دروست دەکەن. کرک پاتریک سیل دەستە دابەشکاریەکی پێچراوەتر دێنێتە ئاراوە کە کۆکەرەوەی ناوچە ئەکۆلۆژیکەکان، ناوچە زەمین ناسییەکان و ناوچە بیچم ناسییەکانە.[٨٣] وەها جەماوەرێک بە بۆچوونی لایەنگرانی ئەوان، هاندەری جۆربەجۆری و سەر بەخۆیی کەلتوورین.

مانایەکی زۆری دەروونی لە دۆزی ناوبراوەوە سەرچاوە دەگرن. باوەڕێکی بەهێز بوونی هەیە کە ئەم جەماوەرە بچووکە بەراوردی خووی سەرەکیان هاوبەشی گشتی و جەماوەری خەڵکە کە لە رووبەڕوو لەگەڵ دێموکراسی پەرلەمانی وەستاوە.[٨٤] دۆزی شوێنی کۆبوونەوەی هاوبەشی جەماوەری نایەکگرتوو لە دەروونی ناوچە بیۆلۆژیکییەکان بۆ بڕیار دەربڕینە سیاسییەکان، لایەنی کاکڵی ئەم دۆزە دەدرێتە قەڵەم. هەروەها ئەم مانا دەروونییە بەهێزە لە ئارادایە کە ئەم جەماورە لە راستیدا کۆمەڵگەی بێ کەم و کورتی یەکسان خواز «پەساپیاوسالاری» بە دواوە دەبێ.[٨٥]

جگە لەم روانگە دێموکراتیکە، هەندێک جار لایەنگەلێکی شاراوەترو تاریکتر بوونی هەیە. یەکێک لە باوەڕەکان «کارناسی ژین ناوچەیی» خۆبژێوی ئابووری

خۆتەواوی ناوچەییە. ئەم کارە پێویست بە هەر چەشنە توجارەت، جگە لە برە جارێکی زۆر زەرووری، لە ناو دەبا. تەجارەت هاندەری رازی بوونی ویستە نازەرووریەکان یان زینەتی لە رووبەڕوو لەگەڵ ویستە راستەقینەکانە و هۆکاری بەستنەوەی هەر ناوچەیەکی ژیان لە خۆ بەدەر دەبێ و کات و سەرچاوەی سووتەمەنی بە فیڕۆ دەدا. دەربارەی مەسەلەی سەرچاوەی کەم وێنە هەندێک کەسانی وەک بارو و ئوفولس لەسەر ئەو باوەڕەن کە ئێمە لە رادەبەدەر بۆ هەموو شوێنێک سەفەر دەکەین. بە بۆچوونی برێک لە لایەنگرانی کۆمەڵگەی ناوچە ژیانی، ئەم کۆمەڵگە لە ناوچوونی سەرچاوە کەم وێنەکان بە هۆی ئەنجامی هاتوچۆی رابواردنەوە قبوولی ناکا. فرۆکەکان بە هۆی هێنان و بردنی رێبوار کە زۆرجار جگە لە چێژبردنی تایبەتی ئامانجێکیان نییە، برێکی زۆر سووتەمەنی کە هەرگیز جێی پڕنابێتە، بە فیڕۆی دەدەن. بەم شێوە، کۆمەڵگەی دەس پێوەگر دەبێ کۆمەڵگەیەک بێ کە هاتوچۆ بەرتەسک بکاتەوە و خەڵک ژیانی خۆیان لە شوێنێک بە سەربەرن و هۆگری جەماوەری ناوچەی ژینی خۆیان پەروەردە بکەن.

مانای دەروونی رای ناوبراوی سەرەوە ئەوەیە کە میزانی جەماوەری مرۆڤیش دەبێ لەژێر چاوەدێری کۆنترۆڵی توند دابێ و بێ هۆ نییە کە بە لایەنگرانی ئەم باوەڕە شێوەی «نومالتوسی» یەکانیان پێ دراوە. ئەم جۆرە کە گلد سمیت دەنووسێ: «ئاشکرایە کە دەبێ پرۆژەی تەنزیمی بنەماڵە (بە شێوەی مامناوەندی بەرتەسک دوو منداڵ بۆ هەر ژن و مێردیک) لەسەرانسەری جیهان هەتا کۆتایی سەدەی بیستەم بە توندی بەڕێوەی بەرین».[٨٦] ئەو لەسەر ئەم باوەڕەیە کە دەربارەی میزانی جەماوەر دەبێ پڕوپاگەندە و چالاکیگەلێکی بەرفراوان لە باری خواردەمەنی و چۆنیەتی ژیانەوە بەرێوە ببرێ. لە پەنای ئەم چالاکیانەدا، دەرمانی دژی زگ پڕ بوون و شێوەگەلی بەرگری کردن لە ئاوس بوون، نەزۆک کردن و لە باربردنی دەبێ بەلاش بکرێ. سەرەنجام لە گشت بوارەکانی لە پێوەندی لەگەڵ جەماوەرناسی و کۆنترۆڵی جەماوەر دەبێ نەهادە لێکۆڵەرەکان دابمەزرێن.[٨٧] کەسانی دیکە دەربارەی ئاستەنگ کردنەوەی یاسایی رادەی منداڵ لە بنەماڵە بە شێوەی «بەڵگەنامەی بوونی ساوا» و دامەزرانی مالیات

بۆ ئەمە کە بنەماڵەکان منداڵی کەمتریان بێ، رایان دەر بڕیوە.[88] گرووپی «سەرەتای زەوی!» ئەو جۆرە کە لەوەبەر باسکرا، بۆ ئەم مەسەلانە رێی چارەی خۆیان هەیە. سەرەنجام دەربارەی کۆنترۆڵی کۆچەریش باوەڕگەلێک لە ئارادا هەیە کە دابسۆن لە موتالاتی دوایی خۆیدا لەمەڕ بەرینبوونەوەی ئەو نیگەرانی خۆی دەربڕیوە.[89]

روانگەکانی سەرەوە لەمەڕ کۆمەڵگەی سوودخواز و دەست پێوەگر رەنگدانەوەیەکی زۆری هەیە. هەستێک کە لە پلەی یەکەمدا سەرهەڵدەدا ئەوەیە کە ئەم روانگە دێموکراتیک و یەکسانیخوازە. لێرەدا دەکرێ پێوەندی بەهێز بە ئانارشیزمی کومۆنیستییەوە ببینری. بەم حاڵەوە، ئاشکرایە کە سەرجەم لایەنگرانی ئەو لەگەڵ دێموکراسی و ئازادی هاودەنگن. دۆزەکانی گلد سمیت رەنگە بکرێ بە شێوە شیاو بە شێوەی دۆزگەلێکی پەروەردە دەری کۆمەڵگەیەکی دەسەلاتدار و نەک دێموکراتیک باس بکرێ. خولی راگواستنەوەی کردنەوەی زۆر لە ئازادییەکانە. گلد سمیت دەڵێ: «دامەزرانی یاسا و ئۆپەڕاسوێنی هێزەکانی پۆلیس و دادەکان بۆ بە حاکم کردنی ئەم ئاستەنگییە پێویست دەبێ».[90] بێجگە لەمە، باوەڕی لایەنی نومالتوسی لەمەڕ کۆنترۆڵی جەماوەر بێگومان ئاشتی لەگەڵ سەربەخۆیی و یەکسانی دژوار دەکا. رەنگە گلد سمیت خۆراکی فیکری خۆی لە ئەکۆلوژی ناسیۆنالیستی سوننەتی لەگەڵ ریشەگەلێک کە لە سەرەتای سەدە بوویەتی، بە دەستی هێناوە.

پەروەردەی رۆحی جۆرخوازی و پلۆرالیزم بێگومان ناوچەکانی ژینی لایەنگری کۆیلایەتی، منداڵ کوژی یان مرۆڤ خۆریان پێ قبووڵ ناکرێ. بە شێوەیەکی دیکە، بە پێچەوانەی بەڵێنی ئاشکرا بە جۆرخوازی قبووڵ کراو، داخوازیەکی شاراوە بۆ ویست و هاوبەڵێنی بوونی هەیە. لە بەر ئەمە، پێوەندی زەرووری ئاشکرا لەم روانگەی نێوان ژین خوازی ناوچەی کومۆنە کۆنەخوازەکان لەلایەک، دێموکراسی و یەکسانی لە لایەکی دیکە، بوونیان هەیە. لەباری ئەکۆلۆژیکەوە تەواو مەعقوڵ و ئیمکانی ئەوەی هەیە کە کومۆنە دەسەلاتخوازەکان و هاوکات لەگەڵ ئەوە بەرامبەرخوازانە بوونیان ببێت.

گرفتی چارەسەرنەکراوی گەورەی کۆمەڵگەی سوودخواز و دەس پێوەگر کە لە هەموو شێوە ئەو دێتە بەرچاو، مەسەلەی بوونی دەسەڵاتداری هەمەلایانە و بەرفراوان، وەکو دەوڵەت، بۆ چارەسەری گفتوگۆکان شاراوەیە. ئۆفولس، ئەو جۆرە کە پێشتر باسکرا، بیر لە ئیمپراتورییەکی ژیانی دەکاتەوە. کەسانی دیکە لەمەڕ هەر چەشنە پێکهاتەیەکی بەرفراوان و تەنینەوە لە ناخەوە نیگەرانی دەردەبڕن. نووسەرێک دەنووسێ «ڕێنوێنی سیاسەتی «سەوز» زیانی خۆماڵی لەگەڵ یەک و پێچەوانە ئامانجی دەوڵەتی میللی ئەو جۆرە کە ئێمە دەمانزانی وایە». درێژەی پێ دەدا: «دەوڵەتی میللی ڕەنگدانەوەی سیاسی ڕواڵەتێکی زێهنی دوو لایەنەیە، و هەموو بەربلاوییەکانی ئەو بۆ ئەکۆلۆژی پڕزیانن».[91] بە بۆچوونی گلد سمیت تاکخوازی خۆ زانیاریانە خۆی لە خۆیدا و دەوڵەتخوازی کۆکراوە دەس بە دەس جووڵە دەکەن. هەر دوو دەبنە هۆی بێهێزبوونی جەماوەری بچووکی ئەکۆلۆژیکی. هەندێک لە ئەکۆسۆسیالیستەکانی وەکو بارو لە بەر ئەم خاڵە تەئکیدیان کردووە و یەکسانخوازانی رادیکالتری وەک توکار، ئەسپرتناک و کاپرا و رابرتستۆنیش لە نووسراوەکانی خۆیدا لەسەر ئەم خاڵە پایان داگرتووە.[92] سەرەڕای ئەمە، لە هەموو باوەڕەکانی لایەنی ئەکۆسۆسیالیست و هەروەها لە لایەن نووسەرانێکی وەک پوریتەوە ئاشکرایە کە بە پێچەوانەی زۆر کەس حەز دەکەن ڕوانگەی سوودخوازانەتر لەگەڵ دەوڵەتێکی هەستیار لە بابەتی ئەکۆلۆژیکییەوە پێکەوە گرێ بدەن.

ئەم مەسەلە چارەسەر نەکراوەی دەوڵەت لە ئەندیشەی ئەکۆلۆژیکیدا، مەسەلەگەلێکی دژواری لە بواری بابەخە سیاسی و ئەخلاقییەکانی لێ دەکەویتەوە. چۆن سیاسەتی جەماوەرێکی بەرپرسی یەکسانخواز، عەدالەتی کۆمەلایەتی و ئازادی لە شێوەیەکدا کە دەوڵەتێک لە ئارادا نەبێ، دەتوانێ دەستەبەر بکرێ؟[93] کارناسانی ئەکۆلۆژیستی دژی دەوڵەت، لە ڕواڵەتا تووشی هەمان سەرەداوی گرفتی ئانارشیستەکان و لەم دواییانەی ئانارکۆکاپیتالیستەکان هاتوون: واتە ئەمە کە چۆن بابەخە گرنگەکان بێ ئەوەی دەس بکرێ بە توندوتیژی یان هەڕەشەگەلێکی تایبەتی بۆ جێی باوەڕ و دەستەبەرکردنە؟

هەندێک لە تەئکیدەکان لە رواڵەتا بەرەو گۆڕانکارییەک لـە سروشـتی مرۆڤ یـان لەسەر رێنوێنییەکی بە قەناعەتگەیێن کاردانەوەی دەبێ. ئەگەرچی بێگومـان دەبـێ بە شێوەی رەوا رێنوێنی بکرێ کە دەوڵەتی یاسایی زۆر لە کارکردەکانی و ئەرکە سوودمەندەکانی ئەکۆلۆژیکی پێویست باشتر بەڕێوەی بەرێ هـەتا لەسەرۆیـشتن و چەناکە شلبوونی کۆبوونەوە بەربلاوەکانی ناوچەکانی ژین.

سەرهەودای ئابووری نوێ

یەکێک لە ناوەڕۆکـە سـەرەکییەکان کـە لـە بزاڤـی ئەکۆلۆژیکیـدا سـووربوون لەسەر ئەم خاڵەیە کە مەسەلەی گەورەی ئابووری کە ئێمـە لەگەڵـی رووبـەڕووین نە سەرمایەدارییە و نە ئابووری دەستوورییە، بەڵکو بـە پیـشەسازی بوونـە. ئـەو جۆرە کە پوریت دەڵێ:

مەبەستی من لـە وشـەی «پیـشەسازیخـوازی» لایـەنگری لـەم بارەوەیـە کـە پێویستەکانی مرۆڤ هەر تـەنیا لـە لایـەن پەرەپێـدانی دایمـی پـڕۆژەی تەولیـد و مەسرەف ـ چاوپۆشی لە خەسـارێک کـە لـە گـۆی زەوی و لـە مافـەکانی بـەرەی داهاتوو دەکەوێ ـ دەکرێ بـەراورد بکـرێ... بایەخـە زۆرجـار باسـنەکراوەکانی پیشەسازیخوازی لەسەر بنـەمای ئـەم گریمانەیـەن کـە سـوودی مـاددی زۆرتـر گرنگتر لە خەڵک و هەر شتێکی دیکەیە.[٩٤]

لەبەر ئەمە، شەڕ دژی پیشەسازیخـوازی شـەڕێکە دژی «ئیدئۆلۆژییـەک» کـە مەسەلەی ئەو لە هەموو ئیدئۆلۆژییە گرنگەکانی دیکـە لـە ئارادایـە. بـە بۆچـوونی پوریت و کەسانی وەک ئەو، خەبات دژی ئـەم بـالا ئیدئۆلۆژییـە پیـشەسازیخوازە هەمان رادە لە هەرێمی بایەخەکاندا هەیە کە لە مەسەلە فەنییەکانی گرێبەستـکراو بە ئابووری. بەم حاڵە، ئەم شێوە لێکدانەوە بە جۆری راستەقینە سۆسیالیـستەکان تاوتوێیـان کـردووە کـە، چ لەگـەڵ هەڵوێـستە کومـۆنی بـارو و چ هەڵوێـستەی دەوڵەتخوازی رایل، حاشا لەوە دەکەن کە سۆسـیالیزم بـە شـێوەی خودکـار بـە پیشەسازی بـوونی بـە ئەسـتۆیە. بێجگـە لەمـە، نووسـەرانی وەک وێـستۆن پیر

لەســـەر ئـەو بــاوەڕەن کـــە مەســـەلەی راســـتەقینە ســـەرمایەدارییە نـــەک پیشەسازیخوازی، و ئەمە کە لێدوان لەمەڕ بایەخەکان زۆر و کەم نادروستە.[٩٥]

زۆربەی نووسەرانی ئەکۆلۆژیکی هاو باوەڕیان هەیە کە پیشەسازیخـوازی و ســەرمایەداری هــەر دوو عـۆدەداری گەشــەی دۆزی ئـابوورین. گەشــەی نـۆش داروویی مەسەلەی کۆمەلایەتی و ئابوورییە. بەلام بە بۆچوونی ئەکۆلۆژیستەکان گەشەی بنەمایی مەسەلەگەلی تەقینەوەی پێگەی ژین، حەسارگەیاندن بـە کۆمەڵـگە و لــە خـۆ بێگانــە بـوونی کۆمەڵـگە دەدرێتــە قەڵــەم. لەسەرانـسەری ســەدەی نۆزدەهەمدا، لە ئابوورییە بە پیشەسازی کراوەکاندا، گەشە هـەلی رەخـساند و بـۆ برێک کومەلگە بـوو بــە ســەرچاوەی پـڕ لــە بەرژەوەنـدی قـەرەبووەکان. لەگـەڵ ئەمەدا، ئەو جۆرە کە ئەسـپرتناک و کـاپرا گوتویانــە، چونکـە گەشــە بـۆ ماوەیــەکی کورت سوودی لەگەڵ بووە، ئەمە بەو مانایە نییە کە گەشە هەمیـشە پێویـست بـێ.[٩٦] زۆربــەی رەنگدانــەوەی سیـستماتیک «گەشـــە» و غــافڵ بــوون لــە مەســـەلەگەلی ئـەکۆلۆژیکی دەکـرێ لـە زۆرینـەی ئەندێـشە کلاسـیکە سـوننەتییەکانی ئابووریـدا ببینرێ.[٩٧]

ئەندێــشەگەلی پیــشەسازیخــوازی و ئـــابووری کلاســـیک بـــۆ زۆرینـــەی ئەکۆلۆژیستەکان «نەک هەموو ئەوان» هەڵگری واتایـەکی درۆ و بـەرچاو تەنگانـە لەمەڕ بوونەوەری مرۆڤ ـ مرۆڤی خاوەن فامی ئابووری ـ یە کە لەسەر بنەمای ئـەو، پوول و پارە، لانیزۆری رازیبوونی بەرژەوەندی و بە دەس هێنانی سوود، تەرازوو و پێواری هەموو شتەکان دەدرایە قەڵەم. لـە ئەندێشەی ئـابووری کلاسـیکدا مایـە و سوود هەتا ئەم دواییە مەسەلەی سوودمەندی ئاوی پاکردە، ئەتموسـفێری پایـەدار و ئاووهەوا و هەرێمی هەڵـگری پێشبینیان لـە بـەرچاو نـەدەگرت. ئـەم جـۆرە کارانـە بایەخی ئابووری نەدەدرانە قەڵـەم. ئـەو چەشـنە لـە کتـێبی نوێـدا گـوتراوە: «نایەتـە بەرچاو کە بە فیکری ئابووری زانان گەیبێ کە ئەگەر چالاکیەکانی ئێمە لە بنەڕەتـەوە هاو بەشی لە شێوازی کاری سروشتە، کەواتە سروشت هەتا ماوەیەکی درێژ ناتوانـێ بەرژەوەندییەک کە چاوەڕوانیمان لەوە و ژیانی ئێمە بـەوەوە گرێـدراوە، بـەراوردە بکات و بیهێنێتـە دی».[٩٨] نووســەر ئەمــە چـەپڕوانـین بـە جیهـان» تەوسیف دەکا.

پێچەوانە، «زانستی ئابووری نوێ»، ئەو جۆرە کە لە نووسراوەی ئەکۆلۆژیکیدا زۆرجار ئاماژە بەوە دەکرێ، «لەسەر بنەمای تێگەینی جیاوازی لە خودی راستەقینەیە و لە بینینی ئەو گۆڕینێکی وەکو شۆڕشی کۆپرنیکی لە ئەستێرەناسیدا رووی داوە».[٩٩]

یەکێک لە بەڵگە پرەنسیپییەکان لە زانستی ئابووری نوێ ئەمەیە کە لەسەر بنەمای ئەندێشەی ئابوورییە کلاسیکەکان رەنگە گەشە هەتا بێ کۆتایی بەردەوام بێ. بەڵام لە جیهانێکدا کە بەرژەوەندی ئەو، وەکو سوتەمەنییە بێجێگان، ئاستەنگ و بە کۆتایی دەگەن، گەشە چۆن مومکینە نائاستەنگ و بێ کۆتایی بێ؟ سووتەمەنییە فسیلییەکان ئاستەنگن و لەوانەیە بەم زووانە تەواو بن. ئەو جۆرە کە پیژار دەڵێ: «بە رواڵەت هەموو هاوبڕوان کە نەوت و گازی سروشتی بەم زووانە و کەمێک دوای ساڵی ٢٠١٠ روو لە کەمی دەکا».[١٠٠] ئەو دەڵێ زۆرینەی جیهانی پیشەسازی لەگەڵ تەواوبوونی سووتەمەنییە بێ جێگرە هەرزانەکان رووبەڕووبوونەتەوە. بەم حاڵەوە، بە بۆچوونی پیژار، نوێسازی زۆرینەی کۆمەڵگەکان، بەتایبەت وڵاتەکانی جیهانی سێیەم، هێشتا لەگەڵ مەنتقی نادروست و درۆ گەشەی ئابووری پێوار دەکرێ. ئەم وڵاتانە بە جێی ئەوە کە زگی خەڵکی زۆری خۆیان تێر بکەن، لە تەک هاندانی سندووقی پارەی نێونەتەوایەتی خەریکی پەرەپێدانی ناردنی کاڵای خۆیان بۆ دەرەوەن. پێویستەکانی ناوخۆ، پێگەی ژینی خاوێن، مەدەنییەتی تەندروست، هەموو لە هاوکێش کردنی ئابووریدا کەوتوونە زبڵدانی فەرامۆشییەوە. ئەم جۆرەکارانە لە حوکمی پلە باڵاکانی سەرکەوتنی ئابووری بەرچاو ناگیرێن.

بە کورتی ئەمە کە ئابوورییە گەشەخوازەکان ناتوانن بە کەڵک وەرگرتن لەو سەرچاوانەی کە دێتە کۆتایی درێژە بدن. داهێنەرە تەکنۆلۆژییەکان ناتوانن مەسەلەکان بە شێوەی ئاستەنگ چارەسەر بکەن، ئەگەرچی تکنۆلۆژییە هاوقەرارە و بچووکەکان یەکێک لە رێی چارەکان دەدرێتە قەڵەم. بەرەو پێشچوونە فەنییەکان هەر تەنیا دەتوانن مەسەلەگەل وەدواخەن.[١٠١] حکومەتەکان و دیوان ساڵارییەکانی ئەوان زۆرجار لەم بوارەدا هاوراز و هاوهەنگاو لەگەڵ پیشەسازیدان، و لە لایەن فێڵ و فەنە زۆرەکانی رازداری و پێچ و پەناوە، بالابردن و هێنانەوە زانستی و چالاکییەکانی

پێوەندی گشتی تێدەکۆشن هەتا بە شێوەی کاریگەر بۆ کۆنترۆڵی هەواڵەکان لەمەڕ رووخانی پێگەی ژین دەس بەکاربن.[١٠٢] بە بۆچوونی زۆربەی ئەکۆلۆژیستەکان، گۆڕینی سەرەکی لەرای گشتی ئێمە لە جیهانی ئابووری پێویستە. هەر ئەم کارە ریشەی پێکهاتووی TOES (کۆبوونەوەکان لەمەڕ ئابووری دیکە) بووە کە خۆی لە پێناوی ئاشکرا کردن و برەودان بە رێگایەکی ئابووری داناوە. لە کۆی ئەماندا دەبێ سامانێکی ئابووری پایەدار بخرێتە جێی سامانی ئابووری گەشە خوازەوە.

روانگەکان دەربارەی ئەمە کە چ شتێک سامانی پایەدار پێکدێنێ، جیاوازیان هەیە. ئەمانە بە دوو شێوە لە کۆمەڵگەی پیشەسازیدا دەوریان بە ئەستۆوەیە. روانگەیەکی باڵا سامانی ناکۆ، کومۆنی، وەرزێڕی و بێ بوونی دەوڵەتە. روانگەیەکی دیکە چاوی بڕیوەتە سامانی دەوڵەتی ئەکۆلۆژیکی دەوڵەمەند و لە باری ئەکۆلۆژیکەوە پێچراوە.

وەڵامی ئەکۆ سۆسیالیستی بەپێی وابەستە بوونی سۆسیالیستی جیاوازی هەیە. بارو بە ژیانی کومۆنی سەرفەجووی ناکۆ کە لەودا، ویستەکان و خوازیارەکان بە لانیکەمی کەمی بگا، باوەڕی هەیە. لە لایەکیترەوە، مارتین رایل بە پێچەوانە جوستوجۆ لە کاری گەشەدا بە شێوەی تەواو قەراردادی، باوەڕی هەیە کە زانستی ئابووری نوێ گروپی TOES مومکین نییە بە رادەی پێویست لە بینینی خۆی سەبارەت بە شەریکە گەورەکان بچێتەپێشێ. ئەو جۆرەکە رایل دەڵێ، ئەگەر ئێمە دۆزە گرێدراوەکان بە کردەوەی ئابووری دێرین بە دەست بێنین «دەبێ خۆمان ئامادەی رووبەڕووبوونە لەگەڵ نەهادگەلێک بکەین کە ئەوانە دەگرێتەوەبەر و بەهێزیان دەکا».[١٠٣] بۆچوونی رایل ئەمەیە کە دەوڵەتی لایەنگری پێگەی ژین دەبێ ئەم ئەرکە بەرێوەبەرێ. ئەم بۆچوونە نووسەرانێکی دیکەی وەک وێستۆن و پیر بە جۆرێکیتر رەواجیان پێداوە. پیر و وێستۆن ئەگەرچی زۆرتر لە رایل لە رەخنەی خۆیان سەبارەت بە رووداوی گەورەی «سەوزەکان» زمانی توندوتیژیان هەیە، ئەوانە تاوان باردەکەن کە «پەردەیان» کێشاوە بەسەر سەرمایەداری بازاڕدا.[١٠٤]

لە راستیدا رووداوی گەورەی نوێگەرەکان دەربارەی سەرمایەداری لەغاوی وڵامەکانیان بە دەستەوە گرتووە. ئەکلینگتۆ و بورکە بەتایبەت دەڵێن ئەگەرچی سەرمایەداری بازاڕ مومکینە بەشێک لە مەسەلە بێ، بە یارمەتی سەرمایەدارانی

«سەوز» دەتوانێ بەشێک لە ڕێچارەش بێ.[١٠٥] نووسەران پێشبینی دەکەن کە دەیەی ١٩٩٠ دەیەی سەوز دەبێ کە مەسرەفکارەکان خوازیاری داهاتێک دەبن کە بە شێوەی دۆستانە لەگەڵ پێگەی ژین دورست کرابێتن. بەم جۆرە، پێگەی ژین دەبێ بە «پانتایەکی بەرفراوانی نوێ بۆ بەر بەرەکانێی کەسپ و کار».[١٠٦] ئەم نووسەرانە بەڵگە دێننەوە کە بەجێی ئیحساسات خوازی تەکنۆلۆژیکی سەبارەت بە پیشەسازی، دەبێ چاوکراوانە نەک نێوانی ئابوورییەکی پایەدار و ئابووری گەشەی پیشەساز، بەڵکو دەبێ نێوان گەشەی پایەدار و گەشەی ناپایەدار جیاوازی دابێین. گەشەی پایەدار گەشەیەکە کە لە لایەن بازاڕ لەگەڵ کاردانەوەی مادەکان، تەکنۆلۆژیگەلێکی پاکردەتر، دانانی سەرمایەداری ژێرخانی و وەزی دانراو لە جێی ـ کە هەموو ئەمانە لەگەڵ داخوازییەکانی مەسرەفکارەکان «سەوز» دروست دەبن ـ خۆی سازگار دەکا. نووسەران ئەمە «سەردەمی نوێی سەرمایەداری» ناودێر دەکەن.[١٠٧]

وەلام بەم بۆچوونە لە لایەن ئەکۆ سۆسیالیستەکانەوە، ئەو جۆرە کە چاوەڕوان دەکرێ، رەخنەیە. بەلام رای ئەکۆکاپیتالیستەکانیش کە لەلایەن پوریت و وینرەوە بەیانکراوە تێکەڵ بە رەگی چزودار و ژاراوەیە. ئەوانە رادەر دەبرن کە «گشت ئەوشتانەی کە لەو رووداوانە کەوتووەتەوە کە... شەریکەکان بەهۆی پیسیانەوە پەرەیەکی کەلان لە جانتا دەنێن و ئەوکات بە پاککردنەوەی بڕێک لە گەندەڵ کارییەکانی خۆیان دیسان پارەیەکی زۆرتریان بە نەسیب دەبێ».[١٠٨]

بەم شێوە، ئەکۆکاپیتالیزم بە ناوی جۆرێک کلاسیکی لە پێوارە دوو لایەنەکانی دەبینرێ کە هیچ وەلامێکی بۆ تەقینەوەی پێگەی ژین لە لایەن پیشەکانەوە پێ نییە. ناچار دیسان دەبێ ئەم خاڵە وەبیر بێنینەوە کە پۆریت، کە لە لایەنگرە بێ مەیلەکانی ئەکۆلۆژی قووڵە، هێشتا نایەوێ لە دەولەت هەڵبوێرێ و ئەوە شاراوە بە هۆکاری گرنگ لە لێدوانە ئەکۆلۆژییەکانی دەزانێ.

لایەنی دیکەی روانگەی پەساپیشەسازی و ئابووری روانگە کومۆنی ناکۆیە ـ واتە کۆمەڵگەی سەرفەخوازتر. جیمز رابێرتسۆن ئەمە بە ئابووری مێ SHE (عاقلانە Sane مرۆڤایەتی Humane ئەکۆلۆژیکی Ecoloyical) تەوسیف دەکا و ئەوە لە رووبەڕوو لەگەڵ ئابووری نێر He (زۆر بەرین خواز Hyper-Expansionist) هەڵدەسەنگێنێ.[١٠٩] ئەم

روانگه مێیه SHE پرەنسیپگەلێکی زۆری هەیە. تێدەکۆشی هەتا زۆرتر واتاگەلی گەورەی ئابووری وەکو ویست، داوا، بەرهەمهێنان، بەکارهێنان مەسرەف و ئابوورییە بەراوردەکان لەگەڵ واژەکانی ئەکۆلۆژیکی سەرلەنوێ پێناسە بکا. بۆ وێنە لە حاڵێکدا کە لە ئەندێشەی ئابووری کلاسیکدا مرۆڤەکان بە شێوەی بەکارهێنەران تەولیدات بەرچاو دەگیرێن، زانستی ئابووری نوێی مرۆڤەکان و ئاسوودەیی تەواوی جسمانی، ئەخلاقی و مەعنەوی ئەوان لە پلەی یەکەمدا دادەنێ.[110] ئابووری زانانی نوێ بە سەرمەشق گرتن لە ئاسەواری شوماخر و ئەریش فروم، ئەخلاقی بە بەشێکی جودایی هەڵنگەری زانستی ئابووری دەزانن. ئامانجگەلی چۆنیەتی رازیبوون و مانادارکردنی ژیان، گرنگتر لە بایەخەکانی کەمییەت دەزانرێن. بە جێی گەشەی ئابووری، پەرەسەندن و بەرەوپێشچوونی مرۆڤایەتی و رازیکردنی پێویستیە رەگەزییەکان، کۆمەلایەتی، ئابووری و کەلتووری ئەو گرنگتر تاوتوێ دەکرێن. پێویستەکان «گرنگییەکی سەربەستانەی ناوەندێک لە زانستی ئابووری نوێیان هەیە».[111] واتای پێویست ئەو پەڕی مانەوەی جسمانی بووە، گوزەران و باشتر ژیانی کەلتووریش دەگرێتەبەر.

پێوەندی گرێبەستی رواڵەتی و رەسمی جێی خۆیان بە مەسەلەگەلی ئەخلاقی رووبەرووی نێوان خەلک دەسپێرن. مەسەلەی هاو دڵی و هاو دەردی بەرچاو جێی نێوانی فیکری و عەقلانی دەگرن. پیشەگەلێک کە پێویستیان بە پسپۆڕی بالا هەیە جێی خۆیان بە سەلاحییەتی هەمە لایەنە و کۆ و خودگەردانی هاوولاتیان دەدەن. تکنۆلۆژیگەلێک لەگەڵ بەراوردی مرۆڤایەتی بێ‌زیان و بەسوود جێی تەکنۆلۆژییە رووخێنەرەکان دەگرنەوە.

لەم روانگەدا واتای کار لە بناخەوە دەگۆڕدرێ. واتاگەلێکی نوێ لە پیشەکاندا پەروەردە دەکرێن. نووسەرانێکی وەک جیمز رابرتستۆن و گی‌دونسی بڕوایان هەیە کە «کاری نارەسمی بۆ خۆی» پەرە دەگرێ و جێگری واتای پیشەیی رەسمی ببێت کە لە جیهانی سێیەمدا زۆرتر لە کۆمەلگەی پیشەسازی بەرێوەدەچێ.[112] بە پێوارەی ئەم باوەڕە، ئێمە نابێ کار لەگەڵ پیشە تێکەلاو بکەین. لە واتای کاردا دەبێ رابگۆردرێ و لەگەڵ زۆربەی پیشەکان لە وانە ماڵداری و کەیبانووگەری،

سەوزەکاری لە ماڵدا، پیشەی هاوبەش یان خودی ئەنجام دان پێوەند بدرێ. رابرتستۆن گوتەنی: «کار لە خۆیدا بە مانای چالاکییەکی ئامانجدار و گرنگە کە خەڵک کار بۆ خۆیان دەکەن و خۆیان بۆ رێکوپێک کردن و کۆنترۆڵی دەس بە کار دەبن. ئەم کارە رەنگە لە رووبەرووی هەقدەس یان بێهەق دەس بەرێوە بچێ».[113] ئەم روانگە لێرەدا بە مانای گۆڕانکاری تەواو و ریشەیی لە شێوازی بینینی گشت کۆمەڵگەدا بە واتای کارە. هەروەها روانگەیەکە لەمەڕ خۆ پاڵپشتی یان پاڵدانەوە بە نەفسەوە، خۆپایەداری، ئابووری کار، کاری جێبەجێیی و خۆماڵی و بچووک لە بابەتی بەراوردی تکنۆلۆژییەوە.[114] بە بۆچوونی زۆرینەی نووسەرانی لەم بوارەوە، بەمە بە مانای پەرەسەندنی هەرەوەزەکانی کرێکارییە.

رێکارێکی دیکە کە سێبەری بەسەر زۆربەی گەلاڵەکانی روانگەی سەرفەخوازدا کشاوە جێگیرکردنی بەرژەوەندی و هۆگری ئاسوودەیی لەگەڵ ئەو شتەیە کە بە شێوەی گشتی «پلانی دەسکەوتی پایە» یان هەر نەبێ رواڵەتێک لە پلانی دەسکەوتی لانیکەم دادەنرێ. ئەم دۆزە دەگەڕێتەوە بۆ دەیەی ۱۹۲۰ و میجر س. ە. داگلاس، ئەگەرچی وادێتە بەرچاو کە ئەندێشەکانی هینری جۆرجیش بۆ برێک لە نووسەران ئیلهامبەخش بووە.[115] لەسەردەمی پاش جەنگی جیهانی ئەم دۆزە جێی سەرنجی تۆژەرانی سیاسەتی کۆمەڵایەتی لە دەرەوەی بزاڤی ئەکۆلۆژیکی بوو. لەسەر بنەمای دۆزەکانی دەسکەوتی پایەی هەقدەستی میللی دەبێ جێگیری بەرژەوەندی ئاسوودەیی بێ ـ دابین و دەستەبەر کردنی ماڵی ئەو بەهۆی پاشەکەوتەکانی دارایی و ماڵیاتی بالا بەتایبەت «لە روانگەی ئەکۆلۆژیستەکان» لە کەسانێک کە پێگە پیس دەکەن کەڵک لەو سەرچاوانە وەردەگرن کە تازە نابنەوە، بەرێوە ببرێ ـ و بە هەموو هاووڵاتیەکی بالاتر لە تەمەنی تایبەت، چاوپۆشی لە کارێک کە دەیکەن، بدرێ. دەستکەوتی پایە رەنگە هەستێک لەسەربەخۆی بۆ زۆرینەی هاووڵاتیان بەدی بێنێ. دەکرێ کاری «بە کۆمەڵ» لە هاووڵاتیان چاوەڕوان بکرێ. بە گۆڕینێک کە لە واتای کار پێکدی، ئەم خاڵە لەگەڵ پلانەکانی بانکداری خۆماڵی (و گەرانی پووڵ جارجارێک) و گۆڕانی زۆر بەرچاوی ماڵیاتبەندی کە هۆکاری بلاوکردنەوەی توندی سەرلەنوێی سامان دەبێ، پێوەندی هەیە.[116]

لەم ئەندێشەدا، سامان هەر تەنیا لەگەڵ بایەخە پارەیەکان یان بەرژەوەندی سەرمایەیی بەراورد ناکرێ بەڵکو لەگەڵ تەندروستی و ئاسوودەیی خەڵک بەراورد دەکرێ. ئەو جۆرە کە رابرتستۆن دەڵێ:

ئەم ئەندێشە کە پێشکەوت و بەربڵاوی خەڵک تەندروستتر، و پێکهێنانی پێگەیەکی کۆمەڵایەتی فیزیکی کە دەسەڵات بە خەڵک بدا سلامەت بن، دەبێ بەراوردی دانانی سەرمایەی بەرهەمێنانی لە کۆمەڵگە و لە حوکمی بەرینکردنەوەی گرنگترین سەرچاوە (وخەڵک) مامەڵەی لەگەڵ بکرێ لەگەڵ زانستی ئابووری قەراردادی گرێ دەدرێ. بە عەکسەوە، «زانستی ئابووری نوێ» خولقێنەری سامان سەرلەنوێ پێناسە دەکا، ئەو جۆرە کە خولقێنەری سلامەت لە خۆ بگرێ.[117]

بەم شێوە، تەندروستی و پێویست جێی سامانی پارەیی و گەشە دەگرن. بێجگەلەمە، پلە بەرزییەکانی ئابووری نوێش هاتوونە ئاراوە. پلە بالاکانی دێرین «ناتەواو و ناموناسب» زانراون.[118] ئەکینس و زۆری وەک ئەو لە گروپی TOES باوەڕیان هەیە کە پلە بالاکانی سەردەم دەبێ بەرانبەری کۆمەڵایەتی، رازیکردنی سەرجەم پێویستەکانی مرۆڤایەتی؛ گەیینی هاوولاتیان بە ئارەزووەکانی خۆیان، بلاوکردنەوەی عادڵانەتری دەسکەوت و کار؛ باوەڕ بە خۆ و گەورەی دەروون زۆرتر؛ و کارایی زۆرتر لە سوود بردن لە سەرچاوەکانی لە خۆ گرتبێ. گشت ئەمانە ئەواوکەری ئەوەن کە «بەرهەمهێنانی میللی بەرامبەر کراوە» (ANP) جێی (بەرهەمێنانی ناخالیسی میللی) (GNP) بگرێ. ANP بە پێچەوانەی GNP خەرجگەلی تەواو و کەمالی پێگەیی و کۆمەڵایەتیش دەگرێتە بەرچاو. ANP تەندروستی و پلەباڵاکانی کۆمەڵایەتی و ئابووری نارەسمی لەگەڵ وێنە نوێکان دەربارەی کار لە خۆ دەگرێ.[119] سیستماتیکترین بەیانی ئەم روانگە سەرفەخوازە ئەندێشەی «ئابووری پایە»یە کە بەر لە هەموو لە کتێبی هێرمەن دیلیدا هاتووەتە ئاراوە.[120] جێی پێی ئەم دۆزە دەکرێ لە نووسراوە ئابوورییەکانی جان ستوارت میل لە سەدەی نۆزدەهەمدا بدۆزرێتەوە. بە بۆچوونی دیلی خاڵی سەرەکی ئەوەیە کە ئابوورییە پیشەسازییەکان دەبێ لە دەهەکانی داهاتوودا بگۆڕدرێن. بەرای ئەو، کە رەگێک لە دۆزی نومالتوسی هەیە، بە کەرەسەی جیاوازەوە دەکرێ بەم ئامانجە بگەی. سامان دەبێ بە شێوەی

بەرامبەرتر بلاو بکرێتەوە. جگە لە برێک کەلوپەلی دروست کراوی زەخیرەکراو دەبێ بەلانیزۆری توانای قبوول سابت بکرێن. کەماڵی پێویست ئەوەیە کە هەموو مادەخاوەکان بۆ هێورکردنەوەی رەوەندی رووبە کەم بوونەوەی سەرچاوەگەلی کۆتایی هەلگر دەبێ سەرلەنوێ بە دەس بێنەوە. بە وتەی دیلی، بەپێی بەلگەیەک کە هەنووکە قبووڵ کراوە: «لە جیهانێکی بەرتەسک و کۆتایی هەلگر هیچ شتێکی فیزیکی ناتوانێ بۆ هەمیشە گەشە بکات».[121] گەشە هێشتا دەتوانێ لە وەها ئابوورییەکدا جێی بێتەوە، بەلام دەبێ هاورێ لەگەڵ شوناس و تکنۆلۆژی کەم زیانتر بێ. سەرەرای ئەمە، نابێ ئامانجی چالاکی ئابووری پێک بێنێ. ئابووریگەلێک کە هەر تەنیا توانایی وەرگرتن بەلانیزۆر دەگەیێنن و هەوڵ و کۆشش بۆ پاراستنی وزە نادەن، ئەو سەرچاوانەی کە کۆتاییان پێدێ وزەی گۆی زەوی کەم دەکەنەوە و دەبنە هۆی پیسکردنی. ئەم کارە بەش بە حاڵی خۆی تەواوکەری خەرجی وزەی زۆرتر بۆ زاڵ بوون بەسەر لە رادەبەدەرو ئیسرافە. ئەم ئابوورییە ئیسرافکارانە «بەرهەمی ناخالیسی میللی» لەگەڵ توانایی وەرگرتنی رووبە گەشە بەراورد دەکرێ کە بە مانای مەنتق خۆ کوژی بۆ «ئابوورییە پایە»کانە.

دیلی بە ئاووری لەسەر بنەمای توانایی وەرگرتنی هێور، جەماوەری یەکدەست، پاراستنی وزە، کەلک وەرگرتن لەو سەرچاوانەی نوێ دەبنەوە، وەکو هەتاو، عایقی کاری (جیر، قایش)، سوود و کەلک وەرگرتنی بەرفراوان لە وەسیلەی هێنان و بردنی گشتی و دووچەرخە باوەری هەیە. بە بۆچوون دیلی ئەم کارە هەر تەنیا لەباری پایەی ئابووری و زانستییەوە پێویست نییە بەلکو دەلیلی ئەخلاقی بە هێزی بۆ ئەم گۆرانکارییە. ئەو کێشەی لەسەر ئەوەیە کە ئێمە پێویستمان بە بەرفراوانکردنەوەی دۆزی سەرپەرشتی و خۆ بە کەم زانینێکی زۆرتر سەبارەت گۆی زەوی و سەرچاوەکانی ئەو هەیە.[122]

گومانگەلێکی راستی دەربارەی پلانەکانی سەرەوە بوونی هەیە. جگە لە نیگەرانیگەلێک کە زۆر کەس دەربارەی کۆنترۆلی جەماوەری نومالتوسییەوە گوتوویانە (کە لە بەشی پێشوودا لێدوانمان لەسەر کرد) دەوری پایەبەرزانی گشتی و دەولەتیش بەتایبەت زۆر ئاشکرا نییە.

سەرهەودای راشکاوی دژی بێ عەدالەتی کۆمەلایەتی و نایەکسانیگەلی توند رۆین لە سامان و نەبوونی هۆگری توند بە پرۆپاگەندەی بازرگانی بوونی هەیە. هەروەها دەربارەی گۆڕانکاری مالیاتی، «پلانەکانی دەسکەوتی پایە»، نەبوونی وەرگرتنی زەروورەتی تەجارەت و بالابردنی پشتگری خوازی و خوکەفایی لە ئابووری، باوەڕگەلێک هاتووەتە ئاراوە. سەرەڕای ئەمە، هەموو ئەمانە لەگەل هاندانی خودمختاری ناوچەیی و حاشا و رەتی پێوەندی لەگەل دەولەت پێکەوە گرێ دراون. دیتنی ئەمە کە چۆن ئەم سەر و سامان بخشینە دەتوانێ بێ بوونی روالەتێک لە دەسەلاتداری بەر استی بگا، دژوارە.

بە هەرکام لەو پێشنیارە باسکراوانە، کۆمەلێک رەخنەیان لەسەرەو بۆ وێنە «پلانی دەستکەوتی پایە» بە رەخنەی دەقیقەوە تاوتوێ کراوە. ئایا ئەم پلانە پێواری شیاوی بۆ ژیان پێکدێنێ؟ بێگومان نابێ لەگەل مەسەلەی بەربلاویگەلی هەمەلایانە لە دەستکەوت هەلسوکەوت بکرێ، لە راستیدا مەترسی لکەدارکردنی چینێکی پاینی نوێ لە ئارادایە. بێجگە لەمە، ئەگەر خەلک کار نەکەن چی روو دەدا؟ دەربارەی کردەوەی ئەوان چۆن دەکرێ لێدوان بکرێ؟ مەگەر ئەوە کە «بارودۆخی پایەدار» ی کۆمەلگەی سەرفەخواز بە خێرایی بە حەقیقەت بگا و لەو شێوەدا «دەستکەوتی پایە» رەنگە لەگەل بالا چوونی نرخ رێبلەوێ، و ئەمە تەواوکەری گەشەی ئابووری زۆرترە و لەگەل رێنوێنی گشتی سەرفەخوازی جیاوازی هەیە.

دەرەنجام

دەرەنجامی خێرا ئەوەیە کە بزاڤی ئەکۆلۆژیکی و ئیدئۆلۆژی ئەو هێشتا لە رەوەندی خولقاندندان. لەم بارەوە، ئەم بەشە ناسنامەی پێچەوانەیەک لە دیارەدەیەک لە حالی جوولەیە. سەرەڕای ئەمە، ئەکۆلۆژی سەرنجی ئێمە بەرەو بەرپرسایەتییەکانی جیهانی خۆی رادەکێشێ و دەستنیشانی دەکا کە پێکەوە بەسراوەیەکی رووبەڕوومان لەگەڵ ئەکۆسفێر هەیە. لەگەڵ ئەمەدا، جێی خۆیەتی ئەگەر برێک لە لێک هەڵوەشانەوەکانی دەروونیی زیان هێنەری ئەم ئیدئۆلۆژییە دەستنیشان بکەین و وەبیر بێنینەوە. لەمەڕ مێژووی بۆشایی و لەت بوونێک کە فەلسەفە لە کاری سیاسی ئەکۆلۆژیزم جیا دەکاتەوە زانیارییەکی بچووک بوونی هەیە. لە ناحیەیەکەوە فەیلسووفان لە رێگەلی دەرەکی و کەونی فەلسەفەی پێگەی ژین سەرگەردانن و سوودخوازی یان ئەکۆمەداری بەرەوا دەزانن و پێشنیاری دەکەن. ئێستا ئەوە کە لە ناحیەیەکی دیکەوە، بە کردەوەکان زۆرتر بە هەمەلایانە ساکارە دەرەنجامەکانەوە سەر قاڵن کە بە رواڵەت خۆشیان لەمەڕ ئەوانە زۆر دڵنیا نین. سەرەڕای ئەمە، لێدوانگەلێکی مەربووت بە مرۆڤمەداری و نامرۆڤمەداری کە ئێستا لە ناوەندی لێدوانی فەلسەفیدا هەیە. وادێتە بەرچاو کە هیچ معلووم نییە کە لە خەتتی کردار و رەفتارەکان و سیاسەتگەلی پێگەی ژین لە کردەوەدا بۆ پاکانە ببێت و ئەمە سەرسووڕهێنەرە.

لێک هەڵوەشان و لەبەریەک ترازانێکی سەیری دیکە لە بزووتنەوە، جۆری مامەڵەی ئەو سەبارەت بە زانستییە سروشتییەکان و سەرهەودای زانستی ئەکۆلۆژییە. ئەو جۆرە کە لە سەرەتای ئەم بەشەدا بەیانکرا، دەسەڵاتی بزاڤی ئەکۆلۆژیکی سیاسی هەتا رادەیەکی زۆر لە هەڵوێستەی زانستی لێکدانەوەکانی ئەو سەرچاوە دەگرێ. بەم حاڵەوە، ئەم دەسەڵاتە لەگەڵ رەخنەی بەردەوامی ئەخلاقی و فەلسەفی دەربارەی خوو و خسلەتی مکانیکی زانستە سروشتییەکان و یەکدەستی و راوەستاوی ئەو لەگەڵ بە پیشەسازی بوون تێکەڵاوە. هەرچەند کە نووسەرانێکی وەک کاپرا لەسەر جیاوازی نێوان «مکانیکی بوون» ی کەون و «سیستمەکانی» نوێی واتای زانستە سروشتییەکان پێیان داگرتووە، بەڵام نایەتە

بەرچاو کە خودی کۆڕ و کۆبوونەوە زانستییەکان جیاوازییەکی راستەقینەیان دانابێ و هەڵویستێکی نەتەویستانەیان سەبارەت بە ئەکۆلۆژیستە سیاسییەکان هەیە.[١٢٣] ئەم تەنینەوەش هەمیشە سەرسوورهێنەر دەمێنێتەوە.

سەرەڕای ئەمە، ئیدئۆلۆژی ئەکۆلۆژیکی، لە زەمەنی سەرهەڵدانی خۆیەوە بەتایبەت لە دوو دەیەی رابردوودا، لە تەنینەوەی نێوان دوو حەرەکەی فیکری رەنجی بینیوە. دەیەی ١٩٧٠ هەم شاهیدی سەرهەڵدانی کوتوپڕی هۆگری پێگەی ژین بوو و هەم لە زۆر شوێنەوە سەرەتای تووشی زیان لە سۆسیالیزم. بزاڤی ئەکۆلۆژیکی /سەوز/ بوو بە سەرپەنا و دالدەیەکی ئارمانجی بۆ سۆسیالیستەکان و ئانارشیستە زیان دیتوەکان. بەم حاڵەوە، هەر لەم قۆناخەدا بوو کە کۆششگەلێک بۆ عام پەسند کردن و سیستمی کردنی دۆزەکانی بزاڤ دەستی پێ کرد. دەرەنجام، واژەگەلی سۆسیالیستی و ئانارشیستی کۆتایی سەدەی نۆزدەهەم و سەرەتای سەدەی بیستەم، لەگەڵ هەموو زاین و تۆشەی خۆی لە مانای جۆراوجۆر و زۆرجار دژ بە یەک، بە شێوەی تەواو بەکار دەبرێ.

بەم حاڵەوە، هەر لەو سەردەمەدا سۆسیالیستەکان و ئانارشیستەکان و تێکەڵاوانی ئەوان تێگەیشتن کە جۆرێکی دیکە لە واژەگەل بوونەتە هاوراوێژ و دۆستی نزیکی ئەوان، واژەگەلێک کە بە بایەخە قووڵەکەونەکانەوە هەڵدەواسران، رێز و حورمەتی مەعنەوی لە سروشت، جیهانبینی متافیزیکی، قەناعەت، دەسپێوەگرتن و ساکار ژیان کردن، شعووری قەومە دێرینەکان و سەرەتایی، ژیان لە هاوئاهەنگی لەگەڵ زەوی و بەسەرهاتی قەومی ئەو. نووسەرانی سۆسیالیست بێکەموکورتی بە شێوەی مەنتقی بە توندی لە بەرامبەر ئەم جۆرە وتارانەدا وەستان و ئەوەیان بە پیشەی سۆفیگەری و وەک رازداری، نژاد پەرستی، مەزهەبی بوونی ترسناک و دڵسافانە، کڕنۆش کردن لە بەرامبەر سەرمایەداری، و خەیاڵ خوازی وردە سەرمایەداری خۆشگوزەران تۆمەت بارکردن کە هیچ زانیارییەکیان لە راستییە سیاسییەکان و ئابووری نییە.

نیگەرانی و رەخنەی سۆسیالیستی دەرک دەکرێ چونکە ریشەی ئەکۆلۆژیکی لە راستیدا لە ئەکۆلۆژیکی قووڵ و بزاڤی سەرفەخوازی و قەناعەت و مەعنەوییەتدا

شاراوەتەوە. باوباپیری ئەم ئەندێشانە دەکرێ لە تێکچوونی باوەڕە فەلسەفییەکان لەمەڕ سروشت و بوونی کۆمەلایەتی بە نیوەی دووەمی سەدەی نۆزدەهەمدا ببینییەوە. ئەم باوەڕانە بە جۆرێک بەیان دەکران کە هەنووکەش لە بزووتنەوەی ئەکۆلۆژیکیدا قابیلی قبوولن. ئەو جۆرە کە ئێستا دەزانین. زۆر لەم ئەندێشانە لە لایەن بزاڤە سیاسییەکانی وەک ناسیۆنالیزمی قەومی و ناسیۆنال سۆسیالیزم لە سەرەتای سەدەی بیستەمدا کەلکیان لێوەرگیراوە. سەرنجی ئێمە بەم بزاڤانە لەگەل گومانی زۆر و دوودلی هاورێیە. سەرەڕای ئەمە. باشترە بلێین کە ئەم واژانە و جۆری بەیان لە خاوەنداریێتی تایبەتی ئەم بزاڤانەدا نییە. هیچ بەلگەیەک نییە کە بۆ نابێ ئەوە بە جۆرێکی هەستیار و ئاشکرا سەرلەنوێ تۆژینەوەی لەسەر بکەین. بەم حالەوە، باوباپیرانی ئەم واژانە زۆرجار کەوتنەتە بەر رەخنەی کەسانێک کە کەلک لەوانە وەردەگرن. دوو بەلگە بۆ ئەم کارە بوونی هەیە. یەکەم ئەوانە حەز دەکەن کە بە شێوەیەکی قابیلی دەرک مابەینی خۆیان لەگەل هەر چەشنە ئەکۆفاشیزمێک رابگرن. دووەم تا رادەیەک باوەڕێکی ساکار بوونی هەیە کە ئێمە بە سەردەمی نوێ، پلە بالا، یان حەیاتی سەرلەنوێ دەگەین یان نزیک بە گەیشتنین کە هەموو ئیدئۆلۆژییەکان بە لە ناوبراو دێنە بەرچاو. ئەم هەزارەخوازییەی دوایی یان باوەڕ بە سەردەمی بەختەوەری، رواڵەتەن سەر لێشێوێن و نادروستە.

بەشی نۆیەم

ناسیۆنالیزم

وشەی nation [نەتەوە] لە واژەگەلی لاتینیدا nasci (لەدایکبوون) و natio (وزەی شعووری رووبەڕوو لە باری زاین و زێد) شەقکراوە. هاوڕیشەی بێپسانەوەی ئەو لە زمانی ئینگلیسیدا وشەگەلێکی وەکو natal (زێدی) و nature (سروشت)ن کە بەشێوەی دەروونی لە وتاری ناسیۆنالیستیدا بەکاری دەبەن. بەپێی ئەمە، مانای هاوبەشی سەرەتایی natio بە خەلک لە باری زاین و زێدی ئەوان پێوەندی دەبێ. مانای دەروونی ئەمەیە کە زێد بناخەی بیچمی «سروشتی» کۆبوونەوەی مرۆڤ دیاری و پێکدێنێ. لە پلەی یەکەمدا رەنگە کەسێک بە پەلە بکەوێتە تۆژینەوەی گرفتە دەستەبەندییەکانی نەتەوەکان (nations) بە شێوەی دەسکەوتگەلێکی خۆڕادان بە مرۆڤەوە (چونکە لە بابەتی ریشەناسییەوە [زانستی دابڕین] پێوەندی بە سروشتی (nature) یان سروشتی (natural) دەبێ. رەخنەیەک کە پێوەندی بەخۆهەلکێشان خۆڕادان بوونی نەتەوەکانەوە هەیە، دەبێ نەک هەر تەنیا لە بابەتی ماناناسی و یاریکردن بە وشەکان، بەلکو لە بوار و بەرەگەلێکی زۆردا خەبات بکا. وشەی nation بە شێوەی ناو لە باری رێزمانەوە لە زمانی ئینگلیسی و فەڕانسەیدا لانی کەم لە سەدەی چواردەهەمدا سەریهەلدا.[1] بەم حالەوە، هەر ئەو چەشنە کە زۆربەی تۆژەران گوتویانە، ئەم واژە لە سەرەتای ماناکانی سیاسی بێپسانەوە نەبوو. وشەگەلی ناسیۆن و ناسیۆنالیزم کە راستەوخۆ رێنوێنی سیاسییان هەیە، بەرەبەرە لە کۆتایی سەدەی هەژدەهەم و سەرەتای سەدەی نۆزدەهەمدا رێیان بردە ناو واژەگەلی زمانە ئورووپاییەکانەوە.[2]

لە سەدەی رابراوودا کۆششێکی زۆر بۆ پێناسەکردنی ناسیۆنالیزم بەڕێوەبرا.[3] بەم حالەوە، ئەم رێیە شوێنێکی زۆر هەموار و سوودمەند نایەتە بەرچاو. ئەو جۆرەکە زۆر لە تۆژەران گوتویانە، دۆزینەوەی مانایەکی بەرفراوان و هەمەلایەنە کە بە شەفافی هەموو کێشە جۆراوجۆرەکانی ناسیۆنالیزم لەخۆ

بگرێ، کاریکی دژواز و ئاستەمە.[٤] رێ و شوێنی من هەر ئەو نموودە گشتییەیە کە لە گشت بەشەکانی ئەم کتێبەدا پێڕەویم لەوە کردووە واتە یەکەم ڕێبازە جۆراوجۆرەکانی ناسیۆنالیزم تاوتوێ دەکەم و پاشان دەکەومە تاوتوێکردنی ئەو ناوەڕۆکە بەرفراوانانەی کە ڕێبازەکان هەموو ڕوویان لەوە.

لە زۆربەی نووسراوەی بیرمەنداندا لەمەڕ ناسیۆنالیزم سەرنجیان بە وشەگەلی هاوڕیشە لەگەڵ ئەم واژە داوە؛ واتە وشەگەلێک کە لە باری ڕیشەناسی ڕیشەی هاوبەشی لەگەڵ ناسیۆنالیزم هەیە. وشەگەلێکی وەک نەتەوە، خووی میللی، خودموختاری میللی و بەرژەوەندی میللی بە بەرفراوانی سەری هەڵداوە و جارجار ڕاستەوخۆ هاوبەشیان لە یەکدا بووە. وەها هاوبەشییەک تەواوکەری ئەوەیە کە لە هەمان سەرەتاوە جیایان کەینەوە، ئەگەرچی ڕێگایەکی هەمەلایەنەی پەسندکراو لە واژەگەلی بەکاربراو و دروستکراو بوونی نییە. سەرەڕای ئەمە، دێتە بەرچاو کە تا ڕادەیەک دەکرێ هەوڵی بۆ بدرێ ئەم جیاوازییە میانەڕەوانە و مامناوەندیانە بپارێزێ، بەم هۆیەکە ئەم وشانەی کارکردگەلێکی جۆراوجۆریان هەیە. بێجگەلە لێدوانی سەدەی بیستەم، ئەم واژانە گەشەیان کردووە و زۆریان لە نێو ڕێکخراوەکاندا ڕیشەیان داکوتاوە. ئێمە واژەگەلێکی وەک «ڕێکخراوەی نەتەوە یەکگرتووەکان» شەریکەگەلی گەورە نەتەوە و فرەنەتەوە، هێزە بەرگرییەکانی گەورە نەتەوە و فرەنەتەوە و پیشە خۆماڵیکراوەکانمان هەیە. هەرکام لە نزیکایەتی و خزمایەتی ئەم واژانە بەیان دەکەین.

واژەی نەتەوە هەمیشە ڕێنوێنی لەسەر کۆمەڵێک لە خەڵکی خاوەن باو و باپیر، مێژوو، فەرهەنگ و زمانی هاوبەشدا هەیە کە بە ئەمەگی و دڵۆڤانییەکی دەهەژێنێ. ئەم واژە دەکرێ بۆ پێناسەی قەومییەتیش بەکارببرێ؛ بەم حاڵەوە لە حاڵێکدا کە نەتەوە دەتوانێ قەومییەتیش لەخۆ بگرێ، پێویستانە هەمیشە وانییە. بۆ وێنە لە شوێنێک کە نەتەوە بەشێوەی ڕەسمی لەگەڵ دەوڵەتێک هاوکێشی هەیە، ڕەنگە کۆمەڵە قەومییە جۆراوجۆرەکان لە دەروونی ئەودا بوونیان ببێت کە ئەمەگداری

خۆیان لە ئاست ئەو دەوڵەتە میللی و ڕەسمییە دەرببڕن، هاوکات لەگەڵ ئەوە کە ئەمەگناسی قەومی خۆشیان جیاوازانە ببێت. خودموختاری میللی پێوەندییەکی نزیکی لەگەڵ ئەندێشەی دەسەڵاتداریێتی و دەوڵەت هەیە، کە سەربەخۆیی (دوای جودایی یان پێکەوە بوون) لە کۆنتڕۆڵی هەموو دەوڵەتەکاندا دەبێ و دەرەنجام، لێهاتوویی خەڵک بۆ دامەزراندنی یاساکان و بەکاربردنی دەسەڵاتیدادی دەروونی کیانێک دیاری دەکرێ. نەتەوە لە واژەی یاسایدا، ڕێنیشاندەری حەقووقی هاووڵاتی دەوڵەتی تایبەتە، ئەگەرچی هێشتا بە شێوەی هۆکارێکی کاریگەر لەسەر نەتەوە، وەکو پێگە، زێد یان بنەماڵە دێتە ئەژمار.[5] کارکردێکی بەرفراوان لە نەتەوە نیشانەی هەیە لەسەر گروپێکی کۆمەڵایەتی کە حەز دەکەن بە شێوەی جەماوەرێکی موختار جێی ڕێز و حورمەت بن، بەڵام خوازیاری سەربەخۆیی میللی نین.[6] خووی میللی واژەیەکە دێرین کە بەر لەسەردەمی ڕۆشنبیری (و دواتر ڕۆمانتیک) دڵنگەرانی کۆمەڵناسی دەربارەی هەڵاواردن و هاوێرکردنی ئاکاری تایبەت «جۆرەکانی میللی» هاندا. ئەم واژە ئەگەرچی پلەپلە لە لێدوانی ڕاستەقینەدا وەلانرا و پالێورا، هێشتا لە وتاری خەڵکی هاوچەرخدا تا ڕادەیەک گرنگی هەیە.[7] سەرچاوە میللییەکان واژەیەکە کە زۆرتر لە سیاسەتی دەرەوە و پێوەندی دیپلۆماتیکدا کارکردی هەیە و بەکردەوە یان پێوار «ئیرادەی ئەمیر» یان بچووک دەوڵەت» لە پێوەندی لەگەڵ چالاکییەکانی دەرەوەی دەوڵەتەکانە. بە جۆرێکی دیکە، پێوەندییەکی نزیکی لەگەڵ مێژوو و تەکامولی دەوڵەت و بوارگەلی بەرژەوەندی ئەو هەیە.[8]

ناسیۆنالیزم زۆرجار وەکو ئیدئۆلۆژی (یان بیچمێک لە ئاکار) چاوی لێکراوە کە لەخۆزانیاری میللی، ناسنامەی قەومی یان زمانێک لە بازنەگەلی سەرەکی چالاکی و دەربڕینی سیاسی کەلک وەردەگرێ. لەم بەشەدا سەرنجی بنەڕەتی من لە پلەی یەکەمدا لەسەر ئەم واتا دوایەی ناسیۆنالیستە. بەم حاڵەوە ئەم کارە بە هیچ

کولۆنجێک راپۆرتی ئێمە بەرتەسک ناکاتەوە، چونکە زۆر لە واژە خزم و هاوڕیشەکانی سەرەتایی کە لەسەرەوە باسمکرد، پێوەندی بە لێدانی منەوە دەبێ.

خاڵێکی بچووکی شیاوی باس، بەلام گرنگ لەمەڕ ئەم واژە هاوڕیشانەی سەرەتایی ئەوە کە زۆرجار ئاکادمیکە جیاوازەکان دەهەژێنێ. برێک لە بیرمەندان سەبارەت بە گەشە کردنی نەتەوەکان و کۆمەڵە قەومییەکان هۆگری خۆیان نیشان داوە، بەلام هۆگرییەکی ئەوتۆیان سەبارەت بە «ئیدئۆلۆژی» ناسیۆنالیزم لە کۆتایی سەدەی هەژدەهەم و سەدەی نۆزدەهەم نییە. هەروەها رەنگە موتالایەک لەمەڕ بەرژەوەندی میللی یان یاسا میللییەکان بەرێوە برابێ کە پێوەندییەکی زۆری بە نەتەوەکان یان ناسیۆنالیزمەوە نییە یان پێوەندییەکی کەمیان هەیە. لێکۆڵەران برێک لە ئەنقەست، بەلام بە بەڵگەوە هۆی مەنتقی رەنگە بە سەرهەڵدانی ناسیۆنالیزم لە باری مێژوویی، ئابووری یان کۆمەڵناسی هۆگریان بێ، بەلام سەبارەت بە ئیدئۆلۆژی سیاسی ئەو هۆگرییەکی ئەوتۆیان نەبێ. ئێمە لەم بەشەدا برێک لەم دۆزانە تاوتوێ دەکەین.

هەروەها برێک هاوڕیشەیی دووەم بوونی هەیە کە لە باری ریشەناسیەوە لە واژەگەلی نەتەوە یان نەتەوەخوازی و ناسیۆنالیزم سەرچاوەیان نەگرتووە، بەلام زۆریان بە پلەی جیاوازەوە نزیکیان لەتەک ناسیۆنالیزمدا هەیە. واتا سەرەکییەکانی بە روانینی ئێمە لێرەدا واژەگەلی وەتەنپەرستی، قەومییەت و نژادپەرستین. پێوەندی لە نێوان ئەم واژانەدا لەتەک ناسیۆنالیزم جێی لێدوان و مشتومڕە و ئەو گرێیە هێشتا نەکراوەتەوە. بۆ وێنە لە هێندێ نووسراوەدا، ولاتپەرستی بەرامبەرە بە ئەمەگناسی، شانازی و عەشق بە ولاتێک دەزانن. کارکردی ئەم وشەی ولات پەرستییە هەمیشە مێژووەکەی دەگەڕێتەوە بۆ سەردەمی کۆماری رۆم.[9] لەڕاستیدا لەم بارەوە دەکرێ وەتەنپەرستی بەشێوەیەکی شیاو و قابیلی قبوولتری ئەمەگناسی بدرێتە قەڵەم، هەتا ناسیۆنالیزم.

گشت راڤەكاران گەشبينييەكى كەمتريان هەيە و هەر دوو واژەى وەتەنپەرستى و ناسيۆناليزم بە هاوكێشى يەك دەزانن.[10]

وشەى «قەومى» دياردەيەكە كە زۆرتر لە ولاتپەرستى تيشك خراوەتەسەر ئەو. قەومييەت هەميشە بۆ هۆكارى زاتى وەك خزمايەتى ئاماژەى هەيە كە لەبارى بيۆلۆژيكى يان ژنيتيكى شياوى فامن. كۆمەلانى قەومى هەندێ جار كۆمەلگەليك يان كۆمايەكى بچووكتر، هەمەلايەنەتر و بەبڕەوتر، تايبەتيتر لە بارى ئەنداميیەت و دێرينتر لە نەتەوەكان ناسراون و هاوێركراون. پێوەندييەكان لەگەل ناسيۆناليزم زۆر پێچراوەن. هێندێ ناسيۆناليزمى قەومى بە جەوهەرى ناسيۆناليزم دەزانن يان بەعەكسەوە وتارێكى گرنگ لە دەروونى ناسيۆناليزم تەسەور دەكەن. ئانتۆنى سميت لە نووسراوە جۆراوجۆرەكانى خۆيدا ئاماژەى تايبەتى بە پێگەگەلى قەومى نەتەوەكان كردووە.[11]

پاش سەرهەلدانى كاريگەر و بەهێزى ناسيۆنال سۆسياليزم، بەتايبەت لەم سەدەدا «نژاد» پێوەندييەكى لەرادەبەدەر بەئازار و ژانى لەگەل ناسيۆناليزم پێكهێناوە. واتاى نژاد لەبارى مێژوويیەكەوە لە واژەگەلى ئوروپايدا لە سەدەكانى نۆزدەهەم و بيستەم، زۆرجار بە شێوەى وتەيەكى بيۆلۆژيكى يان ژنيتيك دەرك كراوە.[12] مومكينە سەبارەت بە ناسيۆناليزم بە پەلەپەل و هەلەهەلى جارنەجارەى سروشتى خۆى، بە چاويلكەى نژادەوە بڕوانێ، بێگومان ناسيۆنال سۆسياليستەكان لەو كەسانە بوون كە بە ياساكان و باوەڕە ئالۆزاوەكانى خۆيان ئەم روانينەيان بەهێزكردووە. سەرەڕاى ئەمانە، زۆر لە بيرمەندانى دۆزى ناسيۆناليستى باوەڕيان وايە كە ناسيۆنال سۆسياليزم حەرەكەيەكى لادەر دێنەئەژمار و نابێ لە ئەندێشەى ناسيۆناليستيدا وەك هەموارێك مامەلەى لە تەكا بكرێ. بەم حالەوە، بەپێى رووداوەكانى ئەم سەدە وتارى ناسيۆناليستى بە ئاسانى دەخزێنە دەروونى نژادپەرستى،[13] ئەمە واتايەكى كەم نييە كە نەيگرينە بەرچاو.

ناسیۆنالیزم خوێندکاری داهاتوو لەگەڵ کۆمەڵێک گرفت رووبەڕوو دەکاتەوە. یەکەم ئەمەکە پارادۆکسگەلێکی زۆر لە بەشی هەرە مەزنی لێدوانە ناسیۆنالیستەکاندا بوونی هەیە لە باری مێژووەوە، ناسیۆنالیزم لە حوکمی ئیدئۆلۆژی و بزاڤی سیاسی، دیاردەیەکی تەقریبەن نوێ لە ئوروپایە کە تەنیا لەگەڵ پەیدابوونی دیموکراسی، بە پیشەسازیبوون و ئەندیشەی دەسەڵاتداری خەڵک سەریهەڵداوە. لەگەڵ ئەمە، یەکێک لە کێشە بنەڕەتییەکانی ئەو دێرینە بوونییەتی. راست ئەوەیە کە ناسیۆنالیستەکان زۆربەی ریشەکانی ناسیۆنالیزم لە سروشت دەبینن. ئەو جۆرە کە لەوەبەر گوترا ئەم کارە لە هاوڕیشەیی nationalism و nature سەرچاوە دەگرێ. بەم حاڵەوە تەنانەت بەپێی کورتترین موتاڵای بابەت، بڕێکی زۆر لە ئیدئۆلۆژی ناسیۆنالیزم، دەسکردی مرۆڤی ئەمڕۆیە. سەرەڕای ئەمە، هەر ئەو چەشنە کە لە سەرەتای بەشی شەشەمدا لە لێدوانەکانی «فاشیزم»دا گوترا، ناسیۆنالیزم لە کێشەی جیهانی بوونی رەسمی دۆزەکانی خۆیدا هەڵوێستەی تایبەتی هەیە، بەڵام ئیدئۆلۆژی هەر تەنیا بەپێی تایبەتمەندی و ناوچەیی بوونی خۆی مانا بە خۆوە دەگرێ. گرفتی بەکردەوەی ئەم خاڵەی دوایی لە مەسەلە تەجرەبەکراوەکانی، لە دەیەی ۱۹۳۰، لە پێکهاتنی فاشیزمی نێونەتەوایەتی پەرەی گرت. بەم حاڵەوە، ئەمەش ئاشکرایە کە بڕێک لە رووداوەکانی ئەندیشەی ناسیۆنالیستی، بەتایبەت ناسیۆنالیزمی لیبراڵ، خۆی لە شوێنی تایبەتمەند یان لۆکالیزم [ناوچەگەری] بەرتەسک ناکاتەوە بەڵکو بۆچوونەکانی خۆی جیهان وەتەنانە و جیهانخوازانە دەخاتەڕوو. بەم شێوە سازگاری ئەم ئەندیشە لەگەڵ هەموو نەتەوەکان ئاسان دەبینێ. سەرەنجام و گرنگتر ئەمە کە، مەسەلەی ئیفلیجکەر بریتییە لە لایەک دەسەڵاتی مەزنی ناسیۆنالیزم لەم سەدە و سەدەی رابردوو، لە لایەکی ترەوە دڵسافی وەک ناسیۆنالیزم و نەبوونی یەکگرتوویی فەلسەفی ئەو. خاڵی سەیر و دژبەیەک

ئەوەیە کە ناسیۆنالیزم وانەیە بە دەلیلی هەر ئەم نەبوونی یەکگرتووییە زاتییەی باوەڕەکانی خۆی سەرکەوتوو بووە.

مەسەلەی ئاخر هاوبەشی راستەوخۆی نێوان ناسیۆنالیزم و هەموو ئیدئۆلۆژییەکانە. ناسیۆنالیزم ئاشکرا لە مێژووی پێچەڵاوپێچ پڕگەوەی خۆیدا بەرادەی پێویست لەسەر کەوڵ و خوانی زۆربەی ئیدئۆلۆژییەکان خۆی تەسەل کردووە. ئێمە ناسیۆنالیستە لیبرالەکان، سۆسیالیستی، پارێزگار، فاشیستی و تەنانەت ئانارشیستیشمان بووە و ئێستاش هەمانە.[14] ناکرێ هێڵێکی جیاوازکەرەوە و بڕینەوەی لە نێوان ئەم ئیدئۆلۆژیانەدا بکێشین و سەیر نییە کە لەگەڵ دووڕەگە بوونی ئیدئۆلۆژیکی رووبەڕوو بینەوە. دەستێوەردانێکی زۆر راستەوخۆ و ئاشکرا لە نێوان ئیدئۆلۆژییەکان، تەنانەت دەربارەی ناسیۆنالیزم، بوونی هەیە کە بووە بە بۆشایەکی فیکری ئاستەنگ و توند کە دەبێ بە جەوهەری شتێک پڕ بکرێتەوە. لە پێوەندی لەگەڵ خاڵی ناوبراو، هەروەها ئاشکرایە کە جیاوازیگەلێکی بەرچاو و چاوەڕێ‌لێ‌کراو لە دەروونی ناسیۆنالیزم خۆیدا بوونی هەیە کە لەگەڵ پێکەوە بەسراوەکانی ئیدئۆلۆژیکی جیاواز بەرامبەری دەکا. مەسەلەگەلێکی ناسیۆنالیستی بوونی نییە بەڵکو زۆرتر لەگەڵ ناسیۆنالیستەکان رووبەڕووین.

پێگەی سەرهەڵدانی ناسیۆنالیزم

رێک لە وێچووەکانی نزیک بە نێوانی فاشیزم و ناسیۆنالیزم بەتایبەت لە شێوازێک کە ئەدەبیات بە لێدوان لەمەڕ ئەم ئیدئۆلۆژیانە دەدوێ، بوونی هەیە. لە چەشنی فاشیزم، زۆر لە لێدوانەکانی ناسیۆنالیزم گرێدراوە بە پێشمەرجگەلی بەیان و ئاشکرا کردنی ناسیۆنالیزمەوەیە ـ بۆ سەری هەڵداوە و بۆ وەها کاریگەریەتییەکی بووە؟ ئەم خاڵە لەبەر باریکی فیکری دۆزەکان لە بەراورد لەگەڵ دەسەڵاتی مەزن و خۆنیشاندانی بزووتنەوە لە کردەوەی مێژوویی و کۆمەڵناسی

ئەو، شایانی باسە. لەم رووەوە، بڕێکی زۆر لەو چەمکانەی کە لەمەڕ ناسیۆنالیزم نووسراوە لە لایەن مێژووزانان، بیرمەندانی سیاسی و کۆمەڵناسانی سیاسییەوە بووە و لە پلەی بەراورد، ئەندێشمەندانی سیاسی بەتایەت لە چوار دەیەی رابردوو کەمتر لەمەڕ ئەو چەمکە نووسیویانە.[15] ئەم راستییە کە ناسیۆنالیزم لە لێدوانی فاشیستی و ناسیۆنال سۆسیالیستیدا بازنەی سەرەکی پێکهێناوە، ئەو هەر تەنیا قورسایەکی زۆرتر دەخاتە سەر ئەم روانین و گریمانە. بە بۆچوونی زۆر لە تۆژەران هەر دوو مەسەلەک لە باری ئیدئۆلۆژیکییەوە بزاڤگەلێکی کاڵ و سەرەتایین کە هەڵگری شیکردنەوەی بالای شرۆڤەکردنین. لەبەر ئەمە، وەکو بەشی شەشەم واتە «فاشیزم» ئەم بەشە بە دوو فەسڵ دابەش دەکرێ.[16] لە بەشی یەکەمدا پێداچوونەوەیەکمان لەسەر پێگەی سەرهەڵدان و مێژووی ناسیۆنالیزم دەبێ و لە بەشی دووەمدا بڕێک رێچارە جۆراوجۆرەکانی تۆژەران لەمەڕ ناسیۆنالیزم تاوتوێ دەکەین.

هەروەکو ئیدئۆلۆژییەکانی دیکە کە لەمەڕ ئەوان لێدوانمان کردووە، لە بارەی پێگەی سەرهەڵدانی ناسیۆنالیزم باوەڕەکان بەتەواوی جیاواز و تەنانەت پێچەوانەی یەک بوونیان هەیە. یەکەم راپۆرت لەمەڕ ناسیۆنالیزم ئەو بە گروپەکان یان عەشیرەی قەومی یان بە دێرینەوە دەبەستێتەوە. لەبەر ئەمە، نەتەوە وەکو واتایەکی دێرینە چاوی لێدەکرێ کە بەکردەونە بەشێوەی میراتگر لەسەر بنەمای غەریزەی کۆمەڵایەتی بوونەوەری مرۆڤ فۆرمی گرتوە. نووسەرانێک کە لەژێر کاریگەری بیۆلۆژی کۆمەڵایەتیدان لەگەڵ ئەم جۆرە راڤەدا هاودەنگن و ناسیۆنالیزم زۆرتر بە وتراوەیەکی بیۆلۆژیکی تەسەور دەکەن هەتا میتۆدێک.[17] دەرەنجام، ناسیۆنالیزم وەکو دۆزێکی پێشمۆدێرن هەست پێدەکرێ کە یان بەیانگەری رواڵەتێک لە قەومییەتە یان لازمەی کوتوپڕی میتۆدێک بە مافی سروشتی زێدێکی هاوبەش.[18] لەم جۆرە لێدوانە زۆربەی چەمک بەم خاڵەوە بەسراوەتەوە کە ئایا باسکردنێک لەمەڕ پێکهاتی میللی پێشمۆدێرن یان بیچمی پێشمیللی ئەمەکناسی خرابێتە روو یان نا؟ یەکەمیان ناسیۆنالیزم بە دۆزێکی

پێش‌مودێرن دەزانێ، دووەمیان ناسیۆنالیزم لەگەڵ مودێرنیتە پێکەوە گرێ دەدا. بەلام دەڵێ کە شێوەی پێش‌میللی ئەمەگناسی وەکو ئەمەگناسی عەشیرەتی و تایەفەیی کە بوونیان بووە نابێ لەگەڵ واتای نوێی ناسیۆنالیزم تێکەڵ بکرێن. کتێبی ئانتۆنی سمیت لە مابەینی کێشەگەلی پێش‌مودێرنو مودێرن هەڵوێستەی مامناوەندی دەگرێتەبەر، بەکورتی باوەڕی وایە کە قەومییەت بە جۆرێکی وردبینانە و زیرەکانە لە ناسیۆنالیزمی نوێدا تواوەتەوە. سمیت لەسەر ئەو باوەڕەیە کە قەومییەت بەرایی سەرەکی پشکوتنی ناسیۆنالیزمی نوێ دێتە ئەژمار. بەپێی نووسراوەی ئەو «نەتەوەە نوێکان هەر تەنیا بەو شێوازانەی کە ئەندامی قەوم لەگەڵ یەکدا دەستیان بە هاوکاری و پێوەندی بەرامبەر کرد، پەرەیان پێداوە، بەهێزیان کردووە و کارامەیان بار هێناوە».[19] سمیت بەپێچەوانەی تەئکیدی ئەرنێست گلینێر و بەندیکت ئاندێرسۆن لەسەر نوێ بوونی ناسیۆنالیزم، لەسەر دایمی و بەردەوامی ئەو لەگەڵ رابردوو پێدا دەگرێ، ئەگەرچی دەیسەلمێنێ کە برێک گۆڕانکاری قەومییەتی کردووە بە ناسیۆنالیزم. بەم حالەوە، هێشتا دەڵێ دەولەتە میللییەکان ئەوەیکە «قەومخوازەکانی پێش‌مودێرن تێدەکۆشان بەڕێوەی بەرن، واتە پەسند کردنی دووری لە بێگانە و زایەڵەی سوننەتەکان و دیرۆکەکانی باو و باپیرانی خۆیان لەلایەن خزمانی پیاوەوە، لەگەڵ سوود وەرگرتن لە سیستەمی فێرکردنی نوێ» بەشێوەیەکی کاریگەرتر بەڕێوەی دەبەن.[20]

لە بۆچوونی تایبەتیتردا دەربارەی پێگەی سەرهەڵدانی ناسیۆنالیزم تیشک خراوەتەسەر ئوروپای سەدەکانی ناوەڕاست، ئەگەرچی ئەم تیشک و سەرنجە هەمیشە پێوەندی بە ریشەناسی وشەی نەتەوەوە دەبێ.[21] نیل مەک کورمیک فەیلسووفی هاوچەرخ، دەس بە تاوتوێکردنی واتای ناسنامەی میللی لە سەدەی شازدەهەم لە بریتانیا و بەتایبەت لە ئەسکاتلەند دەکات. مەک کورمیک باوەڕی وایە کە «جیاوازی نەتەوەکان زۆر بەر لە ساڵی ١٧٨٩ روویدا و بە شێوەی بەلگەی ئەمە کە بۆ ئەوان دەبێ لەژێر فەرمانی شاکانی خۆیاندا ژیان بکەن و پێڕەوی

یاساکانی خۆیان بن، پەرەی گرت». لەبەر ئەمە «ئەمەکە واژەی ناسیۆنالیزم لە حوکمی واژەیەکی تایبەت بە ئەندێشەی سیاسی هەر تەنیا لە سەدەی نۆزدەهەمدا کارکردی گشتی پەیدا کردووە، بەتەواوی بێرەبتە».[٢٢] هانس کوهەن، گەورە تۆژەری ناسیۆنالیزم لە پاش ١٩٤٥، کۆتاییەکانی دەیەی ١٦٠٠ بە شوێن و شوێنەواری گەشە و بالا کردنی دۆزەکانی ناسیۆنالیستی دەزانێ ئەگەرچی ئەو شێوەیەکی چاونەکراوانەتری چاوکراوەیی میللی دەداتە قەلەم.[٢٣] لۆرد ئالتۆن بەشکردنی لە هێستان لە ١٧٧٢ بە پێشەکی سەرهەڵدانی ناسیۆنالیزمی لەهێستانی و ئەوروپایی دەشوبهاند.[٢٤] سەردەمی رۆشنبیری سەدەی هەژدەهەمیش خاڵێکی دیکە بۆ سەرچاوە گرتنی ناسیۆنالیزم دەهاتە ئەژمار.[٢٥] هاوکات لەگەڵ ئەمە، کۆمەڵێک بیرمەندی وەک دەڵێ کروری لێبراوانە شوێنی پێی ناسیۆنالیزمیان لە شۆرشە فەلسەفییەکانی ئەڵمانی سەدەی هەژدەهەم، بەتایبەت لە ئاسەواری بیرمەندانی وەک کانت، فیختە، ئەشلگل، ئەشلایر ماخر و ئارنێت دەبینییەوە. سەرەرای ئەمە، پرلایەنگرترین زەمانی سەرهەڵدان و هەڵقولانی ناسیۆنالیزم خولێکە کە بێپسانەوە و پاشان شۆرشی کەبیری فەرانسا دەگرێتەبەر.[٢٦] سەرەنجام برێک لە بیرمەندان گوتویانە ناسیۆنالیزم بەرهەم و دەستکەوتی سەرەتای سەدەی نۆزدەهەمە بۆ وێنە هابس باون کێشەی لەسەر ئەوەیە کە کارکردی مودێرنی واژەی ناسیۆنالیزم لە حوکمی واتایەکی جیاوازانە و جیا لە قەومییەت، تا رادەیەک نوێیە. دۆزی مودێرن لەوانەیە بگەرێتەوە بۆ دەیەی ١٨٣٠، ئەگەرچی برێک لە لایەنە عامفامترەکانی ئەو لە شۆرشەکانی ئەمریکا و فەرانسا شیاوی شوێنهەڵگرتنە. خاڵی دوایی کەم تا کورتێک لەگەڵ بۆچوونی گلنێر هاوکێشی هەیە کە ئەویش ناسیۆنالیزم بە واژەیەکی نوێ دەزانێ کە لەگەڵ گەشە و نوێبوونەوەی دەوڵەتەکان لە سەدەی نۆزدەهەمدا هاوقەتار بووە.[٢٧] باوەری من زۆرتر لەگەڵ ئەو تۆژەرانە دایە کە ناسیۆنالیزم بە براقێکی جیاواز دەزانن کە سەرچاوەکەی شۆرشی مەزنی فەرانسەیە. ئەمە بە مانای رەتکردنەوەی ئەوە نییە کە رواڵەتی سەرەتاییتری ئەمەگناسی و نۆکەری تاقمێک بوونی بووە. سەرەرای

ئەمە، ئەوانە بە مانایەک کە ئێمە لە واژەی ناسیۆنالیزم لە سەدەکانی نۆزدەهەم و بیستەم تێدەگەین، ناسیۆنالیزم نەبوون.

زۆر لە گەرایشەکانی سەرەوە قۆناخگەلێکی جۆراوجۆریان بۆ ئالوگۆڕی ناسیۆنالیزم لەبەرچاوە. یەکێک لە ئەندێشە هەمەلایەنە پەسندتر کە لە نووسراوەی نوێدا نەقلی قەول لەوە دەکرێ، ئەندێشەی میروسلاو هەروکە. ئەو باوەڕی بە سێ قۆناخی جیاواز هەیە. یەکەم ناسیۆنالیزم لە سەدە نۆزدەهەم بەشێوەی کەلتووری عامیانە، داب و نەریت و سیستەمی ئەو هاتووەتە ئاراوە. ئەمە لە بنەڕەتەوە دۆزێکی کەلتوورییە کە چینە مامناوەندییەکان و بالایان لەخۆگرتووە کە یان باری سیاسی ئەندێشە یان کەمێکی بووە. دووهەم سەرهەڵدانی ناسیۆنالیزم بە کێش و پێواری چالاکی سیاسییە. ئەمە هەمیشە پێوەندی بە حزبە سیاسییەکانەوەوە دەبێ و لە لایەن ئەوانەوە هاتووەتە ئاراوە. سێیەم، قۆناخێکە کە ناسیۆنالیزم لە پشتگری و پالپشتی جەماوەر بەهرەمەند دەبێ و بەشێوەی بزاڤێکی خەلکی دێتە گۆڕەپانەوە. هەروەک هەریک ئەم قۆناخانە لەگەڵ گۆڕانکاری ئابووری و کەلتووری پێکەوە گرێبەست دەکا.[28] هابس باوێش سێ قۆناخ یان خول هاوێر دەکا: یەکەم، خولی ١٨٨٠ـ١٨٣٠ کە ناسیۆنالیزمی لیبرال دەسەلاتدار بووە، پاشان ١٩١٤ـ١٨٨٠ کە بزووتنەوە توند و ئاشکرا لە باری مافی پارێزگارەکانەوە لە ئەندێشەی ناسیۆنالیستییەوە دەردەکەوێ و سەرەنجام لووتکەی ناسیۆنالیزم لە خولی ١٩٥٠ـ ١٩١٨یە.[29] ئەگەرچی هێندێ لە بیرمەندان لایان وایە ناسیۆنالیزم لە خولی ١٩٨٠ـ١٩٥٠وە روو لە ئاوا بوونە، ئاشکرایە کە ئەو ئیدئۆلۆژییە لە دەیەی ١٩٩٠وە لە ئورووپای رۆژهەلات و شوێنەکانیتر سەرلەنوێ سەریان هەڵیناوەتەوە.

هەنووکە بە دووەم بەشی ئەم فەسلە واتە لێدوان لەمەڕ رواڵەت شێوەی بەیانی ناسیۆنالیزم دەکەین: لە سەدەی نۆزدەهەمدا نووسەرانێکی وەک جان ستوارت میل، لۆرد ئاکتۆر و ئەرنێست رۆنان بە نووسراوە سەرەتایەکان لەمەڕ ناسیۆنالیزم خووی ئەخلاقی یان فەلسەفیان پێبەخشی. تاقانە تایبەتمەند لەم بارەوە نووسراوەکانی مارکس و ئینگلیس و سوننەتی هەڵقولاوە لەوانەوەیە.

هۆگری مارکسیستی بە ناسیۆنالیزم لە پلەی یەکەمدا لەسەرنجدان بە ئابووری سیاسییەوە سەرچاوەی دەگرت. ناسیۆنالیزم بە دیاردەیەک لە قۆناخی پەرە گرتنی ئابووری دەناسرا. بەم حاڵەوە پێچراوەگەلێک لە بەیانی مارکسیستیدا بوونی هەیە کە دەبێتە لەمپەرێک بۆ تێگەیشتنی ناسیۆنالیزم لەو پاشان دەگەڕێینەوە سەر ئەو بابەتە. لە خولی ١٩٢٠ هەتا ١٩٥٠ ئاسەوار لەمەڕ ناسیۆنالیزم کەمتر هەڵوێستی ئەخلاقی و زۆرتر تایبەتمەندی مێژوویی بوو، لەگەڵ ئەوەشدا هۆگری تایبەتی بە ناوەڕۆکی مەسەلەکی ناسیۆنالیزم نیشان دەدا. نووسەرانێکی وەکو هانس کوهەن، هیۆستۆن، کارلتۆن هایس، ئالفرێد کوبان و لۆئیس ئەستایدر لەم خولەدا حاکمیەتیان هەیە. لە کۆتایەکانی دەیەی ١٩٥٠ زانستە سیاسییەکانی ئەمریکا ئاسەواری پێشوویان لەخۆوە پێچا و ناوەڕۆکی سەرەکی لێکۆڵینەوەی ئەو بەسەر واجبی قەومی بە لێکۆڵینەوەی تەجربی مەحکەم بوو و دەیویست تەسەورە باڵاکانی بناخەی ناسیۆنالیزم تێبگا. میتۆدە بنەڕەتییەکانی لێکۆڵینەوە بریتی بوون لە ئەندێشە نوێسازی، کارکردخوازی و ئەندێشەی پەرەپێدان. بێجگەلە تایبەتمەندیگەلێکی نایاب، هەمەجۆر ئەندێشەی نوێسازی هەتا ئەم دواییانە بەشی هەرە مەزنی لێکۆڵینەوەی پێکدەهێنا. نووسەرانی بەناوبانگی دەیەی ١٩٦٠ و سەرەتای دەیەی ١٩٧٠ زانکۆییانی وەک دەیڤید ئاپتر، کارل دۆچ، بوسین پای و کلیفۆرد گیرتس بوون. ئەم جۆرە لێکۆڵینەوە تەجرەبەخوازییە لەمەڕ نوێسازی لەسەر ئاسەواری نووسەرانی نوێتری وەک ئەرنێست گێلنێر، ئانتۆنی سمیت و پیتر ئالتێریش کاردانەوە و ئەسەری گرنگی دانا.

ئەندێشەی نوێسازی لە نووسراوەیەک کە لەمەڕ ناسیۆنالیزم نووسراون ڕەنگدانەوەی و دەسەڵاتی هەمەلایەنەی هەیە. ئەم ئەندێشە لەمەڕ پێشمەرجگەلی ئابووری و کۆمەلایەتی بوونی دەوڵەتە میللییەکان لێدوان دەکا. کۆکراوە سەرەتایەکانی ئەو ئەندێشانە کارکردخوازی و پەرەپێدانن. کارکردخوازی لەمەڕ دەورە کارکردییەکانی دەوڵەتە میللییەکان لە لێدوان لە پرۆژەی نوێسازی دەکا.

دەڵــەتە میللییــەکان وەک نەهادگــەلێکی پــسپۆڕ چاویــان لێـدەکرێ کــە لەگــەڵ دابــەشــکردنی کــار لــە کۆمەڵــگە پیــشەسازیە پێشکەوتووەکان پێوەنـدیان هەیـە. کارکرد یان ئــەرکی دەوڵــەتە میللییــەکان نێــوجێیی و کەمکردنــەوەی موناقەشــە و تەنینەوەی نێوان بەشــەکانی کۆمەڵــگەیە. دەوڵــەتەکان هــەر تــەنیا کاتێــک بــوونی خۆیان بە دەس دێنن کە سەرچاوەگەلی تــەواویان بــۆ توانــایی دەســەڵات بەســەر ئۆرگانیزمی دەوروبەری کۆمەڵگە ببێــت. ئەندێشەی پەرەپێـدان بــە قۆناخگــەلێکی دیــاریکراو لــە گەشــەی دەوڵــەتە میللییەکانـدا رازییــە. وابــیر دەکــرێ کــە گەشــە بەشــێوەی پلەپلــە، عاقلانــە، بــەردەوام یەکپارچــە و زاینــەوەی دەروونی پێکـدێ. دەوڵــەتی میللــی لــە قۆنــاخێکی تایبەتیـدا لــە پــەرەگرتنی ئــابووری کۆمەڵــگەدا سەرهەڵـدەدا. بنــەمای نوێــسازی لــە پێوەنـدی لەگــەڵ ناســیۆنالیزم ئەمەیــە کــە کۆمەڵگەکان بۆ زیندوومان و گیانبەدەر بــردن لــە ئاڵــۆزیە بــە ئــۆف و ئازارەکــان ناچارن بە بنەما کردنی شێوەگەلی نوێی بەڕێوەبردنی پرەنسیپ و بــەڕێوەبردنی کارکردگەلێک مل بدەن کە پێکهاتە پێشوەکان توانای وەئەستۆ گرتنی ئەنجامـدانی ئەوانەیان بــۆ ماوەیــەکی درێژخایــەن نــەبوو... پیــشە و کارگــەلی یەکپارچــەیی و سازگاری ســەرلەنوێ و بــەردەوامی دەتوانــێ قۆنــاخی راگواســتن و گۆڕانکــاری ئاسان بکا». گرنگترینی ئەم پیشە و کارانە ناسـیۆنالیزمە.[٣٠] نوێــسازی بریتییــە لــە لێهاتوویی کۆمەڵگە بۆ گەشەی «خۆڕاگری» و قۆزینەوە و کێشەی گۆڕانکارییــەک کە بە هۆی پیشە و کاری یەکپارچــەیی و ســازگاری ســەرلەنوێ دروســت دەبــن. شکست لە نوێسازیدا هۆکاری سەرهەڵدانی نەبوونی هاوکێش و ناســازگاریگەلێک لە کۆماکان و بەشــە دەروونییــەکانی کۆمەڵــگەدا دەبــێ. بــە پیــشەسازی بــوون و نوێسازی خێرا تەواوکەری بوونی سیــستەمــی سیاســی بادانــەوە و ئیـدئۆلۆژیکی وەکو ناسیۆنالیزمە کە تاک لەگەڵ دەوڵەت بە مەبەستی پاراستنی یەکێتی گرێدەدا. بــەو رادەیــە ناســیۆنالیزم یارمــەتی دەدا لەســەر بۆشــایی نێــوان جــەماوەری ســوننەتیتــر (Gemeinschaft) و ئەنجوومەنــە نوێکــانی (Geselschaft) پردێــک هەڵبەسرێ.

بە نووسراوەی ئانتۆنی سمیت: بۆ پاراستنی یەکێتی هاوبەش و ڕەوابوونی نەزم، دیرۆکێکی نوێ لە دەوری لە دایکبوونێکی سەرلەنوێ نەتەوەیەکی بێخەوش بۆ دامەزراندنی سەردەمێکی زێڕین سەرهەڵدێنێ».[31] لەبەر ئەمە ناسیۆنالیزم لە حوکمی شەرتێکی پێویستی پەرەپێدانی ئابووری، بە پیشەسازی بوون و نوێسازی دەزانرێ. لەم ڕووەوە، بە وتەیەکی گشتی، ئەندێشەی نوێسازی زۆرتر بەهێزی مێژوویی، کۆمەڵناسی و ئابوورییەک کە لە ناسیۆنالیزم گیانیان وەبەر دێتەوە، هۆگری هەیە هەتا بە ئیدئۆلۆژی ناسیۆنالیزم خۆی. ئەم ئەندێشە سەرنجی داوەتە پرۆژەگەلێکی وەک بە پیشەسازی بوون و شارستانییەت هەتا ڕۆڵ و کارکردی خۆی ئاشکرا بکا.

لە پێوەندی لەگەڵ ناسیۆنالیزم ئەندێشەیەک زۆر بوونی هەیە. بە بۆچوونی کارل دویچ، ناسیۆنالیزم کەلتووری هاوبەشی و «هاوبەشی پێوەندییەکان» ئاسان دەکا. ئەندێشەی پێوەندییەکان ڕوویەکی دیکە لە نوێسازیە کە جارێکی دیکە لەسەر لایەنی کارکردی ناسیۆنالیزم تەئکید دەکا. دویچ نەتەوە بە بۆچوونێک لە بەڕێوەبەری پێوەندییەکانی کارکرد دەزانی، نوێسازی لەگەڵ کاردانەوەی ئەم جۆرە بەڕێوەبردنانە بەراورد دەکرێ. لەبەر ئەمە ئەوەی کە بۆ نوێسازی تەواو پێویستە بوونی شێوەگەلی کافی و کاریگەری پێوەندییەکانە. بەم جۆرە نەتەوە دەبێ بە مەڵهەمێکی گیراوە لە تاکەکان کە بە هۆری بەڕێوەبەرانی پێوەندییە کۆمەڵایەتییەکان و ئابوورییەوە لەگەڵ ناوچەکان و کۆماکان پێوەندی دەگرێ. دویچ دەیەوێ پرەنسیپەکانی میللییەت بەهۆی ئەو پرۆژە پێوەندیانەوە کەمییەت هەڵسەنگێنێ.[32] هاوکات لەگەڵ ئەمە، بە بۆچوونی ئەرنێست گێلنێر، ناسیۆنالیزم «لە خاڵی بڕینەوەی سیاسەت، تێکنۆلۆژی و گۆڕانی کۆمەڵگە» مەوجوودییەت بە دەستدێنێ.[33] ئەندێشەی «نوێسازی لەسەرەوە» بەلای ئەوەوە باشترە و باوەڕی وایە کە ناسیۆنالیزم «لەبنەڕەتەوە تەحمیلێکی گشتی فەرهەنگێکی باڵا لەسەر کۆمەڵگەیە، کۆمەڵگەیەک کە لەوەبەر فەرهەنگە لاوازەکانی ژیانی زۆرینەی لەخۆگرتبوو».[34] ئەو هەروەها لەسەر کاریگەری بارودۆخی ماددی لە بەدیهێنانی

ئەندێشەی میللی تەئکید دەکا، و بوارەکان و شوێنە ئابوورییەکان بۆ ناسیۆنالیزم و دووری و پارێزی چاوکراوانە لە مەسەلەی ئیدئۆلۆژی پێشنیار دەکا. بە بۆچوونی گێلنێر، شێوەی تایبەتی حکوومەت و کۆمەڵگەی مەدەنی تەواوکەری راستەقینەی گەشەی پیشەسازین. بەپیشەسازی بوونیش تەواوکەری گۆڕانکاری سەرلەنوێیە. بەم جۆرە پێویست بە هەمەلایەنەی کۆمەلایەتی زۆرتر بوونی هەیە کە بەهۆی یەکپارچە بوونی زمان و سیستەمی فێرکردن و پەروەردەی میللییەوە بە راستەقینە دەگا. بەبڕوای گێلنێر، پێش هەنگاوی نوێسازی رۆشنبیران کە پێوەندییەکی نزیکیان لەگەڵ فێرکردن و پەروەردە و پڕۆژەکانی پێوەندییەکان هەیە. بە باوەڕی ئەو، پێشمەرجی هاوولاتی تەواو و کاریگەر، خوێندەوارییە. پرەنسیپی میللی دەبێ گشت رواڵەتە بەناوبانگەکانی ئەمەگناسی و فەرمانبەری لەخۆبگرن بەپێی وتەی گێلنێر کۆمەڵگەی ناسیۆنالیست لەسەر بنەمای «کوریکی زانیاری زمانناسی کە بەسەر زماندا سەرپەرشتی ببێ و زەرووڕەتی پێوەندییەکانی مەنتقی دیوانسالارانە و تێکنۆلۆژیکی کۆ بکاتەوە».[٣٥]

باوەڕی نوێسازی بەشێوەی گشتی تێگەیشتنی زیرەکانە و وردبینی لە ئیدئۆلۆژی ناسیۆنالیزم دەخاتەڕوو و بە بەرفراوانی دەیەوێ کە ئەم ئیدئۆلۆژییە یان نەگرێتە بەرچاو یان وەلابنرێ، ئەم باوەڕە لەوێدا کە تەئکیدی لە رادەبەدەر لەسەر هۆکاری ئابووری و کۆمەڵناسی لەسەرهەڵدانی ناسیۆنالیزم دەکاتەوە، لە بەیانی بە تەوژمی کێششی و جۆش و خرۆشی دۆزە ناسیۆنالیستییەکانیش ناکام دەمێنێتەوە. بۆ وێنە وا دێتە بەرچاو کە گێلنێر لەگەڵ گریمانەی بوونی شتێک کە نەتەوەی ناودەنێ، دیاردەگەلێک بەشێوەی مەکینەیی لەپاڵ یەکەوە دادەنێ و دەرەنجام لە تێگەیاندنی تەواو و کەماڵی ئیدئۆلۆژی ناسیۆنالیزمدا دەمێنێتەوە. بێجگەلەمە، ئەندێشەی گێلنێر بەتایبەت روانگەکانی تاکزمانی لە کەلتووری سیاسی و مەدەنیدا دەخاتەڕوو. ئەو بۆ دیاردەگەلێکی وەک زۆر بوونی فەرهەنگەکان و زۆر بوونی ناسیۆنالیستەکان لە دەروونی دەوڵەتەکاندا جێی برێک دێڵێتەوە. دێتە بەرچاو کە پلەیەک لە هەمەلایەنەی کەلتووری بۆ واتای ئەو

لە دەوڵەتی میللیدا گرنگی هەیە کە لە باری گۆڕانکاری مێژوویی سەردەم زۆربەی دەوڵەتەکان مەسەلەسازن.[٣٦]

مارکسیزم لە باری مێژووییەوە لەگەڵ دیاردەی ناسیۆنالیزم پێوەندییەکی زۆر تەنراوەی بووە. تام نارین ئەم کارە بە «ناکامی مێژوویی» مارکسیزم وەسف دەکا.[٣٧] مارکسیستەکان بەپێچەوانەی ئەم راستییە کە زۆربەی بزاڤە شۆڕشگێڕە گرنگەکان لە مارکسیزمدا لە سەدەی بیستەمدا خووی ناسیۆنالیزمیشان بووە، بەتایبەت بزووتنەوە دژە داگیرکەرەکانی بۆ وێنە لە ڤێتنام و ئەلجەزایر، بەشێوەی گشتی ناسیۆنالیزمیان بە جۆربەجۆرەکانی بورژوایی دەزانی.[٣٨] بە بۆچوونی مارکس و ئینگلیس، ناسیۆنالیزم هەر تەنیا دەوری ئامێری و تێپەڕ لە خزمەت بە بەرژەوەندی مێژوویی پڕۆلیتاریای هەیە؛ دڵگەرمییەکانی ناسیۆنالیستی گرنگی پایەدار و قووڵیان نەبوو و دیاردەگەلی رووبە ئاوا بوون و سیس هەلاتن بوون. هەڵبەت تەنانەت لنین ناسیۆنالیزمی جوداییخوازانە و دۆزە خودموختاریخوازەکانی قبووڵ دەکرد، بەڵام هەر تەنیا لە شێوەیەکدا کە لە پەرە پێدانی باشتر کردنی سەرمایەداری لە دەروونی دەوڵەتە بورژواییەکاندا بەشداریان ببێت و دەرەنجام لە کۆتایدا یارمەتی بە رووخانی سەرمایەداری دەکرد. بەکورتی، خەباتی چینایەتی لە پلەی یەکەمی گرنگی و خەباتی نەتەوایەتی لە پلەی دووەمدا بوو.

زۆربەی راپۆرتە سەرەتاییەکانی مارکسیستی لەگەڵ وێنە بەرزەکانی ناخی رێنوێنیە تایبەتەکانی خۆیان ئاستەنگ بوونەتەوە یەکەم گریمانەیەکی بڕڕا لە مارکسیزمدا بوونی بوو لەسەر بنەمای باوەڕ بە یاسای گشتی تەکامول بەرەو کۆمەڵگەیەکی بێتەبەقە و یەکسان لەو پێناوەدا تایبەتمەندی یان مەکانخوازی ناسیۆنالیزم لە دژایەتی لەگەڵ ئەم ئامانجە مێژوویی جیهانیدا هەڵدەسەنگێندرا. دووەم لە دەروونی مارکسیزمی ئۆرتۆدۆکس، حەز و مەیلێکی بەهێز لە پێناوی ئاشکرا کردنی هەموو کارەکان لەگەڵ دیاردە ئابوورییەکاندا بوونی بوو. ناسیۆنالیزم لەگەڵ مەنتقی ئابووری سەرمایەداری هەڵگری وەسف بوو. سێیەم

مارکسیزم کێشەی بوو کە ئەندێشەی جیهانوەتەنی هەیە و دیاردە میللییەکان لە هەر لایەک روویدا لەگەڵ ئەم یاسایە بەیانی دەرکرد. سەرەڕای ئەمە، راستییە جیاوازەکانی ناسیۆنالیزمەکان لە بەرامبەر ئەم بەیانە تاکە هۆیە رادەوەستن. بێجگەلەمە، هەم مارکس و هەم ئینگلیس لە ناخەوە ئورووپاگەرا و ئورووپامەدار بوون و لە «رەسالەتی شارستانییەتسازی» دەوڵەتە داگیرکەرەکانی ئورووپا پشتیوانیان دەکرد.[٣٩] ئەوان دەیانگوت ئەو کۆما میللیانەی کە توانای دروست کردنی دەوڵەتێکی باوەڕپێکراویان نییە ئیزن بدەن لە دەستەگەلێکی مەزندا بتوێنەوە. بۆ وێنە مارکس لەسەر ئەو باوەڕە بوو کە کرۆواسی و بۆ هەم دەبێ لە دەستە سیاسییە گەورەترەکاندا بتوێنەوە.

بە بۆچوونی مارکس و ئینگلیس دەوڵەتی میللی مودێرن بەرهەمی پرۆژەیەک بوو کە لەودا بەدیهاتنی سەرمایەداری بوو بە جێنشینی فێئۆدالیزم. جێگۆڕکێ بە ئابووری بازاڕ دەوڵەتەکانی ناچار دەکرد کە بکەونە سەروکاری بەرفراوان کردنەوەی زمانە تاقانەکان و پەرەپێدانی نەهادگەلی کۆکراوە و قرتاندنی جیاوازییە ناوخۆیەکان. زمانە میللییەکان گوتنگەلێک بۆ بازرگانان و سەوداگەران و مەرجی سەرکەوتنی ئابوورییەکانی بازاڕ دەهاتنە ئەژمار. لە ئاسەواری مارکس و ئینگلسدا ئەم ئیستاندارد کردنەی زمانەکان و کۆکراوەی سیاسی هاوکات یان هاوڕێ لەگەڵ ئەو، لە رووداوەکانی شۆڕشی کە بیری فەڕانسا و بەتایبەت دۆزەکانی ژاکوبنەکاندا وێنەبەرداری کرابوو. سەرەڕای ئەمە، نەتەوە هەر تەنیا قۆناخێک لە تەکامولی کۆمەڵگە بوو. ناسیۆنالیزم بە میتۆدی پەرەپێدانی ئابوورییەوە دەبەسراوە. ناسیۆنالیزم ساتەخولی زەرووری تەکامولی ئابووری دەدرایە قەڵەم. بەم حاڵەوە رزگاری و شۆڕش هەر تەنیا بۆچوونێکی هاوبەش بوو کە لە یەکەمین و دووەمین «نێونەتەوایەتی» [کۆمۆنیستەکان] گیرا.

تاقانە کەمکردنەوەکان لە بۆچوونە سەرەوە دۆزەکانی ئانتۆنیۆ گرامشی و بەتایبەت مارکسیستی ئەوتریشی ئەوتو بوئر کە تاقە کەسێک بوو کە لە سوننەتی مارکسیستدا بەروڵەت لەسەر ناهاوئاهەنگی پێچراوە و گرنگی براقە

ناسیۆنالیستییەکان بایەخی دانا.[40] بوئر لە ئاسەوارەکەیدا رەخنەی لە ئابووریخوازی و ساکارسازی مارکسیزمی سوننەتیتر گرت. لە راستیدا ئەو باوەڕی وابوو کە نەتەوەکان لەگەڵ نابوودی چین لە ناو ناچن. بە بڕوای ئەو پەرەسەندنی سۆسیالیزم تەواوکەری حورمەتی جیاوازی جەماوەری میللی بوو و باوەڕی بوو کە «تاقانەیی هەموو خەڵک لە جەماوەری کەلتووری میللی خۆی، گەیشتنی تەواو بە خودموختاری نێونەتەوە، گەشەی جیاوازییە مەعنەوییەکانی نێونەتەوە، ئەمانە سەرجەم بەمانای سۆسیالیزمە».[41] لە راستیدا بوئر فیکری دەکرد کە سۆسیالیستەکان نابێ خووی میللی و نەتەوایەتی وەک شتێکی ناپەسند مامەڵەی لە تەکا بکەن. بەم حاڵەوە ئەو لە کۆتایدا تەواو وکۆمەڵ لە ئابووریخوازی مارکسیستی جیا نەبۆوە، ئەو جۆرە کە تۆژەرێک دەڵێ: «وا دێتە بەرچاو کە لە ئاسەواری بوئردا تەقریبەن تەنینەوەیەکی ناپەیەداری نێوان لێکۆڵینەوەی خەیاڵی نەتەوە لە حوکمی جەماوەری تەقدیر، روانگەی کورتبینانەی یەکلایەنانە دەربارەی ساوێلکەسازی چینایەتی بوونی نییە.[42]

جەوهەری ناسیۆنالیزم

تیپۆلۆژیگەلێکی زۆر لە نووسراوەدا بوونیان هەیە کە لەمەڕ ناسیۆنالیزم نووسراون. لەم تیپۆلۆژیانەدا بەشتێکی هەرە مەزنی بە رێڕەوی قبووڵکراوی تایبەتییەوە گرێدەدرێ. بۆ وێنە ئانتۆنی سمیت لە یەکێک لە کتێبە سەرەتایەکانی خۆیدا باوەڕی هەیە کە ناسیۆنالیزم «سوودمەندترین واتای مەقوولە هەڵگر و هێنەری دابەشکاری دەرەکی، جنسەکان و جۆرەکانە».[43] ئەوەی کە ئەم بابەتە بە زانیاری ئێمە لەمەڕ ناسیۆنالیزم زیاد دەکا، جێی باس و گفتوگۆیە(مشتومڕە). رێیەکی دیکە ئەوەیە کە تیپۆلۆژی بەپێی رێباز و ئامانجەکانی ناسیۆنالیستی دابمەزرێ. لەم بارەوە دەبێ یەکێتیخوازی لە ناسیۆنالیزمە جوداییخوازەکان جیا بکرێتەوە، ئەگەرچی رواڵەتی ئیدئۆلۆژیکی دوو ناسیۆنالیزمی جیاوازیخواز دەبێ

بەتـەواوی جیـاواز لەگـەڵ یـەک بزانـرێ. یـان دەکـرێ سـەرنج بدرێتـە قۆناخـە مێـژووییـەکان لـە گەشـەی ناسـیۆنالیزم، یـان لـە دۆزە تایبەتییـەکانی دەروونی لایەنگرە جۆراوجۆرەکان، بەڵام کاڵ، برِوانی. مەکۆی سەرنجی ئەم فەسڵە زۆرتـر لەسەر تایبەتمەندی دۆزەکانە. ئەگەرچی لێرەشدا رواڵەتی بەرفراوانبوونی هەیـە. بەرفراوانی تیپۆلۆژییەکان لە دەستەبەندییە دوولایەنەکانـەوە هـەتا پێنج لایەنـەی ناسیۆنالیزم دەگرێتەبەر.[٤٤]

تیپۆلۆژییەکانی ناسیۆنالیزم کەمتر لە ئیدئۆلۆژییـەکانی دیکـە کـە لـەم کتێبـەدا لەمـەڕ ئـەوان لێـدوان کـراوە، بـەلای گـشتییەوە پەسـند کـراون. لـەم رووەوە، دەس‌نیشانکردنی تیپۆلۆژییەکی تایبەت کارێکی پڕمەترسییە. تیپۆلۆژی پەسندکراو لەم بەشەدا رەنگدانەوەی چۆنیەتی نزیکایەتی ناسـیۆنالیزم لـە سـنووری هـەموو ئیدئۆلۆژییەکانە. جۆر، یان رێبازی یەکەم «ناسیۆنالیزمی لیبرال»ە.[٤٥] شێوازێک کە بـرِێک لـە سۆسیالیـستە نوێیـە رێفـراۆم خوازەکـان یـان لایـەنگری بـازاڕ زمـانی ناسیۆنالیستیان قبووڵ کردووە. رەنگدانـەوەی جـۆرێکی دیکـە لـە ناسـیۆنالیزمی لیبرال دێنـە ئـەژمار.[٤٦] دووەم، ناسـیۆنالیزمی پارێزگـاری سـوننەتیتریش بـوونی هەیە. سێیەم، ناسیۆنالیزمی تەواوعەیار و کامڵەکە شێوەی نزیکتر لەگـەڵ فاشـیزم و ناسیۆناڵ سۆسیالیست دەدرێتە قەڵەم (کە لە فەسڵی شەشـەم «فاشـیزم» لەمـەڕ ئـەو بـەوردی باسـکرا)[٤٧] جـۆرە مومکینـەکانی دیکـەی وەکـو ناسـیۆنالیزمی سۆسیالیـستی و ناسـیۆنالیزمی دژی داگیرکـەریش بـوونی هەیـە. ناسـیۆنالیزمی ئحساساتی لە نێو هەموو ئەم جۆرانەدا سەری لێشێواوە. بەم حاڵەوە، هەموو ئـەم جۆرانـە یـان هاوپۆشـشیان نییـە یـان لایەنگـەلێکی دەرەکـی لـە مـەقووڵات و دەستەگەلێکی گشتی کە لەسەرەوە هاوێرمان کردن، دێنەئەژمار.

ناسـیۆنالیزم لیـبرال لـە زۆربـەی بایەخـەکان و پلەسـەرەکییەکانی لیـبرالی پـشتگری دەکـا. ریـشەکانی ئـەم ناسـیۆنالیزمە بـەلانی‌زۆرەوە لـە سـەردەمی رۆشنبیریدا شاراوەتەوە. نووسەرانێک کـە لایـەنگری بیچمێـک لـە ناسـیۆنالیزمی

لیبرالین بە هیچ جۆرە ئەو ناسازگار لەگەڵ جیهانوەتەنی یان ئاشتیخوازی نازانن. لە زۆر بارەوە، «چواردە بنەڕەت»ی پریزدێنت ویلسۆن کە لە پاش جەنگی جیهانی یەکەم بلاوکرایەوە، ئەگەرچی بەشێوەی رواڵەتی، پێناسەی خاڵی بالای ناسیۆنالیزمی لیبرالی دەدرێتە قەڵەم ئەو جۆرە کە لەسەر «دەسەلاتداریتی سەربەخۆی دەولەتی میللی پێدادەگرێ، بەلام دەخوازێ مانای دەروونی ئەم پرەنسیپە لەگەڵ تەئکید لەسەر ئازادییەکانی تاک - سیاسی، ئابووری و مەزەبی - لە دەروونی هەر دەولەتێکی میللی» بەرتەسک بکاتەوە.[48] بەشێوەی رەسمی، لەم چواردە مادەدا هەر نەتەوە و نەتەوەیێک دەبێ دەولەتی تایبەتی هەبێت، بەلام حکوومەتی ئەو دەبێ لەسەر یاسای بنەڕەتی، دێموکراسی و مافەکان و ئازادی تاکەکان دامەزرا بێ. بەناوبانگترین پڕۆپاگەندەبێژی سەرەتای ئەم دۆزە گشتیانە جۆزپە ماتزینی (١٨٧٢ـــ١٨٠٥) بوو. ئەگەرچی رەنگە بڕێک کەس لە دەستەبەندییەکانی ئەو لە پلەی ئەندیشمەندێکدا سیستماتیک گومان بکەن. بەلام ئەو بە بەرفراوانی دزەی کردووە ناوی دۆزی ناسیۆنالیستی لیبرالەوە. ماتزینی لە ئاسەواری تیشکدار و پرشەوق و خاوەن نەسر رەوانی خۆیدا وەک رەسالەیەک لەمەڕ ئەرکەکانی مرۆڤ، باوەڕی سازگاری کاملی نەتەوەپەرستی لەگەڵ مرۆڤایەتی هێنائاراوە.[49] ماتزینی بەئاشکرا مرۆڤدۆستی ئەنترناسیۆنالیست بوو. بزاڤی «ئیتالیای لاو»ی ئەو بوو بە شەپۆلێکی خرۆشانی لاساییکردنەوە لەسەرانسەری ئوروپا سەریهەڵدا کە بە بزاڤی «ئوروپای لاو» (La Giovane Europa) لەگەڵ پەلەکان لە ئیتالیا، لەهێستان و ئەڵمان هاتە ئەنجام. ئەم کارە بەش بەحای خۆی بوو بە سەرهەڵدانی ئەنجوومەنگەلێکی وەکو رفیقانی دێموکراتیکی هەموو نێونەتەوە برا دێموکراتەکان و ئەنجوومەنی نێونەتەوایەتی خەلک.

پلەی بالای ویستەکانی ماتزینی لە دەیەی ١٨٥٠ پێکهاتنی ئوروپایەکی لە لانیزۆری یازدە نەتەوە بوو. ئەو هەستی دەکرد کە رادەی ولات بەرتەسکییە و بۆ وێنە قبوولی بوو کە ئیرلەند بەرادەی پێویست بەرین بێ کە بتوانێ دەولەتی

میللی پێکبێنێ. بە بۆچوونی ماتزینی لەمپەری ناسیۆنالیزم بریتی بوون لە کۆماگەلی چەند نەتەوەیی و دەولەتە ئیمپراتۆرییە چەند نەتەوەکانی وەک ئیمپراتۆرییەتی هابسبۆرگ. بنەمای گریمانەی ناسیۆنال لیبرال ئەوە بوو کە هەر نەتەوەیەک (کە بە رادەی پێویست گەورە بێ) دەبێ سەربەخۆ بێ، بەلام حکوومەتی دیموکراتیک لەسەر بنەمای یاسای بنەرەتی بێ. جۆش و خرۆشی گشتی لە ئوروپا لەمەڕ خەبات و بەرخۆدانی یۆنان لەگەل ئیمپراتۆری عوسمانی و خەباتی لەهێستان دژی ئیمپراتۆری تیزاری رووس لە دەیەی ۱۸۳۰ گەشە و نەشەی ناسیۆنالیستە لیبرالەکانی بەرەو خۆی رادەکێشا. بەم شێوە، خولی گەشە کردن و لووتکەی ئەم فۆرمە رەسەنەی ناسیۆنالیزم لیبرال لە کۆنگرەی ڤیەن (۱۸۱٤-۱۸۱٥) هەتا سەردەمی پەیماننامەی ڤێرسای و چوارده مادەی ویلسۆن بوو. ناوەڕۆکی سەرەکی ئەم ناسیۆنالیزمە، مافی خودموختاری نێونەتەوە بوو. مەسەلەی گەورەی ئەم شێوە ناسیۆنالیزمە ئەمە بوو کە لەگەل بلاوبوونەوەی دۆزی خودموختاری نەتەوە مەعلووم نەبوو لە کوێ دەکرێ ئەوە رابگیرێ. ئەو جۆرە کە پریزیدێنت ویلسۆن زۆر زوو بەم مەسەلەی زانی کە چۆن دەکرێ بەرگری لەوە بکرێ کە هەر کۆمەلگەیەکی بچووک خۆی بە نەتەوەیەکی گەورە و لەبەر ئەمە وەک دەولەتێک مامەلەی لە تەکا نەکرێ؟ بێجگەلەمە، مناقشاتی نێوان دەولەتە میللییە لیبرالەکان و بزووتنەوە جیاوازیخوازەکان لە دەروونی دەولەتە میللییە لیبرالەکان چۆن چارەسەرهەلگر بوو.[50]

باشترە بلێین کە لەم دواییانەدا هۆگری بە ناسیۆنالیزمی لیبرال سەرلەنوێ زیندوو بووەتەوە. بۆ وێنە کتێبی جان پلامناتێز بە کەلک وەرگرتن لە دۆزەکانی سەرەتایی کەون، لە نێوان ناسیۆنالیزمی مامناوەندی رۆژئاوا قابلی قەبوول لە ریشەوە ناسیۆنالیزم لیبرال و ناسیۆنالیزمی کەلتووری شەڕخوازی ئوروپای رۆژهەلات جیاوازی داناوە. لەم جیاوازییەدا، هێندێ بیرمەندی نوێ (کە زایەلەی هەمان روانگەی ماتزینی بوون، بەلام بێ ورەی پڕزەوقی ئەو) سەرلەنوێ کەلک

وەردەگرن و تێدەکۆشن هەستی ڕاست و ناسک لەگەڵ ڕواڵەتێک لە ناسیۆنالیزمی جیهانوەتەنی مامناوەندی ئاشت بکەنەوە. واتای ناسیۆنالیزم لیبرالی ڕاست یان مامناوەندی لە سەردەمی پاش ١٩٤٥ لەگەڵ باوەڕێکی دیکە ڕووبەڕوو دەبێتەوە کە سوورە لەسەر ئەوە لیبرالیزم بەگشتی لەتەک ناسیۆنالیزم ناکۆکە. لەم مانادا لیبرالیزم هاوکێشە لەگەڵ جیهانوەتەنی تەواوعەییار و حاشای لە پێوەندی لەگەڵ ناسیۆنالیزمە. سەرەڕای ئەمە، لەم ساڵانەی دوایدا کێشە بۆچوونییەکان و مشتومڕگەلێک دەربارەی ئەم مەسەلەسەری هەڵداوە. ئەو جۆرە کە یەکێک لە ناسیۆنالیستە لیبراڵە نوێکان دەنووسێ: «بناخەی ناسیۆنالیزم ڕیشەی تێگەیشتنەکانی دەربارەی کەشوهەوای مرۆڤ، ئەم خاڵەیە کە چ شتێک ژیانی مرۆڤ مانادار و داهێنەر دەکا... لیبراڵەکان تێکۆشاون هەتاکو ئەم پرەنسیپە لێهاتوانە پێکەوە سازگار بکەن».[51]

جۆر یان ڕێبازی دووەم «ناسیۆنالیزمی پارێزگاری سوننەتخواز»ە کە ئەمەش لە پرەنسیپەکانی ناسیۆنالیزمی کەلتووری هەستناسکدا کاریگەرییەتی زۆر بەهێزی بووە. ئەو جۆرە کە بەر لەمە باسکرا، ناسیۆنالیزمی کەلتووری هەستناسک یان ڕۆمانتیک هەم لەسەر هەموو جۆرەکانی ناسیۆنالیزم لیبراڵ و هەم ناسیۆنالیزمی تەواوعەییار تەئسیری دانا؛ لەبەر ئەمە، بە هیچ جۆرێک تایبەتمەندانە سوننەتخواز نییە. لەسەر بنەمای پلانە کەونەکان، پلامناتێز و فریدریش ماینکە کە ناسیۆنالیزمی سوننەتخواز بوو، پێوەندی نزیکیشی لەگەڵ واتای کەلتووری و ڕۆژهەڵاتی ناسیۆنالیزمدا هەیە. ناسیۆنالیزمی سوننەتی هۆکارە سەرەتایەکانی خۆی لە کردەوەیەکدا کە سەبارەت بە شۆڕشی فەڕانسا لە خۆی نیشاندا، بەدەستی هێناوە. ئیستمراری مێژوویی و سوننەت لە ڕووبەڕووی عەقڵ و شۆڕشدا وەستاون. نەتەوە لایەنگری ئیستمرار و بەردەوامی بوون و چارەنووس تاقانە ئیستمراری ئۆرگانیکی سوننەتی لە ژیانی یاسایی، سیاسی و کۆمەڵایەتیدا خۆی دەنواند. لە ئاسەواری نووسەرانێکی وەک ئێدمۆند

بەرەک و ژووزێف دوومستر، نەتەوە و نەتەوە سلسلەمەراتبێکی رێک و میزان لە جەماوەرێکی ئۆرگانیکدا هەست پێدەکرا نەک بیچمێک لە هاوولاتیانی بەرامبەر. بە جۆرێکی دیکە، ناسیۆنالیزم بووە بە پارێزگاری سوننەتخواز.

لە بۆچوونەکانی ئاڵمانیدا باوەڕی بالا، بەتایبەت لە ئاسەواری نووسەرانێکی وەکو فریدریش ئەشلگل، ئادام مولێر و فریدریش نووالیس هاتە ئاراوە کە زۆربەی ئەندێشەکانی ئەو لە تۆژینەوەی تایبەتی هەردوو و فیختە سەرچاوەی گرتبوو. ئەشلگل و نووالیس بەتایبەت واتای نەتەوەیان بەرامبەر لەگەڵ بێخەوشی و پاکی زمان، دیرۆکی قەومی و فەرهەنگ هەڵدەسەنگاند. ئەوان ویستیان ئەوەی کە بە سوننەتی کۆمەڵگەی دەزانن سەرلەنوێ بێژیننەوە. نەتەوەکان لە پلەی یەکەمدا لە کەلتووری هاوبەش، لەگەڵ رۆح و ئیرادەی تاقانە لە دایک دەبوون کە لە زمان، دیرۆکە، یاساکان، ئایینەکان و داب و نەریت و مێژوودا رەنگیان دابۆوە. بەم شێوە، وەرگرتنێکی ئاشکرا لە زەروورەتی مەعنەوی جۆربەجۆری کەلتووری بوونی بوو. زمانەکان گرنگییەکی فراوانی تایبەتی لەم خوێندنەوەدا بە دەست دێنا (کە دوایی بە بنەوەش لەمەڕ ئەوانە لێداون دەکەین) بێجگەلە هونەر، شیعر و مۆسیقای عامیانە لە ناوەڕاست و کۆتایی سەدەی نۆزدەدا ریشەی لەم ناوەڕۆکانەدا بوو. ئەم ناوەڕۆکانە هەروەها لە ناخەوە چوە ناو پرۆژەگەلی وانەی مەکتەب و زانکۆکان، بۆنەکان و بەتایبەت مێعماری و بەناکانی برێک دەوڵەتگەلی سەدەی نۆزدە.[٥٢] هۆکاری سەرەکی ئەم کارە لە هاوبەشی لەگەڵ ئەندێشەی پارێزگاری سوننەتخواز، تەئکید لەسەر دژایەتی لەتەک سەردەمی رۆشنبیری بوو. ئەندێشەی رۆشنبینی هەم وەک ماددە و هەم مکانیکی مامەڵەیان لە تەکا دەکرد. بەم حاڵەوە، نەتەوە بەشێوەی ئۆرگانیسمێکی مەعنەوی هەڵدەسەنگێندرا و دەناسرا کە مێژوو فۆرمی بەو دابوو نەک تاکەکان، و تاقانەیی تایبەتی خۆی بوو. زۆر لە لێکۆڵەرانی دەوان لەگەڵ رازی بوون بەم دۆزانەی دوایی خۆیان لە پێناوی ئەرکی ئاشکرا کردنی دێرینە بوونی ئەم ئۆرگانیزمە مەعنەوییە لە زمانی و کەلتووری گشتی دانا. فەلسەفەگەلی زمان کە هێردەر

گریم، فیختە، ئەشلگل و هومبولت بەرفراوانی کردبۆوە، بواری فیکری سەرەتایی دڵپێوەبوونە بوو.

لەو سەردەمەدا زۆر لە ئەندێشمەندانی ناوبراو لە ڕووبەڕووی کێشەی سەرکردایەتی و ڕێبەرایەتی سیاسی و کەلتووری فەڕانسا لە دەروونی دەوڵەتەکانی ئەڵمانیشدا کردەوەیان لەخۆ نیشاندا. کتێبی فیختە بەناوی خیتاب بە نەتەوەی ئەڵمان لە بە ناوبانگترین ئەم ڕەنگدانەوە بوو. بیچمی سیاسی ئەم بزاقە بەباشی لە دۆزی «کەلتووری میللی» فریدریش ماینکەدا بەیان کرابوو. فەرهەنگ، بەشێوەی تاقانە ڕەنگدانەوەی ناسنامەی خەڵک، لە پێش بوو و لە «حاڵەتی جوانی ناسنامەیەک» بەیان دەکرا. دەوڵەت بۆ ئەو ڕۆمانتیکانە دەوری پیرۆزی بوو و ئەوان لە ڕاستیدا دۆزەکانی ڕۆسۆ و هێگلیان بەفراوان و فۆرمیان گۆڕیبوون. بە واژەگەلی ئەو ڕۆژێک نەتەوەی خاوەن فەرهەنگ و هاوێرکراو، هەم خوازیاری مافی خودموختاری بوو و هەم فێرکردن و تەعلیم ـ ڕاستەقینەی جوانی لە خۆیدا. بەلایی فیختەوە، ناوەرۆکەکانی دیکە، بەتایبەت دۆزی پلەبەرزی و پایینتری جۆرەکانی نەتەوەکان، هاتە ئاراوە. لەگەڵ ئەم حاڵەدا، ڕوانگەی ڕۆمانتیک لەم دۆزە سلسلە مراتبە پێویستانە پێڕەوی نەکرد. سەرەڕای ئەمە، پلە بەندی تێگەیشتنی مومکینی لە جۆری هەڵسوکەوتی تایبەتی لەگەڵ زمان بوو. بەڵام لە بیروبۆچوونی زۆربەی ڕۆمانیتکە سەرەتاییەکاندا باوەڕێکی بەهێزیان بە هاوئاهەنگی نهایی نەتەوەکان بوونی بوو. بۆ وێنە نوالیس بە ئەندێشەی دامەزراندنی سەرلەنوێی کۆمارێکی مەسیحی لە لایەن کاتۆلیکخوازی و زیندوو کردنەوەی ئوروپای سەدەکانی ناوەڕاست باوەڕی بوو. ڕۆمانتیکەکان پێوەندی تایبەت و تا ڕادەیەک پڕبانگەشەیان لەگەڵ دێموکڕاسیدا بوو. دۆزی خودموختاری، دەتوانێ بەشێوەی یەکدەست لە ناسیۆناڵە سوننەتییەکان، تەواوعەییار یان لە لیبراڵەکاندا بوونی ببێت، ئەگەرچی لە یەکەمدا وەها نایەتە بەرچاو کە لەتەک ناسیۆنالیزم لیبراڵ پێوەندی نزیکتری هەیە. لەگەڵ بوونی

رواڵەتی ئەمر، تەنانەت بڕێک لە باوەڕەکانی فیختە دەکرێ وێنەگەلێک لـە بایـەخ و گرنگی خودموختاری دیموکڕاتیک تەسەوور بکرێ. زۆرجار لـە بـیر دەچێتـەوە کـە فیختە یەکێک لە ستایشکارانی توندوتیژی دیموکڕاسی بە جـەماوەری ژاکۆبنـەکان بوو، و بە بۆچوونی بڕێک کەس هەتا ئـاخریش ئـەم هەڵوێـستەی پاراسـت. لەبـەر ئەمە، ڕۆمانتیسیزم دوو بیچمی پارێزگاری سوننەتخواز و لیبرالی بـوو. ئـەو هـەم دەیتوانی پشتیوانی قایمی گەرایشە دیموکڕاتیکەکان و پێداچوونـەوە خـواز بـێ و هەم قەڵای سوننەت لە بەرامبەر گۆڕانکاری بپارێزێ.

وا باشە لێرەدا بەکورتی ئاماژە بکەین کە نووسەرانی وەک لۆرد ئاکتۆن و لەم سـەدەیەدا دەڵـێ کـدوری ناسـیۆنالیزمی ڕۆمانتیکـەکان بـە کاکـڵی ناوەنـدی ناسیۆنالیزم زانیوە، بەبۆچوونی ئەم نووسـەرانە، ناسـیۆنالیزم بەشـێوەی گـشتی ئامـانجی وێـران کردنێـک بـوو کـە لـە سـەدەی بیـستەمدا ببـووە بـەڵای گیـانی مرۆڤـایەتی. بـە بۆچـوونی کـدوری، ئـەم ڕێبـازە وزە و هۆکـاری سـەرەکی لـە فەلسەفەی ئەڵمان، بەتایبەت فیختە و باڵـە دەرەکییـەکانی دۆزگـەلی کانـت لەمـەڕ ئازادی بەدەس هێنابوو.[٥٣] بەم حاڵەوە زۆربەی بیرمەندانی دیکـە چوارچێوەیـەکی بەرفراوانتریان بۆ ناسیۆنالیزم داڕشتووە.

سێیەمین ڕێباز یان جۆری ناسیۆنالیزم «ناسیۆنالیزمی تەواو عەییار»ە کە ئێمە لە فەسـڵی شەشـەم واتـە «فاشـیزم» لەگـەڵ ئـەو ڕووبـەڕوو بـووین. دەربـارەی ناسیۆنالیزم سۆسیالیزم لە ئەڵمان بابەتی پلەبەرزی نژاد بەشێوەی زەق و بەرچاو لە پلەی یەکەمی گرنگی دابوو، هەرچەند کە کاکڵەی ئەم لێدوانە ناسیۆنالیـستییە لـە سوننەتی قەومی [volk]، داروینیزمی کۆمەڵایەتی، ڕەسەنایەتی حەیاتی فەلـسەفی و تێکەڵاوێک لـە سـەرچاوەکانی دیکـەش هـاتبووە ئـاراوە. دەربـارەی فاشـیزمی ئیتالیا تێڕامانی بنەڕەتی دەوڵەتخوازانە و بەشـێوەی تاقانـە سـواری گۆڕەپـان و گشتیخواز ئەو بـوو. سـەرەڕای ئەمـە، هـەم فاشـیزمی ئیتاڵـیا و هـەم ناسـیۆناڵ سۆسـیالیزمی ئەڵـمان واتـای شەڕفرۆشـانە، شـەڕخوازانە، تاقانـە شـەڕانی و

ناعەقلانیان دەکردە زایەڵە و دەنگیـان پـێدەداوە کـە دوژمنایـەتی قووڵـیان هـەم لەگەڵ ئەنترناسیۆنال و هەم لەتەک ناسـیۆناڵ لیبرالیـان پـێدەردەبـڕی. بـڕێک لـە تۆژەرانی ژاکوبینیزمیان بە پێشەکی و پێش ئاهـەنگی ناسـیۆنالیزمی تەواوعـەییار دەزانی. سەیر لێرە دایە کـە پێوەندییـەکانی نێـوان ناسـیۆنالیزمی تەواوعـەییار و جۆرەکانی دیکەی ناسیۆنالیزم بـوونی هەیـە. ناسیۆنالیزم لیـبرال، ناسـیۆنالیزمە سـوننەتخوازەکـان و هـەروەها تـەواو عـەییار هـەموویان لەبـەر هێنـدێ هـۆ تـا رادەیەکی جیاواز بە مەسەلەی خودموختاری دەوڵەتی میللی سەرنجی سەرەکیان پێبەخشیوە. بێ بوونی دەوڵەتە سەربەخۆکان، ناسـیۆنالیزم نەیـدەتوانی بـوونی ببێت.[55] بە جۆرێکی دیکە، سەرکەوتنی ناسیۆنالیزم لیبرال لە سەدەی نۆزدەهەمـدا هەم رێی بۆ ناسیۆنالیزمی تەواو عەییار خۆشکرد و گوڕ و تینی بە کێشەکانی ئەو بـۆ خودموختـاری بەخـشی، و هـەم جەوهـەر و مـاددەی رەسمـی بـۆ رێنوێنییـە گشتییەکان لەمەڕ خودموختاری بەدیهێنا. سەرەڕای گـشت ئەمانـە، ناسـیۆنالیزمی تەواو عەییار بەپێچەوانەی ناسیۆنالیزم لیبرال چاوکراوانە ئەمپریالیستی نـالیـبرال، ناعەقلانە و لایەنگری نیزامیگەری بوو و زۆرجار لەسەر لە پێشبوونی قەومـەکان و نێونەتەوەی تایبەتی تەئکیدی بوو. بەوتەیەکی تر، ناسـیۆنالیزمی تـەواو عـەییار زانیاری پلەبەندی لە نەتەوەکان بوو.

هـەروەکو زۆربـەی ئیدئۆلۆژییـەکان، هێنـدێ دۆزگـەلی رێکخـستن رەسمـی دەکـرێ لـە دەروونی ناسـیۆنالیزم هـەڵاوێردرێ. رێبـازە جۆراوجۆرەکـانی ناسیۆنالیزم ئەم دۆزانە بەشێوەیەکی جیـاواز راڤـە دەکـەن. ناسـیۆنالیزم ئاشـکرا باوەڕی هەیە کە جیهان لە نێوانی نێونەتەوەی جیاوازدا دابەشکراوە کە هـەر کـام خاوەنی بـەردەوامی مێـژوویـی خـۆی، زمـان و چارەنووسـی تایبـەتی خۆیـانن. ریشەی قووڵی نەتەوە لە رابردووی دایە. نەتەوە سەرچاوەی دەسەڵاتی سیاسـی و کۆمەڵایەتییە و هەر تەنیا لەگەڵ بوونی دەوڵـەتێک دەتوانـێ بەشـێوەی کـامڵ و راسـتەقینە بـە خـۆی ببەخـشێ. وەتـەنیش بریتییـە لـە کیانێـک لەگـەڵ سـنوورە

دیاریکراوەکانی. هەر نەتەوەیەک داب و نەریت، ئایینەکان، سوننەتگەل، کەلتووری گشتی و عامیانە و نمادگەلێکی تایبەت بە خۆی هەیە کە ژێرخان و بناخەی یەکگرتوویی ئەو پێکدێنن. مەزهەبیش دەتوانێ لە ناسیۆنالیزمدا وزەیەکی بە حەرەکە دەرهێنان بێ. بەڵام بە هیچ کولۆنجێک پرەنسیپی خولقێنەری زەرووری نییە. بزووتنەوەکانی لەهێستان، ئیرلەند و ئێران گران دەکرێ بێمەقوولاتی مەزەبی ببرێتە ناو مامەڵەی میللییەوە، بەم حالەوە، ئەمانە تایبەتمەندین، و هەمیشە وانییە.[٥٦] نەتەوە هەروەها خاوەنی حاکمییەتی سیاسی و ئەخلاقی و لەبەر ئەمە، شوێنی نهایی رەوا بوون و ئەمەگناسییە. ئەمەگناسی سەبارەت بە نەتەوە هەموو ئەمەگناسەکان دەگرێتە ژێر تەنینەوەی خۆی، ئەگەرچی ئەم کارە راستەقینە بە بوونی خۆیان ببەخشێ دەبێ، لە دەروونی نەتەوەیەکدا بن و لەگەڵ ئەو خۆیان بە هاوزات بشوبهێنن. دۆزی ناسیۆنالیزم لەوانەیە هۆکاری سەرهەڵدانی دۆزگەلی بەرامبەری و برایەتی لە نێوان نێونەتەوە بێ، ئەگەرچی ئەم دۆزانە زۆرتر لە ناسیۆنالیزم لیبرالدا بەبرەوەن. سەرەنجام ئەمەکە ئەگەر سولح و عەدالەت لە سیستەمی جیهانیدا حاکم بێ، نەتەوەکان دەبێ ئازاد، سەربەخۆ و بەدوور لە هەرەشەی دەرەوە بن.

ناوەرۆکە سەرەکییەکانی کە ماوە لەم فەسلە بریتی دەبن لە سروشتی مرۆڤ، زمان، دەولەتی میللی و ئابووری میللی. ئەم ناوەرۆکانە هەڵگری زۆربەی دۆزە تەنزیمکراوەکانی سەرەوە دەبن.

سروشتی مرۆڤ

زۆرجار گوتراوە کە ناسیۆنالیزم ئەندێشەی لەمەڕ سروشتی مرۆڤ نییە.[٥٧] رواڵەتەن بۆ ئەم کارە پێنج هۆی مەزن بوونی هەیە. یەکەم ئەمەکە لایەنگرانی ناسیۆنالیزم لەمەڕ سروشتی مرۆڤ زۆر بابەتیان نەنووسیوە. لەم رووەوە، ئەم خاڵە بابەتی سەرقاڵی بۆچوونی یان بە کردەوە رووبەڕوو نەبووە. دووەم

ئەمەکە لە هێندێ شوێندا کە ناسیۆنالیستەکان بەم بابەتەوە سەرقاڵ دەبن، ئەم بابەتە لە دەروونی روانگەکانی ناسیۆنالیستە جۆراوجۆرەکان یان رێبازگەلێکدا دەیگونجێنن کە بەر لەمە ئاماژەمان بەوان کردووە. بۆ وێنە لای بروک، موار، باریس یان ترایتچک روانگەی پارێزکارانە و سوننەتخوازانەی جیاوازتر و شوناس پەزێرتر بوونی هەیە، ئێستە ئەوەکە ماتزینی و جان ستوارت میل ئاشکرا لەگەڵ ناوەرۆکگەلی لیبرالی رووبەڕوو دەبینەوە. خوێندنەوەی جیاوازتر و تەنیاتر لەمەڕ سروشتی مرۆڤ دەکرێ لە ناسیۆنالیزمی تەواو عەییار، بەتایبەت لە ناسیۆناڵ سۆسیالیزم، ببیندرێ کە بابەتی نژاد لە راڤەی سروشتی راستەقینەی بوونەوەری مرۆڤایەتیدا گرنگی حەیاتی بە خۆوە دێنێ. سێیەم ئەمەکە ، هۆکاری شاراوەی بە لەمپەرکراو لە رێنوێنی ناسیۆنالیستیدا بوونی هەیە. ئەگەر مرۆڤەکان بەدیهێنەری نەتەوەی خۆیانن، کەوایە دەکرێ بەو ئاکامە بگەین کە سروشتی هاوبەشی قابیلی هاوێربوونی نییە، چونکە ناسنامەی مرۆڤ لە دەروونی تاقمە نەتەوە جۆربەجۆرەکاندا فۆرم دەگرێ، بەرتەسکی کامڵ بۆ ئەم باوەڕە بوونی نییە. بۆ وێنە هەردر ئەگەرچی بەڕاستی لایەنگری جۆربەجۆری نەتەوەی مرۆڤ بوو، دەیگوت مرۆڤایەتییەکی هاوبەشبوونی هەیە کە لە جیاوازی نەتەوایەتی کاریگەری وەرناگرێ. چوارەم ئەمەکە، بەهۆی تەئکیدی مێژوویی توندی برێک لە ناسیۆنالیستەکان، مانایەکمان هەیە کە لەبەر ئەوە سروشتی مرۆڤ هەمیشە لە جووڵانە. ئەگەر ئەم سروشتە جووڵانێکی دایمی بێ کەوابێ چۆن دەکرێ ئەوە بە شێوەی کامڵ وەسف بکرێ؟ کاکڵ و ناوەڕۆکی سابت یان ئیستمرار قابیلی شوناس بوونی نییە. پێنجەم ئەمەکە، تەئکیدی رۆمانتیکی برێک ئەندێشەگەلی ناسیۆنالیستی لەسەر خۆخولقاندن و فۆرم دان بەخۆ (Bildung) مانای گۆڕانپەزێری و جووڵان لە سروشتی مرۆڤایەتی بەهێز دەکا. ئەگەر ناسیۆنالیزم لەسەرخۆ دیاری کردن یان فۆرم دان بە خۆ رێنوێنی هەیە، کەوابێ ناسیۆنالیستەکان تا رادەیەکی زۆر سروشتی خۆی لە لایەن یان بە هۆی خەیاڵ و

تەسەور، فەرهەنگ و زمان دەخولقێنێ. ئەم خوو و رەوشتانە بەردەوام لە حاڵی دروست کردنەوە و قاڵبگیری سەرلەنوێ، بەم جۆرە، جەوهەرێکی سابت کە بکرێ لە سروشتی مرۆڤایەتیدا بناسرێ، بوونی نییە.

بەپێچەوانەی دەسەلاتی خالگەلی سەرەوە، هێندێ لایەن لە سروشتی مرۆڤدا بوونی هەیە کە ناسینی ئەوانە بەلای زۆربەی نووسەرانی ناسیۆنالیستەوە ئاسانە. بوونی واتایەک لە سروشتی مرۆڤدا بە مانای ئەوە نییە کە هەموو مرۆڤەکان یەکسانن. ئەوەی کە لە رواڵەتا ناسیۆنالیزم لەسەر ئەوە تەئکید دەکا ئەمەیە کە مرۆڤەکان لە باری پێکهاتەی بوونەوەرییەوە کۆمەلایەتین. ئەم بوونەوەرە کۆمەڵایەتیانە، دەورگەلی تەنیایی، بایەخەکان و پلە و پایەکان و دۆزەکانی خۆیان لە دەروونی نەتەوەگەلێکدا بە دەسدێنن کە تاقمە کۆمەلایەتییەکان بنەمایتر دێنە ئەژمار. ئاکامەکانی ئەم نێونجییە دەبێ زۆر جیاواز بێ، چونکە تاقمە میللییە جیاوازەکان هێندێ سیستمی بایەخی جیاواز دروست دەکەن، بەلام بارودۆخێک کە لەودا مرۆڤەکان جیاوازی خۆیان نیشان دەدەن، کەمتاکورت بۆ هەموو جۆرەکان هاوبەشە. لەبەر ئەمە، بە بۆچوونی ناسیۆنالیستەکان هەموو مرۆڤەکان لێهاتوویی سەربەخۆیی تاکی و دیاریکردنی چارەنووسی خۆیان هەیە. بێجگەلەمە، «خودی» مرۆڤ ریشەی لە کۆمەڵگەدا هەیە؛ سەرەنجام ئەمەکە مرۆڤەکان لە لایەن جەماوەری نەتەوەی خۆیانەوە خۆیان ئاشکرا دەکەن و دەوام بە خۆیان دەدەن. بۆچوون دوایی لەگەل بەڵگەی ئەخلاقی و زمانی ئیستیعارەی بەم کێشە دەگا کە نەتەوە دەتوانێ لە دەروونی کۆمەڵگەی نێونەتەوایەتیدا خۆی بە راستەقینە بگەیێنێ.

سەرجەم ناسیۆنالیستەکان لە دەستەبەندی خووی سروشتی مرۆڤ رازی نین. لەوە دەچێ برێکیان لەگەل ئەم بەڵگانە کە تاقمە نەتەوایەتییە جیاوازەکان دەتوانن بایەخەکان و پلە و پایەی خۆیان و پرۆژەکانی ژیانی خۆیان دیاری بکەن، هەست بە ئاستەنگی بکەن. بۆ وێنە ناسیۆنالیستە لیبرالەکان رەنگە بەڵگە بێننەوە

کە نەبوونی مداخلە و ئاسانکاری نێوان نەتەوەکان هەڵقولاوە لە پێویست و زەرووری بوونی نەبوونی موداخلە و بێزیانییە. ئەگەر نەتەوەیەک زیان بە نەتەوەکانی دیکە بگەیێنێ، دوا بوارێک بۆ دەستێوەردان و سەپاندنی واتای دروستیکردەوەی مرۆڤایەتی بوونی هەیە. هێندێ لە لیبرالەکان لەمە بالاتر دەڕۆن دەربارەی سەرجەم بوونەوەری مرۆڤایەتی تەئکید دەکەن و ئەم بەیانە گرنگە رادەگەیێنن کە تایبەتمەندییەکانی کەلتووری تەنیایی بێزیان هەم بۆ قبوولکردن دەبن و هەم مرۆڤایەتی دەوڵەمەند دەکا. بەم جۆرە، لە روانگەی ناسیۆنالیستە لیبرالەکانەوە بە چاوپۆشی لە وەتەنپەرستی تەنیایی ئەوان، هێشتا هۆکاری سەرەکی ئەخلاقی هاوبەش بۆ گشت مرۆڤەکان بوونی هەیە کە دەبێ سەرنجیان بدرێتێ.

پێچراوەترین و شاراوەترین رێنوێنی و بەڵگەیەک کە بە بابەتەکانی سەرەوە چاوەڕوان دەکرێ ئەوەیە کە ئەگەر لە برێک بایەخگەلی لیبرالی لە بواری سیاسی و ئەخلاقیدا ریشەیان هەیە کەوابێ ئەندامی نەتەوە دەتوانن بێ‌پلانی پرسیاری لەمەڕ ناسیۆنالیزم خۆیان دروست بکەن و فۆرمی پێ‌دەن. دەبێ ئەمە بە لیبرالیزمی ریشەدار ناودێر بکەین. لەم بۆچوونەی دوایدا، کە بەشێوەی دەروونی لەسەر جیهانی بوونی دۆزەکانی لیبرالی رێنوێنی دەکرێ، دێتە بەرچاو کە لیبرالەکان بەشێوەی دەروونی کاکڵ یان جەوهەری ئەوەی کە تاکەکان دەبێ بخوازن یان مەیلیان بێنێ، پێشنیار بکەن. ئەوان هەروەها وەک ئاماژە لە دوورەوە باوەڕیان هەیە کە ئێمە دەبێ ئەم ناوەڕۆکە لە لایەن پرۆژەگەلی بنیادی حکوومەتی لیبرال «ریشەدار» بە راستەقینە بگەیێنین. لەم باوەڕەدا راستەقینەیەک هەیە کە لیبرالەکان، تەنانەت کاتێک کە بێزاری خۆیان لە ئاست ناسیۆنالیزم دەردەبڕن، لەسەر بواری یەکە نەتەوە یان خاسییەکانی سەرەتایی وەکو بەرانبەری، ئازادی و مافەکانی تاک پێدادەگرن و تەئکید دەکەن. لەبەر ئەمە ئەوان هەر تەنیا مەسەلەی ناسیۆنالیزم ناکەنە لایەنی دەربڕینیان چونکە بایەخەکانی لیبرالی ریشەی لە دەروونی جەماوەردا نییە.

باوەڕێک کە هەتا رادەیەک بەسەر کێشەی «ریشەداری»دا هێلی باتڵ و گەندەڵی دەکێشێ پشتگر و پاڵپشتی سەرەکی رێنوێنی ناسیۆنالیستیکی دیکەیە. بەم چەشنە رەچەڵەکناسی بوونەوەری مرۆڤ لە نێوان حەز و مەیلی دەروونناسی ئەوان و واتا ئەخلاقی و سیاسییەکانی ئەوانی بەشێوەیەکی زەق لە نێوان کۆماکان و جەماوەردا لەگەڵ مێژووە جیاوازەکانی ئەوان حەرەکە دەکا. تەنانەت توندتر لەو، ئەگەر سروشتی مرۆڤەکان بە مێژووە کەلتوورییەکان کەم ببێتەوە و بەتایبەت زمانەکان جیا بکاتەوە، کەوابێ سروشتی مرۆڤ هەر تەنیا لایەنێک لە زمانە جیاوازەکان دەبێ. بە جۆرێکی دیکە، سروشتی مرۆڤ لە لایەن چیرۆکەکان یان راپۆرتەکانی زمانناسی جیاوازانەوە بەیان دەکرێ کە ریشەی لە قەومە جۆراوجۆرەکاندا هەیە. سروشتی مرۆڤ لە ناخی زمانە جۆراوجۆرەکاندا «فۆرمی گرتووە». لەبەر ئەمە، ناتوانین بە هیچ چەشنە هۆکارێکی بەرچاو، یان دەروونناسی بوونەوەری مرۆڤ لە دەرەوەی هەرێمی رواڵەتی وتارە نەتەوایەتییەکان دەستمان پێی رابگات. بەم جۆرە، ناسیۆنالیزم لیبرال لەم ئاستەدا رەنگە هیچ پاڵپشتێکی بالاتر لە راپۆرتی لیبرالی ناوخۆی تایبەت نەبێ. بەم بۆنەوە مانای ریشەداری باوەڕەکانی لیبرالی بەتەواو مانا بە هەند دەگیرێ.

لەگەڵ ئەم حالەدا، بە پاڵپشتی لە رادەبەدەر لەسەر ناوەڕۆکی ریشەداری، رواڵەتەن هەر چەشنە مانایەکی ژێر تیشکی سروشتی مرۆڤ لە کیسی دەدەین. سەر هەودایەکی لانی کەم پێچراوە لە راپۆرتەکان و چیرۆکەکانی ناسیۆنالیستی بوونی هەیە کە هەرکام لەوانە واتایەک لە سروشتی مرۆڤ پێکدەهێنێ. خودی واتا بەهۆی چیرۆکەکان و راپۆرتگەلی زۆرەوە خولقێندراوە. بۆ واتای سروشتی مرۆڤ، بێجگەلە وتارگەلێکی نەتەوایەتی جۆراوجۆر هیچ ئاماژەیەک نەکراوە. هەڵبەتە ئەو جۆرە کە لەمەوبەر باسکرا، هەموو بیرمەندانی ناسیۆنالیست بە کردەوە لەگەڵ باوەڕی ناوبراودا نین. هەر دەر و ماتزینی گوتویانە مرۆڤایەتی هاوبەش بالاتر لە نەتەوە تایبەتەکان بوونی هەیە. سەرەڕای ئەمە، بێجگەلەمە کێشە،

عاقلانەیە کە پرسیار بکەین بۆچی دەبێ بەرەو شتێک بەناوی «سروشتی مرۆڤ» بگەڕێینەوە کە هیچ شتێک لە دەرەوەی هەرێمی ئەو بۆ گەڕانەوە بوونی نییە. پێوەندی دێری پێشوو چییە و ئایا ئەمە هەر تەنیا وردبینییەکی زانستییە؟ تەنیا ڕێی چارەی ئەم پارادۆکسە ئەمەیە کە باوەڕیان ببێت. هەرچی ناسیۆنالیستەکان لە راپۆرتە جۆراوجۆرەکانی خۆیاندا سەبارەت بە سروشتی مرۆڤ دەیخەنەڕوو وەسفی جیاوازی دەرەکییەکانە. لە بناخەی ئەم جیاوازیانەدا تایبەتمەندگەلێکی مرۆڤایەتی قووڵتر بوونی هەیە ژێرخان و ژێربینای هەموو خەلک پێکدەهێنێ. لەبەر ئەمە، وەسفە میللییەکان رووبینای (سەرخان) کۆمایەک لە خەلک دروست؛ لەژێرخانی ئەودا چالاکیە هاوبەشییەکانی مرۆڤ ـ زاین، بە دەسهێنان و فێربوون، ئەوینی بەردەوام مردن بوونی هەیە کە بابەتی زانستی هاوبەشن. ژیان لە هەر کۆمەلگەیەکدا زۆرتر دەورەیەکە کە زۆربەی ژیانی رۆژانەی خۆمان لەگەڵ ئەو رادەبوێرین. بەم حاڵەوە لەگەڵ گوتنی ئەمە هێشتا دەتوانین کێشە بکەین کە لەژێر ئەم سنوورەدا شتێکی هاوبەش لە مرۆڤایەتی بوونی هەیە. ئەم شێوە کردەوە هاوبەشە کە لە رووبەڕووی راستیە سەرەکییەکانی لە دایکبوون و مەرگ و وەکو ئەوانە کردەوە لەخۆ نیشان بدەین. بەم بۆنەوە، ئەمە راستە کە دەبوایە جیهانمان نەتەوەخوازانە دیبایە بەو مانایە نییە کە ئەم زانیارییە بۆچونیانە لایەنگەلێکی پڕەنسیپی یان شێوەی کردارە سەرەکییەکانی مرۆڤایەتی هاوبەش دەشارێتەوە.

سەرەڕای ئەمە، دوورە لەوە کە چاوی تیژبین و وردبینی لایەنگرانی ناسیۆنالیزم بکەوێتە ژێر کاریگەری ڕێنوێنییەکانی سەرەوە. فەرهەنگەکان و نەتەوە جۆراوجۆرەکان، عەمەل و کردەوەی نزیکایەتی، لە دایکبوون و مەرگ بەتەواوی بەشێوەی جیاواز راڤە دەکەن. لەگەڵ ئەمەدا، دژایەتی نێوان «سروشتی مرۆڤی هاوبەشی بوون» یان «سروشتی مرۆڤ لە دەروونی نەتەوەی جۆربەجۆردا دروست دەکرێ لەوانەیە زۆر توند و بەهێز بێ. بە بیر و بۆچوونی من، ڕێیەکی مامناوەندی بوونی هەیە. ئەو جۆرە کە لەسەرەوە گوترا،

ناسیۆنالیزم برێک لە لێکۆلینەوە رەسمییەکان لەمەڕ بوونەوەری مرۆڤ پەسند دەکا: ئێمە مەخلووقاتی خودموختار و داهێنەری کەلتوورین؛ «خودی» مرۆڤ بەشێوەی کۆمەلایەتی پەروەردە کراوە؛ و مرۆڤەکان خۆیان لە لایەن جەماوەری نەتەوەیەوە خۆ دەدۆزنەوە و بە راستەقینە دەگەن. ئەم تێز و لێکۆلینەوەیە رەنگە واتای رێکخستنی سروشتی مرۆڤ بخەنە قالبەوە. بەلام شێوازی لێکدانەوەی ناسیۆنالیستەکان زۆر جیاوازە. یەکەم تێز پێوەندی بە خودموختارییەوە دەبێ. ناسیۆنالیزم هەمیشە لەم رێنوێنییەی لیبرالی بۆ خودگەردانی (خۆبەڕێوەبەری) بەهرە وەردەگرێ. لە راستیدا گشت ناسیۆنالیستەکان باوەڕیان بەوە نییە کە هەموو تاکەکانی مرۆڤ ئەم لێهاتوویی و شایستەگییەیان هەیە، ئەگەرچی ناسیۆنالیستە لیبرالەکان وەها باوەڕێکیان هەیە.[59] لە بینینی ناسیۆنالیستە لیبرالەکانەوە خودموختاری تاک هێشتا سازگار لەگەڵ خودموختاری میللی لیبرالە. هاوکات لەگەڵ ئەمە، دەبێ بەم خاڵەی دوایی زیاد بکرێ و ئەوە ئەمەیە کە ناسیۆنالیستە لیبرالەکانی پارادۆکس پێوەندی نێوان خودموختاری تاک و خودموختاری میللی چارەسەر ناکەن.[60] ناسیۆنالیستە لیبرالەکان لەسەر ئەو باوەڕەن کە تاکەکان بتوانن لە دەرەوەی نەتەوەی خۆیان بوونیان ببێت، بەلکو تاکەکان ئازادی لەگەڵ ئامێرە کەلتوورییەکان بەکار دەبەن.[61] ناسیۆنالیستەکانی دیکە، بەتایبەت ناسیۆنالیستە تەواو عەییارەکان و باقی سوننەتخوازەکان تاکەکان زۆرتر بە بەرهەمی راستەوخۆی جەماوەری نەتەوە و میللی و یان نژادێک دەزانن کە بە کردەوە دیل و کۆیلەی فەرهەنگەکان، یان نەتەوەی خۆیانن. هێندێ لێکدانەوەگەلی رۆمانتیکیش بەتایبەت بەو جۆرەن. لەگەڵ ئەمەشدا، هێشتا خاڵێکی سەرەکی لە کێشەی دوایی دایە کە نەتەوەکان خودموختار و سەربەخۆن یان دەبێ ببن. ئەوەی کە لێرەدا هەمانە جێگۆڕکێیەکی نادیار و شاراوە لە رێنوێنی خودموختاری لە تاکەوە بۆ ئاستی کۆیە. نەتەوە لە ئاستێکی بالاتر لە تاک یان

خۆی خودموختاری بە دەسدێنێ. سەرەڕای ئەمە، لە هەموو ئەم باوەڕە جۆراوجۆرانەدا، خودموختاری کەم و زۆر کردارێکی حەیاتییە.[٦٢]

تێز و لێکۆلینەوەکانی دووەم و سێیەم لەمەڕ سروشتی مرۆڤ دەتوانن بە بەراوردی راستەوخۆ لەگەڵ بزاڤی کۆخوازی هاوچەرخ، کە لایەنگرانی سەرەکی ئەو هاودەنگ لەگەڵ زێهنییەتی ناسیۆنالیستین، بەشێوەی بەردەوام دەخرێنە بەر لێدوان.[٦٣] لێکۆلینەوە سەرەکی هەم ناسیۆنالیزم و هەم کۆخوازی لەسەر ئەم باوەڕەن کە باشییەکانی سیاسی و ئەخلاقی ناکرێ لەگەڵ ڕێنوێنییەکی گشتی لە بێخهاتوو دەسنیشان بکرێ، بەلکو ئەوان لە دەرەوە لە جەماوەری مێژووی یان خود نەتەوایەتی تایبەت سەرچاوە دەگرن. هیچ پێشمەرج یان دۆزی بێلایەن بوونی نییە کە بکرێ ئەندێشەیەک بەپێی ئەو ساز بدرێ. دووەم، کۆمەڵ یان نەتەوە بنەمای عەقل، بایەخ و دادوەری سیاسی و بەکردەوە پێکدەهێنێ. بەم چەشنە تایبەتمەندی کۆبوونەوەی مێژوویی زۆرتر لە لایەن کۆخوازەکان و ناسیۆنالیستەکان دژ بە کێشەی جیهانی بوونی لیبرالی دەسنیشان دەکرێ. سێیەم ئەمەکە، خۆی یان تاک لەگەڵ کۆ، یان نەتەوە فۆرم دەگرێ. چوارەم ئەمەکە بنەڕەتەکانی ئەخلاقی یان عەقلانی جیهانی دەرەوە بوونیان نییە کە بکرێ کۆبوونەوەی مێژوویی و نەتەوەکان لە دەرەوەی ئەوان دابنرێ. جگە لەمە ئێمە بە بنەماگەلێکی بۆچوونی بۆ ژیانی کۆمەلایەتی یان نەتەوایەتی بەکردەوە پێویستمان نییە؛ بەلکو ئەوە لە راڤەگەلێکی لە پێش دروستکراوی سوننەت یان شێوەی ژیان بەدەس دێنین. کردەوە لە کۆبوونەوە جیاواز لە ڕێنوێنییە فەلسەفیەکانە.[٦٤] ئەم دۆزە کۆمەلایەتییە شێوەیەکی بەڕاستی بوونەوەری مرۆڤی پانتای پێشبرکێی نێوان ڕێبازە جۆراوجۆرەکانی ناسیۆنالیزم نییە. ئەگەرچی شێوەی خوێندنەوەی ئەو بۆ لێدوان والای کردووە. ناسیۆنالیستە لیبرالەکان مایل نین کە واتای بێبایەختر و کوێر لە کۆبوونەوەدا هەڵبژێرن کە لەگەڵ ئازادی تاکەکان کۆک نییە. ناسیۆنالیستە سوننەتی و تەواو عەیارەکان باوەڕێکی

بەهێزتریان بە تێگەیشتن لە کۆبوونەوە هەیە کە تاکەکان لێبڕاوانە لە دەروونی میتۆدە نەتەوایەتییەکان یان نژادیدا جێدەکەنەوە. ناسیۆنالیستە تەواو عەییارەکان دەیانەوێ لایەنی نەتەوەکانی لە پێشتر یان لە پاشتریشی پێوە زیاد بکەن.

جیاوازییە عومدەکانی نێوان ناسیونالیستەکان و کۆخوازەکان ئەوەیە کە دەستەی دووەم لەمەڕ کۆبوونەوە لە ئاستێکی بۆچوونی ڕێنوێنی دەکەن، ئێستا کە ناسیونالیستەکان بە ئاشکرا بە دووی سازدانی ناوەڕۆکێکی بە کردەوە دەوڵەمەندەوە بوون. میلۆنەها مرۆڤ لەسەرانسەری جیهان بوونیان هەیە کە خۆیان لەگەڵ نەتەوەیەک هاوزات دەشوبهێنن و لەم هاوزات شوبهاندنەدا ڕاستەوخۆ هۆکار بە دەسدێنن. کۆخوازانێک کە لەسەر حەسارێک پێ‌دادەگرن ناتوانن لە بەرامبەر ئەم ڕاستییەدا بوێستن. بێجگەلەمە، ناسیونالیستەکان تێدەکۆشن تاکو نەتەوەکان ڕاستەوخۆ لەگەڵ دەوڵەتەکان هاوزات بکەن. سەیر ئەوەیە کە کۆخوازەکان لەمەڕ ئەم بابەتە چاویان نووقاندووە و جگە لە بڕێک جار هەوڵیان نەداوە تاکو واتاگەلی کۆمەڵایەتی خۆیان لەگەڵ دەوڵەتی مافەکان گرێ بدەن.[٦٥] ئەگەرچی کۆخوازەکان لەگەڵ مەسەلەی زیادی ڕووبەڕوو کە زۆر لە جەماوەر و ئەنجوومەنەکان «وەکو کڵیساکان تایەفەیان ئەسناف» بالای دەوڵەتەکانن کە پێوەندی دەوڵەت/ کۆبوونەوە دووچاری گرفتێکی گەورەی دەکەن. هاوکات لەگەڵ ئەمە، ئەم گرفتە تایبەتە بۆ ناسیۆنالیزم و قەومخوازی نا ئاشنا نییە. سەرەنجام ئەمە کە، کۆخوازی لە زۆربەی بەرهەمەکانی خۆیدا، لە ناسیۆنالیزم بە شێوەی ڕزگاری و قوتار لە ڕەخنە مێژوویی‌یەکانی ڕەخنەی نەگرتووە. سەیر ئەوەیە کە ئەوەی لە کۆخوازیدا دەبینین، هەر ئەو «ناسیۆنالیزم لیبرالی»یەیە لە بیچمێکی دیکە دایە. واتای مایکل سەندل لە «مەسەلەی خۆی» لە دەروونی جەماوەرێکی لیبرالی فۆرمی گرتووە. چارلێز تایلۆر تێدەکۆشی تاکو تاکخوازی لیبرالی ئەخلاقی ڕاستەقینە یان ناسنامەیەکی نوێ لە لاری نەجات بدا.

داکۆکی مایکل والزێر له پانتاگەلی خاس باوەڕی پێچڕاوەتر بۆ کۆمەڵگەی لیبرالی چەپی زۆرخوازە.[٦٦]

بەیانی کۆتایی لەمەڕ سروشتی مرۆڤ و پێوەندی ناسیۆنالیزم: ناوەڕۆکەکانی ناوەندی کە لە دۆزی ڕۆمانتیکدا بوونی هەیە «خودئافەرینی»یە کە ڕەنگە بە شێوەی جوانترین لایەنی باوەڕی خودموختاری مامەڵە و چاوی لێبکرێ. ئەم فیکرە لە سوننەتی فەلسەفی ئەڵماندا وەبیرهێنەوەی دۆزی فێرکردن و پەروەردە بوو.[٦٧] لە دۆزی ڕۆمانتیک، خودئافەرینی، یان خۆخولقاندن، و داهێنان و نوێ خولقاندن ڕەنگ دانەوەی لەسەر ئاشکرا کردن یان تەسەور هەیە و لەپێشترە. دۆزی فێرکردن و پەروەردە پێگەیەکی وردبینی لە واژەگەلی ناسیونالیستیدا هەیە کە زۆرتر بە باشی تاوتوێ نەکراوە ـ هەرچەند کە تایبەتمەندانە لەگەڵ ناسیۆنالیزم پێوەندی نییە. لە ناسیۆنالیزم و زۆربەی ئەندێشەی فێرکردن و پەروەردە، ئامانج بریتییە لە بە دەسهێنانی هاوئەهەنگی و ئازادی دەروونی، ئازادی لە بناخەوە بریتییە لە خودموختاری و پرۆژەی فێربوون و پەروەردەی خودی شەخس. ئەگەر ئەو جۆرە کە زۆربەی نووسەرانی ناسیونالیست کێشەی لەسەر دەکەن، خۆی لە دەرەوەی پێکهاتەی نەتەوە فۆرم دەگرێ، کە واتە خۆپەروەری خۆی لە خۆیدا نەتەوەپەروەرییە. ئەم کێشە بەتایبەت لە باوەڕکانی گرێبەستکراو بە زمانەوە دەبینرێ. بە بۆچوونی هەردر، زمان «ئەندامی هێزی ڕۆحە لە حوکمی ئامێری دەروونی ترین فێرکردن و پەروەردە و فێرکردن و پەروەردەی ئێمەیە».[٦٨] هەردر زمان هەر تەنیا بە ئامێر یان کەرەسەی وەدوا نەکەوتن نازانێ بەڵکو ئەوە بە دەسەڵاتی مەعنەوی چالاکییەک دەشوبهێنێ کە ڕاستەقینە پێکدەهێنێ. بە بۆچوونی هەردر، هەر زمانێکی ڕۆحی جیاوازی هەیە و سەرچاوەی فێرکردن و تەعلیمی هەر نەتەوە و تاکەکانی ناخی ئەو دێتە ئەژمار. ئەم خاڵە بە مەکۆی زمان بۆ ناسیۆنالیزم بە ئەنجام دەگا.

زمانەکان و نەتەوەکان

کەسێک کە ئەم باوەڕە بێنێتە ئارا کە دەوڵەتەکان لـە پلـەی یەکـەمی هەسـتیگەلی زمانناسی تاقانەدان، دەبێ هێندێ گومانە سەرەتایەکانیان بخەنـە پـشتگوێ و چـاوی لێبقووچێنن، ئەگەر کەسێک دەس بکا بە توێژینەوە زۆرینەی دەوڵەتەکانی سـەردەم بەتەواوی دەردەکەوێ کە کۆماگەلی زمانی جیاوازی هەر وڵاتێـک بـوونی هەیـە، و ئەگەریش کە لە زۆربەی وڵاتەکان بە هێندێ زمانـەکان کەسـانێکی زۆرتـر ئاخـاوتن یان دیالۆگ بکەن. لەگەڵ ئەمەدا، لە هێندێ لە دەوڵەتە میللییەکاندا زمانگـەلی حـاکم و زاڵبوونی نییە. بۆ وێنە سویس چوار زمانی ڕەسمی هەیە. بێجگەلە مەش، ئەگەرچی زۆربەی خوێندکارانی ئاسـتی بـاڵای سویـسی بـە زمـان و زاراوەی ئەڵـمانی قـسە دەکەن، دوورە کە دانیشتوانی ڕووهێر، یان باواریا [لە ئەڵـمان] هەمیـشە بـە ڕوونی لـە زاراوەی ئـەوان تێبگـەن. نـۆرویژ و دانیمـارک بەتـەواوی زمـانی وێکچـوو و هەڵقوڵاوەی قەومێکی یەک دەستیان هەیە، بەڵام خۆیـان نەتەوەیـەکی جیـا لـە یـەک دەزانن. لە ڕاستیدا زمانی نۆرویژی لـە سـەرەتای سـەدەی بیستەمدا هـەر هـەمان زمانی دانمارکی بووە. هەر دانیمارکییەکی خوێندکار دەتوانێ بە ئاسانی ئاسـەواری ئیسبن بخوێنێتەوە. زمانی نۆرویژی بە شێوەی هەستیەکی جیاوازانـە داهێنانـەکانی ناسیونالیستی ئەم سەدەیە «سەدەی بیستەم» سەرەنجام ئەمە کە زۆرتر زمانـەکان لە دەروونی دەوڵەتێکی میللیدا بوونیان هەیە و لە دەوڵـەتە میللییـە جیاوازەکانـدا بـە زمانێکی یەکگرتوو قسە دەکرێ. هەروەها تاقمـە میللییـە جیاوازەکـان لـە دەروونی دەوڵەتدا بـوونی هەیـە. بـۆ وێنـە ئەسـکاتلەند و وێلـز لـە بریتانیـا (ئەگـەرچی نـەک تایبەتمەندانە) بە زمانی یەکگرتوو قسە دەکەن. سەرەنجام ئەمەکە زاراوە ناوچەییـە جۆراوجۆرەکانی زمانی یەکگرتوو پێ دەچێ بـاش تێگـەیینی بـۆ یـەکتر دژوار بـێ. خاڵی حەیاتی دەربـارەی زمـان ئەمەیـە کـە ئایـا دەکـرێ لـەوە بـۆ جیاکردنـەوەی نەتەوەکان کەلک وەربگیرێ؟ لە ڕواڵەتا وەڵام نیگەتیڤییە. زمان ڕواڵـەتەن ئـامێرێکی ڕاسـت و ئاشـکرا بـۆ دەسنیـشان کـردنی ناسـنامەی سـەربەخۆی میللـی نییـە.

بەپێچەوانەی ئەم خاڵە، زمان پێگەی باڵای لە لێدوانی ناسیونالیستیدا بە خۆی تایبەت داوە. هۆی ئەم کارە دەکرێ بە دوو پانتای بەرفراوان دابەش بکرێ: بوارە مێژوویی‌یەکان/ ئەزموونی و بوارە میتۆدەکان.

لە بوارەکانی مێژوویی/ ئەزموونی بەتەواوی وەلانانی ناوەندی زمان بۆ نەتەوەکان کارێکی دژوارە. ئەو جۆرە کە هابس بادن دەنووسێ: «بە گرانی دەکرێ قبووڵ بکرێ خەڵکێک کە پێکەوە ژیان دەکەن، بەڵام بە زمانگەلێکی نادیار بۆ یەکتر قسە بکەن خۆیان بە ناوی وتەبێژانی زمانێکی تاقانە بناسن».[٦٩] ئەو جۆرە کە زۆربەی لایەنگرانی ئەندێشەی نوێسازی گوتویانە زمان، بەتایبەت هەمەلایەنەی زمانی، هۆکاری حەیاتی لە پەرە گرتنی دەوڵەتەکان و وڵاتەکانن و وەک هەمیشە لە لایەن سیاسەتەکانی فێرکردنی دەوڵەتەوە هان و پشتگری دەکرێن. هەروەها بەرامبەری و سازگاری زمانی لە زۆربەی وڵاتەکان لە باری چوونەناو کۆی شارەزایانی ئەدەبی، ئیداری و سیاسی و هەروەها لە حوکمی ئامێری سەرەکی بۆ ئاسانکردنی پێوەندییەکان و بازاڕە ئابوورییەکانی ناوخۆ گرنگی حەیاتی هەیە. زۆر لە دەوڵەتەکان و وڵاتەکانی کۆخواز و رووڵەپەرە لە کۆتاییەکانی سەدەی نۆزدەهەم و سەدەی بیستەم، تەنانەت سیستەمە لیبراڵەکان، دەربارەی لەسەر چوونی ئەم سیاسەتە هەمەلایەنەی زمانی زۆر بڕڕا سەختگیربوون. یەکەم وێنە لەم چالاکییە دەوڵەتیە چاوکراوانە، سیاسەتی ژاکۆبنەکان پاش ١٧٨٩ [شۆڕشی کە بیری فەڕانسا] بوو.[٧٠] ژاکۆبنەکان زمانی فەڕانسەیان بەزۆر بەسەر وڵاتا سەپاند. هیچ چەشنە زۆرێکی قەومییەت نەدەسەپێنرا.

خاڵی شایانی باس دەربارەی چەمکە باڵاکان ئەوەیە کە تەنانەت ئەگەر زمان دەوری نوێخوازی گرنگ دەگێڕێ، زۆرتر بەرهەمی درۆ و کەلەکە، چ ئامانجی دەوڵەتی کۆ بێ چ جیاوازی لەو. زۆرتر هۆکاری کێشەی ناسیونالیستی دەربارەی زمان لەسەر بنەمای سروشتی بوون و دێرینە بوونی ئەوە. بەم حاڵەوە، ئەو جۆرە کە لەوەبەر باسکرا، زمانی تایبەتی نۆروێژی داهێنانی سەدەی بیستەم بوو. بەر

لەو ئەم زمانە لە راستیدا هەر هەمان دانمارکی بوو. یان کولا، شاعیری سەرەتای ١٨٠٠ ئەسلوواک، باوەڕی هەیە (لەژێر تەئسیری هەردر) کە زمانێکی خالیس و بێخەوشی چک ئەسلوواک بوونی هەیە. ئەگەرچی زمانی چک لەودا زمانێکی گوندی بوو، کولار خوازیاری ئەوە بوو کە بە ناوی یەکێک لە زمانەکانی ئەدەبی ئەسلاو بە رەسمییەت بناسرێ (لەپاڵ زمانە روسییەکان، لەهێستانی و سربی - کرواتی). زۆر لە ئەسلوواکییەکان لەژێر کاریگەری ئەم باوەڕەدا نەبوون. زۆر کەس بۆ جێخستنی زمانی سربی - کرواتی بەناوی زاراوەیەکی گرنگی ئەسلاوە باشوورییەکان چالاکیگەلێکی ئەدەبی ئەوتۆیان ئەنجامدا. سربی - کرواتیش لەسەرەتاوە بەناوی زمانێکی ئەدەبی و قەومی لە دەیەی ١٨٣٠ بڕەوی پەیدا کرا. زمانە گالیسییەکان، کاتالان، باسک (ئەسکوارا) و گالیک هەموویان رەنگیان داوە و لە لایەن زمانناسانی ناسیونالیستەوە دمەزەرد و چەق و ساو کرانەوە و بەتایبەت لە سەدەی نۆزدەهەمدا چوونە ناو ئەدەبیاتی ناسیونالیستی.[٧١]

یەکێک لە باوەڕە سەرەکییەکان لە نووسراوەی نوێدا کە لەسەر گرنگی مێژووی زمان بۆ ناسیۆنالیزم تەئکید و هەروەها لەسەر دەسکردبوونی ئەو سوورە، باوەڕگەلی مەوجوود لە کتێبی بێندیکت ئاندێرسۆنە. بە بۆچوونی ئاندێرسۆن نەتەوەکان بەشێوەی گشتی «جەماوەری ئەندێشەیی»، دروستکراوی کەلتوورن کە لە کۆتایی سەدەی هەژدەهەم لەسەر بنەمای زمانە هەرێمی و ناوخۆییەکان خوڵقێندران. بەبڕوای ئەو، نەتەوەکان لە راستیدا بە ناوی پێواری سیستمە کەلتوورییەکانی دێرینەتری وەکو مەزهەبخاستر هەستیان پێدەکرێ هەتا ئیدئۆلۆژییە چاوکراوەکانی سەدەی نۆزدەهەم. ئاندێرسۆن دەڵێ پەرەسەندنی زمانە ناوچەییەکان لە ئوروپا بەپێی «سەرمایەداری چاپ» بەڕێوە براوە. بە نووسراوەی ئەو: «هیچ شتێک باشتر لەسەرمایەداری زمانە ناوچەییەکانی «سەرهەمبەندی» نەکرد، زمانە چاپییەکانی لە ناخی بەرتەسکییە گراماتیکی و نەحوییەکانـدا خوڵقاند، و ئەم زمانانە لە لایەن بازاڕەوە رەنگیاندایەوە».[٧٢]

بزووتنـەوەی ریفۆرمـاتی [مەزهـەبی] بەتایبـەت شـاهیدی پەرەسـەندنی مـەزنی بڵاوکردنـەوە بـە زمـانی ناوچەیـەکان بـوو. هـەروەها وەکـو بەشـێک لـە ئیدارەی شاهانی ناوچـە و نـەهادە دەوڵـەتییەکان بەشـێوەی بـەرفراوان کەڵکیان لـە زمانـە ناوچەییەکان وەرگرت. لە راستیدا لە زمانی چاپی یان چـاپکراو لـە لایـەن داهێنـانی پلەباڵا بۆ جەماوەر ئەندێشەیـەک بـەناوی بنـەمای زانیـاری میللـی کەڵـک وەرگـیرا. یەکێک لەو داهێنانە لێرەدا رۆژنامە بوو کە هەموو رووداوەکانی جیهـانی بـە زمانـە ناوچەییەکان بۆ جەماوەری میللی وەکو گومان دەیگێڕاوە.

لەگەڵ تەوژم و بەرفراوانی زمانە ناوچەییـەکان، هـۆگری فیکـری بـە زمانناسـی، فەرهەنگنووسی ریشەناسی، رێزمان، لۆغەتنامە دوو زمانییەکانیش پەرەی سـەند. وزەیەکی زۆری فیکری سـەرفی ئـەم چالاکیـە جۆراوجۆرانـە کـرا.[٧٣] ناسیونالیـستە یۆنانییەکان، رووسی و سربی ـ کرواتی سەدەی نۆزدەهەم هەموویان لـە موتـالاتی بەشی زمان، زمانناسی وەسف و بەیان و داهێنانە ئەدەبییەکان ئیلـهامیان وەرگـرت. ئاندێرسـۆن رێنـوێنی دەکـا: «لـە هـەر کـوێ خوێنـدەواری زیـادی کـرد، سـەرنج راکێشانی خەڵک بۆ پشتگری ئاسـانتر بـوو و جـەماوەر شـکۆی نـوێی لـە گەشـە و بالاچوونی زمانی چاپی پەیدا کرد». پاشان درێـژەی پێـدەدا: «لـە دەیـەی دووەمـی سـەدەی نـۆزدە، وێنـەیـەک لـە دەوڵـەتە میللییـە سـەربەخۆکان بـۆ چـاپی کتێـب و نەشریات لەبەر دەستا بـوو». شۆڕشـی فەرهەنگنووسـی سـەدەی نۆزدەهـەم ئـەم باوەڕەی چەسپاند کە زمانەکان خاوەندارێتی تایبەتی هێنـدێ لـە گرووپـەکان کـە بـە نەتەوە دەشوبهێندران، هەن. لە کۆتایی سەدەی نۆزدەهەمدا ئاندێرسۆن تەسـەوری دەکـرد کـە گرێبەسـتکردنی نیزامـە پادشـایەتییـەکانی وەکـو رووسـییە لەگـەڵ ناسیۆنالیزم لە راسـتیدا «ناسـیۆنالیزمی رەسمـی» بـەدیهێنا ـ ئەگـەرچی ئـەو دەڵـێ «زیرەکی و فریوکاری داهێنەرانەنی تایبەتی پێویست بوو تاکو ئیزن بـە ئیمپـڕاتۆری [رووسییە] بدا کە بە شێوەی رێگرێکی میللـی بـەتوانا سەرهەڵـبدا».[٧٤] ناسـیۆنالیزمی رەسمی لە بناخـەوە هـەمان هاوکێـشی ناسـیۆنالیزمی پارێزکـار یـان سـوننەتخواز

لەگەڵ ناسیۆنالیزمی لیبرالی عامەپەسندتر بوو. ئاخرین شەپۆلی ناسیۆنالیزم بە شێوەی ناسیۆنالیزمی دژی ئیستیعماری لە رۆژهەڵاتی ناوەڕاست و ئەفریقا پەرەی سەند و هەتا رادەیەک وەڵامێک بوو بە ئەمپریالیزم. ئەم ناسیۆنالیزمە تا رادەیەکی بەربلاویش لە پەرەگرتنی زمانە ناوچەییە چاپکراوەکان، بەتایبەت ئەدەبیاتی ئورووپایی لەمەڕ ناسیۆنالیزم کە لە بەردەستدا بوو، سەرچاوەی دەگرت. ناسیۆنالیزمی ئورووپایی بناخەی داهێنانی جەماوەری خەیاڵی نوێی پێکهێنا.[٧٤] بەم شێوە ناسیۆنالیزمە دژی ئیستیعمارییەکان تا رادەیەکی فرە لە ئەزموونی ئورووپا بەهرەیان وەرگرت ئەگەرچی ناسیۆنالیزمگەلێکیان بە زمانە ناوچەییەکانی خۆیان بەدیهێنا.

بەم جۆرە بەگشتی رێنوێنگەلێکی ئەزموونی و مێژوویی بوونی هەیە کە زمان، بەتایبەت لە بواری زمانی چاپکراودا، هۆکارێکی حەیاتی لە دەرکی ناسیۆنالیزم دەزانێ. لەگەڵ ئەمەدا، لە نووسراوەی ناسیونالیستیدا بڕێکی زۆریش رێنوێنی میتۆدی دەربارەی گرنگی زمان بەرچاو دەکەوێ. بیچمی بەرچاوی ئەم رێبازە ـ کە هەمیشە لە ریزی گرنگی ئەم لێدوانە دایە ـ هەردرە. هەردر زۆرتر لە ریزی ناسیۆنالیستی رۆمانتیک و لە رێزەی فەیلسووفانی دژی سەردەمی رۆشنبیری زانراوە. ئەم راپۆرتە بەگشتی بێپایەیە. هەردر سەردەمی رۆشنبیری بەڕێزەوە شیاشی لێدەکرد. ئەو هەر تەنیا نیگەرانی رۆماتیکەکان وەکو ئەشلگل و نووالیس نەبوو، بە هیچ جۆر وەکو رۆمانتیکەکان لە حەسرەت سەدەکانی ناوەڕاست، زیندووکردنەوەی کاتۆلیکباوەڕی، پەروەردەی هەستی گۆشەنشینی، راز هەڵگری سروشتی و هەستخوازی نەدەسووتا و لە عاشقی و شەیدایی ئەوان سەبارەت بە مەستی و سەرخۆشی جیا لە سروشتیش برابەش نەبوو.[٧٦] بەپێچەوانەی ئەوە کە بە گرنگی جۆراوجۆری میللی باوەڕی قووڵی بوو، واتای کاکڵی هەموو فەلسەفەی ئەو بەرهەمی سەردەمی رۆشنبیری لەمەڕ مرۆڤایەتی بوو کە جەوهەری هاوبەشی مرۆڤایەتی دەگرتەخۆ. بە بۆچوونی ئەو، سەرەڕای جیاوازییە نەتەوایەتییەکان، کە

به بڕوای هەردر بوونی مرۆڤی دەوڵەمەند دەکرد، هەموو مرۆڤەکان لە بنەڕەتەوە لە جۆری تاقانە و یەکدەست بوو. سەرەنجام ئامانجی سەرجەم بوونەوەری مرۆڤ، بالاترین و هاوئاهەنگترین پەرە و تەنینەوە فێرکردن و پەروەردە بوو. مرۆڤایەتی بۆ هەردر تەم و مژێکی مەزهەبی بوو. ئەو دەنووسێ: «جەوهەری مرۆڤ ـ مرۆڤایەتی ـ بەرگ یان شتێکی درواو و حازر و ئامادە نییە بەلام شاراوەهەلگری راستەقینەیە. ئەمە چ بۆ ئینسانخۆرەکانی نیوزیلەندی و چ... نیۆتۆن بە یەک رادە هەلدەسەنگێنرێ، چونکە هەموو مەخلووقاتی مرۆڤ لە یەک جۆرن». [77] دۆزی سیاسی هەردر بە هیچ جۆر قەراردادی نەبوو. لە راستیدا ئەو واتای کۆمەلگەی دەولەتخوازی رەتدەکردەوە بەجێی ئەو شتێکی هاوکێشی ئانارشی زۆرخوازی دەخواست. بۆ وێنە ئایزایا برلین ئەو لەگەل پرۆدۆن، تۆروو و کرۆپۆتکین بەراورد دەکا. [78] هەردر هەروەها ئەوەی کە ئەمرۆ ناوی ناسیۆنالیزمی سیاسی لێدەنێن هۆگرییەکی نەبوو. سەرنج بیری سەرەکی ئەو لەسەر ناسیۆنالیزمی کەلتووری بوو. ئەو لەگەل ئەوە کە بە زیندووکردنەوەی فەرهەنگ و زمانی ئەلمانی، کەلتووری عامیانە، رەنگدانەوەی میللی و گۆرانییەکانی عاشقانەی خۆش دەویست، ولات پەرستی دلپاکانەی قبوول نەدەکرد و بە قەبێحی دەزانی و هیچ مانایەکی بۆ نەتەوەکان یان نژادە بالا یان پاینەکان دانەدەنا.

هەردر بەپێچەوانەی سیفاتی ناوبراو، راشکاوانە را و ئەندێشەی لەمەڕ زمان پێشنیار دەکرد کە بە جۆرێکی سەیر لەمەڕ پێوەندی نێوان زمان و ناسیۆنالیزم داهاتووبینانە بوو. را و ئەندێشەی هەردر تا رادەیەک سەبارەت بە لێدوانە شاراوەکانی مەربووت بە سەرچاوە و جەوهەری زمان سوودبەخش بوو. لە روانگە و ئەندێشەی تایبەتی هەردر دەربارەی زمان کە هاوکێش لەگەل روانگە و ئەندێشەی کۆندیاک، رۆسۆ و سوسمیلکە رەخنەیان لێگرتوە، هەرچەند جیاوازییەکی زۆری لەگەل ئەوان هەیە و میتۆدی نوێی بۆ لێدوان کردووەتەوە. [79] ئەندێشەیەک کە ئەو دەیهێنا ئارا، زمانی بە ئامێری زەخیرەی زانیاری و پێوەندییەکان دەزانی.

وشەکانی بۆ جیا کردنەوە و هاوێری ئەشیا لە جیهان و ئەندێشە لە زێهن بەکاردەبرێن. هەردر رێڕەوێکی روونتر یان کۆکتری لەمەڕ زمان بوو. بە بۆچوونی ئەو وشەکان «یارانی پێشقەراوڵی حەیات» بوون. ئەو جۆرە کە یەکێک لە لێکۆڵەرەوەکانی هەردر دەنووسێ: «جەوهەری پێکهێنەری زمانی داهێنان دەنگی دەرەوە نییە، بەڵکو بەدیهێنەری نمادگەلێکی وشەیەکی دەروونیە».[80] زمان بەشێکی جودایی هەڵنەگری چالاکی چاوکراوانە و بەرەو پێشچوونی بوونەوەری مرۆڤ بوو. لەبەر ئەمە، لە بناخەوە شێوەیەک لە کردەوە دەهاتە ئەژمار. هەر تەنیا ئەشیای دەرەوەی ناوزەد و دەسنیشان نەدەکرد، بەڵکو بە عەکسەوە دەوری چارەنووسساز و چالاکی بوو. مرۆڤەکان لە لایەن زمانەوە هەم دروستیان دەکرد و هەم دروست دەکران. مرۆڤەکان سروشتیان بە هۆی وتار و ئەندێشەوە دەرک دەکرد. زمانە سروشتییەکان بە شێوەی هاوارە سەرەتاییەکان، لەگەڵ ئاخاوتنی پێشکەوتووی مرۆڤ جیاوازیان هەیە.[81] زمان، بەشێوەی دیالۆگ و وتاری پێشکەوتووی مرۆڤ، ناوجێیکەری ئازادی و زانیارییە و سەرجەم وزەکانی مرۆڤ دەگرێتەوە. لێهاتوویی مرۆڤ بۆ چاوکراوەیش لە لایەن زمانەوە فۆرم دەگرێ و دروست دەبێ. بە بۆچوونی هەردر، تەواوی حاڵەتی چاوکراوانەکانی ئێمە لە زماندا فۆرمە دەگرێ. لەبەر ئەمە زمان «یەکەمین و گرنگترین پێویستی حاشاهەڵنەگرەی ئۆپەراسیۆنی مێشکی مرۆڤ و بەشێکی جوداییهەڵنەگری ئەندێشەیە». بوونەوەری مرۆڤ بە هۆی خۆداهێنەری بیرمەندانە کە زمان بەشێکی جوداییهەڵنەگری ئەوە، شێوەی جۆربەجۆر دەگرێتەبەر.

بە بۆچوونی هەردر، زمان نەک هەر تەنیا بە تەوسیف بەڵکو هەروەها بە بەیان و رەنگدانەوەی هەستی دەروون، دڵۆڤانی، ئەندێشەکان و ئیرادەی مرۆڤ بە شێوەی کۆیەک دێتە ئەنجام. ئەو زۆرجار دژی ئەمە کە عەقڵ بە تەنیا لێهاتوویی زاڵ و سەرکەوتووی مرۆڤ بزانین، ئاگاداری داوە و رەخنەی سەرەکی ئەو لە دەرکی کانت لە سروشتی مرۆڤ پێکدەهێنێ. بە باوەڕی هەردر، زمان لە دەرەوەی

کارکردییە هەستییەکان دروست کراوە. چونکە کارکردی هەستی هەرکەس لە مەکانی سەرەکی زمان دروست دەکا، دەرەنجام بارودۆخی مەکانی (جوغرافیا، هەرێمی و سوننەتە کۆمەڵایەتییەکان) وەڵامگەلێکی جیاواز دەخاتەگەڕ. لەگەڵ گۆڕین و پەرە گرتنی زمان، کۆمەڵگە و فەرهەنگەکانیش جۆربەجۆر دەبنەوە. زمان بەردەوامی بنەڕەتی مێژوویی کۆمەڵگە و سوننەتەکانی ئەو پێکدەهێنێ - سوننەتەکان دیاردەگەلێکی هەردەم راوەستاو نین بەڵکو وەڵامگەلێکە بە حەرەکەیەکی دایمین. فەرهەنگ کەژاوەی مەعنەوی ئەم پرۆژەیە. لەبەر ئەمە، گشت ئەو مرۆڤانەی کە زمان لەم ئاستەدا بەکار دەبەن، بەهۆی وتوویژ و ئاخاوتن، فەرهەنگە جیاوازەکان، دیرۆکەکان و جۆرەکانی بەیانی جیاوازانە دێننە بوونەوە. بە جۆرێکیتر، هەر volk (قەوم یان نەتەوە) کۆمەڵێک زمانی جیاواز بەدی دێنێ. هەر نەتەوە رۆحی میللی جیاوازی هەیە کە بیۆلۆژیکی یان نژادی نییە بەڵکو «بەردەوامییەکی مێژوویی و کەلتوورییە».[82] بە بۆچوونی هەردر، ئەمە بەشێک لە دەوڵەمەندی مەزنی جیهانە کە ئێمە لەگەڵ فەرهەنگ و زمانی جۆراوجۆر رووبەڕوو دەبینەوە کە هەرکام تاقانە و دووپات نابنەوە. لەم بارەوە بە دەرەنجام دەگەین کە ناسینی جۆری مرۆڤ بە کەڵک وەرگرتن لە زمان «بەسەرهاتی کارکردەکانی و ماناکانی لە حاڵی گۆڕیندا ئاشکرا دەکا».[83] هەردر بە ئەندێشەی موتاڵای بەرفراوانی تەجربی دەربارەی ئەم سامانە جۆربەجۆرەی مرۆڤناسانە هۆگری زۆری بوو.

دەتوانین بە روونی گرنگی میتۆدی زمان بۆ ناسیۆنالیزم لە روانگەی هەردەرەوە ببینین. بیرمەندانی دواتر لە ئەندێشەکانی ئەو زۆریان سوود برد و تێبینیگەلێکی بەحس هەڵایسێنی زۆریان لەسەر ئەو زیاد کرد. لە پاش هەردر یەکێک لە بەناوبانگترین نووسەرانی ئاڵمانی کە ئاوڕی لە زمان دایەوە، فیختە بوو کە بەتایبەت لە کتێبی خیتاب بە نەتەوەی ئەڵماندا بۆچوونەکانی ئەو هاتۆتە ئاراوە. یەکێک لە پرمەترسیترین لایەنەکانی فیختە ئەوەیە کە ئەو ناوەندی بوونی زمان بۆ

ناسیۆنالیزم دەسەلمێنێ، لەگەڵ ئەم شەرح و بەیانە گرنگە کە ئەو بە ناسیۆنالیزمی سیاسی و ئەمەکە هێندێ لە زمانەکان (و لەبەر ئەمە نەتەوەکان) بالاتر لەم و لەون، سەرنجی دابوونێ. ئەم خالانە لە ئەندێشەی هەردردا بوونیان نییە.

فیختە باوەڕی بوو کە زمان تێگەیشتن بە مرۆڤەکان دەبەخشێ و دەیگوت «مرۆڤەکان زمانیان دروست کردووە نەک زمان مرۆڤەکان» زمان جەوهەری راستەقینەی مرۆڤ پێکدەهێنێ. سەرەڕای ئەمە، فیختە لە نێوان زمانە سروشتییەکان لەگەڵ زمانە تێکەڵیەکان جیاوازی دادەنێ. زمانی ژێرمەنی زمانێکی urvolk سروشتییە. بە بۆچوونی ئەو زمانی ئەڵمانی «لەسەردەمێکەوە کە بۆ یەکەم جار لە وزەی سروشت لە دایک بوو، زیندوو ماوەتەوە». زمانە ئینگلیسی و فەڕانسەیەکان زمانگەلێکی تێکەلاوی نوێی لاتینن کە کاردانەوەی تێکەڵ بوون نیشان دەدەن. بەپێی وتەی ئەو «لە زمانە لاتینییەکاندا، شاراوە بوون و پەی نەبردن، سروشت و پێگە ئەوانە پێکدەهێنێ». ئەم جۆرە زمانانە تەنیا «لە ئاستی سەرەوە» جووڵە دەکەن بەلام «لە ریشەوە مردوو»ن. بە بۆچوونی ئەو، فۆرم و بیچمی فەرهەنگ و ئەندێشە سیاسی ئەڵمانی چوونە ناوەوەی پڕەنسیپەکانی دەرەوە بە زمانە. ئەو وێنەیەک لە پیتەکانی وەکو مرۆڤایەتی، خۆشەویستی و دەستئاوالەیی و بەخشندەیی دەخاتەڕوو و دەڵێ: «کاتێک ئەم پیتانە لە ئاخاوتن دیالۆگی ئەڵمانیەکدا کە جگە لە زمانی خۆی زمانێکی دیکە فێر نەبوە، بەکار دەبرێ، جگە لە دەنگێکی نامەعلووم و بێمانا هیچ شتێکی دیکە نییە». پاشان دەبێژێ: «ئێستە ئەگەر بەجێی وشەی Menschlichkeit بە ئەڵمانییەک بڵێین کە هاوکێش و هاوپێواری ئالمانی هەر هەمان واژەیە، ئەو لەوە تێدەگا». بە بۆچوونی فیختە دەڵێ، پیتگەلێک کە لە ریشەوە نژادی ژێرمەنین، بەلام وەکو زمانە فەڕانسییەکان و ئینگلیسییەکان لەگەڵ پڕەنسیپە نوێ لاتینییەکان تێکلاو بوون، لە باری ئەخلاقی و میللییەوە لەناوچوون. لەبەر ئەمە، ئەو تەئکیدی هەیە کە «زمانی ئەڵمانی ئەگەر هەر تەنیا لە هەموو ئیمتیازەکانی خۆی کەلک وەربگرێ دەتوانێ هەمیشە بالاتر لە بێگانەکان بێ و واتاکانی خۆی بەباشی

تێبگەیێنێ و تەنانەت باشتر لەوەی کە لاوەکییەکان لە یەکتر دەگەن». بە بۆچوونی ئەو، لە حاڵێکدا کە ئەڵمانیەکان لەگەڵ زمانی زیندوو و کەلتووری زێهنی خۆی یەکگرتوویی بەدەسهێناوە، فەرهەنگە لەناوچووەکانی دیکە لە زمانی خۆیان جیا بوونەتەوە. کەلتووری زێهنی «گەمەی داهێنانە». هەر تەنیا ئەڵمانییەکان، لە پلەی خەڵکێکی یەکپارچە، دەتوانن بەتەواوی دەربارەی کەلتووری زێهنی خۆیان سەختکۆش و کۆڵنەدەر بن. لەبەر ئەمە، بە بۆچوونی فیختە، فەلسەفەی هەموو نەتەوەکان هەمیشە بۆش و دەرەکی دەمێنێتەوە. بیرکردنەوەکی فەیلسووفانە یان شاعیرانە بە زمانی ئەڵمانی بە مانای شکۆفایی و ئازاد بوونی و روونـاک ئەندێشە چونکە هەرکەس لەگەڵ سروشتێکی دیکە پێوەندی بێ هۆ دەگرێ. لاوەکیانێک کە بە زمانە تێکەڵاوییەکان دەبێژن و ئاخاوتن دەکەن لە پێڕەوانی خۆیان دابڕاون «چونکە ژیانی ئەوان لە جەوهەری رەسەنایەتی خۆی لای داوە».[٨٤]

دوو دەرەنجامی گرنگ لە بابەتەکانی سەرەوە دەردەکەوێ. یەکەم ئەمەکە هەموو خەڵکێک کە بە زمانی رەسەن قسە دەکەن دەبێ نەتەوە و لە ئاخردا دەوڵەتێک پێکبهێنن. بە نووسراوەی فیختە، «لە هەر کوێ زمانی جیاواز سەری هەڵداوە و ریشەی داکوتاوە، نەتەوەیەکی جیاواز بوونی هەیە مافی ئەوەی هەیە بەشێوەی سەربەخۆ بەڕێوەبردنی کاروباری خۆی بە دەستەوە بگرێ و سەربەخۆیدا حکوومەت بکات».[٨٥] ئەگەر خەڵکێک چاوپۆشی لە حکوومەت کردن بەسەر خۆیدا بکات، بە بۆچوونی فیختە ئەمە «بەرامبەرە لەگەڵ ئەمەکە دەیانەوێ زمانی خۆیان لە دەس بدەن». دووەم، هەموو نەتەوەکان دەبێ بە زمانی رەسەن قسە بکەن.[٨٦] سنوورەکانی هەر دەوڵەتێکی میللی سنوورگەلی وتەبێژان بە زمانی ناوخۆی ئەوە. سنوورەکانی یەکەم، رەسەن و... سروشتی بوونی دەوڵەتەکان بێگومان سنوورەکانی ناوخۆ و دەروونی ئەوانە. ئەوانەی کە یەکپارچە نادوێن لەگەڵ سنوورگەلێکی زۆر نادیار بەهۆی سروشتی خۆیانەنوە لەگەڵ یەکتر یەکگرتوویان هەیە».[٨٧] سنوورەکانی دەرەوەی دەوڵەتەکان دەرەنجامی سنوورە ناوخۆیەکانی

ئەوانن. بە بڕوای فیختە هۆکاری جوغرافی لە بەراورد لەگەڵ زمان گرنگیەتی ئەوتۆیان نییە. ئەگەر هۆکارە جوغرافیەکان لەگەڵ سنورەکانی زمانی هاوکێشیان بێ، وەکو ئینگلستان، بێگومان باشتر و سەمەربەخشتر دەبوو. فیختە لێرەدا خاڵی شووم هەرەشاوی پێرەو دەکا و دەڵێ ئەگەر سنوورەکانی خەڵکی ناوخۆیی لە رادەبەدەر تەنگ بێتەوە یان ئەو خەڵکە مەیلیان بێ کە ناوچەیەکی وشک لەگەڵ ناوچەیەکی پڕپیت ئاڵوگۆڕ بکەن، دەتوانن «ئەوە بە هۆی بە دەسهێنانی خاکی دراوسێوە بۆ بە دەسهێنانی فەزایەکی زۆرتر دانیشتوانی لەوەبەری لەوێ دەربکەن».[٨٨]

کردەوەیەکی دواکەوتوانە دەبێ کە هەوڵ بدەین ئەزموونی سەدەی بیستەمی ناسیۆنالیزم بەم بیرمەندانەی سەرەتاوە نیسبەت بدەین، لەگەڵ ئەمەشدا، ئەوان گرنگی زۆر زۆری زمانێیان وەبیری ناسیۆنالیزم هێناوەتەوە. زمان بۆ زۆربەی بزووتنەوە ناسیونالیستیەکان هەتا ئەم سەردەمە یەکێک لە پرەنسیپە گرنگەکان بوە، ئەم هۆکارانە بۆ بزووتنەوە جیاوازیخوازەکانی وەکو ویلزییەکان، کەوییەکان، فلاماندیەکان و باسکییەکان جێی سەرنجی تایبەتی بووە. ئەم ناوەڕۆکە تایبەتە تەنانەت بۆ ناسیۆنالیزمی Risorgimento لیبرال لە سەدەی نۆزدەهەمدا هۆکارێکی گرنگ بوو. Risorgimento بە مانای «بەهۆشهێنەرەکان»ە و زۆر لە بزووتنەوە لیبرالە بەهۆشهێنەرەکانی سەدەی نۆزدەهەم پێوەندی نزیکیان لەگەڵ لێکۆڵینەوەی زمانناسی بووە و لەسەرووی ئەوانەوە بوون و بە ئاشکرا کردن لەمەڕ دیرۆکە دێرینەکان، گۆرانییەکان بەیت و باوی گشتی و دابونەریت و کولتوور و کەلەپووری دێرینەوە سەرقاڵ بوون. موتالای بەرفراوان کە لە ئەڵمان لەژێر چاوەدێری بارون فون ئەشتاین بەڕێوە چوو - بیرەوەری مێژوویی ئەڵمان - بە کۆکردنەوە و رێکوپێکی برێکی فرە لە زانیاری مێژوویی و زمانناسی سەبارەت بە مێژووی ئەڵمان بەردەوام بوو. دەرەنجام کۆکردنەوەی ئەم ئاسەوارە، ئەو جۆرە کە پیتێر ئالتێر دەنووسێ: «لە سیستمە سیاسییەکانی رابردوودا بە شێوەی فەرمانڕەوایی دەوڵەتە میللییەکان

داهاتوو راڤەیەکی سەرلەنوێ دەکرا».[٨٩] ئەم دیاردە لەسەرانسەری ئۆروپادا دووپات کرایەوە. بەم جۆرە ناسیۆنالیزم لیبرال لەم گەشە و نەشە زمانناسییە لانشین نەبوو. ناسیۆنالیزمی سوننەتخواز زۆرتر بەرەو تایبەتخوازی دەچوو و لە جیهان خوازی ناسیۆناڵ لیبرال دوور دەکەوتەوە، لە بڕێک ئاستدا بۆچوونی فیختەیی لەمەڕ لە پێشبوونی ناسیۆنالیزمە تایبەتییەکانی قبووڵ دەکرد. زمان لە ناسیۆنالیزمی تەواو عەییاری سەدەی بیستەمدا لە پێشبوونی نەبوو بەڵکو جێی خۆی بەتایبەت دەربارە ناسیۆنالیزم لیبرال، بە هۆکاری نژادی و بیۆلۆژیکیدا.

دەوڵەتە نەتەوایەتییەکان

دەوڵەتی نەتەوایەتی هەمەلایەنە پەسندترین و لەبەردڵانترین بیچمی رێکخراوەی سیاسی و لە سەدەکانی نۆزدە و بیست بوو و لەم خولانەدا زۆر بە تالووکە پەرەی گرت.[٩٠] دەوڵەتە فرە نەتەوە دێرینەکانی سەدەی نۆزدەهەم هەرچەند زۆرتر بە شێوەی لەباوکەوتوو ـ و «زیندانی نەتەوەکان»ـ مامەڵە دەکران. ئەمە هەمان چارەنووسی ئەمپراتۆرییەکانی هابسبۆرگ، تیزاری رووسییە و عوسمانی بوو. لە سەدەی نۆزدەهەمدا نەک هەر تەنیا دەوڵەتی میللیان بە پێشمەرجی ئازادی دەزانی، بەڵکو ئەوەیان بە بواریّ بۆ نوێسازی و ئابووری دەشوبهاند. بڕێک لە توێژەران وەک وێنە بۆ ئەم گۆڕانکارییە تەسەوریان کردووە: یەکەمین دەوڵەتی میللی کە لە ناخی دەوڵەتە سەرەڕۆ و نیوەسەرەڕۆکانی ئۆروپای رۆژئاوادا گەشەیان کرد، وەکو فەڕانسا و ئینگلستان، دوابەدوای ئەوانە دەوڵەتە میللییە کەلتوورییەکان لە ناوەند و باشووری ئەوروپا و بەتایبەت دەوڵەتە میللییە یەکگرتووخوازەکانی وەک ئاڵمان و ئیتالیا سەریان هەڵێنا. سەرەنجامیش دەوڵەتە میللییە جیاوازیخوازەکان لە باری کەمییەتەوە بەرفراوان بوونەوە و لە رووخانی دەوڵەتە فرەنەتەونەکاندا سەرکەوتنیان بە دەسهێنا.[٩١]

لە تاوتوێکردنی دەوڵەتی میللی دەبینین کە هێندێ مەسەلە و گرفتی عەقلانی و تەجروبی بوونی هەیە کە پێویست بە لێکۆڵینەوەیە. یەکەمین گرفت، واژەی

«دەوڵەت»ە. ئەمە یەکێک لە پێچڕاوەترین دۆزەکانی واژەگەلی سیاسی ئوروپایە. ئەم واژە لە ناخەوە جێی دژایەتی بووە و لەسەرانسەری سێ سەتا چوار سەت ساڵی رابردوو و جێی سەرنج و رامان بووە. دەوڵەت دەتوانێ رێنوێنی بەسەر خەڵکێکدا بکات کە بەشێوەی (پێوەندیدار کە مەبەستمان لە واژەی خەڵک چ بێ) لەباری سیاسییەوە رێک خراون، یان رێخراوەگەلی حکومەتی (یان رێخراوگەلی تایبەتی دەروونی حکومەت ـ وەکو باڵی بەڕێوەبەرایەتی یان دامەزرێنەری یاسا)؛ و سەرەنجام رەنگە بە مانای پێکهاتەی یاسایی یان مەشرووتەی حکوومەتەکان یان تەنانەت دەسەڵات یان دەسەڵاتداران، ئیدارات یان رێکخراوەکان بێ.[٩٢] ئاشکرا نییە کام یەک لەمانە پێوەندی بە نەتەوەوە دەبێ، مەگەر وەک ئەگەرێک لەلایەن شەرح و بەیانی «هەبوونی» خەڵکەوە بەناوی دەوڵەت، ئەگەرچی ئەم وتارانە «دەسەڵاتداریتی خەڵکی» دەگێرێتەوە بۆ رابردوو و راستەوخۆ لەگەڵ ناسیۆنالیزم یەک ناگرنەوە. بێجگەلەمە، لەگەڵ ئەمەکە واتاگەلی دەوڵەتە سەرەڕۆکان و سەرەڕۆخواز، مەشرووتەخواز، ئەخلاقی، کۆمۆنیستی، زۆرخواز، فیدراڵیستی، یاساخواز لە دەوڵەتا بوونی هەیە، ئاشکرا نییە کە ئایا هیچ کام لەوانە لەگەڵ ناسیۆنالیزمدا پێوەندیان هەیە یان نا. بە جۆرێکی دی، دەوڵەتی میللی پێویستانە هیچ جۆر، یان شێوەیەکی تایبەتی لە دەوڵەت ناگرێتە خۆ. لەم بابەتەوە بۆچوونی کۆمەڵێکی خالیسە. حکوومەتی سەرەڕۆ و تاکحزبی توندڕۆ رەنگە هەر بەقەدەر مەشرووتەخوازی لیبراڵ لەگەڵ ناسیۆنالیزم یەکسانی هەیە. لەبەر ئەمە، لەگەڵ ئەوەی کە پێگەی بێبایەخی «دەوڵەتی میللی» لە باری زمانناسی و ناو و ناوبانگی ئەو، هەمیشە ئەم سەرلێشێواوایەی باقیە کە ئەم لە دەسدانە بەتەواوی ئاشکرا و روونە هەم لەمەڕ جەوهەری دەوڵەت بوونی هەیە و هەم لەمەڕ پێوەندی دەقیقی ئەو لەگەڵ نەتەوە.

دووەم، ئەو جۆرە کە لە دێڕەکانی سەرەوە گوترا، شاراوەیەکی قووڵ لەمەڕ خودی تایبەتمەندی نەتەوە بوونی هەیە. واتاگەلێکی ئاشکرا لە «دەوڵەتی میللی» لە رێبازە جۆربەجۆرەکانی ئەندێشەی ناسیونالیستی مەوجوود هەن. بەم شێوە، جەوهەری دەوڵەتی میللی دەبێ، لەگەڵ تیپۆلۆژی تایبەت یەکسانی ببێ. لە باری

تیپۆلۆژی گشتی پەسندکراو و لەم بەشە، دەتوانین ئاماژە بە واتاکانی لیبرالی، سوننەتخواز، و تەواوعەییار لە دەوڵەتی میللیدا بکەین. یەکەم واتە واتای لیبرالی، سەدەی نۆزدەهەمدا پەرەی گرت و هەتا رادەیەکی بەرفراوان لەگەڵ بۆچوونی کلاسیک لە دەوڵەت و «دواتر لیبرالی نوێ یان کۆمەڵایەتی» بەرامبەری دەکا کە لەگەڵ کێشەکانی ناسیونالیستی مامناوەندی یەکسان بوو. ناسیونالیستە لیبرالەکان هەمیشە لە شێوەی حکوومەتی پارلەمانی، دیموکراسی نوێنەرایەتی، مافەکان و ئازادی تاک، کۆمەڵگەی مەدەنی گەشەکردوو، ئابووری بازاڕ و حکوومەتی یاسا پشتگریان دەکرد. لە راستیدا بەپێچەوانەی ناوبانگی ناسیۆنالیزم بە تەئکید لەسەر تایبەتمەندی و مەکانخوازی، ناسیۆنالیستە لیبرالەکان هەمیشە لایەنگری نەتەوەی لیبرال بە شێوەی جۆرێک جیهانی بوون. ئەمە بێگومان ئامانجی گروپی «ئیتالیای لاو» کە ئیلهامی لە ماتزینی وەرگرتبوو، پێکیدەهێنا و ئێستاش هەر لە لایەن ناسیۆنالیستە لیبرالە هاوچەرخەکانەوە پشتیوانیان لێدەکرێ.[٩٣] هەروەها تەئکیدی هەموو رێبازە ناسیونالیستەکان لەسەر خودموختاری گرنگی هەیە. خودموختاری بەپێچەوانە مێژووی پڕڕاز و رەمزی خۆی لە سەدەی بیستەمدا، هەمیشە بە شێوەی هۆکارێکی بەهێزی لیبرالی ناسراوە. هێندێ لە زێهنگەلی لیبرالی تاکی خودموختار و نەتەوەی خودموختار هاوکێش لەگەڵ یەک دەزانن.[٩٤] دەربارەی ناوەڕۆکی لیبرالیزم شیکردنەوەیەکی زیادی بچووک لێرەدا زەروورەتی هەیە. زۆر بوونی کوتوپڕی نوێتری هۆگری ناسیۆنالیزمی مامناوەندی بە نووسەرانێکی وەک دەیڤید میلێر لە ناسیۆنالیزم بۆ پایەدارکردنی بەرانبەری بڵاوکردنەوەی «سۆسیالیزمی بازاڕ» سوود وەردەگرێ.[٩٥] ئەمە رەنگە ئەم فیکرە بێنێتە ئارا کە ناسیۆنالیزمێکی سۆسیالیستی بوونی هەیە. رای من ئەوەیە کە ناسیۆنالیزمی سۆسیالیستی هەمیشە «بەتایبەت لە لێدوانگەلێکی تازەتر» بەشێوەی لیبرالی دەستەوداوێنی رێنوێنی دەبێ و لەبەر ئەمە، لە دەروونی وتراوەی ناسیۆنالیزمی لیبرالیدا ئاسانتر دەگونجێ.[٩٦] ناسیۆنالیزمی پارێزگاری سوننەتخواز و ناسیۆنالیزمی تەواو عەییار واتا جیاوازەکانی خۆیان لەمەڕ دەوڵەت بەرفراوان کردۆتەوە. دەربارەی نووسەرانی سوننەتخوازی پارێزگار ئەم دۆخەیان بەجۆری شایان پاساوی ناوبراو دەکا، هێندێ

پرەنسیپ لە بریتانیا بەتەواوی لایەنگری سوننەتی Rechtsstaatن، هێندێکی دیکە لە فەرانسا و ئەڵمان رووی زۆرتریان لە وێنەکانی وەک سنفخوازی، ئۆرگانیسیزم و پلەبەندی هەیە.[٩٧] دەربارەی ناسیۆنالیزمە تەواو عەییارەکان (وەکو فاشیزمی ئیتاڵیا) دەبێ رێنوێنی بکرێ کە ئەوانە هۆگریان بە دەوڵەتی بێوێنە و تایبەتخوازی ئەخلاقی بووە.

جگە لە شاراوەکانی سەرەوە لەمەڕ دەوڵەت و نەتەوە و پێوەندی ئەوان لەگەڵ یەکتر، گرفتێکی دیکەش بوونی هەیە کە دەکەوێتە پلەی یەکەمی - دەوڵەت یان نەتەوە. هۆی جوستوجۆی وەڵامێک بۆ ئەم پرسیارە ئاسانە: زۆر لە نووسەرانی ناسیۆنالیست ئارەزوویان بووە کە بۆ نەتەوە بە شێوەی هەستییەکی سروشتی، یان لانیکەم شتێکی زۆر دێرین، لە پێش بوونێک قایل بن و لەم رووەوە گوتویانە نەتەوەکان، دەوڵەتەکانیان لە خەیاڵی خۆیاندا خوڵقاندووە. سەرەڕای ئەمە، بەپێچەوانەی رێنوێنیگەلێکی شاراوەی ئانتۆنی سمیت لەمەڕ پێگەی سەرهەڵدانی قەومی نەتەوەکان، بەڵگەکان رێگایەکی دیکە نیشان ئەدەن، بەتایبەت ئەگەر بەجێی «قەوم و تایەفە» سەرنج بدەینە «نەتەوەکان».[٩٨] دەوڵەتە قەبیلەیەکان و تاقانە سواری گۆڕەپان لە ماوەی چەندین سەدە لە پێشبوونی نەتەوەکانەوە بوون. بێگومان بە ئەندام بوونی هاوبەش، پێکهاتەکانی یاسایی و سوننەتگەلی دەوڵەتەکان لەگەڵ چەسپاندنی سەرەڕۆ پێگەیەکی تەواو و دڵخواز بۆ «ناسیۆنالیزمە سەرەتایەکان»ە. بەڵام واژەگەلی ناسیۆنالیزم هێشتا بوونیان نییە و دواتر دێتە ئاراوە. ئەگەر تەنانەت ناسیۆنالیزم هەنووکە بیچمێکی بەرچاوتری هەیە، ئەمەش گرنگە کە تێبگەین هەموو شێوەی ئەمەگناسی و رەوا لە ناخی دەوڵەتەکاندا توانیویەتی بوونی ببێت و لە ناو ئەوانەدا تەنیا ناسیۆنالیزم دیاردەیەکە کە لە دوو سەدەی رابردوودا سەری هەڵداوە. لەبەر ئەمە، دەوڵەتەکان سەدان ساڵ بەر لە نەتەوەکان لە ئورووپا بوونیان بووە، و بەپێچەوانەی دیرۆکەی ناسیۆنالیستی سەدەکانی نۆزدە و بیست، وا نایەتە بەرچاو کە ناسیۆنالیزم پێویستانە بە مانەوەی خۆی یان پاراستنی حکوومەت درێژە بدا.

گرفتێکی زاتی دیکە دەربارەی پێوەندی ناسکی نێوان نەتەوەکان و دەوڵەتەکان بابەتەکانی سەرەوە پێش دێ. پرسیاری سەرەکی لێرەدا بە جۆرێکی دڵەڕاوکێی ساکارە: ئایا دەوڵەتەکان و نەتەوەکان لە سەدەکانی نۆزدەهەم و بیستەم ـ واتە ترۆپکی باوەڕی ناسیۆنالیستی ـ بە جۆرێک لەگەڵ واژەی تێکەڵی «دەوڵەتی میللی» بەرامبەریان هەیە؟ شێوەگەلێکی زۆر بۆ ئەم پرسیارە بوونی هەیە. یەکەم ئەمە کە ئەم خاڵە جێی لێدوان و داکۆکییە کە ئەگەر لە روانگەی کردەوەیەوە بدوێین لە حاڵێکدا کە نەتەوەیەک لەگەڵ دەوڵەتێک سازگاری ببێت، ئەو دەوڵەتە باشتر بەسەر حکوومەت کردندا زاڵ دەبێ. بەم حاڵەوە ئەمە رەنگە بە دوو مانا بێ: دەتوانێ تێبینییەکی ساکار بێ کە لە باری ئەزموونییەوە جێی باسە، یان ئەمە کە ناسیۆنالیستەکان ئەندێشەی ئاسانتر حکومەت کردن دێننە ئارا. تێبینی یەکەم لەگەڵ مامەڵەی کلاسیکی نووسەرانی سوننەتیتری وەک هەردر و فیختە پێوەندی هەیە لەبەر ئەمە کە دەوڵەت و نەتەوە لە ئاستی تەجروبی یان سروشتیدا کەمتاکورت سنووری هاوبەشیان هەیە. ئەو جۆرە کە هەردر دەڵێ: «سروشتیترین دەوڵەت بوونی نەتەوەیێک لەگەڵ تایبەتمەندییەکی میللیە».[99] تێبینی دووەم لەسەر ئەو بنەمایەیە کە نەتەوەکان پێکهاتەگەلێکی رواڵەتین کە دەوڵەتەکان بۆ ئاسانتر حکوومەت کردن پلان بۆ ئەوان دادەنێ. ئەم بۆچوونە بەرامبەری هەیە لەگەڵ بۆچوونی کەسانێکی وەک بێندیکت ئاندێرسۆن یان گێلنێر کە نەتەوە بە دیاردەیەکی رواڵەتی لەسەر بنەمای تەسەور دەزانن. رێگای دیکە بۆ بەیانی پێوەندی نەتەوە/دەوڵەت ئەمەیە کە نەتەوە ئەگەر لەگەڵ دەوڵەتی خۆماڵی بە حکوومەت بکرێ، پایەدارتر دەبێ. دەوڵەت گرێبەستکراوی پاڵپشت کردنی نەتەوە دێتە ئەژمار. ئەمە دەتوانێ لەگەڵ خاڵی یەکەمیش پێوەندی ببێت، چونکە دەکرێ وابیر بکرێ کە دەوڵەت کاتێک دەتوانێ باشتر حکوومەت بکات، کە نەتەوە هەر تەنیا لە ناخی پێکهاتەیەکی دەوڵەتیدا گەشە دەکات.

بەپێچەوانەی بابەتەکانی سەرەوە، گرفتگەلێکی زۆر بوونیان هەیە. دەوڵەتەکان پێکهاتەی مافە گشتیترەکانن کە بە ئەندام بوون لەواندا لەگەڵ یاسا پێناسە دەکرێ.[100] بە پێچەوانەوە نەتەوەکان جۆرێکی دیکە لە هەستی کۆمەڵایەتی،

تایبەتیتر، فەرهەنگمەدارتر و دڵۆڤانترن کە بەشێوەی گشتی، لەگەڵ پێواری جۆرێکی دیکە پێناسە دەکرێن. ئەو جۆرە کە باسکرا، دەوڵەت لەباری مێژوویی‌یەوە چەندین سەدە لە پێش نەتەوەوە بوە و بێ‌ئەو ئاشکرا دەوامی هێناوە. ئەم بابەتانە تا رادەیەک بێزەرەرن. لەگەڵ ئەمەدا، کاتێک لە پێوەندی لەگەڵ بابەتەکانی دیکە رووبەڕوو دەبینەوە، واتە ئەمە کە نەتەوەکان و گرووپگەلێکی قەومی زۆر لە دەروونی زۆرینەی دەوڵەتەکاندا بوونیان هەیە، ئەوکات لێدوان هورووژێنتر دەبێ.[101] ئەم زۆر بوونی قەومیانە و زۆر بوونی ناسیۆنالیزمانە لە ماوەی چڵ ساڵی رابردوودا هاوکات لەگەڵ ئاوا بوونی ئیمپراتۆرەکانی «ئیستیعماری» رۆژئاوایی، زۆربوونی پێوەندییە هاموشۆیەکانی نێونەتەوایەتی و کۆچەرییە بەرفراوانەکانی خەڵک، پەرەیان سەندووە. مەسەلە هەروەها لەگەڵ زۆر بوونی هۆگری بە نەبوونی کۆ، ناوچەگەرایی و فیدرالیزم لە دەروونی دەوڵەتەکان و وڵاتەکاندا، تا رادەیەکی زۆرتر پەرەی سەندووە. دیاردەی حەز و مەیل بە زۆر بوونی فەرهەنگەکان و زۆرتر بوونی ناسیۆنالیزمەکان لە وڵاتانی رۆژئاواخوازی وەک کانادا، زلاندی نەو، ئوستralیا لایەنی بەبرەوتر و ئاساییتری گرتوە بەخۆوە و لە وڵاتەکانی دیکەی وەکو بریتانیا، ئەڵمان، فەڕانسا و وڵاتە یەکگرتووەکانی ئەمریکا دیاردەیەکی هەمیشە روو (لە) زۆر بوونە؛ ئەگەرچی دەبێ بوترێ کە وڵاتگەلێکی وەک ژاپۆن ئێستاشی لەگەڵ بێ، رووی خۆشی بە زۆر بوونی فەرهەنگ نیشان نەداوە.

بەم جۆرە، لە حاڵێکدا کە ناسیۆنالیستەکان دەوڵەتەکان و وڵاتگەلی دێرینی فرەنەتەوەی سەدەی نۆزدەهەمیان کردبووە گاڵتەجاڕ، هەنووکە باروداۆخ هەڵگەڕاوەتەوە. هەنووکە تەسەورێکی بەڕاستی هەڵەیە کە بیر بکەینەوە هەموو وڵاتەکان لەگەڵ نەتەوەکان سازگارییان ببێت.[102] ناسازگاری ناکۆکی راستەقینە لەگەڵ رەوەندی مێژوو و دواکەوتووخوازی و زیندانی مرۆڤایەتی ئەگەری واتای لە تەنگانە کەوتنی دەوڵەتی میللی لێدەکرێ. سەرەڕای ئەمە، نەتەوەکان کۆما قەومەکان و زمانەکان کەوتوونەتە بالای سنوورەکانی دەوڵەتەوە. جگەلەمە، بڕێکی زۆری گرووپەکانی بالانەتەوەیی بە شەریکە فرەنەتەوەییەکان؛ شەریکەگەلی جیهانی

لەگـەڵ سـەرچاوەی بـەرفراوانتر لـە سـەرچاوەی دەوڵـەتەکان، بـە شـەریکەکان و ئەنجوومەنگـەلی نێونەتەوایـەتی؛ بازرگـانی و پێوەندییـەکانی جیهـانی؛ نەهادگـەلی باڵانەتەوەیی بوونیان هەیە. رواڵەتەن هیچ کام لەمانە لە دەوڵەتی میللیدا بەرتەسـک نابنەوە. زۆر لە لایەنە لێدوان هورووژێنەکانی ژیان ـ پیسی، کۆنترۆڵی پێگـەی ژیـن، تێکنۆلۆژیگـەلی هەسـتەیی و ئـامێرە جەنگییـە نوێکـان ـ نـە مەسـەلەی مـیللین نـە دەوڵەتی. دەوڵەت هێشتا بە ئاشکرا ئەرک و کارکردگەلێکی بەرفراوانی هەیـە، بـەڵام دەوری ئەو تا رادەیەک کەم بوەتەوە و ئەم کارکردانە دەتـوانن بـێناسـیۆنالیزم بـە باشی بەڕێوە ببرێن. بەم حاڵەوە، لە ئێستادا تەنانـەت خـەیاڵ و تەسـەوری جیهـانی بێدەوڵەت دژوارە.

یەکێک لە مەسەلە گشتییەکان لە لێدوانی پێوەندی نـەتـەوە/ دەوڵـەت ئەمەیـە کـە ئەم پێوەندییە بەتەواوی لە داوی واژەناسی دیکە ئەسیر بـووە. بـۆ وێنـە پێوەنـدی بـەهێزی نێـوان ناسـیۆنالیزم و ئەندیـشەی دەسـەڵاتـداریێتی بـوونی هەیـە. واژەی دەسەڵاتداریێتی لە واژەگەلی سیاسی ئەوروپاییـدا تـا رادەیـەک دێرینەیـە و چەنـدین سەدەیە کە مانایەکی زۆر لـە ئـارادان کـە لـەم واژە بـەر لـە ناسـیۆنالیزم سـوودی لێوەرگیراوە. یەکێک لە مانای حەیاتی دەسەڵاتـداریێتی کـە لـە سـەدەی حەڤـدەهەم هاتەئارا، حاکمییەتی خەلکە. ئەم واژەیە بەتایبەت لە واژەگەلی سـەردەمی شۆڕشـی کە بیری فەڕانسا گرنگی بە خۆوەگرت.[١٠٣] دەسەڵاتداریێتی ماوەیەکی زۆرە کە بـەپێی یاسا، پاشا، یان فەرمانڕەوا دەرک ناکرێ بەڵـکو زۆرتـر لـە پێوەنـدی لەگـەڵ خەڵـک «یان volk» دەناسرێتەوە و لـە زۆربـەی لێدوانەکانـدا، واژەی «خەڵـک» هاوسـنوور لەگەڵ «نەتەوە» بووە. خەڵـک یـان نـەتـەوە لـە بـاری یاسـادانان و سـەربەخۆیی و حکوومەت کـردن بەسـەر خـۆدا لـە دەروونی دەوڵـەتی خـۆدا بـە حـاکم زانـراون. دەوڵـەتەکان ئـەم هـاوکێش بوونـەی خەڵـک و نـەتـەوە لەگـەڵ هەمەلانـە کـردنی چاوکراوەیی جەماوەرەکان لە لایەن زمان و سیاسـەتەکانی فێرکـردنی دەوڵـەتەوە بەهێزیان کردووە. ناسیۆنالیستەکان هەمیشە هـەموو خەڵـک (بێجگەلـە جارجارێـک کۆچەران و کرێکارانی دەرەوە) بە هاوڕاوێژی خۆی دەزانێ. ئەوان هـەروەها رەوا بوونی سیاسی لە دەروونی سەرجەمدا دەبینن. هەرکە رەوا بوون و مانـا و گرنگـی

سیاسی سەرجەم خەلک جێکەوت، ئەو کات هەنگاوێکی کورت بەرەو واتای حەیاتی دیکە ـ واتە دیمۆکراسی ـ هەڵدێتەوە کە رەنگدانەوەی رواڵەتی ئیرادەی نەتەوە.[١٠٤] ئەم دیمۆکراسییە میللیانە مومکینە لیبرالی، شۆڕشگێڕی یان بەتەواوی پارێزگارانە بن. زانیاری خەلکی یان میللی قۆناغێکی تایبەتە و زۆرتر لەژێر رێبەرایەتی برێک لە نوخبەگەرایی خاکم بە وەتەنپەرستی توندڕەوی دوژمنی کردنی بێگانە بیچمی خۆی دەگۆڕێ. دیمۆکراسی بایەخی زاتی نییە بەڵکو زۆرتر ئامێرە. برێک مەسەلەی رەوا بوون چارەسەر دەکا، بەلام کاتێک هاوکێش لەگەل ئامانجە میللیەکانی دەولەت دەبێ، ئەو کات چارەنووسی تەواوی ئەو بۆ پێشبینی نابێ.[١٠٥] پێوەندی نێوان دیمۆکراسی و ناسیۆنالیزم لە نووسراوەکانی کەسایەتیگەلێکی وەک ئەرنێست رۆنان و جان ستوارت میلیشەوە بەهێز کرا. رۆنان تەوسیفێکی بەناوبانگی لە نەتەوە هەیە و ئەوە «بەهەموو پرسی هەموو رۆژە» ناودێر دەکا، و بە بۆچوونی میل ئیرادەی نەتەوایەتی رەنگدانەوەیەکی دیکە لە مادە و جەوهەری حکوومەتی دیمۆکراتیکی نوێنەرایەتی بوو.[١٠٦] بەم حاڵەوە، مانایەکی دیکە لە دیمۆکراسی وەکو دیمۆکراسی هاوبەشی سانترالیزمی دیمۆکراتیک یان «دیمۆکراسی سەرمایەداری» فاشیستی بوونی هەیە. دیمۆکراسی هەر تەنیا پێویستانە لەگەل دیمۆکراسی لیبرال بەتەنیایی پێوەندی نییە. دەسەلاتی میللی دیمۆکراتیکی خەلک دەتوانێ شاراوە مافەکانی تاک پێشێل بکات. ئەم کارە دەکرێ بەلای لایەنگرانی «دیمۆکراسی سەرمایەداری» ناسیۆنالیزمی فاشیستییەوە ببینرێ.

حەیاتیترین واتای یاسا، یان بەلگەی ناسیۆنالیستی کە ئەمەش پێوەندی نزیکی لەگەل دیمۆکراسی و حاکمییەت هەیە، خودموختارییە. ئەمە پرەنسیپێکە کە لەسەر بنەمای ئەوە هەر نەتەوەیەک مافی هەیە خۆی لەگەل پێکهێنانی دەولەتێکی سەربەخۆ فۆرم بدا و حکوومەت یاساکانی خۆی دەسنیشان بکات. ئەمە واتایە کە بەتایەت لە لێدوانەکانی سەدەی بیستەمدا بەهێزەوە هاتە ئارا، ئەگەرچی تەبارنامەی ئەو بەرەو داو و بۆ سەرەتای سەدەی نۆزدەهەم دەگەڕێتەوە. زەمانی بالای ناوبانگ و ترۆپکی بەرچاوی ئەو بلاوبوونەوەی چواردە پرەنسیپی پرێزیدێنت ویلسۆن پاش جەنگی جیهانی یەکەم بوو. هەر ئەو جۆرە کە تۆژەرێک نووسیویە: «خودموختاری بە

بۆچوونی ویلسۆن پیتێکی دیکە بوو بۆ دەسەڵاتداریێتی خەڵک».[١٠٧] بۆچوونی خەڵک لە ڕاستیدا هەمان بۆچوونی خودا بوو. ویلسۆن خۆی لە ڕادەی کەسانێک کە لە ئارەزووی خودموختاریدا بوون سەرسووڕ مابوو.[١٠٨] ویلسۆن هەروەک ماتزینی لە سەدەی نۆزدەهەم، بە بوونی بڕێکی ئاستەنگی نەتەوە باوەڕی بوو. هەر دووکیان وایان بیر دەکردەوە کە ڕادە و ئیمکاناتی کردەوەی هێندێ لە دەوڵەتە میللییەکان بەرتەسک دەکا.[١٠٩] پاش جەنگی جیهانی دووەم، خودموختاری یەکێک لە پایە گرنگەکانی وتووێژی دەوڵەتەکان دەربارەی پاککردنەوەی ئیستیعمار بوو.[١١٠] لەگەڵ پێکهاتن و پەرە گرتنی ڕێکخراوە نێونەتەوایەتییەکان، خودموختاری ئەگەرچی ئێستا لە ناخەوە لەگەڵ شاراوە بوو بە واژەی وتاری سیاسی کۆتایی سەدەی بیستەم.[١١١]

ئەو جۆرە کە بەر لەمە باسکرا، لە ڕێنوێنی لەمەڕ خودموختاری گواستنەوەیەکی زیرەکانە لەباری گۆڕین بە ڕێنوێنی لیبرالی قەراردادی لە پێوەندی لەگەڵ ئازادی تاک بوونی هەیە. تاکی ئازاد خودموختارە لەبەر ئەمە، میللی ئازادیش بە ڕواڵەت خودموختارە. نەتەوە بووە بە پێواری حکوومەت. جگە لە گرفتێک کە لە وتن لەمەڕ «خودی» نەتەوەیێک بوونی هەیە، مەسەلەی حەیاتی لێرەدا ئەم ڕاستییەیە کە خودموختاری میللی پێویستانە لەگەڵ خودموختاری تاک یەکسانی نییە.[١١٢] ناسیۆنالیستە لیبراڵەکان ڕواڵەتێک لە ڕاگواستنی خودکاری یەکێک بە یەکی دیکە پەسند دەکەن. هەموو نەتەوە خودموختارەکان، دەتوانن لە هەمان حاڵدا نەتەوە ئازادەکان بن.[١١٣] لەبەر ئەمە دێموکڕاسی نوێنەرایەتی دەتوانێ بەشی نەهادە بنەڕەتییەکان بێ. خودموختاری لە ئاستی تاکدا ڕەنگە بەم مانایە بێکە حکوومەت ئەوانەی کە ڕەئی دەدەن، ئازادانە دەسنیشان دەکەن. بەم حاڵەوە خودموختاری لە بوارێکی دیکەدا تەواوکەری مافی دەوڵەت یان جەماوەر بۆ مەوجوودیەتی سەربەخۆ و جیاوازی خۆیەتی. مافی volk [نەتەوە]ی ئەڵمان لەژێر فەرمانڕەوای ناسیۆناڵ سۆسیالیستەکان، یان هەر سیستەمێکی تایبەتخوازی دیکە، هەروەها لەگەڵ خودموختاری ڕەوا بوون بەدەسدێنێ. لەم بارەی دوایدا، تاکەکان دەکەونە هاوبەشی کردن یان «خۆیەکان»ی خۆیان لەگەڵ سیاسەتە میللییەکان دەناسن. بە بارێکی دیکە، لەم ڕوانگەی دواییدا پێگەیەکی کەم بۆ ئازادی تاکی ئۆرتۆدۆکس یان

دێموکڕاسی نوێنەرایەتی بە شێوازێکی لیبرالی یان سۆسیال دێموکڕاتیک بوونی هەیە. لە راستیدا لە باری واژەیەوە زۆر دژوارە کە بزانین چۆن خودموختاری تاکی خالیس دەتوانێ لەگەڵ خودموختاری میللی سولح بکات. هەر دوو رواڵەتەن لەگەڵ یەکتر بەشێوەی شاراوە جیاوازیان هەیە و بە چۆنیەتی راڤەیەکی ناسکەوە بەسراونەتەوە کە لە پێوەندییەکی تاک لەگەڵ نەتەوە بەڕێوە بچێ. بەشێوەی رواڵەتی، ناسیۆنالیزم بەناوی خودموختاری هەر بەو رادە لەگەڵ فاشیزم سازگارە کە لەگەڵ لیبرالیزم چ بە ناوی دێموکڕاسی و چ دەسەڵاتداریتی واژەیەکی شاراوەیە.

ئابووری میللی

لە ماوەی سەدەی رابردوودا ناسیۆنالیزمی ئابووری یەکێک لە رەوەندەترین خۆنوێنی بە کردەوەی، ئەگەرچی هێشتا دوولایەنە، لەگەڵ ئابووری سیاسی لیبرالی ئۆرتۆدۆکسدا بووە. لە بناخەوە، ناسیۆنالیزمی ئابووری رەوشتێکە کە دەخوازێ نەتەوە لە زەمانی شەڕدا بەشێوەی مامناوەندی خۆبژیو و لە خولەکانی ئاشتیدا لە ژیانی ئاسوودەیدا بێ. باوەڕی هەیە کە نەتەوەکان تێدەکۆشن کە پێوارەکان و قاڵبگەلی شیاوی ژیان بۆ ئەندامی خۆی بە هۆی رەچاوکردنی سیاسەتە لەپێشترەکان بۆ پیشەکانی خۆی و هاندانی خۆی و کڕیاران بۆ کڕینی کەل و پەلەکانی ناوخۆ پێکبێنن هەتا هاوکێش کردنی بازرگانی لەگەڵ دەرەوە و هەندەران و پێوارە میللییەکان پایەدار و مسۆگەر بێ. لەبەر ئەمە، گوزەران و ئاسوودەیی ژیانی میللی پێوەندی نزیکی لەگەڵ ئاسوودەیی ئابووری هەیە. لەسەرەکیترین ئاستی خۆیدا باوەڕی هەیە کە پرۆژە ئابوورییەکان لە پلەی یەکەمدا لە دەروونی سنوورەکانی دەوڵەتە میللییەکاندا دەسنیشان بکرێن نەک بەهۆی بازرگانی نێونەتەوایەتی. ئەم ناسیونالیزمە ئابوورییە بۆ پشتگری لە پیشە تازەپێگرتووەکان دژی بازرگانی گشت وڵاتەکان دەتوانێ سیاسەتی شەڕخوازانە ـ کاتی راپەڕین بە قۆناخی ئەمپریالیستی ـ یان پشتگری ببێت.

ئەندێشەگەلێکی زۆر جیاواز زۆرتر دەربارەی ناسیۆنالیزمی ئابووری هاتوونە ئارا. لە پلەی یەکەمدا گرنگ ئەوەیە کە لە نێوانی ئەوانەدا جیاوازی دابنێین. بەم

حاڵــەوە، ناســیۆنالیزمی ئــابووری زۆرجــار بەرامبــەرە لەگــەڵ دوو بزووتنــەوەی ئابووری ئوروپایی تایبەت، واتە کامرالیزم و مێرکانتیلیزم زانـراوە. بـەم جـۆرە بـۆ وێنــە ناســیۆنالیزمی ئــابووری زۆرتــر لــە کتێبەکانــدا بــە نــاوی نێۆمێرکــانتیلیزم تەوسیفیان کردووە. ئەم ڕێبازە لەگەڵ خۆبژێوی ئابووری، ناسـنامەکان و پێرسـتی نرخەکان و سیاسەتە پاڵپشتەکانیش دەناسرێتەوە. هەموو ئـەم پڕەنسیپانە دەکـرێ بە ڕواڵەت و پلە جیاوازەکان لە ناسیۆنالیزمی ئابووری بزانرێ.

کامرالیزم لە سەدەی شازدەهەمدا لە هێندێ دەوڵـەتەکان و هەرێمـەکانی ئەڵـمان سەریهەڵـدا و پـەرەی گـرت. ئـەم ئەندێـشە ئابوورییـە پێوەندیـەکی نزیکـی لەگـەڵ مەسەلەکان و تێبینییە سیاسەتە ماڵییەکانی ئیـدارەی حکوومـەتی و شـێوازی فـەنی بوو. لەم ڕووەوە کامرالیزم نەک هـەر تـەنیا لەگـەڵ باشـترین ڕێـی بـە دەسـهێنانی سـامان لــە لایــەن دەوڵــەتەوە بەڵــکو لەگــەڵ باشــترین شــێوازی بــەکاربردنی ئــەم سـامانەش ســەروکاری پەیـدا دەکـرد. ئـەم ئەندێـشە کۆمەڵـێک لـە خزمـەتکاران و کارپێـسپێراوانی فەرمانـڕەوایانی سیاسـی هێنایـە ئـاراوە.[114] هـۆگری و ئامـانجی سەرەکی ئەوان ئاسوودەیی ژیانی گشتی لە هەر دەوڵـەتێک یـان هـەرێمێک تایبـەت بوو. بنەڕەتی ئەم ئاسوودەییە لە دەستکەوتێکدا بـوو کـە لـە نیشاندانی نیازەکـان مسۆگەر دەبوو. بەم شێوە کـامرالیزم بـە نـاوی تێکنۆلـۆژی مـەدەنی بـۆ ئیـدارە و فەرمانـڕەوایی و حکوومـەت بـەرفراوان و پـەرەی گـرت. بـۆ زانـستی ئـابووری و بەتایبەت دەرامەتە ماڵییەکان بە شـێوەی پانتایـەکی سـەربەخۆ و جیـا لـە سیاسـەت نەدەڕوانین، بەڵکو لـە لایـەنێکی یەکپارچـەیی گرنگیـان دەزانی کـە لـە ئاسـوودەیی ژیانی گشتی هەرێمی یان وڵاتدا بەشی هەیـە. بـە جـۆرێکی تـر، ئـابووری پێـڕەوی ئاسوودەیی ژیانی سیاسی دەوڵەت بوو. زۆر لە هەرێمە خودموختارەکـانی ئەڵـمان لەو سەردەمەدا و تەنانەت هەتا سەرەتای دەیەی ١٨٠٠ لەباری جەماوەر و خاکـەوە بچووک بوون و لانیزۆری ئابووری وەرزێڕی و گوندییان بوو. بڕێکی زۆر لەوانـە ئەمیران و شازادە سەرەڕۆکانی ناوخۆ ئیدارەیان دەکرد. تـاک بەپێـڕەوی دەوڵـەت دەزانرا و دەوڵەت وەک بنەماڵەیەکی مەزنی یەکگرتوویی شازدە و ئـەمیر مامەڵـەی لە تەکا دەکرا.

کامرالیزم لەگەڵ مێرکانتیلیزم بەراوردیان کردووە، ئەگەرچی ئەم بەراوردە ئاستەنگێکی هەیە. لە لووتکەی گەشەکردنی کامرالیزمدا، ئابووری زانست جیا لە دەوڵەت نەبوو. لە لایەکی دیکەوە، مێرکانتیلیزم واتای خۆزانیاریانە لە ئابووری سیاسی بوو، ئەگەرچی هێشتا لەگەڵ بەرژەفری دەوڵەتە بنەماڵەیەکان، یان پاشایەتی کۆخواز پێوەندی بوو. سەوداگەران یان مێرکانتیلیستەکان باوەڕیان بە پشتگری کردن لە پیشە ناوخۆیەکان لە لایەن پێکهێنانی بەرگەی پێناسە، میزان کردنی بارودۆخی کارخانەکان بوو. تەنانەت بە دەسهێنانی موستەعمەرات لەم دەلاقەوە بۆی دەڕوانین و دەیان ویست لەوەی مادده خاوەکان بۆ پیشەکان و کارخانە ناوخۆیەکان مسۆگەر بکەن. ئەم ڕێبازە هەروەها ئیدارەی بەراوردکراوی میزانی پاکردەکان بۆ سەرکەوتنی ئابووری بە حەیاتیان دەزانی. لایەنگری پێشکەوتن و بالا بردنی پیشەکانی ناوخۆ لە لایەن یارانە دان بە ناردن و نەبوونی هاندان بەهێنان بوو. مێرکانتیلیزم لە ئینگلستان و کیشوەوی ئورووپا باوەڕی سەرکەوتوو و بەهێز لە بواری ئابووری سیاسیدا هەتا سەدەی هەژدەهەمی پێکدەهێنا. هێندێ لە لایەنگرانی ئەو سەردەمەی ئەم ڕێبازە ڕووداوی بەدەس هێنانی زێڕ و زیو لە لایەن یەکسان بوونی پێویستی بازرگانیشیان لە ریشەی مێرکانتیلیزم داناوە. ئامانجی مێرکانتیلیستەکان هەمیشە ناردن بالاتر لە هێنان بوو هەتا ڕووداوی بە دەسهێنانی ئاسنی بەنرخ و بە سوود. بەم جۆرە بەرهەمی مێرکانتیلیست لە سامان بەرامبەر لەگەڵ بەدەسهێنانی ئەم ئاسنەبە نرخە بوو.[115] هیچ کام لە مێرکانتیلیستەکان باوەڕیان بە ئابووری خۆبژیوی نەبوو. بازرگانی هەمیشە پێوست بوو، بەلام سوودی ڕووبەڕوو لە بازرگانی بە خەیالی خاو مامەڵەی لەگەڵ دەکرا.

مێژووی دۆزی دەوڵەتی خۆبژیو تەقریبەت دەگەڕێتەوە بۆ سەرەتای فۆرمگیری کۆبوونەوە سیاسییەکان لە یۆنانی دێرین.[116] بەم حالەوە، یەکێک لە کامڵترین ڕەنگدانەوەکانی ئەم دۆزە دەکرێ لە کتێبی فیختەدا بەناوی دەوڵەتی بازرگانی بەسراوە بدۆزرێتەوە کە بە بۆچوونی هێندێ لە لێکۆڵەران لە ستایشی قوولی بە کۆششەکانی ژاکۆبنەکان لە کۆنترۆلی پاش شۆڕشی فەڕانسا سەرچاوە

دەگـرێ. لـەو سـەردەمەدا لـە پـرۆس مێرکانتیلیـستەکان لـەژێر گوشـاردا بـوون و ڕەنگبێ لە ١٧٨٦ لە مەیدانبەدەرکران کە بە ئالۆزییەکی ئابووری گەیشت. فیختـە نـە لایەنگری مێرکانتیلیزم بوو نە بازرگانی ئازاد. ئەو باوەڕی بە دەوڵـەتێکی سـەختگیر بوو کە کۆنترۆڵی ژیان، کار و هێمنایەتی هەموو هاووڵاتانی بـە ئەسـتۆوە بـێ. ئـەو هەستی دەکرد کە کار نابێ بۆ هاووڵاتیان باری قورسی ڕۆژانە بێ بەڵـکو دەبـێ بـە شێوەی کارێکی چێژبەخش هەڵسوکەوتی لەگەڵدا بکرێ. ئەم چێـژە دەبـێ لـە لایـەن بڕیارنامەی بە زۆرەملەی دەوڵەت لەگەڵ کرێکاران مسۆگەرە بێ هەتا کاری مەعاشی ژیانی ئەوان لە کاردا دەستەبەر بێ. دەبێ هەمووکەس لە سەرانسەر ژیـانی خۆیـدا لە هەژاری و دەسکورتی و کەم و کووڕی بـەدوور بـێ. دەوڵـەت دەبـێ چـاوی لـە خەڵک بێ؛ لەبەرئەمە، هیچ کەس زیاتر لە نیازی خـۆی پـووڵ و پـارە نەشـارێتەوە و پاشـەکەوتەی زیـادی نـەکات. لـە راسـتیدا پێکهاتـەی گـشتی دەوڵـەت بـە شـێوەی سەرهەودا پێچـڕاوەکان لـە بڕیارنامـەکانی نێـوان گروپـە ڕێپێـداکانی تەولیـدکاران، پیـشەوەران و بازرگانـان تەسـەور دەکـرا.[117] بـە بۆچـوونی فیختـە، ئـابووری کۆنترۆڵنەکراو بە کۆششی شێتانە بۆ بەدەسهێنـانی پـارە دەگەیـشتە ئـەنجام کـە بەش بە حاڵی خۆی سەری لە ئانارشی و کەس لە کـەس و شـەڕ دەردەهێنـا. تاقانـە مالیات دەبوایە بۆ مەعاشی کارمەندانی ڕەسمی دەوڵەت، مامۆستایان و ئەرتەشـیان وسوول بکرێ کە هەڵبەت هـەموو ئەمانـە دەبـێ مووچـە و هاوکـاری بەرامبـەریـان لەگـەڵ گروپـەکانی دیکـە ببێـت. هـەروەها دەوڵـەت دەبوایـە لـە لایـەن حـوکمی ڕەسمییەوە هەموو نرخەکان و بایەخەکانی دیاری بکات. بایەخـەکان بـەپێی سـوود وەرگرتن و گۆڕینەوە بوون. بایەخی سەرەکی بووشلێک (بەرامبـەر بـە ٣٦/٤ لیتـر) دانەوێڵە بوو. بەم جۆرە هەموو بایەخەکان ئاڵوگۆڕ دەبوایە لەگەڵ «پارەی دانەوێڵە» بەراورد بکرێ و فیختە ڕێنوێنی دەکرد کە باشترە بـەجێی لێدانی سـکە، ئەسـکناس تایبەت بەناوی (Landgeld ـ پووڵ و پارەی وڵاتێک) بە چاپ بگات کـە لـە (weltgeld ـ پارەی جیهانی) کە دەبێ بەتەواوی لەژێر کۆنترۆڵی دەوڵەتدا بێ) بۆ ئاڵـوگۆڕ ببێـت. بووشلێک (کەویژ یان ڕبە) دانەوێڵە بەرامبەر بە ئەسکەناسێک Landgeld بێ ـ فیختـە پێشنیاری دەکرد کە ئەم ئەسکەناسە (پارەی کاغەزی پشتیوانەدار) دەکرێ لە پارچـە

چەرمێک بێ.[118] سەرەنجام ئەمە کە، سنوورەکان دەبێ پلەپلە بەرووی هەموو بازرگانەکانی دەرەوە دابخرێ و دەوڵەت لە باری ئابوورییەوە خوبژێ و بکرێ. بە بۆچوون فیختە (لە دەوڵەتێکی پەسندکراوی عەقڵیدا کەسایەتی راستەقینە نابێ سەرقاڵی بازرگانی راستەوخۆ لەگەڵ خەڵکی ولاتێکی دەرەوە ببێ».[119] هەر چەشنە بەستنی نیوەکارە و زۆر کەمی سنوورەکان هەر دەیتوانی هۆی ئازار و رەنجان بێ. لەبەر ئەمە، داخستنی سنوورەکان دەبێ بەتەواوی بێ. مەکینەکان، ماددە خاوەکان و بەرهەمە وەرزییەکان دەبێ بە وەسیلەی دەوڵەت بێتە ناوەوە، بەلام سنوورەکانی دیکە دەبێ بەتەواوی داخراوبێتن. تاقە کەسانێک کە رێی سەفەر بە دەرەوەی ولاتیان هەیە، بیرمەندان و لێکۆلەرەوانن کە زانیاری تایبەت بە داهێنان و فنوونی نوێ لەگەڵ خۆیان دێنن.[120] چاوەڕوانی لەوان دەکرێ لەگەڵ پیشە ناوخۆییەکان هاوکاری نزیکیان ببێت و داهێنان و فەنی نوێ رابگوازنە ناو ئەوان. بە بۆچوونی فیختە وەها ولاتێک دەتوانێ بۆ هاوولاتیانیش ببێ بە بەهەشت. هێمنایەتی تەواو هاوولاتیانیشی مسۆگەر دەکا و هەژاری لەودا بوونی نابێ، هەموو بەختەوەر دەبن، مالیات کەم دەبێ و تاوان کەم دەبێتەوە. باشترە وەبیر دێنێتەوە کە فیختە خۆبژێوی ناوبراوی لەگەڵ باوەڕی پتەو بە پێناسەی میللی بەپێی زمان پێکەوە گرێ دەدا و ئەمە هەر ئەو ناوەڕۆکەیە کە لە کتێبی خیتابەکاندا لەمەڕ ئەو لێدوان کراوە. ولات هەر تەنیا کاتێک سنوورەکانی لەباری بازرگانی بەتەواوی دادەخرێ کە بە «سنوورە سروشتییەکان» گەیشتبێ، سەرەڕای ئەمە، وەها سنوورگەلێک مومکینە لە شێوەی پێویست لەگەڵ شەڕ و لە کاتی سەرکەوتن بەدەست بێن.[121]

کتێبی فیختە لە تاریکە شەوی سەدەی نۆزدەهەمدا بە دەستی فەرامۆشی سپێردرا، ئەگەرچی کەسانێکی وەک فێردیناند لاسال بوون کە لە ناخەوە بە کتێبی ئەو هۆگر مانەوە. زۆر لە ناوەڕۆکە دایرکراوەکانی فیختەش لە بوارەکانی دیکەدا سەرهەڵدەدەن، ئەو جۆرە کە شوێنی پێی دۆزەکانی ئەو لە لووتکەی گەشە کردنی خولەکانی دارشتنی پرۆژەی یەکێتی سۆڤیەتدا هێندێ کەس دەیبینن. ئەگەرچی ئەمە بڕێک تێکەڵ بە شات و شووتەوە و نەگونجاو دێتەبەرچاو.[122] لەگەڵ ئەمەشدا، کاتی ئابلۆقەی ئابووری لە لایەن هاوپەیمانانەوە لە جەنگی جیهانی یەکەم و پاشان

سەرلەنوێ لە ١٩٣٣، لە سەردەمی وەزارەتی دوکتۆر شاخت لە رژێمی نازی کە یەکەمین مێعمارانی پرۆژەکانی ئەڵمان بۆ خۆبژێوی بوو، هۆگری ئابووری بە ئاسەواری فیختە لە ئەڵمان سەرلەنوێ گەشایەوە. دۆزەکانی فیختە لە زەماندا بەشێوەی گشتی لە بواری ئابووری جەنگی خۆبژێوی دابوو کە بەرێگای جۆربەجۆردا لەگەڵ روانگەی ئەو پێوەندی بوو. هەرچەند کە ئەندێشەکانی فیختە دەنگدانەوەیەکی تایبەت و دیاری لەسەر ناسیۆنالیزمی تەواو عەییار و ناسیۆنالیزمی سوننەتخواز بوە، لەسەر ناسیۆنالیزم لیبرال کاردانەوەیەکی ئەوتۆی نەهێشتووە. بەم حاڵەوە، ئاشکرایە کە خودی فیختە بە وەها رێژەیەک رازی نەبوو.[١٢٣]

ناوێک کە زۆرتر لە هەمووان وەبیرهێنەری ناسیۆنالیزمی ئابووری پشتگرخوازی ئابووری لە سەدەی نۆزدەهەم دایە. فریدریش لیستی ئابووریزانانی ئەڵمانیە بەتایبەت لەگەڵ کتێبەکەی بەناوی سیستەمی میللی ئابووری سیاسی.[١٢٤] بوار و بەستێنی کتێبی لیست لە پلەی یەکەمدا دوژمنی ئەو سەبارەت بە سیاسەتەکانی توجارەتی ئازادی بریتانیا و شالاوگەلی بەرهەمەکانی کارخانەیی ئینگلیستان بە بازارەکانی ئەڵمان بوو. ئەو بە تەواو هێزەوە لایەنگر یەکێتی مشتەریان بۆ هێندێ لە دەوڵەتە هەرێمەکانی ئەڵمان بوو (Zollverein) کە دەبوایە لە بەرامبەری پەلامار و تالانی پیشەکانی ئینگلیسی پشتیوانی لەوان بکرێ.[١٢٥] بەبڕوای لیست مێژووی بڕیارنامەکانی بازرگانی ئینگلیس کۆششێک بوو بۆ رەوانە کردنی دەستکەوتی کارخانەکانی ئینگلستان بۆ بازارە تازەکان و «لەناوبردنی پیشە ناوخۆیەکانی ئەو ولاتانە».[١٢٦] لیست سیاسەتی بازرگانی ئینگلستانی بە یەکێک لە ریشەکانی شۆرشی ئەمریکای دەزانی.[١٢٧] ئەو بەتایبەت لە مێژووی «یاساکانی زەریاوانی ئینگلستان» و گفتگۆکانی نێوان ئینگلستان و یەکێتی هانسای [کە رێکخراوەیەکی پێکهاتوو لە شارەکانی ئەڵمان و گروپە بازرگانییەکانی ئەڵمان لە دەرەوەی ولات بۆ داکۆکی لە بەرژەوەندی بازرگانیان دەدرایە قەڵەم] لە عەزابدا بوو. بە بۆچوونی لیست ئینگلستان بە هۆی ئاڵوگۆڕی بازرگانییەوە لەگەڵ مامەڵەچیانی هانسای لە کێوی بوونی وەرزێڕی رزگار ببوو. ئەو کات بە هۆی

سیاسەتی داکۆکی و پشتگری، وەکو «یاساکانی زەریاوانی» کە نەترسانە لە بازرگانی دەرەوە لە دوورگەکانی بریتانیا بەرگری دەکرد، بالاتر بوونی پیشەسازی و بازرگانی هۆڵەند و ئەڵمان لە دوورگەکانی ئینگلستان دەکرد. لیست ئەم کارەی بە هۆکاری بەرتەسک کردنەوەی بازرگانی یەکێتی هانسای دەوڵەتە هەرێمییەکانی ئاڵمان ولاتی هولەند و هەروەها لەمپەرێک بۆ کۆچەری کرێکارانی شارەزا لە ئوروپا و ئینگلستان دەزانی. ئینگلستان بە کردەوە ئەم رووداوەی بە مەبەستی بەهێزکردن و باشکردنەوەی پیشەکانی خۆی دنەی دەدا. ئەم پرەنسیپە دەربارەی زوغاڵسەنگ و ماسیگیری قبووڵ و بەکاردەبرا. ئینگلستان پاشان نەترسانە بەهێزی دەریای بەتوانای خۆی پاسەوانی لەم سیاسەتە دەکرد.[128] لە راستیدا ئەو ولاتە حازر بوو بۆ پاراستنی ئەم سیاسەتە تەنانەت شەڕی بۆ بکات، وێنەی ئەوە جەنگی دەریای ئینگلستان و هۆڵەندا بوو. ئینگلستان پاش گەیشتن بەم لە پێش بوونە بازرگانییە بە بۆنەی کەلوپەلی حەیاتییەوە بێبەزەییانە، خۆی بە پشتیوانی بازرگانی ئازاد پێناسە کرد کە لە راستیدا ئامێرێکی دیکە بوو بۆ پاراستنی سیاسەتی دڵەکوتەی ئابووری خۆی لە بازاڕەکان. لەبەر ئەمە، ئامانجی لیست ئەوە بوو کە ئەڵمان و نەتەوەکانی دیکە لە دەست سیاسەتی بازرگانی ئازادی ئینگلستان نەجات بدا.

لیست لەسەر ئەو باوەڕە بوو کە ئادام سمیت لەمەڕ وردەکاری مێژووی بازرگانی بریتانیا رواڵەتەن فەرامۆشی هەڵبژاردن بووە.[129] لیست بازرگانی ئازاد، ئابووری بێ بەندوبار و جیهانوەتەنی دەدایە بەر پەلامار، بەلام بە ئیحتیاتەوە رێنوێنییەکانی خۆی دەخستە چوارچێوەی مێژووەوە. ئەو باوەڕی بوو کە هەموو نەتەوەکان لە قۆناخی دوایی خوارەوە تێدەپەڕن: شوانی؛ وەرزێری، پیشە کارخانەیەکان هاوکات لەگەڵ وەرزێڕی.[130] قۆناخی دوایی پێویستترین قۆناخ بوو بۆ سەربەخۆیی میللی بەو مەرجە کە نەتەوە خاوەنی خاڵی بەرفراوانی تەواو، جەمعیەت، سەرچاوەی سروشتی تەواو و ماددە خاوەکان بێ. بە بڕوای لیست، نەتەوە لەگەڵ زمان، ئەدەبیات، مێژوو، داب و نەریت، یاساکان، سنوورەکان و خوو و ریشەکانی خۆی دەناسرێتەوە و زۆرتر لە نێوان نەتەوەکاندا جیاوازیگەلێکی زەق

و حاشاهەڵنەگر بوونی هەیە. بە رای ئەو هەر نەتەوەیەکی بێ ئاو و خاکی تەواو یان زمانی جیاواز مەحکووم بە رووخان و شکان بوو. ئەو وەکو زۆربەی هاوچەرخانی خۆی بیری دەکردەوە کە نەتەوەکان لەسەر بنەمای سنووری دیاریکراو و ئاو و هەوای خۆی لەگەڵ یەکتر جیاوازیان هەیە - نەتەوە سەرکەوتووترەکان دانیشتووی ناوچە خۆش ئاو و هەواکانن.[131] بازرگانی ئازاد بڕێک لە قۆناخەکان وەکو قۆناخی وەرزێری، پڕ بە پێست بوو؛ لەگەڵ ئەمەدا، کاتێک پیشە کارخانەیەکان لە حاڵی پێهەڵگرتندا بوون، لە قۆناخی سێیەم، دەبوایە بە بەرگە پێناسە گومرکییەکان پشتگری کرابان تاکو دەرفەتی بەربلاوبوونەوەی تەواو بە دەس بێنن. ئازادی نێونەتەوایەتی بازرگانی بە مانای کۆیلایەتی میللی بوو. «رێنوێنی پیشەسازی تازەپێهەڵگرتوو» کە لیست ئەوە بە بەرامبەر لەگەڵ قۆناخی سێیەم دەزانێ، لە لایەکەوە ئەلکساندر هامیلتۆن لە کتێبی راپۆرت لەمەڕ بابەتی کارخانەجات پێڕەوی کرا و هامیلتۆن لەم کتێبەدا هەستا بە پشتگری کردنی حکوومەت بۆ هاندان و پاڵپشتیکردن لە پیشە ناوخۆیەکان ، لیست ئەم رێنوێنییەی بەرفراوان کردەوە کە دەوڵەتە هەرێمییەکانی ئەڵمان و پیشەکانی ئەو خولەی لە قۆناخی سێیەمدا دەبینی. توجارەتی ئازاد دیسان دەبێ لە قۆناخی چوارەمدا پڕ بەپێست بێ، واتە کاتێک کە نەتەوە بە رادەی پێویست بەهێز بوو بکەوێتە ململانێ. بەم حاڵەوە بۆ دووری کردن لە خولی گەڕانەوەی بەرەودوای ئابووری، سیاسەتی توجارەتی ئازاد دەبوو بە ترسەوە بەکارببرێ.

لیست لەنێوان ئەوەی کە ناوی ئابووری جیهانوەتەن و لەبەر ئەمە، بازرگانی ئازاد، دەیتوانی کار بکات. بەر لەوە، ئابووری میللی پێویست بوو تاکو مانەوە و گەشەکردنی پیشە ناوخۆیەکانی نەتەوە مسۆگەر بکات. لیست دەربارەی ئابووری جیهانوەتەنی هەم لەگەڵ رێبازی فیزیۆکراتەکاندا بوو هەم لەگەڵ ئادام سمیت.[133] ئەو حاشای لەوە بوو کە ئابووری میللی بەم بۆنەوە دەربەست لایەنگری گەڕانەوە بۆ مێرکانتیلیزمە. بە عەکسەوە کێشەی بوو کە ئەو هەر تەنیا برێک پڕەنسیپی بەبایەخی لە مێرکانتیلیزمی بە قەرز وەرگرتووە.[134] ئەو هیچ سکاڵایەکی لە جیهانوەتەن نەبووە. لە راستیدا بۆ ئەو ئاشکرا بوو کە نەزمێکی ئابووری بێخەوش

و ساخ دەبێ لە دوا لێکدانەوەیدا ئامانجی توجارەتی ئازاد بێ. ئەو هەروەها تەئکیدی دەکرد کە سیستەمی ئابووری سالم دەبێ وەکو بریتانیا، یان ولاتە یەکگرتووەکانی ئەمریکا دارژاو لەسەر بنەماکان و بایەخە لیبرالەکان بێ. مەوجوودییەتێکی دەوڵەمەندی توجارەتی هەر تەنیا لەگەڵ پلەیەک لە ئازادییەکانی تاکی ناوخۆ گەشەی دەکرد.[١٣٥] لەبەر ئەمە، ئاشکرا بایەخە لیبرالەکانی بەتەواوی ستایش دەکرد و باوەڕی بوو لە ئەندێشەی سیاسیدا دەبێ لیبرال بی. سەرەڕای ئەمە، لەسەر ئەم باوەڕەش بوو کە ئۆرتۆدۆکسی ئابووریزانانی لیبرال نەیاندەزانی چۆن دەربارەی بنەماکانی ڕێنوێنیگەلی خۆیانەوە لێدوان بکەن.[١٣٦]

لیست زانیاری لە بڕێک لایەنە گرنگەکانی لیبرالیزمی زەرووری دەنرخاند. یەکەم ئەمەکە، نەتەوە لیبرالەکان، وەکو ئینگلستان کە لە بازرگانی ئازاددا بەهێزتر بوون ئەم پلەبەرزیەیان لەگەڵ وەلانانی توجارەتی ئازاد لە رابردوو و پشتگری لە پیشە میللییەکانی خۆیان بە دەسهێنابوو. دووەم، بۆ ئەو ولاتانەی کە دواتر دەهاتنە ناو کێبەرکێی پیشەسازییەوە، پلەی بازرگانی ئازاد کەمتر بوو. لە راستیدا لە چاوی نەتەوەکانی لە حاڵی پەرەسەندندا، توجارەتی ئازاد زۆرتر وێچووی ناسیۆنالیزمە پەرەخواز و ئەمپریالیستی نەتەوە بەهێزترەکان بوو، بەڵام بە بەرگێکی دیکەوە.[١٣٧] سێیەم توجارەتی ئازادی لیبرالی و بایەخە لیبرالییەکانی کاریان بۆ بازارە ناوخۆیەکان دەکرد و بەسوود بوون. بەڵام هەمیشە بۆ بازرگانی دەرەوە پڕبەپێست نەبوون. ڕێنوێنی و باوەڕی توجارەتی ئازاد، بەرفراوانکردنەوەی مەنتقی ڕێنوێنی بوو کە هێرشی دەکردە سەر ئاستەنگییەکانی حکوومەت لە پانتای ناوخۆدا. سەرەڕای ئەمە، وەها پەرەسەندنێک هەمیشە مەجاز و شیاو نەبوو. لیست وەبیر دێنێتەوە کە لە «بازرگانی ئازاد»دا زەروورەتی جیاوازی نێوان ئازادی بازرگانی لە دەروونی ولات و ئازادی بازرگانی نێوان نەتەوەکان نەدرابووە قەڵەم.[١٣٨] ئەو دەیگوت ئەم خاڵە سەرەکییە لە بینینی ئادام سمیتدا پۆشراوە ماوەتەوە. چوارەم، لیبرالیزمی جیهانوەتەن بوونی نەتەوەکان بەتەواوی ناهێنێتە ئەژمار و لەبەرچاوی نەدەگرت. دەسەلاتی سیاسی ئەوان و کاریگەری کەلتووری دەخستە پشتگوێ و بەجێی ئەوە خوازیاری تاکخوازی ناکۆمەلایەتی دەبوو. لە

ئابووری لیبرالدا واتای بخۆری جیهانی وەپێش هاوولاتی میللی دەکەوت. پێنجەم، لیبرالیزمی جیهانوەتەن لە زانینی ئەم خاڵە کە سامانی راستەقینە نابێ لەگەڵ پوول و پارە بەراورد بکرێ بەڵکو دەبێ لەگەڵ دەسەلاتی تەولید و دروستکردن بەراورد بکرێ، تێدا مابۆوە. بەپێچەوانەی ئادام سمیت و بۆچوونی ئەو، وزەی بەرهەمێنانی ئەو رادە کە لەگەڵ یەکگرتوویی کاری بەرهەمێنانی هاوبەش ئاسان دەبوونەوە لەگەڵ دابەشکردنی کار ئاسان نەدەبوونەوە. بە وتەی لیست: «وەکو کارخانەیەکی دەرزی دروستکردن لە نەتەوەیکیشدا بەهرەمەندی هەر تاکێک ـ لە هەر باڵێکی جیاوازیانەی تەولیددا ـ و سەرەنجام نەتەوە بەگشتی، پێوەندی بە کۆششەکانی هەموو ئەو تاکانەوە هەیە کە لە پێوەندی تایبەتدا لەگەڵ یەکتر هەیانە».[139] یەکگرتوویی و یەکپارچەیی نەتەوە، هەم بناخەی بەرهەمهێنانە و هەم بنەمای ئاسوودەیی ژیان و بەختەوەری ئەوان. شەشەم، لیبرالیزمی جیهانوەتەن، دەرەنجامی نابینای خۆی سەبارەت بە مێژووی بازرگانی، لەم راستەقینە غافل ماوە کە دارژاوە لەسەر بوونی پێشووی نەتەوە. هەمیشە دەوڵەتخوازییەکی شاراوە و ناسیۆنالیزمێکی بەشێوەی ئاماژەیی لە ئەندێشەی لیبرالدا بوونی هەبووە. دەوڵەتەکان و نەتەوەکان دوا بواری سەرەکی بازارگەلی لیبرالی سەرکەوتوویان پێکدەهێناوە. چوارچێوەی یاسای میللی، داکۆکی میللی، ئاسوودەیی ژیانی میللی، ئامانجەکانی میللی و دەوڵەتی میللی، هێمنایەتی بەکردەوە هەستپێنەکراو و بەشێوەی بوار و راخەری بازار بووە. بە بۆچوونی لیست، لەبەر ئەمە، بێ هۆ نەبوو کە کتێبی گرنگی ئادام سمیت ناوی سامانی نەتەوەکانی لێنرابوو.[140] لیست لایەنگری ئەوە بوو کە ئامانجەکانی میللی بەشێوەی ئاشکرا لە چوارچێوەی لیبرالیدا بگونجێندرێ. دەستێبردن و دەستکاری حکوومەت لە بازاری میللی بەهۆی سیاسەتگەلی پشتگری، ئەوەی کە لەوەبەر لە ئەندێشەی لیبرالدا بەشێوەی دەروونی و ئاماژەیی بوونی بوو ئاشکرای کردبوو. دەبێ لێرەدا دەرکەوتبێ کە لیست لایەنگری تاقانە ترسی و تاقانە شەڕخوازی، ناسیۆنالیزمی سوننەتخواز یان ناسیۆنالیزمی تەواو عەییار نەبوو، بەڵکو لایەنگری لە ناسیۆنالیزمی لیبرالی بەبایەخ و پێچراوە دەکرد.

دەرەنجام

لە میانەی هەموو ئیدئۆلۆژییەکاندا کە لەم کتێبەدا لەمەڕ ئەو لێدوانمان کردووە، ناسیۆنالیزم پێچراوەترین مەسەلەکان بەدیدێنێ. تەنانەت سەرسەریترین بینەری رووداوە سیاسییەکان لە دەیەی رابردوو، بە گرانی دەتوانێ رەتی کاتەوە کە ناسیۆنالیزم وزەیەکی زۆر بە هێزی لە جیهانی سیاسەتدا بوو. بە پێچەوانەی بە جۆش هاتنی مەزنی ناسیونالیستەکان لە خولی پاش جەنگی جیهانی دووەم لە ئاسیا، ئافریقا و رۆژهەلاتی ناوەڕاست، لەگەڵ ئەمەدا بە بۆچوونی بڕێک کەس ناسیۆنالیزم لە کۆتایی سەدەی بیستەم باوی بەسەر چووە و خولی بالای راستەقینەی ئەو سەدەی نۆزدەهەم و سەرەتای سەدەی بیستەم بووە. گومانی تێدا نییە کە جیهان پاش سالی ١٩٤٥ پرەنسیپی بەرهەڵستکاری بۆ هێندێ لە ئارەزووە بەرزەکانی ناسیۆنالیستی بووە. هاوکات بوونی مێژووی ناسیۆنالیزم لەگەڵ فاشیزم و ناسیۆناڵ سۆسیالیزم، لە گەشە و نەشەی شاراوەی ئەو، هەتا دەیەی ١٩٨٠ بەتایبەت لە ئوروپا کەم رەنگ و کاڵ بووبووە. بێجگە لەمە، هەم کاردانەوەی دێموکڕاسی لیبرال و هەم کۆمۆنیزمی لە خولەکانی پاش جەنگ یەکێتی ناموقەدەسی نێوان ئەم دوانە دژی ناسیۆنالیزم سەری هەڵێنابوو. بە زمانێکی ساکارتر، لە هیچ کام لەم دوو ئیدئۆلۆژییەدا حەز و مەیلێکی ئەوتۆ بە دۆزی ناسیۆنالیستی بەرچاو نەدەهات و ئەمە تا رادەیەک لەو رووەوە بوو کە هەر دوو خاوەنی ئارەزووی بەرزی جیهانوەتەنانە و نێونەتەوایەتی بوون. جگە لەمەش، جەنگی سارد و گفتوگۆکانی سیاسی نێوان ولاتە یەکگرتووەکانی ئەمریکا و یەکێتی سۆڤیەت بووە هۆی ئاستەنگی و کەمبوونەوەی هەست و سۆزی ناسیۆنالیستی لە پانتاکانی بندەستی هەر دوو دەسەلات. دێموکڕاسییە لیبرالەکانیش لە روالەتا و تا رادەیەک بە هۆی سوور بوون لەسەر موداراکردن، زۆرخوازی و جۆربەجۆر لە دەروونی جەماوەرە مەدەنییەکان، مایلبوون کە کاریگەرییەکانی ناسیۆنالیزم خاو کەنەوە و لە دەوری خۆی بخەن. سەرەنجام، ئاسوودەیی ژیانی رێژەیی ماددی، و ئابووری زۆربەی سیستمە دێموکڕاتیکە

لیبرالییەکان لەسەردەمی پاش جەنگ، گیرایی و کێششی ناسیۆنالیزمی بە شـێوەی کەژاوەی دەنگ دەربڕین و سکالای بەرتەسک کرد.

لە حاڵی حازر، واتا و کردەوەی ناسیۆنالیزم لە هەڵوێستی نائاسـایی دان. ئـەو جۆرە کە لەسەرەوە گوترا، زۆر کەس تەسەور دەکەن کە ناسـیۆنالیزم لـە خـولی پاش ساڵی ۱۹٤٥ لـە حاڵـی ئـاوا بـوون و گیانەڵـلا دایـە. تایبەتمەندییـەکانی ئـەو رەوەنـدە بـەردی بناخـەی ناسیۆنالیـستەکانی دژی ئیـستیعمارە. لایـەنگرانی «باوەڕی ئاوا بوونی» ئەم ناسیۆنالیزمە دژی ئیستعمارەیە لایەنێکیان لەژێرخان و خەندەکی میللی راڤە نـەکردووە کـە هەرکـە دەوڵـەتە میللییـەکان دادەمـەزرێن بـە کـرژی بـەرەو لاواز بـوون دەڕۆن. لـە راستیـشدا ئەمـە تـا رادەیـەک راسـتە کـە یـەککگرتوویی بزووتنـەوە ناسیونالیـستییەکان و ئازادیبـەخش، پلـە بـە پلـە لەگـەڵ دامـەزرانی دەوڵـەتەکان و پـەرەگرتنی ئـەوان لـەناو دەچـێ. لەگـەڵ ئەمەشـدا، رووداوەکانی پاش ساڵی ۱۹۸۹ راست هیواکانی کەسانێک کە بەتایبەت لە ئوروپـا چـاوەڕوانی مـەرگی ناسـیۆنالیزمیان دەکـرد، بەدینـەهێنا. زۆر لـە ترسـەکان، رەخنەکان و گومانگەلی کەونی سەدەی نۆزدەهەم و سەرەتای سـەدەی بیـستەم لەمەڕ ناسیۆنالیزم لە پڕ سەرلەنوێ زینـدوو بوونەتـەوە. لـە زۆربـەی بوارەکانـدا ناسیۆنالیزم وا دێتە بەرچاو سەرلەنوێ سیستەمی تایەفییان ئاشـکرا کـردووە کـە جارێکی دیکە زیندەخەوگەلێک لە نژادپەرستی، قەومکوژی و چەواشەخوازیگەلێکی چەکدارانە لەوانەوە سەری هەڵـێناوە. دێتـە بـەرچاو کـە ناسـیۆنالیزمە لـە بـواری فیکریدا لەگەڵ شەپۆلی بەگوڕی بنەماخوازییەکانی هاوبەش بووە. ئەو جـۆرە کـە هابس باون دەنووسێ: «ئەگەری ئەوە دەکا کە دید و بینینی بالای زەمینی، تایبەت بە خۆ بوون و هەڵسوکەوت، ترس لە بێگانە و بنەماخوازی بە شـێوەی لایەنگـەلێک لە دیاردەکانی بێگانە (تاقانە) ببینێ».[١٤١] تەنیا جیاوازی نێوان بنەماخوازی مەزەبی و ناسـیۆنالیزم ئەوەیـە کـە ناسـیۆنالیزم لـە بـاری شـاراوەتر بـوون و کـەمتر پرۆگرامدار بوونی کێشی زۆرتری هەیە. هیچ شتێک ناتوانێ بۆشایی ناسـیۆنالیزم پڕ کاتـەوە و جـۆش و خرۆشـی نامـەنتقی بدۆزێتـەوە. لـە راسـتیدا ئەمـە یەکـەم رەخنەیە کە دەتوانرێ دژی ئەو بەکار ببرێ. پێچەوانەی گشت ئیدئۆلۆژییەکانیتـر

کە لەم کتێبەدا لەمەڕ ئەوان لێدوانمان کرد، ناسیۆنالیزم پتر لـە هـەمووان دوور لـە مەسلەکی بنەماخوازییە. دەخوازرێ عادەت و خووی دەوروبەری خۆی کۆوەکا و لەم رووەوە زایەڵەی ئەو شتەیە کە لایـەنگرانی زۆرتـر حـەز بـە بینـینی دەکـەن. ناسیۆنالیزم یانووسێکی (یانووس لـە دیـنی رۆمـی دێرینـدا خـودای «سـەرەتای» زەمانی و مـەکانی) ئیـدئۆلۆژیکی تـەواو دیـارە. ئـەم کـارە هـەم ئـەوە دەکـا بـە مەسلەکێکی سوودبەخش بۆ لێدوان و هەم لە ناخەوە شاراوەی دەکا.

ویڕای تێڕامان لەمەڕ تـرس لـە بێگانـەی ولاتێکـی وەک ئینگلـستان لـە مـاوەی جەنگی دوورگەی فالکلەند یان ئوروپـای رۆژهـەلات لـە دەیـەی ١٩٩٠ دژوارە کـە وەکو رەسـالەی ئـاکتۆن لەمـەڕ ناسـیۆنالیزم کـە لـە ١٨٦٢ بلاوکرایـەوە، هـەمان هۆگری بە ناسـیۆنالیزم سـەرلەنوێ بـە دەسـت بێننـەوە. ئـەو بـاوەڕی وایـە کـە ناسیۆنالیزم لە ئەندێشەی سیاسیدا زۆرجار لە ناخەوە بـەرەودواخوازە ـ هـەم لـە باری پشتگری کردن لە ئازادی تاک و هەم پەرەپێدان و پتەوکردنی شارستانییەت. ئەمەکناسی و وەئەستۆ گرتنی بەرپرسایەتی سەبارەت بە دەوڵەتێک یـان ولاتێـک هەمیشە بەرەو شاندێکی تایبەتیتر لە رێکخراوەکان و دەستوورییەکان و یاسـاکان رێنوێنی دەکرێ. دەربارەی ناسـیۆنالیزم، وەفـاداری و ئەمەگناسـی بەشـێوەیەک سەبارەت بە گرووپی قەومیـە، دەرەنجـام دەتوانـێ بـە سـەرکوت یـان بێـزاری لـە هەموو گرووپـە قەومییـەکان بێتـە ئـەنجام. لـەم بـارەوە ئاشـکرایە کـە گرووپـەکان تەنانەت گرووپە قەومییەکان، بەئاسـانی و قبوولکراویەکی زۆرترەوە لە نێو سـنوور دەوڵەتێکی قانوونمەندی بەرفراوانتر بەدەس بێنن کە هەڵوێستی قەومی یان میللـی نەبێ. لەم پانتایەدا، دەوڵـەتی چـاوکراوەی فرەنەتـەوە یـان فرەقـەومی زۆرتـر و کاریگـەرتر دەتوانـێ بـە ئـازادی پایەبـڵندی مـرۆڤ و کـرداری شارسـتانییەتانە یارمەتی بکات. کەم روو دەدا مەگەر بە هەلکەوت دەوڵەتەکان لەگەڵ نـەتـەوەکـان بەرامبەر بن.

دەوری ناسـیۆنالیزم لـە سیاسـەتی جیهـانی هاوچەرخـدا کـەم تـا کورتێـک لێدوانهرووژێنە. دەربارەی رووداوەکانی ئاخر، زۆر بـە دوورە کـە ناسـیۆنالیزم هۆی گۆڕانکاری لە رووسییە، ئوروپای رۆژهەلات یان ئاڵمان بووبێ. زۆرتر دەبێ

بوترێ کە ناسیۆنالیزم لە هەڵوێستی ئابووریمەدارییەکدا بەهرەمەند دەبێ کە لە مۆسکۆ یان جێگەکانی دیکە ڕێدەخرێن. گرفتگەلی ئابووری لە یەکێتی سۆڤیەتی پێشوو تەواوکەری پاشەکشەی نیزامی و ئابوورییە. ناسیۆنالیزمی دواکەوتوو لە هەموو وڵاتە پیشەسازی و پێشکەوتووەکاندا زۆرتر بەرهەمی هۆکارگەلێکی وەک هەستی ئاوارە بوون و جێگۆڕکێ لە ڕووبەڕووی گۆڕانکاری کۆمەڵایەتی - ئابووری خێرا یان جووڵانەوەی جەماوەرییە. بەجۆرێکی دیکە، ناسیۆنالیزم یان بیچمێک لە بناخەی میللی و نوێسازیە یان (لە ئابوورییە پێشکەوتوترەکانە) خۆ نیشاندانێکە کە هەستی ناڕەحەتی لە بەرامبەر داهێنانی رووخێنەر یان گۆڕانکاری کوتوپڕ بەدیدێنێ.

بێجگەلەمە، ئابوورییە میللییەکان و دەوڵەتە میللییەکان گوشارگەلی دەروونی و بێروونیان بە تاقیکردووەتەوە.[١٤٢] ئەگەرچی فریدریش لیست لەمەڕ «پیشە تازە وەسەرپێکەوتووەکان»ی ئەو دەوڵەتانەی کە لە حاڵی بەرەوپێشچووندا هێشتا کڕیاریان نییە، لە وڵاتانی پیشەسازی پێشکەوتوو (جگە لە وڵاتێکی وەک ژاپۆن) روانگەی ئابووری میللی بە جۆرێکی زیرەکانە نێونەتەوایەتی (وەکو GATT [مواقەت نامەگەلی گشتی بەرگە پێناسە و توجارەت]، ڕێکخراوەماڵیەکانی نێونەتەوایەتی (وەکو سنووقی نێونەتەوایەتی پارە و بانکی جیهانی) سازمانگەلی نێونەتەوایەتی یاسایی، سیاسی و نیزامی (وەکو ڕێکخراوەی نێونەتەوایەتی یەکگرتوو، دادی نێونەتەوایەتی مافی مرۆڤ ڕێکخراوەی ناتۆ)، سەفەرەکان و کۆچ کردنە نێونەتەوایەتییەکان، نوێنەرە نێو دەوڵەتییەکان و نادەوڵەتی، هەموو ئەمانە هێندێ لە کارکردەکان و ئەرکەکانی دەوڵەتە میللییەکان لە سەدەی نۆزدەهەم یان بیستەمیان کەم کردۆتەوە. بەتایبەت لە ئوروپا، گەشەی موئەسساتی ئوروپای ناوەندی، پرۆژەگەلی یاسایی و بازرگانی و تەئکیدی زۆر کردن لەسەر ناوچەگەریی، دیسان دەوری رەسەنی دەوڵەتی میللی کەم کردۆتەوە.

سێ وەڵامی راستەقینەتر و بیرمەندانەتر دەربارەی گەشەی ناسیۆنالیزم هاتوەتە ئاراوە. وەڵامی یەکەم بریتییە لە ڕەت و نەفی تەواو و کەماڵی ناسیۆنالیزم لە حوکمی ئیدئۆلۆژییەکی رووخاو، کاڵ و گەندەڵ لەگەڵ تەئکیدی

سەرلەنوێ لەسەر جیهانوڵاتی ڕێبازی جیهانخوازی. بێژەرانی ئەم وەڵامە بزاڤە جۆراوجۆرەکانی جیهانوەتەن، باوەڕ بە مافی مرۆڤ و بوونی بەرانبەری جیهانی باڵاتر لە سنوورەکانن. لاوازی سەرەکی ئەم کێشە ئەوەیە کە زۆرجار بە شێوەیەکی مەترسیدار وەکو «فیکە لێدانی دەم با» دێتە بەرچاو. دورە کە ویستەکانی ناسیۆنالیستی لەناو بچن یان دەوڵەتی میللی یەکپارچەیی بنەڕەتی کۆمەڵگەی نێونەتەوایەتی لە داهاتوودا بۆ پێشبینی کردن نەبێ. خۆشەویستی دەوڵەتی میللی بێگومان لە کۆتایی سەدەی بیستەمدا کەم نەبووەتەوە. بەپێی وەڵامی دووەم ناسیۆنالیزم شێوازی هاوکاری و ئەمەگناسی ویستی مرۆڤایەتییە؛ لەگەڵ ئەمەدا، جیاوازییەکی گرنگ لە نێوان ناسیۆنالیزمی شەڕخواز و ناسیۆنالیزمی مامناوەندی بوونی هەیە. ناسیۆنالیزمی مامناوەندی قابیلی قەبووڵە. ئەم وەڵامە بە جیاوازییەک نزیکە کە یەکەم کۆهن و پاشان بە لاسایی کردنەوەی ئەو، پلامناتز لە نێوان ناسیۆنالیزمی ڕۆژئاوا و ڕۆژهەڵات دایان ناوە. وەڵامی دووەم کومەڵێک لە نووسەرانی نوێ قبووڵیان کردووە و ڕەنگدانەوە و زایەڵەی تەئکیدی ناسیۆنالیستە لیبراڵەکانە.[143] عەیب و ئیرادی ئەم کێشە ئەوەیە کە ناسیۆنالیزم ئیدئۆلۆژییەک، هاوتای باوەڕی ڕیشەیی نییە. هەرکە بە زمانلووسی و جامەلۆسکێیانە بانگهێشتنی گۆڕەپان دەکرێ، کردەوەکانی بۆ پێشبینی کردن نابێ و گومانلێکراوانە (لە ڕاستیدا زۆرتر لە گومان) هەر بەو چەشنە کە لیبراڵ کەوتوەتە ستایشی تاک، ناسیۆنالیزمیش کەوتووەتە کێشەگەلی نەزانانە لەمەڕ خاک و خوێن. ئەم هەستە بەهێزە لە ئاراد هەیە کە باوەڕە ناسیونالیستییەکانی میل و بە جووڵانەوەی پلەبەپلە بەرەو هەڵدێر و نزمابیترین و ناپەسندانەترین کێشەیان هەیە. وڵامی سێیەم کۆششێکە بۆ جیاکردنەوەی ئەو کێشانەی کە گرێدراون بە نەتەوەکان و دەوڵەتەکان، سوورە لەسەر ئەوەکە هاوێرکردنی ناسنامەی ئەوان هەمیشە درۆ بووە. کە وابێ ئەرک ئەوەیە کە دەوڵەتەکان هانبدرێن هەم جۆرەبەجۆری ناوخۆیی و ناوچەیی و قەومی بپارێزن و هەم لەگەڵ کۆما بەرفراوانترەکانی وەکو یەکێتی ئوروپا یا پێوەندی دەرەوەیان ببێت. ئەم پێوەندیانەی دەرەوە ڕەنگە یارمەتی ماڵی و پەسندکردن و پشتگری کردن لە

پێوەندییە ئابوورییەکان، سیاسی، یاسایی، پێگەی ژین و فێرکردنی نێونەتەوایەتی لەخۆ بگرێ. ئەم ڕێکارە ئەگەرچی ناسیۆنالیزم لە ناو نابا، بەلام بێگومان لە ئاستەنگ کردنەوە و کەمبوونەوەی کاریگەری ئەو بەشی هەیە و بێتەئسیر نییە.

مەسەلەی گشتی دەربارەی نووسین لەمەڕ، ناسیۆنالیزم ئەوەیە کە تەنیا فرەوێژی نووسەر هان نادرێ، بەلکو کاتێک پێشبینەکان دێنە ئارا حەز و مەیل بە وەپێشکەوتنی خێرا لە بالاترین پلە یان زیرەکترین نووسەریش دێتەئارا.[١٤٤] لەبەر ئەمە، هەنگاونان بۆ پێشبینی کارێکی مەترسیدارە. ئەو جۆرە کە گوتراوە، گومانی تێدا نییە کە کێشەگەلی قەومی و ناسیۆنالیستی لە حالی حازردا لە ناو ناچێت. ناسیۆنالیزم لایەنێک لە سیاسەتی جیهانی لە بەشێکی گرنگ لە سەدەی بیست و یەکەم پێکدەهێنێ. سەرەڕای ئەمە، کاردانەوەی درێژخایەن دەتوانێ ئەوە بگرێتە ژێر بال. زۆر لە پرەنسیپە دوولایەنە رەواکانی دۆزی ناسیۆنالیستی، وەکو هاوکێش شوبهاندنی دەولەت لەگەل نەتەوە و خەلک، هەنووکە دێتەبەرچاو. گرفتی سەرەکی بۆ داهاتووی پێشبینی کردنی، چۆنیەتی بەرتەسک کردنی کاریگەرییەتی ناسیۆنالیزمە.

بەشی دەیەم

بوتەکان و بوتشکێنی

لەم کتێبەدا بە چ دەرەنجامێک دەگەین؟ بڕێک لە لایەنەکانی ئیدئۆلۆژییەکانمان تاوتوێ کرد. یەکەم ئەمە کە ئیدئۆلۆژییەکان پێچراوەیی دەروونیان لەوە زۆرترە کە زۆرجار بیری لێ دەکەینەوە. ئەم مەسەلە هەمیشە لە دەروونی ئیدئۆلۆژییەکاندا لەگەڵ سەرکۆنە یان بێدەنگێکی نەترسانە رووبەڕوو دەبێتەوە. بنەڕەتی کتێب هەر ئەم پێچڕاوە دەروونییە پێکیدەهێنا. بەم حاڵەوە، لێکدانەوەی ناسکتر، زۆرتر نەبوونی پێکهاتنی قووڵی دەروونی ئاشکرا دەکا. دووەم هەر ئیدئۆلۆژییەک هێندێ مەسەلەی بازنەیی، بایەخەکان یان دۆزەکانی هەیە. سەرەڕای ئەمە، ئەم پرەنسیپانە رواڵەتێکن و هەر تەنیا مومکینە لە حوکمی هێماگەلێکی رێنوێنی گشتیدا تێبینیان لەسەر بکرێ. ئەوانە لە رێبازە جۆراوجۆرەکاندا، برێک شتی زیادی و پێوەندیگەلێک بە دەست دێنن. لێرە دایە کە جیازی دەروونی مەزن لە باری راقەوە ئاشکرا دەبێ. سێهەم، ئیدئۆلۆژییەکان هەر تەنیا لە باری دەروونییەوە پێچڕاوە نین، بەڵکو بە یەکەوە تێکەڵیان هەیە و لە شێوازگەلی هاوبەش کەلک وەردەگرن. لە راستیدا بەپێی مەکان، لە نێوان مەکتەبە ئیدئۆلۆژییە جۆربەجۆرەکاندا پێوەندییەکی زۆرتر بوونی هەیە. هەتا لە نێوان رێبازە دەروونییەکانی ئیدئۆلۆژییەک، هەر ئەمە هۆی سەرهەڵدانی ئیدئۆلۆژییە تێکەڵە جۆربەجۆرەکانی وەکو پارێزگاری لیبراڵ، لیبراڵیزمی کۆمەڵایەتی، فەمینیزمی سۆسیالیستی یان کۆمۆنیزمی ئانارشیستی و ئەوانیتر بووە. دەبێ ئەمە ناوی پێچراوەیی بێروونی لێبنرێ، ئەگەرچی مانای «بێروونی» و «دەروونی» لەم بوارەدا تا رادەیەک مانا نابەخشن. ئێمە لەگەڵ ریشەکان و رایەڵە بەرفراوانەکان لەم پێوەندییە دەروونییە واتاییانەدا روبەڕوو بووینەتەوە.

هەر ماشەرێکی واتاکان و بایەخەکان و پلەبەرزییەکانی ئیدئۆلۆژیکی، بوتبینی **تایبەتی خۆی** هەیە. زۆربەی ئەم واتایانە کە بە**رزەفڕی** بەیان **تێگەیشتنیان** هەیە هەمیشە کێشە دەکەن کە بوتبینی ئەوان هەر تەنیا «ناو»ی دیکە نییە بەڵکو جەوهەرێکی هەستیناسانە لە راستەقینەیە. لە چەند سەدەی رابردوودا مێژوو لەگەڵ دەرفەتگەلێکی زۆری بێسەرکەوتن گەیشتووەتە کۆتایی و بەرەی یەک لە دووی یەکی بوتبینان و مەدحنامەنووسان لەگەڵ مەسەلەگەلێکی زۆرتر دەس بە یەخە بوون

و ناکام ماونەوە، ئەوان نەک هەر تەنیا کاتی خۆیان لە رێی شەرح و بەیانی بوتەکاندا مندار کردووە، بەڵکو لە رێی ئەمەدا بە فیرۆیان داوە کە بۆچی بوتەکانیان سەرکەوتوانە بە راستەیەکاندا بە راستەقینە نەگەیشتووە. هێندێ لە بوتەکان سەرهەڵدانی دووپاتە و سێپاتەیان بووە، موعجزەئاسا سەریان هەڵداوەتەوە، بەڵام هەمیشە پاش خولێکی مێژوویی کورت، دزەی کەون و گەندەڵ بەڵام پرشەوق و زەوقیان بووە.

من ئەرکی کردنەوەی کەلکسیۆنێکم لە بوتەکان بەرێوە برد کە لە دوو سەدەی رابردوودا کاریگەرییەکی گرنگیان لەسەر ژیانی مرۆڤ دانابوو. ئەمە راستە کە من ئەوەم لەگەڵ ئەم میتۆدە کردووە دەبێ وەک جۆرێک بوتشکێنی مامەڵەی لەگەڵ بکرێ. رەنگە هێندێ کەس شێوەی کاری من و تەئکید لەسەر ئەوە کە ئەوانە یەکتر دادەپۆشن، ئەوانە بە کرداری رووخێنەر دەربارەی بێخەوشی بوتی چەمکی خۆیان بزانن. رەنگە رێنوێنی من هێندێ جار لەسەر هەڵوێستەی هێرشی کوتوپڕکراو و شەبەیخوون لێدراو و جاری واشە ئەوە دەخاتە پەراوێزەوە. مومکینە هێندێ لێکدانەوەی من دەرەی بێ نرخ بنرخێنن و بە دەرسگەلێک لە مەبەستی ئاشکرا و ئاسان بشوبهێنن، چونکە ئیدئۆلۆژییەکان هەڵگری ناوەرۆکگەلی جۆربەجۆرن و زۆر جار لە باری واتایەوە پڕن لە تێکەڵاوی. لەم بابەتەوە ئەمە بوتشکێنییەکی ناتەواوە. تەنانەت ئەگەر ئەمە راست بێ، لە وەها لێکدانەوەیکدا ئەرکێک یان کارکردی دەرمانی پاشماوە و دواکەوتوو بوونی هەیە. ئەم و ئەو رەنگە رێنوێنی من بە کۆششێک بۆ «بێهەڵوێستی» یان هەنگاوێک بالای باوەڕە ئیدئۆلۆژییەکان بزانن و حاشا لە بوونی هەموو بوتەکان بکەن. سەرەڕای هەموو شتێک دەربارەی ئەمە کە ئیدئۆلۆژی من یان بوتبینی من چییە، دەگرێ چی بوتڕێ؟ ئایا گشت بوتشکێنەگان، خۆیان بوتبینانی شاراوە نین؟ ئەم لایەنە بەرگری لە کاری ئیدئۆلۆژیکییە. ئەو جۆرە کە نووسەرێکی بیرورد دەنووسێ: «لەبەر ئەمە، دارا بوونی ئەندێشەیەک لە ئیدئۆلۆژی، بەشێوەی پارادۆکسی، سەرەوخوارییەکی بارێک بەرەو بوونی «ئیدئۆلۆژییەک»ە.[1] من چ کارێکی دیکە لێرەدا دەتوانم بکەم جگە لە مەکە بە ویژدان نزیک ببمەوە؟ تاقانە دۆخی

هاوکێش کردنی تاوان یان بە وشەی یاسایی «کەیفیاتی موخەففەف» ئەمەیە کە هەوڵم داوە دەرک بکرێم.

هەرکام لەو ئیدئۆلۆژیانەی کە من تاوتوێم کردوون، دەتوانێ بەشێوەی شاراوە نووسەرێکی هۆشیار و بیری ورد دەنووسێ: «چۆنیەتییەکانی کورتکراوە»، ئەمەیە کە کۆششمان کردووە لێمان تێبگەن.

هەر کام لەو ئیدئۆلۆژیانەی کە من تاوتوێم کردوون دەتوانێ بەشێوەی شاراوە راڤەیەکی ئاسایی بێ بۆ هەموو ئیدئۆلۆژییەکان. لە راستیدا ئەم کتێبە لە گشتی خۆیدا دەیتوانی لە روانگەی ئیدئۆلۆژیکی هەر کام لە ئیدئۆلۆژییەکانەوە بنووسرێ. بەم حاڵەوە، من تێکۆشاوم هەتا جێیە کە ئیمکانی هەیە لەم رێ تایبەتییە دووری بکەم و خۆبپارێزم. زۆرتر بە لێکدانەوە و تاوتوێکردنی سەودای دەلالەتەکان و باوەڕگەلی هەر روانگەیەک و سەرنج دان بە پێچڕاوەیی دەروونی ئەو خۆ سەرقاڵ کەم.

بە بۆنەی نەقڵی قەولێک کەس لە سەرەتای ئەم کتێبە لە ئۆمبرتیکۆ هێناومەتەوە، دەبێ سەرنج بدرێ کە من تا رادەیەک خۆم قایل کردووە کە لەژێر پۆشراوەی پۆستمودێرنیستیدا کار بکەم، واتە سەبکگەلێکی زۆری بەیانی سیاسی بگرمە پێش؛ ئەمە نایەتە بەرچاو کە بەیانی دوا راستەقینە یان بناخەی ئیدئۆلۆژییەکان بێ بەڵکو دەرکەوتنی ریشەیەک لە ئیستیعارەکان یان خەیاڵەکانە. راستەقینە لە دەروونی ماشەری ئیدئۆلۆژییەکان دروستکراوە و هیچ کام بەسەر ئەوی دیکەدا پلە و پایەی پێنەدراوە. لەبەر ئەمە، لەگەڵ خەیالاتی جۆربەجۆری زەرووری سەروکارمان هەیە. بەپێچەوانەی ئەم راستەقینە کە من بە قەناعەت گەیشتووم کە راستەقینە لە دەستکەوتەکان و بەراوردە واتایەکان و زمانناسی ئێمەدا نییە، هەتا ئەو جێیەی من دەزانم هیچ رووبەڕوویەکی دوانیم نەکردۆتەوە. من بە تێگەیاند و حاڵی کردنی پێکهاتەشکێنی جیهانی بێکۆتایی لەگەڵ دەلالەتی فیکری هیچ هۆگرییەکم نییە. من نەمویستوە بچمە دەروونی مایەی پەراوێزە نەوێستاوەکان یان پاوەرەقە ئیدئۆلۆژیکان یان بە نووسینەوەی سەرلەنوێی ئەوانەوە خۆ خەریک بکەم. بوێرانە لەسەر ئەم بڕوایەم کە ئیدئۆلۆژییەکان هەمیشە پێکهێنەر و جوستوجۆگەری زانستی متافیزیکی لە بوونی راستەقینەن. ئەوان دەیانەوێ هەڵوێستیان بە شێوەی

هەستناسی ڕەچاوگیریێ. لەبەر ئەمە، ئەوانە چیرۆکی خەیاڵی نین بەڵکو بە بۆچوونی من، بارودۆخ مرۆڤایەتی دێنە ئەژمار. ئێمە بە سیستمەکان و موتڵەقەکان نەگۆڕەکان باوەڕمان هەیە.، زۆرجار دەربارەی گومانە نائیرادەیەکان و ئیفلیجکەر گومان دەکەین. بەلام ناتوانین لەگەڵ گومان نائیرادەیی ژیان بکەین. ئەمە هەم بارێکی قورسە لە لایەنی سەبکی لێهاتوویی دەلالەتی ئێمەوە و هەم بەخششی ئەوە.

باشترە ئەم کتێبە زۆرتر بە وتووێژێکی پێچراوە لەمەڕ واتاگەلی موتڵەق و ڕاستەقینە بیری لێبکرێ کە زۆر کەس ئارەزووی ئەوەیان هەیە ژیان لەگەڵ ئەوانە بەرنەسەر، هەرچەند کە هاوڕێ لەگەڵ گومانە حاشاهەڵنەگرەکان بێ. هەروەها خوێنەر تێدەگا کە من هێندێ ئیدئۆلۆژییەکانم بۆ ژیان ساکارتر لە باقی ئیدئۆلۆژییەکان دیوەتەوە.

لەگەڵ ئەمەدا، ئەگەر تاوتوێ کردنی ئیدئۆلۆژی وەک وتوویژ بڕوانین، کەواتە ئەم وتوویژە هەلگری گوێ پێنەدانە. هەروەها بەشێوەی ئاماژەی تەواوکەری گومان، خۆگومان، حورمەت و ڕێزی ڕووبەڕوو و بەرامبەر و خۆکەمبینی بۆ تێگەیشتنە. ڕەنگە ئەمە تا ڕادەیەک دەربارەی موتڵەق بوونی ئیدئۆلۆژیە تایبەتیەکان کاریگەری بێهێزی و لاوازکردنی ببێت، کە بێگومان شتێکی خراپ نییە.

یادداشتەکان

بەشی یەکەم: جەوهەری ئیدئۆلۆژی

1. See Kennedy, 'Ideology'; Head, 'Origins of "ideologue" and "ideologies" and *Ideology and social science.*

2. Head, *Ideology and social science*, p.28

3. Ibid. p.4

4. See Kennedy, 'Ideology' p.356; Head, *Ideology and social science.* PP.114ff.

5. See Kennedy, 'Ideology' p.358.

6. See Stein, "Beginnings of Ideology", p.169.

٧. گێڕانەوە لە:

Kennedy, 'Ideology' p. 362.

٨. ئەو جۆرە کە ئینگلس لە نامەیەکدا نووسیویە: «مرۆڤەکان مێژووی خۆیان دروست دەکەن، هەر ئەوان لە پێگەیەکی دیاریکراو مێژووی خۆیان دروست دەکەن کە لەودا گەشە و بالایان کردووە، پێگەیەک کە لەسەر بنەمای پێوەندی راستەقینەی بوونی لەوەبەر، یەکێک لەوانە پێوەندی ئابوورییە؛ سەرەڕای ئەمە، کارتێکراوی لە پێوەندییەکی دیکە - پێوەندی سیاسی و ئیدئۆلۆژیکی - یە کە کاریگەری بوێرانە و یەکلایەنەیان هەیە و هۆکاری سەرەکی لە نێوان ئەواندا پێکدەهێنێ». گێڕانەوە لە:

Mclellan, *Ideology*, p. 22.

٩. چاو لە لێدوانە دژ بە یەکە جۆراوجۆرەکان لەمەڕ ئەم خاڵە بکە کە ئایا مارکس واژەی زانیاری درۆی بەکار بردووە یان نا، هەروەها کەڵک وەرگرتنی سەیری خودی ئینگلیس لەوە سەرنج.

Plamenatz, Ideology, p. 25; Seliger, *Marxist Conception of Ideology*, p. 28FF;

Parekh, *Marx's Theory of Ideology*, pp.12ff; Mcelellan, *Ideology*, pp.18ff; Adams, *Logic of Political Belief*, pp.9ff.

10. Ricoeur, *Lectures on Ideology and Utopia*, p. 8.

11. Mannheim, *Ideology and Utopia*, p.69.

12. See n. 11 above.

13. See, for example, Williams, *Concepts of Ideology*, pp.27-8; Ricoeur, *Lectures on Ideology and Utopia*, p.167

14. Mannheim, *Ideology and Utopia*, pp.70ff.

15. Ibid, pp.137ff.

١٦. بەشـە سـارد و هیوابـڕەکانی کۆتـایی کتـێبی ئیـدئۆلۆژی و یۆتۆپیـا بـاس لـە وتوویژە توندەکان لەمەڕ «کۆتایی ئیدئۆلۆژی» لە وڵاتە یـەکگرتووەکانی ئـەمریکا دەکـا؛ سـەرنج.

Mclellan, *Ideology*, p.49

17. Fukuyama, "*End of History?*"

١٨. لەمەڕ ئەم خاڵە دیسان لە بەشی پێوەندی لەگەڵ پارێزگاریدا لێدوان کراوە.

١٩. نووسەرانی وەک و. هـ. گرین لیف، نوئێل ئوسۆلیڤان، ر.ن. برکی، کن مینوگ و دەیڤید منینگ زۆر لـەژێر کاریگـەری ئوکشـاتدا بـوون. لـە کتـێبی ویراسـتاری منینـگ بەناوی ڕواڵەتی ئیدئۆلۆژی (*The Form of Ideology*) زۆر لە گرووپی کارناسی مەزن کە لە زانکۆی دورهام لە لایەن منینگوە بەڕێوە دەبرا، لە ڕەها کردنی ئـەم کتێبـەدا بەشـداریان بووە. مایکل ئوکشات بۆ ماوەی دە ساڵ تاوتوێکەری بێروونی بوو کـە لـە پـێش وتـاری کتێبی ناوبراودا گوتی، سمینارەکانی ئەم خولە دەرسییە دەبـێ لـە «بـەردەوامـی فیکـری تایبەتمەند» سوود وەربگرن (ل vii). هەموو نووسـەرانی نوێ، وەکو گوردوون گراهام لە کتێبی ئەندێشەی سیاسی لە پێگەی خۆیدا و یان ئادامز لە کتێبی مەنتقی باوەڕی سیاسـی (*Ian Adams, The Logic of Political Belief*) دەریـان بـڕیوە کـە لـە بـاری فیکرییـەوە قەرزداری هەڵوێستی ئوکشات منینگ بوون، بەڵام ویستوویانە مابەینی ڕەخنەیی خۆیـان لەگەڵ ئەو بپارێزن. لەگەڵ ئەمەدا، هەر دوو کتێبەکان کە بە جۆرێکی دیکە کەم تـا کـورت مەنتقی بوون، تا ڕادەیەک بە کۆشش و دوودڵییەوە بۆ وەلانانی خاڵگەلێک کـە ڕواڵـەتەن بۆ خوێنەری ماماوەندی بووە، ئاسـتی خۆیـان هێناوەتـە خـوارێ. بـۆ خوێندنـەوەتـرین لێدوان دەربارەی ئەم گرووپە لێدوان دەربارەی ئەم گرووپە لە پێوەندی لەگـەڵ ئەندێـشەی ئوکشـات، سـەرنج.

Williams, *Concepts of Ideology*, ch. 3.

هەروەها سـەرنج بە بەیانی کلاسیکی دانیل بێل لە:

20. Lipset, *Political Man*, p. 406.

Daniel Bell, The end of Ideology: *On The Exhaustion of Political Ideas in the 1950s*; Shils, 'The End of Ideology' and 'Concept and Function of Ideology' and Waxman (ed.), *End of Ideology Debate.*

21. Lipset, *Political Man*, p. 408.

22. See Duncan, 'Understanding Ideology', p. 649.

23. Butler and Stokes, *Political Change in Britain.*

24. See Goldie, in Ball, Farr and Hanson (eds), *Political Innovation*, p.268.

25. Shils, 'Concept and Function of Ideology', p.74.

26. MacIntyre, *Against The Self - Images of The Age*, p.5.

27. Hamilton, 'Elements of Ideology', p. 22.

28. Kuhn, *Structure of Scientific Revolutions*; Feyerabend, *Against Method*; Lakatos and Musgrave, *Criticism and The Growth of Knowledge*; Hesse, *Revolutions and Reconstructions*.

29. See, Adams, *Logic of Political Belief*, pp. xiii 3

هەروەها لەمەڕ ئەم ورەیە لەسەر کار، سەرنج.

Corbett, *Ideologies* and Plamenatz, *Ideology*.

لە راستیدا، لەگەڵ هێندێ پلەی جیاواز لە خۆزانیاری، پێشمەرجی ئەندێشەی سیاسی لێکدانەوەیەک لەسەردەمی ئێستەدا بوونی بووە.

٣٠. ئەم خاڵە لە هاوێرکردنی ناوەندی مارتین سلیگر لە نێوانی تەسەوری گشتی «بەستێنی» و «گونجاو» لە ئیدئۆلۆژیدا دەنگی داوەتەوە. سەرنج.

Ideology and Politics.

٣١. دەربارەی راپۆرتی دوایی بوونی جۆربەجۆری و پێچراوەیی لە بۆچوونە نوێکان لەمەڕ ئیدئۆلۆژی. سەرنج.

Thompson, *Studies in the Theory of Ideology*.

32. Seliger, *Ideology and Politics*, p.120

33. Ibid, pp.192-3.

34. Ball, *Transforming Political Discourse*, p.4.

35. Farr in Ball, Farr and Hanson, *Political Innovation*, p.24-5.

٣٦. بە بۆچوونی ریکۆ «شایستەگی دوورکەوتنەوە هەمیشە بەشێک لە ئەندێشەیە» سەرنج.

***Lectures on Ideology and Utopia*, p.233.**

بەشی دووەم: لیبرالیزم

1. See Collins, *Liberalism in 19th-Century Europe*, p.3.

2. Eccleshall, *British Liberalism*, p.4.

3. See Hayek, *Philosophy, Politics, Economics and History of Ideas*, p.119; Gray, *Liberalism*, p. x.

4. Arbalester, *Western Liberalism*, p.7.

5. See Laski, *Rise of European Liberalism; Macphrson, Political Theory of Possessive Individualism*; Arbalester, *Western Liberalism.*

٦. دەربارەی بۆ چوونە رەخنەیەکان لەم خاڵەدا، سەرنج.

Hall, *Liberalism*, pp. 1-3.

٧. من لەم بارەوە لە بەشی سێهەمی کتێبەکەمدا بە تەسەلی لێدوانم لەسەر ئەندێشەگەلی گرێدراو بە دەوڵەتی (*Thories of the State*) کردووە.

8. See Constant, *Political Writings.*

9. Talmon, *Origins of Totalitarian Democracy.*

١٠. لە راستیدا کەش‌وهەوای فەرانسا پێچراوەتر لەمە بوو. مەشرووتەخوازان و لایەنگرانی حکوومەتی یاسای لیبرالتریش بە دەستەگەلی جۆراوجۆر دابەشبوون.

11. See Sheehan, *German Liberalism.*

12. Figgis, *Political Thought From Gerson to Grotius*, p.118

١٣. دەربارەی بۆچوونی پۆزەتیڤ سپێنسێر؛ بڕوانە.

Greenleaf, *British Political Tradition*, p.48, and Gray, *Liberalism*,

بۆچوونەکانی سپێنسێر (the "maverick" p. 31).

Eccleshall, *British Liberalism,* p.31

١٤. ئەگەر کەسێک ناوەرۆکی نووسراوەی لەمەڕ لیبرالیزم تۆژیبێتەوە، دەبینێ کە کۆششەکانی بۆ راڤە و بەیانی ئەم رێبازانە گەیاندۆتە ئەنجام. بۆ وێنە لیبرالیزمی یەکپارچە رووبەڕووی سۆسیالیزمی رەسمی و رواڵەتی:

Hallowell, *Decline of Liberalism*, p.20;

لیبرالیزمی عەقڵخوازی گالیکان لە بەرامبەر لیبرالیزمی گومانخوازی بریتانیایی لە:

Hayek, *Constitution of Liberty*, pp.55-6;

کارکردی لانیکەمی لیبرالیزمی ئابووری ئازاد لە بەرامبەر لیبرالیزمی زۆرخوازی دەستێوەردەر لە:

Mc Closkey, '*Problem of Liberalism*', pp. 250ff;

لیبرالیزمی بالای عەقلخواز لە بەرامبەر لیبرالیزمی زۆرینەخوازی میکانیکی:

Dunn, *Western Political Theory*, p. 34;

کۆخوازی لە بەرامبەر لیبرالیزمی ئازادیخواز:

Greenleaf, *British Political Tradition*;

لیبرالیزمی کلاسیک لە بەرامبەر لیبرالیزمی مودێرن:

Gaus, *Modern Liberal Theory*;

لیبرالیزمی کلاسیک لە بەرامبەر لیبرالیزمی پێداچوونەوەی خواز:

Gray, *Liberalism*;

لیبرالیزمی کانتی لە بەرامبەر لیبرالیزمی فایدەباوەڕ:

Sandel (ed.), Liberalism and its Critics

شیکارانیتر، پێیان وایە لیبرالیزم رشتەیەک لە سوننەتە پێچراوەکانە بە یەکێتییەکی سەمبولیک لە دەوروبەری هێندێ تاکتیکەکاندا: بڕوانە.

Manning, Liberalism. or Eccleshall, *British Liberalism.*

15. See Giessey and Salmon in Hotman, *Francogallia*, p. 124.

١٦. هەروەکو پوکوک دەڵێ: «ئەگەرچی لاک پاشخانێکی تیۆریک لەمەڕ یاسای بنەڕەتی و حکوومەتی یاسا دەخاتەڕوو، لە چوارچێوەی بگۆڕی بیرۆکەکان کە بەگشتی پەسند کراو لەبارەی یاسای بنەڕەتییەوە نەیدەنووسی و بیری لێنەدەکردەوە، و شیاوی بەڵگەهێنانەوەیە کە لە سەدەی هەژدەهەم (ئەو) بۆ کەسانێک نووسەر بوو کە تا رادەیەک لە دەرەوەی سیستەمێکی جێگیر و سەقامگرتوودا بوون» بڕوانە.

Pocock, Language and Time, p.144

١٧. هەروەکو ئێکلشال دەڵێ: «هەم لیبرالەکان و هەم سۆسیالیستەکان... چووبوونە ناخی پرۆسەیەکی هاوبەشی بیروباوەڕی رادیکالی و تونڕەوەوە کە لە سەردەمی شەڕی ناوخۆی سەدەی حەڤدەهەم پەرەی سەندبوو» بڕوانە.

Eccleshall, British Liberalism, p. 44.

18. Dangerfield, *Strange Death of Liberal England*, p.20.

١٩. ئەمە نێوی کتێبێک بوو؛ بڕوانە.

Graham and Clarke, New Enlightenment.

٢٠. ئەمە زۆرتر لە بریتانیا و تا ئەندازەیەکیش لە ئەڵمانیا بەرلە شەڕی جیهانی یەکەم ڕاست دەردێ. سەرەڕای ئەمەش، ئیدە لیبراڵە نوێیەکان کەمێک دواتر لە وڵاتانی تری ئوورووپاش، بۆ نموونە لە ئیتاڵیا لە نووسراوەکانی گوئید دێ ڕۆگ جیئرۆ پێشوەچوون؛ بڕوانە.

Bellamy, 'Idealism and Liberalism'

٢١. لە بارەی هێنانە ئارای لێکدانەوەی لێکۆڵەرانەی لیبرالیزمی نوێ لە بریتانیا؛ بڕوانە.

Vincent, "New Liberalism in British".

٢٢. کینز و بوریج لە بریتانیا وەکو «لیبراڵە نوێیەکان» دادەنران، بەڵام جیاواز لەگەڵ هابسۆن و هابهاوس. بێگومان ئەوانە کەمتر نیگەرانی لایەنی ئەخلاقی بۆ لیبرالیزم بوون. بۆ لێدوانی زیاتر لەم بارەوە؛ بڕوانە.

Freeden, *Liberalism Divided.*

23. Hallowell, *Decline of Liberalism*, p.20.

24. See Vincent, '*Classical Liberalism*', pp.143-4

25. See Bernstein, *Liberalism in Edwardian England.*

٢٦. بە جۆرێکی تر دەکرا بەڵگە بێنینەوە، بەرێگای لیبرالیزمی قەراردادخوازی سوننەتی، کە تاکەکان بەکردەوە بەسەر کۆمەڵگەدا شکاونەتەوە و مافی بنچینەییان هەیە. لەگەڵ ئەمەشدا دەکرا ئاوا لێکیدەینەوە کە هیچ لە پێشبوونێکی بەکردەوە یان سروشتی وەکو لە پێشتربوونێکی ئەخلاقی وادانراوی تاک بەسەر کۆمەڵگەدا دیاری نەکراوە.

27. Deywey, *Individualism.*

28. In Hayek, *New Studies on Philosophy.*

29. Gaus, Modern Liberal Theory, p.2; Eccleshall, *British Liberalism*, pp.6-7.

30. See Parekh in Berki and Parekh (eds), *Morality of politics*, p.81

٣١. لەمەڕ ئەندێشەکانی راتبارد لە بەشی پێنجەم «ئانارشیزم» لێدوانمان کردووە.

32. Ritchie, *Principles of State Interference*, p.57, n.1.

33. Herbert, *Right and Wrong of Compulsion by the State*, p. m14.

34. Barry, *Classical Liberalism*, p.106.

٣٥. رەند ئەمە «ئەخلاقی بەرچاو خواز» ناو دەنێ. ئەو جۆرە کە دەڵێ: «ئەخلاقی بەچاو خواز بە غورووەوە لە خۆخوازی عەقلانە لایەنگری دەکا - بەم مانایە کە: بایەخی پێویست بۆ ژیان و مانەوەی مرۆڤ بە شێوەی مرۆڤ - بەم مانایە کە: بایەخی پێویست بۆ ژیان و مانەوەی مرۆڤایەتی... ئەخلاقی بەرچاوخواز باوەڕی وایە کە خێری مرۆڤ تەواوکەری قوربانی دانی مرۆڤایەتی نییە و ناتوانێ بەهۆی قوربانی کردنی هیچ کەس بۆ کەسێکی دیکە بە دەس بێ»؛ بڕوانە.

Rand, *Virtue of Selfishness*, p.31

36. Quoted in Tame, 'The Moral Case for Private Enterprise', in Turner (ed.), *Case for Private Enterprise*, p. 17.

37. Humboldt, *Limits of State Action*, p.37.

38. Ibid., p.18.

39. Ibid., P. 16; Mill, *Utilitarianism*.

لیبرالیزمی کانت لەگەڵ لیبرالیزمی هومبولت خزمایەتی بوو. کانت لە پلەی یەکەمدا بە ئەخلاق و ڕێنوێنی فەلسەفی گرێدراو بە رعایەتی ئەخلاق بۆ تاکەکان بەناوی ئامانجەکان خۆی لە خۆیدا هۆگری بوو. سەرەڕای ئەمە، دەرەنجام لیبرالیزمی کانت لە کردەوەدا سیاسییەکی زۆر ئاشکرا و بەرچاو بوو. بڕوانە.

Howard Williams' *Kant's Political Philosophy*, p.128.

40. Sidgwick, *Elements of politics*, p.58.

41. Wiltshire, *Herbert Spencer*, p.154.

42. Dicey, *Law and Public Opinion in England*, p. xxx.

43. See Spencer, *Man Versus State,* essay 4; Nozick, *Anarchy State and Utopia*, pp.32-3; See also Arbalester, *Western Liberalism*, pp.350-2 and Pearson and Williams, *Political Thought and Public Policy.*

44. Hayek, *Constitution of Liberty*, pp.38, 57 and 61.

جان گرەی لەسەر کۆنە کردنی میلدا پێڕەوی لە هایک دەکا. ئەو لە رەسالەیەکدا دەنووسێ: «نموونەی حاکمی میل لە لیبرالیزمی هاوچەرخ لە ریشەوە نادروستە و دەبێ رەها بکرێ. بە باوەڕی من ئەگەر ئەگەر ئێمە بگەڕێینەوە بۆ لیبراڵە کلاسیکەکان کارێکی عاقڵانەمان کردووە»؛ بڕوانە.

Gray, 'Mills and Other Liberalism in Haakonssen (ed.), *Tradition of Liberalism*, p.137.

45. See Gray, *Hayek on Liberty*, pp.42-3.

46. Green, *Prolegomena to Ethics*, pp.234.

دەربارەی پلانی بەشی گرەین؛ بڕوانە.

Vincent and Plant, *Philosophy, Politics and Citizenship.*

47. Hobhouse, *Liberalism*, p.128.

لەمەڕ بۆچوون و روانگەکانی هابسۆن (J. A. Habson) بڕوانە.

Allett, New Liberalism, p.204.

48. See Hobhouse, *Metaphysical Theory of the State*, p.60, and Collini, *Liberalism and Sociology*, pp. 10,97.

49. Freeden, *Liberalism Divided*, p. 108.

٥٠. ئەو جۆرە کە ئەلکشال لەم بارەوە دەڵێ، بۆ لیبراڵەکان «پایەداری سیاسی دەلالەتی لەسەر بوونی کۆمەڵگەیەکی ئەخلاقی لە کەسانێک هەیە کە بەدووی ئامانجگەلێکی هاوبەشەوە لەگەڵ یەکهاوکاری دەکەن». بڕوانە.

Eccleshall, *British Liberalism*, p.6.

51. Freeden, *Liberalism Divided*, p.266.

٥٢. بڕوانه: لیبرالیزم و بۆ وێنه مەنتقزانی ئەو، کۆششگەلێک کراوه تا ئەم دۆزه گشتییه سەرلەنوێ بەیان کرێتەوه، بۆ وێنه لە مقالەی مەک کالومدا، «ئازادی نێگەتیڤ و پۆزەتیڤ »، ئەمه ڕاستەوخۆ پێوەندی به لێدوانی ئێستاوه نییه.

53. Hayek, *Philosophy, Politics, Economic and the History of Ideas*, p.134.

54. Hayek, *Constitution of Liberty*, pp. 16-17.

55. Gray, *Liberalism*, p. 62.

ئەو جۆره که هایک دەڵێ «یاسا، ئازادی و مالکییەت سێ کوچکەیەکی پێکەوه لکاون و جیا نابنەوه. بڕوانه.

Hayek, Law, *Legislation and Liberty*, vol. I, p. 107.

56. Eccleshall, *British Liberalism*, p.21.

57. Ritchie, *Natural Right*, pp. 11-12.

٥٨. به بۆچوونی نوزیک قەڵەم ڕەوگەلێکی تایبەتی بوونیان هەیه که دەتوانێ ئازادی لەواندا بەرتەسک بێتەوه، بۆ وێنه ئەگەر مافی ڕەسەنی خاوەندارییەتی له کاتی دەستدرێژی به پێشمەرجەکانی لاک بکەوێته بەردەست تێبردن؛ بڕوانه.

Nozick, *Anarchy State and Utopia*, pp. 85, 178-82.

٥٩. مەک فێرسۆن ئازادی مەنفی به شێوەی «ئازادی دژی هەڵبژاردن» پێناسه دەکا که تەواوکەری پارێزراو له دەسەڵاتی هەڵبژاردنی ئەم و ئەودا»یە؛ بڕوانه.

Macpherson, *Democratic Theory*, p. 118.

60. Green , *Works*, vol.3, pp.370-1.

61. Samuel, *Memoirs*, p.25.

ج. ئا. هابسۆنیش گوتوویه که «زەوی ئازاد، سەفەر ئازاد، دەسەڵات ئازاد، متمانه، هێمنایەتی، بەرانبەری و فێرکردن و پەروەردە ئازاد، هیچ مرۆڤێک بۆ ئامانجەکانی ژیانی شارستانییەتی سەردەم «ئازاد» نییه مەگەر هەموو ئەم ئازادیانەی ببێت»؛ بڕوانه.

Hobson, *Crisis of Liberalism*, p. 113.

62. See Vincent and Plan, *Philosophy, Politics and Citizenship*, pp.73-6.

63. See Hayek, *Constitution of Liberty*, pp.440. n.10.

64. Hayek, *Philosophy, Politics, Economics and the History of Ideas*, p. 140.

65. Hayek, *Constitution of Liberty*, p.93.

٦٦. جگه له شێوەی بیۆلۆژیکی، ئەم ڕێنوێنییە دەبێ بەرانبەر بەشکرار لە هێندێ لە گروپەکان لە کۆمەڵگەدا بەدیدێنێ و بەیاد بێنێتە. کەواتە ئەم چینە بە یەکەوە بەسراوە، کە لە بەرژەوەندی ئاسوودەیی ژیان دەکەن، دەسەلاتی وەئەستۆگرتنی چالاکی بەربەرەکانی سەربەخۆییان لە بازاڕدا نییە. هایک نایهەوێ وەکو سپێنسێر تا رادەی ئەم کێشەشە کۆمەڵایەتیانە بچێتەپێش.

67. Quoted in Greenleaf, *British Political Tradition*, p.81.

68. See Acton, *Moralsof Markets*, p. 71.

69. Gauss, *Modern Liberal Theory of Man*, p.43.

70. Green, *Works*, p.376.

٧١. بە بۆچوونی راولیز «هەموو نیعمەتە سەرەتایە کۆمەڵایەتییەکان - ئازادی و دەرفەت، دەستکەوت و سامان، بناخەکانی عززەت و نەفس - بە شێوەی بەرامبەر دالبەخشکراون مەگەر ئەمەکە دالبەشی بەرامبەر هەرکام یان سەرجەم ئەم نیعمەتانە هاوکێش بێ» *Rawls, Theory of Justice* ئەندێشەی راولیز لەمەڕ عەدالەت تایبەتمەندانە ڕێنوێنییەکی ئاشکرایە کە ئەو بەناوی ئامێرێکی لیبرالیزمی کلاسیک دەیخاتەڕوو، وەکو قەراردادخوازی و تاکخوازی ناکۆمەڵایەتی عاقلانە بۆ بەرقەراری هەڵوێستێکی لیبرالی کۆمەڵایەتی لەمەڕ عەدالەتی دابەشکاری. لە راپۆرتی خۆخوازی عاقلانە لە کۆتایدا خۆ لە مرۆڤدۆستی و خۆشەویستی خەڵکدا دەبینێتەوە.

72. Ritchie, *Natural Rights*, p. 16.

73. Gray, *Hayek on Liberty*, p.77.

٧٤. بیرمەندانی لیبرالی دیکەی وەکو جان راولیز و رانلێد دوورکین بوونیان هەیە کە ئەوانیش ئەم ڕێڕەوەی کانت پەسند دەکەن، بەڵام واتای نەزمی «عادلانە» یان «ماف» دڵپاکانە لە هایگ یان نوزیک راڤە دەکەن.

75. See Sandel, *Liberalism and the Limits of Justice*.

76. See Sandel, *Liberalism and its Critics*, pp.5-6.

حەول و دەولێکی نوێتر لە ئەندێشەی سیاسیدا بوونی بووە کە ڕێنوێنیگەلی گرەیێنی بە شێوەی بنەمایەکی دیکە بۆ لیبرالیزمی کۆمەڵایەتی هێناوەتە ئاراوە. بۆ وێنە لە رەسالەیەکی نوێدا هاتووە کە «لە حاڵێکدا کە لیبراڵە تاکخوازییە کلاسیکەکان هەتا ماوەیەکی دوور و درێژ لە ڕێنوێنی سیاسی لەمەڕ ئامانجە کۆکان خۆیان پاراستووە، لیبراڵە کۆمەڵایەتییەکان لەسەر

ناچـــار بـــوون هێنـــدێ راڤـــەگەلی هاوبەشـــیان لەمـــەڕ ئامانجگـــەلێک بـــۆ گەیـــشتن بـــە بەڵێنەسەرەکییەکانی لیبرالی وەکو پلەی باڵای سەربەخۆی تاک پێیان داگرتوو». بڕوانە.

William M.Sullivan, 'Bringing the Good Back In', in Douglass, Mara and Richardson (eds), *Liberalism and the Good*, p. 149.

77. Hayek, *Constitution of Liberty*, p. 14.

78. Hirschman, *Passions and Internets*, p.42.

٧٩. بڕوانە. بە مەقالەی

Kenneth L.Schmitz, 'Is Liberalism Good Enough?' in Douglass, Mara and Richardson, *Liberalism and the Good*.

80. For Example, Arbalester, *Western Liberalism*.

81. Greenleaf, *British Political, Tradition*, p.25.

82. See Gray, *Liberalism*, pp.27-8

٨٣. ئادام سمیت باوەڕی بە فێرکردن و پەروەردەی دەوڵەتی بوو، کابدەن خوازیـاری مقەڕەراتی دەوڵەتی لە هێڵی ئاسـن و فێرکـردن و پـەروەردە بـوو، سـتوارت میـل هەمیـشە تایبەتمەندیگەلێکی لە رادەبەدەری لە ئابووری ئـازاددا دەبـینی. بـۆ وێنـە منـداڵان و شـێت و ناتەواوەکان دەبێ لەژێر چاوەدێری باوکسالارانەدا بـن، سـیج ویکـیش بـاوەڕی وابـوو کـە پـشتگری و چـاوەدێری لـە منـداڵان، تۆڕگـەلێکی پۆسـتی، رێکوپێـک کـردنی ئاوەڕۆکـان و فازلاوەکان، کێش و بڕەکان و غەیرە دەبێ لەژێر چاوەدێری دەوڵەتا بن.

84. Hobson *Crisis of Liberalism*, pp. 92-3.

85. See Gray, *Liberalism*; Barry, *Classical Liberalism*.

86. Ruggiero, *History of European Liberalism*, p. 48.

87. Ibid., p. 157.

88. Laski, *Rise of European liberalism*, p. 243.

89. Ibid., p. 248.

٩٠. بەتایبەت بڕوانە.

Freeden, *Liberalism Divided*.

بەشی سێهەم: پارێزگاری

1. Kirk, *Portable Conservative Reader*, p. Xii
2. Blake, *Conservative Party*, p.7.
3. O'sullivan, *Conservatism*, p.9.
4. Scruton, *Meaning of Conservatism*, p.21.
5. Allison, *Right Principles*, p.2.

تەد هۆندریک لە کتێبی دوایی خۆیدا لەمەڕ پارێزگاری بە کێشە وەستاوە کە لەم کێشەدا دووچاری شکستی تەواوی فەلسەفی بووە. بڕوانە.

Honderich, *Conservatism*, ch.2.

6. See Huntington, *Conservatism'*.

ئارتۆر ئاگی لە لێکۆلینەوەی نوێی خۆیدا سەبر و خۆڕاگرییەکی زۆری سەبارەت بە موژاد و لێکۆلینەوەی هانتینگتۆن لە خۆی نیشان ئەدا و باوەڕی هەیە کە «جێی پێکەنینە کە ئەمە زۆر کاردانەوەی نییە». سەرەڕای ئەمە کە من تا رادەیەک هۆگریم بە بۆچوونی ئەو هەیە، بەلام ناتوانم بەراستی هۆی رەخنەکانی ئاگی بزانم، بێجگەلەمە، لەسەر لێکۆلینەوەی شاراوەی ئەو لەمەڕ پێگەی پارێزگاری لە «سوننەتێکی بەرفراوان» نەک هەر ئێمە بە قەناعەت ناگەیێنێ بەلکو تووشی سەرسووڕمانمان دەکا؛ بڕوانە.

Aughey, in Eatwell and O'sullivan (eds), *Nature of the Right*, p.102.

7. Cecil, *Conservatism*, p.9.
8. Kirk, *Portable Conservative Reader*, P. Xii.
9. Schuettinger (ed), *Conservative Tradition*.
10. See Auerbach, *Conservative Illusion*, p. 5; see also Austern, *Edmund Burke and Joseph de Maistre*, p.22.
11. Auerbach, *Conservative Illusion*, p.26.
12. Stanils, *Burke and the Natural law*.
13. Smith, *Disraelian, Conservatism*, pp.8.16.
14. Pocock, *Virtue, Commerce, and Historym* p.210,and O'Gorman (ed.), *British Conservatism*, p.9.

15. Feiling, 'Coleridge'; Cecil, *Conservatism*; Quinton, *Politics of Imperfection*; Huntongton, 'Conservatism'; and Eccleshall, 'English Conservatism an Ideology'.

16. Eccleshall, *'English Conservatism as Ideology'*, p. 71; see also Eccleshall, *English Conservatism since the Restoration.*

17. Eccleshall, 'English Conservatism as Ideology', p.71.

18. O'Gorman, *British Conservatism*, p.9.

19. Schochet, *Partiarchalism*, p.120; Figgis, *Divine Right of Kings*, p.176.

20. See Dickinson, *Liberty and Property*, p.18.

21. O'Gorman, British Conservatism, p.9.

22. See Kirk, *Conservative Mind*, p.4.

٢٣. پوكوك لێرەدا ئاماژە بەم تايبەتمەنديیە دەكا كە «ئەگەر پارێزگاری داكۆكی لە سيستەمی مەوجوودە، پارێزگاری سەدەی هەژدەهەم داكۆكی لە شۆڕش بوو»؛ بڕوانە.

Pocock, *Virtue, Commerce, and History*, p. 158.

24. Allison, *Right Principles*, p. 3.

25. Gilmour, *Inside Right*, p.53.

تەد هۆندريكيش ئارەزووی هەیە هیوم لە چنگی پارێزگاری رزگار بكا، بەلاّم لەم بارەوە بە هۆی ناوبانگی فەلسەفی ئەو «چونكە گومان لەوەدا نییە كە گەورەترین فەیلسووفی بریتانیایە». بڕوانە.

Honderich, *Conservatism*, p.47.

26. Johnson and Boswell, *Western Islands of Scotland and Hebrides*, p.342.

27. O'Sullivan, *Conservatism*, p.29-30.

لەمەڕ سەرەتای ئەندێشەی پارێزگاری لە سەردەمی شۆڕشی فەڕانسا؛ بڕوانە.

Roger Eatwell in Eatwell and O'Sillivan, *Nature of the Right*, p.63.

28. See Honderich, *Conservatism*, pp.124ff.

29. Hamppsher-Monk, *Edmund Burke*, p.19; see also O'Gorman *Edmund Burke*. p. 55 and Dickinson, *Liberty and Property*; p. 283.

٣٠.   ئەمە بەتەواوی و بە روونی لە پارێزکارانی فەڕانسادا دەبینرێ؛ بڕوانە. بە هەڵبژێراوەی

Maurras in McClelland (ed.) *the French Right*; Griffiths, 'Anti-capitalism'; T. S. Eliot's Idea of a Christian Society.

31. Smith, *Disraelian Conservatism*, p.2; Blake, *Conservative Party*, pp.24-5; Hoover and Plant, *Conservative Capitalism*.

32. Mannheim, *Conservatism*, p.47.

33. O'Sillivan, *Conservatism*, pp. 28, 82-3.

34. Hartz, *Liberal Tradition in America*;

بۆ لێدوانی رەخنەی زۆرتر لەم بوارەدا؛ بڕوانە.

Aughey's essay in Eatwell and O'Sillivan, *Nature of the* Right pp. 108-12.

35. See Noble, *'Conservatism* in *USA'*, p.635.

لە دەیەی رابردوودا نووسەرە ئەمریکاییەکانی وەک ناتان گلیزێر، ئەیرۆینگ کریستۆل و دانیل بێل «پارێزکارانی نوێ» ناودێرکراون. ئەوانە ئەگەرچی لە بوونی «حکوومەتی مەزن»، گەشەی کۆی خەرجی ئاسوودەیی ژیانی و بێهێزکردنی پشت بەستن بە نەفسی تاک و داخ و کەسەری خۆیان رادەگەیێنن، لە بەرژەوەندی ئابووری سەرمایەداری ناهاوکێش نگەران نەبوون. بالاتر لەوە، وجوودی بازارە ناهاوکێشییەکان بە هۆکاری بێهێزکردنی شاراوەی بایەخە سیاسییەکانی کۆمەڵگەی ئەمریکا زانیوە. بڕوانە.

Kirstol, 'When virtue loses all her loveliness'; O'Sillivan, *Conservatism*, p. 145.

36. See Hams-jürgen Puhle, 'Conservatism in Modern German History'.

٣٧.   لەمەڕ مەسەلەی دابەشکردن ؛ بڕوانە.

Allison, *Right Principles*, p.7.

لەمەڕ بیروباوەڕێکی رەسەنەوە؛ بڕوانە.

Quinton, *Politics of Imperfection* and G.Graham, *Politics in its Place*, P. 172.

38. Greenleaf, *British Political Tradition*; Hampsher-Monk, *Edmund Burke*.

39. Epstein, *German Conservatism*; Schuettinger, *Conservatism Tradition*.

40. See Norton and Aughey, *Conservatives and Conservatism*

و راپۆرتی پێچراوه و مەزنی راجێر ئەیتول له «سەبکەکانی ئەندێشە» لە ماف، واتە مافی کۆنەپەرستانە، مامناوەندی، رادیکاڵ، توندڕەو و راستە نوێیەکان؛ بڕوانە.

Eatwell in Eatwell and O'Sullivan, *Nature of the Right*, pp. 63ff.

٤١. ئوسۆلیڤان لەم بارەوە رەخنەی لە راجێر سکرۆتون هەیە. ئەو دەڵێ «سکرۆتۆن... لە راستیدا تووشی گەورەترین تاوانی سیاسی بووە؛ ئەو لە رادەبەدەر لەمەڕ سیاسەت پرسیار دەکا، پێکەنین لێرە دایە کە ئەو دەربارەی شۆڕشی ناوخۆ لە فەلسەفەی کۆمەلایەتی بەلگە دێنێتەوە»، بڕوانە.

O'Sullivan in Eatwell and O'Sullivan, *Nature of Right*, p.180

42. See selection from the work in Buke (ed.), *How Conservative Think*, pp. 56-8.

43. Gilmour, *Britain Can Work*; see also Macmillian, *Middle Way*.

٤٤. دەربارەی مێژووی ئەم گروپە سەرەتاییانە؛ بڕوانە.

Bristow, 'Liberty and Property Defence League'.

45. See for example, Bosanquet, *After the New Right*; Hall and Jacques (eds), *Politics of Thatcherism*; Levitas (ed.), *Ideology of the New Right*; N.P.Barry, *The New Right*; and D.King, *The New Right*; Eatwell and O'Sullivan, *Nature of the right*, ch.1; Hoover and Plan, *Conservative Capitalism*.

46. D.Green, *The New Right*.

47. In Hall and Jacques, *Politics of Thatcherism*, and Levites, *Ideology of The New Right*.

48. See Cowling (ed.), *Conservative Essays*: Scruton, *Meaning of Conservative*.

49. See Cowling, *Conservative Essays*.

50. Maistre, *Consideration on France*, p.97.

51. Scruton, *Meaning of Conservatism*, p.34.

٥٢. جێی واتای سەرەتایی و بەرهەمی بەرەک لە «سەمایەداری سروشتی»یە. بیرمەندانی پارێزگار بەڵگە و دەلیل و راپۆرتگەلی جیاواز لەمەڕ رێبەری سروشتی دەخەنەڕوو.

53. Viereck, *Conservatism Revisited*, pp. 44-5.

54. Maistre, *Considerations on France*, pp. 23.

٥٥. بەم حاڵەوە، هۆندریک لەگەڵ ناوەڕۆکی دەوڵەمەندی دینی و هەڵوێستی بەرەک دایە. ئەو وەبیر دێنێتەوە کە «بەرەک ئەمەی هەڵبژاردووە کە هەر تەنیا ئاماژە بە جیهانی شاراوە دەکا». ئەو لە شوێنێکی دیکەدا بێپەردە و راشکاوترە: «خودا دەوڵەتی موقەدەر کردوە» کەوابێ باشتر ئەوەیە کە ئێمە لەوەدا دەستێوەردان نەکەین؛ بڕوانە.

Honderich, *Conservatism*, p. 159.

٥٦. دەربارەی بۆچوون مەزهەبی سەدەی بیستەم، بڕوانە.

Hogg, *Case for Conservatism.*

٥٧. هێندێ لە نووسەرانی لیبرال کلاسیکی ئەم دواییانە وەک فۆن هاوکێش تێدەکۆشن باوەڕی ناتەواو لە پلان و گەلاڵەیەکی بەرتەسکدا بەکاربەرن. بۆ وێنە هایک دەڵێ ئێمە پاشەکەوتێکی ئاستەنگی زانیاریمان لەبەردەستدا هەیە کە پێویستانە لە حوکمی دادوەری ئێمە لە سیاسەت و ئابووری پێشمان پێدەگرێ.

58. Kirk, *Conservative Mind*, p.6.

59. Scruton, *Meaning of the Conservatism*, p. 11.

60. Maistre, *Considerations o France*, pp. 88, 95.103.

61. See Mannheim, *Conservatism*, pp. 139-40; and Aris, *Political Thought in Germany*, p. 224.

62. See Kirk, *Portable Conservative Reader*, p. XV.

63. Burke selections in Hampsher-Monk, *Edmund Burke*, pp. 188-9; also Burke *Political Writing and Speeches*, pp. 294-5.

64. Quoted in Epstein, *German Conservatism*.

65. See Oakeshott, *Rationalism in Politics*.

66. See Coleridge's explanation of the 'Idea' in the opening section of his *On the Constitution of the Church and State* which expounds this theme, pp. 12-13; for discussion of this. See Muirhead, *Coleridge as Philosopher*, pp.65ff; also Calleo, *Coleridge and the Modern State*, pp.63 ff.

67. Maistre, *Considerations on France*, p. 95.

68. Quoted in Mannheim, *Conservatism*, p. 132.

٦٩. لایەنە هاوبەشەكانی نێوان شارەكانی برازیلیا یان تەنانەت كانبرا لە بابەت مەنتقییەوە بوونی هەیە!

70. Oakeshott, *Rationalism in Politics*; see also Greenleaf, *Oakeshott's Philosophical Politics*, pp.473ff.

71. See Wolin, 'Hume and Conservatism' p. 1001.

72. See Allison, *Right Principles*, p. 36.

73. Scruton, *Meaning of Conservatism*, p. 42.

74. Hampsher-Monk, *Edmund Burke*, p. 36.

٧٥. (macroanthropos) بە مانای مرۆڤی زەلام و شێوەغوول؛ بڕوانە.

Novalis'and Müller's Writings in Reiss (ed.), *Political Though of the German Romantics*.

76. Cobban, *Edmund Burke*, p. 88.

77. Maistre, *Consideration on France*, p. 80.

٧٨. بە نیسبەت دڵنیایەوە تەئكید دەكا كە «پارێزگاری لە نێوان ئیدئۆلۆژییە سیاسییە گرنگەكاندا لە باری تەئكید لەسەر... ئەخلاقی یەهوودی ـ مەسیحی تاقە». بڕوانە.

Nisbet, *Conservatism*, p. 68; see also Cecil, *Conservatism*, p. 75; Rossiter, *Conservatism in America*, p. 44; Hogg, *Case for Conservatiam*, ch. 2.

79. See Quinton, *Politics of Imperfection*, p. 90; Scruton, *Meaning of Conservatism*, p. 171; Allison, *Right Principles*, p. 18; Tännsjö, *Conservatism*, p. 30.

80. Nisbet, *Sociological Tradition*, p. 48, and *Conservatism*, p. 77.

81. Allison, *Right Principles*, p. 32.

٨٢. بۆ لێدوان لەمەڕ دۆزی «ڕۆحانییەتی میللی»؛ بڕوانە.

Coleridge, *Constitution of Church and state*, pp. 77ff; Eliot's notion of the Community of Christians', can be found in eliot, *Christian Society*, pp. 42-3.

83. Mallock, *Aristocracy and Evolution*

هەر ئەو جۆرە کە لە پێشوتاری کتێبەکەدا گوتوویە، سوود وەرگرتنی ئەو لە وشەی ئاریستۆکراسی [یان سەرمایەداری]، ئاماژەی هەیە بە «کەسانی خۆش دیمەنی هەلکەوتوو و کەمینەی کارامە و هیچ پێوەندی بە پێگەی ئەندامییەوە لەم بارەوە کە لە چ بنەماڵەیەک لە دایکبوون، نییە».

84. Viereck, *Conservatism Revisited*, p. 30.

شیکاری ئاکادیمیک دەربارەی ئەم نوخبانە باوەڕی وایە کە هەلکەوتوانی پارێزگار لە ئینگلستان لە ساڵی ١٦٨٨ زۆر نەگۆڕاون. ئەوان لە سەدەی بیستەمدا لە سەرمایەداری زەویدارەوە بوون بە خاوەن پیشەسازی و سەرەنجام بوون بە چینی مامناوەندی؛ بڕوانە.

Eccleshall, 'English Conservatism as Ideology';

هەروەها بۆ ئەندێشەی ئالیسۆن لەمەڕ ئەم ڕێنوێنییە؛ بڕوانە.

Right *Principles*, p. 63.

85. See Scruton, *Meaning of Conservatism*, p. 48, and Covell, *Redefinition of Conservatism*, p. 63.

86. Maistre, *Considerations on France*, p. 92.

87. Nisbet, *Conservatism*, p. 40.

88. Waldergave, *Binding of Leviathan*, p. 90.

٨٩. کوئین تین هۆگ باوەڕی وایە کە «بنەڕەتی پاکانەی مافی خاوەندارێتی تایبەتی لە کۆتایی کاردا باوەڕە بە بایەخی بێکۆتایی کەسایەتی مرۆڤایەتییە، بەلام ئەم بایەخە هەر تەنیا لەبەر تیشکی گشتی و ئیلاهی کە لە نێو بازنەی ویستی خودادا دەبینرێ». بڕوانە.

Hogg, Case for Conservatism, pp. 98-9; see also Nisbet, *Conservatism*, p. 56

90. Hogg, *Case for Conservatism*, p. 99.

91. See Scruton, *Mearning of Conservatism*, pp. 72-3.

92. See Dickinson, *Liberty and Property*, p. 285.

93. See Ortega y Gasset, *Revolt of the Masses*.

٩٤. بڕوانە. بە هەڵبژێراوەکانی نووسراوەی مـورا لـە کتـێبی McCelland (ed.)The French Right، لێدوان لەمەڕ رەخنەی داوسۆن لە دیموکراسی لە پێوەندی لەگەڵ مـورا و ت. س. ئێلیوت؛ بڕوانە.

O'Sullivan, Conservatism, pp. 135ff.

95. Pugh, *Making of Modern British Politics*, p. 3.

96. See Smith, *Salisbury on Politics*.

97. Scruton, *Meaning of Conservatism*, p. 59.

98. Worsthornein Cowling, *Conservative Essays*, p. 149.

99. Eccleshall in Wccleshall et al. (eds), *Political Ideologies*, p. 102; see also Nisbet, *Conservatism*, p. 37; Auerbach, *Conservative Illusion*, p. 37; Macpherson, *Burke*.

100. Gilmour, *Britain Can Work*, pp. 65-6.

101. Hampsher-Monk, *Edmund Burke*, p. 20.

١٠٢. سەرەڕای ئەو راستییە کە پارێزگارانی لیبرال بە لانی زۆرینـەی ئـازادی بـازاڕ باوەڕیان هەیە، لەمەڕ ئەمە کە ئەم ئازادیانە هەتا کوێ دەبێ بەرفراوان بێتەوە هەست بـە نیگـەرانی دەکـەن. کاتێـک مەسـەلەگەلی کۆمەلایـەتی و ئـەخلاقی، بـۆ وێنـە دەربـارەی مەسەلەگەلی رەگەزی، خاوەندارێتی رەگەزی، بنەماڵەیی و ئەخلاقی تایبەتی و سانسۆڕ و قرتانی چەمکەکانی بلاوکراوە دێتە ئارا ئەو دەم زۆر لە پارێزگـارانی لیـبرال دەربـارەی بەرفراوانبوونەوەی ئـازادی دووچـاری گومـان دەبـن. سـەرەڕای ئەمـە، لایەنگـەلێک لـە ئازادیخوازانی باڵی «راستی نوێ» (یان ئانارکۆکاپیتالیستەکان) زۆر موشتاقی بەرفراوان بوونەوەی ئازادییەکانن و دەرەنجام بە دژی دەوڵەت دێنە ئەژمار کە لە بەشـی پێنجـەمی ئەم کتێبەدا لێدوانی لەسەرکراوە.

103. Eliot, *Christian Society*, pp. 97-8.

104. See Schuettinger, *Conservative Tradition*, p. 17.

105. See Calleo, *Coleridge and the Modern State*, p. 3.

106. Nisbet, *Conservatism*, p. 65.

١٠٧. كابت هاوكات لەگەڵ لێدوان لەمەڕ قەشەكان، كۆەفرۆشەكان، دەلالانی بـوورس و ئەفسەرانی دەریایی و سەربازی دەڵێن: «لێرەدا هەزاران هـەزار جـووت لـەم سـێبەرە شوومانە و بەختەكانە بوونیان هەیە كە چالاكانە بە پەروەردەكردنی ئاغایان و خانمانەوە سەرقاڵن؛ و هەموویان لە حاڵێكدا كە مالتووس دەیویست كۆنترۆڵی لەسـەر پـەروەردەی چینی كرێكاردا بەكارببرێ، هەموویان جایزەی بارهێنان وەردەگرن! مالتووس لە كوێیـە؟ قەشەی حەوانەوەی جەماوەر لە كوێیە؟»؛ بڕوانە.

Cobbet, *Rural Rides*, p. 161.

108. See Calleo, *Coleridge and the Modern State*, pp. 13,20.

109. See Griffiths, 'Anti-Capitalism', pp. 723,735.

١١٠. ئەمە تا رادەیەک ئەو شتەیە كە سێر هێنرێ مین دەربارەی دۆزی خۆی لەمـەڕ بزووتنەوەی جەماوەرەكان لە پلەی كۆمەلایەتی هەتا قەرارداد لە مێشكیدا بوو.

111. See Waldegrave, *Binding of Leviathan*, pp. 58ff; Scruton, *Meaning of Conservatism*, pp. 94ff; Gilmour, Britain can Work; Covell, *Redefinition of Conservatism*, pp 56-7.

112. Gilmour, *Britain can Work*, p. 12; see also Cowling, *Conservative essays*, pp.1ff.

113. Gilmour, *Britain can Work*, p.12.

114. Ibid., p. 101.

115. Graham, *Politics in its place*, p. 185.

١١٦. گراهام لە كتێبی ناوبراودا ئەمە بە پلەی باڵای دەسەلات دەبینێ. لەم دواییانـەدا هوندریک لە كتێبی پارێزەگاری بەشی دووەمدا ئەوەی بە شێوەی بێدەسەلاتیەكی ئاشكرا بینیویەتی.

بەشی چوارەم: سۆسیالیزم

١. لە بۆ چوونی سەرجەم گرێبەستدا، زۆرتر سوننەتی لیبرالی قەراردادخواز (لە ژان لاکەوە بگرە هەتا راولێز)، بۆ بەیانی نەریتی وەئەستۆگرتن و عۆدەداری ئێمە و جەوهەری دەسەلات کەلک وەرگیراوە. لەگەڵ ئەمەدا، هێندێ لە ئانارشیستەکان بەتایبەت پرۆدۆن، کە ئەوە بە ئامێرێکی دژایەتی لەگەڵ دەوڵەت دەزانێ هەروەها کەڵکیان وەرگرت. پرۆدۆن لە بەشی پێنجەمدا تاوتوێ دەکرێ.

٢. دەبێ بوترێ کە لێکدانەوەی مارکس زۆرتر لەم لایەنەوەیە. ئەو هەروەها شۆرشەکانی ١٧٨٩ و ١٨٤٨ بە شێوەی رووداوگەلێکی سیاسی زەرووری لە مێژووی بزووتنەوە بەرەو شۆرشێکی کۆمەلایەتی پرۆلیتاریایی دەزانێ.

3. See Claeys, *Citizens and Saints*, p. 323.

4. Lichtheim, *Origins of Socialism*, p. 219; see also Beer, *History of British Socialism*.

5. See C.H.Johnson, *Utopian Communism France*.

٦. «رێکخراوەی دەروونی ئەم کۆمەلگە کۆمۆنیستییە سەرەتاییە، لە فۆرمی نموونەیی ئەو لەگەڵ ئاشکرا کردنی مورگان لە جەوهەری راستەقینەی gens و پێوەندی ئەو لەگەڵ قەبیلە بە باشی نیشان دراوە».

Marx and Engels, *Communist Manifesto*, P. 79.

٧. ئینگلیس لە پێش وتاری چاپکراوی ئینگلیسی ١٨٨٨، کتێبی مانیفیستی کۆمۆنیستی «نێونەتەوایەتیترین بەرهەمی تەواوی ناوەرۆکەکانی سۆسیالیستی» زانی، هەر ئەو، ل ٦١.

٨. ناو و شکل SPD لە ١٨٩٠ قبووڵ و رەیی بەدەسهێنا.

9. See Miller and Potthoff, *German Social Democracy*; see also Bernstein's Work *Evolutionary Socialism*, Tudor (eds), *Marxism and Social Democracy*. It is not quite so certain though that the actual political activity of the SPD always bore out the rigid theoretical commitments.

10. See Dennis and Halsey, *English Ethical Socialism*.

١١. دەربارەی مێژوو و یەکسانخوازان بە شێوەی پێگەی سەرهەڵدانی سۆسیالیزم، بڕوانە.

Greenleaf, British Political Tradition, p. 351.

12. Hill in Winstanley, Law of Freedom, p. 9.

ئەدوارد بەرنشتاین نووسەری پێداچوونەوە خواز سۆسیالیستیش یەکەم ئاساری خۆی لەمەڕ جەنگی ناوخۆ لە ئینگلیس بە ئیلهام لە مارکس نووسی. هەموو هاوچەرخانی وینستنلی وەکو جیمز هەرینگوتیش زۆر جار هەڵبژێراون. کۆمەڵێک لە توێژەران بەرفراوانی ئەم کێشەیان ئاشکرا کرد.

C.B.Macpherson's *The Political Theory of Possessive Individualism.*

شایانی باسە کە جۆرج وودکاک وینستنلی بە ئانارشیستێکی ڕەسەنی ئازادیخواز دەزانی. ئەو دەڵێ: «کۆششەکانی وینستنلی و هاوڕێکانی بۆ پەیڕەوی کردن لە پرەنسیپی سوننەتی جۆرج میل لەسەر دەسپێکی سوننەتی ئانارشیستی لەگەڵ بەرەو پێشچوونی ڕاستەوخۆ ڕاوەستاوە»؛ بڕوانە.

Woodcock, Anarchism, p. 46.

13. Hobsbawm, *Age of Revolution.*

14. Lichtheim, *Origins of Socialism*, p. viii.

15. Schwartz, *Chinese Communism*, pp. 73ff; Fanon, *Wretched of the Earth.*

16. Greenleaf, *British Political Tradition*, pp.350ff.

17. Berki, *Socialism.*

18. See Manuel, *New World of Saint-Simon and Prophets of Paris*; also, for a more general study of utopianism, Goodwin, *Social Science and Utopia.*

19. On Fourier, see Riasanovsky, *Charles Fourier.*

20. On Saint-Simon, see Saint-Simon, *Social Organization*; Manuel, *New World of Saint-Simon*; Ionescu (ed.), *Political Though of Saint-Simon. One Owen, see Morton*, Robert Owen.

21. See Dennis and Halsey, *British Ethical Socialism.*

22. See Marx and Engels, *Selected Writings.*

23. See Landauer, *For Socialism*. Proudhon is discusses in ch.5.

24. D.Miller, Marx, Communism and Markets', pp. 182ff: see also A.Nove's study, *Economics of Feasible Socialism*.

ئەم بینینە لەسەر حزبە سۆسیالیستەکان (بەتایبەت حزبی کۆمۆنیست) لەسەرانسەری ئوروپای رۆژئاوا کاردانەوەی بوو.

25. See Estrin and Le Grand (eds), *Market Socialism*; Forbes (ed.), *Market Socialism*; and the most systematic study to date by Miller, *Market, State and Community*.

٢٦. ئەو جۆرە کە جۆرج ئۆرویل دەنووسێ: «گەڕانەوەی بەرەوداو لە لایەن رونیاسازانی خەیالی وەکو ویلیام موریس و دیموکراتە عارفەکانی وەکو والت ویتمەن، لە لایەن رۆسۆ، لە لایەن کەسانی دیکەوە و یەکسانخوازانی ئینگلیسی لە لایەن گوندنیشنانی راپەڕیوی سەدەکانی ناوەڕاست، گەڕانەوە بۆ مەسیحیانی سەرەتا... لە راستیدا لەسەر ئەم باوەڕەیە کە سروشتی مرۆڤ ئەوندە باش هەیە کە لەگەڵ ئەو دەسپێبکەین و توانای بەرەو پێشچوونی بەرفراوانی هەیە. ئەم باوەڕە وزەی بزووتنەوەی سەرەکی بزاڤی سۆسیالیستی بووە». بە گێڕانەوە لە:

Crick, Orwell, p. 507.

27. See Penty, *Restoration of the Guild System*, or Landauer, *For Socialism*.

٢٨. «پلە و رەدەبەندی میزانی سەوداکان و حەز و مەیل دەبێ بەشێوەی ناسک و میزان بە گروپەکان رشتەکانەوە گرێبدرێ ئەو جۆرە کە ئەوان بتوانن بەیان و رەنگدانەوەکان و رازیبوونی ئازاد بە دەست بێنن».

Riasanovsky, *Fourier*, p. 42.

فوریە باوەڕی وابوو کە دوازدە سەودا سەرەکی مرۆڤایەتی بوونی هەیە کە خۆی بە ٨١٠ جیاوازی وردبینیەوە هەڵگری دابەشکردنە. ئەگەر کەسێک ئەم جیاوازییە وردبینانە دوو بەرامبەر بکاتەوە بۆ ئەوەی مامەڵە رووبەڕووەکان لە نێوان کەساندا سەر بگرێ، ئەو دەم دەتوانرێ رادەێ پلەی باڵای جەماوەری ئارمانج شاری حیساب بکرێ کە دەکاتە ١٦٢٠.

29. See Claeys, *Citizens and Saints*, p. 16.

30. See McLellan, *Engels*, p. 73.

31. Engels 'Speech at the Graveside of Karl Marx and Engels, *Selected Writings*. Engels' Work 'came to be accepted as the authoritative frame of reference through which Marx's Work was to be Viewed', Wright, *Socialism*, p. 43.

٣٢. هەڵویستی تایبەتی خودی لنین بەتەواوی یەکدەست و ریک نەبوو. ئەو بە جۆریکی سەرسوورهینەر هەڵویستی ئیرادەخوازانەی لەگەڵ ماتریالیزمی وشک تیکەلاوی کرد. دژوارە کە چالاکخوازی کتیبی [چ باید کرد]ی ئەو لەگەڵ جەبرخوازی ئاساری فەلسەفی ئەو بە ناوی ماتریالیزم و ئامپریوکریتیسیزم ئاشت بکەینەوە. ریی تیدەچی کە لنین وەکوو هەلپەرستیکی شۆرشگیر دابنیین.

33. See Miller and Potthoff, *German Social Democracy*, pp. 240-2.

34. Anthony Arblaster in Parekh (ed.), *Concept of Socialism*, p. 148.

٣٥. بئاتریس ویب بۆ وینە هیربیرت ئیسپینسیری ستایش دەکرد کە خودی خۆی لەگەڵ ئەو دۆستایەتی بوو و دەیگوت: «ئەو بە منی دەگوت کە هەمو ریکخراوە کۆمەلایەتییەکان راست ئەو جۆرە تەماشا بکەین کە گیا و گیانەوەرانن ـ ئەگەر کەسیک لەمەر ئەشیا بە باشی زانیاری بە دەس بینی دەتوانی بە بینین، دەست بکا بە جیا کردنەوە و بەیانی ئەوان بە کردەوەی ئەوان تا رادەیەک پیشبینی بکات».

B.Webb, *My Apprenticeship*, p. 38.

36. See Crosland, *Future of Socialism*, p. 84.

37. S.Webb, *Facts for Socialists*, Tract no. 5., quoted in M.Cole, s*tory of Fabian Socialism*, p. 18.

38. Greenleaf, *British Political Tradition*, p. 371.

39. Selections from *The New Christianity* can be found in Saint-Simon, *Social Organization*, pp. 81ff.

٤٠. فوریە لەسەر ئەو باوەرەیە کە «راستی و بازرگانی بە هەمان رادە لەگەڵ یەکدا ناکۆکن کە مەسیح و شەیتان». بازرگانان لە ریگرەکان باشتر نین.

Riasianovsky, *Fourier*, pp. 161-2.

41. See Marx, *Early Texts*.

42. See Jay, *Dialectical Imagination.*

43. See, Particularly, the final chapter of Bernstein's *Evolutionary Socialism* entitled 'Kant not Cant'. See, also, Gay, *Dilemma of Democratic Socialism*, pp. 145ff.

44. See, Olivier's essay in Shaw (ed.), *Fabian Essay in Socialism*, pp. 96ff; also Ball, 'Moral Aspect of Socialism'.

45. Dennis and Halsey, *English Ethical Socialism*, pp. 125-26.
بئاتریس ویبیش لە پێشکەوتن و تەکامول «زۆر جار لە نێوانی پلەی تاوانی ڕۆشنبیران و مالکان لە سەدەی نۆزدەهەمدا دەدوێ؛ بڕوانە.

B.Webb, My Apprenticeship, pp. 179-80.

46. Callaghan, *Socialism in Britain*, p. 55.

47. Wright, *British Socialism*, p. 2.

48. Tawney, *Acquisitive Society*; Dennis and Halsey, *English Ethical Socialism*, p. 151; Greenleaf, *British Political Tradition*, P.414; Wright, *British Socialism and Socialism*,; Terrill, *Tawney and His Times.*

٤٩. من ئەمانە کەم تا کورت هاوکێش لەگەڵ ئەم جۆرە لە بەرچاو دەگرم، ئەگەرچی لەگەڵ سەرهەڵدانی رەخنەی فەمینیستی لە سۆسیالیزم، عاقڵانە ئەوەیە کە لەمەڕ بایەخی «برایەتی» زۆر بەپارێز بین. زۆرینەی سۆسیالیستەکانی سەدەی نۆزدەهەم، یەکێتیە سنفییەکان و هی وەکو ئەوان قسە و دەمیان لە برایەتی وەردەدا. زۆر لە سۆسیالیستە هاوچەرخەکانم بەم تەوسیفانە دڵخۆش نین، یان هەر پێیان خۆش نییە، ئەوە بە تێگەیەنێکی زۆر بەرتەسک لە جەماوەر و کۆمەڵگە دەزانن کە بێگومان دەبێ هەموو ژنان بە شێوەی هاووڵاتییەکی بەرامبەر لەخۆبگرێ. بۆ لێدوان لەمەڕ ئەم خاڵە؛ بڕوانە.

Anne Philips 'Fraternity' in Pimlott (ed.), *Fabian Essays.*

50. For early-nineteenth-century uses, see Claeys, *Citizens and Saints*, P. 299; on William's use of the notion of community, see R. Williams, *Long Revolution.*

51. See Crick, *Orwell*, p. 507.

52. On aspects of this theme, see David Miller's essay 'In what sense must Socialism be Communitarian?', in Paul, Miller, and Paul (eds), *Socialism*; also Plant, Equality, *Markets and the State.*

53. See Plant, *Community and Ideology.*

54. Wood, 'Marx on Rights and Justice', p. 281.

55. See Crick in Pimlott (ed.), *Fabian Essays*, p. 157.

٥٦. بۆ وێنە ئایا لە ویستە تایبەتییەکان «نیازەکان» موتڵەقە یان نیسبی؟ ئەگەر نیازەکان موتڵەقن چ شتگەلێک دەگرنەخۆ؟ پێوەندی نێوان نیازەکان و ویستەکان چییە؟ ئایا هاوێر و جیاوازییەکی روون لە نێوان ئەم دەسکەوتانەدا بوونی هەیە؟ ئەم پرسیارانە و زۆر پرسیاری دیکەش لێدوان لەمەڕ نیاز دووچاری گرفت دەکەن.

٥٧. ئەو جۆرە کە بئاتریس گوتوویە: «ئێمە بە «مرۆڤی بەهەستی مامناوەندییەوە» باوەڕمان نییە، لامان وانییە کە ئەو بتوانێ زۆرتر لەوەی کە نارەزامەندییەکان باس دەکات، ئەنجام بدات، فیکر ناکەین بتوانێ رێی چارەسەرێک بدۆزێتەوە... ئارەزوومان هەیە کارناسانی پسپۆڕ بێنینە ناو کارەوە»؛ بڕوانە.

B.webb, *our Partnership*, p. 120.

58. Tawney, *Equality.*

59. On the Kantian rational will argument, see Bernstein, *Evolutionary Socialism.* Mill's later reflections, 'Chapters on Socialism', Figure in the utilitarian guise; see Mill, *On Liberty.*

60. See Discussion in plant, 'Socialism, Markets and End-State', in Estrin and Le Grand *Market Socialism.*

61. Cole, *Self-Government in Industry and Guide Socialism Restated.*

٦٢. من لەمەڕ ئەم بابەتە لەگەڵ بەشبەشی زۆرتری ئەم کتێبە ئەندیشەگەلێک لە بابەتی دەوڵەت (بەشی پێنجەم) لێدوانم کردووە. هەروەها بڕوانە.

Hobbio, *Which Socialism*?

و رواڵەتەن بۆچوونی مارکوویچ لە لایەنێکی زۆر جیاوازە کە «بەبۆچوونی مارکس، مەسەلەی لە پێوەندی لەگەڵ چۆنیەتی کۆشش بۆ ئامانجە گشتییەکانی کۆمەڵگە

بەشێوەی چاوکراوانە و ئازادانە، بەشێوەی عەقلانیتر و مرۆڤانەتر مومکینـە. بـەم هۆیـە، دەوڵەت زۆر ناخایەنێ و زەروورەتی نییە».

Markovic, *Democratic Socialism*, p. 19.

63. Barker 'Fabianism and the State' in Pimlott, *Fabian Essays*, p. 28. Barker notes in this essay the 'The whole conception of the Fabian state as depicted by the webs is a massive and high-minded self-denying ordinance' (p. 34).

64. See Hirst, 'Democracy: Socialism's best reply to the right', in Hindess (ed.), *Reactions to the Right*.

٦٥. گۆڕینی ناو بـە PDS (Partito Democratico della Sinistra) بەشـێوەی هێمـای دیاریکەری گۆڕانکاری ئیدئۆلۆژیکییە.

66. The best selected collection of Gramsci's writings is *Selections from Prison Notebook*; see also the studies by Femia, *Gramsci's Political Though*, and Simon, *Gramsci's Political Though*.

67. For the medieval wing of the Guild, see Penty, *Restoration of the Guild System*, and for the national guilds see S.G.Hobson, *National Guilds and the State*, and Cole, *Guild Socialism Restated*.

68. Tawney, *Acquisitive Society*.

69. See Plant, *Equality, Markets and the State*, p. 5.

70. See Gorz, *Farewell* to the Working Class; Kitching, *Rethinking Socialism*, pp. 62-3.

٧١. بئاتریس وێب ئەنـدامی خـوارەوەی سۆسیالیـستەکانی «بـە هۆکـاری هەمیـشە گەوج کە لە تالارێکدا دێن و دەچن و... دەس دەکـەن بـە گاڵـتەی تـەواو گەوجانـە» بـاس دەکا. بڕوانە.

B.webb, *our Partnership*, p. 134.

٧٢. ئەمە بەشێکی سەرەکی لە پەیامی لایەنگرانی سۆسیالیزمی بازاڕە؛ بڕوانە.

Estrin and Le Grand, *Market Socialism*.

هەروەها بۆ موتالای زۆرتر لەمەڕ کۆڵ؛ بڕوانە.

Wright, G. D. H. Cole.

73. See Penty, *Restoration of the Guild System*, and Cole, *Guild Socialism Restated*;

74. See Plant, 'Socialism Markets and End States' in Estrin and Le Grand, Market Socialism, p. 71.

75. Estrin and Le Grand, *Market Socialism*, p. 23.

بەشی پێنجەم: ئانارشیزم

١. واتای ژیان کردن لە کۆمەڵگەیەکی بێدەوڵەت یان حکومەت، لە باشترین شێوەی ئەو، دەتوانێ دوو مانای ببێت. یان کۆمەڵگەیەکی خەیاڵی بێزیان و رووخاو بەلام بێکردەوەیی لەخۆگرتووە، شتێک کە بەرهەمی ئەندێشە لەمەڕ گرفتی کۆمەڵگەی هاوچەرخە یان کۆشش بۆ دۆزینەوەی بریکارێکی بەکردەوە بۆ دەوڵەتە. شایستەیی بۆ ژیان لە وەها کۆمەڵگەیەکی بێدەوڵەتدا پێوەندی ناسکی بە لێهاتوویی تایبەتی یان سیاسییەوە هەیە.

٢. ئەو جۆرە کە نووسەرێک دەڵێ: «ئانارشیزم» لەگەڵ ئەمە کە هێنەری زیندەخەوێکی بەرفراوان لە دۆزەکانە ناتوانێ وەکو مارکسیزم بە شێوەی ئیدئۆلۆژییەکی ناسک و میزان پێناسە بکرێ». بڕوانە.

Cahm, *Kropotkin*, p. ix.

هەروەها چاو لە لێدوان بکە:

D. Miller, *Anarchism*, p. 2; Gaus and Chapman, in Pennock and Chapman (eds). *Anarchism*, p. xvii; also Ritter, *Anarchism*

3. Proudhon, *Selected Writing*, pp. 88-9.

واباشە لێرەدا سەرسەری وەبیر بێنینەوە کە پرۆدۆن لەم بارەوە جیا کردنە و هاوێری نێوان دەسەلاتی حکوومەت و دەوڵەتی قبوول نەدەکرد.

٤. باکونین رەخنەی مارکس لە پرۆدۆن لە کتێبی هەژاری فەلسەفەدا پەسند دەکرد.

٥. مایلبوونی درێژخایەنی ئەم لێدوانانە لەم خولەدا، بڕوانە.

Cahm, *Kropotkin*, pp. 36-43.

6. See Clark, 'Master Lao and the Anarchist Prince', in Clark, *Anarchist Moment*, p. 163. David Miller, amongst other commentators, mention this point in Passing; See Miller, *Anarchism*. P.3 James Joll.speaks of Zeno and the Stoics in the same vein, *Anarchist*, p. 13.

7. Taylor, *Community, Anarchy and Liberty*, p. 33.

٨. ئەو هەروەها دەڵێ: جەماوەری وەرزێڕی، گوندی، کیبوتسەکان و کۆمۆنە خەیاڵییەکان لە دەوڵەتە پێشکەوتووەکاندا نەریتی ئانارشیستیان بووە؛ هەمان، ل، ٣٥ـ٣٧.

٩. هەمان، ل، ٣٨.

١٠. ئەگەر خاوەن ئینساف بین، تایلۆر تا رادەیەک ئەم کێشەی دوایی دەسەلماند، ئەگەرچی حەز دەکا کە لەگەڵ ئەو بەشێوەی نامێژوویی پاککردنەوە رەفتار بکات.

11. Pilgrim, '*Anarchism and Stateless Societies*', p. 367.

12. See P. Thomas, *Karl Marx and the Anarchists*, pp. 7-8; also Cahm, Krpotkin, pp. 7. For a good study of Godwin as an anarchist, see Clark, *Philosophical Anarchism of William Godwin*.

13. Rocker, *Anarcho-Syndicalism*, p. 21.

دەیڤید ئاپتریش ئەم خاڵە دێنێتە ئاراوە واتە ئەمە کە ئانارشیزم رەخنەی سۆسیالیستی لە سەرمایەداری لەگەڵ رەخنەی لیبرالی لە سۆسیالیزم تێکەڵ کردووە؛ بڕوانە.

'The Old Anarchism and the New' in Apter and Joll (eds), *Anarchism Today*, pp. 1-2. See also for roughly the same idea, D.Miller, *Anarchism*, p. 3.

14. For the Classic study of the Spanish Experience, see Brenan, *Spanish Labyrinth*.

15. See Avrich, *Russian Anarchists*, pp. 209-22; Guérin, *Anarchim*, pp. 98-101; Arshinov, *Makhnovist, Movement*.

16. See for example, Bookchin, *Ecology of freedom*, *Post-Scarcity Anarchism, or Tawards an Ecological Society*; or Ward, Anarchy in Action.

١٧. بۆ درێژە پێدانی زۆرتر دەربارەی ئەم چالاکیە بلاوکردنەوەیە بێجگەلە زانیاری مەربووت بە «گرووپی جوستوجۆگەری ئانارشیستی» دامەزراو لە بریتانیا لە ١٩٨٥-١٩٨٤، بڕوانە.

Goodway (ed.), *For Anarchism*, pp. 1-16.

١٨. دەربارەی مەسەلەی وتووێژی گرێدراو بە توندوتیژ و ئاشتی؛ بڕوانە.

Friedrich, '*Anarchist Controversy*'.

١٩. ئەو لە یەکێک لە تازەترین کارەکانیدا خۆی هەم بە ئێکۆئانارشیست و دواتر ئانارکۆکۆمۆنیستێک باس دەکا، بڕوانە.

Bookchin, *Toward an Ecological Society*, pp. 92,251n.

20. Kropotkin, *Mutual Aid*, pp. 271ff.

21. See Bookhein, *Ecology of freedom and Toward an Ecological Society.*

22. For An excellent study of French syndicalism, see Jennings, *Syndicalism in France.*

23. See Holton, *British Syndicalism* 1900-1914; Morgan, '*Socialism and Syndicalism*'.

24. Rocker, *Anarcho-Syndicalism*, p. 134.

25. D. Miller, *Anarchism*, pp. 125,132.

26. J.Carroll's introduction to Stirner, *The Ego and His Own*, p. 33.

27. Ibid., p. 34. See also, for a more rigorous separation of Stirner from anarchism, Patterson, *Max Striner*; also D. McIntosh,'Dimensions of anarchy' in Pennock and Chapman, *Anarchism*, pp. 240ff.

28. Clark, *Marx Stiner's Egoism*, pp. 89.

29. Gaus and Chapman, and Wieck, in Pennock and Chapman, *Anarchism*, pp. xxv, 215.

30. See R.Graham, 'The Role of Contract in Anarchist Ideology', in Goodway, *For Anarchism*, p. 163.

31. See V. Richards, 'Notes for a Biography', *in Malatesta*: *Life and Ideas*, p. 209; Guérin, 'Marxism and Anarchism' in Goodway, *For Anarchism*, p. 118.

٣٢. باشترین موتالا لەمەڕ پێوەندی مارکس لەگەڵ ئانارشی کتێبی پۆل توماس بەناوی کارل مارکس و ئانارشیستەکان. پێوەندی ئانارشی لەگەڵ لیبرالیزم لە هێندێ لە موتالادا باس کراوە ئەگەرچی لێدوانی سیستماتیک تەواو نابێ و لەمەڕ ئەو باقی دەمێنێ.

33. Rothbard in Pennock and Chapman, *Anarchism*, p. 193.

٣٤. ئەو دەڵێ: «ئێمە بێخەوش و خالیس بوون لە تاوان و بە باش بوونی گشتی خەڵک باوەڕمان نییە».

V. Richards (ed.), Malatesta: *his Life and Ideas*, p. 193.

35. Kropotkin, *Mutual Aid*, p. ix.

36. Ibid., p. 14.

تاکخوازی هابز کرۆپۆتکین بە بۆچوونەکانی ت. هـ. هاکسلی و تەکامولی بەربەرەکانییەوە گرێداوە. لە راستیدا هاکسلی لە توێژیەوەی خۆیدا بەناوی «خەبات بۆ بوون لە کۆمەڵگەی مرۆڤایەتیدا» کە وەگەڕخەری کرۆپۆتکین لە نووسیندا یارمەتی رووبەڕوو بوو، لە هابز بۆ بەیانی روون کردنەوەی واتای تەکامولی بەربەرەکانی کەڵک وەردەگرێ.

٣٧. ئەو جۆرە کە کرۆپۆتکین دەڵێ: «کۆمەڵگە قبووڵی و پێویست بە یارمەتی بەرامبەر و پشتگری بەشی جودایی هەڵنەگر و زاتی و سروشتی مرۆڤە کە لە هیچ خولێک لە مێژوودا ناتوانین ئاشکرای بکەین کە مرۆڤەکان لە بنەماڵە بچووکەکاندا جیا لەوانی دیکە ژیانیان کردووە، لە پێناوی کەل و پەلی پێداویستی ژیان شەڕیان لەگەڵ یەکتر کردووە».

Mutual Aid, p. 153.

٣٨. هەمان، ل ١١٢.

٣٩. لەمەڕ ئیمان کرۆپۆتکین بە «مانای باش» جەماوەر؛ بڕوانە.

Kropotkin, Conquest of Bread, p. 109.

Malastesta, Anarchy, pp. 34-5.

لەمەڕ حوکمی ساکاری کرۆپۆتکین، بڕوانە.

40. Bookchin, *Toward an Ecolgical Society*, pp. 59-60.

41. Berkman, *ABC of Anarchism*, p. 27.

٤٢. وێنەی غەریزی، وێرانگەر و ناسیستماتیکی دۆزەکانی باکونین کە هۆگری بە پەروەردە دانی ئەوی بوو رەنگە زیادەڕەوی بێ. بۆ دروستکردنەوەی ئەم بۆچوونە لەمەڕ میراتی باکونین؛ بڕوانە. Kelly, Mikhaeil Bakunin

Avirch, 'Legacy of Bakunin'.

43. Bakunin, *Statism and Anarchy*, p. 205.

بۆ لێدوان لەمەڕ دژایەتی باکونین لە بۆچوونی تەکامول و پەرەپێدانی کرۆپۆتکین؛ بڕوانە.

Thomas, *Karl Marx and the Anarchist*, pp.286-8; Avrich, *Russian Anarchist*, pp. 92ff; and Avrich's introduction to Bakunin's *God and the State*, p. vi.

44. See Sorel, *Reflections on Violence*.

بۆ زانیاری زۆرتر؛ بڕوانە.

Jennings, George Sorel

دەربارەی کاردانەوەی گشتی بێرگسۆن؛ بڕوانە.

Scott, *Syndicalism and Philosophical Realism*, or Pilkington, *Bergson and His Influence*.

٤٥. سووریێل لە حەماسەیەک لە حاڵەتی رۆحی پاڵەوانانی هومێر یان ئەبەرمەردی نیچە دەبێژێ - سەردەمێکی نوێ لە دەلاوەری و جوامێری و پاکی و ساکاری؛ بڕوانە.

Sorel, Reflections on Violence,

ئەو جۆرە کە هوولم، وەرگێڕی ئەو، گوتوویە: «تێگەینی شۆڕشێک کە دژی دیموکراتیەت بێ، سەرەڕۆیی لە زانستی ئەخلاق کە عەقڵخوازی و نیسبیخوازی بەگشتی رەتدەکاتەوە و لەسەر پرەنسیپی راز و رەمز لە دیندا بایەخ دادەنێ... کە لە مودێرنیزم و پێشکەوتن بە گاڵتەجاڕەوە دەدوێ و واتایەکی وەک شەرافەت و کەرامەت بێمانای راستەقینە بەکار دەبا... دژاوارە»؛ بڕوانە.

Hulme, *Speculations*, p. 250.

46. Godwin, *Enquiry Concerning Political Justice*, p. 758.

47. Ibid., p. 761.

48. Stirner, *The Ego and His Own.*

٤٩. لئو تۆلستۆی بەناوبانگترین داکۆکی مەسیحی لە ئانارشـی کـردووە، ئەگـەرچی ناتوانرێ ئاساری ئەو راڤە و راژەی ئۆرتۆدۆکسی ،اوەری مەسیحی ناوبنرێ؛ بڕوانە.

Tolstoy, *Kingdom of God and Peace Essay.*

٥٠. دەربارەی بەڵگە هێنانەوەی دەروونناسی، بڕوانە.

Gustav Landauer, *For Socialisn .*

51. Proudhon, *Revolution in the 19th Centry*, p. 292.

ئەگەرچی ئاشکرایە کە پرۆدۆن لە واتای دەوڵەت، دەسـەڵات یـان یاسـا بـە جـۆرێکی سابت کەڵکی وەرنەگرتووە؛ بڕوانە.

Vernon, *Citizenship and Order*, pp. 82ff.

52. Nock, *Our Enemy the State.*

53. Rothbard in Pennock and Chapman, *Anarchism*, p. 195.

54. Bakunin, *Statism and Anarchy*, p. 3.

55. Theterm ‘spook’ is Stirner’s.

56. Rothbard, *For A New Liberty*, p. 3.

57. See Bakunin, *Statism and Anarchy*, pp. 14,26.

58. Kropotkin, *Mutual Aid*, n., p.165.

59. Ibid., p. 294.

٦٠. لێـرەدا شـاراوەیەک بـوونی هەیـە، بـۆ وێنـە هـۆگری بـاکونین و پـرۆدۆن بـە فیۆدالیزمی ئەمریکایی، یان عەشقبازی و ئەوینداری پرۆدۆن لەگەڵ سیاسەتی پەرلـەمانی هۆگری دیکەی ئەو بە دەوڵەت، ئەو جۆرە کە لەم دوایانەدا تۆژەرێـک گوتوویـە پـرۆدۆن «واژەی دەوڵەت بێ ناخۆشی و شەرم بەکاری دەبا و گرنگتر ئەوەیە کە گرنگییـەکی زۆر بە دەوڵـەت دەدا. دەوڵـەت «چـالاکی یەکـەم و بەڕێوەبـەری گـشتییە»... لەگـەڵ ئەمـەدا، دەربارەی باوەڕپێکراوی دادی ئـەوەی کـە پـرۆدۆن پێشنیاری دەکـا زۆرتـر وێچـووی دەوڵەتی فیدراڵە هەتا کۆنفیدراسیۆنێک»؛ بڕوانە.

Vernon, *Citizenship and Order*, pp. 82-3.

٦١. بوکچین بەم شێوازە خاڵ دێنێتە ئاراوە و باوەڕی وایە کە «مارکسیزم زۆرتر دەیتوانی ئیدئۆلۆژی سەرمایەداری تەواوعەییار بێ، راست لەو رووەوە کە رەخنە بنەڕەتییەکانی رووی لە تەولیدی سەرمایەدارییە بێ ئەوەی کە بناخە فەرهەنگییەکانی ئەو بانگهێشتی گۆڕەپانی خەبات بکات، بڕوانە.

Bookchin, *Toward an Ecological Society*, 29.

62. Kropotkin, *The State*, p. 41.

63. Berkman *ABC of Anarchism*, p. 9.

64. Rocker, *Anarcho-Syndicalism*, p. 31.

٦٥. من مەسەلەی دووپاتبوونەوەی ئەخلاقی کە ئانارشیستەکان لەسەر بنەمای ئەو بایەخیان بە ئازادی داوە، وەلادەنێم.

66. Stirner, *The Ego and His Own*, p. 118.

67. Clark, *Max Stirner's Egoism*, pp. 61ff.

٦٨. لێدوانێکی سەرنجڕاکێش لەم بارەوە لە مقالەی خوارەوە بوونی هەیە:

Flower, 'Anarchist Tradition of Political Thought'.

69. Rothbard in Pennock and Chapman, *Anarchism*, p. 193.

70. Rothbard, *For A New Liberty*, p. 23; see also Berkman, *ABC of Anarchism*.

71. On the issue of self-government, see Proudhon, *Selected Writings*, p. 94; Bakunin, *God and the State*, p. 30; Clark, *Anarchist Moment*, p. 225; also see Wolff, *In Defense of Anarchism* and Carter, *Political Theory of* Anarchism. For some of the ripostes to Wolff, see essay by R.T.De George, G.Wall and p.Riley in Pennock and Chapman, *Anarchism*.

٧٢. لئو تۆلستۆی باوەڕی وایە کە ئازادی راستەقینە لەگەڵ یاسای ئەخلاقی موعیزەی سەرکێو بەرامبەری دەکات؛ بڕوانە.

Tolstoy, *Kingdom of God*;

هەروەها بڕوانە.، بە مالاتستا لەمەڕ ئەمە کە ئازادی پێویستانە ئامانجە ئەخلاقییەکان وەبیر دێنێتەوە، لە کتێبی ئەو بەناوی: *Anarchy*, p. 24

73. Rocker, *Anarcho-Syndicalism*, p. 32.

٧٤. بوكچین له نووسراوه جۆربەجۆرەكانی خۆیدا لەسەر ئەم خاڵە زۆر تەئكید دەكا. بڕوانە. بە لێدوانی كلاسیك لە:

Clark, *Anarchist Moment*, pp. 224ff.

بە لای هێندێ نووسەرانەوە قبوول كراوە كە عەقلانییەت، دۆستی و بەیانی حاڵیش بەشێك لە ئازادین. مایكل تایلۆر لە لێدوانێك لەمەڕ ئەم بابەتە گوتوویە كە ئەو دەیتوانی لەم بارەوە لەمەڕ بەیانی حاڵ و حەدیسی نەفس و خودموختاری بەشدار بێ «لە حاڵێكدا كە نیشان درا كە چالاكی هەڵبژاردنی رەخنەیی لەمەڕ ئەم واتا خودموختارییە خۆی هۆی دیاریكراوی زۆرداری نەبووبێ» لەگەڵ ئەمەدا، ئەو دەڵێ ئەگەری ئەنجامی ئەم كارە نەگونجاوە؛ بڕوانە.

Taylor, *Community, Anarchy and Liberty*, p. 150.

ئەو هەروەها عونسوری وەگەڕخستنی لەمەڕ پێوەندی ئازادی موسبەت (خودموختاری) لەگەڵ كۆمەڵگە وەبیردێنێتەوە. هەمان ل. ١٦٤.

75. Tolstoy, *Kingdom of God*;

٧٦. تایبەتمەندیگەلێكیش بوونی بوو. بۆ نموونە: راتبارد لە ئاسەواری جۆراوجۆردا تێدەكۆشێ یاسایەكی ئانارکۆكاپیتالیستی دروست بكات كە لە حكوومەت یان دەوڵەت وەرگیراوە و لەسەر بنەمای مافی خاوەندارێتی بەسەر خۆدا، نەبوونی توندوتیژی و لە بەرەوەست نانی زەوی وەرزێڕی دارژاوە. هەموو ئانارشیستەكانیش حكوومەت لە دەوڵەت جیا دەكەنەوە.

77. Proudhon, *Revolution in the 19th Century*, pp. 206-7.

٧٨. پرۆدۆن دەڵێ: «قەراردادی كۆمەڵایەتی یاسای لە پێشبوونە كە لە لایەن ئەوەوە هەر هاووڵاتییەك عەشقی خۆی، هۆشی خۆی، كاری خزمەتگوزاری خۆی، تەولیداتی خۆی و كەلوپەلی لە ئیختیاری كۆمەڵگەی دادەنێ و لە بەرامبەردا، دڵۆڤانی دۆزەكان، كارەكان، بەرهەمهێنان و كەلوپەلی هاووڵاتییەكی دیكە بە دەس دێنێ»، ل ١١٤.

٧٩. هەمان كتێب، ل ١١٢.

80. See D.Wieck, 'Anarchist Justice', in Pennock and Chapman, *Anarchism*, p. 271.

81. Kropotkin, *Mutual Aid*, pp. 58-9.

82. See discussion of this in Avirch, *Russian Anarchists*, p. 29.

83. Kropotkin, *Conquest of Bread*, p. 15.

84. Ibid., pp. 238,241.

85. I am thinking here of ventures like A.S.Neill's summer hill school.

86. D.MacIntosh in Pennock and Chapman, *Anarchism*, p. 268.

87. D.MacIntosh in Pennock and Chapman, *Anarchism*, p. 268.

88. Rothbard in Pennock and Chapman, *Anarchism*, p. 191-2.

٨٩. ئەو جۆرە کە کلارک دەڵێ: «یەکێتی خۆخوازان وەبیرهێنەرەوەی ئەنجوومەنێکە کە لەودا خەڵک بە یەکەوە کار دەکەن نەک لەبەر خۆشگوزەرانی هەمەلایەنە یان شادی و بەختەوەری زۆرتر بەڵکو لەو رووەوە هەر تاکێک حەز دەکا زۆرتری ببێت». بڕوانە.

Clark, *Max Stirner's Egoism*, p. 79.

90. Stirner, *The Ego and His Own*, p. 142.

٩١. باکونین لە کتێبی دەوڵەتخوازی و ئانارشی، لا ١٣، ٤٦ و ١٩٨ تێبینیگەلێکی لەمەڕ ئەم روانگە فێدراتیڤییەی خۆی هەیە.

92. Bookchin, *Toward an Ecological Society*, pp. 47-9.

93. Kropotkin, *Conquest of Bread*, pp. 179-84.

٩٤. کرۆپۆتکین لە کتێبی مەزار، کارگەکان و کارخانەکاندا وەسییەت و پەندی بەکردەوەتر و راستبینانەتری بۆ ئەم کۆمۆنانە هەیە.

95. Bookchin, *Toward an Ecological Society*, pp. 68-9.

ئەم خاڵە هەم ئاساری گاندی و هەم لە ئاساری شوماخردا رەنگیداوەتەوە.

96. Kropotkin, *Conquest of Bread*, pp. 161ff.

کرۆپۆتکین لەو سەردەمەدا لەگەڵ بڕێک لەم بۆچوونانە بەشدار بوو، بۆ وێنە لەگەڵ نووسەری مارکسیست ئۆگۆست ببل؛ بڕوانە.

Bebel, *Womwn and Socialism*.

ئەم بۆچوونە هەنووکە دەتوانێ جێی رەخنەی ئیدئۆلۆژی فەمینیستی هاوچەرخ بێ، بڕوانە. بە فەسڵی ٧.

97. Graham in Goodway, *For Anarchism*, p. 157.

98. Graham introduction to proudhon, *Revolution in the 19th Century*, p. ix.

99. See Holton, *British Syndicalism* 1900-1914, p. 17.

100. On the attitudes of Syndicalistsin Wales, see Morgan, 'Socialism and Syndicalism'.

101. See Holton, *British Syndicalism* 1900-1914, p. 35.

102. See Best (ed.), *Industrial Syndicalism*, p. 65. On the Bourse du Travail, see Joll, *Anarchists*, pp. 197-200.

103. Graham in Goodway, *For Anarchism*, p. 171.

104. Proudhon, *Revolution in the 19th Century*, pp. 146,244.

105. Bakunin, *Statism and Anarchy*, p. 313.

106. See Alan Ritter in Penock and Chapman, *Anarchism*, p. 131.

بەشی شەشەم: فاشیزم

1. Notle, *There Faces of Fascism*, p. 17.
2. See Juan Linz's essay in Laqueur (ed.), *Fascism*, p. 14.
3. Mussolini mentions this ancestry; see 'Doctrine of Fascism', p. 268.
4. Mack Smith, *Mussolini*, p. 47.
5. See introduction by Miller Lane and Rupp (eds), *Nazi Ideology*, p. xxv.
6. Robert Skidelsky, *Oswald Mosley*, p. 299.

دەربارەی پێوەندی پێچراوەی فاشیزم لەگەڵ راست سەرنج بە وتارێک لە:

Eatwell and O'Sullivan (eds), *Nature of the Right*.

7. Rocco, 'Political Doctrine of Fascism', pp. 42-4.

8. Sternhell in Laqueur, Fascism, p. 333.

لەمەڕ فاشیزم بە شێوەی میراتبەری سوننەتی پایەداری پارێزگاری، بڕوانە.

Weiss, *Fascist Tradition.*

٩. ئەگەرچی دەبێ وەبیر بێنینەوە کە کۆمەڵێک لە بیرمەندان بۆچوونگەلێکی زیرەکانە و وردبینانەیان دەربڕیوە. بۆ وێنە ناوەڕۆکەکانی رۆشنبیری سەدەی نۆزدەهەم هاوڕێ لەگەڵ هۆکارە شاراوەکان بۆ پەرەپێدانی دوارۆژ، دەتوانرێ بێ‌زیان بزانرێ. رێیەکی دیکە ئەمە کە دەکرێ بوترێ بە جۆرێکی ئیستمرار دۆزە دیاریکراوەکان بوونیان بووە. هەروەها برێک لە بەردەوامە فیکرییە رواڵەتییەکان بوونیان بووە، بەلام فاشیستەکان لە پێناوی چەمکی شەیتانی خۆیاندا دۆزەکانیان بەتەواوی گۆڕیوە. سەرەنجام ئەمە کە ئیستمراری دۆزەکان بوونیان بووە بەلام بێکاتالیزۆری جەنگ وێستانی ئابووری و ناهێمنایەتی کۆمەلایەتی بەرەو پێشکەوتن نەچووە.

10. Crasten, *Rise of Fascism*, p. 63.

11. Trever-Roper, in woolf (ed.), *European Fascism*, p. 18.

12. See n. 11 above.

١٣. لەمەڕ یەکێک لە دێرینەترین، هەرچەند هێشتا پێچراوەترین راپۆرت ئەم هێلە فیکرییە خوازیانە سوودی لێوەردەگرن؛ بڕوانە.

Franz L. Neumann, Behemoth. See also Kitchen, *Fascism.*

14. Marcuse, *Reason and Revolution*, p. 410.

15. Quoted in H.A. Turner (ed.), *Reappraisals of Fascism*, p. 119.

16. See Mosse, *Nazism*, p. 49. Futher critical discussion of this point can be found in Hans Mommsen's essay in Laqueur, *Fascisim*, p. 157.

17. See David Forjacs' essay in Forjacs, (ed.), *Rethinking Italian Fascism*, p. 43.

18. Erikson, *Young Man Luther*, p. 104; see also Binion, 'Hitler's Concept of Lebensraum'.

19. Koenigsberg, *Hiltler's Ideology*, p. 58. The emphasis is Koenigsberg's.

20. Adorno, *Authoritarian Personality.*

21. O'Sillivan, *Fascism*, p. 25; see also Carsten in Laqueur, *Facsicm*, pp. 465ff.

٢٢. لایەنێک لەم ئالۆزییە دینییە کارل یۆنگی رەوانتویژ بەیانی کردبوو. ئەو باوەڕی بوو کە دیرۆکەکانی مەسیحی مردوون. لە شارستانییەتی ئێستەی ئێمەدا «دیرۆک لاڵ بووە و هیچ وەلامێک ناداتەوە»، لەم بارەوە «ئێمە لە بەرامبەر دیاردەی نازیزمدا گێژ و سەرلێشێواو ماوینەتەوە... رووبەڕووی پرسیاری پڕکارەساتی شەیتان بووینەتەوە و تەنانەت نازانین چ شتێک لە بەرامبەر ئێمە دایە»؛ بڕوانە.

Jung, Memories, *dreams and Reflections*, pp. 363-4.

23. Quoted in /Ruggiero, *European Liberalism*, p. 343.

24. Collingwood, 'Facsim and Nazism', pp. 170ff.

وتاری ناوبراو لە کتێبی خوارەوە چاپکراوەتەوە. بڕوانە.

Collingwood, *Essay in Political Philosophy*, ed. David

بوچر لە پێشەکی کتێبی ناوبراو داد لەمەڕ ئەم لێکۆلینەوە و موتالای بەرفراوانی خۆی لەمەڕ کالینگ وورد قسە دەکا و لێدوان دەکا؛ بڕوانە.

Boucher, *Social and Political Thought of R.G.Collingwood.*

25. See Rauschning, *Revolution of Nihilism.*

26. Maritain's *Twilight of Civilization*, Quoted in O'Sullivan, *Fascism*, p. 24.

27. Pois, *National Socialism*, p. 28.

28. Stern, Politics of Cultural Despair; *Mosse, Crisis of German Ideology*; Pulzer, *Political Anti-Semitism in Germany and Austria.*

29. See Gregor, *Interpretation of Fascism*, p. 45.

30. Barrington Moore Jnr, in *Social Origin of Dictatorship and Democracy,*

بۆ وەسفی پەرەگرتنی فاشیزمی ئیتالیایی لە ریفرۆمی «پێداچوونەوەی پارێز» کەڵک وەردەگرێ. هەروەها بڕوانە.

Organski, *Stage of Political Development*; Apter, *Politics of Modernization*; and G.E.Black, *Dynamics of Modernization.*

31. Sauer, in Turner, *Reappraisals of Fascism*, p. 132.

٣٢.   له بارەی ناڕەزایەتی گشتی سەبارەت بە بۆچوونی نوێکردنەوە بەتایبەت لە ئاڵمانیا؛ بڕوانە.

Barcher in Laqueur, *Fascism*, p. 205.

٣٣.   من تەنیا بەو ئەندێشانەی کە بڕێک لە خۆشناوترن، ئاماژە دەکەم. ئەندێشە و روانگەی بەرچاوتریش بوونیان هەیە کە لەگەڵ جێیەکی کەم کە هەمانە دەکرێ تاوتوێ بکرێن. بۆنموونە ئوسۆلیڤان لە کاریدا لەمەڕ فاشیزم، لە فاشیزم بە شێوەی «شێوازێکی چالاکی» سیاسی لە رووبەڕوو لەگەڵ دۆزگەلی سیاسی «ئاستەنگ» دەدوێ. ئەم سەبکە چالاکە لە بابەتی بڕێک لایەنەکانەوە، وەکو ئەندێشەیەکی نوێ لەمەڕ ئازادی، باوەڕی بێسوود بەتوانای ئیرادەی مرۆڤایەتی، ئەندێشە لەمەڕ حاکمییەتی خەڵک و ئەندێشەیەکی نوێ لەمەڕ شەیتان پێناسە کراوە؛ بڕوانە.

O'Sullivan, *Fascism*, ch.1.

بۆ بڕێک لێدوانی بەکەڵک و کاربرد ئەم دۆزە؛ بڕوانە.

H.Williams, *Concepts of Ideology*, pp. 94-5.

34. Bullock, *Hitler*, p. 237;Mack Smith, *Mussolini*; Nolte *Three Faces of Fascism*; *Trevor-Roper*, *Last Days of Hitler*. Also for some Discussion of this interpretation, see Pois, *National Socialism*, pp. 15ff.

35. On National Socialism in this point, see W. Carr in Laqueur, *Fascism*, pp. 122ff.

36. Arendt, *Origins of Totalitarianism*; Popper, *Open Society and its Enemies*; Talmon, *Origins of Totalitarianism Democracy*; Friedrich and Brzezinsk;, *Totalitarian Dictatorship Democracy*; Friedrich and Brzezinski, *Totalitarian Dictatorship and Autocracy*.

٣٧.   بیرمەندانی کۆمەڵگە کۆمایەک سفەتی بێڕیشە و تەنیای کۆماکانیان تاوتوێ کردووە. بۆ لێدوان لەمەڕ ئەم بۆچوونە لە پێوەندی لەگەڵ فاشیزم؛ بڕوانە.

Gregor, *Interpretations of Fascism*, pp. 118ff.

٣٨.   ئەم خاڵە لەم بەشەدا کە پێوەندی بە دەوڵەتەوە هەیە تاوتوێ دەکرێ.

39. On classes and Fascism, see Carsten in Laqueur, *Fascism*, p. 460.

40. Linz, in Laqueur, *Fascism*, p. 16.

41. Ibid., p. 17.

42. Ibid., p. 18.

43. For excellent martial no French fascism, see Soucy, *Fascism in France, Fascist Intellectual and French Fascism.*

44. See Weber, *Varieties of Fascism.* There is considerable debate on this whole issue; see Eatwell and O'Sullivan (eds), *Nature of the Right.*

45. See Stanley Payne in Turner, *Reappraisals of Fascism*, p. 151.

46. See Wood in Eatwell And O'Sulliavan, *Nature of the Right*, pp. 141-3.

پریمود ریوەورا کەسایەتی پایەبلندی فالانژی ئیسپانیاش تێدەکۆشێ هەتا لە نێوان فاشیزم و باڵی راستی جیاوازی دابنێ و کێشە دەکا کە ئەوانە نە چەپ بوون و نە راست؛ بڕوانە.

'Foundation of the Spanish Falange' in Primo de Rivera, *selected Writings*, pp. 53-4.

هەروەها دەبێ لێرەدا بوترێ کە فاشیزم پێوەندییەکی لێدوان هەڵایەسێنی لەگەڵ سۆسیالیزمیشدا بوو کە زۆرتر لە دەیەی ١٩٢٠ لە ئیتالیا دەبینرا و بۆ نموونە بەناوی جێنشینی ئۆرگانیک و سروشتی مامەڵە دەکرا؛ بڕوانە.

Adrian Lyttelton in Laqueur, *Fascism*, p. 83.

٤٧. لەمەڕ ئەم پرسیارە؛ بڕوانە.

Classes in Turner, *Reappraisals of Fascism.*

٤٨. زۆ شتێرنهێل لەو بڕوایەدا بوو کە «نازیزم ناتوانێ... بە شێوەی تاقانە بیچمی جیاوازی فاشیزم مامەڵە بکرێ»، بڕوانە.

Sternhell in liqueur, Fascism, p.328.

٤٩. دەربارەی وەڵامی گشتی فاشیستە ئوروپاییەکان بە ئەڵمان؛ بڕوانە.

Mosse, *Crisis of German Ideology*, pp. 314ff.

دەربارەی تێبینییە تەواو و مەسەلەکانی موسۆلینی؛ بڕوانە.

Mack Smith, *Mussolini*, p. 216.

موسۆلینی بە هاوکارەکانی گوتبوو کە کاتێک هیتلێر لەمەڕ بابەتەکان دەدوێ وەکو «گرامافۆنێکە کە حەوت ئاهەنگی جۆراوجۆر لێدەدا و کاتێک لێدانەکەی تەواو دەکا سەرلەنوێ ئەوانە لێدەداتەوە» لە راستیدا هیتلێر لە وتووێژی خۆی لەگەڵ موسۆلینیدا بەوی گوتبوو کە ئیتالیاییەکان رەنگە بە هۆی رەنگی پێستی بۆرتر خۆی هێماگەلێک لە خوێنی رەشپێستەکان لە خۆیاندا هەبێ و لەبەر ئەمە، لەخوارەوەی ئارییایەکانن کە بێگومان نابێ هێند بەلای موسۆلینییەوە خۆشەویست بن؛ بڕوانە.

Mack Smith, *Mussolini*, p. 214-5

٥٠. دەربارەی بابەتی توندوتیژی؛ بڕوانە.

Klaus Epstein in turner, *Reappraisals of Fascism*, p. 17.

51. Nolte, *Three Faces of Fascism*, p. 574; de Grand *Italian Fascism*, ch.10.

52. See, for example, Mussolini's article 'Which Way is the World Going?', From the Party journal *Gerarchia*, February 1922; also Lyttelton (ed.), *Italian Fascisms*.

53. Robert *Syndicalism Tradition and Italian Fascism*, p. 318.

رابێرتس پێوەدەچێ و دەڵێ کە «ئەو پرسانەی کە... رەخنەگرانی نامارکسیستی لیبرالیزمی ناڕەحەت دەکرد، لە پرۆدۆن و ماتزینییەوە بگرە تا دورکیم و دوگویی، بە رادەیەکی زۆرەوە تووشی قەیرانی ئیتالیایی لیبرال ببوونەوە... فاشیزمی چەپ بە ئەنجامدانی شۆڕشی سنفخواز پێدەچێ رەوت و پرۆسەیەکی گەورە لە نەریتی رەخنەی دژەمارکسیستی لە لیبرالیزم و سەرمایەداری لێبکەوێتەوە؛ (*ibid*, 319-320 pp)

٥٤. «بیست و پێنج خاڵ» لە ئاساری خوارەوە بە دەس دەکەوێ.

Miller Lane and Rupp, *Nazi Ideology*, and Oakeshott (de.), *Social and Political Doctrines*.

پرۆگرامێک وەئەستۆی گرتبوو کە ئەو خاڵانەی خوارەوە بێنێتە دی: کار بۆ هەمووان و پیشەی تەواو و کەماڵ (٧)، وەلانان و قرتاندنی دەرامەدی رەنج پێوەنەکێشراو و رزگاری لە خەرجی بەرژەوەندی (١١)، دەس بەسەراگرتنی هەموو سوودەکانی جەنگ (١٢)، خۆماڵی کردنی هەموو کارتێلەکان و تەراستە بازرگانییەکان (١٣) بەش لە سوودی پیشەکاندا (١٤)، هاوبەشی کردنی بەشی زەخیرەکان و یارمەتی دانی پیشە ساواکان

(١٦)، دەس بەسەرداگرتنی ئەو زەویانەی کە بە هۆی ئامانجە کۆمەلایەتییەکانەوە خەسارەتیان نەدراوە (١٧)، سوودخۆری و گرانفرۆشی سزای مەرگی هەیە (١٨)، خۆمالی کردنی فێرکردن و پەروەردە (٢٠)، پووچەڵ کردنەوەی کاری مندالان و...

55. See Bellamy's useful discussion of Gentile in *Modern Italian Social Theory*, ch.6.

٥٦. گێڕانەوە لە:

Mack Smith, *Mussolini*, p. 200.

سەرنجڕاکێش ئەوەیە کە ئەمە لەگەڵ لێکدانەوەی بولوک لە دۆزە سەرەتاییەکانی هیتلێر کە ئەوانە سەرجەم بە نارەسەن دەزانێ، بەرامبەریان هەیە: «ئەوانە قالبگەلێک لە دۆزە سیاسییەکانی بازاڕی رادیکاڵ و پانژێرمەن (ناوی قەومێکە لە نژادی سپی ئاریا) بوون». بڕوانە.

Bullock, *Hitler*, p. 44.

٥٧. ئەشمیت زۆرتر دەیویست بڕێک لە رەخنە مەنفیتر و کارکردی ناسیۆناڵ سۆسیالیزم بسەلمێنێ؛ بڕوانە.

Schmitt, *crisis of Parliamentary Democracy.*

دەوری هایدگر شاراوەترە. ئەو ئەگەرچی لەسەرەتاوە شەوق و زەوقێکی زۆری سەبارەت بە ناسیۆناڵ سۆسیالیزمی لە خۆنیشان دەدا، دواتر رووی لێوەرگێڕا.

58. Linz in liqueur, *Fascism* ,p. 15.

59. See A. Hamilton, *Appeal of Fascism.*

60. Marinetti, 'Futurist Manifesto' in Lyttelton, *Italian Fascism*, p.211.

٦١. پاپینیش وەبیر دێنێتەوە: «عەزیەتباری لەسەر مردوو، کات کوشتن لەگەڵ ئاهـ و نالەی هەستناسکی و مرۆڤدۆستانە، دووپاتبوونەوەی وتەگەلی قالبی لەمەڕ پیرۆز کردن و حورمەتی حەیاتی مرۆ، رەنگە رەتکردنەوەی حەیاتێک بێ کە لە دەوروبەری ئێمە لێدەدا و گەشە دەکا و تیشک دەهاوێژێ. ژیانی بێکەماڵ و سەختی بایەخێکی نییە: قوربانی کردن شەوقی پاڵەوانانەی وەها ژیانێک بە سوودی ژیانی فانی و زووتێپەڕ رەنگە گیان لە گەورەترین بایەخەکانی ئەو بێبەش بکات» بڕوانە.

Papini in Lyttelton, *Italian Fascisms*, pp. 106-7.

دەربارەی بۆچوونگەلێکی ئەوتۆ لەمەڕ زەرووڕەتی مەعنەوی جەنگ؛ بڕوانە.

Gentile, '*Philosophic Basis of Fascism*', p. 290.

62. Primo de Rivera, Selected Writings, p.56; Papini in Lyttelton, Italian Fascisms, p.100; Gentile, 'Philosophic Basis of Fascism', p.292; Mussolini, 'Doctrine of Fascism' pp.170-1.

63. Gentile, 'Philosophic Basis of Fascism', p.301.

64. Ibid., pp. 300-1.

من هەر تەنیا کۆکراوەیەکی زۆر کورتم لە جوابی جنتیلەدا لێرەدا هێناوەتەوە. لە ڕاستیدا جنتیلە ڕێنوێنییەکی لەمەڕ عەقڵخوازی لە باوەڕەی خۆی لەمەڕ ئیدەئالیزمی دەروونی جێکردووەتەوە. ئەمە کە ئایا ئیدەئالیزمی دەروونی بەڕاستی پێوەندی لەگەڵ جۆری فاشیستی هەیە یان نا «کە من لێی بە گومانم» مەیل و نزیکایەتی جنتیلە ڕەنگە پێچراوەترین وەڵامی فاشیستی لەم بوارە دایە.

65. Bullock, *Hitler*, p. 37.

66. Mack Smith, *Mussolini*, p.145. Compare these remarks on the masses with Hitler's quoted in Bullock, *Hitler*, p. 37.

67. Rocco, 'Political Doctrine of Fascism', pp. 33. See also Mussolini, 'Doctrine of Fascism', p. 166.

شتێرنهێل لەم بارەوە دەیگوت «ئیدئۆلۆژی فاشیستی لە سوننەتێکی سیاسی لە دایکبوو کە تاکی بە کارکردی ژیانی کۆمایی دەزانی»، بڕوانە.

Sternhell in Laqueur, *Fascism*, p. 364

68. Gentile, 'Philosophic Basis of Fascism' ,p. 301.

69. Gentile, *Genesis and Structure of society*, p. 82.

70. Ibid., p. 131. See also Gentile in Lyttelton, *Italian Fascisms*, p. 307; Mussolini, '*Doctrine of Fascism*', pp. 167-8.

71. See mosses, *Crisis of German Ideology*, p. 15; Sternhell in Laqueur, *Fascism*, p.337.

٧٢. ئەو جۆرە کە رابرت پۆیس دەڵێ: «ئاردزووی ژیان لە هاوئاهەنگی تەواو لەگەڵ سروشت و بێزاری لە نموونەگەلی ژیان لەگەڵ خوێبانەیی شاری بڕێک دیاردەن کە لەسەرانسەر جیهانی رۆژئاوا دایمە لەگەڵ مەسەلەی کۆمەڵگە مکانیزەکان و هەنووکە خودکاری نارەحەتیان بووە. رەنگە زۆربەی وتەی نازییەکان... لەگەڵ پێشوازی لایەنگرانی پێگەی ژین رووبەڕوو بێتەوە»، بڕوانە.

Pois, *National Socialism*, p. 122.

عەشقی بەناوبانگی هیتلێر بە ئاڤەلان و هۆگری بێوێنەی ئەو بە گیاخۆریش بێ پێوەندی بەم بینینەوە نییە.

73. Hitler, *Mein Kampf*, p. 313.

٧٤. بیرمەندێک دەڵێ کە موسۆلینی «حەزی دەکرد بەهۆی یاسای ئیلاهیاتەوە خۆی بە پیاوێکی دەرکراو لە کۆمۆنیۆن بزانێ»، سەرەڕای ئەمە، لە زۆربەی کاتەکاندا وا دیتەبەرچاو کە موسۆلینی لە باری کۆمەلایەتییەوە هەستی دەکرد خۆی بە بێهێز و سزادراو دەزانێ. گوتراوە کە یەکێک لە هۆکانی ئەمە کە ئەو رەسمی سلاو کردنی تایبەتی رۆمی بەجێی دەس لێدانەوە کردە باو، بێزاری تایبەتی ئەو لە هەر چەشنە لێکخشانی لەشی بوو؛ بڕوانە.

Mack Smith, *Mussolini*, p.127.

75. Quoted in Pois, *National Socialism*, p. 70.

76. See also, for wonderful accounts of Marinetti's fascist cookbook, O'Sullivan, *Fascism*, p. 143.

77. See Mack Smith, *Mussolini*, p. 174.

78. Papini in Lytteiton, *Italian Fascisms*, pp. 101-3. See also de Grand, *Italian Fascism*, p xii.

79. Charter of Labour, 21 April 1927; see Oakeshott, *Social and Political Doctrines*.

80. Primo de Rivera, *Selected Writing*, p. 60.

81. E. Corradini in Lyttelton, *Italian Fascisms*, p.139. See also J.Goebbels, 'National Socialism or Bolshevism', and A. Rosenberg, 'The Folkish Idea of the

State', in Miller Lane and Rupp, *Nazi Ideology*, pp. 70,78. Goebbles, in the above, argues the national socialism is anti-capitalist, anti-Semitic and anti-bourgeois.

82. See Papini in Lyttelton, *Italian Fascisms*, p. 104.

83. Mussolini, 'Doctrine of Fascism', p. 167. See also Gentile's clear statement of the same point in *Genesis and structure of society*, p. 121.

84. Hitler, *Mein Kanpf*, pp. 357-8.

85. See the comprehensive study of these now rather obscure figures. Stern, *Politics of Cultural Despair*.

86. Pois introduction to Rosenberg *Selected Writing*, p. 19.

87. Mosse, *Crisis of German Ideology*, p. 4.

88. Rosenberg *Selected Writing*, p. 80.

89. Hitler, *Mein Kampf*, p. 587.

90. Hitler, *Mein Kampf*, p. 356-7.

٩١. داره بۆچوونی بەم شێوەیە: «کەسێک کە گیای ناو باخ بژار نەکا زۆر زوو بەسەرسوورمانەوە دەبینێ کە گیا بەکارنەهاتووەکان گەشە و بالایەکی لە رادەبەدەریان کردووە و تەنانەت خوو و رەوشتی سەرەکی گیایان لە دەست داوە و گۆڕاون. لەبەر ئەمە، ئەگەر باخەوان دەیهەوێ کە باخ شوێنی پەروەردەی گیا بێ، بە جۆرێکی دیکە، ئەگەر باخەوان دەیهەوێ بەسەر یاسای بێڕەحمی وزەی سروشتا زاڵ بێ، دەبێ ئیرادەی هەبێت... کەواتە راست هەنووکە قسە لە قەوم و میللەت کردن، میراتی نەزمی ئەڵمانی کەون بووە کە بژار کردنی گیا بێسوودەکان و پارێزگاری کردن لە باخ (کە بێگومان لە زانیاری خوێنی قەومەکانی ژێرمەنی سەرچاوە دەگرێ، و لەسەر بنەمای ئیدئۆلۆژیک داڕژاوە) بارودۆخی پێویست بۆ ژیان و گەشە کردن پێکهێناوە؛ بە گێڕانەوە لە:

Miller Lane and Rupp, Nazi Ideology, p. 115.

٩٢. لەم سوننەتەدا رۆحی مرۆ لەگەڵ زەوی پێوەندییەکی نزیکی بوو. نووسەرانی ئەڵمانی کۆتایی سەدەی نۆزدەهەم، وەکو راتزل و ریهل ویستوویانە لە نووسراوەکانی خۆیاندا تیشک بخەنە سەرئەم خاڵە و ئاشکرای بکەن. ئەو جۆرە کە مووسە دەڵێ، «ریهل

کۆمەلانی جۆراوجۆری ئەلمانی بەپێی سەرزەویەک کە لەودا نیشتەجێن شیدەکردەوە»، بڕوانە.

Mosse, *Crisis of German Ideology*, pp. 19ff

93. See the essay R.Eatwell,'The Holocaust Denial: A Study in Propaganda Technique', in Cheles, Ferguson and Vaughan (eds), *Neo-fascism in Europe*.

94. Primo de Rivera, Selected Writing, p . 61-2. see also Hitler, Mein Kampf, p. 416, Mussolini, 'Doctrine of Fascism', p. 166.

95. Schmitt, *Crisis of Parliamentary Democracy*, p. 50.

96. Ibid., p. 5.

97. Ibid., p. 15.

98. See Skidelsky, *Oswald Mosley*, p. 72.

جنتیلەش لە وتەیەکدا فاشیزم بە شێوەی «واتایەک لە دەولەت لەگەل ئامانجی چارەسەری گرفتی سیاسی کە بە شێوەی بەرهەمی حەزەکان و سەوداگەلێکی هەوسارپساوی جەماوەری خەلکی نەزانی پاش جەنگ بە رق گەیشتووە» وەسف دەکا.

Gentile in Lyttelton, *Italian Fascism*, p. 306.

99. See Mack Smith, *Mussolini*, p. 173; Gentile in Lyttelton, *Italian Fascism*, p.301; Primo de Rivera, 'Guidelines of the Flange: The Twenty-Six Points', November 1934, Point VI, *Selected Writings*. For the various ambiguous senses of totalitarianism, see Forjacs, *Rethinking Italian Fascism*, pp. 2-3.

100. Gentile, *Genesis and structure of society*, pp. 179,183.

101. See Gentile, '*Philosophic Basis of Fascism*', p. 301.

موسۆلینی کە هۆگریەکی کەمی بە ئازادی تاک لە خۆی نیشان دەدا، ئەوەی بە «تەرمێکی لەتوپەتکراو» شرۆڤە دەکرد، بڕوانە.

Smith, *Mussolini*, p.162.

102. Rocco in Lyttelton, *Italian Fascism*, p. 262.

103. Rocco in Lyttelton, *Italian Fascism*, p. 260.

جنتیلەش لەمەڕ ئەم ناوەڕۆکە گوتویەتی «پووچەڵ بوونی زاتی واتای لیبرالی ئازادی بۆ لیبراڵەکانی سەرەتای سەدەی نۆزدەهەمیش ئاشکرا بوو. شیاوی فاشیزم نەبوو کە سەرلەنوێ لەگەڵ ئەوان تێهەڵچێ» بڕوانە.

Gentile, '*Philosophic Basis of Fascism*', p. 304.

بواری تێگەیینی ئەڵمانی لە ئازادی لەگەڵ بەڵگە و قۆناخێکی زۆر ئاشکرا بووە، لەمەڕ ئەم وتوویژە؛ بڕوانە.

Stern, *Politics of Cultural Despair*, p. xxix.

104. Rosenberg, *Selected Writing*, p. 93.

105. Mussolini, 'Doctrine of Fascism', p. 166;see also Papini, Rocco and Gentile in Lytteltn, *Italian Fascisms*,pp.110,260, 313-4; Gentile, 'Philosophic Basis of Fascism', p. 303; and for the concept of freedom developed in the most systematic manner, see Gentile, *Genesis and structure of society*, pp. 122-3.

106. Rosenberg, *Selected Writing*, p. 98; see also his later remarks on freedom in a speech made in June 1935, 'Weltanschauung und Kunst',p. 162.

107. Rosenberg, *Selected Writing*, p. 192.

کاتێک هیتلێر دەڵێ: «ئێمە، ئاریایەکان، دەتوانین هەر تەنیا دەوڵەت بە ئۆرگانیزمەی زیندوو میللەت بزانین کە هەر تەنیا ئەرکی پاراستنی ئەم نەتەوەیەی بە ئەستۆوە نییە، بەڵکو... ئەوە بە بالاترین پلەی ئازادی دەگەیێنێ» ڕاست هەر ئەم خاڵە وەبیر دێنێتەوە؛ بڕوانە.

Hitler, *Mein Kampf*, p. 358.

108. Rosenberg, *Selected Writing*, p. 192.

پۆیس دەڵێ: نازییەکان «بەشێوەی گشتی واتای تەواو یان «دەوڵەتی تاکحزبی و تاقانەسواری گۆڕەپان» قبووڵ نەکردووە؛ بڕوانە.

Pois, *national Socialism*, p. 67.

109. Broszat, *The Hitler State*, p. 358.

110. Gentile, '*Philosophic Basis of Fascism*', p. 291.

111. Skidelsky, *Oswald Mosley*, p. 313.

موسۆلینی ڕواڵەتەن و سەرزارەکی لنینی بە هۆی ڕێبەرایەتی هەمەلایەنەی ستایش دەکرد. ئەو هەروەها حەزی دەکرد بەراوردی دەسکەوتەکانی خۆی لەگەڵ کەسایەتی مەزنی ڕابردوو هانبدا. گۆڤاری دەرچووی مانگانە (*Gerarchia*) لە لایەن موسۆلینییەوە لە پلەی سوقرات، ئەفلاتوون، ماکیاڤێلی و ناپلیۆن پشتگری لێدەکرد؛ بڕوانە.

Mack Smith, *Mussolini*, p. 194;

112. See Mommsen and Bracher essay in Laqueur, *Fascism*.

113. The best study of this is Mack Smith, *Mussolini*.

١١٤. گوتفریت فدر نموونەیەکی تایبەت لە کۆششی ناسیۆناڵ سۆسیالیستی بۆ پلان ڕشتنی ئەندێشەی دەوڵەتی سنفی دەخاتەڕوو. ئەو بانگهێشتی دەکرد کە شێوەی نوێی دەوڵەت جێگری کۆماری لیبرالی وایمار ببێ: «بەتایبەت دەبێ حزبە پەرلەمانییەکان و داروودەستەکانی پەرلەمان وەلابنرێن، بالاتر لە هەمووان، نابێ جۆرە سیاسی و ئابوورییەکان نوێنەرایەتی خەڵک لە تاقە پارلەمانێکدا پێکەوە تێکەڵ بکەن... ماڵی میللەت (بە شێوەی مەجلیسی یەکەم) پێناسەی بەرژەوەندی تەواوی خەڵکە، ئێستا ئەمە کە شۆڕای ناوەندی دەبێ پێناسەی بەرژەوەندی ئابووری خەڵکی کرێکار بێ»؛ بڕوانە.

'The Social State reprinted in Miller Lane Rupp, Nazi Ideology, p. 34.

115. On Moeller van den Bruck, See Mosse, *Crisis of German Ideology*, p. 283. On p. 296; also Cassel's essay in Turner, *Reappraisals of fascism*, p. 75.

116. See Gentile, 'Philosophic Basis of Fascism', p. 296. On the odd relation of Sorel to Mussolini, see Jennings, *George Sorel*, pp.159-60. For a detailed study syndicalism in relation to Italian Fascism, see Roberts, *Syndicalism Tradition and Italian Fascisms*.

117. For deeply supportive remarks on syndicalism on these themes, see A. Lanzillo's essay in Lyttelton, *Italian Fascism*, pp. 202-3.

118. Rocco in Lyttelton, *Italian Fascism*, p. 280.

119. Ibid., p. 281.

120. Gentile in Lyttelton, *Italian Fascism*, p. 312.

روککۆش لە «سەندیکالیزم یان سنفخوازی» قسە دەکا؛ رەنگە هەردووک دۆز لە حوکمی مەیلێکی وەک یەک هەستپێ نەکراون؛ بڕوانە.

Rocco in Lyttelton, *Italian Fascism*, p. 276.

121. See the excellent discussion of this whole area in Lyttelton, *Seizure of Power*, ch.9.

122. Primo de Rivera, *selected writings*, p. 172.

123. Classes in Turner, *Reappraisals of Fascism*, p. 70; see de Grand, *Italian Fascism*, pp. 88, 163.

124. Gentile *Genesis and structure of society*, p. 147.

125. Rocco in Lyttelton, *Italian Fascism*, p. 295.

١٢٦. ئەسکید لسکی دەڵێ: «بەپێی دەرکی ئابووری، پرۆگرامی بڵاوکراوە لە لایەن موزلییەوە لە کتێبی بریتانیای کەبیرتر لەژێر کاریگەری فاشیزمی قارەدا بوو»؛ بڕوانە.

Skidelsky, *Mosley*, p. 302.

127. Bullock, *Hitler*, pp. 358-9.

١٢٨. بەپێچەوانەی ئەم راستەقینە کە زۆر لە فاشیستە ئیتاڵیایەکان بە کردەوە لە سەرەتای دەیەی ١٩٢٠ دۆزی بازاڕی ئازادیان بە ئەستۆ بوو.

129. Primo de Rivera, *Selected Writings*, p. 134. Strasser in Miller Lane and Rupp, *Nazi Ideology*, p. 89. The stress is Strasser's.

130. Strasser in Miller Lane and Rupp, *Nazi Ideology*, p. 89. The stress is Strasser's.

131. See Rocco in Lyttelton, *Italian Fascism*, p. 294.

132. Hitler quoted in Bullock, *Hitler*, pp. 281-2.

133. Milward in Laqueur, *Fascism*, p. 409.

134. See Milward in Laqueur, *Fascism*, p. 411.

135. Mosse, *Nazism*, p. 48.

بەشی حەوتەم: فەمینیزم

١. بڕوانە.

Dale Spender, Man-Made Language

ئـەم دۆزە تایبەتـە لەمـەڕ زمـان کـە تێکـەڵ بـە نـاوەڕۆکی پیاوسـالارانە، یـان «کوتەکهەڵسووڕێنەرانە»یە لـە لایـەن فەمینیـستە فەڕانـسەوییەکان وەکـو ئیریگـاری، سیشوو و کریستوڤا و هەروەها پێڕەوانی ئەمریکایی ئەوانەوە پەرەی پێدراوە.

2. Aladjem, '*Philosopher's Prism*', p. 278.

3. Banks, *Faces of Feminism*, p. 3.

4. Charvet, *Feminism*, p. 1.

5. Radcliffe-Richards, *Sceptical Feminist*, p. 13-14.

6. Carole Pateman, '*Democracy and Feminism*' in Pateman, *Disorder of Women*;

Bouchier, *Feminist Challenge*, p. 2; Randall, *Feminism and Political Analysis*' , p. 514.

7. Toril Moi's essay in Lovell (ed.) *British Feminist Thought*, p. 368.

8. Spender, *Women of Ideas*, p. 34.

9. See Griffin, *Women and Nature*, p. xvii.

هەروەها گریفین دەڵێ: «ئەم ڕاستیە کە پیاو خۆی بە بەشێک لـە سروشـت نازانـێ بەڵکو بالاتر لە ماک خۆ دەشوبهێنێ، بە بۆچوونی من کاتێک گرنگی پەیدا دەکا کـە لـە ڕووبەڕووی ئەم مامەڵەدا دەوێستێ کە ژن هەم نەویتر لـەوە هـەم بەسـراوەتەوە بـە سروشتەوە» (لا xv). ئاساری مری دیلییش پێوەندی لەگەڵ ئەم ڕوانگە هەیە؛ بڕوانە.

Daly, Gyn-Ecology and Pure Lust.

10. On Daly's use of Jungian themes see, for example, Daly, *Pure Lust*, ch. 2.

11. Spender, *Women of Idea*, p. 33.

12. See, For Example, Mary Hawkesworth, 'Feminist Rhetoric', pp. 452-3 and n. 30.

13. Virginia Woolf Comments very favourably on the founding role of Aphra Behn in *A Room of one's own* (1929).

14. Kramnick in Wollstonecraft, *Vindication of the rights of Women*, p. 7; see also Tomalin, *Life and Death of Mary Wollstonecraft.*

١٥. لەمەڕ قۆناخە دەروونییەکانی شەپۆلی دووەم؛ بڕوانە.

Dietz, 'Citizenship with a Feminist Face',p. 19;

لەمەڕ چوار شەپۆل یان قۆناخ؛ بڕوانە.

H. Eisentstein, *contemporary Feminist Thought*;

فەمینیزمی پۆستمودێرن «شەپۆلی سێیەم»ە؛ بڕوانە.

C.Sylvester in Zalewski, 'Debauching of Feminist Theory', p. 33.

١٦. ئولیوبنکس دەڵێ: «لەبەر ئەمە، ئەوانە بەتایبەت زمانی مافە سروشتییەکان لەگەڵ پێوەندی نێوان پیاوان و ژنان کۆک دەکەن و کێشەی بەرامبەری دوورەگەزییان نییە»؛ بڕوانە.

Banks, *Faces of Feminism*, p. 29.

١٧. پاش سووزان ب. ئانتۆنی خەباتگێڕی کۆنەکار و دێرین کە ئەم پێشنیارەی هانا ئاراوە، ناوی براوە.

١٨. نووسەرانی خەیاڵی و لیبرالی لەگەڵ بەیانێکی زۆرتر لە بەشەکانی دوایی ئەم فەسڵەدا تۆژینەوەی لەسەر دەکەین.

19. Greer, *Female Eunuch*; Mitchell moved more decisively towards psychoanalytic Interests in *psychoanalysis and Feminism*. For discussion and examples of British feminism (Greer and Mitchell onward), see the recent study and reader, Lovell, *British Feminism Thought.*

20. See Boucher, *Feminist Challenge*, pp. 44ff.

21. Delmar in Mitchell and Oakley (ed.), *What is Feminist*, p. 3.

22. See 'Feminist and Ecology' and 'Ritual is Essential', appendices B and F in Devall and Séssions, *Deep Ecology*, pp. 229-31 and 247-50.

23. Z.Eisenstein, *Liberal Feminism*, p. 5.

24. See Pateman, *Sexual Contract.*

25. Okin, *Women in Western political thought*, p. 200.

26. For the exceptions - condorcet, Helvetius, Von Hippel and Wollstonecraft, see the excellent and detailed essay on these and other theorists by Ursula Vogel in Evans et al. (eds), *Women and Political Theory.*

27. Aphra Behn, Wary Astell, Catherine Macauley, and Olympe de Gouges; see Spender, *Women of Ideas*, pp.44-50.

28. Radcliff-Richards, *Sceptical Feminism.*

ئاکین دەبێژێ هەموو فەمینیستەکان «لە وامێکی کە فەمینیزم بە لیبرالیزم قەرزدارە، ئاگادارن. ئەوان دەزانن کە چۆن بێ سوننەتی لیبرالی، فەمینیزم دووچاری تەنگژەیەکی زۆر دەبوون»؛ بڕوانە.

Okin, justice, *Gender and the Family*, p. 61.

لەگەڵ ئەمەدا، هەم ئاکین و هەم رادکلیف - ریچاردز خوازیاری لیبرالیزمی راولسی بوون و ئەندێشەگەلی عەداڵەت بە بنەماڵە و ژنانیش بەتەواوی بەرفراوان بووەتەوە. پەروەردەی منداڵ، کار لە ماڵدا و وەکو ئەوانە دەبوایە لە هەر لێدوانێک لەمەڕ عەداڵەت تێیدا بگونجێ. ئاکین ئەمە بە پێشکەوتنی مەنتقی راولسی دەزانێ.

٢٩. چاو بکەن لە پێشەکی:

Felix Markham to Saint-Simon, *social Organization*, pp. xxxvii-xxxix.

30. See B.Taylor, *Eve and the New Jerusalem*, p. 22.

دەربارەی پێوەندی هیلر هەتا بێنتام، هیلریش دەڵێ فوریە و ئەوونی گونجاندووە، ئەگەرچی وا دێتە بەرچاو هێچیان یەکتریان خۆش ناوێ.

31. Bebel's *Women under Socialism.*

بەرهەمێک بوو کە کەوتە بەردلان و لە لایەن خەڵکەوە پێشوازییەکی زۆری لێکرا و ئەو خاڵە ئینگلیسی خستە تەنگەتیلکە. ئەم کتێبە یەکەم جار لە ١٨٧٨ بڵاو بۆوە. لە ١٨٨٣ و ١٨٩١ لەگەڵ پێداچوونەوەیەک، سەرلەنوێ چاپ کرایەوە. پەنجاهەمین چاپی ئەڵمانی ئەو لە ١٩١٠ بە چاپ گەیشت.

32. See Diana coole's excellent study, *Women in Poitical Theory*, pp.208ff.

33. Jaggar, *Feminist Politics*, p. 304; see also Z.Eisenstein (ed.), *Capitalist Patriarchy*, p. 1, and Tong, *Feminist Thought*.

34. Jaggar, *Feminist Politics*, p. 83.

35. See, For example, Greer, *Female Enuch*; Firestone, *Dialectic of Sex*; Millet, *Sexual Politics*.

36. Jaggar, *Feminist Politics*, p. 84.

٣٧. ئەو جۆرە کە نووسەرێکی فەمینیست گوتوویە، بیر و ئەندێشەی ژنی ناوەندی «خوازیاری لابردنی مەنتق و عەقڵ و قبووڵی پڕەنسیپی وجوودی پێوەندی تایبەتی ژنان لەگەڵ سروشتە»؛ بڕوانە.

J.Evans, 'Overview of the Problem for Feminist Political Theorists', in Evans et al., *Women and Political Theory*, p. 4.

ئەم خانمە باوەڕی وایە کە تامس کوهن فەیلسووفی زانست، لەگەڵ ئەم بۆچوونەی ژنی ناوەندی زۆر نزیکە.

38. see Moi (ed.), *French Feminist Thought*.

39. Lawson, *Reflexivity*, p. 93.

40. Lyotard, *Postmodern Condition*, p. xxiv.

41. Quoted in D.C.Stanton's essay in Eisenstein and Jardine (eds), *Future of Difference*, p. 73.

42. Hawkesworth, '*Feminist Rhetoric*, p. 449.

43. Irigaray, *The Sex which is Not One*, p. 74.

44. Moi in Lovell, *British Feminist Thought*, p. 368.

45. See Chodorow, *Mothering*; Gilligan, *In a Different voice*.

46. Boling, '*Democratic Potential of Mothering*', p 608.

47. Dietz, '*Citizenship with a Feminist Face*', p. 28.

48. Elshtain, *Public* Man, *Private Woman* and 'Reflection on War and Political Discouse'; Ruddick, *Maternal Thinking*. For critical discussion and further bibliography an this, see Diez 'Citizenship with a Feminist Face', see also

J.Stacey ‘ Are Feminist Afraid to Leave Home? The Challenge of ProFamily Feminism’ in Mitchell and Oakley, *what is Feminism*?

49. See J.Stacey in Mitchell and Oakley, *what is Feminism*? Also Boling, ‘Democratic Potential of Mothering’, pp. 608ff.

50. Ruth Levitas in Forbes and Smith (eds), *Politics and Human Nature*, p. 116.

51. Wollstonecraft, *Vindication of the Rights of Woman*, p. 82.

52. Ibid., p. 142.

53. Ibid., p. 91.

54. Ibid., p. 86; see also p. 156.

55. Ibid., p. 94.

56. Mill in Collini (ed.), *On Liberty*, p. 138.

ئەگەرچی بەلای میل و هەروەها ئینگلیسەوە باوەڕێکی بەهێز لەمەڕ پێگەی «سروشتی» ژنان بوونی هەیە.

٥٧. هەرچەند کە میل ئیمکانی بوونی وەها زانستێکی لە داهاتوودا دەربارەی خوو و نەریتی مرۆڤ ـ کردەوەناسی ژیانی یان گیانەوەری ـ بەئاسانی دەزانی.

58. Mill in Collini (ed.), *On Liberty*, p. 137.

59. Quoted by Engels in Marx and Engels (eds), *Selected Writing*, p. 503.

60. Engels in ‘*Origin of the Family*’, Ibid., p. 510.

61. Jaggar, *Feminist Politics*, p. 69.

62. Ibid., p. 132.

63. Mackinnon, ‘Feminism, Marxism, Method and the State: An Agenda For Theory’ in Keohane, Rosaldo and Gelpi (eds), *Feminist Theory*, p. 30.

64. Ibid., p. 29

65. Simone de Beauvoir, Second Sex.

66. Ibid., p. 684.

67. Firestone, *Dialectic of Sex*. Jaggar sees this work as the first 'sustained and systematic work by a contemporary redical feminist'; see Jaggar, *Feminist Politics*, p. 85.

68. Kate Millet, *Sexual Politics*.

هەم ژنانە و هەم پیاوانەی بەلاوە لە دوورەگەزتیەتی چاتر بوو.

٦٩. یەکێک لە نووسەرانی فەمینیستی هاوچەرخ وێرای ئاخاوتن لەمەڕ ئۆردووگا مەرگبارەکانی ئەڵمانیەکان لە جەنگی جیهانی دووەم، کێشە دەکا کە «نازییەکان لەگەڵ بەکەمبینینی ژنانی فەڕانسەوی بە رەسمییەت ناسینی جۆری مرۆ، پێوارێکی نوێیان لە نێرینە بوون هێنایە ئاراوە»؛ بڕوانە.

Dworkin, *Pornography*, p. 145.

نووسراوە جۆراوجۆرەکانی دوورکین هەر لەسەر ئەم ناوەڕۆکانە دەڕوا؛ بڕوانە.

Dworkin *Women Hating or Intercourse*

70. Quoted in Jaggar, *Feminist Politics*, p. 264.

71. See Dworkin, *Pornography*, p. 52-3.

72. See Randall, 'Feminism and Political Analysis', p. 522.

73. Quoted in Jaggar, *Feminist Politics*, p. 97.

74. See Randall, 'Feminism and Political Analysis', p. 521.

75. See Coole, *Women, in Political Theory*, p. 266; also Lloyd, *Man of Reason*; Macmillan, *Women*, *Reason and philosophy*, and Radcliff – Richards, *Sceptical Feminist.*

76. See Rich, *of Women Born*, and Keller, *Reflections on Science and Gender.*

77. See H. Eisenstein, *Contemporary Feminist Thought*, p. 66; or articles by Oakley, Rose and Ruzek in Mitchell and Oakley, *What is Feminism*? Not all Agree on the positive view of Standpoint theory. Vieky Randall contends that it is over-ambitious; see Randall, 'Feminism and Political Analysis', p. 523.

78. Wollstonecraft, *Vindication of the Rights of Women*, p. 131.

79. Ibid., pp.124-5.

80. Mill in Collini, *On Liberty*, p. 143.

81. Ibid., p. 119.

82. Engels in Marx and Engels, *Selected Writing*, p. 502.

83. Ibid., p. 504.

84. Z.Eisenstein, *Radical Future of Liberal Feminism*, p. 8.

85. Z.Eisenstein, (ed.), *Capitalist Patriarchy*, p. 5.

٨٦. بەپێی نووسراوەی هیدی هارتمان: «لە حاڵێکدا کە تۆژینەوەی مارکسیستی بینینی سەرەکی لەمەڕ یاساگەلی پەرەپێدان و تەکامولی مێژوویی و بەتایبەت یاساگەلی سەرمایە دەخاتەڕوو، وتارەکانی مارکسیزم تووشی کوێررەگەزیەتین. هەر تەنیا تۆژینەوە تایبەتییەکانی فەمینیستی نەریتی سیستماتیکی پێوەندی نێوان ژنان و پیاوان ئاشکرا دەکا. لەگەڵ ئەمەدا، تۆژینەوە فەمینیستی خودبەخود ناکاملە، چونکە لەمەڕ مێژوو کوێر بووە، بەڕادەی پێویست ماتریالیستی نییە. هەم لە تۆژینەوەی مارکسیستی، بەتایبەت میتۆدی مێژوویی و ماکی ئەو، و هەم لە تۆژینەوەی فەمینیستی، بەتایبەت قبووڵ کردنی پیاوسالاری لە حوکمی پێکهاتەی کۆمەڵایەتی و مێژووییدا دەبێ کەلکی لێوەربگیرێ، ئەگەر دەخوازین تەکامولی کۆمەڵگە سەرمایەدارییەکان ڕۆژئاوا و گرفتێک کە ژنان لەودا گرفتار بوون، لێی تێبگەین».

Hartmann in Sargent (ed.), *Unhappy Marriage of Marxism and Feminism*, pp. 2-3; see also Rowbotham, *Women Resistance and Revolution* ;Z.Eisenstein, *Capitalist Patriarchy*; and A.Kuhn and A.M. Wolpe (eds), *Feminism and Materialism*.

87. Hartmann in Sargent, *Unhappy Marriage of Marxism and Feminism*, p. 9.

لێدوانە سەرنجڕاکێشەکان لەساڵەکانی دواییدا لە دەروونی باڵی «چەپی نوێ» لەمەڕ ئەم خاڵە بوونی بووە.

٨٨. وولستۆن کرافت زۆر بەپارێزەوە لە کۆتایی کتێبەکەی خۆیدا لە مافی دەنگدانی بەرامبەری ژنان دێنێتە سۆ و باسی دەکا، بەڵام هەر تەنیا بەشێوەی ئاماژەیەکی زووتێپەڕ؛ بڕوانە.

Wollstonecraft, *Vindication of the Rights of Woman*, p. 260.

٨٩. ئەو جۆرە كە میل دەڵێ: «پرەنسیپێک كە پێوەندی كۆمەڵایەتی مەوجوودی نێوان دوو رەگەز میزان دەكا - پێرەوی یاسایی رەگەزێک لەوی دیكە - خۆی لە خۆیدا هەڵەیە و هەنووكە یەكێک لە لەمپەری سەرەكی رووبەباش بوونی دۆخی مرۆڤ دێتە ئەژمار، دەبێ جێی خۆی بە پرەنسیپی یەكسانی تەواو بدا»؛ بڕوانە.

Mill, *On Liberty*, p. 119.

چارڤێت سكالای هەیە كە میل پاساوی تەواوی لەمەڕ پێویستی بەرامبەری ئەنجام نەداوە و هەر تەنیا دەڵێ بەرامبەری عادلانەیە؛ بڕوانە.

Charvet, *Feminism*, p. 36.

90. Diana Coole sees Mill's Marital ideas as 'perhaps the most progressive aspect of his thought', Coole, *Women in Political Theory*, p. 144.

91. For example, Radcliffe-Richards, *Sceptical Feminist*; Dietz, 'Citizenship with a Feminist Face';Okin, *Justice, Gender and the Family*.

92. See Hawksworth, 'Feminist Rhetoric', p. 464, n.16.

93. See Flax, 'Gender and Feminist Theory' and *Thinking Fragments*.

٩٤. پلانی جیاوازی ژن كە ئایا بە شێوەی كاركردێكی بیۆلۆژیكی، بیچمناسی، دەروونناسی، رەگەزایەتی یان تەجر بەتایبەتییەكانی ژیان لە ئارا دایە، زیندەخەوێک لە بنەماخوازی بەدیدێنێ. هەرچەشنە نارەزامەندییەک بە «نێر» و «مێ» لە حوكمی جەوهەرێک كە هەڵگری پرسیاركردن نییە. بۆ فەمینیزم پرمەترسییە، چونكە هەر جیاوازییەكی سەرەكی كە قبوول بكرێ، دەتوانێ بنەمایەک بێ بۆ رێنوێنی لە پێناو پاراستنی «ژن» لە پێگەی «سروشتی» خۆیدا بێ.

95. Wollstonecraft, *Vindication of the Rights of Woman*, p. 166.

96. As she observed: 'A master and mistress of a Family ought not to continue to love each other with passion', Ibid., p. 113.

97. Engels in Marx and Engels, *Selected Writings*, p. 502.

98. Ibid., p. 503.

99. See Jaggar, *Feminist Politics*, pp. 67-9.; Hartmann in Sargent, *Unhappy Marriage of Marxism and Feminism*, p. 9.

100. See Rosalind Petchesky's remarks on production and reproduction in 'Dissolving the Hyphen :' A Report on Marxist- Feminist Groups 1-5' in Z. Eisenstein, *Capitalist Patriarchy*, pp. 376-7.

101. See article 'The "Family Wage": Some Problems for Socialists and Feminists ' by M. Barrett and M. MacIntosh in Lovell, *British Feminist Thought.*

102. Daly, *Gyn-Ecology.*

103. For example, Dietz, 'Citizenship with a Feminist Face'.

104. Engels in Marx and Engels, *Selected Writings*, p. 579.

105. See Kollontai, *Selected Writing.*

106. Jaggar, *Feminist Politics*, p. 132.

107. H. Eisenstein, *Contemporary Feminist Thought*, p. 51.

108. See Kariel, 'Feminist Subject Spinning in the Postmodern Project', p. 255.

109. O'Neil essay in Silverman (ed.), *Postmodernism*, pp. 78-9

110. Zalewski, "Debauching of Feminist Theory", p. 34.

توودویل مواش دەڵێ: «ئەگەر پۆستمودێرنیزم لانیکەم بەمانای لیۆتارد «جێگر» ئەم واژە، فەمینیزم بە سەرکوتگەری دەسەلاتداری متافیزیکی دەزانێ، کەواتە چۆن دەتوانێ خۆی بە ناو فەمینیستی پۆستمودێرن رابگەیێنێ یان، رەنگە باشتر، خۆی بە فەمینیستێکی پۆستمودێرن بزانێ؟ ئایا لە راستیدا ئەمە مانای هەیە؟» ؛ بڕوانە.

Moi essay in Lovell, British Feminist Tought, p. 36

بەشی هەشتەم: ئەکۆلۆژیزم

1. Porritt, *Seeing Green*, p. 3.

هەڵبەت واژەی «ئەکۆلۆژی» ئێستاش ناوێکی زانستی بەرچاوە.

٢. بڕوانە. بە یادداشتنی ژمارە ١ بەم جۆرە پوریت ناوی یەکەم کتێبی خۆی *Seeing Green* لێناوەو ناوی باشترین کتێبی دوایی ئەدرو دابسۆن *Green Political Thought*یە.

3. Ward and Dubos, *Only one Earth*, p. 37.

4. Goldsmith (ed.), *Blueprint for Survival*, p. 69.

٥. شایەدی ئەو سەرنجە سیاسی و میدیا لەسەر کێشە زانستییەکان لەمەڕ کونەکانی توێژی ئۆزۆنە. بۆ لێدوانی زۆرتر لەم بارەوە؛ بڕوانە.

Yearly, *the Green Case*, p. 45.

سەرەڕای ئەمە، شاراوەگەلێک لەمەڕ پێوەندی لێدوانھوروورژێنی زانستی و نگەرانیگەلێکی بەرچاوتر بوونی هەیە کە لە لێدوانی دواییدا دێتە ئاراوە.

٦. ئەندێشەی سیاسی سەوز لەگەڵ قبوول کردنی ئەم چەمکە کراوە کە «ئێمە خۆمان لە ڕووبەڕووی ئاڵۆزی جیهاندا دەبینین کە لەگەڵ هەر لایەنێک لە ژیانی ئێمە پێوەندی هەیە».

Spretank and Capra, *Green Politics*, p. xv

٧. بەپێی وتەی ئانا برامویل سوودی سەرەتا لە Ecology لەباری ڕیشەناسییەوە پێوەندی لەگەڵ هەموو واژەکانی وەکو Ethnology و Economics هەیە؛ بڕوانە.

Bramwell, *Ecology in 20th Century*, pp. 14-15.

واژەیەکی دیکە لێرەدا دەبێ بێتە ئارا و ئەوە Ethnology [قەومناسی] (یان موتالای نژادەکانە).

٨. هەکێل سالیانێکی زۆر لە زانکۆی ینا مامۆستای گیانەوەرناسی بوو.

٩. بە گێڕانەوە لە زمانی برامویل، ئەکۆلۆژی لە سەدەی بیستەم، لا ٤٠. من تۆژینەوەی برامویل لەم بوارەدا هەم هورووژێنەرانە و هەم زۆر سوودمەندی دەبینم. ناتوانم بڵێم کە لەگەڵ هەستی ناسکی شاراوە لەم کتێبەدا شەریکم کە بە بۆچوونی من ناوەڕۆکەکان زایە دەکا.

١٠.   گرنگی مەسیحییەت لێرەدا ئەمەیە کە هێندێ کەس ئاڵۆزی ئەکۆلۆژیکی دەگێڕنەوە بۆ خوو و نەریتی مەسیحییەت. وتارێکی کلاسیکی کە ئەم ئەندێشەی بۆ یەکەم جار هێنایە ئارا، نووسراوەی لین وایتی لاو، بە ناوی «ریشەگەلی مێژووی ئەکۆلۆژیکی» بوو. سەرەڕای ئەمە، زۆر لە نووسەران لەسەر ئەوە کێشەی بۆچونیان بوو و کەوتنە مشتومڕ. لەمەڕ یەکێک لە ئاشکراترین و هاوکێشترین دژی ڕێنوێنییەکانی لین وایت بڕوانە. بدەنە کتێبی خوارەوە:

Robin Attfield, *Ethics of Environmental Concern.*

11. Max Oelschlaeger's recent work *The Idea of the Wilderness.*

لە ڕاستیدا ئۆلشلگیر باوەڕی وایە کە کارەکان لە زەمانی خولی نوێ سەنگیدا روویان لە خراپتر بوون کردووە، پاش ئەم خولە نێچیروانان و کۆکەروانانی خواردەمەنی زیانێکی زۆریان بە پێگەی ژین نەدەگەیاند.

12. Tokar, *Green Alternative*, p. 34.

13. For Discussion of the origins of the movement here, see Pepper, *Roots of Modern Environmentalism*, and more generally Worster, *Nature's Economy.*

14. See, for example, Spretank and Capra, *Green Politics*, pp.157ff; Porritt, *Seeing Green*, pp. 26ff; Weston (ed.), *Red and Green*, pp. 15ff.

15. See Dobson, *Green, Political Thought*, pp. 8-9.

16. See Russel, *Awakening Earth.*

17. See Haeckel, *Riddle of the Universe*, pp. 224, 310.

١٨.   گەورەپیاوانی ئایینی هاوچەرخ لە بواری ئەکۆلۆژی، بەتایبەت کەسانێک کە چاوکراوانە شێوەی «تایبەتمەندی مەعنەوی» پەسند دەکەن، هەڵوێستی خۆیان لە یەکگرتوویی جیاوازی دەزانن. ئەوانە خۆیان «یەکگرتوویی وجوودی» ناو دەنێن لە ڕاستیدا لەگەڵ ئەم ڕێنوێنییە کە خوداوەند نابێ بەشێوەی زاتی یان بەتەواوی هاوزات لەگەڵ سروشت لێی تێبگەین. خوداوەند هەم زاتی و بالاتر لە سروشتە. لەبەر ئەمە، بۆچوونی ئەوان لەگەڵ هەگل فەرقی هەیە، بۆ نموونە:

M. Fox, *Original Blessing*. Ch.1

19. Haeckel, *Riddle of the Universe*, p. 236.

بیر و بۆچوونی هەکێل نزیکییەکی زۆری لەگەڵ فەلسەفەی تەوحیدی ئەسپینوزا هەیە. لەبەر ئەمە، تەواو و کەماڵ سوودبەخش نییە کە فەیلسووفانی ژینگەی نوێ، وەکو ناسیونالیستی، دوال، سیسۆن و واروێک فاکس ئاشکرا شەیدای فەلسەفەی ئەسپینوزا بوون.

20. Ibid., p. 311.

واژەی تایبەتی anthropistic دێتە بەرچاو کە تایبەتی هەکێل یان وەرگێڕە. واژەیەکی نزیکتر anthropic بە مانای لە یان تایبەت بە مرۆ. بوونی هەیە کە قاموسی ئینگلیسی ئاکسفۆرد ئەوەی «کەموێنە» سەبت کردووە و مێژووی ئەو بە ١٨٥٩ دەزانێ.

٢١. موتالایەک لەمەڕ «سروشت» و کاریگەری میتۆدی ئەو لەسەر ئەندێشەی سەدەی بیستەم و بایەخەکانی ئەو نووسراوە. کاری براموێل خاڵی دەسپێکی ئەم تۆژینەوەیە؛ بڕوانە.

Bramwell, *Ecology in 20th Century.*

٢٢. براموێل لایەنەکانی ئەم مێژوو تایبەتیەی لە هەمان کتێبیدا تاوتوێ کردوە.

23. Lowe and Goyder (eds), *Environmental Groups in Politics*, pp.15ff

گروپی ئۆریودانیش لە سێ شەپۆل دواوە، یەکەم بە خولی سەرەتایی رۆمانتیک واتە ئاوڕ لە ١٥٠ ساڵ بەر لە ئێستە دەداتەوە و کەسایەتیگەلێکی وەکو وردزۆرس، ئێمێرسۆن و تورۆ لە خۆ دەگرێ، قۆناخی دووەم نێوانی ١٩٠٠ هەتا ١٩٢٠ بوو کە سەردەمی تێکنۆکراتی ژینگە و لەبەر ئەمە، پرۆگرامی زیندووکردنەوەی دارستانەکان، پاراستنی خاک و... لەخۆدەگرێ؛ قۆناخی سێهەم نیوەی دەیەی ١٩٦٠ دەگرێتەبەر؛ بڕوانە.

Porritt and Winner, *Coming of the Greens*, p. 20.

24. Lowe and Goyder (eds), *Environmental Groups in Politics*, pp.25ff

٢٥. رێیەکی دیکەی گەیشتن بەم دۆزە لە روانگەی ئانتۆنی داونزەوە «خولەکانی تێڕامان»ە، واتە زەمانێکە کە سەرجەم خەڵک لەمەڕ بابەتێکی تایبەت (وەکوو پیسکردنی پێگەی ژین) بەئاگا کرابوونەوە.

26. See the work of Stephen Cotgrove and Andrew Duff Dummarized in Lowe and Goyder (eds), *Environmental Groups in Politics*, pp.26-7ff

27. Ash, *New Renaissance*, pp. 15-16.

پوریت لە ١٩٤٨ گوتبووی: «من بە نووسینی دوو مانیفیستی هەڵبژاردنی گشتی بۆ حزبی ئەکۆلۆژیکی دەمویست ئەم خاڵە بێنمە ئارا کە ئەکۆلۆژی ئێمە چییە؟ دێتە بەرچاو کە ئەندێشەی سیاسی ئێمە تێکەڵاوییەکی ساکارە لە پڕاگماتیزم (فەلسەفی زانستی) و ئیدەئالیزم، عەقڵی سەلیم و بینینە. ئەگەر ئەمە ئیدئۆلۆژییە، جۆری جیاواز لەگەڵ ئەو شتێکە کە بەسەر ژیانی ئەمڕۆی ئێمەدا زاڵە»، لەگەڵ ئەمەدا، ئەو دواتر هەم هێرش بە سۆسیالیزم و هەم بە پارێزگاری دەکا و دەڵێ: «دەبێ شتێک بێ کە بتوانین بیکەینە جێنشینی ئەوانە؛ نەک ئیدئۆلۆژییەکی بەهێزی دیکە (چونکە ئیدئۆلۆژییەکان خۆیان بەشێک لە بۆ وێنە) بەڵکوو جیهانبینییەکی جیاواز»؛ بڕوانە.

Porritt, *Seeing Green*, pp. 43-4. See also Porritt and Winner *Coming of the Greens*, P. 11, and W. and D. Schwarz, *Breaking Through*, ch. 1.

28. Ash, *New Renaissance*, pp. 27-8.

29. Dobson, *Green Political Thought*, p. 69.

٣٠. هەوڵێکی زۆر بۆ هەڵبەستنی پردێک لەسەر ئەم بۆشاییە هاتە ئەنجام ئەگەرچی تا رادەیەک ناتەواو بووە. دابسۆن لە زۆر شوێن سەرنجی بۆ ئەم مەسەلە راکێشاوە؛ بڕوانە.

Dobson, '*Deep Ecology*' *and Green Political Thought*;

لە وەڵام بە دابسۆن رابین ئاتفیلد کێشەی کردووە کە کتێبی نوێی ئەو باکاترین دڵ بە ناوی بایەخەکان، مناقشە و پێگەی ژین «بەرفراوانترین کۆشش بۆ بە ئەنجام گەیاندنی پلانی دابسۆن لە پێوەندی بە فەلسەفەی ژینگە لەگەڵ کردەوەی کۆمەڵایەتییە»؛ (Attfield 'Deep Ecology' p. 65) ئەوانە بیچمێکی پێشکەوتوو و پێچراوە لە کەش و وەرددانەوەی دەخل و خەرج ئامادەی کاریان کردووە کە بەسراوەتەوە بە «شیکردنەوەی کاردانەوەگەلی بایەخی کردەوەکان و سیاسەتەکان» کە بەش بە حاڵی خۆی هەل بۆ داوەریگەلێک لەمەڕ هەڵوێست دەربارەی پێگەی ژین دەڕەخسێنێ (ibid, p. 65). دەمێنێ کە بزانین ئایا ئەم ویستە پێشوازی لێ دەکرێ یان نا. لەگەڵ ئەوەی کە

سەرنج بە مەسەلەی گەورەی لێکدانەوەی سیاسەتی گشتی دەربارەی کەش و وەرددانەوەی دەخڵ و خەرج لەمەڕ مەسەلەگەلێکی وەکو فڕۆکەخانەکان شوێنی هێڵی شەمەندەفەر لە سێ دەیەی رابردوودا پێکیهێناوە، ئەم خاڵە شایانی تێڕامانە.

31. See , Spretank and Capra, *Green Politics*, p. 29; Bunyard and Morgan-Greenville, *Green, Alternative*, p. 281; W. and D.Schwarz, *Breaking Through*, pp. 126-7; Tokar, *Green, Alternative*, ch. 1; Porritt and Winner, *Coming of the Greens*, p. 10; and for discussion of this point, Dobson, *Green, Political Thought*, pp. 47-8.

32. Dobson, *Green, Political Thought*, p. 11.

۳۳. لێرەدا دەبێ وەبیر بێنمەوە کە لە دەستە کردنی خۆم لە ناوەڕۆکەکان، ئاسانیان دەکەمەوە و هەروەها لە مەسەلەی فەلسەفی تێکەڵ بە چەمکە تایبەتییەکان کە لە رادەبەدەر پێچراوە بن خۆمیان لێ لادەدەم. بەم حاڵەوە تیپۆلۆژی کارکردی من پێچراوەتر لە ئاسایییە. تیپۆلۆژی ئاسایی لە ئەدەبیاتی نێوان ئەکۆلۆژیستەکان «دەرەکی» و «ناوەکی» جیاوازی دەدەنێ کە بەشێوەی خوارەوەیە:

ناوەکی	***دەرەکی***
تاقانە گروی هەستیناسی	دابەشکردنی هەستیناسی
ئەخلاقیاتی سەرچاوەگرتوو لە متافیزیک	ئەخلاقیاتی جیا لە متافیزیک
بایەخی زاتی	بایەخی ئامێری
ئیختیار	جەبر یان زۆر
کردەوەی سیستمەکان	کردەوە مکانیکی یان مەکینەیی
بایەخی بیۆسفێر یان ئێکۆسفێر	بایەخی لە پێش بوونی مرۆڤەکان
پرەنسیپی	ریفرۆم خواز
لایەنگری داهاتووی پایەدار	لایەنگر بە پیشەسازی بوون

٣٤. ریچارد سیلڤان ئەم قاڵبە ڕێنوێنییەی «ئەگەری تاقانە بایەخ» ناو دەنێ؛ بڕوانە.

Richard Sylvan, '*Critique of Deep Ecology*'.

شکڵێک لەم ڕێنوێنییە دەتوانرێ لە مقالەیەک بە ناوی W. H. Murdy, "Anthrocentrism ببینرێ. لە جێیەکدا دەڵێ: «پێڕەوی باوەڕی مرۆڤخوازانە بوون و مانای سەلماندنی ئەم کارەیە کە جۆری مرۆ زۆر زیاتر لە هەر شتێکی دیکە بایەخێکی هەیە... بۆ مرۆ شیاوە کە پێڕەوی باوەڕی مرۆخوازانە بێ» ئەو پاشان دەڵێ مەسەلەی ئەکۆلۆژیکی ئێمە خۆی لە خۆیدا لە پێڕەوی مرۆخوازانەوە هەڵناقوڵێ بەڵکو لە کەمبینی تێگەیشتنی مرۆخواز سەرچاوە دەگرێ؛ بڕوانە.

Murdy in Scherer and Attig (eds), *Ethics and the Environment*, pp. 13,20.

35. For discussion of these, see W. Fox, *Toward a Transpersonal Ecology*, p. 160.

36. Leopold, *Sand County Alamance*; also Naess, 'Shallow and Deep Ecology Movement' and *Ecology, Community and Lifestyle*.

37. See Rodman in Scherer and Attig, *Ethics and the Environment*; the second and sessions, Deep Ecology; for the Buddhist interpretation, See Gary Snyder's essay 'Buddhism and the Possibilities of a Planetary Culture', appendix G in Devall and Sessions, *Deep Ecology*; Warwick Fox's work is best exemplified in the detailed reply to Sylvain's critique of Deep Ecology (see Sylvan, 'Critique of Deep Ecology'; W. Fox, *Approaching Deep Ecology*) and more recently in a very comprehensive study, *Toward a Transpersonal Ecology.* A recent summary of eco-philosophy literature describes Fox's 1986 piece as 'the best explanation and defense of the Deep ecology position'; see Katz, 'Environmental Ethics', p. 268. Fox's work is clearly inspired by Naess; however, the more recent 1990 book makes a number of subtle changes which, in my view, distance him from Naess.

٣٨. من ئەو واژانە کە ج. ر. ڕوودمەن و ڕابین ئاتفیلد کەڵکیان لێوەرگرتووە، بەکارم هێناون، بەڵام ئەوەم گۆڕیوە.

39. See singer, *Expanding Circle*, p. 123; see also Regan, *Case for Animal Rights*.

40. Singer, *Expanding Circle*, p. 123.

41. See, *Particularly*, The work of Paul Taylor, *Respect for Nature*.
ئـەو بـە تونـدی لـە نێـوان تـەوەری «پێـڕەوی بـاوەڕی مرۆخوازانـە» و بازنـەی «حەیاتخوازانە» جیاوازی دادەنێ و خۆی بە لایەنگری دووەمـی دەزانـێ. لەمـەڕ ئـەم باوەڕە حەیاتخوازی ژینخوازییە سەرنج بدە تابلۆی، لاپەڕەکانی ٩٩-١٠٠.

42. Callicott in Scherer and Attig, *Ethics and the Environment*, and also Callicott, 'Non-anthropocentric Value Theory'; Holmes Rolston III, *Environmental Ethics*, and article 'Are Values in Nature Subjective or Objective?' in Elliot and Gare (eds), *Environmental Philosophy;* Taylor, *Respect for Nature.*

43. For an excellent discussion of intrinsic value with bibliographical references, see Attfield, *Theory of Value and Obligation*, ch. 2. See also the interchange in *Cogito*: Dobson, 'Deep Ecology', and Attfield, 'Deep Ecology and Intrinsic Value'.

44. For example, Holmes Rolston III, *Environmental Ethics.*

٤٥. «جۆری شتگەلێک کە ڕەنگە بایەخی زاتیان ببێت، شتەکان خەڵک یـان هـەموو گیانلـەبـەران نـین بەڵـکو ئەزموونـەکان، چالاکییـەکان و پەرەپێـدانی توانایـیـەکان و لێهاتووییەکانن... گفتوگۆ لەمەڕ بایەخی زاتی خەڵک، کاتێک ڕێیەکی دیکەی بۆ گفتوگـۆ لەمەڕ دۆخ و مافەکانی ئەوان بوونی نییە، دەبێ لـە حـوکمی نبگـەرانی لەمـەڕ بایـەخی زاتی ژیانی ئەوان وەکو ژیانێکی بەبایەخ بەرچاو بگیرێ»؛ بڕوانە.

Attfield, *Theory of Value and Obligation*, p. 31.

46. See W.Fox, *Approaching Deep Ecology*, and, more particularly, *Toward a Transpersonal Ecology.*

٤٧. بۆوێنە مـورای بـوکچین تەئکیـدێکی زۆری لەسـەر جیـاوازی نێـوان ڕێبـازی ئەکۆلۆژیزمی کۆمەڵایەتی و پێگەی ژینخوازی هەیە؛ بڕوانە.

Bookchin, Toward an Ecological Society, p. 27.

تەنانەت لە هەڵسەنگاندنگەلێکی ئاکادمیکی وەکو دابسۆن جیاوازی بوێرانە بوونی هەیە؛ بڕوانە.

Dobson, *Green Political Thought*, p. 3.

48. Worster, *Nature's Economy.*

٤٩. بە وتەیەکی دیکە، بەرامبەر ناکوێ ئاوای سیاسی و کوجامەرحەبا.

٥٠. یەکێک لە نووسەرانی ئەم و دواییانە دەڵێ: «لێکدانەوەی لە بابەتەکانی ژینگە و کۆمەڵایەتی لە قاڵب و چوارچێوەی بەرفراوان لە ئیدئۆلۆژی و فەلسەفەی باڵی راست رووەدا. باوەڕ بە سنووری «سروشتی» بۆ دەستکەوتی مرۆڤ رەتکردنەوەی دابەشکردنی کلاسیک و بۆچوونی رۆمانتیک لەمەڕ «سروشت» ریشەی هەموویان لە سوننەتەکانی پارێزکاری و لیبرالی دایە؛ بڕوانە.

Weston, *Red and Green*, p. 24.

٥١. هەر ئەو چەشنە کە ویستۆن دەڵێ: «فیکر ئەمەکە دوڕنای ئەمریکایی گرنگتر لە مرۆڤە بە مانای ئازاد بوون لە گوشاری مەسەلەکانی مرۆڤایەتی وەکو هەژارییە». هەمان کتێب ل، ٣.

٥٢. من بێجگەلە سوننەتی Völkisch کتێبی سەیر، بەڵام پایەداری خوارەوەم لە نەزەر دایە:

Edward Goldsmith, *A Blueprint for Survival.*

53. Ash, *New Renaissance*, p. 23.

لێرەدا تێکەڵاوییەک لە دوو خاڵ بوونی هەیە واتە: (ئەلف) بایەخی زاتی سروشت و (ب) ئەم ئەندێشە کە مرۆڤایەتی زاتەن بەشێک لە سروشتە. بە بۆچوونی من، زۆربەی ئەو کەسانەی کە لە باڵی سیاسی قووڵی ئەکۆلۆژی (بەتایبەت) رەنگە بڵێین هەر دوو کێشە پێوەندیان بە یەکەوە هەیە و هەر دووش راستن. مرۆڤەکان یەکێک لە بوونەوەرەکانی سروشتن و سروشت زاتەن بە بایەخە. سەرەڕای ئەمە، من لێرەدا نەمگوتووە کە ئەم دوو خاڵە ئیسەرم پێوەندی پێکەوە هەیە. لە راستیدا گوتوومە پێوەندیان نییە و دەتوانن بەتەواوی جیاوازانە تاوتوێ بکرێن.

54. Lovelock, *Gaia.*

وشەی «گایا» لە کارکردی سەرەکی ئەو بە مانای «ئیلاهەی زەمین» بوو. ئەگەرچی دەبێ بڵێم کە دۆزی زەمین بە شێوەی ئۆرگانیزمی خۆگەڕ - «زەمینی زیندوو» — پێشەکی لە لایەن کۆمەڵێک لە بیرمەندان و فەیلسووفانی کۆتایی سەدەی نۆزدەهەوە کەوتووەتە بەرباس و تۆژینەوە؛ بڕوانە.

Barmwell, Ecology in 20th Century, pp. 61ff.

55. Yearly, *The Green Case*, p. 146.

هەروەها بڕوانە،. بە کورتەیەک لە بڕێک ڕەخنەگەلی دژی زانستی لەم بەشەدا.

56. See W. Fox, *Toward a Transpersonal Ecology*, p. 118; Devill and Sessions, *Deep Ecology*, p. 67. Fox appears to be somewhat disenchanted with the idea in this later work.

57. Tokar, *Green Alternative*, pp. 9-10.

لەم دۆزە تایبەتە لە بەشی سەرەتایدا ڕەخنەی لێگیراوە. من بە هێندێ ڕەخنە لە بەشی تایبەت بە ئانارشیزمیش ئاماژە دەکەم

58. Redcliff in Weston, Red and Green, p. 86.

ویستۆن هەروەها دەڵێ: «جیهانی کۆمەڵایەتی، سیاسی، ئابووری و فیزیکی بوونی هەیە کە ئێمە ژیانی تێدا بکەین. ئەمە بەو مانایە کە پێگەی ژینخوازان دەبێ هەم نیگەرانی جیهانی فیزیکی بن وهەم کۆمەڵایەتی»، هەر ئەو کتێبە، ل ٢.

٥٩. ڕێگایەک بۆ دەرچوون لەم بنبەستە ئەم باوەڕییە کە چاوکراوەیی ئێمە بەشێوەی سروشتی پێکەوە و لەبەر ئەمە، بەشێک لە سروشتە. بەڵام هەمیشە شتێکی سەیر و مەتەڵێکی هەڵنەهاتوو لەم باوەڕەدا بوونی هەیە. ئەندێشەیەکی تەکامولی هەڵواسراوە بەم پێشمەرجەوە کە بوونی چاوکراوەنەیە. ئەندێشەی تەکامولی بەرهەمی چاوکراوانەیە لەبەر ئەمە، چاوکراوەیی پێشمەرجێکە کە ئەندێشەی تەکامولی پاڵی پێوەوە داوە و بەرفراوان دەبێتەوە. باوەڕی ناوبراو کە تەئکیدی هەیە چاوکراوەیی بە شێوەی سروشتی کامل بوو هەڵگری ئەوەیە کە تەکامولی سروشتی پێشمەرجی چاوکراوەیی بێ. وا دێتە بەرچاو کە ئەمە لەگەڵ باوەڕی یەکەم دژایەتی هەیە. بیر و بۆچوونی من ئەوەیە کە چاوکراوەیی تەواوکەری جیاوازی لە کارکردی ئاسایی تەکامولییە. هەرچەند کە بەتەواوی دڵنیا نیم کە جەوهەری ئەم جیاوازی چییە.

٦٠. بڕوانە. بەشی یەکەم و لێدوانگەلێک لەم بوارەدا.

61. Bahro, *From Red to Green*, pp. 221-2.

62. Ryle, *Ecology and Socialism*, p. 66.
لەسەر ئەم خاڵە دەبێ تەئکید بکەم کە رایل دەوڵەت دەکا بە سەرمایە. لە لایەکی دیکەوە ئەو دانی پێدا دەنێ کە وەها دەوڵەتێک زۆرتر خۆی بە قەرزداری روانگەی سۆسیالیستی ویلیام موریس دەزانێ هەتا مارکسیزم؛ بڕوانە. ل ٧٠ـ٦٩.

63. See Bookchin, *Ecology of Freedom and Toward an Ecological Society*.

64. See Ophuls in Pirages (ed.), *Sustainable Society*; see also Ophuls' own work, *Ecology and the Politics of Scarcity*.

65. Ophuls in Pirages, *Sustainable Society*, pp. 162-3.

66. Goldsmith and Hildyard (eds), *Green Britain*, p. 345.

67. Porritt, in Goldsmith and Hildyard (eds), *Green Britain*, p. 117-18.

68. Porritt quotedin W. and D.Schwarz, *Breaking Thought*, pp. 259-60. See also Porritt, *Seeing Green*, pp. 10-11.

69. See Elkington and Burke, *Green Capitalists*; also the Practically motivated book for Green consumers, Elkington and Hailes, *Green Consumer Guide*. This Position, which relies on market methods to achieve environmental ends, will receive more discussion in the next section on the new economics.

70. See Fromm, *To Have or To Be*?

71. Robertson speaks of a fundamental movement fron instrumental to 'inner directed expressive values' in *Future Work*, pp. 76-9; see also Spretanak and Capra, *Green Politics*, pp. xvi, 29;Ash, *New Renaissance*, pp.24ff.

٧٢. بە باوەڕی جیمز رابێرتسۆن کۆمەڵگەی نوێ «لە بایەخەکان و ئامانجە کەمییەتەکانەوە بەرەو چۆنیەت؛ لە پێوەندی ناتایبەتی بەرەو تایبەتی و نێوان تایبەتی؛ و لە دەخڵ و خەرجی پووڵ و پارەوە بەرەو پێویستە راستەقینەکانی مرۆڤایەتی دەڕوا»؛ بڕوانە.

Spretnak and Capra, *Green Politics*, p. xx.

73. Ophuls in Pirages, *Sustainable Society*, p. 168.

لێرەدا دەبێ ئەوە وەبیر بێنمەوە کە من باوەڕم نەبووە کە ئوفولس ئەکۆلۆژیستێکی قووڵە، بەڵکو ڕوانگەیەک کە ئەو لێرەدا دەیهێنێتە ئارا زۆرتر تێکەڵ بە کەشێکە بۆ ئەکۆلۆژیستە قووڵەکانە. سەرنجڕاکێش ئەوەیە کە بوکچین وێڕای لێدوان لەمەڕ ڕوانگەی خۆی لەمەڕ جەماوەرێکی ئەکۆلۆژیستی کۆمەڵایەتیش سەرنج دەداتە هەنگاوەکانی کروپۆتکین؛ بڕوانە.

Bookchin, *Toward an Ecological Society*, p. 104.

74. Ophuls in Pirages, *Sustainable Society*, p. 168.

75. Tokar, *Green Alternative*, p. 31.

76. See Schumacher's amazingly popular work *Small is Beautiful*, ch.4.

٧٧. لایەنگەلی نەبوونی توندوتیژی بە شێوەی یەکێک لە چوار کۆڵەکەی کۆمەڵگەی ئەکۆلۆژیکی لە پاڵ دەستی ئەکۆلۆژیدا، بەرپرسایەتی کۆمەڵایەتی و دیموکراسی جەماوەری خەڵک لە ئارا دایە؛ بڕوانە.

Spretnak and Capra, *Green Politics*, p. 41

78. See also W. and D.Schwartz, *Breaking Through*, p. 207. On this question of the change in the whole 'Lifestyle', see Porritt and Winner, *Coming of the Greens*, ch.8.

79. Robertson, *Future, work*. This will be explores a little more in the next section.

80. Goldsmith, *Blueprint for Survival*, pp. 51,53. Kirkpatrick Sale suggests neighborhoods of 500-1000 and larger units of 5,000-10,000; see Sale, *Dwellers in the Land*, pp. 62-4.

81. Tokar, *Green Alternative*, p. 27.

82. See n.81 above.

83. Ibid.,p.27, and Sale, *Dwellers in the Land*; see also Dobson's discussion here, *Green Political Thught*, pp. 117ff.

٨٤. «ڕێکخراوەی دروستکراو لەگەڵ دیموکراسی هاوبەشی سیاسەتی سەرەکی خۆی بەرامبەر بە ڕاپرسی دیاری و دەسنیشان دەکا. هەل بۆ خەلک دەڕەخسێنێ کە دەستیان بە هەموو حزبە ڕاستەقینە و سەرەکییەکان ڕابگا، لە پێکهاتەی سلسلەمەراتبی پاریز و دووری بکەن»؛ بڕوانە.

Spretnak and Capra, *Green Politics*, p. 35; Bahro, *From Red to Green*, p. 222;

لێرەدا وێچوونگگەلێکی زۆر بەتەوژمی نێوان ئەکۆلۆژیستە قووڵەکان و ئەکۆلۆژیستە کۆمەلایەتییەکانی وەکو بوکچین بوونی هەیە کە دیموکراسی هاوبەشی لە ڕووبەڕوو لەگەڵ دیموکراسی نوێنەرایەتی ڕادەگرێ؛ بڕوانە.

Bookchin, *Toward an Ecological Society*, p. 216.

85. See Spretnak and Capra, *Green Politics*, p. 47; Robertson, *Future, Work*, pp. 79-80.

86. Goldsmith, *Blueprint for Survival*, p. 48.

87. Ibid., p. 49.

٨٨. ئەندرۆ دابستۆن لێرەدا سیاسەتی بەردەوامی دەوڵەتی چین دەربارەی ئەمە کە هەر بنەماڵەیەک دەبێ منداڵێکی ببێ، دێنێتە وەبیرم کە ڕواڵەتەن لەگەڵ پێشوازی و پشتگری خەلک ڕووبەڕوو بووەتەوە.

89. See Dobson, *Green Political Thought*, pp. 96-7.

90. Goldsmith, *Blueprint for Survival*, p. 50.

91. Ash, *New Renaissance*, pp. 53-4.

92. Goldsmith, *Blueprint for Survival*, p. 52. Tokar, *Green Alternative*, p. 31; Spretnak and Capra, *Green Politics*, pp.45, 178-9; Robertson, *Future Work*, p. 141.

٩٣. لێرەدا گرفتێکی دیکە لە ئارا دایە کە لە ناوەڕۆکەکانی ئەکۆلۆژیدا هیچ شوێنێکی سابت لە ڕێنوێنی دەربارەی مانای «ئازادی» بوونی نییە. هەمیشە لە واتاکانی لیبرالیدا ڕەخنە لە ئازادی نێگەتڤ بوونی هەیە؛ بڕوانە.

Pirages, *Sustainable Society*, p. 9.

لەگەڵ ئەمەشدا، ئاشکرا نییە کە تا چ ڕادەیەک لە ئازادی بەجێی ئەو هاتووەتە ئاراوە.

٩٤. هەروەها لەمەڕ مەسەلەی «یەکەم ئیدئۆلۆژی»؛ بڕوانە.

Porritt in Goldsmith and Hilyard, *Green Britain*, pp. 344-5.

دەربارە راڤەیەکی زۆر ویچوو لەمەڕ پیشەسازی خوازی و گەشە کردن؛ بڕوانە.

Goldsmith, *Blueprint of Survival*, p. 26.

95. See Pepper's contemptuous remarks on this theme in *Roots of Modern Environmentalism*, p. 5.

96. Spretnak and Capra, *Green Politics*, p.78.

٩٧. ئابوورزانانی ئەمڕۆیی، نئۆکلاسیکەکان، مارکسیستەکان، کینزییەکان یان ریبزگەلی نوێ کینزی هەمیشە بێڕوانگەی ئەکۆلۆژیکین. بەجێی بە رەسمییەت ناسینی ئابووری بە شێوەی لایەنێک لە گشت پێکهاتی کۆمەلایەتی و ئەکۆلۆژیکی، ئەوانە دەیانەوێ ئەوە جیاواز و بە شێوەی نموونەگەلی بۆچوونی زۆر لە راستی بە دوورباسبکەن... ئەوانە سەبارەت بە خەرجە کۆمەلایەتییەکان و ژینگەی دروستکراو لەگەڵ سەرجەم چالاکی ئابووری کەمتەرخەمن» هەمان کتێب، ل ٧٧_٧٨.

98. Goldsmith and Hilyard, *Green Britain*, pp. 25.

99. Ekins (ed.), *Living Economy*, p. xviii

100. Pirages, *Sustainable Society*, p. 3.

101. See Spretnak and Capra, *Green Politics*, p.88.

102. See Goldsmith and Hilyard, *Green Britain*, pp.6-20.

103. Ryle, *Ecology and Socialism*, p. 46.

104. Weston in his introduction and Pepper's article in Weston, *Red and Green*, pp. 28,119-21. See also Pepper's heated discussions in *Roots of Modern Environmentalism*, also Porritt and Winner's somewhat irate response to Pepper and Weston as 'the angry spluttering from worn-out ideologues who have long since lost touch with the real world' in *Coming of the Greens*, p. 256.

105. Elkingtion and Burke, *Green Capitalism*, p. 23; see also Pearce, Markandya and Barbier, *Blueprint for Green Economy*.

106. Elkingtion and Burke, *Green Capitalism*, p. 239.

107. Ibid., p. 252.

108. Porritt and Winner, *Coming of the Greens*, p. 151; see also Yearley's discussion, *The Green Case*, p. 106.

109. Robertson, *Future Work*, p. 5.

110. See Ekins, (ed.), *Living Economy*, pp. 44ff; part 2 of the book is entitled 'Putting People First'.

111. Ibid., p. 55.

112. Robertson *sane Alternative and future work*; Dauncey, *Unemployment Handbook and Nice work.*

113. Robertson, *Future Work*, p. x.

114. Ibid., p. xii; Ekins, Living Economy, p. 169; Schwarz, *Breaking Through*, p. 22.

115. See Robertson, *Future Work*, p. 175.

116. See Ekins, *Living Economy*, pp. 241ff; Spretnak and Capra, *Green Politics*, pp. 97ff.

117. Robertson in Ekins, *Living Economy*, pp. 114. This Ruskinian notion of 'health as Wealth' is in fact one of the main points of Robertson's earlier book, *the Sane Alternative*.

118. Ekins, *Living Economy*, p. 128.

119. Ibid., 139-65.

120. Daly (ed.), *Steady-State Economy*; see also his article 'The Steady-State Economy: What, Why and How' in Pirages, *Sustainable Society.*

١٢١. دیلی وەبیرمان دێنێتەوە کە ئێمە لە دەرهێنانی کانە بەجۆش هاتووەکان وزەی پێویستی بەکاردەهێنن بە وزەی نابەکارهێنان. ئانترۆپی، جیاواز لە پاراستنی وزە، تەواوکەری ئەوەیە کە لە ماکی جێگۆڕکێپێکراو. بەردەوام وزە لەسی ئەرجەم سیستم کەم کەینەوە. وزە پێویستی بەکارهێنان سەرچاوەیەکی بەرتەسکە؛ بڕوانە.

Pirages, , Sustainable Society, pp. 107-110.

١٢٢. دیلی پاشــان هــاوڕێ لەگــەڵ جــان ب. کــاب پێناســەیەکی بــەرفراوانتری لــەم باوەڕە خستوەتەڕوو. لەو جێیە کە کتێبی ئەو لە کۆتایی نووســینیدا ئــەم کتێبــە کەوتــە دەست من نەمتوانی باوەڕەکانی ئەو بنووسمەوە؛ بڕوانە.

Daly and Cobb, Common Good.

123. On the systems view as opposed to the mechanistic view, see Capra, *Turning Point*. On the scientific ambivalence and opposition, see yearly, *The Green Case*, h. 4.